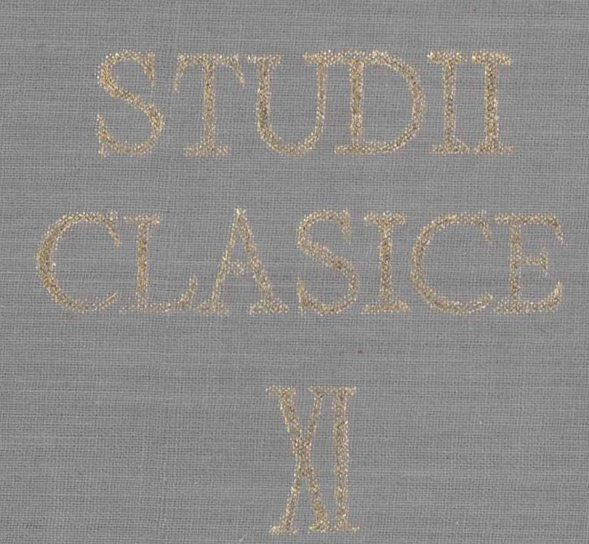
SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

STUDII CLASICE

XI

EDITURA
ACADEMIEI
REPUBLICII
SOCIALISTE
ROMÂNIA

St. cl., XI, 1969 P. 1—470, Bucureşti

STUDII
CLASICE
XI

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

STUDII CLASICE

XI

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
1969

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

STUDII CLASICE

XI 1969

SUMAR

COMUNICĂRI ȘI STUDII

NOTE ȘI DISCUȚII

STUDIILE CLASICE ÎN LUME

STUDIILE CLASICE ÎN ROMÂNIA

RECENZII

CRONICĂ

IN MEMORIAM

St. Cl. XI, 1969, p. 1–470. București

AEGEAN HISTORY 1500–1200 B.C.[1]

BY

JOHN CHADWICK

I must begin with a personal explanation. I am no historian, not even an archaeologist; my particular field of study is the Greek language. What then am I doing talking about history? To explain this, I must define in what sense it is possible to talk meaningfully about the history of the Aegean area in the three centuries which represent the zenith of the Mycenaean civilisation. History in the strict sense of the examination of written documents and the recreation from them of an account of past ages is, obviously, not possible without documents to work from. Yet for the period I am going to discuss the only contemporary documents are a relatively small number of clay tablets, which represent only a part of the day-to-day business transactions of two palaces and of some outlying offices at two other places. This is unpromising material, and I shall not make a great deal of use of it.

But someone will say: even if contemporary documents are absent or uninformative, we do not lack later accounts of the great events of the age: the exploits of Herakles, the voyage of exploration of the Argonauts, the grim story of the dynasty of Thebes, the rape of Helen and the resulting siege and destruction of Troy, the dispersal of the returning army, and much more. All these stories are amply attested in the poetry of classical Greece; some of the stories are told, others are assumed as the background of new details invented by tragedians. Everyone by the

[1] This is a slightly revised version of a lecture delivered at the Institute of Historical Studies in Bucharest on 26th June 1968. I have not tried to quote my sources extensively, partly because much of the archaeological information is derived from conversations with archaeologists rather than published work. I should like to thank all those, too numerous to name, who have discussed these problems with me and beg their indulgence if I have misunderstood their views. I need hardly emphasise that this is a tentative sketch, not a definitive picture, and I am sure it will need correction in the light of new research.

fifth century knew at least the outline of the legends, and assumed that they were the true history of their race.

No one nowadays, I hope, believes that a Greek king called Agamemnon returned from a ten years' siege of Troy and was murdered in his bath by his unfaithful wife. Yet we have not shaken off the habit of regarding Homer as an historian and the Attic tragedians as heirs of an unrecorded historical tradition. We still visit the site of Troy and contemplate with awe the great walls labelled Troy VI, and think of the body of Hector being dragged around them behind Achilles' chariot. I must be brutal : Homer is a poet, not an historian, and if we try to recreate the history of Mycenaean Greece by following him we shall end in perplexity and contradiction.

For instance, there is one point in which the contemporary documents, the Linear B tablets from the Mycenaean palace of Pylos, allow us to check Homer's information. He tells us a good deal about the realm of Nestor; he knows that his capital was called Pylos, but the author of the Odyssey is obviously ignorant of the name of its port, and did not appreciate its distance from the sea. In the Iliad we have a list of the principal towns of the kingdom; in the tablets we have equally such a list of 16 towns, other than Pylos. Only one name on the tablets reappears in Homer; and that is *Helos*, 'the Marsh', the name of a common geographical feature, and there is nothing to suggest that the name on the two lists refers to the same site. Even if we add the many other place names recorded on the Pylos tablets, there is still only one which seems to be the same as a town given by Homer : the Homeric *Kyparisseeis* is very likely the same as the *Kyparissos* of the tablets, and indeed the old name for the town has been revived in the form of Kyparissia. It is not that Homer gives no names; they are the wrong ones — at least for the date of 1200 B.C. and thus almost certainly for the preceding period. It does not even seem likely that Homer has taken the names current in his own day, five centuries later, for the Alexandrian scholars had great difficulty in identifying the towns he mentions, and seem in many cases to have been guessing. Thus, I fear, the conclusion is inescapable that Homer knows nothing of the political geography of Messenia in the Mycenaean Age except the name of the capital; the tablets confirm that the Palace *was* known as Pylos. And in many other details too Homer can now be proved inaccurate. So if our earliest classical authority is unreliable, what confidence can be placed in the reporting of later authors?

I believe therefore that we must at the outset discard all that we are told about their remote ancestors by the Greeks themselves; perhaps when we have reconstructed the history from other sources we shall be able to return to the legends and see how they may have arisen. But to begin our reconstruction we must look elsewhere.

Now our principal tool must be archaeology. As I said, I am no archaeologist, and I quote only the facts established by the collective

efforts of archaeologists over the last century — or a little less, for it is not yet 100 years since Schliemann first unearthed the cities of the Aegean Bronze Age. But we can supplement and interpret the mute testimony of tombs and palaces by reference to linguistics. All too often the interpretation has been left to the archaeologist; but now the linguist too has something to contribute to the picture, and this is my justification for attempting my own synthesis of these disparate sources.

We must not forget that archaeology deals only with things — the things that people make, their houses and tombs, their pots, their weapons, their jewellery, even the things people are, their skeletons. We may be able to calculate the average height of Mycenaean men; but no archaeologist can tell us how or what he spoke. This is something only the linguist can do. So long as the documents were unknown or undeciphered we could not even speak of Mycenaean Greeks; the experts coined the term 'Pre-Hellenic' to describe this period, and they still cling to this outmoded label. It is not of course quite fair to the archaeologists to say that they cannot advance beyond material facts; for inferences can be drawn from these facts which have wider implications. The number of settlements discovered is some indication of the density of population; the existence of palaces implies a monarchical system of government; the diffusion of pottery outside Greece demonstrates the extent of international trade. But another limitation is perhaps more important: the archaeological negative has been shown time and time again to be dangerous. Despite the testimony of Homer, the archaeologists down to a few years ago insisted that the Mycenaeans had no bronze body-armour; in 1960 the Swedish archaeologists opened a tomb at Dendrá in the Argolid which contained a complete suit of such armour. Thus we must rely much more on positive than negative evidence.

Linguistics is limited by the availability of texts; it can offer no direct clues to the identity of an illiterate people. But it does often offer a means of deducing earlier facts. We cannot only observe the linguistic facts presented by documents; we can often deduce from them the linguistic history which produced them. Let me demonstrate two ways in which this is possible.

Where we have a number of dialects, their study can lead to conclusions about the conditions which led to the division of the language into dialects. We have such a situation in Greece during the classical period, the sixth to fourth centuries B.C., when every small state spoke and wrote its own local type of Greek. By grouping these dialects we can discover how the ancestors of these people were distributed. For instance, even without any later legends we could deduce purely from linguistic facts that the peoples of the Peloponnese, Crete and the Dodecanese were closely related, and from the way they surrounded a different dialect in Arcadia, which is closely related to that of Cyprus, we could deduce that the

Peloponnesians had displaced speakers of an earlier Greek dialect, leaving only these two distant relics. Such a deduction had in fact been made before the decipherment of Linear B proved that in the Mycenaean period all of southern Greece and Crete had a very uniform Greek dialect, which has its closest classical relatives in Arcadia and Cyprus.

Secondly, it is possible to infer linguistic history from place names. These are rarely all of a single origin. My own country has names which reflect the Celtic inhabitants who opposed Julius Caesar, the Romans who made Britain a province for three centuries, the Anglo-Saxons who then invaded the island from across the North Sea, the Vikings who raided it and settled there, and finally the Normans whose invasion in 1066 led to the emergence of modern English from Anglo-Saxon. In the Balkans you can equally trace from place names the history of your land through all its vicissitudes since the Roman occupation of the province of Dacia.

So too in Greece; but we need not start with the present map of Greece, with all its Slavonic, Albanian, Vlach and Turkish names. We can take out the map of classical Greece and observe that here too very few of the names are pure Greek. Where we do find Greek names, we most often have a settlement of historic date : *Naupaktos*, *Megalopolis*, *Amphipolis*, *Thermopylae*. But the old cities and mountains and islands have meaningless names : *Athēnai*, *Mykēnai*, *Messānā*, *Korinthos*, *Zakynthos*; *Halikarnassos*, *Parnassos*, *Lykabēttos*; and hundreds more. Even when a name resembles a Greek word we may suspect deformation of a non-Greek name by popular etymology : *Rhodos* probably has nothing to do with *rhódon* 'the rose', nor *Sparta* with *spartós* 'sown'.

It has too often been assumed that all these pre-Greek names belong to a single language spoken all over the Aegean area when the Greeks arrived. The analogy of place-names in other countries would suggest that this is unlikely to be true; admittedly place names may reflect the presence of only two populations, as in New Zealand, where they are a mixture of Maori and English names. But it would be unwise to assume such a simple situation in Greece. In North America it might be tempting to regard all non-European names as belonging to a single pre-Columbian language; in fact we know that there were several linguistic groups among the American Indians.

A first step in the discrimination of the Greek names was taken some years ago by a former pupil of mine, Mr. D. A. Hester [2]. He showed that there was statistical evidence for distinguishing two types of stem among them; and that one of these languages had a strong tendency towards open syllables. Even more remarkable, he demonstrated that even those with the suffix *-ssos* did not form a homogeneous group. What is much more dangerous is the assumption that the suffixes *-ssos* (with a double

---

[2] 'Pre-Greek place names in Greece and Asia Minor', Revue Hittite et Asianique, 15 (1957), pp. 107—119.

s) and *-sos* (with a single *s* at the beginning) were identical. It is true that ancient documents betray some fluctuation in the spelling of certain names : the principal town of Crete is sometimes Κνωσός, sometimes Κνωσσός, but the former is shown to be correct by the Argive form of the adjective, Κνōhίαν [3], where single -σ- has passed to *-h-*, a change -σσ- would not undergo.

Studies of the place names on the Pylos and Knossos tablets equally suggest differences in the onomastic of Crete and the mainland. It is true that one Cretan town, *Amnisos*, is apparently mentioned on the Pylos tablets; but it is more likely to be a town of the same name on the mainland, than a reference to Crete. But there are types of name such as those in *-ewa* or *-ānes*, which are frequent at Pylos but unknown in Crete. I believe that further examination of this subject will prove that, despite some similarities, the place names of Crete show considerable divergences from those of the mainland. The common features may belong to the neolithic period rather than the Minoan; but the tendency of names to be carried by migrating peoples is so evident that it requires little to explain the coincidences.

Attempts have been made, notably by L. R. Palmer [4], to identify some of the place names as Luvian, that is to say, the language of South-Western Anatolia in the Bronze Age. For various technical reasons I find the theory of Luvian borrowings unattractive; and even if the theory contains some truth, it seems highly unlikely that Palmer can be right in ascribing a Luvian origin to the invaders who spread over Greece at the end of the Early Helladic period, round the 20th century B.C. I think there is little reason to doubt that these people were — not the Greeks, but an Indo-European-speaking people who, after mixing with the earlier inhabitants and accepting many of their words into their language, gave birth to the distinctive branch of Indo-European known as Greek [5].

We have also some vague and scanty information about Greece in the Mycenaean age from contemporary Egyptian and Hittite records. The Hittites knew of a power which operated on the Asiatic coast of the Aegean called *Aḫḫijawā*, which is almost certainly to be identified with 'Αχαι*F*ία, the land of the 'Αχαιοί, Homer's name for the Greeks. But it is impossible to locate it precisely; some have thought it refers to Rhodes, others to the Greek mainland; and the presence of the same name as the destination of a consignment of sheep and goats on a tablet from Knossos [6] does nothing to resolve the obscurity.

---

[3] Schwyzer, Dial. 84. The English form with *-ss-* is now too well established to bear a change.

[4] *Mycenaeans and Minoans*, 2nd ed., London, 1965, esp. pp. 327—353.

[5] See further my chapter 'The Prehistory of the Greek Language' in *Cambridge Ancient History*, 2nd ed. Vol. II. Chapter 39.

[6] KN C 914. Palmer's objection (*Interpretation*, p. 65), that parallels indicate that *a-ka-wi-ja-de* is the name of the herdsman, is based upon the assumption that this tablet forms part

The Egyptians had commerce with a land called Keftiu, which appears to be their name for Crete; but there is some evidence that during the 15th century B.C. it declined in importance, and its place seems to be taken by "the Islands of the Great Green", which is thought to refer to Greece. It would be unwise to base much on such vague references; but as we shall see the chronology fits well with facts we shall establish from other sources.

Ishall now attempt to link together these scattered pieces of evidence in a synthesis designed to serve as an historical outline of the period between 1500 and 1200 B.C. A great deal of theorising will be needed to fill the gaps; but even if some details in the picture I am going to present are wrong, I hope that the overall impression may serve as a useful framework subject to further correction.

By 1500 southern Greece was already the home of a flourishing civilisation; the shaft graves at Mycenae already held the bodies of kings and queens, princes and princesses, buried with their gold masks, their jewels or their weapons. Settlements were many, and the country must already have supported a considerable population. This civilisation extended north of the Isthmus to Boeotia and Attica; and some sites are known as far north as Thessaly, but its full northward extent is uncertain. The north-west, Epirus and the modern Albania, is largely an archaeological blank. Since there is a continuous line of development at Pylos and Mycenae from this time to the date of the Linear B tablets in the 13th century, it is probably safe to infer that the language was Greek; and since this language was already showing innovations which are not shared by the Doric dialects of later times, it follows that the ancestors of the Dorians were at this date not located in the Peloponnese. At the same time it is impossible to account for the Greekness of the Doric dialects as due entirely to influence by other dialects. Thus the Dorians must have parted company with the other Greeks at no very remote date. It is a reasonable guess to locate them in the unexplored north-west.

If civilisation was flourishing in Greece, in Crete it was even more advanced. Palaces had existed for centuries at Knossos, Phaistos, Mallia and Zakro; and civilised life was established all over the central and eastern parts of the island. One of the chief indications of the level of civilisation is the existence of writing; the Minoan script had evolved to a fairly standardised form, and by 1500 was in use at as many as six sites all over the island, again excepting the far west. Writing was used on clay tablets to keep records, as in Mycenaean Greece, though the entries are much more abbreviated. But there is a clear difference in the extension

of the great archive of sheep tablets. In fact the presence of goats as well as sheep, its find-spot and its hand separate it clearly from these, and it belongs to a set made up of 908, 913, 915, 922, 941, 5765, 7064, 8225, 8347, 8578, and 8584 (?). The only constant feature visible here is the presence of *pa-ro* and a man's name; thus it offers no good evidence for identifying *a-ka-wi-ja-de* and we may fall back on the obvious interpretation /*Akhaiwiān-de*/.

of writing to dedicatory inscriptions on movable objects. No extensive inscriptions have been found on buildings; single signs are frequent, but are presumably only mason's marks. None the less, there is reason to think that literacy was less restricted than in Greece.

It was assumed by Evans that the palace he unearthed at Knossos was the capital of the whole island, and the successive discoveries of other major, but smaller, sites elsewhere in the island did not cause him to modify his view. Dr. S. Alexiou in his recent book on Minoan Civilisation [7] follows Evans in this, pointing out that the three major palaces (Zakro was found too late for inclusion) were all begun about the same time and use the same kind of plan and method of construction. With all due respect to such an eminent archaeologist, it does not seem to me to follow that because official buildings in different towns of the same date use the same style, this indicates direction by a central authority. All we need imagine is that the rulers of Phaistos and Mallia, impressed by the new buildings at Knossos, asked for the services of the same architect.

It seems here to be overlooked that the mere existence of buildings which demand the title of palaces implies the existence of local rulers. I fear the baneful influence of Homer here; just because he ascribes two kings to the Argolid, Tiryns and Mycenae are looked upon as the capitals of separate states; Homer ascribes most of Crete to Idomeneus, with his capital at Knossos, and this has coloured the archaeologists' appraisal of the evidence. Of course, not every palace need have been independent; Phaistos and Hagia Triada, less than 5 km. apart, can hardly have belonged to independent states. But it is hard to see any reason why the four major palaces should have been under the control of one king. Crete is a large island and communications are difficult; a division into separate states (as in classical times) seems perfectly logical.

What is more, the tablets in Linear A offer a positive reason for rejecting Evans' Knossocentric theory. Archives are kept only in administrative centres; thus tablets found at Hagia Triada and Phaistos, Tylissos, Knossos, Mallia, Palaikastro and Zakro imply the existence of at least six administrative centres. Some are doubtless subordinate centres, dealing only with local affairs; but the division of responsibility in Minoan times contrasts very strikingly with the total absence of archives outside Knossos in the Late Minoan II period, when the script was Linear B. We know that Knossos then was administering virtually the whole island, and the detailed records of flocks, wool and cloth at Phaistos were kept, not locally, but in Knossos. Evans' theory fits this period well; but earlier all the evidence points to a group of largely independent kingdoms led by, and perhaps federated with, Knossos but managing their own local affairs. No one deduces from the superior size and wealth of Mycenae that its ruler was king of all Greece, though he must have been pre-

[7] Μινωϊκὸς πολιτισμός, Herakleion, 1965.

eminent; perhaps the ruler of Knossos enjoyed a similar position in Minoan Crete.

It has long been known that at a date early in the 15th century B.C. the volcanic island of Thera (Santorin) exploded. As long ago as 1939 Professor S. Marinatos [8] of the University of Athens suggested that this was the cause of the collapse of Minoan Crete. His views were received with merited scepticism. But the situation has recently been transformed by the researches of two American geologists, Drs. Ninkovitch and Heezen [9], who have been able to calculate the scale of this explosion. It now appears that it was at least four times as great as the only comparable event in recorded history, the eruption of Krakatau in Indonesia in 1883 — a cataclysm which killed thousands of people, caused tidal waves in Hawaii, 8000 km. away, and discharged a cloud of dust into the atmosphere which travelled three times round the world producing glorious sunsets. In these days of atomic bombs we have grown accustomed to the frightful havoc man can produce; but nature has not yet been surpassed.

Imagine then an event far more powerful than the largest nuclear device yet imagined unleashed on the southern edge of the Cyclades, only 120 km. from the north coast of Crete. The first the Cretans would have known would have been an appalling noise — deafening thunder from a clear sky. (The explosion of Krakatau was heard in Australia). At the same time violent earth tremors may have been felt. The natural reaction would have been to appease the gods, and at Zakro, the only palace never to be re-occupied, there is evidence that this is precisely what they did. A precious alabaster vase was found broken into four pieces, and each piece was at one of the four corners of the building; this must surely have been an expiatory rite designed to avert disaster.

The next stage followed about half-an-hour later. An immense tidal-wave (tsunami), calculated to be more than 30 m. high, bore down on the north coast of Crete. Every harbour and coastal town less than 30 m. above sea-level must have been totally destroyed, along with all shipping. At one stroke countless lives must have been lost, and the means of escaping the disaster taken from those lucky enough to be on higher ground inland. Far worse was to follow. The geologists made soundings of the sea-floor surrounding Thera, and from these they were able to determine the direction of the wind. The deposit of ash was thinnest to the north-west; thus the wind from that direction will have carried the material ejected by the explosion south-eastwards, towards eastern Crete and the Dodecannese. The Cretans will have seen the northern sky grow dark, and a great cloud spread over their island; and from the cloud a rain of ash and sulphurous fumes. At Knossos the excavators

[8] 'The volcanic destruction of Minoan Crete' Antiquity 13 (1939), pp. 425—439.
[9] Submarine Geology, *The Colston Papers*, 1965, pp. 413—452.

found traces of destruction at this period, which they ascribed — quite likely correctly — to an earthquake. The explosion may well have caused seismic disturbances over a wide area.

It is now thought that hot ash was deposited over most of central and eastern Crete to a depth of at least 10 cm., and this would have been enough to destroy all vegetation by poisoning the soil. In a few days the island would have been turned into a desert. Whether the fumes would have been poisonous to life at such a distance is less clear; but it is certain that food supplies would have soon run out. The Minoan civilisation comes to an abrupt end.

It is at this period that the men of Keftiu disappear from the Egyptian monuments. Simultaneously, Minoan settlements in Cythera, Keos and Rhodes come to an end, and are in some cases replaced with Mycenaean Greek ones. Whether the whole of the Minoan collapse can be attributed to volcanic action or not, it can hardly have been anything but the major cause. No doubt other states took advantage of the catastrophe and Minoan power never revived.

It is not unlikely that some groups of Minoans took refuge in Greece, which had been protected from the ash by the direction of the wind. We know that metal-work in Crete had been practised by religious guilds of bronzesmiths working in caves which were at once cult-centres and workshops [10]. Two hundred years later there were groups of smiths in the service of Potnia, the Mistress, in the territory of Pylos; and some bronze vessels were apparently described as "of Cretan make", which may mean no more than that they were of Cretan type.

In the course of 25 years or so, rain and wind would have repaired much of the damage done to Crete by the ash, and it would have been natural to repopulate the island. It is precisely at this date that we find a flourishing period at Knossos, Late Minoan II, with apparently nothing to match it at other Cretan sites. To this date, despite efforts to revise the chronology, belong the Linear B tablets which prove that the language of administration was now Greek; they also show that the authorities in Knossos were controlling the details of the economy in distant parts of the island. The place names on the tablets extend from Kydonia in the west to Lato in the East; and some of the unidentified names doubtless lie outside those limits, for there is reason to believe that two of them belong to the sites of Palaikastro and Zakro in the extreme east. Clearly when Crete became a kingdom again the old organisation was gone, and the Greeks controlled the whole island. Its wealth in this period at least was founded upon the production of wool and cloth; a huge population of sheep was managed from Knossos, and the wool-clip was sedulously recorded there. Conditions after the destruction would have favoured sheep-rearing rather than other forms of agriculture at first.

---

10 Sp. Marinatos, Kadmos 1 (1962), pp. 87—94.

The Late Minoan II period lasted only a very short time; around 1375 B.C. the palace of Knossos was burnt down, never to be rebuilt. This destruction cannot be equated with the eruption of Thera because on this occasion the wind was in the south; nor can it possibly belong to the L.M. IIIB period when sites on the mainland were under attack. What caused this destruction I cannot suggest, but it was not a Minoan revolt against Greek domination, for in the succeeding period the other towns in Crete continued to flourish, and there are indications that three of them continued to use Linear B, and there is no revival of Linear A. Two sherds have been found at Khania, the ancient Kydonia, with Linear B inscriptions. They might be imports; but their Cretan origin is confirmed by a strange story. Nearly 30 jars were found at Thebes in Boeotia with Linear B inscriptions, and among these were the names of two Cretan towns known from the Knossos tablets; this might have been a coincidence, but recent study of the clay of these vases has shown that these are likely to have come from Palaikastro and Zakro in Eastern Crete. The inscriptions are undoubtedly in Greek; therefore Greek continued to be spoken in Crete after the fall of Knossos. In fact, it is not impossible that at Knossos itself a new palace was built on another site, and the old building was partially cleared and re-used by people whom Evans called "squatters" — by which we need only understand common people not aristocrats [11].

On the mainland a period of peace and prosperity seems to have lasted down to the end of the 14th century; but the dates one archaeologist gives are often disputed by another and the exact sequence of events is unclear. Around 1300 the site of Thebes was destroyed, apparently twice in close succession. No explanation can be offered, unless we choose to believe the Greek legends of the attack by Adrastus. Around 1250 widespread destruction occurred at Mycenae up to the massive walls of the citadel. It would appear that the need for defences had become apparent early in the 13th century, and Mycenae and Tiryns were heavily fortified. Around the same period a wall was started — whether it was finished or not we do not know — across the Isthmus of Corinth. It is easy to jump to the conclusion that invaders were pressing on Greece from the north; but it is hard to believe that a major invasion can have come by this route — a raid perhaps, but not a major invading force. At least we can say that the 13th century was a period of insecurity, and this culminated around 1200 when all the major sites in Greece were destroyed and abandoned. What happens thereafter lies outside the limits I set myself, but I want to pause for a moment to discuss the extraordinary collapse of the Mycenaean world.

---

[11] Since this lecture was delivered a stirrup-jar with a Linear B inscription has been found by the British archaeologists at Knossos. Its date seems to be clearly post-Palatial, but the writing is so crude as to suggest copying by an illiterate painter.

We have seen how a natural catastrophe assisted, even if it did not entirely cause, the collapse of Minoan Crete. It is tempting to look for a similar event to explain the more or less simultaneous disasters which led to the destruction and depopulation of the main centres of Mycenaean power around 1200 B.C. A theory due to the American scholar, Professor Rhys Carpenter[12], has sought to find the explanation in a hypothetical change of climate, which could have produced a period of drought. Unfortunately for the theory, the direct evidence of palaeobotany[13], the study of pollen contained in cores taken from lagoons in western Greece, proves that no such dramatic change occurred at this period. After 1200 there is a drop in the pollens associated with cereal cultivation, and an increase in olives; in other words, the consequences to be expected if depopulation left the fields untilled and allowed the olive groves to go wild.

Every major palace so far excavated was destroyed by fire, and this cannot be due to accident, for no effort was made to repair the damage or to rebuild the palaces; a period of neglect and stagnation supervened, except perhaps for a few sites like Athens, which contrived to weather the storm and hand on — in a much altered form — something of the Mycenaean tradition to Archaic Greece.

It is Pylos which offers us most information, for not only have we the surviving ruin of the burnt palace, but also the clay tablets on which records were being kept up to the last moment. It has been argued that none of our records reflect the state of emergency which must have preceded the disaster; yet it is hard to see how the 'coast-guard' tablets can be a reflection of a normal state of affairs. Some 700 men were disposed to watch the long coast-line, from somewhere in Triphylia[14] round the peninsula and as far as Kalamata in the Messenian Gulf. This force is much too small and too dispersed to offer resistance to an invasion by sea; but it can have served as an early warning system. Clearly the defenders feared an attack from the sea. If so, we can hardly attribute the invasion to the Dorian Greeks, who in historical times controlled this area, for tradition clearly indicates that they advanced south by land.

But there was a body of sea-raiders active in the Eastern Mediterranean at this period. Around 1225 B.C. and again about 1190 Egypt beat off strong attacks from raiders whom the Egyptians called 'The People of the Sea'. Attempts have been made to identify the peoples named as composing this force; it may be that Greeks took part in the assault on Egypt. A similar attack may have caused the fall of Troy around this time; and if the Greeks took part in the expedition, it is

[12] *Discontinuity in Greek Civilization*, Cambridge, 1966.

[13] H. E. Wright, Antiquity 42 : 166 (June 1968), pp. 123—127.

[14] I reject the suggestion that the northern frontier of the kingdom of Pylos lay on or north of the Alpheios, this is a Homeric confusion. I now believe the frontier lay in the area between the Kyparissia and Neda rivers, closely paralleled by the boundary of the modern province of Triphylia.

possible that in later tradition this became magnified into a purely Greek war involving a ten-year siege.

A series of major raids would have quickly ruined the largely undefended towns of Mycenaean Greece; only a few palaces managed to construct walls in time. The wealth to be carried off can be guessed from the inventory of valuable furniture at Pylos, and there would also be a rich haul of slaves to be sold at markets elsewhere. Perhaps we shall in time learn more about these enigmatic raiders, but of their reality there can be no question, nor need we doubt that they could have exhausted a wealthy civilisation such as existed in Mycenaean Greece, and by cutting their trade-routes have quickly reduced the survivors to a subsistence economy. The palaces were burnt, their contents plundered, their inhabitants slaughtered or carried off into slavery. Greece lay prostrate, and in the dim centuries that followed the barely civilised Dorians moved south to occupy the vacant lands, and to reduce the few survivors to serfdom. The golden age of Greece was over; but the seed of the Greek genius was not dead, but dormant, and after a few centuries would rise again to create an even more brilliant civilisation, and, for the first time, a fully articulate one.

O PARTICULARITATE A ORDINII CUVINTELOR FRAZEI IPOTETICE ÎN EPIGRAFIA DORICĂ

DE

FELICIA ŞTEF

Încă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, H. L. Ahrens [1] şi J. Wackernagel [2] au semnalat o curiozitate în ordinea cuvintelor care introduc protaza condiţională greacă. Cuvintele accesorii, în special particulele şi pronumele enclitice, care gravitează în jurul conjuncţiei ipotetice şi al particulei modale, creează împreună cu acestea sintagme introductive mult mai simple, dar şi mult mai stabile în epigrafie decît în literatură. Atenţia celor doi învăţaţi a fost atrasă cu osebire de locul constant pe care îl ocupă în aceste formule pronumele τις, τι, în raport cu particula modală. Ei au constatat că în cea mai mare parte a dialectelor greceşti pronumele nehotărît figurează în urma particulei modale, numai dialectul doric şi nord-vest grecesc fixează regulat acest pronume înaintea particulei.

Astfel : a. ion.-atic ἐάν τι(ς), ἤν τι(ς), ἄν τι(ς) ;
arcad. εἰ δ'ἄν τι(ς), εἰκάν τι(ς) ;
cipriot ἐ κέ σι(ς) ;
lesb. αἰ κέ τι(ς), αἰ δέ κέ (κά) τι(ς) ;
thess. αἰ μά κέ κι(ς) ;
beot. ἠ δέ κά τι(ς).

b. doric : αἰ τί(ς) κα, αἰ δέ τι(ς) κα (în epigrafia din Focida, Heracleea, Cos, Calymna, Argos etc.) ; εἰ δέ τι(ς) κα (formulă atestată în inscripţiile din Focida, Etolia, Corint, Megara, în dorica sud- şi nord-vestică, în Ahaia).

---

[1] *De Graecae linguae dialectis*, II *De dialecto Dorica*, Gottinguae, 1843, p. 383.

[2] *Indogermanische Forschungen*, I, p. 309 ; vezi şi Ed. Hermann, *Griechische Forschungen*, Leipzig-Berlin, 1912, p. 273.

Explicaţia acestui fenomen nu se dă însă nicăieri. Cele ce urmează constituie o încercare de elucidare a ordinii dorice, cu totul izolate în ansamblul idiomurilor eline.

1. O primă soluţie, care pare să se impună de la prima vedere, este următoarea : în ionic-atic, particula modală ἄν are iniţiala vocalică, iar contopirea vocalelor în hiat este un fenomen obişnuit mai ales în atică. Crasa ἐάν, ἤν şi ᾱ̓ν, rezultată din contopirea conjuncţiei εἰ cu particula ἄν, nu permite intercalarea altor elemente în interiorul ei ; în felul acesta, nici pronumele τις, τι nu poate sta decît după ἄν. Particulele κε şi κα, deoarece au iniţiala consonantică, au creat cu conjuncţia εἰ o unitate fonetică mult mai puţin închegată, astfel că desprinderea lor de conjuncţie şi admiterea altor elemente în interior s-a efectuat cu multă uşurinţă.

Dar dacă explicaţia de mai sus este valabilă pentru dialectul ionic-atic (şi nici aici în mod absolut, deoarece, înainte de contopirea conjuncţiei cu particula, pronumele nehotărît ar fi putut servi ca mijloc de evitare a hiatului), ea nu rezolvă toate situaţiile particulei ἄν şi, de asemenea, nu clarifică raportul deosebit pe dialecte dintre celelalte două particule modale şi pronumele în discuţie. Crasa particulei ἄν cu conjuncţia εἰ nu este un fenomen general grecesc. Cele două elemente apar regulat separate prin alte cuvinte, de exemplu εἰ δ'ἄν la Homer, *Iliada*, III, 288 ; εἰ δ'ἄν la homerizantul Apollonios din Rodos, *Argonautica*, B, 17 ; εἰ δ'ἄν τις în arcadiană, Decretul Tegeei, sec. IV î.e.n., IG V, II, p. XXXVI, şi excepţional chiar în dialectul atic, Eshine, *Ambasada infidelă*, 88 εἰ γὰρ μηδεὶς ἄν ; Platon, *Legile*, VII, 807 εἰ ζητοῖμεν ἄν. Cu toate acestea, pronumele τις, τι nu se întîlneşte niciodată printre cuvintele care separă conjuncţia de particula ἄν.

Cît priveşte celelalte două particule modale (κε şi κα), deşi în toate dialectele în care acestea sînt utilizate desprinderea lor de conjuncţie este posibilă şi intercalarea altor elemente este obişnuită, numai în dialectul doric τις, τι apare stăruitor printre cuvintele intercalate.

2. A doua explicaţie posibilă este legată de limitele în care au libertate de deplasare cuvintele formulei introductive şi, în cazul de faţă, particulele modale şi pronumele τις, τι.

Particula ἄν, după mărturia textelor literare şi epigrafice, se mişcă în protază pe locurile doi (εἰ ἄν > ᾱ̓ν, ἤν, ἐάν) şi trei (εἰ δ'ἄν Hom., *Il.*, III, 288 ; εἴπερ ἄν Hom., *Il.*, V, 224)[3].

Particulele κε şi κα oscilează între poziţiile doi (εἴ κε Hes., *Erg.*, 361, αἴ κα Hom., *Il.*, I, 66, Hes., *Theog.*, 164 ; αἴ κα Creta, Leges Gortyniae, SGDI, 4991, p. II ; Oeanthea, IG. IX. 1. 333, SGDI, 1479), trei (εἰ δέ κε Hom., *Il.*, IX, 414, εἰ τούτω κε Hom., *Il.*, V, 273 ; εἰ γάρ κεν Hes., *Erg.*, 361 ; εἰ μέν κε Theocr., *Id.*, II, 124 ; αἰ δέ κα Creta, Leges

[3] Ἄν pe locul patru, ca în εἰ γὰρ μηδεὶς ἄν, Eshine, *Ambasada infidelă*, 88, constituie o excepţie cu totul izolată. Ţinînd seama că formula respectivă figurează într-o potenţială construită cu optativul şi cu particula în ambii termeni, constituind deci un arhaism, această poziţie a particulei riscă să nu fi avut niciodată suport în limba vorbită.

Gort. SGDI, 4991, p. I) şi patru (εἰ μὲν γάρ κε Hom., *Il.*, X, 449; εἴ περ γάρ κε Hom., *Il.*, I, 580; αἰ δέ τίς κα Delfi, SGDI, 2561, p. B; εἰ δέ τίς κα Etolia, IG XII. II. 15).

Pronumele τις, τι, începînd cu locul doi, poate avansa pînă pe locul cinci, uneori şi mai departe (de exemplu εἰ μὲν δὴ μή τις σε Hom., *Od.*, IX, 410; εἰ δὲ δὴ τυγχάνει τι Hippocrat., *Vechea medicină*, XV, 606; εἰ δέ με γνώσεταί τις Heliodor, *Etiopica*, I, 8, 3).

Dată fiind această situaţie, este firesc ca particula ἄν, care se ţine mai strîns de conjuncţia εἰ decît κε şi κα, să admită mai puţine elemente accesorii înaintea ei. Într-adevăr, repertoriul acestora este extrem de sărac, reducîndu-se în inscripţii aproape general la particulele μέν şi δέ. Dar cu toate că particulele κε şi κα pot înainta pînă pe locul patru, deşi particula κα preferă chiar locul cel mai depărtat de conjuncţie, pronumele τις, τι numai în dialectul doric precede particula modală (αἰ δέ τι(ς) κα). Pe de altă parte, deoarece pronumele τις, τι are cea mai largă latitudine de avansare faţă de oricare dintre particule, ne-am aştepta ca în toate dialectele el să figureze după particula modală. Dar, aşa cum s-a văzut, pronumele nehotărît, în graiurile dorice şi nord-vest greceşti, preferă locul anterior particulei. Alta trebuie să fie, prin urmare, pricina unei ordini a cuvintelor atît de izolată în dorică faţă de celelalte dialecte. Ea trebuie să rezide într-o particularitate a acestui idiom. Şi, într-adevăr, o astfel de particularitate a dialectului doric o reprezintă — credem — accentul său procesiv.

3. În toate dialectele elinei accentul este muzical, este subordonat ritmului şi este limitat la ultimele trei silabe. Dar numai în dialectul doric accentul tinde să avanseze spre finala cuvîntului. De exemplu, în ionic-atic accentul verbului este cît mai retras posibil ἔλαβον, λάβηται, ἄρχεσθαι; în Lesbos accentul este mai recesiv chiar decît în ionic-atic: lesb. πόταμος — atic ποταμός; lesb. βασίλευς — atic βασιλεύς; lesb. λεῦκος — atic λευκός. Singur dialectul doric este procesiv: dor. ἐλάβον — atic ἔλαβον; dor. στᾶσαι — atic στῆσαι; dor. γυναίκες — atic γυναῖκες; dor. ἀλλεῖ, ἀλλᾶι, παντᾶι — atic οἴκει, ἄλλῃ, πάντῃ etc.

Deosebirea dintre regulile dorice de accentuare şi cele atice este clar şi sugestiv scoasă în lumină în lucrări mai recente de I. M. Tronski [4]. Deoarece teoria lui asupra accentului ne-a sugerat unele idei referitoare la problema ce ne preocupă, ne oprim puţin asupra ei.

Pentru că accentul grec — spune Tronski — nu se bazează pe cantitatea silabelor, ci pe cea a vocalelor, pentru formularea regulilor accentuării în greacă prezintă importanţă morele vocalice din ultimele trei silabe. De fapt, cantitatea elementului vocalic din silaba antepenultimă este indiferentă pentru accent, ceea ce permite notarea ei cu x. Ultimele două silabe, care constituie în expresia autorului „ansamblul final", pot avea vocale lungi, diftongi — fiecare echivalînd cu două more — şi vocale scurte — vocala scurtă corespunzînd unei singure more. Morele vocalice

[4] *Древнегреческое ударение*, Moscova — Leningrad, 1962, p. 49 şi urm.

ale celor trei silabe finale oferă mai multe configuraţii ritmice, care se reduc în esenţă la trei tipuri.

Tipul I, redat de schema x|⏑⏑ (silaba finală, cu elementul vocalic lung, penultima indiferentă), comportă în atică următoarele variante accentuale: pe mora finală (x|⏑⏑́ : ἐχθράς), pe mora penultimă (x|⏑́⏑ : ἐχθρᾶς), pe mora antepenultimă (x́|⏑⏑ : ἔχθρας).

Tipul al II-lea, exprimat de schema x|⏑⏑ (ultimele două silabe, cu vocalism scurt, antepenultima indiferentă), poate purta accent pe oricare dintre cele trei silabe finale (ὀφθαλμός, παρθένος ὄγδοος).

Tipul al III-lea, evident în schema x|⏑⏑⏑ (silaba finală, cu vocalism scurt, penultima, cu vocalism lung, antepenultima indiferentă), comportă accent pe mora finală (x|⏑⏑⏑́ γεραιός), pe mora a treia de la finele cuvîntului (x|⏑́⏑⏑ ἀρχαῖος) şi pe a patra moră de la sfîrşit (x́|⏑⏑ ⏑ ἄνθρωπος).

Pe această bază, I. M. Tronski [5] formulează regulile de accentuare; în ionic-atic, accentul poate sta pe trei locuri: 1) pe mora finală a cuvîntului, 2) pe mora iniţială a ansamblului final şi 3) pe mora vocalică ce precede nemijlocit ansamblul final.

Accentul doric, spune mai departe I. M. Tronski [6], se aseamănă cu cel ionic-atic, deoarece poate sta pe ultima moră vocalică a cuvîntului (accent final, ὀφθαλμός) şi pe mora vocalică ce precede nemijlocit ansamblul final (accent depărtat, ἄνθρωπος). Deosebirea se iveşte la accentul central care, în ionic-atic, stă pe mora iniţială a ansamblului final (x|⏑́⏑⏑ γυ|νάικες > γυναῖκες), în timp ce în dorică el se situează pe penultima moră vocalică a cuvîntului (x|⏑⏑́⏑ γυ|ναίκες > γυναίκες). Cu alte cuvinte, pe ambele silabe nefinale dorica foloseşte numai accent ascuţit.

La acestea noi adăugăm, revenind asupra celor semnalate anterior, că dialectul doric se caracterizează printr-o preferinţă vădită pentru accentul central. Astfel, exemplele date de noi anterior pot fi reprezentate grafic astfel: dor. ἐλάβον (x|⏑́⏑) — atic ἔλαβον (x́|⏑⏑); dor. στᾶσαι (⏑⏑́⏑) — atic στῆσαι (⏑́⏑⏑); dor. γυναίκες (x|⏑⏑́⏑) — atic γυναῖκες (x|⏑́⏑⏑); dor. ἀλλεῖ, ἀλλᾶι, παντᾶι (x|⏑⏑́) — atic οἴκει, ἄλλῃ, πάντῃ (x́|⏑⏑).

În toate aceste exemple accentul doric stă pe mora penultimă, accentul atic pe mora antepenultimă.

Revenind acum la formulele introductive ale protazei condiţionale, trebuie mai întîi să avem în vedere faptul că acestea sînt alcătuite din cuvinte atone, conjuncţiile εἰ, αἰ, ἠ sînt proclitice, pronumele nehotărît, particulele şi adverbele nehotărîte care se grupează în jurul lor sînt enclitice. Dar regulile accentuării unei unităţi fonetice alcătuite din proclitice şi enclitice sînt foarte puţin precise. În general, gramaticile spun că, în cazul unirii unui proclitic cu un enclitic, procliticul primeşte un accent ascuţit; într-o serie de cuvinte atone fiecare capătă un accent ascuţit cu excepţia ultimului. Seria cuvintelor atone poate atinge o lungime conside-

[5] *Op. cit.*, p. 50—53.
[6] *Op. cit.*, p. 94.

rabilă. Se citează un şir de şapte cuvinte atone: εἰ πέρ τίς σέ μοί φησί ποτε (Pseudo-Herodian, I, p. 563, 14). Se mai spune, de asemenea, că, într-un grup de proclitice şi enclitice, fiecare cuvînt cedează cuvîntului precedent propriul său accent. Grafia însă nu este de loc concludentă în vreun sens; în unele ediţii apar într-adevăr semnele accentului oxiton pe fiecare cuvînt aton dintr-o serie, în altele ele sînt notate tot la două cuvinte şi nu totdeauna pe aceleaşi poziţii. De asemenea, în papiri pronumele nu poartă niciodată accent, chiar dacă după el urmează alte enclitice [7]. În epigrafia dorică, particula κα, în general, este lipsită de accent. Această situaţie ne îndreptăţeşte să credem că grafia formulelor introductive ale condiţionalei nu reflectă fidel realitatea tonică a limbii, mai ales în cazul notării accentului pe fiecare cuvînt dintr-o serie. Practic ar fi cu neputinţă ca un şir de patru sau cinci cuvinte, în majoritate monosilabice, să poarte accent pe fiecare cuvînt, deoarece ar însemna ca toate silabele să fie pronunţate la o cvintă mai sus decît tonul obişnuit, ceea ce este imposibil. În afară de aceasta, considerăm că, pentru accent, prezintă interes numai cuvîntul fonetic şi nu cel morfologic, de vreme ce accentul este un element fonetic. Formulele introductive sînt alcătuite din mai multe cuvinte morfologice, dar într-o propoziţie, cum este şi cea ipotetică, acestea se grupează în unităţi fonetice superioare, adică în cuvinte fonetice. În cadrul acestor unităţi latitudinile de fixare a accentului trebuie să fie aceleaşi sau aproape aceleaşi ca în condiţiile cuvintelor care, privite morfologic, poartă accent individual. Această obligaţie decurge din faptul că, pentru accent, şi cuvintele cu autonomie tonică, la fel ca şi seria de atone, se manifestă ca unităţi fonetice superioare silabei. Există însă între ele două deosebiri esenţiale: a) cuvinţele cu accent individual prezintă un complex sonor care constituie învelişul material al unui singur sens de bază (de exemplu ἄνθρωπος „om"), cuvîntul fonetic, creat din proclitice şi enclitice, oferă un complex sonor care este învelişul material al mai multor sensuri (εἰ δέ τί κα „iar dacă ceva"); b) silabele unui cuvînt cu individualitate tonică au poziţie fixă, ireversibilă, în timp ce silabele cuvîntului fonetic format din unităţi atone sînt mobile; ele pot să-şi inverseze locul, fără ca sensul cuvîntului fonetic să se modifice (αἰ δέ τί κα sau αἰ δέ κά τι „iar dacă ceva"). În această particularitate a formulelor introductive rezidă — credem — şi o anumită valoare a accentului lor şi, în ultimă instanţă, topica lor, aşa cum reiese din cele ce urmează.

Pornind de la teoria morelor vocalice din cele trei tipuri accentuale ale lui Tronski, constatăm că cele trei silabe finale accentuabile ale cuvîntului comportă între trei şi cinci more, astfel: tipul I (x|⏑⏑) poate avea trei sau patru more vocalice, două în ansamblul final, una sau două în silaba penultimă, în funcţie de cantitatea acesteia. Tipul al II-lea (x|⏑⏑)

---

[7] Vezi Tronski, *op. cit.*, p. 73.

prezintă aceeaşi situaţie. Tipul al III-lea (x|⏑⏑⏑) conţine patru sau cinci more vocalice, trei în ansamblul final, una sau două în silaba antepenultimă, după cum aceasta este scurtă sau lungă.

Dacă la cuvintele cu accent individual jocul accentului se efectuează în intervalul a trei silabe care comportă trei, patru şi cinci more vocalice finale, credem că nu există motiv să nu se petreacă lucrurile la fel în cadrul cuvîntului fonetic creat din cuvinte atone; dimpotrivă, pentru accent şi primul şi al doilea caz se prezintă — aşa cum am spus — ca două unităţi fonetice superioare silabei, şi de aceea situaţia lor este identică. De aci, părerea noastră este că şi în cuvintele fonetice ale formulelor introductive s-a intonat un singur accent la un număr de silabe ce conţin trei, patru sau cinci more vocalice, şi nicidecum unul la fiecare silabă. Mai mult, credem că în cazul cuvintelor atone limita cuvîntului fonetic nu poate fi alta decît spaţiul în care are latitudine de oscilare accentul grec, deoarece un alt element de legătură a lor nici nu există. De aci rezultă că, din momentul în care seria cuvintelor atone depăşeşte cifra de cinci more, apare un al doilea accent, deoarece începe al doilea cuvînt fonetic [8]. Cel mai frecvent accent în astfel de unităţi fonetice din epigrafia dorică nu poate fi altul decît accentul cel mai obişnuit în acest dialect, adică ascuţit pe mora penultimă. Iată acum detaliat situaţia formulelor în discuţie.

Tipul I, *αἴ κα şi αἴ τις* [9], redat de schema ⏑⏑⏑ conţine două silabe şi trei more vocalice. Accentul doric (la fel în acest caz cu cel ionic-atic) stă pe penultima moră vocalică a cuvîntului. Poziţia pronumelui τις, τι, într-o astfel de formulă, nu poate fi decît după conjuncţie.

Tipul al II-lea, αἰ μέν κα, αἰ δέ κα, αἰ τί κα [10], redat de schema ⏑⏑⏑́⏑, cuprinde trei silabe şi patru more vocalice. Accentul doric, fiind procesiv, stă pe penultima moră a cuvîntului. Pronumele τις, τι se află înaintea particulei modale.

Tipul al III-lea, αἰ (εἰ) τινός (sau τινί, τινά, τινές, τινάς) κα [11], redat de schema ⏑⏑⏑⏑́⏑, conţine patru silabe şi cinci more vocalice. Accentul stă pe penultima moră a cuvîntului. Pronumele nehotărît τις, τι, în acest caz bisilabic, se situează tot înaintea particulei modale.

Iată acum că formula de tipul al III-lea elucidează — credem — problema. Accentul doric de pe penultima moră este factorul care nu permite pronumelui τις, τι să se fixeze decît pe locul anterior particulei modale. În astfel de condiţii tonice, aşezarea lui după particula modală

[8] O dovadă în plus a despărţirii formulelor introductive în cuvinte fonetice aduce şi analiza acestora de la tipul al V-lea, examinat în continuare.

[9] Αἴ κα, Tegeea, IG V. II. 159; αἴ τι Creta, SGDI, 4991, p. III.

[10] Αἰ μέν κα, Creta, Leges Gortyn., SGDI, 4991, p. V; εἰ μέν κα, SGDI, 4598; αἰ δέ κα, Creta, Leges Gortyn., SGDI, 4991, p. I; αἰ τί κα Locrida, Colophon, Schwyzer 366, Buck 60.

[11] Αἰ τινά κα, Heracleea, SGDI, 4629, p. I 170; εἰ τινές κα, Heracleea, SGDI, 4629, p. I 125; αἰ τινί κα Heracleea, SGDI, 4629, p. I 105; αἰ τινάς κα Heracleea, IG, XIV, 645, p. I 115; εἰ τινός κα, Corint, IG IX, II, 114.

ar schimba sensul mesajului, prin transformarea pronumelui din nehotărît în interogativ (*αἰ κα τίνος). Accentuarea atică (ἐάν τινος) și arcadiană (εἰ δ'ἄν τινες, IG V. II, p. XXXVI) etc., preferînd poziția cea mai retrasă cu putință, nu prezintă acest inconvenient. În formula dorică de tipul al II-lea, deși τι(ς) este accentuat, confuzia între cele două pronume nu se petrece, deoarece la formele monosilabice, ca orice alt enclitic, și pronumele nehotărît poate primi un accent ascuțit care îl leagă doar de restul cuvîntului fonetic și nu-i schimbă sensul. Dar de îndată ce a devenit bisilabic, pronumele enclitic — este regulă — nu poate purta accentul decît pe silaba a doua de la început; pe silaba întîi comportă accent strict pronumele interogativ omonim, care, la fel, pentru a se distinge, la rîndul său, de cel nehotărît, se sustrage regulii de accentuare a monosilabicelor de declinarea a III-a (φλέψ, φλεβός, dar pron. inter. τίς, τίνος și nu τινός).

În cazul tipului al II-lea, deși așezarea pronumelui τις, τι după particula modală n-ar produce transformarea lui în interogativ, intervine analogia. Deoarece tipul al III-lea nu poate efectua o astfel de inversare pentru că ar dăuna sensului, tipul al II-lea, pentru care ordinea particulei și a pronumelui τι(ς) este indiferentă pentru sens, se conformează tipului al III-lea, creînd astfel un sistem unitar.

O variantă a acestei formule este αἰ δε τί(ς) κα [12] (‿‿‿‿) formată tot din patru silabe și cinci more vocalice, dar compusă din patru cuvinte, toate monosilabice, și nu din trei, cu unul bisilabic. Edițiile de texte, datorită obișnuinței de a prezenta particula δε permanent accentuată, pun în acest caz două accente, pe mora penultimă și antepenultimă (αἰ δέ τίς κα). Considerăm că, la fel ca în cazurile precedente, formula de mai sus a purtat practic un singur accent, iar acesta în dialectul doric a stat pe mora penultimă. De asemenea, la fel ca la tipul al II-lea, inversarea pronumelui τις, τι cu particula modală ar fi fost posibilă, deoarece n-ar fi dăunat sensului, dar pentru că pronumele poate fi și bisilabic (vezi tipul al III-lea și, în continuare, tipul al IV-lea) și deci inversarea nu rezolvă toate situațiile, s-a renunțat la ea.

Tipul al IV-lea αἴ (εἴ) δε τινές (τινός, τινί, τινά) κα [13], redat de schema ‿‿‿‿‿‿, conține cinci silabe și șase more vocalice. Ele depășesc numărul de more cuprins în cele trei silabe purtătoare de accent într-un cuvînt cu individualitate tonică. De aceea, credem că astfel de formule conțin două accente, pentru că sînt alcătuite din două cuvinte fonetice αἴ δε | τινές κα (‿‿‿|‿‿‿), cu același accent doric pe mora penultimă a fiecărei unități fonetice (și nu αἰ δέ τινές κα, cum se obișnuiește, numai

[12] Αἰ δε τί(ς) κα, Focida, Delfi, SGDI, 2561, p. A; εἰ δε τί(ς) κα, Etolia, IG XII. II, 15; Corint, IG IX, I 694, 102.

[13] Αἴ δε τινά κα, Heracleea, IG XIV, 645, SGDI, 4629, p. I, 120; αἴ δε τινές κα, Cos, Ar. 401 A 12, vezi și Bechtel II, p. 591, 102.

din dorinţa — credem — de a prezenta particula δέ permanent accentuată, deşi nejustificat, deoarece şi δε este un enclitic ca toate celelalte).

Pronumele τις, τι, şi în această formulă, se situează în dorică înaintea particulei modale, din acelaşi motiv ca cel semnalat la tipul al III-lea; ordinea *αἴ δε κα τίνες este inadmisibilă, deoarece accentul doric de pe mora penultimă a cuvîntului transformă pronumele nehotărît în interogativ.

Tipul al V-lea αἰ δέ κα μέ τις[14], redat de schema ⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑, prezintă o formulă care pare să se abată de la topica dorică: pronumele nehotărît nu numai că nu precede particula κα, dar stă chiar pe al doilea loc după κα, ceea ce pare, la prima vedere, o flagrantă încălcare a ordinii dorice. Dar, dacă analizăm morele vocalice ale acestei formule, numărăm în total cinci silabe şi şapte more vocalice. Aceasta înseamnă că nu poate fi vorba decît de două cuvinte fonetice şi deci de două accente (αἰ δέ κα | μή τις ⏑⏑⏑́⏑|⏑⏑́⏑); potrivit regulii dorice, fiecare cuvînt poartă accent pe penultima moră a cuvîntului. Pronumele nehotărît şi particula modală fac parte în acest caz din două unităţi fonetice diferite şi astfel ele nu intră în corelaţie accentuală; poziţia fiecăruia se fixează în limitele cuvîntului fonetic, în funcţie de elementele componente ale acestuia. În sprijinul acestei afirmaţii vine şi faptul că adverbul de negaţie μή este un proclitic la fel ca αἰ. În felul acesta, fiecare cuvînt fonetic din formula în discuţie (V) are în frunte un proclitic care este urmat de enclitice. Iată deci că formula V nu prezintă o încălcare a ordinii dorice, ci scoate în evidenţă faptul că regulile topicii se aplică numai în limitele cuvîntului fonetic. Inversînd acum argumentarea, formula V mai dovedeşte că formulele introductive ale frazei condiţionale se divid în cuvinte fonetice.

În concluzie, ordinea dorică a cuvintelor din formulele introductive ale condiţionalei are la bază motive de natură fonetică: accentul procesiv doric şi, în speţă, accentul doric de pe mora penultimă a cuvîntului. Datorită lui, pronumele nehotărît, singurul element flexibil din formulele introductive ale protazei condiţionale, stă consecvent anterior particulei modale, pentru a se evita confuzia cu pronumele interogativ omonim.

Formulele introductive dorice oferă în fapt trei tipuri ritmice, primele trei descrise mai sus. Tipurile IV şi V sînt repetări ale primelor trei, astfel tipul IV (⏑⏑́⏑|⏑⏑́⏑) este alcătuit din două tipuri I, iar tipul V (⏑⏑⏑́⏑|⏑⏑́⏑), din tipul II plus I.

---

[14] **Αἰ δέ κα μή τις, Creta, SGDI, 4991, p. V, 15—20; ἐ δέ κα—τις, SGDI, 4991, p. I, 10—15,30.**

ORIGINEA VERBELOR LATINEȘTI COMPUSE CU *-FICO*

DE

AL. GRAUR

Latina cunoaște un mare număr de formații care au ca al doilea termen de compunere un derivat din rădăcina lui *facio*. Cele mai numeroase dintre ele sînt adjectivele în *-ficus* și verbele în *-fico*. În general se admite că verbele sînt denominative, formate pe baza adjectivelor, ceea ce se potrivește perfect cu sentimentul nostru că actualmente verbele se formează normal de la temele nominale. Rămîne însă de văzut dacă aceasta este situația reală în latinește.

Dicționarul invers al lui Gradenwitz cuprinde 130 de verbe în *-fico*, dintre care unul va fi imediat eliminat din discuție : e vorba de *forfico*, apropiat de *facio* numai prin etimologie populară. 3 dintre verbe au vocala de legătură *-e-* (*benefico*, *calefico* și *uenēfico* ; ultimul a ajuns la această formă prin haplologie), iar celelalte, vocala *-i-*. Găsim 98 de adjective în *-ficus*, dintre care iarăși va trebui să reducem o unitate, deoarece *maleficus* și *malificus* sînt variante ale aceluiași compus. Și aici sînt 3 unități cu vocala de legătură *-e-* (*beneficus*, *maleficus*, *uenēficus*, la acesta din urmă adăugîndu-se și compusul său, *terueneficus*).

Voi mărgini deocamdată discuția la paralelismul *-ficus*/*-fico*. Ernout-Meillet declară categoric în 6 cazuri că verbul e derivat de la adjectiv (*ampl-*, *damn-*, *lucr-*, *mun-*, *pac-*, *terr-*). În alte 4 cazuri, verbul nu e citat, dar se vorbește de *-ficus* și derivatele lui, înțelegîndu-se desigur, printre derivate, și verbele (*honor-*, *laet-*, *magn-*, *mell-*). În 25 de cazuri, nu se ia poziție deschis, dar verbul e pus sistematic în urma adjectivului, ceea ce îndreptățește bănuiala că verbul e considerat derivat de la adjectiv (*astr-*, *auct-*, *beat-*, *clar-*, *de-*, *experg-*, *fet-*, *glor-*, *grat-*, *horr-*, *luc-*, *maest-*, *mir-*, *mit-*, *moll-*, *mort-*, *nid-*, *pur-*, *sacr-*, *salu-*, *sanct-*, *sens-*, *tab-*, *uiu-*, *uoln-*). Numai în 2 cazuri verbul e trecut înaintea adjectivului (*uel-* și *uers-*, la

StCl, XI, 1969, p. 27–30, București

cel dintîi dicționarul admițînd că adjectivul ar putea fi „refăcut" după verb).

Totalul temelor pentru care Gradenwitz inserează și adjective în *-ficus* și verbe în *-fico* este de 49. Dar 5 perechi lipsesc din Ernout-Meillet (*cand-*, *cast-*, *hymn-*, *iust-*, *len-*), în 4 cazuri dicționarul etimologic dă numai adjectivul (*bene-*, *fum-*, *inhonor-*, *trist-*), iar în 2 numai verbul (*mod-*, *splend-*).

A mai rămas totuși nepomenită o temă, și aceasta ne va aduce o informație prețioasă. Este *pan-*, la care Ernout-Meillet trec întîi pe *panifex*, apoi pe *panifica* și, în sfîrșit, pe *panifico* și *panificium*. Aceasta înseamnă că trebuie să ne punem problema relațiilor între toate cele patru formații, întrebîndu-ne dacă, în anumite situații, punctul de plecare nu e *-fex* sau *-ficium*.

Gradenwitz are 18 cuvinte cu *-fex* (nepunînd la socoteală pe *forfex*). Dintre acestea, 3 au paralelă în *-fico* (*carn-*, *sign-*, *tur-*), 1 în *-fico* și în *-ficus* (*mun-*) și 2 în *-fico*, în *-ficus* și în *-ficium* (*mell-*, *pan-*), restul de 12 fiind izolate. Ernout-Meillet derivă celelalte forme de la cea în *-fex* în 2 cazuri (*carn-*, *pan-*); într-un caz se mulțumesc să insereze în primul rînd forma în *-fex* (*mun-*), iar pe *turifex*, *mellifex* și *mellifico* nu le inserează de loc.

Gradenwitz are 22 de cuvinte formate cu *-ficium*, dintre care va trebui să eliminăm 4 : *frontificium* (lipsește în Thes.), *malificium* (variantă a lui *maleficium*), *officium* (dublet al lui *opificium*) și *superficium* (transformare a lui *superficies*). Din cele 18 rămase, în 2 cazuri avem și formații în *-fex*, *-ficus* și *-fico* (*mell-*, *pan-*), în 5 cazuri găsim alături *-ficus* și *-fico* (*bene-*, *nid-*, *sacr-*, *sanct-*, *uel-*), în alte 3 avem *-ficus* și *-fex* (*lan-*, *op-*, *uest-*), în 1 paralelă în *-fico* (*aed-*), în 2 în *-ficus* (*male-*, *uene-*), în 1 în *-fex* (*art-*), iar 4 formații în *-ficium* sînt izolate (*assacr-*, *lor-*, *or-*, *superaed-*). În Ernout-Meillet, în 2 cazuri se pornește de la *-fex* (*art-*, *pan-*), în 1 de la *-ficus* (*uene-*), în 7 cazuri *-ficium* e inserat după *-ficus* (*bene-*, *lan-*, *male-*, *nid-*, *sacr-*, *sanct-*, *uel-*), în 2 cazuri se spune numai *-ficus* și derivatele lui (*aed-*, *mell-*), iar 2 lipsesc (*mell-*, *op-*).

Puține informații se găsesc la Franz Brender, *Die rückläufige Ableitung im Lateinischen*, Lausanne, 1920 : în 2 cazuri adjectivul e considerat derivat de la verb (ceea ce ar fi derivare regresivă, prin urmare autorul consideră normal ca verbul să fie derivat de la adjectiv : *ampl-*, p. 44, și *mod-*, p. 46). *Amplificus* e considerat derivat de la verb, deoarece acesta din urmă este atestat la o dată anterioară, dar autorul adaugă că trebuie să ținem seamă de altă posibilitate : la Catullus apare adverbul *amplifice*, format poate pe baza unui adjectiv în *-ficus*, care va fi circulat mai demult și de la care se va fi format și verbul; după ce acest **amplificus* va fi dispărut, se va fi format din nou, mai tîrziu, atunci cînd îl avem atestat.

Nici din Thesaurus nu aflăm multe lucruri noi. *Aedifico* e socotit compus din *facio*, iar *aedifex* derivat de la *aedifico*; *artificium* e explicat

prin *artifex*; *modificus* şi *mollificus* sînt date ca formate din -*fico*, ambele verbe fiind compuse direct cu *facio*.

După cît se pare, în afara ideii că în principiu verbul trebuie să se formeze de la adjectiv, principalul argument după care s-au condus autorii a fost vechimea atestărilor, poate şi frecvenţa lor. Totuşi nu peste tot unde se consideră ca punct de plecare adjectivul acesta e atestat la o dată mai veche decît verbul. Iată cîteva exemple concludente: *clarifico* apare pentru prima oară în *Notitia Tironis*, iar *clarificus* la Paulinus din Nola; *mitifico* la Cicero, *mitificus* la Silius; *modifico* la Cicero, *modificus* la Ausonius; *mortifico* la Cicero, *mortificus* la Valerius Maximus etc.

Cred însă că trebuie spus ceva mai important: vechimea atestării este cel mult un indiciu, nu o dovadă pentru anterioritatea formaţiei. Nici măcar într-o limbă actuală nu ne putem conduce fără rezerve după considerentul vechimii atestării, cu toate că dispunem de materiale infinit mai bogate. Nu numai că e posibil să ne fi scăpat o sursă, nu numai că s-au pierdut numeroase texte, dar nimic nu dovedeşte că un cuvînt n-a fost folosit în vorbire multă vreme înainte de a fi fost consemnat în scris.

Cam în acelaşi fel trebuie privit şi argumentul frecvenţei: *amplifico*, *castifico*, *clarifico*, *fetifico*, *mitifico*, *modifico*, *mortifico* sînt mult mai răspîndite decît *amplificus*, *castificus*, *clarificus*, *fetificus*, *mitificus*, *modificus*, *mortificus*, dar nimic nu împiedică în principiu ca un derivat să fie mai răspîndit decît baza sa. Fără îndoială, faptul că verbele s-au păstrat în limbile romanice (al doilea termen al compunerii transformîndu-se în sufix), iar adjectivele nu, pledează în favoarea importanţei mai mari în limbă a celor dintîi, dar aceasta nu este o dovadă de anterioritate în timp.

Verbele în -*fico* erau necesare, între altele, pentru a se putea da o formă regulată acolo unde verbele mai vechi aparţineau conjugărilor neregulate (*augeo*, *cando* etc. devin *augifico* sau *auctifico*, *candifico*) şi cîteodată pur şi simplu pentru a da corp unui verb prea scurt (*amplo*, *amplio* devine *amplifico*, Wölfflin, ALLG, VIII, p. 412).

Ceea ce ar trebui avut în vedere este faptul că, o dată create cele patru tipuri de formaţii, indiferent care din ele a apărut întîi, s-au stabilit între ele astfel de legături încît oricare dintre unităţile dintr-un tip putea servi ca punct de plecare pentru unităţi din celelalte tipuri. Ce mijloc avem însă de a preciza care după care a fost format? Ne putem servi de considerentele pomenite mai sus, dar, cum spuneam, numai ca indicii, nu ca dovezi. Mai adaug că deponentele sînt în general vechi, astfel încît *gratificor*, *pacificor*, *sacrificor*, *uelificor*, *uersificor* au şanse să fie printre primele formaţii verbale.

Că nu era nevoie de un adjectiv în -*ficus* pentru ca să se creeze un verb în -*fico* se poate totuşi dovedi, cu ajutorul numeroaselor verbe în -*fico* care nu au adjective paralele în -*ficus*. Aici avem dreptul să vorbim de dovadă, nu de indiciu, dat fiind numărul mare al verbelor: 82 de verbe fără adjectiv paralel, contra numai 49 de adjective fără verb paralel. În

materie de statistică, numai procentele masive sînt convingătoare. Evident, acum nu mai vorbim de originea cutărui verb precis, ci de categorie în ansamblu.

Şi mulţimea atestărilor, şi păstrarea în limbile romanice pot fi folosite ca argument : argument pentru a dovedi că limba avea nevoie de verbe şi deci era normal să şi le formeze, nu numaidecît de la adjective, ci şi de la substantivele în *-fex*, de la cele în *-ficium* şi, fără îndoială, direct prin compunere cu *facio*, după modelul compuselor mai vechi, indiferent dacă acestea fuseseră formate într-un chip sau într-altul. Că sînt posibile alte chipuri de formare decît cel ,,regresiv'' a arătat Stangl, BPhW, 1915, p. 640 : *conuiuifico* e format direct după gr. συζωοποιῶ.

În aceste condiţii, este limpede că nu vom putea să precizăm la fiecare cuvînt în parte punctul de plecare şi, avînd în vedere că sînt mult mai multe verbe decît adjective şi substantive şi că în orice caz multe verbe au fost formate fie direct prin compunere, fie după modelul altor verbe, termenul de formaţie ,,regresivă'' nu le poate fi aplicat fără distincţie. Se poate ca uneori adjectivul (sau substantivul) să se fi format de la verb (în care caz am vorbi de regresive de gradul al doilea?). Pare probabil că aşa s-a întîmplat cu *de-*, *mit-*, *moll-*, *mort-*, *nid-*, dacă ne orientăm în primul rînd după înţelesul unităţilor.

ЯЗЫК ПИНДАРА И НАДПИСИ КРИТА

Н. С. ГРИНБАУМ

На протяжении ряда последних лет нами изучается диалектно-территориальная база языка Пиндара с широким привлечением греческого эпиграфического материала. Как известно, в свое время Аренс обратил внимание на определенные связи пиндарова языка с языком дельфийских надписей [1], а Фюрер — с языком надписей Беотии [2]. Идя по их следам, нам удалось установить существенные, ранее не замеченные фонетико-морфологические явления, общие Пиндару и надписям Фессалии [3].

Впоследствии были выявлены значительные лексические связи между языком Пиндара и аттических надписей; удалось установить, что они прослеживаются наиболее четко в эпиграфическом материале V—IV вв. до н.э. в Элевсине и афинском Эрехтее [4]. Еще более многообразными оказались связи, имеющиеся между пиндаровой, с одной стороны, и лексикой египетских надписей, с другой [5]. В египетском эпиграфическом материале было обнаружено при выборочном сопоставлении почти столько же общих с Пиндаром слов, что и в гомеровских поэмах. Так, из 534 обследованных нами « пиндаровых » глаголов 334 встречаются также у Гомера, 302 (из них 87 не-гомеровских) — в надписях Египта. Из 176 выявленных в греческих надписях « пиндаровых » существительных найдено в Аттике 57, в Египте — 94. Рассмотрение этого вопроса дало основание предположить, что на территории Египта,

---

[1] H. L. Ahrens, *De Graecae linguae dialectis*, II, Gottingae, 1843, стр. 40.

[2] A. Führer, *Der böotische Dialekt Pindars*, Philologus, 44 (1895), стр. 49. и сл.

[3] Н. С. Гринбаум, *Язык Пиндара и надписи Фессалии*, в сб. «Классическая филология», Ленинград, 1959, стр. 93—102.

[4] Н. С. Гринбаум, *Язык Пиндара и надписи Аттики*, III Всесоюзная конференция по вопросам классической филологии (тезисы докладов), Киев, 1966, стр. 5—6.

[5] Н. С. Гринбаум, *Язык Пиндара и надписи Египта*, Программа заседаний и тезисы докладов конференции по проблемам античности, Москва, 1968, стр. 58—59.

в его надписях и папирусах, сохранились следы архаической греческой литературной традиции, в значительной степени утерянной уже в классическое время во многих областях материковой Греции.

Среди других греческих центров, где удается обнаружить в надписях общие с Пиндаром языковые элементы, наше внимание привлек и остров Крит [6].

В критских надписях встречается ряд фонетических, морфологических, синтаксических и лексических особенностей, характерных и для языка Пиндара.

В ф о н е т и ч е с к о м плане представляют интерес, прежде всего:

а) общие фонетические дублеты: ὄνυμα [7] — ὄνομα [8]. Огласовка -υ- засвидетельствована в ранних [9] критских надписях в гг. Гортине [10] и Ваксосе [11]. Она представлена кроме Крита в Фессалии [12], Аркадии [13], Ливии [14] и на Лесбосе [15]. Огласовку -ο- находим в более поздних надписях Крита, например в г. Дреросе [16]—ἀέλιος [17] — ἅλιος [18]. Нестяженная форма обнаружена в одной из надписей критского города Полиррении [19]. Кроме Крита она имеется в эпиграфическом материале лишь в Аркадии [20]. Слитная форма ἅλιος представлена на Крите в надписи из Дрероса [21]. ἱερός [22]—ἱαρός [23]. Первая форма засвидетельствована на Крите в г. Гиерапитне [24], вторая — в г. Ваксосе [25]. Дублет встречается также в Фессалии [26], Беотии [27] и Аркадии [28]. ὄρος [29] — οὖρος [30]. Первый вариант является, по-видимому, обычным [31], второй представлен в надписи из г. Дрероса. Он обнаружен также в эпиграфическом материале Малой Азии [32]. ὅσος [33] — ὅσσος [34]. Оба варианта засвидетельствованы в надписях г. Дрероса [35]. Второй вариант характерен также для Фессалии [36], Фокиды [37], Лесбоса [38] и Арголиды [39].

б) одинаковая огласовка в некоторых общих нарицательных словах: τάμνω [40] — представлено на Крите формой ἀποτάμνηται [41]; α-огла-

---

[6] Сокращения, кроме оговоренных ниже, заимствованы нами у Лиддель-Скотта, см. H. G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford, 1958.

[7] Pi. O. 6. 57.

[8] Pi. N. 6. 49. [9] Cp. Fr. Bechtel, *Die griechischen Dialekte*, II. Bd., Berlin, 1923, S. 726. (F. Bechtel, GD). [10] GDI 4992 a III 6 (V^a). [11] GDI 5126 C 4 (V^a). [12] IG 9 (2). 517. 43 (Larisa, III^a). [13] IG 5 (2). 41. 11 (Tegea). [14] Berl. Sitzber. 1927. 167 (Cyrene). [15] IG 12 (2). 68. 8. [16] GDI 4952. 120 (III^a/II^a). [17] Pi. Pae. 9. 1. [18] Pi. O. 2. 62. [19] Supp. Epigr. 16. 532 (II^a), ср. ἀβέλιος (glossa). [20] IG 5 (2). 4. 12 (Tegea, IV^a). [21] GDI 4952. 28 (A., III/II^a). [22] Pi. P. 11. 9. [23] Pi. Fr. 338. 6. [24] GDI 5041. 11 (III^a). [25] GDI 5128. 2 (IV^a). [26] IG 9 (2). 517. 22 (ἱερ-, Larisa, III^a); IG 9 (2). 461. 38 (ἱαρ-, Crannon, II^a). [27] Cp C. D. Buck, *Greek Dialects*. Chicago, 1955, 32. 2 (ἱερ-, Thespiae, IV^a), 42. II (ἱαρ-, Thespiae, III^a), (Buck). [28] IG 5 (2). 3. 16 (ἱερ-, Tegea, V/IV^a); IG 5 (2). 400 (Cleitor). [29] Pi. P. 9. 34. [30] Pi. I. 6. 32. [31] Cp. F. Bechtel, G D, II, S. 691. [32] GDI 4952. 52 (III^a); GDI 5493 b 25 (Milet., IV^a). [33] Pi. O. 2. 109. [34] Pi. O. 13. 43. [35] GDI 4952 C 32. [36] IG 9 (2). 517. 41 (Larisa, III^a). [37] GDI 2502 B 10 (Delphi, IV^a). [33] Schwyzer, 620. 32 (Mytil., IV^a). [39] GDI 3339. 17 (Epid., IV^a). [40] Pi. O. 12. 6a. Cp. B. Forssman, τέμνω und τάμνω, Glotta, 44 (1966), S. 11—13. [41] GDI 5014. 2. (Gortyn, II^a).

совка встречается также в Малой Азии [42], Арголиде [43] и Италии [44]; τράφω [45] — представлено на Крите формой τράπεν [46]; встречается также на Эвбее [47]; τέσσαρες [48] — засвидетельствовано на Крите формой τέσσαρσι(ν) [49]; оно имеется также в Фессалии [50], Малой Азии [51], Олимпии [52]; πολιάτας [53] — — засвидетельствовано на Крите в гортинском законодательстве [54]; больше в надписях не обнаружено [55].

в) одинаковая огласовка в именах греческих богов: Ἀθαναία [56] — встречается в гг.: Дреросе [57], Лато [58], Ризении [59]; Ἑστία [60] — в г. Дреросе [61]; — Ποσειδάων [62] — в гг.: Ваксосе [63] (-τ-) и Лебене [64]; Ποσειδάν [65] — в гг. Кноссе [66] и Лато [67]; Παιάν [68] — в гг. Фесте [69] и Лебене [70]; Φερσεφόνα [71] — в поздней надписи в г. Олюс [72].

Форма Ἀθαναία представлена в надписях также в Аттике [73]; Ποσειδάων — в Беотии (-τ-) [74] и на Истме [75]; Ποσειδάν — в Аркадии [76], Арголиде [77], на Родосе [78]; Φερσεφόνα — в Фессалии [79], Аттике [80].

г) некоторые другие общие фонетические явления:

— слияние $\alpha + \eta = \bar{\alpha}$: ἔρᾱται у Пиндара [81], νύνᾱται в Гортине [82]; ср. также δέᾱτοι в Аркадии [83], παρίστᾱται — в Мессении [84].

— сохранение группы οᾱ в глаголе βοᾱθέω(-ίω) на Крите [85], в сложном прилагательном βοᾱθόος у Пиндара [86]; ср. также βοᾱθοέω в Этолии [87], βοηθέω (οι) в Аттике [88] и М. Азии [89].

— апокопа и ассимиляция префикса в глаголе ἀμφαίνω у Пиндара [90], в глаголе и отглагольных именах ἀμφαίνομαι, ἄμφανσις, ἄμφαντος в гортинском законодательстве [91]; нигде больше в надписях ἀμφαίνω не встречается.

— отражение и.-е. слогового r̥ как -αρ- в καρτερός у Пиндара [92] и в гортинском законодательстве [93]; вариант -αρ- представлен также в надписях Малой Азии [94], отчасти Фессалии [95].

---

[42] SIG 4. 10 (Cyzic., VI^{a}), GDI 5726. 44 (Halic., V^{a}). [43] SIG 56. 24 (Argos, V^{a}). [44] Schwyzer, 62. 12 (Heracl., IV^{a}). [45] Pi. P. 2. 44. [46] GDI 4991 III 50 (Gortyn, V^{a}). [47] IG 12 (9). 286 (VI^{a}). [48] Pi. N. 3. 74. [49] *Inscriptiones Creticae*, cur. M. Guarducci, III, Roma, 1942, 3. 3. 25, Hierap., II^{a} (IC). [50] IG 9 (2). 937 (Larisa, III^{a}). [51] GDI 5636. 9 (Teos, III^{a}); Schwyzer, 707B4 (Ephes., VI^{a}). [52] *Die Inschriften von Olympia*, ed. W. Dittenberger, K. Purgold, Berlin, 1896, 164. 6 (OGI). [53] P. I. I. 51. [54] GDI 4991 X 35. [55] Ср. Πολιᾶτις, Paus. 8. 47. 5 (Tegea). [56] Pi. O. 7. 36. [57] GDI 4952. 22. [58] IC, I (Roma, 1935), 16. 26. 8 (II^{a}). [59] IC, I, 28. 19. [60] Pi. N. II. I. [61] IC, I, 9. IA 15 (III^{a}). [62] Pi. O. 1. 75. [63] GDI 5085. 7. [64] IC, I, 17. 1. 6 (III^{a}). [65] Pi. P. 4. 138. [66] IC, I, 8. 4 *. a 15. [67] IC, I, 16. 5. 74 (II^{a}). [68] Pi. P. 4. 270. [69] IC, I, 23. 6 (III^{a}). [70] IC, I. 17. 21. 11 (I^{a}). [71] Pi. O. 14. 21. [72] IC, I, 22. 59. 20 (II^{p}). [73] IG I. 373. 105. [74] IG 7. 2465 (Thebae). [75] IG 4. 221 (— ἀFων, Corinthus). [76] SIG 306. 57 (Tegea). [77] IG 4^{2} (1). 150 (Epid., V^{a}). [78] IG 12 (1). 809 (Lindos). [79] IG 9 (2). 1229. 33 (Phalanna, II^{a}). [80] IG I^{2}. 817. 5 (Eleusis). [81] Pi. P. 4. 92 (con.). [82] GDI 4991 VIII 20, 32. [83] IG 5 (2). 30. 10, 18 (Tegea). [84] IG 5 (1). 1390. 72 (Andania, Ia). [85] Buck, p. 42. [86] Pi. N. 7. 33. [87] SIG 421. 27 (Thermon). [88] IG 2^{2}. 237 (IV^{a}). [89] Erythrae, IV^{a}, v. Liddell-Scott, s. v. [90] Pi. Fr. 211. [91] GDI 4991 X 34, X 50. [92] Pi. O. I. 112. [93] GDI 4991 IV 25. [94] SIG 45. 28 (Halic., V^{a}). [95] IG 9 (2) 1191 (Magnes., II^{a}): Καρτεφῶν.

К общим Пиндару и критским надписям морфологическим явлениям относятся:

а) окончания дат. п. мн.ч. (в α-, ο- основах) - αισι : -αις, -οισι : -οις : ἰν ταῖσι πέντε [96], ἀμέραις [97]; τοῖσι ναοῖσι [98], τοῖς Κυδαντείοις [99];

— окончания вин. п. мн.ч. ο- основ -ος, -ους : τὸς αὐτὸς θεούς [100]

— окончания дат.п. ед.ч. ι- основ -ει, -ι : πόλει [101], πόλι [102];

— окончание вин. п. ед.ч. -ιν в Ἄρτεμιν [103];

— формы им. п. мн. ч. на -εες : δρομέες [104]; υἰέες [105];

— нулевая и е-ступень в склонении существительного πατήρ, θυγάτηρ : πατρός [106], πατέρα [107], θυγατέρανς [108];

— формы Ζηνός, Ζηνί, Ζῆνα у Пиндара и в критских культовых текстах [109]; они встречаются также в Фессалии [110], Малой Азии [111], на о. Фере [112] и Косе [113];

— числительное δυώδεκα [114], артикль τοί [115], личное местоимение (в дат. п.) ἐμίν [116], притяжательные местоимения ἀμός [117], ὑμός [118] и другие; δυώδεκα засвидетельствовано также в Малой Азии [119], Аркадии [120], Арголиде [121] и Фокиде [122], τοί — в Фессалии [123], Фокиде [124], Аркадии [125], Олимпии [126]; ἐμίν — в Локриде [127], Фокиде [128] и на Родосе [129]; ἀμός — в Аркадии [130] и на Сицилии [131].

б) окончание второго лица ед. ч. -σι в настоящем времени гл. εἰμί : ἐσσί у Пиндара [132], ἐσί на Крите [133]; форма ἐσσί представлена также в одной из надписей ливийской Кирены [134];

— окончание третьего лица ед.ч. -τι в настоящем времени μι — глаголов: ἐφίητι у Пиндара [135], — κίνχρητι на Крите [136]; формы на -τι встречаются также в Аркадии [137], Беотии [138] и Фокиде [139];

— окончание третьего лица ед. ч. оптатива на -ειε (-ιε): κτίσσειεν у Пиндара [140], Ϝέρκσιεν на Крите [141]; этот т.н. эолийский оптатив засвидетельствован также на Лесбосе [142] и в Элиде [143];

— инфинитив на -μεν, -εμεν : δόμεν, τεκέμεν у Пиндара [144], δόμεν, προϜειπέμεν на Крите [145]; инфинитивы первого типа обнаружены также

---

[96] GDI 5125 A 5 (Vaxos, V[a]). [97] GDI 4991 I 6; 5072. b 6(Knossos, V[a]). [98] GDI 4966 b 2 (Gortyn, V[a]). [99] GDI 5128. II (Vaxos). [100] GDI 4952. 94/5 (Dreros, III[a]). [101] GDI 4952. 44 (Dreros, III[a]). [102] GDI 4991 IV 33. [103] GDI 4991 III 7. [104] GDI 4991 VI 36. [105] GDI 4991 VII 22. [106] GDI 4991 VI 2. [107] GDI 4991 VI 7. [108] GDI 4991 IV 41. [109] Bechtel, GD, II, S. 732. [110] IG 9 (2). 291 (Gomphoi). [111] GDI n60 B (Erythrae, IV[a]); 5598. 3 (Ephes., V[a]). [112] GDI n61 (IV/III[a]). [113] GDI 3636 (IV[a]). [114] GDI 4991 III 39; 5128. 14 (Vaxos, V[a]). [115] Bechtel, GD, II, S. 739 (Itanos, III[a]); IC, III, 3. 56. [116] GDI 5147 b II. [117] GDI 4952 D 23 (Dreros, III[a]). [118] SIG 685. 127, II[a]. [119] GDI 5416 (Myconos) : δυωδεκάτει. [120] IG 5 (2). 3 (Tegea, IV[a]) : δυόδεκο. [121] IG 4^2 (1). 287 (Epid). : δυώδεκα. [122] Schwyzer, 323 D 34 (Delphi, IV[a]) : δυωδεκαΐδος. [123] Schwyzer, 566 (Pharsalos). [124] IG 9 (1). 32. 50 (Stiris, II[a]). [125] Supp. Epigr. 11. 1084. 5/6 (Pallant., III[a]). [126] SIG 35 B a (V[a]). [127] Klio, 16. 163, nr. 130 B 16. [128] GDI 2501. 7 (Delphi, IV[a]) : ἐμίνγα. [129] AJA 29. 461 (V[a]). [130] IG 5 (2). 445. 17 (Megalop.). [131] IG 14. 952 (Agrig.). [132] Pi. O. 6. 90. [133] GDI 4959 a. [134] Supp. Epigr. 9. 72. 116, IV[a]. [135] Pi. I. 2. 9. [136] GDI 5112. 3. [137] IG 5 (2). 345. 6 (Orchomenos) : ἀφίητι. [138] Schwyzer, 509. 6 (Lebadeia) : ἀντίθειτι. [139] Buck, 54 (Delphi) : τίθητι. [140] Pi. P. 4. 6. [141] GDI 4982, 7 (Gort.). [142] IG 12 (2). 527. 57 : διαδέξειε. [143] Schwyzer, 409 : κατιαραυσειε. [144] Pi. O. 6. 33; O. 6. 30. [145] GDI 4991 I 20; 5090 (Lyttos, V[a]).

в Фессалии [146], Беотии [147], Фокиде [148], Арголиде [149], второго типа — в Фессалии [150] и Беотии [151].

Из общих Пиндару и критским надписям **синтаксических** явлений можно указать на употребление падежей при некоторых предлогах.

'Αμφί с дательным падежом в значении ,,относительно, в'': ἀμφί τε βουλαῖς ἔχειν (Пиндар)[152], ἀνπὶ δο̄́λο̄ι μο̄λίο̄ντι (Крит)[153];

ἀνά с винительным падежом в значении ,,вдоль, на протяжении'': κέλευθον ἂν καθαράν (Пиндар)[154], ἂν ῥόον (Крит)[155];

ἀπό с родительным падежом в значении ,,от, с момента'': ἀπ' ἀρχᾶς (Пиндар),[156] ἀπ' ἆς ἀμέρας (Крит)[157];

ἔξω с родительным падежом в значении « вне, за пределами »: ἔξω φρενῶν (Пиндар)[158], ἔξοι τᾶς πόλεως (Крит)[159],

Предлог засвидетельствован также в Беотии [160] и Арголиде[161]; πεδά с родительным падежом: πεδ' ἀφρόνων (Пиндар)[162], πεδὰ το̄ν ἐ̄ρσένο̄ν (Крит)[163]; предлог встречается с род. п. наряду с Критом только в Беотии: πεδὰ τῶν πολεμάρχων[164];

πεδά с винительным падежом: πεδὰ μέγαν κάματον (Пиндар)[165], πεδ' ἀμέραν, (Крит)[166]; представлен также и в Беотии[167], Арголиде[168], Аркадии[169], на Лесбосе[170] и Фере[171];

χωρίς с родительным падежом: χωρὶς ἀθανάτων (Пиндар)[172], χωρὶ τῶν τεμενέων (Крит)[173]; предлог обнаружен также в Фокиде[174], на Родосе[175] и Фере[176].

На Крите обнаружена и определенная часть употребляемой Пиндаром **лексики**. Она включает простые и сложные прилагательные, существительные и глаголы, в том числе и ряд относительно редко встречающихся в надписях.

а) Прилагательные:

αἰανής,[177] γνήσιος,[178] κλεινός,[179]
ξείνιος,[180] σεμνός,[181] σκότιος,[182]
ἄδολος,[183] ἐμφύλιος,[184] ἔνδικος,[185]
πτολίπορθος[186].

---

[146] IG 9 (2). 517. 23 (Larisa, III^a). [147] Schwyzer, 523 III 52 (Orchom.): ἀπο-. [148] Buck, 52 C (Delphi, IV^a): ἐνθέμεν. [149] Buck, 85 (Argos, V^a): ἀνθεμεν. [150] IG 9 (2). 517. 17 (Larisa, III^a): πρασσέμεν. [151] Buck, 42. 27 (Thespiae, III^a): ἐμφερέμεν. [152] Pi. P. 5. 118/119. [153] GDI 4991 I 17. [154] Pi. I. 5. 23. [155] GDI 5016. 11 (Gortyn). [156] Pi. P. 8. 25. [157] GDI 4991 I 53/4. [158] Pi. O. 7. 47, P. II. 39. [159] Schwyzer, 193. 67 (Dreros, III/II^a). [160] GDI 5339. (Oropus, IV^a). [161] Buck, 90 (Epid., IV^a)[162] Pi. P. 8. 74. [163] GDI 4991 X 49. [164] Schwyzer, 523. 52 (Orchom., III^a). [165] Pi. P. 5. 47. [166] GDI 4952. 43 (Dreros, III^a). [167] Buck, 42 (Thespiae, III^a). [168] Schwyzer, 89. 14 (Argos, III^a). [169] IG 5 (2). 6. 98 (Tegea, IV^a). [170] Schwyzer, 620. 41 (Mytil., IV^a). [171] GDI 4772.2 (Thera, IV^a). [172] Pi. O. 9. 41. [173] Schwyzer, 197. 38 (Itanos, III^a). [174] GDI 2156. 19 (Delphi, I^a). [175] GD I 4118 (Camir., IV^a). [176] Schwyzer, 227. 149, III^a. [177] Pi. P. 1. 83; πολυχρόνιος, Κρῆτες. Hsch. Cp. IG 9 (1). 886. 2. [178] Pi. O. 2. 11; GDI 4991 X 35. [179] Pi. P. 1. 31. [180] Pi. P. 4. 35; GDI 4981. 4 (Gort.); cp. SIG 662. 32 (Delos, II^a); CIG 2214 e (Chios); IG I^2. 19. 14; SIG 689. 10 (Delph., II^a); OGI 132. II (Aegypt., II^a). [181] Pi. O. 7. 42; Riv. Fil. 57. 379. [182] Pi. Fr. 319; Sch. E. Alc. 988. [183] Pi. O. 7. 53; GDI 5024 (adv., Gort.). [184] Pi. P. 2. 32; GDI 5040. 15 (Hierap.). [185] Pi. P. 5. 103; GDI 4991 III 23; cp. IG 5 (2). 6. 33 (Tegea, IV^a); IG 2^2. 46 c. 56. [186] Pi. O. 8.35; cp. Liddell-Scott, s.v.

б) Существительные:

ἀγέλα,[187] αἶσα,[188] ἁλικία[189], ἄτα[190], γνώμα[191], ἐργασία[192], εὐνά[193], πέτρα[194], ῥοά[195], χρεία[196]; πολιάτας[197], ἀρχαγέτας[198];

ἀδελφεός[199], δᾶμος[200], κλᾶρος[201], κόσμος[202], πύργος[203], δένδρεον[204]; ἔκγονος[205], ἔποικος[206], πρόμαχος[207], πρόξενος[208], πρόσοδος[209];

ἁγεμών[210], δειράς[211], λέβης[212], νεότας[213], καρταίπους[214];

δόσις[215], δύναμις[216], κρίσις[217], πρύτανις[218].

в) Наречия:

ἔνδοθεν[219], ὅπᾳ[220], τόκα[221].

г) Глаголы:

ἵσαμι[222], καθίσταμι[223], κατατίθημι[224], ἐρευνάω[225], νωμάω[226], πάομαι[227], οἰκέω[228], δατέομαι[229], ἀποδατέομαι[230], θέομαι[231], ὀπυίω[232], κλαρόω[233], χολόω[234], διορθόω[235], φυτεύω[236], ἀμεύομαι[237], δαμάζω[238], ἕρπω[239], θεμίζω[240], κέλομαι[241], μέμφομαι[242], πεύθομαι[243], τέλλω[244], τιτρώσκω[245], ἀναγιγνώσκω[246], ἀναδέχομαι[247], ἀναφαίνω[248], κατοικίζω[249], ὑπερβάλλω[250].

---

[187] Pi. Fr. 112; GDI 4952. 98 (Dreros). [188] Pi. N. 3. 16; Bechtel, GD, II, S. 778; cp. IG 5 (2). 40 (Tegea), Inscr. Cypr. 148. [189] Pi. P. 4. 157; IC, III, 3. 88 (Hierap., IIIa); cp. IG 12 (7). 239. 21 (Amorgos). [190] Pi. P. 2. 28 (ἀυάταν); GDI 4991 X 22. [191] Pi. N. 10.89. [192] Pi. O. 8. 42; GDI 4991 VIII 44; cp. OGI 441. 109, Ia. [193] Pi. O. 7. 6; Schwyzer, 180. [194] Pi. P. 10. 52; SIG 581. 97 (III/IIa); cp. IG 4^2 (I). 122. 21 (Epid.), OGI 672 (Aegypt., Ip); SIG 996. 13 (Smyrna, Ip). [195] Pi. N. 3. 25; SIG 1183 (Gort.). [196] Pi. N. 8. 42; IC, III, 3. 19 (Hierap., IIa). [197] Pi. I. 1. 51; GDI 4991 X 35. [198] Pi. O. 7. 78; IC, III, 3. 3. [199] Pi. N. 7. 86; GDI 4991 II 21 [200] Pi. Pae. 7c (c). 4; IC, III, 3. 9; GDI 5101. 5 (Malla). [201] Pi. N. 6. 63; GDI 4991 V 27. [202] Pi. O. 3. 13; Schwyzer, 175 (Gort., Va). [203] Pi. O. 8. 38; Schwyzer, 176 (Gort., Va). [204] Pi. O. 3. 23; Schwyzer, 177 (Gort., Va). [205] Pi. P. 5. 72; Schwyzer, 191. 32; cp. SIG 306. 53 (Tegea, IVa), 900. 5 (Milet.). [206] Pi. O. 9. 69; GDI 5048 (Hierap.). [207] Pi. I. 7. 35; Hsch., s. v.; cp. IG 3. 638. [208] Pi. I. 3/4. 26; GDI 5028 A 2,6. [209] Pi. N. 6. 45; SIG 581. 6 (III/IIa); cp. IG 5 (2). 6. 9 (Tegea, IVa), SIG 711 в 21 (Delphi, IIa), IG 2^2. 1707 (IIIa). [210] Pi. I. 8. 20; IC, III, 3. 28 (Hierap., IIa). [211] Pi. O. 8. 52; GDI 5024. 19. [212] Pi. O. 1. 26; GDI 4979. [213] Pi. I. 8. 68; GDI 5012. 6, SIG 525. 9 (Gort., IIIa). [214] Pi. O. 13. 81; GDI 4998 I 17 (Gort., τό). [215] Pi. P. 1. 46; GDI 4991 X 25. [216] Pi. Pae. 1. 4; IC, III, 3. 48/9 (Hierap.). [217] Pi. O. 7. 80; Schwyzer, 177 (Gort.). [218] Pi. P. 6. 24; SIG 581. 91 (Hierap.); cp. SIG 10 15.1 9 (Halic.). [219] Pi. P. 2. 74; GDI 4991 III 27. [220] Pi. N. 3. 25; GDI 4991 II 30. [221] Pi. O. 6. 66; SIG 527. 99 (Dreros). [222] Pi. P. 4. 248; Schwyzer, 190. 10; cp. IG 5 (2). 357. 12. [223] Pi. P. 4. 135; GDI 4998 Vii 9. [224] Pi. N. 7. 76; GDI 4991 VI 19; cp. IG 5 (2). 344. 18 (Orchom., IIIa). [225] Pi. Fr. 61. 4; GDI 5075. 35; cp. IG 4^2 (1). 123. 19 (Epid.), IG I^2. 38. 7. [226] Pi. N. 9. 51; Supp. Epigr. 2. 511. 56; cp. IG 4^2 (I). 130. 19. [227] Pi. P. 8. 73; GDI 4991 IX 43; cp. SIG 306. 7 (Tegea, IVa), IG 4^2 (1). 77. 18 (Epid., IIa). [228] Pi. P. 3. 34; Schwyzer, 176; cp. IG I^2. 373. 60, 9 (1). 334. 29 (Locris). [229] Pi. O. 7. 55; GDI 4991 IV 28; cp. IG 5 (2). 262 (Mantinea, Va). [230] Pi. N. 10. 86; GDI 4991 IV 29. [231] Pi. N. 5. 10; Bechtel, GD, II, S. 786. [232] Pi. I. 3/4. 77; GDI 4991 VII 42. [233] Pi. O. 8. 15; SIG 525.11, cp. 364. 9. (Ephesus, IIIa). [234] Pi. N. 7. 25; SIG 1241 (Lyttos). [235] Pi. O. 7. 21; SIG 581. 85; cp. BCH 46. 420 (Caria, Ia). [236] Pi. P. 4. 15; Schwyzer, 177. [237] Pi. P. 1. 45; GDI 4964 (Gort.). [238] Pi. N. 7. 90; GDI 4991 II 11. [239] Pi. O. 7. 52; GDI 5040. 39; cp. IG 4. 951. 86 (Epid.). [240] Pi. P. 4. 141; Bechtel, GD, II, S. 786. [241] Pi. O. 13. 80; GDI 4991 VI 48; cp. IG 4^2 (1). 121. 108 (Epid., IVa). [242] Pi. N. 7. 64; GDI 4998. [243] Pi. P. 4. 38; GDI 4991 VIII 55. [244] Pi. P. 4. 257; GDI 4991 X 42. [245] Pi. N. 10. 60; Historia 5. 219. 220 (Gort.). [246] Pi. I. 2. 23; GDI 5040. 43. [247] Pi. P. 2. 41; GDI 4991 IX 24, 41; cp. OGI 339. 20 (Sestos, IIa). [248] Pi. I. 3/4, 89; GDI 4991 X 34; cp. IG 3. 713. [249] Pi. N. 10. 5; Schwyzer, 175. [250] Pi. N. 7. 66; SIG 685. 36 (IIa); cp. SIG 1071 (Olympia), IG 12 (7). 410. 12 (Amorgos).

Анализируя распространение общих Пиндару и надписям Крита языковых элементов, мы убеждаемся, что они расположены на территории Крита неравномерно. Наиболее концентрированно они сосредоточены в надписях Среднего Крита, и в частности таких критских центров, как Гортина, Дрерос, Гиерапитна. Особо выделяется надпись, известная в литературе под названием гортинского законодательства [251].

Большинство рассмотренных явлений характерно не только для Пиндара, но и для гомеровских поэм, отчасти аттической драмы, реже художественной прозы. Отдельные языковые элементы, обнаруженные на Крите и у Пиндара, не представлены у Гомера. Сюда относятся: а) огласовка α в глаголе τράφω, начальное ε в собственном имени Ἑστία, начальное φ в имени Φερσεφόνα, вариант имени Посейдона Ποσειδᾶν, апокопа и ассимиляция префикса в глаголе ἀμφαίνω и т.д.; б) окончание -αν в род. п. мн. ч. α-основ, окончание -τι в 3 л. ед.ч. μι-глаголов, форма личного местоимения ἐμίν, предлог πεδά; в) слова: αἰανής, κλεινός, σεμνός, ἄδολος, ἔνδικος; γνώμα, ἐργασία, χρεία, ἀρχαγέτας, ἔποικος, πρόσοδος, δειράς, κρίσις, πρύτανις; ἴσαμι, πάομαι, θέομαι (θέσσασθαι), κλαρόω, διορθόω, μέμφομαι, τέλλω, κατοικίζω.

Только у Пиндара и на Крите удалось обнаружить слова: καρταίπους, ἀμεύομαι, θεμίζω.

Итак, в надписях Крита и у Пиндара был обнаружен ряд языковых совпадений по линии фонетики, морфологии, синтаксиса и лексики. Не может быть сомнения, что совпадения эти не случайны. Все они представлены на Крите исключительно в прозаическом эпиграфическом материале. Очевидно, мы имеем дело с определенным общим источником, оставившим свои следы как в поэтическом языке хоровой лирики, в частности, у Пиндара, так и в надписях средней части Крита с центром в городах Гортине и Дреросе, отчасти в восточной — в гор. Гиерапитне. Как известно, именно в центральном Крите сохранились наиболее отчетливо греческие додорийские элементы [252]. Гомер называет в « Одиссее » (τ 172сл.), кроме явно негреческого населения (этеокритяне, кидонцы), три греческих племени на Крите: пеласгов, ахейцев и дорийцев. Можно, таким образом, предположить, что додорийские языковые элементы центрального Крита восходят или к пеласгам или к ахейцам, если не к одним и другим вместе. Поскольку явления, общие критским надписям и Пиндару, относятся в языке последнего в основном к отклоняющимся от нормы, и часть этих явлений не найдена у Гомера, следует думать, что они явля-

[251] GDI 4991 (V[a]). [252] A. Thumb, *Handbuch der griechischen Dialekte*, Heidelberg, 1909, S. 122–123.

ются отражением в хоровой поэзии древнейшей материковой языковой традиции, базировавшейся, в свою очередь, как показывают критские прозаические надписи, на реально существовавшей архаической языковой среде, представителями которой оказались на Крите пеласги и (или) ахейцы. В том, что речь идет о додорийском языковом слое, убеждает нас и тот факт, что многочисленные проанализированные выше явления встречаются не только на Крите, но и, в первую очередь, в Фессалии и Аркадии, а также в Беотии, Фокиде, Арголиде и М. Азии.

QUELQUES PROBLÈMES CONCERNANT L'ÉLABORATION DE LA PENSÉE DÉMOCRATIQUE ATHÉNIENNE ENTRE 510 ET 460 AV. N.È.

PAR

ZOE PETRE

La révolution constitutionnelle réalisée à la fin du VIe siècle par le groupement dirigé par Clisthène a apporté avec soi une restructuration idéologique lourde de conséquences pour le développement ultérieur de la pensée politique grecque. L'idéal démocratique, dont les différents traits s'esquissaient depuis longtemps déjà, bien que d'une manière éparse et fragmentaire, dans la méditation politique des penseurs, des législateurs ou des poètes, semble se dégager d'une manière assez explosive comme une entité cohérente sinon définitivement cristallisée. La profondeur des modifications de la mentalité civique athénienne au moment de la réforme clisthénienne ne peut être mesurée qu'implicitement, à cause surtout de l'absence des documents contemporains. Néanmoins — et ceci peut être facilement démontré en confrontant la signification des traits caractéristiques de la nouvelle constitution avec l'ensemble des conceptions archaïques sur le rapport entre la cité et l'univers — les innovations radicales apportées par les dernières années du VIe siècle sont à l'origine non seulement du développement constitutionnel de la cité démocrate, mais aussi des directions spécifiques de la pensée politique athénienne du siècle suivant. La délimitation d'un espace et d'un temps « laïcisés » [1], la restructuration interne de la cité sur une base qui annulait, en fait au moins, les relations antiques, religieusement consacrées et ressenties, de la consanguinité, reniaient, pratiquement, la subordination de la πόλις au monde gouverné par des dieux. Sans doute, la sanction du dieu de Delphes fut assurée [2], mais il y a une telle différence de profondeur entre cette sanction

---

[1] P. Levêque et P. Vidal-Naquet, *Clisthène l'Athénien*, Paris, 1964.
[2] Arist., *Const. Ath.*, XXI, 6.

approuvant certains aspects de la réforme et la mentalité qui s'était jadis manifestée dans la *Grande Rhetre*, par exemple, soumettant toute l'organisation de la cité spartiate à la volonté du Pythien, qu'on pense plutôt à une révolution qu'à une évolution de la pensée politique et religieuse. Il ne s'agit pas encore, sans doute, d'une définition de la πόλις comme structure exclusivement humaine, ainsi que, plus tard, le proclamera Protagoras [3]; mais la cité clisthénienne ne se laisse plus insérer dans la hiérarchie religieuse traditionnelle, que Solon identifiait encore à l'*eunomie*. Elle est plutôt l'expression d'un monde philosophiquement conçu comme subordonné dans sa totalité à des lois générales [4], et dans lequel ce n'est plus la cité qui est subordonnée à la religion, mais la religion qui sert la πόλις. Issue d'une double évolution, celle de la pensée grecque *vom Mythos zum Logos*, pour reprendre le titre d'une synthèse devenue classique [5], mais aussi celle d'un système de gouvernement peu à peu désacralisé [6] — double phénomène rendu possible par le même développement de la société grecque qui rend désuètes aussi bien les relations sociales archaïques que leurs expressions politiques et idéologiques — cette laïcisation de la pensée et de la mentalité civique revêt, dans les dernières années du VIe siècle, la forme véhémente d'une révolution politico-idéologique. La réforme clisthénienne apparaît non seulement comme un transfert de puissance d'un groupe social à d'autres groupes — transfert d'ailleurs inachevé [7] — mais aussi comme une violente restructuration de valeurs idéales dont la hiérarchie et jusqu'à l'existence même est brutalement mise en question et niée par la refonte des cadres de la cité. Pour l'intérêt de notre étude, le problème serait surtout de savoir s'il s'agissait d'une réforme constitutionnelle dont les conséquences sur le plan des idées politiques étaient implicites, ou bien d'un débat idéologique accompagnant une innovation consciente et pleinement assumée des structures de la cité ; et, ensuite, dans l'hypothèse d'une telle acceptation explicite, explicitée même, d'un nouveau type de cité, de savoir combien profondément avait pénétré cette volonté novatrice dans la conscience des Athéniens au moment où ils se prononçaient contre Isagoras et les oligarques, pour Clisthène et ses réformes. De toute évidence, une réponse à ces questions est au moins malaisée, et on est toujours obligé de rester dans le domaine du probable. Il y a quand même quelques éléments permettant au moins de poser le problème, sinon de le résoudre.

L'étude déjà citée de P. Levêque et de P. Vidal-Naquet relève, d'une part, le nombre et la diffusion des prises de position théoriques au

---

[3] L'indépendance de la cité à l'égard des dieux dans la théorie du droit comme expression de la δόξα πόλεως (Plat., *Théait.*, 167 b sqq.) est évidente.

[4] V. Levêque et Vidal-Naquet, *op. cit.*, p. 91 sqq., sur les rapports du modèle de la réforme clisthénienne avec les théories philosophiques contemporaines.

[5] W. Nestle, *Vom Mythos zum Logos*, Stuttgart, 1940.

[6] Fustel de Coulanges, *La cité antique*, Hachette (non daté) p. 321 sqq.

[7] V. par ex. C. Hignett, *A History of the Athenian Constitution*[2], Oxford, 1960, p. 156–158.

sujet de la cité nouvelle dans la seconde moitié du VIe siècle ; une telle attitude à Athènes n'aurait donc eu rien d'insolite. La même étude souligne, d'autre part, d'une manière convaincante, la volonté d'innovation contenue dans la réforme, ce qui revient à penser à une action pleinement réfléchie au moins en ce qui concerne son auteur. Mais les autres ? On pourrait très bien dire que ce que Clisthène et quelques-uns de ses amis pensaient n'était pas du domaine public. Mais, d'une autre part, on peut très bien imaginer la rapide conversion politique du versatile chef des Alcméonides devenu assez brusquement τοῦ πλήθους προεστηκώς [8], la dure résistance des partisans d'Isagoras et le conflit avec les Lacédémoniens accompagnés par d'âpres débats dénonçant l'égoïsme des uns ou l'hérésie des autres et obligeant ainsi à des déclarations de principe au moins Clisthène, qui n'avait pas à inciter des hétairies, comme ses adversaires [9], mais à « rallier à sa faction le *démos* » [10]. Dans cette entreprise, le simple énoncé du compliqué système de la constitution clisthénienne n'était pas capable d'éveiller, par soi-même et sans des justifications acceptées par la majorité [11], une adhésion si rapide et si enthousiaste qu'elle puisse résister, même en l'absence de ses dirigeants, à la pression conjuguée des Lacédémoniens et des partisans d'Isagoras [12]. Les idées essentielles de la réforme — idées politiques surtout, puisque, même s'il a pu y avoir aussi un aspect économique, agraire, de la réforme [13], il n'a pas été retenu par la tradition, qui en souligne la dominante politique et constitutionnelle — ces idées, donc, doivent avoir été explicitées, commentées, à la rigueur réduites à quelques mots d'ordre — mais en tout cas comprises — ce qui renforce l'hypothèse d'un mouvement d'idées accompagnant et justifiant les mesures initiées par Clisthène. Dans leur version « philosophique », à un dégré d'abstraction remarquable, les implications de la réforme clisthénienne ont été l'objet de l'excellente analyse entreprise par P. Levêque et P. Vidal-Naquet ; dans leur version la plus simplifiée — quelle qu'ait été la formulation exacte de cette variante « populaire » — il s'agissait de revendiquer l'égalité politique des citoyens. Cela signifie qu'en se déplaçant du domaine indistinct des revendications égalitaires du début du siècle [14] dans la sphère, maintenant définie, du *politique*, et abandonnant ainsi l'idéal — utopique sans doute — d'une égalité de tous les citoyens sous tous les aspects, y compris, et surtout, celui de la propriété — l'idéologie démocrate athénienne se définit non seulement quant à son contenu,

---

[8] Arist., *Const. Ath.*, XXI, 1.
[9] Id., *ibid.*, XX, 1.
[10] Hdt., V. 66 — ἑσσούμενος δὲ ὁ Κλεισθένης τὸν δῆμον προσεταιρίζεται.
[11] V. en ce sens D. M. Lewis, *Historia*, XII, 1, p. 38.
[12] Hdt., VI, 72 sq. ; Arist., *Const. Ath.*, XX, 2.
[13] Cf. D. M. Lewis, *loc. cit.*, qui rappelle l'action athénienne à Salamine (Tod, GHI, nº 11), à Chalcis (Hdt., V, 77, 2) et à Lemnos (Hdt., VI, 140, 2).
[14] Ed. Will, *La Grèce archaïque, IIe Conf. Intern. d'Hist. Econ.*, Aix-en-Provence, 1962, p. 73 ; l'idée d'une revendication égalitaire *indistincte*, économique en même temps que politique, nous semble particulièrement juste.

mais aussi quant à son appartenance. Car le démos réduit à l'indigence du temps de Solon n'aurait jamais pu oublier les revendications économiques en réclamant une égalité politique distincte des rapports de propriété; on pense plutôt à une masse importante de citoyens — anciens et nouveaux également — dont le poids économique demandait une expression dans la vie de la cité — petits et moyens propriétaires sauvés par la *seisachtheia* ou ayant reçu des terres aux temps des tyrans, aussi bien qu'artisans, navigateurs, commerçants, dont l'activité devenait de plus en plus évidente [15].

Le *démos* urbain était d'ailleurs, au moins en principe, le plus apte à s'intéresser à une réforme qui éliminait les discriminations archaïques, égalisant ainsi les citoyens sous l'aspect de leurs droits actifs sans leur demander d'avoir « une part égale de la grasse terre de la patrie », et qui, en même temps, favorisait d'une manière évidente les dèmes urbains par rapport aux autres zones de l'Attique [16].

Les années dominées par la problématique des réformes clisthéniennes sont ainsi — au moins dans notre opinion — un moment de refonte et d'innovation voulue non seulement des cadres politiques de la cité, mais aussi de ses cadres idéaux. L'affirmation pratique de la souveraineté des citoyens par rapport à la structure de la πόλις a dû être accompagnée d'une théorisation de cette souveraineté; c'est peut-être dans ce contexte qu'on peut dater le décret de Salamine, dont le préambule pourrait acquérir ainsi une signification majeure — ἔδοχσε τῶι δήμωι [17]. Bien que, de même que la démocratisation constitutionnelle, l'idéologie démocrate ait encore à parcourir une voie assez longue jusqu'à sa cristallisation définitive, les arguments majeurs des débats futurs se dessinent maintenant, dans cette effervescente fin de siècle dont la mentalité nouvelle et hardie est à l'origine de la pensée politique du siècle suivant.

Le début de ce siècle ne semble pas continuer, au moins à Athènes, avec une égale intensité, l'élaboration d'une idéologie démocrate. Sans doute, cette époque assiste dans d'autres parties du monde grec à des essais de résolution de quelques problèmes similaires. Il s'agit d'abord des cités ioniennes, dont la révolte est déterminée surtout par des causes politiques [18], puisque le premier geste d'insubordination d'Aristagoras est de renverser la tyrannie dépendant du Grand Roi et d'instaurer la démocratie [19]; ce qui plus est, la tyrannie ne sera plus restaurée après l'échec des révoltés [20]. Sans doute, les arguments invoqués dans ces circonstances

---

[15] La suggestion d'Ed. Will (*op. cit.*, p. 721) concernant l'importance de la *seisachtheia* solonienne pour l'orientation vers l'activité artisanale d'une importante proportion de la population de l'Attique nous semble extrêmement intéressante.

[16] D. M. Lewis, *op. cit.*, p. 32 sqq.

[17] Tod, GHI, n° 11; cf. Levêque et Vidal-Naquet, *op. cit.*, p. 49.

[18] G. de Sanctis, *Aristagora di Mileto. Problemi di storia antica*, Bari, 1932 (en partie); S. Mazzarino, *Fra Oriente e Occidente*, 1946, p. 243 sqq.; H. Bengtson, *Gr. Gesch.*², 1960, p. 149 sqq.

[19] Hdt., V, 37 sq.

[20] Hdt., V, 42 sq.; K. J. Beloch, *Gr. Gesch.*, II, 1, p. 18 n. 1.

ont dû être assez vite connus à Athènes, où Aristagoras « s'est présenté devant le peuple » évoquant peut-être non seulement la richesse et la faiblesse militaire de l'Asie [21], mais aussi le spectre de la tyrannie ; prononcé dans l'assemblée d'une cité dont le tyran vivait encore à la cour du Grand Roi, cet argument était plutôt élémentaire et ne devait pas manquer de poids. Mais le problème des influences exercées par les mouvements d'idées des cités ioniennes sur la pensée athénienne doit être envisagé avec beaucoup de prudence, d'une part à cause des sources lacunaires — car Hérodote, cette fois-ci vraiment « maligne », ridiculise et diminue la révolte des cités ioniennes, ce qui ne facilite pas la recherche des faits, pour ne plus parler de celle des idées. L'essai — tentant sous beaucoup d'aspects — de rapporter une première version du débat entre Otanès, Megabyze et Darius à propos de la meilleure forme de gouvernement [22] à cette époque comporte certaines difficultés, dont surtout l'utilisation, dans la contexture même du discours, de notions familières aux Athéniens de l'âge de Périclès, mais pas encore utilisées dans le vocabulaire politique des contemporains d'Aristagoras [23]. D'une autre part, la question même d'une influence décisive exercée par l'évolution constitutionnelle des cités ioniennes sur le développement des cités de la Grèce continentale et sur Athènes spécialement ne peut plus être posée de la manière catégorique et univoque dont pouvait encore user un Wilamowitz par exemple [24]. L'élaboration politique — aussi bien sous l'aspect pratique que sous celui de la théorisation — des cités asiatiques, élaboration « suffoquée — d'après l'expression de S. Mazzarino — par l'interprétation orientale du rapport constitutionnel comme rapport de vassalité entre le Grand Roi et son vicaire dans la Cité-Etat » [25], semble, au contraire, être d'un pas en arrière par rapport à Athènes. Au demeurant, on ne peut retrouver un synchronisme parfait ni même dans l'évolution des cités ioniennes : le développement de Milet, par exemple, semble avoir été plus rapide que celui d'Ephèse où, précisément en ce temps, Héraclite se trouvait confronté à des problèmes de type « solonien », ce qui explique le contraste entre la hardiesse de ses

[21] Hdt., V, 97.

[22] Hdt., III, 80—82.

[23] Cf. surtout l'argument de *l'irresponsabilité* du tyran ἀνεύθυνος III, 80, 10), ainsi que la conclusion du discours d'Otanès — τῷ πόλλῳ ἔνι τὰ πάντα (III, 80, 30) — qui nous semblent trop « modernes » pour le début du Ve siècle (v. aussi Ph.-E. Legrand, *Notice*, dans Hérodote, *Histoires*, IIIe vol., CUF, p. 107). Le fait que ces deux idées apparaissent précisément dans le discours d'Otanès nous semble rendre difficile l'acceptation de l'hypothèse de Levêque et Vidal-Naquet *op. cit.*, p. 28, selon laquelle le discours serait un écho des débats autour de la tyrannie, lequel avait eu lieu au moment même où on était en train de la renverser.

[24] U. von Wilamowitz-Moellendorf, *Abh. Preuss. Akad.*, 1909, p. 71, *Der Glaube der Hellenen*, I, p. 85, n. 2.

[25] S. Mazzarino, *op. cit.*, p. 233.

innovations dans la philosophie de la nature et l'apparent conservatorisme de sa pensée politique [26].

Dans cette diversité de rythmes et de solutions, la place de la pensée politique athénienne durant la première décennie du Ve siècle se laisse difficilement définir. Nous pensons qu'il ne s'agit pas uniquement d'une absence, d'ailleurs indéniable, de documents, mais aussi d'un moment de répit après l'explosion des réformes clisthéniennes, d'un instant d'équilibre pendant lequel la structure politique de la cité permet la maturation des forces sociales qui, quelques décennies plus tard, instaureront à Athènes la démocratie la plus complète connue par l'Antiquité. Dominée encore par la puissante personnalité seigneuriale de quelques-uns parmi les plus brillants représentants des familles aristocratiques d'Athènes, cette époque ne cherche pas à enregistrer des progrès notables dans la démocratisation de la cité et de la pensée politique.

Ayant dépassé le moment de la crise clisthénienne, Athènes ne semble pas se retrouver divisée en partis ou même en groupements politiques stables, en dépit des informations d'Aristote [27]. Le démos, satisfait des possibilités que lui offrait la réforme, n'était pas encore suffisamment développé pour conserver l'unité d'action et de pensée des années précédentes. L'aristocratie, par ailleurs, avait, virtuellement, beaucoup plus de chances de constituer une ferme opposition politique — souvenirs d'une domination presque absolue, idéologie et mentalité communes, etc. Mais, sans compter les exils, il y avait aussi des éléments empêchant la constitution d'une unité politique efficace : la lutte des factions nobiliaires qui avait sévi jusqu'à la fin du VIe siècle au moins [28] et qui avait marqué la mentalité des compétiteurs, une idéologie qui s'effritait déjà du temps de Théognis. Dans ces conditions, les aristocrates athéniens semblent s'être accommodés des nouveaux cadres de la cité qui, s'ils ne reconnaissaient plus leur domination comme groupe, offraient un terrain beaucoup plus vaste aux exploits et aux ambitions d'une gloire individuelle.

Néanmoins, nous ne pouvons pas adhérer complètement à des thèses récemment formulées ; ni à celle de R. Sealey, qui ne voit aucune différence entre la lutte politique de la première moitié du Ve siècle et celle du début du VIe [29], ni à celle de Hignett, selon lequel le seul domaine des oppositions politiques à Athènes entre 500 et 480 était celui des rapports avec l'Empire perse [30]. Nous pensons pour notre part qu'il doit y avoir, derrière les orien-

[26] Envisagée de cette manière, l'œuvre de l'Ephésien retrouve une unité meilleure, et sa pensée politique n'apparaît plus comme oligarchique (cf. par ex. P. Bise, *La politique d'H. d'Ephèse*, Paris, 1925) mais plutôt comme faisant partie d'une étape de la reflexion sur les problèmes de la cité déjà dépassée à Athènes, où la société — donc les problèmes théoriques de celle-ci — avait évolué d'un rythme plus rapide.

[27] Arist., *Const. Ath.*, XXVIII, 2—3.

[28] R. Sealey, *Historia*, IX, 1960, p. 155 sqq.

[29] R. Sealey, *Historia*, *loc. cit.* ; cf. les remarques de Claude Mossé, *Ant. Class.*, XXXIII, 1964, 2, p. 401 sqq.

[30] C. Hignett, *op. cit.*, p. 177 sqq.

tations contradictoires dans la politique extérieure, des oppositions de politique interne, et qu'il y a aussi, après Clisthène, une autonomie naissante du *démos* en tant qu'entité politique qui modifie qualitativement les données de la lutte des factions aristocrates. Sans exagérer d'aucune manière le degré d'évolution du démos urbain, il faut néanmoins penser au fait que le progrès des Perses dans l'Egée et le Pont affectait surtout cette partie de la population athénienne ; sous un autre aspect, la domination perse s'étant avérée incompatible avec la démocratie, il était naturel que ceux qui avaient profité de la démocratisation clisthénienne fussent les adversaires des concessions faites à l'Empire [31]. Ailleurs qu'à Athènes, les philo-Perses se recrutaient aussi bien parmi les seigneurs de la Thessalie que parmi les opposants oligarques d'Argos. La victoire de Marathon et les circonstances particulières dans lesquelles les Athéniens l'ont conquise démontrent, ainsi qu'on l'a remarqué [32], l'existence d'un sentiment populaire anti-perse.

Il y a, peut-être, quelque indice d'une formulation sur le plan des idées de cette superposition entre la conception démocratique — ou au moins anti-tyrannique — et l'attitude opposée aux progrès des Perses. L'expression la plus claire de cette identification — attribuée par Hérodote à Mégabyze — Δήμῳ μέν νυν, οἱ Πέρσῃσι κακὸν νοεῦσι, οὗτοι χράσθων [33] — peut être le fruit d'une longue expérience dépassant même la fin des guerres médiques. Mais il y a deux informations rapportant le culte de Zeus Eleuthérios, devenu, après 480, le symbole même de la victoire sur les Perses, à la liberté politique et à la chute des tyrans. La plus importante d'entre elles provient du récit d'Hérodote concernant l'essai — échoué d'ailleurs — d'instauration de l'*isonomie* à Samos après la chute de Polycrate : Maiandrios commence par consacrer symboliquement un autel dédié à Zeus Eleuthérios dont il demande le sacerdoce perpétuel [34]. Cette information pourrait être corroborée par l'invocation qu'adresse Pindare à Tyche, fille de Zeus Eleuthérios, à la mort du tyran Thrasydaios [35]. M. Pohlenz, qui discute les deux passages cités, est d'avis qu'il y a là un transfert tardif de la notion de libération du domaine anti-persan à celui de la cité [36]. Mais nous ne voyons pas pourquoi on ne pourrait pas penser à un double mouvement de l'idée de liberté, esquissée dans le domaine des revendications isonomiques — peut-être même radicalisée à Athènes, où ces revendications avaient été portées plus loin et plus profondément qu'ailleurs — généralisée ensuite par un déplacement dans le domaine de la résistance

---

[31] Ceci peut être présumé indépendamment de l'attitude de Clisthène lui-même, ce qui ôte du poids à l'argumentation de Hignett, *op. cit.*, p. 178, fondée d'abord sur l'interprétation des actes politiques de l'Alcméonide après 508.

[32] Levêque et Vidal-Naquet, *op. cit.*, p. 113, n. 2.

[33] Hdt., III, 82.

[34] Hdt., III, 142.

[35] Pind., *Ol.*, XII, 1 sq. ; v. U. von Wilamowitz-Moellendorf, *Pindaros*, p. 305.

[36] M. Pohlenz, *La liberté grecque*, trad. fr., Paris, Payot, 1956, p. 17 et 23.

anti-perse, avec laquelle, d'ailleurs, l'idéal anti-tyrannique ne manquait pas de rapports, pour redevenir, après 478, à Athènes, un thème de la méditation sur la structure interne de la cité.

Il y a, au demeurant, dans l'histoire constitutionnelle et politique d'Athènes entre les deux guerres, quelques éléments suggérant un raffermissement de la position du *démos*, parfaitement insérable dans les conséquences d'une victoire populaire. Débutant par le procès même de Miltiade, continuant avec l'application — sinon même avec l'initiative — de la loi de l'ostracisme [37], suivie immédiatement de la réforme de l'archontat[38], la démocratisation de la vie politique athénienne parcourt quelques étapes assez importantes. On pourrait aussi ajouter l'aide prêtée à une réforme démocrate à Chalcis, datable durant ces années [39], à cette suite couronnée par les implications de la loi navale de Thémistocle. Même si chacun de ces événements pris isolément peut être interprété d'une manière diverse — lutte des factions, consolidation de la position des stratèges comme élément plus efficace par rapport au polémarque [40] —, leur séquence, ininterrompue presque, ne peut pas être due au hasard [41].

Il nous semble difficile de nier la tendance démocrate d'une décennie qui débute en confiant aux sorts les fonctions aristocrates par excellence d'archonte et d'aréopagite. Les implications religieuses du tirage au sort, mises en lumière par G. Glotz [42], vont de pair avec la signification démocratique de l'élection par la κλήρωσις ; car ce n'est pas le seul essai de réévaluer — sur un plan supérieur, dans les cadres et dans l'intérêt de la cité démocrate — des traditions parfois très anciennes, précédant la structure politique et mentale de la cité aristocratique qui les niait, et qui pouvaient ainsi devenir des éléments de pensée démocrate. Sur un autre plan, l'œuvre d'Eschyle essaiera, plus tard, de repenser des valeurs similaires. Il n'est peut-être pas inutile de mentionner que, juste à l'époque de la réforme de l'archontat, en 486, on réorganisait à Athènes les festivals des Dionysies en faisant de la chorégie des représentations de comédie une liturgie ; ceci signifie de nouveau l'incorporation d'un élément de culture populaire dans la suprastructure de la cité démocrate en voie de constitution. Il y a là plus qu'un simple transfert ; par le fait même d'acquérir une valeur supérieure, civique, ces éléments de culte ou de culture populaire perdent leur caractère anarchique. Les anciennes traditions de revendi-

---

[37] Nous ne reprenons pas la longue discussion de la date de la loi d'ostracisme, discussion illustrée par l'autorité de Beloch, Seek, Carcopino, Busolt, etc. Nous nous bornons à rappeler les arguments assez solides de Hignett (*op. cit.*, p. 159—163, contenant aussi la bibliographie du problème) en faveur d'une datation de la loi même en 488/7.

[38] C. Hignett, *op. cit.*, p. 178—192.

[39] J. Labarbe, *La loi navale de Thémistocle*, Paris, 1957, p. 178 sq.

[40] C. Hignett, *loc. cit.*

[41] G. Glotz, *Hist. Grecque*, II, p. 53, soulignait le caractère systématique des ostracisations entre 488/7 et 483/2.

[42] Id., *La cité grecque*, Paris, 1925, p. 249.

cations égalitaires avaient subi le même sort, se retrouvant, au moment des réformes clisthéniennes, « apprivoisées » en quelque sorte par leur réduction à l'égalité politique. Contrôlées par l'Etat, devenues instruments formatifs de la conscience du citoyen, ces traditions gardent un écho profond du fait de leur ancienneté, mais perdent leur virulence, leur caractère strictement populaire qui était par soi-même et implicitement en opposition par rapport à l'ordre constitué [43], expression, même dans une cité démocrate, de l'exploitation.

La suite des événements des années 489—483 exprime donc, à notre avis, un progrès de la mentalité démocrate ; d'une mentalité, mais pas encore d'un programme politique, et ceci non pas tant à cause de l'autorité, considérable sans doute, des hommes d'Etat aristocrates. L'expérience de Clisthène avait déjà démontré que le fait d'avoir une clientèle n'était plus suffisant et qu'il fallait τὸν δῆμον προσεταιρίζεται. Absolutiser le rôle des anciennes familles et de leurs représentants risque donc de déformer autant que l'ignorance de ce rôle l'image dynamique de la société athénienne. Mais le *démos* n'avait pas encore le poids, économique et social d'abord, militaire ensuite, qui lui permettra après 478 de revendiquer, par une action autonome et organisée, l'élargissement de la constitution clisthénienne.

Il est donc hors de propos de parler de Thémistocle comme d'un « chef de parti démocrate » [44] ; mais réduire la signification de sa politique à une opinion concernant la meilleure stratégie dans le conflit avec les Perses risquerait de trop simplifier les choses. Sans oser faire des suppositions au sujet des opinions intimes du vainqueur de Salamine, il faut reconnaître que sa politique, cohérente et poursuivie avec une admirable ténacité durant de longues années [45], prouve au moins qu'il était pleinement conscient des capacités du *démos* le plus humble, et qu'il n'hésitait pas à lui confier le sort de la cité à un moment dont il était le dernier à mettre en doute la gravité extrême. Peut-être que, si l'on ajoute à ces remarques des conclusions possibles à partir de ses actions dans le Péloponnèse après la guerre, ainsi qu'à partir d'une tradition qui allait manifester son hostilité en faisant du fils de Néoclès un *homo nouus* [46], accentuant ainsi le côté « plébéien » de sa politique ; enfin, si on accepte l'hypothèse selon laquelle la réforme de l'archontat serait due à son initiative [47] — on pourrait reconstituer une carrière politique dominée non seulement par le souci d'accroître le pouvoir athénien à l'extérieur, mais aussi par

---

[43] V. en ce sens les intéressantes suggestions d'Ed. Will, *Korinthiaka*, Paris, 1955, p. 219 sq.

[44] Arist., *Const. Ath.*, XXVIII, 2.

[45] Probablement dès 493/2 : Sur l'archontat de Thémistocle v. V. Ehrenberg, *Ost und West*, Wien, 1935, p. 114 sqq, 223 sq ; H. T. Wade-Gery, ABSA, 37/1940, p. 263 sqq ; A. W. Gomme, AJPh, 65/1944, p. 32 sqq ; J. Labarbe, *op. cit.*, p. 84 sq., R. J. Lenardon, *Historia*, 5, 1956, p. 401 sqq.

[46] Plut., *Them.*, I, 1.

[47] C. A. Robinson jr., AJPh, LXVI, 1945, p. 243 sqq. et LXVII, 1946, p. 325 sqq.

une constante initiative dans la démocratisation des structures politiques de la cité.

Quoi qu'il en soit, les événements des années 483/2—478 ont dû jouer un très grand rôle dans la radicalisation de la conscience politique du *démos* athénien. L'éclatant témoignage de supériorité offert par la flotte affirmait la capacité civique d'un groupe nouveau, socialement différent des hoplites — petits et moyens propriétaires intéressés dans la conservation de la constitution clisthénienne ; en même temps, une puissante unité populaire devait se reconstituer autour des initiatives de Thémistocle, qu'elle faisait triompher d'une ferme opposition interne d'abord [48], de l'ennemi perse ensuite. Enfin, bien qu'indirectement, ces événements devaient aboutir à une crise de la conscience civique, pour l'atténuation de laquelle quelques oracles de Delphes ne suffisaient sans doute pas ; car la tactique adoptée niait des valeurs traditionnelles fondamentales — la défense du territoire de la cité, de la terre attique, des tombes des ancêtres, des sanctuaires — et provoquait un déracinement, douloureux, bien que temporaire, de toute la cité. Sans avoir les proportions, la durée et les graves conséquences du phénomène similaire des années de la guerre du Péloponnèse, la résistance à Salamine a pu avoir aussi la signification d'un déplacement de valeurs et de mentalités ; consacrée brillamment par la victoire, l'identité de la cité avec la volonté de ses citoyens — de tous ses citoyens, même des plus humbles — émergeait en triomphe des ruines encore fumantes de l'Acropole. Sans pouvoir mesurer toutes les conséquences de la hardie tactique de Thémistocle sur le plan de l'esprit, nous ne pouvons pas croire qu'elle n'ait au moins déblayé le terrain pour d'ultérieures transformations du concept de πόλις.

Sans doute, il ne s'agit pas d'accepter l'information de Plutarque, selon laquelle, encore durant la guerre, Aristide aurait proposé un décret accordant à tous les citoyens le droit d'être élus dans n'importe quelle charge [49] ; un tel radicalisme subit était déplacé aussi bien dans l'attitude d'Aristide que dans l'atmosphère politique des ces années [50], et le passage cité ne peut servir qu'à démontrer, une fois de plus, que dans la conscience même des auteurs antiques il y avait un étroit rapport entre la seconde guerre médique et la démocratisation d'Athènes [51].

La gravité des restructurations internes après la guerre se trouve autrement confirmée ; elle nous devient sensible d'abord, d'une façon apparemment paradoxale, par la constitution et l'activité d'un groupement actif d'oligarques, conduit et incarné par Cimon, et qui fait tous les efforts pour dominer la vie politique à Athènes. Nous pensons qu'à partir

---

[48] J. Labarbe, *op. cit.*, p. 85—88, sur l'opposition anti-thémistocléenne.

[49] Plut., *Arist.*, XXII, 1.

[50] V. Wilamowitz-Moellendorf, *Aristoteles und Athen*, I, p. 124, n. 4.

[51] Il s'agit sans doute d'un essai des historiens du IVe siècle et de leurs successeurs de faire apparaître Aristide comme ayant été un chef démocrate, cf. aussi Arist., *Const. Ath.*, XXIV, 1 ; Busolt-Swoboda, *Gr. Staatskunde*, p. 888, n. 6 ; Hignett, *op. cit.*, p. 175.

de ce moment, l'action de ce groupe politique est assez suivie, organisée et stable pour qu'on puisse parler d'un parti (il va de soi qu'il ne s'agit pas du haut degré de cohésion et des autres implications du mot dans son acception moderne). Acceptant de bonne heure [52] la politique maritime et expansionniste qui résultait de la guerre — plus encore, devenant ses promoteurs, Cimon et ses partisans s'efforcent en même temps de modifier en faveur des groupements réactionnaires le rapport de forces que cette même politique avait généré. Utilisant l'expansion maritime et la ligue qui, en dehors du prestige, leur offraient aussi des moyens d'atténuer les frictions internes, puisqu'elles apportaient des fonds et donnaient du travail à une partie des thètes, tout en en éloignant d'autres d'Athènes; utilisant aussi d'une manière obscure, mais gênante, à en juger d'après les événements ultérieurs, l'Aréopage, cherchant par ailleurs à orienter la politique athénienne vers une alliance de plus en plus étroite avec Sparte, le parti cimonien a dû se manifester d'une manière assez active sur le plan de la propagande politique. Nous ne savons pratiquement rien sur les œuvres de Mélanthios et d'Archélaos, qui auraient pu suggérer au moins la terminologie de la propagande cimonienne. Il y a quand même la possibilité d'en distinguer quelques thèmes : l'éloge de Sparte et des vertus particulières des Lacédémoniens — incarnées aussi dans l'attitude de Cimon [53], la « grandeur d'âme » et la générosité du Lakiade [54], la restauration du culte de Thésée [55], le soin d'honorer les tyrannoctones [56]. Pourrait-on relever quelque trait commun à ces actions diverses? Peut-être que la πάτριος πολιτεία que Thésée était censé avoir établie — pseudo-démocratie réservant aux Eupatrides la domination absolue de la cité — s'identifiait, dans la pensée des cimoniens, à une ἰσονομία dans l'acception d'« equality of peers » [57], dont Harmodios et Aristogéiton étaient les héros [58]. Il y a aussi peut-être des indices d'une polémique anti-clisthénienne, puisque Thésée était le seul héros dont le nom manquait de la liste clisthé-

---

[52] Cf. le geste symbolique de Cimon, Plut., *Cim.* V, 3.

[53] Plut., *Cim.* XVI, 1, sur le nom des fils de Cimon (cf. *Them.*, XXXII, 2 — les noms des filles de Thémistocle; il y a là une vraie « guerre des noms »); *ibid.*, IV, 5. Stésimbrotos de Thasos (= fr. 4) sur les vertus « péloponésiennes » de Cimon.

[54] Théopomp., fr. 89, F. Gr. H. 115 (= FHG, I, 94); Arist., *Const. Ath.*, XXVII, 3; Plut., *Cim.*, X, *Per.*, IX, 2; *Schol. Ael. Arist.*, XLVI, Dindorf, III, p. 446.

[55] Plut., *Cim.*, VIII, 5—7; *Thes.*, XXXVI, 3; Paus. I, 17, 2; Harpokr., s.u. Πολύγνωτος (= Suda, s.u.); *Schol. Aristoph. Plut.*, 627.

[56] C'est maintenant que Kritios et Nésiotès remplacent l'œuvre détruite d'Anténor — St. Brunssäker, *The Tyrant-Slayers of Kritios and Nesiotes*, Lund, 1955.

[57] V. Ehrenberg, *Origins of democracy*, *Historia*, I, 1950, p. 531.

[58] La superposition, dans les représentations sur les vases, du thème de Thésée et de celui des tyrannoctones nous semble un indice en ce sens. Cf. Ch. P. Kardana, AJA, 1951, p. 293—300 et Levêque et Vidal-Naquet, *op. cit.*, p. 119. E. Ruschenbusch, *Historia*, VII, 1958, 4, p. 408—418, ne remonte pas plus haut que 421/0 pour l'apparition du thème de la « démocratie » de Thésée.

nienne d'éponymes [59]; d'autre part la μεγαλοφροσύνη de Cimon pourrait être interprétée non seulement comme une démagogie, mais aussi comme un essai de faire renaître de très anciens usages [60] et de faire paraître « sa propre maison comme étant le prytanée commun des citoyens » [61].

Ce déplacement du centre public de la cité sous l'autorité d'un seul de ses citoyens semble s'opposer à l'esprit des réformes clisthéniennes et indiquer, encore une fois, une politique oligarchique réalisée aussi par des moyens idéologiques.

Mais, durant ces années, le complexe processus de développement du *démos*, et surtout du *démos* urbain — est stimulé, sur le plan économique, par les conséquences de la hégémonie maritime athénienne, sur le plan politico-idéologique par les conclusions inévitables de la guerre [62]; il atteint donc un degré supérieur, auquel les cadres clisthéniens de la cité ne suffirent plus. Les conflits accompagnant cette nouvelle restructuration constitutionnelle sont plus profonds du fait que le parti oligarchique cimonien doit affronter une opposition cristallisée, elle aussi, dans un parti démocrate, dont l'activité politique peut être suivie sans presque aucune solution de continuité jusque tard dans le IVe siècle. L'histoire « pré-périclééenne » de ce parti peut être reconstituée d'une manière assez lacunaire, à laquelle ont dû contribuer aussi bien la haine excitée par Ephialte et sa fin tragique, que le prestige de son successeur ou l'attitude modérée, oligarchique même, de la plupart des historiens du IVe siècle. Il est vrai que les peu nombreuses informations dont nous disposons ne nous permettent presque aucune conclusion à propos de l'aspect théorique des revendications démocrates. A peine si l'on peut reconstituer l'image d'un type nouveau de citoyen et de magistrat, incorruptible et responsable devant la cité pour tous ses agissements [63]. Mais, même si nous n'arrivons plus à distinguer les voix et les idées des partisans d'Ephialte, il y a au moins un de leurs contemporains dont le verbe solennel peut révéler quelques problèmes fondamentaux de cette génération; car nous pensons pouvoir identifier, dans l'œuvre d'Eschyle, au moins l'écho des débats de son âge.

---

[59] Levêque et Vidal-Naquet, *loc. cit.*; il est intéressant de remarquer que Plutarque (*Thes.*, XXXVI, 3) note que l'emplacement du Théséion était ἐν μέσῃ τῇ πόλει; or si nous acceptons la démonstration de Levêque et Vidal-Naquet concernant la valeur « civique » du *centre* de la cité (*op. cit.*, p. 13 sq), l'importance politique du nouveau sanctuaire devient plus évidente.

[60] G. Thomson, *Aeschylos and Athen*, trad. allem., Henschelverlag, Berlin, 1957, p. 246.

[61] Plut., *Cim.*, X, 7. ὁ δὲ τὴν μὲν οἰκίαν τοῖς πολίταις πρυτανεῖον ἀποδείξας κοινόν. La comparaison entre Cimon et les Athéniens « du temps jadis » semble provenir d'un éloge contemporain du Lakiade.

[62] Cf. Arist., *Pol.*, 1304 a, 17.

[63] Sur la pauvreté et la rectitude d'Ephialte — Arist., *Const. Ath.*, XXV, 1 (δοκῶν καὶ ἀδωροδόκητος καὶ δίκαιος πρὸς τὴν πόλιν), ainsi que Plut., *Cim.* X, 8; Aelian VH, XI, 9, XIII, 39. Le δοκῶν du texte d'Aristote pourrait être une allusion à un effort de propagande dans le sens de la nouvelle mentalité civique. A comparer avec les accusations dirigées contre les Aréopagites, Arist., *Const. Ath.*, *loc. cit.*

Nous entreprenons cette enquête avec une pleine conscience de la délicatesse du problème et de toutes ses difficultés ; car il ne s'agit pas d'analyser des œuvres de propagande, mais une création poétique qui a son propre univers, ses propres moyens d'investigation, et qui dépasse le détail dans un effort intensément dramatique qui tâche d'atteindre l'essence même de la condition humaine. Il est donc évident que l'interprétation d'un passage de tragédie — de l'œuvre d'Eschyle surtout, dont la multiplicité des interprétations possibles est parfois déroutante — suppose non seulement des précautions élémentaires, mais encore l'effort incessant de ne pas mutiler un univers poétique cohérent en ignorant son autonomie et en le trivialisant. Sans nourrir aucune illusion quant à notre propre compétence ou habileté, nous avons écrit les lignes précédentes surtout pour justifier, d'abord, le caractère hypothétique de nos essais d'analyse, ensuite pour souligner notre adhésion à une méthode de recherche qui semble être parfois abandonnée. Nous pensons, par exemple, aux exégèses de J.A. Davison [64] qui, tout en partant d'une thèse très juste en soi — la nécessité de juger les tragédies comme des œuvres politiquement engagées [65] — arrive à les réduire à des manifestes politiques occasionnels. Sans doute ce sont des œuvres engagées ; engagées pourtant non dans l'événement immédiat, mais dans un vaste processus de réélaboration de la conscience civique, qui se produit sur un plan de généralisation supérieur de beaucoup à celui identifié dans les recherches dont nous parlons. Jamais en dehors de la cité, le poète ne peut être ravalé au rang de simple versificateur d'idées reçues.

Au point maximum de la généralisation poétique, l'œuvre d'Eschyle est imprégnée de politique. Le sens universel de la chute des *Perses* ne tend pas uniquement à exalter une victoire à laquelle le poète lui-même, à côté de ses concitoyens, avait apporté sa contribution, mais aussi à une interprétation philosophique de la dégradation des empires ; le poète arrive à une conception supérieure du rapport entre l'Asie et la Grèce, entre les Perses et les Hellènes, conception qui gagne en signification si on la rapporte aux idées politiques de Thémistocle et aux conflits de l'ère « cimonienne »[66].

Les deux drames des années suivantes parvenus jusqu'à nous — *Les sept contre Thèbes* (467) et *Les Suppliantes* (464/3 ?) [67] développent un conflit tragique axé sur le problème de la responsabilité du dirigeant par rapport à la cité [68]. La tragédie thébaine contient quelques détails qui témoignent des conceptions du poète à propos de la valeur idéale des diffé-

---

[64] J. A. Davison, CQ, 1953, p. 44 sqq ; *Ancient Society and Institutions. Studies presented to Victor Ehrenberg on his 75th birthday*, Oxford, 1966, p. 95 sqq.

[65] *Ancient Society* . . ., p. 96.

[66] V. G. de Sanctis, *Storia dei Graeci*. . ., II, 5, 1960, chap. III, § 4.

[67] Nous acceptons la datation imposée par la didaskalie de l'*Oxyrrh. Pap.* 2256, fr. 3, 1, (après 468, peut-être 464/3).

[68] Le problème le préoccupait déjà du temps où il composait les *Perses* — cf. v. 213 — (Xerxès) — κακῶς δὲ πράξας οὐχ ἐπεύθυνος πόλει.

rents groupes sociaux : l'attaque dirigée contre l'orgueil guerrier aristocrate — orgueil dans lequel le poète hoplite reconnaissait une forme particulière de l'*hybris* — ne manque sans doute pas de signification [69].

Un rapide examen consacré par G. Thomson à la trilogie dont faisait partie le drame en question arrive à la conclusion qu'il s'agit d'une esquisse des conflits tragiques provoqués par le progrès effectué du *génos* à l'Etat et de la royauté à la πόλις, le cycle thébain préfigurant ainsi la problématique de l'*Orestie* [70]. On ne peut pas nier que de tels conflits aient pu exister, et que la génération d'Eschyle et lui-même aient été encore sensibles à cette opposition de mentalités, puisque la destruction du *génos* venait à peine d'être consacrée politiquement au temps de Clisthène — et puisque le poète lui-même en a fait, d'une certaine manière au moins, un problème central de la trilogie des Atrides. Mais dans le texte dont nous disposons il n'y a pas de preuve formelle à l'appui d'une telle interprétation, et l'*Orestie* ne nous permet pas d'inférer sur la trilogie thébaine, surtout à cause du dénouement — différent dans les deux cas. Car, d'après l'hypothèse de Thomson, la cité est fondée sur la destruction du *génos* ; or, partout presque, Eschyle est à la recherche d'une voie d'intégration et de synthèse. Quoi qu'il en soit, le seul drame dont nous disposons encore — les *Sept contre Thèbes* — est un drame de la πόλις instaurée ; plutôt qu'un conflit, il y a là une situation tragique dominée par le thème du gouvernement responsable de la cité. Le destin du héros n'est pas celui d'un solitaire, et la passion destructrice qui pousse Etéocle vers l'anéantissement est, par rapport à la *polis*, un sacrifice « constructif » et un sentiment du devoir civique porté jusqu'à ses dernières limites. L'histoire de la fin, volontaire presque, d'une race damnée est anoblie par le civisme du héros, dont les décisions cruciales sont ponctuées par le *leitmotiv* du « bon timonier » solidaire et responsable du destin de la cité-navire [71]. Le problème tragique auquel est confronté le dernier des Labdacides acquiert ainsi, par son insertion dans la problématique actuelle de la cité, une dimension nouvelle.

Dans une très belle étude que nous avons déjà citée, intitulée *Origins of Democracy*, V. Ehrenberg attirait l'attention sur un passage des *Suppliantes* (603 sq.) interprété comme étant la première formulation, périphrastique, du concept de démocratie. La nouvelle datation imposée par la didascalie dont nous avons déjà parlé [72] rapproche sensiblement la date de la trilogie danaïde des années où l'action d'Ephialte et de ses partisans préparait les réformes radicales de 462, ce qui ajoute au conflit tragique des *Suppliantes* une dimension nouvelle, extrêmement actuelle.

---

[69] Aesch., *Sept.*, 397—399 ; 519 sq.

[70] G. Thomson, *Aeschylus und Athen*, p. 328—333.

[71] La métaphore revient aux vv. 62—64, 208—210, 652, 758—761, 795 sq.

[72] V. *supra*, p. 51, n. 67.

Il ne s'agit pas, à notre avis, d'un intérêt politique immédiat [73], mais des problèmes de conception du drame ; car le passage invoqué par Ehrenberg n'est ni isolé ni accidentel dans l'ensemble de la tragédie. Nous ne pensons pas pouvoir affirmer, avec G. Thomson, que toute la trilogie soit le reflet d'un conflit entre l'ancien et le nouveau droit familial [74]. Mais la situation tragique des *Suppliantes* — bien délimitée en soi — est aggravée par le conflit entre une ancienne conception de l'Etat, qui est celle des Danaïdes, et l'idéal nouveau, incarné par la constitution des Argiens. A l'encontre des espoirs manifestés par le chœur, le roi d'Argos ne peut pas résoudre lui-même le dilemme tragique créé par les suppliantes. En effet, il explique : « Vous n'êtes pas assises à mon propre foyer ; si la souillure est pour Argos, pour la cité entière, que le peuple entier s'occupe d'en découvrir le remède. Pour moi, je ne saurais te faire de promesse avant d'avoir communiqué les faits à tous les Argiens. » [75]

Le chœur lui oppose une définition personnelle de l'Etat : « C'est toi, la cité, c'est toi, le conseil ; chef sans contrôle, tu es le maître de l'autel, foyer commun du pays » [76] — définition que le roi écarte : « Décider n'est pas facile ; ne t'en remets pas à moi pour décider. Je te l'ai dit déjà : quel que soit mon pouvoir, je ne saurais rien faire sans le peuple ». (οὐκ ἄνευ δήμου τάδε/πράξαιμ' ἄν)[77].

Enfin, à un moment où l'action arrive à une tension remarquable, le chœur, qui a compris de qui doit venir la décision, demande « Dis-nous, à quoi s'arrête la décision prise, de quel côté la main puissante du peuple a-t-elle accompli la majorité ? » [78]

---

[73] Il ne s'agit sans doute pas des rapports d'Athènes avec Argos — v. HDF Kitto, *Greek Tragedy* [3], 1961, p. 7.

[74] G. Thomson, *op. cit.*, p. 320—325.

[75] *Suppl.*, 365—369.

οὔ τοι καθῆστε δωμάτων ἐφέστιοι
ἐμῶν· τὸ κοινὸν δ'εἰ μιαίνεται πόλις
ξυνῇ μελέσθω λαὸς ἐκπονεῖν ἄκη·
ἐγὼ δ'ἄν οὐ κραίνοιμ' ὑπόσχεσιν πάρος
ἀστοῖς δὲ πᾶσι τῶνδε κοινώσας πέρι.

La traduction citée appartient à Paul Mazon.

[76] *Suppl.*, 370—373 (trad. P. Mazon)

Σύτοι δὲ πόλις, σὺ δὲ δήμιον
πρύτανις ἄκριτος ὢν
κρατύνεις βώμων, ἑστίαν χθόνος.

Intéressante à souligner l'insistance avec laquelle on parle du foyer commun, distingué du foyer domestique ; cf. L. Gernet, *Cahiers internationaux de sociologie*, 1951, p. 21—43. Faudrait-il rapprocher du πρύτανις du v. 371 et de ce passage l'interprétation citée ci-dessus, p. 50, de Plutarque, *Cim.*, X, 7 ?

[77] *Suppl.*, 395—399 (trad. P. Mazon). Une réponse si appuyée — v. 395 — au ἄκριτος du v. 371 témoigne de l'importance du problème (οὐκ εὔκριτον τὸ κρῖμα· μὴ μ'αἱροῦ κρίτην).

[78] *Suppl.*, 603 sq.

ἔνισπε δ'ἡμῖν, ποῖ κεκύρωται τέλος
δήμου κρατοῦσα χεὶρ ὅπῃ πληθύνεται,

Cette périphrase de la *démokrateia* apparaissant au moment presque où Ephialte luttait pour imposer des réformes radicales nous semble être extrêmement éloquente pour l'attitude d'Eschyle ; nous pensons aussi que le thème du magistrat responsable ait été un autre problème commun de la propagande démocrate de ces années et de la méditation politique du poète [79]. On ne doit peut-être pas l'identifier aux partisans actifs d'Ephialte — bien que le récit de Plutarque sur le concours de 468 [80] conserve le souvenir d'une hostilité de Cimon à son égard, hostilité politique sans doute, puisque le petit-fils du « Koalemos » se piquait de sa vertueuse ignorance.

Quoi qu'il en soit, Eschyle semble approcher, sous beaucoup d'aspects, des points de vue de ses contemporains les plus progressistes. Car, il n'y a pas de doute, il croyait au progrès, avec une foi profonde dont témoigne le monologue de Prométhée recréant le difficile chemin de l'homme vers la civilisation [81], ou bien le sens général de ses trilogies qui aboutissent à l'instauration d'un κόσμος juste et rationnel. Ce douloureux chemin des hommes et des cités qui s'élèvent d'un monde de l'injustice, déchiré par des tragiques antinomies, chaotique et sanglant, vers un univers d'une lumineuse harmonie, qui saurait concilier les vieilles coutumes aux nouvelles lois, est évident surtout dans l'ample développement de l'*Orestie* [82]. La relative ambiguïté de la pensée d'Eschyle par rapport au radicalisme que nous pouvons déceler chez une partie de ses contemporains est particulièrement sensible dans cette trilogie, évoquant, moins de quatre ans après la réforme d'Ephialte, la fondation mythique d'un Aréopage investi par Athéna elle-même du rôle de gardien de sa cité. Et pourtant l'Orestie n'est pas une œuvre exaltant le passé. La réforme de l'Aréopage — qui, ainsi qu'on l'a remarqué [83], avait conservé la fonction (mais pas l'autorité) que le poète lui attribuait — semble avoir été plutôt un thème de méditation pour Eschyle, dont la conclusion ne s'éloignait pas trop du sens général des innovations auxquelles il avait assisté. Il est probable que, dans la cité idéale vers laquelle il essayait de guider la pensée de ses contemporains, il ait voulu faire de la place plutôt à l'harmonisation des con-

---

[79] L'apparition de ce thème n'est pas attestée chronologiquement, à notre connaissance, avant Eschyle ; le problème de la responsabilité nous semble d'ailleurs être un problème spécifique de la démocratie déjà constituée, pouvant très difficilement se poser avant l'affirmation plénière de la *cité*, vis-à-vis de laquelle le magistrat était responsable.

[80] Plut., *Cim.*, VIII, 7—9 ; cf. Marm. Parium, 56.

[81] Aesch., *Prometh.*, 441—506.

[82] L'harmonie instaurée par la conclusion des *Euménides* s'oppose nettement au chaos des deux premières tragédies, où la justice est double — donc nulle, où les valeurs de l'existence sont à rebours — cf. par ex. la virilité de Clytemnestre — *Agam.*, 360, 363, 1661 ; *Cho.*, 668 sq., 888, etc. — et les commentaires de G. Thomson (*Comm. Oresteia*, I, p. 17) et J. P. Vernant, *Mythe et pensée chez les Grecs*, Paris, 1965, p. 128 sq.

[83] G. Glotz, *Hist. Grecque*, II, p. 138 ; nous ne pensons pas qu'on puisse établir un rapport direct entre les fonctions attribuées par Eschyle à l'Aréopage et Arist., *Const. Ath.*, XXV, 2 — ἅπαντα περιείλετο τὰ ἐπίθετα.

flits et à la concorde qu'à la lutte et au triomphe de l'un des adversaires [84]; mais l'image durable d'un κόσμος politique fondé sur le pouvoir légitime de tous les citoyens correspond, au moins dans ses traits essentiels, à l'image idéale d'elle-même que la cité démocrate tâchera d'imposer au cours des décennies suivantes. Car l'ambiguïté des conceptions d'Eschyle reflète, en fin de compte, l'ambiguïté fondamentale de la structure interne d'Athènes, la contradiction insurmontable de sa détermination essentielle : car Athènes est une démocratie — donc sujette à une transformation incessante presque — mais une démocratie fondée sur l'esclavage et sur l'exploitation, donc aspirant à la stabilité et craignant le mouvement. Après avoir dépassé le moment des conflits violents des années 462 et suivantes, après avoir adopté les principales réformes radicales — élimination de l'Aréopage en tant que facteur politique, et extension de la souveraineté du démos [85], rétribution des charges publiques [86], peut-être institution de l'*iségorie* aussi [87] — la cité connaît un moment d'équilibre. Cette stabilité résultait objectivement de l'adaptation de la structure politique de la cité au rapport réel des forces sociales, mais aussi d'une série d'éléments relevant d'une politique volontaire et consciente, qui essayait de maintenir un certain équilibre de la répartition de la propriété, des intérêts des différents groupes sociaux. Cet ensemble de facteurs déterminent, sur le plan de l'idéologie politique, la création d'une image idéale de πόλις au-dessus des conflits et des antagonismes, médiatrice souveraine symbolisée par l'attitude *olympienne* de celui qui incarnera à jamais l'esprit de l'Athènes classique. Par la voix de ses penseurs, de ses hommes d'action, de ses poètes, la cité transmettra à la postérité cette sereine image, faussée par tant de rêves, d'intérêts, d'espoirs, tâchant d'oublier la longue chaîne de violences et de luttes sociales dont elle était issue et d'ignorer les germes mûrissants des antagonismes nouveaux *.

---

[84] Cf. les considérations sur la guerre civile, *Eum.*, 347—369.

[85] Arist., *Pol.*, 1274 a, 7 ; *Const. Ath.*, XXV, XXVII, 1, XXXV, 2 ; Plut., *Cim.*, X, 8 ; XV, 2—3 ; *Per.*, VII, 8 ; IX, 3—5 ; Diod., XI, 77, 6 ; Philochor., fr. 64 ; Harpokr., s.u. ὁ κάτωθεν νόμος ; Paus., I, 29, 5. Bibliographie chez Hignett, *op. cit.*, p. 197 sqq.

[86] G. Glotz, *Hist. grecque*, II, p. 141 ; Hignett, *loc. cit.* La réforme est initiée par Périclès — Arist., *Const. Ath.*, XXIV ; Plut., *Per.*, IX, 1—3 — mais elle a dû suivre de près les événements de 462/1.

[87] G. T. Griffith, *Ancient Society* ..., p. 115, sqq.

* Dans une première version, cette étude a été présentée dans une séance des membres de la chaire d'histoire ancienne et d'archéologie de la Faculté d'histoire de Bucarest ; qu'il nous soit permis de remercier ici pour leurs suggestions tous nos maîtres et collègues qui y ont pris part. Nous voudrions avant tout exprimer notre gratitude au professeur D. M. Pippidi qui nous a accordé constamment une aide plus que précieuse, autant par sa haute compétence que par sa bienveillante sollicitude. Nous devons aussi remercier le professeur I. Nestor, dont les conseils nous ont été particulièrement utiles, pour l'encourageante attention qu'il a bien voulu accorder à nos modestes recherches.

ÎN JURUL CONCEPȚIEI HIPOCRATICE DESPRE SĂNĂTATE ȘI BOALĂ

DE

G. BRĂTESCU

Promovînd o viziune consecvent naturalistă despre esența sănătății și a bolii, gîndirea elină a adus o contribuție decisivă la elaborarea fundamentelor științifice ale artei medicale.

Din cele mai vechi timpuri, omul manifestase tendința spontană de a considera sănătatea drept starea firească a organismului, ba chiar o stare într-atît de firească, încît eforturile „teoretice" pentru justificarea ei păreau să nici nu-și mai aibă rostul. Dar cînd era vorba de fenomenele patologice, lucrurile se prezentau îndeobște altfel: tocmai fiindcă se presupunea că „de la natură" omul este perfect sănătos, apariția suferințelor și a infirmităților trebuia cumva explicată. În cele mai multe împrejurări se impunea fără dificultate ideea că bolile sau invaliditățile se datoresc anumitor cauze fizice imediate, precum acțiunea frigului, mușcătura animalelor, rănirea în lupte etc. Foarte adesea, un atare determinism „mecanic" al proceselor morbide era totuși anevoie, dacă nu imposibil de pus în evidență. S-a ajuns astfel ca îmbolnăvirea să fie atribuită sistematic unor forțe supranaturale, care-și propuneau să-l chinuiască pe om fie din perversitate, fie întru ispășirea păcatelor lui. În lumina acestei concepții, care a dominat aproape nestingherit în întreg Orientul antic, însăși sănătatea trupească tindea să-și piardă caracterul natural, înfățișîndu-se deseori ca o „stare de har", dăruită condiționat de către divinitățile binevoitoare.

Vechii medici greci nu au arătat însă atracție pentru un asemenea punct de vedere mitico-magic. Drept care au și deplasat discuția despre substratul sănătății și al bolii de pe terenul religiei pe acela al filozofiei. Pentru ei, suferința fizică nu mai este manifestarea unei voințe transcendente, ci doar expresia tulburării funcțiilor biologice, ca urmare a intervenției anumitor factori materiali.

Se pare că Alcmeon din Crotona trebuie considerat „primul medic din istoria umanităţii occidentale care a încercat să determine esenţa sănătăţii". Teoria pe care a formulat-o în această privinţă şi-a aflat ecoul direct nu numai în scrierile hipocratice, dar şi în operele lui Platon, ale lui Aristotel, ale stoicilor şi a nenumăraţi alţi filozofi şi medici din antichitatea clasică [1].

Alcmeon socoteşte, aşa cum relatează Plutarh citat de Aetios, că „sănătatea se menţine prin egalitatea în drepturi (ἰσονομία) a calităţilor umed—uscat, rece—cald, amar—dulce şi a celorlalte; pe cînd domnia (μοναρχία) uneia dintre acestea pricinuieşte boala (H. Diels, *Doxographi graeci*, Berlin, 1879, p. 442).

Atrage atenţia faptul că termenii ἰσονομία şi μοναρχία, care desemnează egalitatea salutară dintre calităţile organice şi, respectiv, predominarea patogenică a uneia dintre calităţi, sînt de factură politică. Aceşti termeni par să arate că Alcmeon era înclinat să asimileze ordinea biologică cu cea socială, pe considerentul că echilibrului cosmic îi corespunde, în viaţa cetăţii, regimul democratic, care se dovedeşte a fi cea mai „naturală" formă de existenţă a societăţii, în timp ce tirania monarhică se prezintă ca un fenomen morbid, simptom al dereglării echilibrului social [2].

Preocuparea lui Alcmeon de a căuta sursa şi motorul proceselor biologice în interacţiunea unor cupluri de forţe diametral opuse (cald—rece, uscat—umed, dulce—amar etc.) unii o bănuiesc a fi de inspiraţie pitagoreică: învăţatul din Crotona este gînditorul care a aplicat în medicină preceptele şcolii pitagoreice noi, cea care substituise doctrinei numerelor doctrina opoziţiilor fundamentale [3]. Alţi cercetători sînt însă de părere că deprinderea de a privi fenomenele ca decurgînd din manifestarea unor perechi de forţe antagoniste era atît de înrădăcinată în gîndirea greacă, încît orice tentativă de a stabili în această direcţie priorităţi şi filiaţii este sortită eşecului [4].

Dar pe cît de controversată este problema relaţiilor lui Alcmeon cu pitagoricienii [5], pe atît de incontestabilă este înrudirea dintre concepţiile sale medico-biologice, aşa cum i le cunoaştem din semnalările doxografilor, şi cele dezvoltate în scrierile hipocratice. De altminteri, încă în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Christian Gottfried Grüner s-a străduit să demonstreze că admirabilul tratat hipocratic *Despre vechea medicină* se întemeiază mai cu seamă pe ideile Crotoniatului.

---

[1] W. Capelle, *Einleitung* la Hippokrates, *Fünf auserlesene Schriften*, Zürich, 1955, p. 12.

[2] Vezi şi G. Thomson, *Aeschylus and Athens*, ed. a II-a, Londra, 1946, p. 229. Adalberto Pazzini se ridică împotriva acestei interpretări a termenilor ἰσονομία şi μοναρχία utilizaţi de Alcmeon, argumentînd că „politizarea" lor se datoreşte unor comentatori care, la şase secole după celebrul crotoniat, nu s-au putut abţine de a-i „moderniza" concepţiile (*Alcmeone da Crotone*, Roma, 1963, p. 29—33).

[3] W. H. S. Jones, *Philosophy and Medicine in Ancient Greece*, Baltimore, 1946, p. 4.

[4] W. A. Heidel, *Hippocratic Medicine*, New York, 1941, p. 46.

[5] Vezi, de pildă, H. E. Sigerist, *A History of Medicine*, vol. II, New York, 1961, p. 101, şi A. Pazzini, *op. cit.*, p. 10 şi 12.

Nu putem totuși trece peste unele deosebiri importante dintre mecanismele fiziologice imaginate de Alcmeon și cele întîlnite în *Corpus Hippocraticum*. Este vorba în primul rînd de faptul că medicul filozof din Crotona nu pare să promoveze sistematic umoralismul, orientarea medico-biologică ce conferă mai tuturor scrierilor hipocratice coloratura lor doctrinară caracteristică. Într-adevăr, la Alcmeon, calitățile sau forțele (δυνάμεις) opuse, al căror echilibru condiționează starea de sănătate, nu-și au neapărat sediul în lichidele din organism. Astfel, cînd Alcmeon proclamă că sănătatea „este amestecul armonios al calităților (τὴν σύμμετρον τῶν ποιῶν κρᾶσιν)" (Diels, *op. cit.*, p. 443), el nu acordă lui κρᾶσις înțelesul precis de amestec potrivit al *umorilor*, înțeles pe care hipocraticii i l-au atribuit îndeobște. Într-adevăr, pentru aceștia caldul și recele sau umedul și uscatul constituie calități imanente ale anumitor lichide organice fundamentale, lichide care, de altfel, variază atît ca denumire, cît și ca număr în diversele scrieri din *Corpus*.

De o excepțională notorietate se bucură formula umorală cuaternară pe care se axează tratatul *Despre natura omului*, măcar că, neîndoielnic, această scriere nu-i aparține ilustrului Hipocrate al II-lea din Cos, ci probabil ginerelui său Polibos. „Corpul omului — se arată în tratatul amintit — are în el sînge, pituită, bilă galbenă și neagră ; din aceasta este constituită natura corpului și aceasta dă naștere bolii și sănătății". Și autorul hipocratic adaugă : „Omul este sănătos mai cu seamă cînd aceste principii se găsesc într-un raport just de crasă, de forță și de cantitate și sînt amestecate perfect (κρήσιος καὶ δυνάμιος καὶ τοῦ πλήθεος, καὶ μάλιστα μεμιγμένα)" (4 ; ed. Littré, vol. VI, p. 38—40). Teoria crasei celor patru umori ca substrat al stării de sănătate a furnizat savanților posthipocratici, și îndeosebi lui Galen, principalele explicații ale fenomenelor vitale normale și patologice și s-a menținut în centrul atenției medicilor pînă tîrziu, după Renaștere [6].

S-a afirmat că doctrina umoralistă rămîne „una dintre cele mai slabe laturi ale învățăturii lui Hipocrate" [7]. Este adevărat că inconsistența funciară a celor mai multe explicații fiziologice și fiziopatologice oferite de umoralismul clasic îi apare cu evidență celui care apreciază cultura medicală a antichității de pe pozițiile științei medicale contemporane și fără a se mai preocupa să valorifice istoric fondul pozitiv al vechilor sisteme.

Dar cum am putea uita că, în ciuda laturilor sale fantaste, umoralismul hipocratic a servit în mod efectiv drept suport al concepției științi-

---

[6] Reflexe ale acestei teorii pot fi recunoscute pînă și într-o scriere ca „romanul" apologetic *Varlaam și Ioasaf*, tradus la mijlocul secolului al XVII-lea de către Udriște Năsturel, unde se vorbește despre „cele patru capete ale aspidei", care „semnează tocmirea celor patru stihii înșelătoare și nestătătoare ale trupului omului, care temeie, fiind purtate fără de tocmeală și turburîndu-se, se dezleagă tocmirea trupului și se strică" (*Viața sfinților Varlaam și Ioasaf*, București, 1904, p. 119). E drept că aici se pomenește numai de „stihii" și de „temeiuri", deci de elemente, iar nu de umori, însă alura „hipocratică" a acestui text nu poate fi tăgăduită.

[7] T. M. Iurinov, *Гиппократ*, în Труды Казанского гос. мед. института, I (1944), p. 56.

fice despre sănătate ca expresie a echilibrului elementelor constitutive ale organismului? Sănătatea apărea astfel ca o rezultantă dinamică a procesului complex de permanentă adaptare la solicitările și înrîuririle mediului ambiant. Căci, pe măsură ce condițiile de mediu schimbate determină anumite modificări de ordin cantitativ sau calitativ ale uneia sau alteia dintre umori, modificarea adecvată a umorilor antagoniste asigură menținerea echilibrului organic. Fenomenele patologice vor surveni doar atunci cînd dominația unei „umori pecante" este atît de categorică, încît salvgardarea echilibrului se dovedește cu neputință.

Unul dintre cele mai pozitive aspecte ale acestei scheme patogenice a fost desființarea prăpastiei fictive dintre starea de sănătate și cea de boală, prăpastie a cărei existență era recunoscută explicit sau măcar implicit în cadrul cercurilor mai vechi de civilizație, unde sănătatea este considerată, de regulă, ca intrînd în ordinea „naturală" a lucrurilor, în timp ce boala s-ar datora intervenției demonilor sau a zeilor. Medicii greci au profesat cu consecvență ideea că fenomenele morbide nu sînt decît manifestări particulare ale funcționalității legice unitare a organismului. Boala este provocată de diverși factori externi sau interni, precum cei climatico-meteorologici, cei alimentari, cei „temperamentalo"-constituționali etc., capabili să compromită la un moment dat echilibrul umoral. Îndată după aceea intră însă în joc tendința spontană a organismului de recuperare a stării de echilibru (tendință pe care autorii de limbă latină o vor boteza *uis medicatrix naturae*). Medicul poate contribui efectiv la redobîndirea acestui echilibru prin măsuri terapeutice de ordin dietetic și medicamentos, capabile să influențeze interrelația umorilor.

Iată dar că, pentru hipocratici, bolnavul încetează să fie un damnat sau un impur, care trebuie supus mai degrabă ritualurilor magice, ci se prezintă ca un individ a cărui vitalitate este diminuată drept urmare a intervenției unor factori fizici perfect cognoscibili și, în bună măsură, controlabili de către omul de meșteșug. Această excludere categorică a infiltrațiilor magico-religioase din sfera preocupărilor medicale a garantat progresele artei vindecării, care va izbuti peste secole să devină o veritabilă știință. Premisele acestui proces istoric le-au făurit așadar medicii filozofi elini, cei care au demonstrat pentru întîia dată că trecerile de la sănătate la boală și de la boală la sănătate se realizează invariabil într-un cadru strict natural, fără intervenția anumitor agenți spirituali insesizabili. Autorul tratatului hipocratic *Despre boala sfîntă* a combătut cu pasiune prejudecata că epilepsia sau oricare altă afecțiune ar putea avea un caracter supranatural (1 ; Littré VI, 352). Aceeași atitudine a adoptat-o autorul scrierii *Despre aer, ape și locuri*, în legătură cu presupusa patogenie divină a „efeminării" care se constata la unii nobili sciți (22 ; Littré II, 76–78).

Pe de altă parte, umoralismul hipocratic anticipează metodologia medico-biologică actuală și prin aceea că în doctrina lui se întrevăd anumite „elemente de gîndire cantitativă : de *proporția* umorilor fundamen-

tale depinde *calitatea* organismului"[8], calitate exteriorizată fie prin deosebirile temperamentale, fie prin stabilitatea sau labilitatea stării de sănătate. Desigur că determinările cantitative nu aveau pentru vechii hipocratişti decît un caracter, am zice, „global", cu totul aproximativ şi cel mai adesea speculativ. Medicul antic nu era capabil, şi deci nu se simţea îndemnat, să efectueze măsurători concrete asupra celor mai importante procese vitale. Autorul tratatului hipocratic *Vechea medicină* admitea că este util ca vindecătorul „să-şi facă o măsură (μέτρον)", dar remarca totodată că această măsură „nu se află nici în vreo greutate şi nici în vreun număr la care să-ţi poţi raporta şi prin care să-ţi poţi verifica aprecierile, întrucît ea sălăşluieşte numai în senzaţia corpului" (9; Littré I, 588—590). Pe bună dreptate constată Heidel despre medicii hipocratici că, „din lipsa majorităţii mijloacelor noastre de diagnostic fizic, criteriul sănătăţii era reprezentat pentru ei, în chip firesc, de aspectul general al corpului"[9]; dar, în pofida acestui caracter eminamente „senzualist" al investigaţiei clinice practicate în Grecia antică, umoralismul promovat de hipocratişti a deschis perspectiva cuantificării fenomenelor biologice, ceea ce a favorizat elaborarea unor criterii mai sigure pentru determinarea stării de sănătate şi precizarea momentului de apariţie a manifestărilor patologice.

În *Corpus Hippocraticum* nu întîlnim totuşi, la explicarea sănătăţii şi a bolii, doar scheme bazate pe simetria forţelor sau a calităţilor antagoniste. Măcar că tratatul *Despre natura omului* se deschide cu o adevărată filipică împotriva filozofilor şi medicilor care consideră că universul, în întregime, şi organismul uman, în particular, ar fi constituite dintr-un singur element primordial (1—2; Littré VI, 32—36), scrierea hipocratică *Despre vînturi* nu reprezintă altceva decît o pledoarie, de tip sofist, în favoarea tezei că aerul (ἀήρ), sub diferitele sale înfăţişări, este substratul fenomenelor cosmice şi al celor biologice, bolile datorindu-se şi ele mai cu seamă devierii sau frînării circulaţiei prin corp a aerului. Ecouri ale doctrinelor care proclamă rolul privilegiat pe care aerul sau varianta vitală a acestuia, πνεῦμα, îl joacă în lumea fizică şi biologică răzbat şi în alte opere hipocratice, dar mai pretutindeni explicaţiile pneumatiste sînt subordonate viziunii predominant umoraliste[10].

Un interes deosebit capătă în lumina consideraţiilor de mai sus cel de-al treilea paragraf din prima carte a *Aforismelor* (Littré IV,458—460), în care par să se deslușească elementele unei destul de curioase concepţii despre „sănătatea excesivă". Iată textul original, cu traducerea lui C. Săndulescu:

Ἐν τοῖσι γυμναστικοῖσιν αἱ ἐπ' ἄκρον εὐεξίαι σφαλεραί, ἢ ἐν τῷ ἐσχάτῳ ἔωσιν· οὐ γὰρ δύνανται μένειν ἐν τῷ αὐτέῳ, οὐδὲ ἀτρεμέειν· ἐπεὶ δὲ οὐκ ἀτρεμέουσιν, οὐδ' ἔτι δύνανται ἐπὶ τὸ βέλτιον ἐπιδιδόναι, λείπεται ἐπὶ τὸ χεῖρον·

[8] V. Săhleanu, *Chimia, fizica şi matematica vieţii*, Bucureşti, 1965, p. 9.
[9] W. A. Heidel, *op. cit.*, p. 120.
[10] În legătură cu noţiunea hipocratică de sănătate, vezi şi subcapitolul pe care i-l consacră J. Schumacher în cartea sa *Antike Medizin*, ed. II, Berlin, 1963, p 198—202.

τουτέων οὖν ἕνεκεν τὴν εὐεξίην λύειν ξυμφέρει μὴ βραδέως, ἵνα πάλιν ἀρχὴν ἀναθρέψιος λαμβάνῃ τὸ σῶμα· μηδὲ τὰς ξυμπτωσίας ἐς τὸ ἔσχατον ἄγειν, σφαλερὸν γάρ, ἀλλ' ὁκοίη ἂν ἡ φύσις ᾖ τοῦ μέλλοντος ὑπομένειν, ἐς τοῦτο ἄγειν. Ὡσαύτως δὲ καὶ αἱ κενώσεις, αἱ ἐς τὸ ἔσχατον ἄγουσαι, σφαλεραί· καὶ πάλιν αἱ ἀναθρέψεις, αἱ ἐν τῷ ἐσχάτῳ ἐοῦσαι, σφαλεραί.

,,Starea de sănătate prea bună ajunsă la extrem este primejdioasă pentru atleţi, pentru că ei nu pot rămîne în starea aceasta fără clintire. Dacă rămîn pe loc, nu pot păşi spre mai bine, ci ajung într-o stare mai puţin bună. De aceea este util să se înlăture fără întîrziere starea extremă de bine, pentru ca trupul să înceapă a se remonta. Nu trebuie să se exagereze nici şocurile puternice, fiind tot atît de primejdios, ci trebuie să se acţioneze în sensul pe care îl îngăduie constituţia celui în cauză. Evacuările duse la extrem sînt la fel de periculoase ca şi remontarea exagerată''[11].

Mai întîi, la cine se referă scriitorul hipocratic cînd îi menţionează pe γυμναστικοί? Avem, de altminteri, impresia că precizarea acestui termen ar putea contribui, într-o măsură, la elucidarea fondului medico-filozofic al atît de controversatului aforism de care ne ocupăm.

Richard Koch se întreabă dacă autorul antic îi viza aici nu numai pe atleţii profesionişti, dar şi pe ,,laicii'' care se ocupau sistematic cu exerciţiile fizice, deprindere încă destul de răspîndită în Grecia la epoca aceea. Comentatorul german tinde să dea preferinţă celei de-a doua eventualităţi, drept care îl traduce pe γυμναστικοί prin *Leibesübungen*[12]. În schimb, Littré, asemenea altor exegeţi şi tălmăcitori mai vechi şi mai noi, îi are în vedere doar pe atleţii propriu-zişi (ἀθληταί), bărbaţii care îşi cultivau metodic şi riguros calităţile fizice excepţionale, cu scopul obţinerii întîietăţii la întrecerile de pe stadion.

Nu ni se pare hazardată presupunerea ca aprecierea negativă pe care autorul hipocratic o acordă aici sănătăţii atleţilor să fie un reflex al atitudinii de dispreţ manifestată de cele mai distinse spirite ale vremii faţă de aceia al căror unic ţel era atingerea unui grad cît mai ridicat de forţă corporală. Cam pe atunci începuse să se individualizeze şi tipul ,,spor-

---

[11] Respectivul ,,aforism'' sună astfel într-o tălmăcire anonimă românească de acum un sfert de mileniu, probabil cea dintîi transpunere în limba noastră a unui text hipocratic: ,,Sănătatea cea prea desăvîrşită la străduitorii cei vîrtoşi cu trupul iaste primejduioasă fiindcă nu pot a rămînea şi a fi făr de grijă într-însa. De vreme dar ce nu sînt fără grijă, nici pot ca să sporească ceva spre mai bine, rămîne a povîrni spre rău. Deci pentru acele pricini iaste de folos a dezlega acea prea desăvîrşită sănătate fără zăbavă, ca iarăşi să priimească trupul începerea hranei cea de iznoavă. Şi mijlocul deşertărilor trebuieşte a fi ştiut şi hotărît, căci a să aduce cinevaşi la cea dupre urmă curgere a vaselor iaste lucru primejduios, ci să ştii a deşerta pînă unde va putea suferi firea celuia pre carele cauţi, pentru că deşertările cele ce să aduc pînă în sfîrşit sînt primejduioase. Şi iarăşi hranele de iznoavă de vor fi prea desăvîrşite sînt primejduioase''. Despre această traducere vezi I. Serafincean, *Alegerile lui Ippocrat, manuscris românesc din prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în vol. *Prima sesiune ştiinţifică de bibliologie şi documentare*, Bucureşti, 1957, p. 278–282, şi lucrarea noastră *Hipocratismul de-a lungul secolelor*, Bucureşti, 1968, p. 253–254.

[12] R. Koch, *Auslegung des dritten hippokratischen Aphorismus*, în Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin, XXVI (1933), nr. 3 din 1 aug., p. 282–283.

tivului profesionist", care nu se preocupa decît de respectarea programului de antrenament și a exigentului regim de viață menit să-i asigure victoria. Învingătorii la jocurile olimpice sau la alte competiții devenite tradiționale aveau să se recruteze tot mai puțin din rîndurile acelor cetățeni care practicau exercițiile atletice ca pe un mijloc de a-și desăvîrși educația fizică și spirituală. De aci înainte, cununa o vor purta aproape numai cei care se vor consacra în întregime acestui scop, sacrificînd orice interese mai înalte, renunțînd la idealul armoniei sufletești și chiar al celei trupești și constrîngîndu-se la un trai de-a dreptul neomenesc.

Mulțimile continuau să-și exprime admirația zgomotoasă față de învingătorii la concursuri, marii eroi ai zilei [13]. Dar în scrierile filozofilor, ale tragicilor și ale medicilor nu lipsesc cuvintele aspre la adresa atleților de meserie. Platon, care recomanda exercițiile fizice mai ales ca pe un mijloc de călire a tinerilor în vederea eforturilor impuse de purtarea războiului (*Protagoras*, 326 *b—c*), constata că atleții, pe lîngă că neglijează cu desăvîrșire cultivarea intelectului, nici măcar nu se arată în stare să facă față ostenelilor campaniilor militare, și aceasta fiindcă regimul nerațional la care se supun de bunăvoie îi predispune la o lesnicioasă compromitere a sănătății (*Republica* III, 404 *a* și 407 *b*). De notat că Platon nu socotește nimerit să rezerve atleților nici un loc, cît de umil, în statul său ideal [14]. La rîndul său, Euripide declară indignat într-un fragment din piesa pierdută *Autolycos* : „Dintre miile de nenorociri abătute asupra Eladei, nici una nu-i atît de rea ca seminția atleților (ἀθλητῶν γένος). Sclavi ai fălcilor și ai pîntecelui, ei nu știu să trăiască cinstit... Cît sînt tineri merg dîndu-și ifose, idoli ai cetății, dar cînd vin zilele amare ale bătrîneții sînt zvîrliți deoparte, ca un veșmînt tocit" (ed. Nauck, fr. 284). Aristotel atrăgea atenția asupra faptului că prea puțini dintre adolescenții învingători în întrecerile atletice se mai disting în vreun fel la vîrsta bărbăției (*Politica* VIII, 1 339 *a*). De altminteri, Stagiritul a remarcat și el diformitățile trupești produse la atleți ca urmare a regimului lor de viață (*Despre generarea animalelor* IV, 768 *b*).

La cîteva secole după Hipocrate, eminentul său adept și emul Galen din Pergam, un partizan convins al educației fizice raționale, s-a străduit să destrame legenda perfecțiunii demne de invidiat a atleților. El cunoștea prea bine această tagmă, întrucît a funcționat și ca medic al gladiatorilor. Mai bine de jumătate din scrierea sa *Îndemn către studiul artelor* este consacrată criticii traiului atleților, prilej de a denunța abrutizarea la care aceștia sînt condamnați. „Nu numai că atleții — arată el — nu sînt avantajați în nici un fel de meseria lor în ce privește cultivarea frumuseții, dar se mai și întîmplă ca mulți dintre ei, cu membrele perfect proporționate, să cadă în mîinile unor maeștri de gimnaziu care-i îngrașă peste măsură, îi încarcă cu cărnuri și sînge și-i pocesc cu desăvîrșire; iar unii, mai

[13] Vezi și P. Girard, *L'éducation athénienne au Ve et au IVe siècle av. J.-C.*, Paris, 1891, p. 218, și A. M. Frenkian, *Le réalisme grec*, 1939, p. 7.
[14] E. N. Gardiner, *Athletics of the Ancient World*, Oxford, 1930, p. 102.

cu seamă cei ce practică luptele grele și pugilatul, au fața desfigurată și groaznică la vedere. Cînd, pînă la urmă, ajung cu membrele rupte sau sucite și cu ochii scoși, atunci apare limpede ce fel de frumusețe dobîndești dintr-o asemenea profesie" (12; ed. Kühn, vol. I, p. 31–32). În aceeași scriere sînt invocate mărturiile lui Hipocrate din Cos în legătură cu consecințele dezastruoase pentru sănătate ale stilului de viață al atleților.

Slaba lor rezistență la îmbolnăviri a fost remarcată de mulți autori antici. Constituția fizică a atleților este periculoasă pentru sănătate, notează Platon (*Republica* III, 404*a*). Littré constată că expresia folosită de ilustrul gînditor atenian (σφαλερὰ πρὸς ὑγίειαν) este destul de apropiată de cea întîlnită în aforismul hipocratic în care se vorbește despre dăunătorul „exces de vigoare" al atleților (αἱ ἐπ' ἄκρον εὐεξίαι σφαλεραὶ)[15]. Lui Aristotel i se atribuie opinia că atleții se îmbolnăvesc arareori, dar cînd cad bolnavi, viața le este serios amenințată (*Probleme* I, 28). Cît despre Galen, nici în privința aceasta el nu-i menajează pe profesioniștii gimnasticii: „Așa cum zidurile zdruncinate de mașinile de război cad lesne de la primul atac și nu pot suporta nici un cutremur sau vreo altă zguduitură mai ușoară, tot astfel atleții, al căror corp este ruinat și slăbit de loviturile și rănile pe care le primesc cînd își exercită meseria, sînt predispuși să se îmbolnăvească la cel mai mic prilej ... Apare limpede așadar că, în ce privește sănătatea, nu există situație mai nenorocită decît cea a atleților" (*Îndemn către studiul artelor*, 11; Kühn I, 30–31)[16].

De fapt, existau două mari categorii de atleți, cei grei (βαρεῖς ἀθληταί) și cei ușori (κουφοὶ ἀθληταί), primii ocupîndu-se mai ales cu luptele, iar ceilalți cu probele care și astăzi intră în domeniul atleticii, precum alergările și săriturile. Apartenența la una dintre cele două categorii putea fi recunoscută dintr-o aruncătură de ochi, întrucît atleții grei se străduiau din răsputeri să se îngrașe. Ei erau supuși unui nemilos regim de îndopare (ἀναγκοφαγία), îndeosebi cu carne. Lucian povestește că unui asemenea luptător supraalimentat, pe nume Damasias, Hermes i-a refuzat accesul în barca lui Charon: „Cum poți să spui că ești gol-goluț, scumpule, cînd ești căptușit cu atîtea cărnuri? Hai, dă-le încolo, că numai un picior de-ai pune înăuntru și tot s-ar scufunda luntrea!" (*Dialogurile morților*, X, 5 – trad. de R. Hîncu)[17].

Deși nu este exclus să se fi referit, în general, la cei care practicau regulat exercițiile gimnastice, ni se pare verosimil ca mai cu seamă pe acești atleți grei să-i fi avut în vedere autorul *Aforismelor* cînd afirmă că γυμναστικοί au sănătatea gingașă. Că aici este vorba în primul rînd

---

[15] E. Littré, *Introduction* la *Œuvres complètes d'Hippocrate*, vol. I, Paris, 1839, p. 68.

[16] Diodor din Sicilia relatează că, în Egipt, se interzisese gimnastica în palestre, pe motiv că exercițiile zilnice slăbesc trupul și-l expun la îmbolnăviri (I, 81). Ideea aceasta va fi fost totuși împrumutată de la greci?

[17] Despre atleți vezi cuprinzătoarele articole din Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, vol. I, pt. I, p. 515–521, și Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, vol. II, col. 2 049–2 058.

de oamenii de meserie, iar nu de profanii care se ocupau de „cultura fizică" din considerente igienice și estetice, rezultă și din alt tratat hipocratic, cel *Despre aliment*, unde se arată că sănătatea atleților este precară datorită „tipului constituțional" al acestora, dobîndit și întreținut în mod artificial: „Constituția atletică (διάθεσις ἀθλητική) nu este conformă naturii" (34; Littré IX, 110).

Merită să ne oprim și asupra termenului care desemnează în aforismul nostru „buna stare de sănătate" a atleților[18]. De data aceasta, autorul hipocratic nu folosește cuvîntul ὑγίεια, ci recurge la εὐεξία, „buna constituție corporală". În comentariile sale la tratatele galenice, Charles Daremberg constată că εὐεξία nu înseamnă decît o bună ἕξις, acest ultim termen referindu-se, din punct de vedere medical, la starea componentelor solide ale organismului; astfel, prin εὐεξία înțelegem „buna stare a părților solide, mai ales a părților externe, adică o bună constituție". Dar Galen, remarcă Daremberg, face o destul de netă deosebire (printre altele, în *Comentariile la Aforismele hipocratice* I, 3; Kühn XVII B, 362) între εὐεξία propriu-zisă, care indică sănătatea perfectă, și εὐεξία atleților, care se exteriorizează cel mai adeseori printr-o considerabilă masă de cărnuri, periculoasă pentru sănătate[19].

Tot Galen semnalează amănuntul istoric că Zenon Stoicul considera εὐεξία drept rezultatul corectei proporționări a celor patru calități elementare (*Despre preceptele lui Hipocrate și Platon* V, 2; Kühn V, 440). Ar fi, poate, de așteptat ca εὐεξία invocată de autorul aforismului în cauză să se încadreze și ea în cercul de noțiuni propriu sistemului de cupluri antagoniste și simetrice promovat îndeobște de hipocratici. Impresia că εὐεξία se integrează aici într-o viziune dinamică umoralistă pare, de altfel, întărită de contextul în care se amintește despre efectele „corectoare" ale evacuării și remontării, practici terapeutice antagoniste.

Dar atunci ce poate însemna o εὐεξία „prea bună" sau o εὐεξία dusă la extrem? Luate literal, aceste expresii se dovedesc la fel de absurde ca „un echilibru prea perfect" sau „un echilibru dus la extrem". În lumina clasicei concepții medico-biologice bazate pe simetria calităților contrarii bine proporționate, sănătatea nu poate „crește" pînă dincolo de o limită optimă. Expresia „exces de sănătate", care parcă vine de la sine sub pana unor exegeți ai aforismului în discuție[20], este evident incompatibilă cu fundamentele teoriei hipocratice despre esența sănătății și bolii.

Koch insistă asupra recomandării ca εὐεξία să nu fie identificată cu corpolența dată de grăsime (*Fettleibigkeit*), dar nu socotește incorect echivalentul *strotzende Gesundheit*[21], care, orice s-ar spune, sugerează o sănă-

[18] Koch socotește că echivalentele germane ale acestui termen ar putea fi *ein Wohlsein* sau *eine gute Körperbeschaffenheit* (*op. cit.*, p. 283).

[19] *Œuvres anatomiques, physiologiques et médicales de Galien*, traduites... par Ch. Daremberg, vol. I, Paris, 1854, p. 33–34 (vezi și p. 35–36).

[20] Vezi, de exemplu, E. Littré, *op. cit.*, vol. I, p. 68 și 443.

[21] R. Koch, *op. cit.*, p. 283–284.

tate exteriorizată de o importantă masă corporală. Însuşi faptul că opusul lui εὐεξία, termenul καχεξία, a intrat în limbajul medical curent ca desemnînd nu oricare stare rea a sănătăţii, ci compromiterea gravă a echilibrului organic manifestată, îndeosebi, printr-o slăbire extremă, demonstrează prin recul că, practic, εὐεξία era concepută în strînsă legătură cu pepozitarea grăsimii în organism.

S-ar spune că aici se vădeşte străvechea deprindere a punerii semnului egalităţii între omul gras şi omul sănătos, deprindere care, într-un fel, perpetua ,,idealul fizic" al obezităţii cultivat de veşnic înfometatul om primitiv [22], ideal ale cărui întruchipări artistice par să fie şi faimoasele reprezentări sculpturale de ,,venere" steatopigice preistorice.

Observaţia curentă arătase totuşi că oamenii care ,,plesnesc de sănătate" sînt mai expuşi decît cei care aparent nu se bucură de o sănătate atît de înfloritoare la accidente adesea fatale, cum ar fi apoplexia. Teama superstiţioasă pe care o resimţea omul simplu în faţa ,,sănătăţii excesive" a celor prea graşi şi prea viguroşi, cum se înfăţişau de regulă atleţii, se străvede, transfigurată, şi în aforismul nostru.

De altminteri, frica de prea-plinul sănătăţii apare şi în operele beletristice ale epocii [23]. Corul din *Agamemnon* al lui Eschil nu face parcă decît să reia constatarea formulată în textul hipocratic: ,,Dacă e prea înfloritoare, sănătatea devine neliniştitoare, căci boala, vecina ei, este oricînd gata să o doboare (μάλα γάρ τοι τᾶς πολλᾶς ὑγιείας ἀκόρεστον τέρμα· νόσος γὰρ γείτων ὁμότοιχος ἐρείδει)" (1 001—1 003). Ba mai mult, remediul acestei situaţii alarmante propus de scriitorul tragic se dovedeşte a fi destul de asemănător cu cel preconizat de medicul filozof: descărcarea unei părţi din prea bogatul depozit de vigoare acumulat (1 007—1 014).

Anumiţi cercetători se şi întreabă dacă Eschil nu a cunoscut cumva scrierile hipocratice în care sînt dezvoltate concepţii uimitor de înrudite cu cele întîlnite în operele sale. Dumortier este de părere că părintele tragediei era la curent cu ceea ce noi numim ,,mişcarea ştiinţifică a epocii", inclusiv cu tratatele medicale [24]. Analiza sumară a reperelor cronologice exclude însă eventualitatea ca bătrînul Eschil să fi avut în mînă textul *Aforismelor*. Faptul că totuşi ideea primejdiilor legate de ,,sănătatea excesivă" este prezentă în opera marelui tragic demonstrează larga răspîndire pe care ideea aceasta o dobîndise în cercurile medicale şi extramedicale încă înainte de elaborarea tratatelor hipocratice. Dar sănătatea excesivă evo-

---

[22] De unde şi expresia populară ,,gras şi frumos"...

[23] Aceeaşi idee, devenită un bun al ,,înţelepciunii populare", poate fi regăsită şi în producţii literare contemporane cu noi. Bérenger din *Rinocerii* lui Eugen Ionescu îşi întreabă prietenul, care începea să manifeste dereglările caracteristice ,,rinoceritei", dacă nu simte cumva că are ,,un exces de sănătate; prea multă energie. Uneori nici asta nu e bine: dezechilibrează sistemul nervos" (II, 2 — trad. de Florica Şelmaru).

[24] J. Dumortier, *Le vocabulaire médical d'Eschyle et les écrits hippocratiques*, Paris, 1935, p. 84—86.

cată de corul din *Agamemnon* este oare identică cu aceea împotriva căreia avertizează autorul aforismului nostru?

Confruntarea formulărilor din tragedie şi din tratatul medical ni se pare extrem de instructivă. „Sănătatea prea înfloritoare" de care vorbeşte Eschil apare în contextul unor mărturisiri obsesive ale temerii de consecinţele fatale ale invidiei stîrnite printre zei de perfecţia atinsă accidental de către unii oameni: „Gloria prea mare este primejdioasă", iar „fericirea zămisleşte nesăţioase nenorociri" (*Agamemnon*, 468—469 şi 755—756), deoarece zeii nu pot admite ca muritorii să se măsoare, chiar involuntar, cu ei. Referirea marelui scriitor tragic la ameninţările pe care le ascunde „surplusul" de sănătate poartă pecetea arhaismului, fiind un reflux al groazei omului ce se simţea neputincios în faţa mîniei justificate sau nejustificate a zeilor. Dimpotrivă, „sănătatea dusă la extrem", despre care pomeneşte aforismul, se prezintă ca o stare fizio-patologică cu un determinism natural bine precizat, stare ale cărei consecinţe nocive pot fi lesne prevenite prin aplicarea competentă a anumitor mijloace pozitive. Simpla comparare a acestor două texte este deci în măsură să pună în lumină progresul realizat de medicina hipocratică în direcţia eliberării artei vindecării de sub dominaţia iraţionalului.

Din tragedie se desprindea concluzia practică destul de pesimistă că omul trebuie să se ferească de reuşita excesivă şi să adopte o atitudine umilă faţă de forţele divine. Şi autorul hipocratic preconizează evitarea exagerărilor, şi anume a exagerărilor pe linie dietetică şi terapeutică, dar nu fiindcă s-ar teme că ar putea contraria anumite forţe misterioase, ci doar fiindcă „natura" biologică pretinde să se procedeze totdeauna cu moderaţie. Vechea frică superstiţioasă de capriciile zeilor a fost înlocuită de medicii filozofi elini cu încrederea în eficienţa acţiunilor care se conformează legilor obiective.

SUR LA CONCEPTION HIPPOCRATIQUE CONCERNANT LA SANTÉ ET LA MALADIE

RÉSUMÉ

Les anciens médecins grecs ont déplacé le débat des problèmes concernant le substratum de la santé et de la maladie du terrain de la religion sur celui de la philosophie. Alcméon de Crotone considérait que la santé est l'expression de l'équilibre des qualités organiques, cependant que la maladie représenterait la prédominance d'une de ces qualités. Les conceptions médico-biologiques d'Alcméon ont exercé une forte influence sur les doctrines hippocratiques.

Les hippocratistes considéraient la santé comme étant la résultante dynamique du processus d'adaptation des humeurs fondamentales aux sollicitations du milieu environnant, la maladie survenant lorsque cette

adaptation ne peut pas être assurée. L'abîme d'entre l'état de santé et la maladie a été ainsi supprimé, les phénomènes morbides n'étant que des manifestations particulières de la fonctionnalité unitaire de l'organisme. Pour les hippocratistes, le malade cesse d'être un damné ou un impur ; il se présente comme individu à vitalité diminuée à cause de l'intervention de certains facteurs physiques parfaitement cognoscibles.

Le troisième paragraphe du premier livre des *Aphorismes* hippocratiques nous introduit dans une « atmosphère scientifique » en quelque sorte différente à cause de l'étrange notion de « santé excessive » rencontrée ici. Cette notion est mise en rapport avec la constitution et le régime de vie des athlètes, catégorie professionnelle qui ne jouissait pas d'un grand prestige dans les milieux intellectuels de la Grèce classique. L'auteur constate que le bon état corporel (εὐεξία) des athlètes cache de sérieux dangers pour la santé.

Dans la tragédie d'Eschyle, *Agamemnon*, nous apprenons qu'une santé trop prospère est facilement terrassée par sa voisine, la maladie (1001—1003). On rencontre cette idée aussi dans l'aphorisme hippocratique mentionné. Mais, cependant que les appréhensions de l'écrivain tragique découlaient de la supposition que les dieux enviaient le bonheur humain qu'ils s'empressaient de détruire, la dénonciation par le médecin hippocratique de la « santé excessive » acquise par les athlètes n'implique aucun élément religieux, mais elle repose sur l'observation positive que la « nature » biologique demande qu'on procède toujours avec modération. La vieille appréhension superstitieuse à l'égard des caprices des dieux a été remplacée par les anciens médecins philosophes grecs par la confiance dans l'efficience des actions conformes aux lois objectives.

DESPRE ÎNCEPUTURILE IMITAȚIILOR MONETARE DE TIP FILIP AL II-LEA

DE

CONSTANTIN PREDA

Monetăria ,,barbară'', apărută în afara limitelor europene ale lumii elenistice, a constituit și continuă încă să mai constituie una din cele mai dificile laturi ale numismaticii antice. Drumul pe care l-au parcurs specialiștii studiind această monetărie a fost anevoios, adesea ridicînd obstacole greu de trecut. Progrese sensibile s-au făcut în strîngerea materialului și în stabilirea unor zone de emitere și de circulație a principalelor tipuri monetare. Au rămas încă nerezolvate sau discutabile anumite aspecte, printre care unele majore. Din rîndul lor, menționăm problema atribuirii etnice și a datării monetăriei ,,barbare'' în general și a diferitelor tipuri de emisiuni în special. Nu se poate spune însă că în aceste direcții nu s-au obținut rezultate, adesea deosebit de importante. Acestea nu mai sînt în situația de a satisface decît parțial, ele fiind în bună parte depășite. Descoperiri monetare noi și numeroase în același timp vin să aducă noi contribuții la lămurirea celor două mari probleme menționate. Facem precizarea că aceste sumare considerații se referă aproape exclusiv la emisiunile monetare din spațiul balcano-carpato-dunărean, unde se impun cu precădere o serie de modificări, mai ales în felul de a concepe și a rezolva diferite laturi ale monetăriei respective.

Emisiunile monetare ,,barbare'' luate la un loc au fost considerate și tratate de cei mai mulți numismați ca fiind o realizare a triburilor celtice, de unde și denumirea lor de monede celtice. În afara marilor lucrări din acest domeniu, unde numele de monede celtice este folosit în mod curent[1], s-au mai adus noi contribuții, care au demonstrat că denumirea

[1] A. Blanchet, *Traité des monnaies gauloises*, Paris, 1905 ; R. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande*, Strassburg, 1908 ; K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, în Diss. Pann., II, 15, 1939.

SCN, XI, 1969, p. 69–83, București

respectivă nu poate cuprinde o serie de emisiuni din zona carpato-dunăreană, cu o altă origine etnică. De aceea, pe lîngă denumirea de monede celtice, valabilă în special pentru Europa vestică şi centrală, şi-a făcut treptat loc şi aceea de monede geto-dacice, pentru unele emisiuni din spaţiul carpato-dunărean[2]. Acestor emisiuni sau denumiri li se mai pot adăuga şi altele, pe care descoperirile monetare mai noi vin să le contureze din ce în ce mai mult.

Despre caracterul limitat al numelui de monede celtice, dat imitaţiilor ,,barbare'' în ansamblu, pot vorbi astăzi nu numai realităţile numismatice, ci şi cele arheologice şi istorice. Toate aceste realităţi, după cum vom încerca să demonstrăm mai jos, pot dovedi că primele monede ,,barbare'', adică cele mai vechi, n-au fost emise în teritoriile celtice din vestul şi centrul Europei şi că principalii iniţiatori şi realizatori ai acestora nu sînt probabil decît parţial unele triburi est-celtice.

Din cercetările întreprinse pînă acum în domeniul imitaţiilor din zona centrală şi vestică a Europei, unde caracterul celtic al acestora nu poate fi pus la îndoială, a reieşit că primele emisiuni nu sînt mai vechi de sfîrşitul secolului al III-lea î.e.n. Ceva mai mult, se apreciază că cele mai multe serii monetare aparţin secolelor II—I î.e.n.[3].

Unele contribuţii referitoare la imitaţiile din spaţiul balcanic şi carpato-dunărean, în special cele mai recente, au arătat că primele monede bătute în aceste regiuni datează de la sfîrşitul secolului al IV-lea şi începutul secolului al III-lea î.e.n.[4]. Nu este vorba doar de simple presupuneri sau de formulări nefondate, ci de concluzii bazate pe o serie de descoperiri monetare deosebit de semnificative.

Din rîndul acestora se impune, în primul rînd, tezaurul monetar de la Scărişoara[5], jud. Ilfov. După cum am avut prilejul s-o mai spunem, tezaurul respectiv cuprinde 9 drahme de argint din Histria şi două imitaţii după tetradrahmele lui Filip al II-lea, regele Macedoniei (fig. 1/1—2). Analizînd sub diverse aspecte drahmele Histriei cu cele două capete inversate s-a putut stabili că acestea fac parte din emisiunile care aparţin mijlocului şi celei de a doua jumătăţi a secolului al IV-lea î.e.n., cînd se constată cea mai intensă perioadă de circulaţie a lor. În această

---

[2] E. A. Bielz, *Die dakischen Tetradrachmen Siebenbürgens, ein Beitrag zur Kenntnis der Barbar-Münzen*, în Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Heft III, t. XI, 3, 1874, p. 454—468 ; Ö. Gohl, *Koisztobokus éremletet Aranyos-Medgyesen*, în Num. Köz., 1903, p. 57—61 ; Const. Moisil, *Monedele dacilor*, în BSNR, XV, 1920, p. 59—78 ; Leon Ruzicka, *Cu privire la monedele dacilor*, BSNR, XVII, 1922, p. 31—54 ; V. Pârvan, *Getica*, 1926, p. 598-602.

[3] R. Paulsen, *Die Münzprägung der Boier*, Leipzig-Wien, 1933, p. 30 şi urm. ; H. J. Kellner, în Germania, 39, 1961, p. 299—305 ; K. Kastelin, în Jarbuch f. Num. und Geldgeschichte, XII, 1962, p. 199—207.

[4] E. A. Bielz, *op. cit.* ; Const. Moisil, *op. cit.*, p. 69 şi în Buletin ştiinţific, II, 2—4, 1950, p. 57—65.

[5] C. Preda, *Aspects de la circulation des drachmes d'Histria dans la Plaine Gétique et la datation des premières imitations de type Philippe II* (*Trésor de Scărişoara*), în Dacia, X, p. 221—235.

privinţă, s-a amintit faptul că atunci cînd drahmele histriene apar în descoperiri asociate cu alte categorii de monede contemporane, acestea sînt tetradrahme ale lui Filip al II-lea şi într-un singur caz şi monede de argint din Parion, din aceeaşi vreme. Pînă acum nu ştim ca drahmele Histriei să coboare sub sfîrşitul secolului al IV-lea î.e.n.

Pornind de la astfel de consideraţii, ca şi de la împrejurările istorice din vremea luptelor lui Lysimach cu geţii lui Dromichete, care au pricinuit eventual îngroparea tezaurului de la Scărişoara, am ajuns la concluzia că imitaţiile de tip Filip al II-lea din această descoperire pot fi datate în ultimele trei decenii ale secolului al IV-lea şi primul deceniu al secolului al III-lea î.e.n. Reamintim că una din cele două tetradrahme „imitaţii" de la Scărişoara nu face parte din seria celor mai bune imitaţii. Cu toate că reprezentările au unele trăsături încă fine, iar contururile apar relativ precise, elementele de stilizare se arată a fi destul de avansate. Dacă la cele prezentate mai sus mai adăugăm şi acest ultim considerent, avem dreptul să credem că primele imitaţii după tetradrahmele lui Filip al II-lea au început să fie emise încă de la sfîrşitul secolului al IV-lea î.e.n. sau, pentru a fixa o dată mai precisă, în jurul anului 300 î.e.n.

În sprijinul unei astfel de concluzii pot fi aduse şi alte dovezi nu mai puţin importante. Avem în vedere o serie de descoperiri de asemenea imitaţii, asociate cu tetradrahme originale Filip al II-lea.

Înainte de aceasta ţinem să facem precizarea că noi nu împărtăşim teza lui K. Pink, după care tetradrahmele lui Filip al II-lea au continuat să fie emise şi să circule multă vreme după moartea regelui respectiv, pînă la cucerirea Macedoniei de către romani [6]. Argumentele aduse de numismatul amintit, în sprijinul teoriei sale, nu sînt în măsură să satisfacă. Despre o emitere a lor ulterioară timpului de domnie nu credem că se poate vorbi, decît eventual într-o proporţie foarte redusă şi la un timp care în nici un caz n-a depăşit mult începutul domniei lui Alexandru cel Mare. Se poate admite însă o rămînere în circulaţie ceva mai îndelungată, pentru unele din tetradrahmele lui Filip al II-lea. Socotim însă că nici această perioadă nu putea să depăşească sfîrşitul secolului al IV-lea î.e.n., în afara unor piese izolate, care au trecut probabil şi în prima jumătate a secolului al III-lea î.e.n. Că este aşa o arată limpede descoperirile monetare din spaţiul balcano-dunărean. Se remaıcă în această privinţă că majoritatea tezaurelor cu tetradrahme emise în vremea lui Filip al II-lea, în special cele descoperite în Tracia, unde situaţia este mai bine cunoscută şi numărul lor este mai mare, apar, fie numai cu piesele regelui respectiv, fie în asociere cu monede contemporane ale unor oraşe greceşti, fie cu monede de la Alexandru cel Mare şi de la urmaşii imediaţi ai acestuia. Interesant sub acest aspect al problemei este tezaurul de la Răzinci-Trán, alcătuit din 1 446 tetradrahme Filip II, 1 208 tetradrahme emise de regele Peonilor Patroas, *2 AR. Lycia*, şi o tetradrahmă

[6] K. Pink, *op. cit.*, p. 30—32 şi 121.

din Damastion [7]. În afara acestui deosebit de important depozit, cele 44 de tezaure cu monede de la Filip al II-lea cunoscute pînă acum în R.P. Bulgaria [8] se repartizează astfel: 14 tezaure numai cu monede de la Filip II; 15 împreună cu monede emise în vremea lui Alexandru cel Mare; şapte la un loc cu emisiuni de la Alexandru cel Mare, Filip III Arideul şi Lysimach; şase împreună cu monede din Histria, Mesembria, Larissa, Damastion şi Parion şi două descoperiri împreună cu tetradrahme originale de la Alexandru cel Mare şi imitaţii bune de tip Filip II.

În nordul Dunării, respectiv în Dacia, deşi numărul tezaurelor cu monede de la Filip al II-lea este mult mai mic, întîlnim o situaţie asemănătoare. Din cele zece tezaure înregistrate de literatura de specialitate pînă acum, patru sînt numai cu emisiuni de la Filip II, iar celelalte şase mai au în plus şi monede de la Alexandru cel Mare, Filip III, Lysimach, Seleucos şi imitaţii locale din primele serii [9].

Din datele prezentate de noi reiese limpede că tezaurele, după cum am văzut destul de numeroase, cu monede de la Filip II, se găsesc fie singure, fie în asociere cu monede ale unor oraşe greceşti emise aproximativ în aceeaşi vreme, fie cu monede macedonene şi greceşti imediat ulterioare anilor de domnie ai lui Filip al II-lea. Puţine sînt tezaurele care pot fi coborîte pînă către sfîrşitul secolului al IV-lea î.e.n. Se pare că foarte puţine tezaure, după cum ne-o indică descoperirile, pot fi datate în prima jumătate a secolului al III-lea î.e.n. În nici un caz ele nu ajung pînă în a doua jumătate a secolului al III-lea şi cu atît mai mult în secolul al II-lea î.e.n. Nu cunoaştem nici un tezaur cu tetradrahme de la Filip al II-lea în care să apară şi emisiuni tîrzii din secolul III—II, cum sînt, de pildă, monedele lui Alexandru cel Mare, care apar uneori şi în compania tetradrahmelor din Macedonia Prima şi din Thasos.

De aici rezultă că principala masă a tetradrahmelor lui Filip II a fost emisă şi a circulat, aşa cum am afirmat mai sus, în cursul domniei regelui amintit şi parţial în vremea lui Alexandru cel Mare, întinzîndu-se foarte probabil pe întreaga jumătate a doua a secolului al IV-lea î.e.n.

Am socotit necesar să aducem aceste precizări pentru a dovedi că, atunci cînd tetradrahmele lui Filip II sînt găsite împreună cu imitaţii ale acestora, primele nu pot fi mai tîrzii de perioada de timp la care ne-am referit, sau, în nici un caz, nu coboară în a doua jumătate a secolului al III-lea î.e.n.

Din rîndul descoperirilor în care apar combinate originalele lui Filip al II-lea cu imitaţiile acestora se face remarcat în primul rînd tezaurul de la Mecica [10] (Nikopol—R.P.Bulgaria) (fig. 2). Alcătuit din 30 de

[7] Th. Gerasimov, în Izvestiia-Institut, XXVI, 1963, p. 264.

[8] Vezi, în această privinţă, cronica descoperirilor monetare din Bulgaria, publicată în Izvestiia-Institut, de N. A. Muşmov, pînă în 1931, şi de Th. Gerasimov, în aceeaşi publicaţie, din 1934 pînă în 1964.

[9] B. Mitrea, în ED, X, 1945, p. 27 şi urm. I. Winkler în SCŞCluj, VI, 1—2, 1955, p. 64—67 şi C. Preda, în SCIV, VII, 3—4, 1956, p. 274—277.

[10] N. A. Muşmov, Izvestiia-Institut, VI, 1930—1931, p. 314.

tetradrahme, depozitul cuprinde piese originale şi imitaţii, cele mai multe aşa de bine realizate, încît cu greu pot fi separate de prototip. În plus depozitul mai cuprinde şi o tetradrahmă de la Alexandru cel Mare. Tot de la sudul Dunării amintim un tezaur descoperit la Kruşoviţa (Vraţa), alcătuit din 20 de tetradrahme Filip II, Alexandru cel Mare şi imitaţii bune de tip Filip II[11] (fig. 1/3—4).

Pentru teritoriul Daciei nu avem încă exemple clare de acest fel. Cele cîteva descoperiri din regiunea Banatului[12], unde se vorbeşte de tezaure cu imitaţii locale împreună cu originale de la Filip al II-lea, nu credem că pot fi luate în deplină consideraţie, atît timp cît informaţiile primare nu pot fi verificate acum. Sîntem de părere că unele dintre imitaţii, care păstrează încă legenda lizibilă, au fost luate, la data descoperirii, drept originale.

În schimb, pentru nordul Dunării, din acelaşi punct de vedere, ar putea fi luate în consideraţie şi unele tezaure cu imitaţii de tip Filip II, în care se întîlnesc şi piese originale de la Alexandru cel Mare, Filip al III-lea şi Seleucos I, aparţinînd însă secolului al III-lea î.e.n. Din rîndul acestora remarcăm ca foarte important tezaurul de la Vaidomir-Rasa (jud. Ialomiţa) cu cele peste 50 de tetradrahme Alexandru cel Mare, Seleucos şi imitaţii relativ bune de tip Filip II[13]. La acesta ar mai fi de adăugat tezaurul de la Tulgheş, unde pe lîngă cele 103 imitaţii de tip Filip II se află şi o tetradrahmă de la Alexandru cel Mare[14], ca şi cel de la Chişinău-Criş, alcătuit din 25 de imitaţii locale din seriile mai recente şi 238 tetradrahme de la Alexandru cel Mare, Lysimach şi Seleucos[15].

Atragem atenţia că toate imitaţiile de tip Filip II din aceste ultime descoperiri au un grad de stilizare mai accentuat, ele reprezentînd o fază ulterioară primelor serii de imitaţii pe care le întîlnim alături de prototip. Deci tezaurele de imitaţii la un loc cu originalele de la Alexandru cel Mare şi Filip al III-lea Arideul, Lysimach şi Seleucos pot servi ca un „terminus ante quem" pentru prima serie de imitaţii.

Nu găsim lipsit de sens să aducem în sprijinul aceleiaşi probleme şi unele argumente de ordin logic, mai general. Acestea s-ar lega de întrebarea: pentru care motiv în zona balcano-dunăreană majoritatea imitaţiilor barbare au ales ca prototip tetradrahma lui Filip al II-lea, şi nu altă monedă mai tîrzie, cum ar fi de pildă moneda lui Alexandru cel Mare, care s-a bucurat în aceste regiuni de o circulaţie foarte mare, ce poate fi urmărită pe o perioadă de timp destul de îndelungată? După părerea noastră explicaţia ar consta în faptul că începutul procesului

---

[11] Th. Gerasimov, în Izvestiia-Institut, XXVI, 1963, p. 259.

[12] Cf. B. Mitrea, în ED, X, 1945, p. 28—31; I. Winkler, *op. cit.* şi *loc. cit.* şi C. Preda, în SCIV, VII, 3—4, 1956, p. 274—275.

[13] Const. Moisil, în Buletin ştiinţific, II, 2—4, 1950, p. 57—65.

[14] D. Popescu, *Le trésor de monnaies daces de Tulgheş*, în Dacia, IX—X, 1941—1944, p. 201—220.

[15] Cf. B. Mitrea, în ED, X, 1945, p. 33; K. Pink, *op. cit.*, p. 138.

de realizare a monetăriei „barbare" nu poate fi plasat ulterior perioadei de maximă extindere şi circulaţie a tetradrahmelor lui Filip al II-lea. El pare să fi luat oarecare amploare în momentul în care în zona Balcanilor şi a Dunării se generalizase moneda lui Alexandru cel Mare. Oricum, este sigur că în momentul în care populaţiile din spaţiul amintit foloseau din plin moneda lui Alexandru cel Mare, aceleaşi populaţii începuseră, fie chiar sporadic, să bată imitaţii de tip Filip II.

Un alt argument de acelaşi gen se referă la datarea tîrzie a lui K. Pink, după care primele imitaţii din regiunile la care ne-am referit s-au emis începînd cu a doua jumătate a secolului al II-lea î.e.n.[16]. Potrivit unei astfel de datări, întreaga monetărie „barbară" din spaţiul sud-estic al Europei ar trebui concentrată aproximativ în limitele unui singur secol. Ni se pare puţin probabil ca o gamă aşa de variată de imitaţii, cu stiluri aşa de diferite, să se poată realiza numai în cursul unui singur secol, iar pentru zona Daciei în numai 6—7 decenii, dacă ţinem seama că aici monetăria locală încetează în primele 2—3 decenii ale secolului I î.e.n., o dată cu pătrunderea denarilor romani republicani. În ceea ce ne priveşte, ni se pare mult mai probabil să admitem că diversele orizonturi ale monetăriei locale de tip Filip al II-lea s-au desfăşurat pe o perioadă de timp mai îndelungată, care poate fi evaluată la circa două secole.

Datele şi argumentele aduse pînă acum în favoarea celor formulate de noi, referitor la vechimea primelor imitaţii de tip Filip al II-lea, par să dovedească în suficientă măsură că baterea acestora a putut să înceapă încă de la sfîrşitul secolului al IV-lea şi începutul secolului al III-lea î.e.n. şi că, oricum, avem toate motivele să abandonăm teza cronologiei tîrzii. Chiar dacă s-ar încerca o coborîre a datei propuse de noi, dată care este în parte o confirmare a tezei mai vechi a lui C. Moisil, la care am făcut repetate aluzii şi rectificările necesare cu alte ocazii, aceasta nu poate în nici un caz să depăşească prima jumătate a secolului al III-lea î.e.n. Facem o asemenea afirmaţie ştiind că pe la mijlocul secolului amintit asistăm la emiterea unor serii întregi de imitaţii, care vor cunoaşte maximum de dezvoltare către sfîrşitul secolului al III-lea şi mai ales în cursul secolului al II-lea î.e.n.

O a doua problemă ce se pune în legătură cu primele imitaţii de tip Filip al II-lea este aceea referitoare la regiunea unde au fost emise. Pentru aceasta este nevoie să cunoaştem, fie şi aproximativ, urmărind descoperirile de pînă acum, aria lor de răspîndire. Specificăm de la început că descoperirile de imitaţii Filip al II-lea din prima etapă nu sînt prea numeroase, dar totuşi relativ răspîndite pe o arie destul de mare. Ele apar de cele mai multe ori izolat şi destul de rar în tezaure. De asemenea, se observă că ele nu alcătuiesc serii ca cele de mai tîrziu.

Aproape fiecare piesă luată separat reprezintă o variantă aparte. De puţine ori se întîlnesc piese care se aseamănă între ele.

---

[16] K. Pink, *op. cit.*, p. 123—125.

Cea mai reprezentativă descoperire după părerea noastră, și în această privință, este tot tezaurul de la Mecica [17] (Nikopol, R. P. Bulgaria) care cuprinde, așa cum am mai spus, un număr de peste 20 de imitații de tip Filip II. Rămîne deocamdată cel mai mare tezaur cu imitații din prima fază. Din aceeași regiune, situată între Balcani și Dunăre, mai pot fi amintite monedele descoperite la Krușovița [18] (Vrața), Gorsko Novo-Selo [19], Tîrnovo, Turtucaia, Dîlgopol [20] (Varna) etc.

La nord de Dunăre, în cuprinsul teritoriului geto-dacic, descoperirile de acest gen sînt relativ numeroase, peste 30, dar răspîndite și reprezentate de fiecare dată doar de cîte o piesă izolată. Nu cunoaștem să se fi descoperit pînă acum în această regiune monede mai multe constituite în tezaure. Deci numărul pieselor descoperite este mic, dacă, adunat, îl raportăm la cel al imitațiilor din etapa următoare. Ar fi eventual de menționat totuși tezaurul de la Rasa-Călărași, dar stilul monedelor și componența depozitului ne îndreaptă mai mult spre etapa imediat următoare. Descoperirile pe care le vom enumera, numai o parte din cele ce se cunosc, cuprind numai imitații de un stil bun, foarte apropiat de original (fig. 3). Asemenea monede s-au găsit la : Benești [21], Bugiulești [22], Bistrița [23] și Govora-sat [24], toate la vest de Olt (jud. Vîlcea) ; Fundeni-București [25], Novaci [26], Roata [27] (jud. Ilfov), Alexandria [28] (jud. Teleorman), Scărișoara [29] (jud. Ilfov), Găiești [30], Măneci [31] (jud. Dîmbovița), Țintea [32], Curtea de Argeș [33], din partea de vest a Oltului ; Iași [34] și Bîrlad [35], în

---

[17] N. A. Mușmov, în Izvestiia-Institut, VI, 1930—1931, p. 314.

[18] Th. Gerasimov, în Izvestiia-Institut, XXVI, 1963, p. 259.

[19] K. Pink, *op. cit.*, p. 35.

[20] Monedele din aceste ultime localități se află în colecțiile Muzeului din Varna.

[21] Vezi dosar MNA, 1944, fila 141, inv. 171 ; Cf. și I. Winkler, în Num. Sbornik, V, 1958, p. 25 (nr. 16).

[22] O imitație bună din primele serii, cu legenda completă, a fost achiziționată de noi din această localitate.

[23] Moneda, găsită întîmplător prin 1961—1962, se află în colecția Bratu, din București.

[24] Moneda a fost adusă pentru a fi identificată la Institutul de arheologie de preotul Gh. Petre ; informație B. Mitrea.

[25] La Institutul de arheologie se află un mulaj după această monedă, adusă aici de un cetățean pentru a fi identificată.

[26] C. Preda, în SCN, III, 1960, p. 468.

[27] B. Mitrea, în Dacia, N. S. VIII, 1964, p. 375.

[28] Moneda se află în colecțiile Cabinetului de numismatică al Bibliotecii Academiei, fiind cumpărată de la I. Spiru din Alexandria.

[29] C. Preda, în Dacia, X, 1966, p. 221—235.

[30] B. Mitrea, în SCIV, XVI, 3, 1965, p. 610.

[31] Tetradrahma respectivă se află în colecțiile Muzeului din Ploiești.

[32] B. Mitrea, în SCIV, XVI, 3, 1965, p. 610.

[33] *Ibidem*, p. 609.

[34] *Ibidem*, XVII, 2, 1966, p. 418.

[35] După toate indicațiile, moneda, care se află în Muzeul din Bîrlad, a fost găsită în împrejurimile orașului ; ea a fost identificată de noi.

Moldova; Rugi [36] și Berzeasca Nouă[37] (jud. Caraș-Severin), iar în zona intracarpatică Buia[38] și Galeș [39] (jud. Sibiu), Hunedoara, Cluj, Firtușu[40] (jud. Harghita) etc.

Tot izolat și puține la număr, imitații de tip Filip II din primele emisiuni mai sînt semnalate în Iliria și la Dunărea de mijloc, pe teritoriul actual al R.P. Ungaria. Din păcate, o situație completă și exactă a descoperirilor din aceste zone nu posedăm. Din literatura de specialitate se cunosc totuși cîteva descoperiri care vin să întregească aria de circulație a monedelor despre care am vorbit. Ar fi de luat în considerație un număr de șase descoperiri făcute în R.S.F. Iugoslavia [41] și alte șapte asemenea descoperiri semnalate pe teritoriul R.P. Ungaria [42]. Urmărind situația topografică a tuturor acestor localități se poate ușor observa că aproape toate sînt în apropierea Dunării și a Tisei și în vecinătatea Banatului de astăzi.

Din felul în care se repartizează descoperirile monetare cu imitații de tip Filip II, din prima etapă, nu este de loc ușor să stabilim un loc precis, mai restrîns, de unde acestea au pornit. Urmărind răspîndirea lor geografică constatăm o concentrare a acestora mai ales în nordul Balcanilor și în regiunea Dunării de jos. Din acest punct de vedere, deși descoperirile de pînă acum sînt puțin numeroase, trebuie luat în considerație și spațiul iliric. În cadrul acestor limite geografice mai generale va trebui fixat și unul sau mai multe centre unde a început și de unde s-a răspîndit apoi emiterea primelor serii de imitații de tip Filip II, realizată direct după original.

Motive în plus ne îndeamnă să vedem în Tracia nord-balcanică unul din centrele principale care a jucat un rol de seamă, dacă nu cel mai mare, în procesul inițial al monetăriei locale de tip Filip II. Avem în vedere, pe de o parte, vecinătatea Traciei cu Macedonia, iar pe de altă parte, și în mod special, circulația foarte intensă a tetradrahmelor lui Filip al II-lea în această regiune. Se cunosc pînă acum peste 50 de tezaure și descoperiri izolate cu astfel de monede. Numărul monedelor este destul de mare. Numai tezaurul de la Razinci-Trán, despre care a mai fost vorba mai sus, cuprinde un număr de 1 446 tetradrahme de la Filip al II-lea. Deși mai puțin însemnate din acest punct de vedere, în Tracia se cunosc și alte depozite cu un număr sporit de piese de argint de la Filip al II-lea.

Un alt motiv care vine să pledeze în favoarea Traciei ca unul din centrele principale ale începutului imitațiilor de tip Filip II îl poate con-

---

36 În colecția Gh. Miloi din Arad se află două imitații bune, descoperite la Rugi, prin 1930.

37 Cf. I. Winkler, în Num. Sbornik, V, 1958, p. 25 (nr. 17).

38 Moneda a fost văzută de noi în colecția R. Weisskircher din Sibiu.

39 K. Pink, *op. cit.*, p. 35.

40 *Ibidem.*

41 *Ibidem*, p. 33–35.

42 *Ibidem.*

stitui descoperirea în această zonă a unei stanţe monetare reprezentînd în negativ un călăreţ alergînd cu calul la trap (fig. 4). Stanţa respectivă, care se păstrează în Muzeul de Arheologie din Sofia, a fost şi continuă încă să mai fie considerată ca o stanţă ce redă reversul original al tetradrahmelor lui Filip al II-lea[43]. Examinarea directă şi atentă a stanţei în discuţie, ca şi a pozitivului în ghips, realizat după aceasta, au scos cu uşurinţă în evidenţă că este vorba de o stanţă cu reversul unei imitaţii de tip Filip II. Adăugăm şi observaţia că pe aceasta nu se mai observă urme de legendă. Chiar dacă s-ar admite că legenda s-a tocit ca urmare a procesului de batere, elemente clare de stilizare vin să dovedească în mod limpede că stanţa la care ne-am referit prezintă negativul reversului unei variante din seria primelor imitaţii de tip Filip II.

Desigur că, în afara teritoriului Traciei, în special al celei nord-balcanice, nu trebuie uitat şi neglijat Illyricum. Deşi descoperirile sînt mai puţin concludente decît în cazul Traciei, faptul datorindu-se mai ales lipsei se semnalare şi de cunoaştere a acestora, multe fiind, ni se pare, inedite, totuşi nu trebuie să pierdem din vedere împrejurarea că teritoriul Iliriei era vecin cu Macedonia, că în această zonă regii macedoneni au avut o serie de interese politice şi economice şi că aici moneda macedoneană, în general, a circulat în cantităţi însemnate. De asemenea, nu trebuie să uităm că acelaşi teritoriu a jucat un rol însemnat în răspîndirea monedei greco-romane, spre nord şi nord-est.

Orientîndu-ne în continuare după descoperirile cu imitaţii bune de tip Filip II din Dacia, nu credem că putem exclude din rîndul regiunilor în care s-au emis imitaţii din primele serii nici zona getică a Dunării. Reamintim ca argumente nu numai numărul ceva mai mare de imitaţii din această primă fază, descoperite în regiunea respectivă, faţă de restul Daciei, ci şi circulaţia mai intensă a monedei macedonene din a doua jumătate a secolului al IV-lea î. e. n.

Am încercat şi sperăm că într-o bună măsură am şi reuşit să aducem argumente cu ajutorul cărora să demonstrăm că primele imitaţii de tip Filip II, deci şi cele mai vechi ,,monede barbare'' în general, s-au bătut în spaţiul balcano-iliro-dunărean, începînd cu sfîrşitul secolului al IV-lea şi continuînd pînă către mijlocul secolului al III-lea î. e. n. Rezolvarea în acest sens a începuturilor monetăriei ,,barbare'' cere un răspuns la o a treia întrebare şi problemă în acelaşi timp, şi anume, cine sînt iniţiatorii acestui proces? Pentru a da un răspuns întrebării respective este nevoie să amintim pe scurt componenţa etnică şi mişcările de populaţii care au avut loc înainte şi imediat după anul 300 î. e. n. în această zonă.

Despre traci, iliri şi geţi, ca populaţii de bază ale spaţiului geografic menţionat, nu credem că este nevoie de o argumentare specială. Teritoriile ocupate de fiecare populaţie în parte sînt relativ bine precizate. Legăturile de schimb, influenţele şi întrepătrunderile culturale dintre cele trei nea-

[43] V. Dobruski, *Исторически погледъ върху нумизматиката на тракийското царсе*, Sofia 1897.

muri sînt documentate în suficientă măsură de descoperirile arheologice, ca şi de unele izvoare scrise. Aceleaşi surse ne informează asupra denumirii unor triburi, componente ale populaţiilor mai sus pomenite, mai ales despre unele triburi de origine tracică şi traco-ilirică, cum au fost odrisii, tribalii, peonii, dardanii şi altele.

A doua jumătate a secolului al IV-lea î. e. n., pentru cele trei mari populaţii din zona balcano-dunăreană, a reprezentat o epocă bogată în evenimente politice, legate, pe de o parte, de expansiunea statului macedonean din vremea lui Filip al II-lea şi Alexandru cel Mare, iar, pe de altă parte, de pătrunderea celţilor în această parte a Europei. Dacă primele evenimente au dus la supunerea unor triburi locale şi la aducerea la ascultare a altora, celelalte evenimente pricinuite de migraţia celtică au prilejuit mişcări de populaţii şi schimbarea compoziţiei etnice a unora dintre regiunile locuite de traci, iliri şi geto-daci. Întrucît, pentru problema urmărită de noi, prezintă interes doar situaţia creată de mişcările celţilor, vom încerca să rezumăm cîteva din datele şi concluziile mai însemnate obţinute de cercetătorii din acest domeniu.

Este bine cunoscut faptul că, după destrămarea imperiului creat de Alexandru cel Mare, printre dificultăţile cărora au trebuit să le facă faţă unii dintre conducătorii statelor elenistice este şi aceea a pericolului celtic, care se abătuse asupra întregii Peninsule Balcanice. Învinse, alteori învingătoare, unele triburi ale valurilor succesive de celţi îndreptate spre centrul şi sud-estul Europei reuşesc să se stabilească în aceste părţi vremelnic sau definitiv, dizolvîndu-se treptat în masa populaţiilor locale.

Unele prime încercări ale celţilor de a se infiltra în Balcani, petrecute pe vremea lui Cassandros şi Lysimach, în anii 298—297 î. e. n., s-au dovedit a fi infructuoase, ele fiind repede şi uşor respinse [44]. După anul 280 î. e. n., cînd statele elenistice dau dovadă din ce în ce mai mult de slăbiciune, are loc marea invazie celtică din Balcani. Învingătoare la început în Iliria, Macedonia şi Tracia, în drumul lor spre centrul Greciei şi spre sanctuarul de la Delphi, triburile celtice primesc lovitura de graţie prin victoria categorică din anul 278 î. e. n. repurtată asupra lor de Antigonos Gonatas. Această înfrîngere dezastruoasă duce la destrămarea coaliţiei celtice. O parte din celţi trece în Asia Mică, altă parte se retrage şi se localizează la confluenţa Savei cu Dunărea, probabil ramura scordiscilor, iar un grup se stabileşte în Tracia, întemeind la 278 î. e. n. statul celtic cu capitala la Tylis [45].

Cît priveşte primele deplasări ale celţilor în zona Dunării, deci şi a Daciei, ele par să se fi petrecut, aşa cum ne arată înainte de toate unele

---

[44] Seneca, *Nat. quaest.*, III, 11, 2; Plinius, *Hist. Nat.*, XXXI, 35; Pausanias, X, 19,5. Cf. A. Piatkowski, în Studii clasice, II, 1960, p. 189—190; V. Pârvan, *Getica*, p. 65.

[45] Referitor la toate aceste date şi evenimente, a se vedea: Trogus Pompeius, la Iustinus, XXXII; Camille Jullian, *Histoire de la Gaule*, I, 1926, p. 303—366; H. Hubert, *Les Celtes depuis l'époque de La Tène et la civilisation celtique*, II, 1932, p. 46—50; J. Moreau, *Die Welt der Kelten*, Stuttgart, 1958, p. 35 şi urm.; Achim Popescu, în Analele Universităţii Bucureşti, seria istorie, 5, 1956, p. 25—41; A. Piatkowski, *op. cit.*, p. 189—198.

descoperiri arheologice, pe la sfîrşitul secolului al IV-lea şi începutul secolului al III-lea î.e.n.[46]. Nu ştim în ce măsură la această dată putem vorbi de pătrunderi masive în Dacia sau numai de unele infiltrări. Nu este de loc exclus, fapt pe care vin să-l confirme în mare măsură descoperirile arheologice din Transilvania şi Banat, mai ales cele mai recente [47], ca masa principală de celţi să fi pătruns la est de Tisa, după primele decenii ale secolului al III-lea î. e. n., adică în acelaşi timp şi după marile deplasări ale triburilor celtice spre sud-estul Europei [48].

Am amintit, pe scurt, cîteva din datele generale mai cunoscute în legătură cu pătrunderea celţilor în Balcani. Prin aceasta am voit să arătăm doar că înainte de anul 280 î. e. n. nu putea fi vorba de o componenţă etnică celtică în rîndul populaţiilor din zona balcanică. Totodată am ţinut să subliniem faptul că abia după această dată, şi în mod izolat, se constituie unele nuclee celtice în cuprinsul zonei menţionate. În consecinţă, triburile celtice, fie chiar şi cele stabilite în Balcani după anul 280 î. e. n., nu puteau fi autorii primelor imitaţii barbare de tip Filip II , despre care a fost vorba mai sus. Spunem aceasta din motive bine întemeiate. Mai întîi, a reieşit din expunerea noastră că primele imitaţii barbare de tip Filip II, seria care copiază direct originalul, au început să fie emise încă de la sfîrşitul secolului al IV-lea şi începutul secolului al III-lea î. e. n., prin urmare înainte de data venirii celţilor în Peninsula Balcanică. În al doilea rînd, acestea nu pot fi atribuite celţilor, care, abia sosiţi, nu dispuneau de toate condiţiile care să le permită o trecere aşa de rapidă la emiterea de monedă proprie. În plus, trebuie să adăugăm că, la această dată, în toată lumea celtică nu se ajunsese încă la baterea monedei proprii. Deci tehnica monetară era necunoscută celţilor în primele două decenii ale secolului al III-lea î. e. n. În al treilea rînd, facem precizarea, de altfel deosebit de semnificativă, că celţii de la Tylis, despre a căror localizare în Tracia nu poate încăpea nici un fel de îndoială, n-au emis monede de tip ,,barbar" după tetradrahmele lui Filip al II-lea. În schimb, unii dintre regii lor, Cavaros în special, au bătut monedă după modelul grecesc-elenistic în a doua jumătate a secolului al III-lea î. e. n., adică în deceniile imediat anterioare anului 218 î. e. n., data desfiinţării statului de la Tylis [49].

În lumina datelor şi argumentelor prezentate de noi, credem că avem dreptul că considerăm că cei care au emis primele imitaţii ,,barbare" de tip Filip II nu pot fi alţii decît tracii împreună cu geţii şi ilirii, populaţiile locale care stăpîneau, atît din punct de vedere economic, cît şi politic, regiunea balcano-dunăreană, nu numai înainte, ci şi după invazia celtică.

---

[46] V. Pârvan, *Getica*, p. 65 şi urm.; I. Nestor, *Keltische Gräber bei Mediaş*, în Dacia, VII–VIII, 1937–1940, p. 171–172; a se vedea şi indicaţia din Arrian, I, 4.

[47] Vl. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, Muzeul regional Maramureş, Baia Mare, 1967.

[48] Jan Filip, *Keltové ve středni Evropě*, Praha, 1956, p. 249 şi urm.

[49] Cf. R. Forrer, *op. cit.*, p. 177–178; B. Head, *Historia Nummorum*, p. 285; D. Tacchella, în Bulet. Inter. Num., 2, 1903, p. 1–2; Th. Gerasimov în Izvestiia-Institut, 22, 1959, p. 111–118.

În sprijinul unei astfel de concluzii pot fi aduse şi alte dovezi nu mai puţin edificatoare. O serie de descoperiri efectuate pe teritoriul de azi al R. P. Bulgaria demonstrează limpede că unii regi traci au emis monedă după modelul şi tehnica grecească în tot cursul secolului al IV-lea î. e. n.[50]. Deci înainte de a se pune problema primelor imitaţii de tip Filip II, triburile trace foloseau nu numai moneda străină, ci şi emisiunile proprii. Nevoia unei monede proprii la traci se simţea încă din prima jumătate a secolului al IV-lea î. e. n. Pentru ei acest etalon de schimb nu mai era o noutate, ci, dimpotrivă, el apare ca o necesitate în epoca la care ne referim.

Din datele de care dispunem reiese că, încă de la sfîrşitul secolului al V-lea î. e. n., regii odrizi, ca Sparadocus şi Seuthes I, au bătut monedă proprie de argint [51]. Regele trac Saratokos bate monedă de argint în jurul anului 400 î. e. n., sau imediat după această dată [52]. Prin anii 386/5 î. e. n., regele odrizilor Hebryzelmis emite monedă de bronz [53]. Un alt rege trac Metokos sau Amatokos bate monede de argint în anii 357—351 î. e. n. De remarcat că pe aversul acestor emisiuni este reprezentat un cal [54]. De asemenea, printre regii traci care emit monede în cursul secolului al IV-lea î.e.n. mai pot fi amintiţi şi Teres [55], Ketriporis [56] etc. Un loc de seamă îl ocupă în rîndul descoperirilor monetare cunoscutele tetradrahme ale regelui peon Patraos[57] (335—315), ca şi monedele emise de înaintaşul acestuia, Lykeios (356—335 î. e. n.).

Tot de timpuriu, nu mult după mijlocul secolului al IV-lea î. e. n., unele triburi de origine tracă sau traco-ilirică au imitat monede greceşti sau chiar unele originale autohtone. Recent, numismaţii bulgari au publicat o serie de asemenea emisiuni locale. Ne referim mai întîi la monedele imitate după tetradrahmele regelui Patraos. Descoperirea lor pe cursul superior al rîului Strymon a dus la concluzia că acestea aparţin tribului peon al agrianilor [58]. Avem în vedere apoi imitaţiile de bronz după unele emisiuni din Maroneea considerate a fi fost bătute de traci după anii 342—341 î. e. n.[59].

---

[50] N. A. Muşmov, *Les monnaies des rois Thraces*, în Godişnik-Plovdiv 1925, Sofia, 1927, p. 195—256; Cf. şi Edith Schönert-Geiss, *Literaturüberblicke der griechischen Numismatik-Thrakien*, în Jahrbuch f. Num. u. Geldgeschichte, 15, 1965, p. 169—174.

[51] N. A. Muşmov, *Античнитѣ монети и монетитѣ на българскитѣ царе*, Sofia, 1912, p. 330; E. Muret, *Tétradrachme de Sparadocus, roi des Odryses*, în Bull. de Corresp. Hell. 3, 1879, p. 409—418.

[52] A. Sallet, *Thrakische und macedonische Münzen*, în Zeit. f. Num., 1, 1874, p. 163—171; N. Muşmov, *op. cit.*, p. 331.

[53] W. Wroth, *Greek Coins acquired by the British Museum in 1890*, în Num. Chronicle, 1891, p. 117—134; N. Muşmov, *op. cit.*, p. 332.

[54] A. Rogalski, în Izvestiia-Varna, XIII, 1962, p. 17—20.

[55] W. Wroth, *op. cit. şi loc cit.*, Th. Gerasimov, în Izvestiia-Institut, XIX, 1955, p. 123—128.

[56] N. A. Muşmov, *op. cit.*, p. 333.

[57] H. Gaebler, *Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia*, Berlin, 1935, p. 199 — 205.

[58] Th. Gerasimov, în Izvestiia-Institut, XXVI, 1963, p. 270—272.

[59] J. Jurukova, în Izvestiia-Institut, XXVIII, 1965, p. 123—128.

Fig. 1. Imitaţii de tip Filip II; 1—2 de la Scărişoara; 3—4, Kruşoviţa (R. P. Bulgaria).

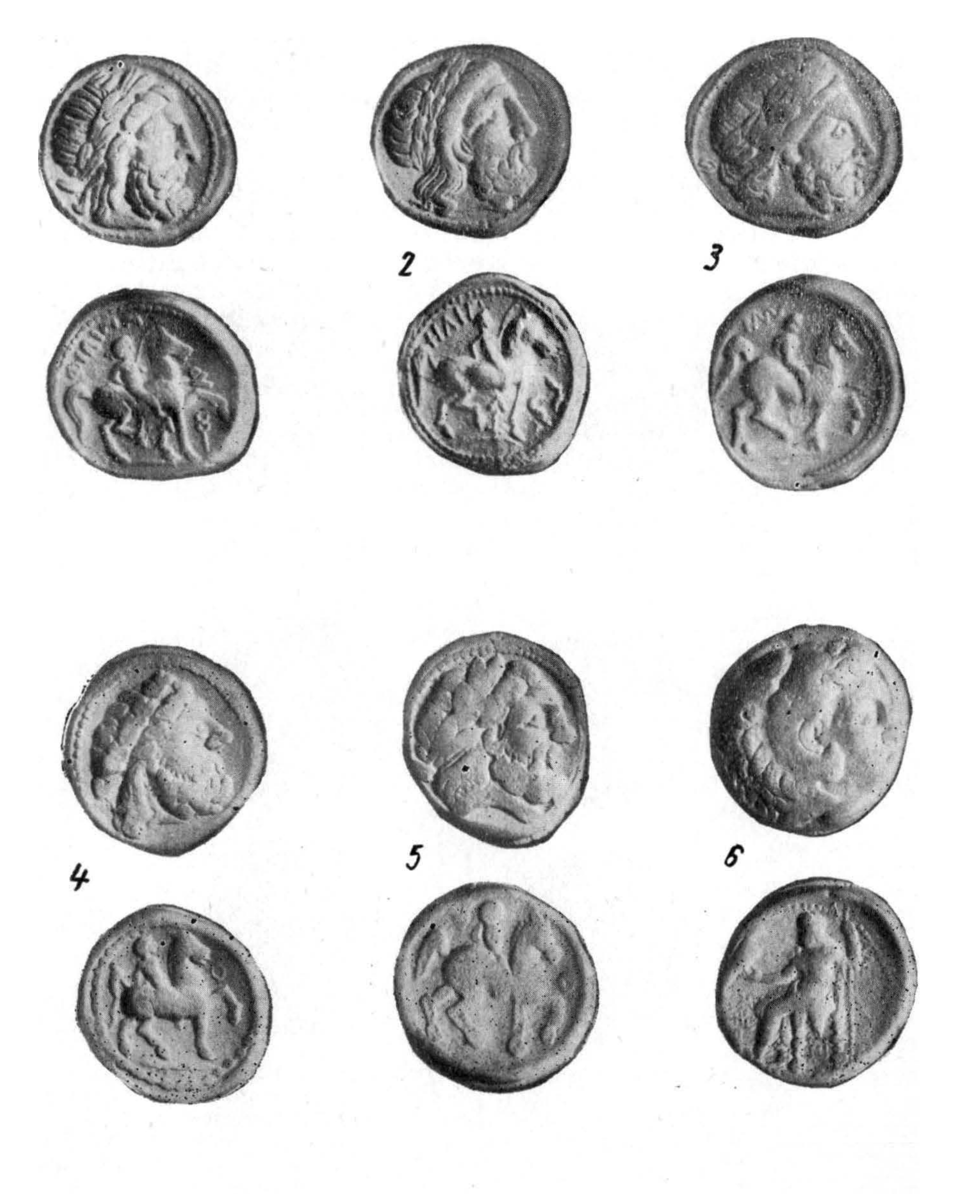

Fig. 2. Monede din tezaurul de la Mecica (R. P. Bulgaria).

Fig. 3. Imitații de tip Filip II din zona extracarpatică a Daciei

1–2. Oltenia; 3. Novaci–Ilfov; 4–5. Moldova; 6. Simileasca–Buzău.

Fig. 4. Mulaj după stanța monetară găsită în R. P. Bulgaria.

Exemplele citate, la care s-ar mai putea adăuga şi altele, sînt suficiente pentru a justifica cele afirmate de noi mai sus, cu privire la activitatea monetară locală din Tracia în secolul al IV-lea î. e. n. Printre emisiunile realizate de traci în a doua jumătate a secolului al IV-lea î. e. n. putem acum include şi o bună parte din primele serii de imitaţii după tetradrahmele lui Filip al II-lea. Prin urmare, la data venirii celţilor la Dunăre şi Balcani tracii cunoşteau avantajele schimbului monetar, pe care-l practicau destul de intens, şi emiteau monedă proprie, necesară satisfacerii nevoilor economice interne. Meşteşugul baterii monedei nu mai constituia la această dată un secret pentru traci, probabil nici pentru geţi şi iliri.

În favoarea celor formulate pînă acum mai putem face apel şi la un alt argument, de loc lipsit de valoare şi semnificaţie. Ne gîndim de pildă la împrejurarea că încă de timpuriu (secolul al IV-lea î. e. n.) călăreţul, sau numai calul, apar ca unul din elementele preferate ale artei decorative la traci şi geţi. Amintim în această privinţă, pe de o parte, prezenţa călăreţului pe unele obiecte de artă din Tracia [60], iar, pe de altă parte, vasele de la Zimnicea [61], pe care este redat de mai multe ori prin ştampilare un călăreţ, cu calul la trap spre dreapta.

După primele două decenii ale secolului al III-lea î. e. n., adică după marea invazie celtică în Balcani, au loc unele modificări parţiale de ordin cultural şi etnic. O parte din triburile celtice se stabilesc acum în Iliria, Tracia şi Dacia. Din rîndul acestora, cei care par să se fi impus mai mult, prin numărul şi chiar forţa politică, au fost scordiscii, aşezaţi, după cum ne spune chiar Iustinus (XXXII), la confluenţa Savei cu Dunărea. Despre aşezarea unor triburi celtice în regiunile menţionate, ca şi de persistenţa lor pînă în secolul al II-lea î. e. n., vorbesc în bună măsură descoperirile arheologice. Unii cercetători din R. S. F. Iugoslavia au arătat în cuprinsul unor studii recente că celţii care au pătruns la triburile ilirice au dispărut relativ repede, contopindu-se sau dizolvîndu-se în masa băştinaşilor. În sprijinul unei astfel de concluzii sînt aduse o serie de dovezi arheologice, care arată, pe de o parte, o continuitate a culturii locale, pe de altă parte şi unele elemente noi de origine celtică [62].

Situaţia pare să nu difere nici cînd ne referim la teritoriul Daciei. Şi aici descoperirile arheologice, în special cele mai noi, confirmă ideea unei convieţuiri a dacilor cu celţii în partea de nord-vest a Transilvaniei şi în Banat, în secolele III — II î. e. n. Cercetările arheologice au dat la iveală aşezări şi cimitire în care apar la un loc elemente de cultură geto-dacică cu elemente de origine celtică [63]. Dacă în urmele de cultură materială de origine

---

[60] Venedicov, *Les trésors d'art des terres bulgares*, Sofia, 1965.

[61] Vasele se află la Institutul de arheologie; unele fragmente s-au descoperit în 1966—1967 de Al. Alexandrescu.

[62] V. Mirosavlojevič, *Central and peripheral finding-sites of material culture on the territory of the Japodians*, în Arheologia Jugoslavica, III, 1959, p. 49—51.

[63] I. Nestor, *op. şi loc. cit.*; I. H. Crişan, *Monumente inedite din sec. III î.e.n. în Transilvania*, în Acta Napocensis, I, 1964, p. 87—107; Vl. Zirra, *op. cit.*

celtică trebuie să vedem întotdeauna, şi în mod obligatoriu, numai o populaţie celtică sau un nou aspect cultural sub haina căruia se ascund deopotrivă cele două etnicuri este o întrebare la care deocamdată credem că este greu să se dea un răspuns pe deplin satisfăcător. Cu toate aceste dificultăţi nu trebuie să trecem uşor peste situaţia pe care ne-o prezintă o bună parte din rezultatele săpăturilor arheologice din zona intracarpatică. În mod repetat aceste cercetări consemnează, aşa cum am mai spus, prezenţa la un loc a celor două elemente culturale, dacic şi celtic, ceea ce presupune deci şi o convieţuire a celor două populaţii. Fără îndoială că raportul numeric între urmele de cultură geto-dacică, pe de o parte, şi cele celtice, pe de alta, diferă de la un cimitir la altul sau de la o aşezare la alta, ca şi de la o regiune la alta. O astfel de situaţie reflectă desigur în mare măsură, dar nu exclusiv, cel puţin pentru unele regiuni şi pentru o anumită perioadă de timp, un raport numeric între cele două populaţii. Nu trebuie să neglijăm totuşi faptul că prezenţa unor elemente culturale geto-dace în cuprinsul unui cimitir sau al unei aşezări în care predomină urmele de cultură de origine celtică poate să nu reflecte şi raportul exact al celor două etnicuri. Nu este de loc exclus ca în spatele acestor urme să se ascundă o populaţie geto-dacică mult mai numeroasă decît s-ar părea la o primă vedere. Această observaţie ar putea fi luată în consideraţie mai ales cînd ne referim la secolul al II-lea î. e. n. Presupunerile noastre pornesc de la ideea că triburile geto-dace au împrumutat relativ repede o bună parte din aspectul cultural celtic, cu elemente mai evoluate, deci superioare celor locale. Receptivitatea faţă de ceea ce apare nou în viaţa unei populaţii antice în general este un fenomen care poate fi urmărit şi în alte situaţii asemănătoare.

Modificările care se petrec pe plan etnic şi cultural aduc şi unele schimbări în domeniul numismatic. Stabilirea oarecum în număr mare a celţilor după 280 î. e. n. în anumite regiuni din Dacia, Iliria şi Tracia face posibil ca aceştia să ia contact direct cu monedele greco-macedonene aflate în circulaţie la acea dată şi cu primele imitaţii după tetradrahmele lui Filip al II-lea, realizate deja de populaţiile locale din zona respectivă. Cunoscînd avantajele schimbului monetar, celţii nu vor întîrzia probabil prea mult să adopte acest necesar şi atrăgător mijloc de schimb şi de tezaurizare, cum nu vor aştepta prea mult pînă să treacă şi la emiterea unor monede proprii.

Pentru crearea unei monetării proprii era nevoie totuşi de oarecare timp şi condiţii generale de ordin economic şi politic. În regiunile unde au dominat politic şi economic în mod autoritar, ca în cazul scordiscilor, este foarte probabil că celţii şi-au creat singuri condiţiile deschiderii unor ateliere monetare. În cazul în care ei ajung să convieţuiască cu triburile locale, ei trec la emiterea unei monede proprii în asociere cu acestea. Avem acum de-a face cu a doua fază a monetăriei locale de tip Filip II, la care se mai adaugă şi imitaţii după alte tipuri monetare.

Această a doua fază, ale cărei începuturi pot fi plasate către mijlocul secolului al III-lea î. e. n., se caracterizează prin serii monetare grupate

regional, pe tipuri distincte. O activitate monetară din această perioadă, respectiv din a doua jumătate a secolului al III-lea î. e. n., în care aportul celtic pentru anumite zone nu poate fi pus la îndoială, se constată în teritoriul ocupat de scordisci, la Dunărea de mijloc, în Banat şi parţial în nord-vestul Transilvaniei. În unele emisiuni din Banat şi nord-vestul Transilvaniei[64], care datează din această perioadă, va trebui, credem, să vedem în viitor o creaţie celto-dacică, ca rezultat al convieţuirii celor două populaţii, convieţuire dovedită în mare măsură de descoperirile arheologice. În ce raport se află contribuţia geto-dacilor faţă de cea a celţilor la realizarea acestei monetării, în ce constă şi pînă unde merge sau unde se opreşte fiecare din ele, constituie probleme către care va trebui să fie îndreptate cercetările viitoare.

64 Vl. Zirra, în comunicarea, *Les Celtes dans le nord-ouest de la Transylvanie*, prezentată la al VI-lea Congres internaţional de pre- şi protoistorie de la Praga, 1966, a ajuns pe cale arheologică la concluzii asemănătoare.

PHILADELPHE OU SÔTÊR? A PROPOS D'UN HYMNE DE CALLIMAQUE

PAR

JEAN CARRIÈRE

(Toulouse)

Personne ne doute plus guère aujourd'hui que Callimaque n'ait été un virtuose de l'ambiguïté poétique : ambiguïté des sujets, des personnages et presque des mots. Les récents travaux de K. J. Mac Kay ont dégagé plus nettement qu'aucun autre ce caractère de l'art propre au grand chef d'école, qui a systématiquement, peut-on dire, recouru au *sophisma* ou à *l'artifice*, surtout dans ses *Hymnes*, où se réaffirment les principes de la poésie savante hellénistique, et dans lesquels le poète de cercle rejoint si habilement, par le jeu des allusions cachées ou discrètes, le poète de cour [1]. On ne saurait, à mon sens, reprocher à l'auteur l'incisive netteté de sa thèse, et je suis d'autant moins tenté de le faire que j'irais, dans ce sens, plus loin que lui encore. Il est un *Hymne* au moins pour lequel la matière de la critique ne me paraît pas épuisée : c'est l'*Hymne à Zeus*, qui tourne, nous dit-on souvent, à l'éloge de Ptolémée Philadelphe, qui n'est conçu même, ajoute-t-on, qu'en vue de cet éloge [2], auquel sont consacrés les vingt vers (v. 70—90) qui précèdent le salut final.

Ces vingt vers nous parlent des chefs (πτολίαρχοι) ou Rois, que Zeus « a choisis pour lui-même » — entendons comme ses homologues humains et ses dévoués serviteurs, car « ils viennent de lui » (v. 73—74, 79) — et à qui il a réservé richesse et honneur, comme par exemple au Prince qui règne. Mais il n'y est nullement précisé quel est ce Prince, et seule la date supposée de l'hymne (280 environ), rapprochée, je pense,

[1] Principalement : *The poet at play, Kallimachos, The bath of Pallas* (Mnem., Suppl. 6, 1962) et *Erysichton, A Callimachean comedy* (Mnem., Suppl. 7, 1962).

[2] Em. Cahen, éd. Belles-Lettres, p. 33—35 ; *Callimaque* . . ., *Commentaire*, 1930, passim

StCl, XI, 1969, p. 85—93, București

d'une phrase de Suidas, selon qui Callimaque a vécu au temps de Ptolémée Philadelphe (. . . ἐπὶ δὲ τῶν χρόνων ἦν Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου)[3], a fait supposer, un peu hâtivement sans doute, que l'éloge final de cet hymne était celui de ce souverain *jeune*. En effet, à cette époque, le deuxième Lagide vient d'accéder au trône (283), il a vingt-cinq à vingt-huit ans, un bel avenir lui est promis. C'est donc au *jeune* roi, insiste-t-on bien, que s'adresse naturellement ce poème où sont longuement évoqués la naissance, puis la prime jeunesse de Zeus (v. 4—56)[4].

Je fais observer tout de suite qu'il n'y a aucun rapport entre la jeunesse d'un prince à son avènement et celle d'un bébé en nourrice, fût-il dieu, que d'ailleurs le retour du poète sur le premier bain de l'enfançon encore en langes n'aurait guère flatté le souverain invité à s'y reconnaître[5]. Mais en outre, d'assez sérieuses difficultés surgissent quand on se livre à l'exégèse des vers 57—67, où la critique croit découvrir une allusion précise aux débuts du règne de Philadelphe.

Voici ce passage, qu'il conviendra de bien scruter :

'Αλλ' ἔτι παιδνὸς ἐὼν ἐφράσσαο πάντα τέλεια·
τῷ τοι γνωτοὶ προτερηγενέες περ ἐόντες
Οὐρανὸν οὐκ ἐμέγηραν ἔχειν ἐπιδαίσιον οἶκον.
Δηναιοὶ δ'οὐ πάμπαν ἀληθέες ἦσαν ἀοιδοί.
Φάντο πάλον Κρονίδῃσι διάτριχα δώματα νεῖμαι·
τίς δέ κ'ἐπ' Οὐλύμπῳ τε καὶ Ἄιδι κλῆρον ἐρύσσαι,
ὃς μάλα μὴ νενίηλος; ἐπ' ἰσαίῃ γὰρ ἔοικε
πήλασθαι· τὰ δὲ τόσσον ὅσον διὰ πλεῖστον ἔχουσι.
Ψευδοίμην ἀΐοντος ἅ κεν πεπίθοιεν ἀκουήν.
Οὔ σε Θεῶν ἐσσῆνα πάλοι θέσαν, ἔργα δὲ χειρῶν,
σή τε βίη τό τε κάρτος, ὃ καὶ πέλας εἵσαο δίφρου.

« Mais encore enfant par l'âge, ta pensée était toute mûre. Aussi tes frères, bien que tes aînés, ne te disputèrent point ta juste part, la Maison Céleste. Histoires mensongères que celles des vieux aèdes ! C'est au sort, disent-ils, que les trois Cronides firent partage de leurs domaines. Mais qui donc irait tirer les sorts entre l'Olympe et l'Hadès ? Qui donc, à moins d'être insensé ? Pour tirer au sort, il faut des lots égaux. Ici, de l'un à l'autre, quelle distance ! À mentir, que nos mensonges au moins soient pour trouver créance. Non, ce ne sont pas les sorts qui l'ont fait roi des Dieux, mais les œuvres de tes bras, mais ta Vigueur et ta Force, et tu les assis près de ton trône. » (Trad. E. Cahen).

Le dilemme mythologique, traité avec une ironique bonhomie, que pose l'attribution à Zeus de l'empire céleste face à ses deux aînés, et que Callimaque, sans égard pour les « vieux aèdes » (Homère), tranche de la

---

[3] *Lexicon*, s.u. Καλλίμαχος.

[4] Cahen, *Callimaque et son œuvre poétique*, 1929, p. 18. Vu son contenu, « l'hymne n'a de sens que s'il s'adresse au souverain tout jeune encore ».

[5] Trois vers seulement, sur plus de cinquante, pourraient sous ce rapport lui être applicables (v. 55—57).

façon la plus flatteuse pour le dieu qu'il louange, infléchit indiscutablement, on l'a toujours pensé, l'hymne vers son vrai sujet, qui est l'éloge du prince souverain d'Égypte : comme Zeus, c'est à ses mérites reconnus, suggère l'auteur, que Ptolémée doit d'avoir hérité du trône, et le maître de l'Olympe peut justement reconnaître en des princes semblables à lui les meilleurs des mortels (cf. v. 70—75). On rapporte alors le sous-entendu très probable qu'enferme le début du passage *à la querelle qui dressa Philadelphe, héritier* du trône et déjà en place, *contre les entreprises concertées de ses aînés*, dont les droits avaient été quelque peu méconnus : sévères démêlés, nous apprend l'histoire, intervenus après quelques années de règne (en 276 environ) et que l'énergie d'Arsinoé II, sa seconde épouse, l'avait conduit à dénouer brutalement, par l'exécution d'Argaeos et du « fils d'Eurydice », tandis que Magas s'apprêtait, sans succès, à envahir l'Egypte à la tête d'une armée de Cyrénéens, Céraunos s'étant de lui-même exilé [6].

Voilà ce qui recouvre, nous dit-on d'habitude, le rappel de cette succession sans orage à laquelle Poséidon, Hadès et Zeus avaient pourtant, à l'origine, des droits égaux. Mais un tel rappel était-il opportun, était-il délicat et seulement même acceptable de la part du poète de cour qu'était, dès ce moment supposé, Callimaque ? Le désaccord de la critique en mal de justification en dit long sur les difficultés que cette justification soulève. Callimaque pouvait-il sans manquer à la discrétion ou, comme nous disons, sans *gaffe*, réveiller dans l'esprit du roi et des siens le souvenir d'une âpre rivalité de palais qu'il n'avait dénouée qu'en faisant couler bon gré mal gré le sang de ses frères ? C'est, nous disent les uns, que Callimaque avait composé l'hymne avant ce dénouement tragique, peut-être même avant toute l'affaire, entre 283 et 276 ; autrement l'allusion eût été non seulement d'une maladresse choquante, mais d'une trop évidente fausseté. Mais, objectent les autres [7], même alors elle fût devenue de mauvais goût après la querelle, et la contre-vérité qui y serait apparue (« tes frères ne te disputèrent pas ta juste part ») eût rétrospectivement fait sombrer dans le ridicule le courtisan mal inspiré : ce dernier aurait plutôt modifié son texte. Ce texte, tel qu'il est, doit donc recéler une pensée plus complexe : l'allusion, volontaire, conçue après l'affaire, enferme une satire maligne

---

[6] Pausanias, I, 7. C'est notre seule autorité, mais elle n'est pas douteuse. Le fils d'Eurydice reste anonyme (ἄλλον ἄδελφον γεγονότα ἐξ Εὐρυδίκης) ; mais il avait tout autant de droits au trône que le fils de Bérénice auquel le vieux roi Sôtêr le transmit après l'y avoir associé. Sur toute cette affaire, voir A. Bouché-Leclercq, *Hist. des Lagides*, I, p. 164—167, et aussi p. 94—98. Notons que l'historien élève des doutes sur la jeunesse relative de Philadelphe par rapport à ses demi-frères (p. 94, n. 3).

[7] Le débat est ancien, et je renvoie seulement aux principaux antagonistes : Richter (*Kallim. Hymnen auf Zeus und Apollo*, Guben, 1871) ; Ehrlich (*De Callim. hymn. quaestiones chronologicae*, Berl. Philol. Abhandl., VII, 3) ; Vahlen (Berl. Sitzungsb. . . ., 1895, p. 876), selon qui l'allusion historique est absente de l'hymne ; Rannow, qui critique Vahlen (Berl. Philol. Wochenschrift, 1896, p. 483 sq.).

à l'adresse des rebelles écrasés, à l'outrance desquels s'oppose implicitement la sage compréhension des deux frères de Zeus [8].

Cette conclusion ne va pas sans quelque subtilité. L'opposition qu'elle veut faire admettre est trop fuyante, invraisemblable en outre dans son contexte, alors que le passage en établit fort nettement une autre entre le *consentement mutuel* et le *sort* le *sort*: bien étranger, dit le poète, à la décision qui favorisa Zeus, puisqu'on ne fait appel à ce moyen de partage que lorsque les lots sont de même importance (ἐπ' ἰσαίῃ γὰρ ἔοικε/ πήλασθαι, v. 63 — 4). Et ce retour au vrai contenu du passage nous fait même bien voir que le parallèle jusqu'ici tenté est boiteux. Car de quoi s'agit-il dans le mythe évoqué par Callimaque? Est-ce d'une âpre rivalité entre trois prétendants *à un même trône*, débouchant sur *l'élimination* pure et simple de deux d'entre eux, comme dans l'épisode d'actualité historique que ce mythe serait censé recouvrir? Du tout : il s'agit du partage, entre trois héritiers, d'un trop grand empire — le Monde — dont chacun doit avoir sa part (ἐπιδαίσιον οἶκον, v. 59) [9]. Cette idée d'une distribution en trois royaumes, mais distribution préférentielle que n'aurait pu régler le sort, tant les trois lots diffèrent en qualité, est le leitmotiv du passage, qui la développe à plaisir (... Κρονίδῃσι διάτριχα δώματα νεῖμαι, v. 61; τίς δέ κ' ἐπ' Οὐλύμπῳ τε καὶ Ἄιδι κλῆρον ἐρύσσαι, v. 62; ἐπ' ἰσαίῃ γὰρ...κ.τ.λ. v. 63—4; τὰ δὲ τόσσον ὅσον διὰ πλεῖστον ἔχουσι v. 64) et qui conclut ironiquement qu'un mensonge, si on le risque, doit avoir au moins les couleurs de la vérité (ψευδοίμην ἀΐοντος ἅ κεν πεπίθοιεν ἀκουήν, v. 65).

Et dès lors, dans le monde humain et dans les annales de l'histoire ptolémaïque, c'est à un *partage* aussi qu'il nous faut songer pour être sûrs de rejoindre la pensée du poète. Or de quel partage peut-il s'agir, sinon de celui dont un autre Ptolémée avait été le principal bénéficiaire? De quel empire un prince d'Égypte avait-il recueilli le meilleur lot, sinon de celui que la mort d'Alexandre avait laissé aux mains de ses généraux, qui y étaient devenus satrapes et plus tard s'étaient proclamés rois [10]? — Ce serait donc, dans ce cas, à Ptolémée Sôtêr, le propre fondateur de la dynastie des Lagides, et non à son fils Philadelphe, qu'irait l'éloge implicitement adressé au souverain par Callimaque, et c'est des dernières années de son règne (soit 286 à 283) qu'il conviendrait de dater l'hymne,

---

[8] C'est à cette dernière explication que semble bien se rallier Cahen, *Callim. et son œuvr. poét.*, p. 254—255, en précisant qu'il ne peut s'agir alors que d'une pièce d'inspiration toute personnelle, non d'un hymne vraiment religieux.

[9] Objection élevée déjà par Vahlen, *op. cit.*

[10] La qualité exceptionnelle du lot que constituait l'Égypte parmi les divers commandements militaires attribués ne fait aucun doute. Cette part est chaque fois la première mentionnée dans l'énumération que font les différents auteurs (voir suite de l'article) ; et Perdiccas sut bien, par prudence, obtenir qu'un sous-gouverneur, Cléomène, fût adjoint à Ptolémée, grand bénéficiaire du partage. Voir Bouché-Leclercq, *op. cit.*, I, p. 10.

ce que rien ne nous interdit[11]. Mais contrôlons notre hypothèse.

Elle soulève une objection préliminaire. S'il y a référence au grand fait historique du morcellement de l'empire macédonien, certains termes du texte risquent d'être inexacts. Le mythe parle d'un partage entre *frères* (γνωτοί, mot poétique évoquant surtout consanguinité), que n'étaient pas les diadoques ; et mieux même, d'un partage entre frères dont les aînés laissent la meilleure part au plus jeune (προτερηγενέες περιόντες, v. 58), alors que Ptolémée Sôtêr, né vers 365, semble n'avoir pas eu ce privilège du plus jeune âge. Ajoutera-t-on que la première distribution des parts s'est faite, dans l'histoire, entre plus de trois généraux, mais bien entre dix ou onze[12], ce qui ne cadre guère avec le διάτριχα ... νεῖμαι que l'on ne peut bien entendre qu'appliqué aux Cronides? — Mais sur ce dernier point d'histoire, outre que la tradition a beaucoup varié (elle a parlé de quatre successeurs, parfois même seulement de trois[13]), n'est-il pas vraisemblable que Callimaque, simplifiant le premier la question, n'ait retenu, sur le nombre des émules de son souverain, que ceux de la *vieille garde* d'Alexandre, comme Perdiccas ou Antipatros, et plus spécialement même, parmi ces hommes de confiance, *hétaires* et *sômatophylakes* du conquérant, les futurs « diadoques », bénéficiaires de plus récents partages et futurs rois, — Antigone, Séleucos, Lysimaque, ces trois derniers étant restés d'ailleurs, avec Sôtêr, les dernières grandes vedettes de ce Proche-Orient mal pacifié? — Quant au fait que Sôtêr n'était pas d'eux tous le plus jeune, observons du moins qu'il était plus jeune qu'Antipatros et qu'Antigone, peut-être aussi que Perdiccas[14] : cet à-peu-près n'est donc guère plus gênant qu'il ne l'était lorsqu'on songeait aux frères de Philadelphe, dont tous, semble-t-il, n'étaient pas non plus ses aînés[15]. La difficulté soulevée par le trop vague mot γνωτοί (germani) ne semble pas davantage insurmontable, si l'on songe aux liens étroits qui unissaient à l'origine les membres de cette caste, de cette aristocratie militaire, ces *frères d'armes*, en somme, gens de la même *maison royale*, οἱ σύντροφοι οἱ ἐκ τοῦ γένους, diront les Chronographes pour désigner ces participants à la succession de l'empire[16] (selon eux Démétrios, Séleucos, Philippe (Arrhidée), Ptolémée) : à ce titre, ils étaient compagnons et « frères », et le mot appliqué à eux jure d'autant moins que tous, peut-on dire, devinrent, alors ou

[11] On admet aujourd'hui que Callimaque, né vers 310, s'est définitivement établi à Alexandrie entre 290 et 285 (Cahen, Belles-Lettres, éd., p. 4). Il aurait donc, en somme, écrit l'*Hymne à Zeus* vers vingt-cinq ans.

[12] Diodore, XVIII, 3 ; Q. Curce, *Hist. d'Alex. de Grand*, X ; Justin, XIII, iv, 10 sq. Il ne s'agit que des principaux gouvernements.

[13] Quatre, d'après les Chronographes ; trois, d'après le Scholiaste de Lucien (F.H.G., III, p. 66 : Perdiccas, Ptolémée, Séleucos).

[14] Antipatros était né vers 380, Antigone quelques années plus tôt encore, Ptolémée seulement vers 365—354 (*RE*, t. 23, 2, col. 1604), Perdiccas vraisemblablement en 365.

[15] Voir ci-dessus, note 6. Et Zeus lui-même, en somme, n'avait pas toujours passé pour l'aîné des fils de Cronos (N, 354 ; O, 166).

[16] *Chronica minora*, I, p. 447, Frick.

plus tard, parents par alliance [17]. Puis enfin, l'expression approchée n'est-elle pas de mise dans un passage à double sens, dont la signification accessoire ne doit être que suggérée par l'ensemble de l'épisode mythique, forcément plus précis, sous lequel elle transparaît ? Et ne devons-nous pas surtout, pour reconnaître cette signification valable, retrouver dans la réalité historique une *situation* et une *action* nettement semblables à celles que décrit la fable ? Or c'est bien à cette exigence que répond l'explication nouvelle, et ceci sera confirmé par les remarques complémentaires qu'on va lire.

a) Le *zétéma* — dilemme — déjà signalé plus haut (« est-ce un hasard, est-ce un partage consenti qui nous a donné Zeus pour maître ? ») se trouve être lui-même exactement applicable à la royauté de Sôtêr. A quoi ce dernier a-t-il dû de se voir attribuer l'Égypte ? Au sort, répond Justin, qui s'est fait l'écho d'une version somme toute assez improbable, mais sûrement ancienne. (*Prima Ptolemaeo Aegyptus et Africae Arabiaeque pars sorte euenit*, et plus loin : *Cum haec diuisio uelut fatale munus singulis contigisset*, . . ., etc.) [18]. A un partage et à un choix concertés, nous répond-on d'autre part. C'est la tradition qui a généralement prévalu, qu'ont accréditée Diodore et Quinte-Curce [19] : l'attribution des grandes satrapies est résultée de négociations au cours desquelles, en raison de son grand crédit, Ptolémée « choisit ou sut se faire attribuer la meilleure part » [20]. Chance ou mérite ? Nous retrouvons notre problème. Nous ne savons, il est vrai, à quand exactement remonte la tradition qu'a suivie Justin. Tout de même, ne faut-il pas penser que le poète de cour, en résolvant le problème à propos de Zeus, songe en réalité à en résoudre un autre tout actuel, c'est-à-dire à protester à mots couverts des mérites de son souverain, peut-être contre des doutes qui se seraient déjà fait jour sur les causes lointaines de sa fortune [21] ?

---

[17] Cela avait commencé en Perse, avec la famille d'Artabaze. On sait que le mot γνωτός s'entend parfois de tous les proches (Γ, 174 ; Ο, 349—350).

[18] XIII, iv, 10. L'idée du *sort* qui préside au partage est assidûment réexprimée.

[19] . . . Συνεδρεύσας μετὰ τῶν ἡγεμόνων . . . ἔδωκε . . . (scil. Perdicca), Diod., XVIII, 3 ; *Perdica . . ., consilium principum uirorum habuit, in quo imperium ita diuidi placuit* . . ., Q. Curce, *Hist. d'Alex.*, X, qui nie en outre que cette répartition ait été prévue dans le testament d'Alexandre.

[20] Bouché-Leclercq, *op. cit.*, I, p. 10.

[21] Moins nettement, l'opposition qui ressort des deux grandes parties de l'hymne entre les enfances obscures du dieu en Arcadie et en Crète (v. 4—54) et sa puissance de maître de l'Olympe (v. 56—96) ne serait-elle pas applicable au Lagide, maintenant souverain respecté, mais de naissance injustement obscure aux yeux du poète de cour ? Parions que si Callimaque eût osé, il eût rappelé clairement le dilemme, glorieux et désobligeant tout ensemble, que posait l'origine du souverain. Car on sait quelles fables rendirent à ce premier Ptolémée l'ascendance illustre qui semblait lui faire défaut. Officiellement fils d'un Eordéen de toute petite noblesse, Lagos, mais peut-être fils de Philippe dont sa mère avait été l'amante, il revendiquait pour ancêtres, nous ne savons d'ailleurs par quel biais, ces Argéades par lesquels il pouvait remonter à Héraclès, donc à Zeus (cf. Théocrite, XVII, 26). La filiation royale ne fait, en tous cas, pas de doute pour Q. Curce (IX, 8, 33) ; Pausanias reste indécis (I, 6, 8) et Plutarque rapporte un trait plaisant sur l'indécision qui aurait été celle . . . du roi lui-même (*De nobilit.*, 19).

b) L'un des étonnements du lecteur, du moins si ce lecteur pense à Philadelphe, est d'y voir faire l'éloge de la valeur militaire de Ptolémée (« . . . tu es le pontife des dieux grâce à ta Vigueur et à ta Force, qui sont assises près du trône », v. 66—67, cf. v. 81—83). « To be sure history tells an other story », constate avec raison K. J. Mac Kay, qui nous renvoie lui-même à Gow. Nous savons assez en effet que Philadelphe n'avait nullement hérité les talents guerriers de son père, et que ce dilettante souvent hésitant, parfois poltron, fut plus ami des Muses que brillant stratège [22]. Mais ajouter « but the conceit was harmless » ne suffit pas [23]. Car Callimaque, un peu plus loin, insiste assez sur la mâle vigueur, la promptitude d'exécution que son prince savait apporter aux affaires (« le soir, il met en actes ses pensées du matin ; le soir, dis-je, les grandes, et les moindres, dès qu'il les pense, alors qu'à d'autres il faut tout un an, sinon plus », v. 87—89), pour que nous trouvions assez graves ces prétendues libertés prises avec l'histoire. Or notre poète redevient pleinement véridique si nous rapportons l'allusion à Sôtêr, à sa prompte conquête de la Syrie du Sud en 312, de la Carie, des Cyclades et de Corinthe en 309, pour ne pas parler d'autres exploits, ou de l'essor que prit si vite en tous domaines, sous son impulsion, la florissante métropole égyptienne.

c) Mais c'est au premier vers de ce placet courtisanesque que l'on surprendra, pour peu que l'on penche en faveur de notre hypothèse, le plus savoureux sous-entendu. Ou plutôt, ce sous-entendu devait accompagner le premier vers, le précéder même dans la récitation à laquelle procéda sûrement Callimaque.

Ζηνὸς ἔοι τί κεν ἄλλο παρὰ σπονδῇσιν ἀείδειν . .

Ainsi commence l'hymne. Et Em. Cahen n'a eu aucune peine à établir, d'après le caractère fort peu religieux de la pièce, qu'il fut déclamé non dans un temple, mais « au Musée, ou dans son alentour, dans un banquet de savants, au moment des σπονδαί qui marquent le début du συμπόσιον-divertissement de lettrés », explique-t-il. « Nous sommes au συμπόσιον, reprend-il plus loin [24]. La coutume hellénique était d'en marquer le début par une libation à Zeus Sôtêr. » La chose est bien connue, et je ne puis douter que le παρὰ σπονδῇσιν du poète n'ait bien ce sens : l'hymne accompagne sûrement l'offrande rituelle au dieu.

---

[22] Son premier vrai succès militaire (surfait d'ailleurs, tout au moins dans les manifestations publiques qui le fêtèrent) remonte à 272—271 : c'est l'expédition contre Antiochos. Mais l'hymne, de l'avis général, est antérieur à cette époque.

[23] Tout ceci renvoie à K. J. Mac Kay, *The poet at play* . . ., p. 13. L'appel que fait ce critique à Théocrite (Id., XVII, 56 sq.) pour une flatterie semblable à l'adresse de Philadelphe n'est guère probant, l'allusion du poète syracusain étant bien fugitive : « . . . toi, guerrier Ptolémée, la brillante Bérénice t'a donné au guerrier Ptolémée » ; c'est, ou presque, un simple et formel effet de symétrie, tout gratuit donc.

[24] *Callimaque* . . ., *Comm.*, ad loc. (cf. p. 7—8).

Mais le critique ajoute : « . . . introduction très lointaine, très discrète, de l'idée des Ptolémées sauveurs ». Non *des* Ptolémées, lui objecterai-je, non de ces θεοί σωτῆρες, mais plus précisément d'un seul d'entre eux, dont le titre glorieux de *sauveur*, qu'il portait officiellement depuis vingt ans déjà [25], était clairement reconnaissable dans la formule consacrée que venait, à ce moment, d'entendre l'assistance, τῷ Διὶ τῷ Σωτῆρι (= à Zeus-*Sôtêr*) ; formule qui le nommait sans paraître le mettre en cause, mais par là-même explicitait d'avance, avec la destination véritable de la pièce, l'assimilation de Ptolémée Sôtêr au dieu de l'Olympe, sur laquelle cette pièce était en partie composée [26]. Et c'est même, selon toute vraisemblance, grâce à cette feinte que les doubles sens offerts par ce texte ambigu à la sagacité des auditeurs pouvaient devenir accessibles, puisqu'elle leur donnait une clé qui les préparait à écouter sans peine, voire même avec un intérêt amusé ou admiratif, l'éloge spirituel du dieu et du roi conjugués.

★

Mon hypothèse ne s'appuie, certes, sur aucune preuve formelle. Mais rien, je crois, n'interdit de la hasarder ; même pas, comme je l'indiquais tout à l'heure, les trop rares indices biographiques que nous possédons sur les débuts alexandrins du poète (aux années de gêne succèdent, savons-nous, l'accès à la cour et l'emploi de νεανίσκος τῆς αὐλῆς [27], qui prouve qu'il y a été introduit tout jeune, entre vingt et vingt-cinq ans sans doute, donc avant la mort de Sôtêr). Dans la tradition du texte, aucune scholie ne nous apprend non plus que la louange qu'on y fait du Prince vise le second Lagide, mais tout vaguement « Ptolémée » [28]. Et que ce Ptolémée, premier protecteur du poète et monarque éclairé de l'Egypte nouvelle, puisse être le père de Philadelphe, n'est nullement démenti par l'histoire : on sait quel foyer de culture, d'études littéraires et scientifiques il fit de sa capitale, et Callimaque n'aurait fait que rejoindre dans son estime les Philitas de Cos, les Démétrios de Phalère et les Euclide.

---

[25] Selon l'opinion générale, depuis 304, Ptolémée l'ayant reçu sur l'ordre (sollicité) d'Ammon, après le secours qu'il avait porté aux Rhodiens contre Démétrios. Voir Bouché-Leclercq, *op. cit.*, p. 64, et 78 n. 4.

[26] K. J. Mc. Kay trouve de bonnes raisons sans doute (*The poet at play*, p. 17) pour que le poète puisse assimiler Philadelphe à Zeus, mais l'assimilation de Sôtêr à Zeus sera toujours plus vraisemblable, parce qu'elle répond à une initiative qui remonte expressément au premier Lagide (et attestée, en particulier, par ses monnaies d'or et de cuivre portant, à partir de 305, les divers attributs de Zeus). Voir J. Tondriau, *Chronique d'Egypte*, XXIII (1948), p. 128 sq.

[27] Détail fourni par Tzetzès (voir E. Cahen, *Callim. et son œuvre* . . ., p. 28, selon qui il s'applique à « un homme jeune, introduit à la cour et approchant déjà les personnes royales »).

[28] Schol. au v. 86 : περὶ τοῦ Πτολεμαίου ταῦτα λέγει. De même v. 87, 90. Dans le cas contraire, il resterait d'ailleurs possible de la discuter (comme on l'a déjà fait pour celle, plus précise, du v. 26 de l'*Hymne* II).

Ma conclusion, si elle était admise, apporterait au poète de nouvelles couronnes. Il ne serait que mieux prouvé que la maîtrise du prochain chef d'école fut précoce, que sa poétique fut mûre dès après la vingtaine, son talent assez sûr, assez tôt reconnu pour savoir dès les premiers essais s'imposer au goût des juges du Musée. Il ne s'annoncerait que de plus loin comme le futur auteur des *Aitia*, comme le prestigieux artificier du verbe qui jongle avec le mythe comme avec l'énigme, mais qui sait composer ses surimpressions et les faire discrètement servir à la gloire du souverain.

NUOVE SCOPERTE E VECCHI PROBLEMI

DI

GABRIELLA BORDENACHE

Nelle pagine del IX volume di questa rivista [1] abbiamo pubblicato un'edicola dedicata alle Moire, proveniente dalle rovine del tempio di Afrodite, nella zona sacra di Histria. La dedica in lingua greca, tracciata sull'epistilio in bei caratteri databili nella prima metà del III secolo prima dell'e.n., non lascia dubbi né sull'esegesi né sulla cronologia. Dato però che nella prima edizione abbiamo pubblicato una modesta fotografia scattata al momento della scoperta, ci sembra utile darne oggi una nuova ed eccellente immagine (fig. 1), dopo il competente ed abile lavoro di R. Bedi che ha ricomposto l'anathema da sei frammenti, ha restaurato la parte superiore dell'anta destra perduta ed ha arrestato il processo di disgregazione del marmo, provocato dal grave incendio che ha distrutto il tempio.

Sedute su una banchetta unica, velate, in ieratica immobilità, la destra protesa con una phiale mesomphalos per ricevere l'offerta dei fedeli, le Moire sono identiche per quanto riguarda l'abbigliamento, ma sottilmente differenziate per gli attributi che, oggi, non si possono chiaramente identificare a causa della corrosione del marmo. Come abbiamo già avuto occasione di osservare, esse ci appaiono in una versione iconografica del tutto nuova nel repertorio sinora noto di queste dee. Così nuova che, se l'anathema fosse giunto a noi senza l'iscrizione votiva, avremmo esitato nell'esegesi, in ogni caso avremmo pensato piuttosto a dee madri, quasi prefigurazione di un gruppo triadico popolarissimo in età romana, nelle province occidentali dell'impero.

Per questo ci sembra opportuno rivenire sull'argomento per avanzare un'ipotesi che, forse, potrà servire da punto di partenza per ulteriori ri-

---

[1] G. Bordenache, *Nuovi documenti sui culti di Istros in epoca ellenistica*, Studii Clasice IX, 1967, p. 147 ss., fig. 4.

cerche sul problema genetico delle ben note divinità del mondo celtico in epoca romana, dette *Matres* o **Matrae*.

Le dee madri appaiono in gruppi di tre, di due ed anche isolate, erette o sedute, velate o no [2]. Senza entrare qui nei complessi e molteplici problemi che solleva il materiale votivo dedicato alle Matres, numericamente imponente (si conoscono ormai piú di mille e cento ex-voto) e tipologicamente assai variato — certo risalente a prototipi diversi — concentreremo la nostra attenzione sul gruppo triadico seduto nel quale le dee, pur con attributi diversi, sono identiche o quasi identiche per proporzioni, posizione e drappeggio. Lasceremo dunque da parte i numerosi monumenti votivi dedicati alle *Matronae* della Germania superiore e inferiore che si distinguono nettamente dalle *Matres* galliche non solo per il nome stesso di Deae o Matronae e per i curiosi appellativi di carattere epicorio — Aufaniae, Afliae, Lubicae, Gesahenae ed Ettrahenae, Gavadiae, Boudunnehae, Albiahenae, Vesuniahenae, Anesamineae, Axsinginehae, Octocannae, ecc. — ma anche per lo schema iconografico: le tre immagini cioè non sono eguali, bensì nettamente differenziate, la centrale di piú piccole proporzioni e con una singolare pettinatura giovanile, le due laterali piú imponenti, anziane, con un'enorme cuffia e un abbigliamento di carattere indigeno [3].

Le *Matres* galliche invece — il gruppo seduto, ripeto — ci appaiono in un drappeggio greco con chitone semplice, altocinto, oppure chitone ed himation, in posizioni identiche (figg. 2—6); variano solo gli attributi, il cui senso generico è ovvio, anche se il valore specifico può a volte sfuggire: uccello, maialino, delfino; brocche, piatti, rocca e fuso; piú comunemente cesta di frutta, cornucopia; anche bambini — i piú meravigliosi frutti della terra — sia in fasce, tenuti sulle ginocchia, sia piú grandicelli,

---

[2] Dato il numero rilevante del materiale votivo dedicato alle Matres, la bibliografia è vastissima. Per questo ci limitiamo a citare una bibliografia essenziale e piuttosto indicativa: O. Ihm, in Roschers *Lexikon* II, 2, c. 2464, s.v. *Matres, Matronae, Matrae*; Eichelheim, RE XIV, c. 2213 ss., s. v. *Matres, Matronae*; Idem, *ib.* XVI c. 952 ss., s. v. *Muttergottheiten*; S. Ferri, EAA, p. 930 ss., s. v. *Matres*. Cfr. inoltre Lambrechts, *Contribution à l'étude des divinités celtiques*, Brugge, 1942 p. 169 ss.; I. de Vries, *La religion des Celtes*, 1963, p. 128/b.

[3] Oltre alla bibliografia generale citata nella nota precedente vedi specialmente, tra gli studi piú recenti: Lothar Hahl, *Zur Erklärung der niedergermanischen Matronendenkmäler*, in BJb. 160, 1960, p. 9 ss.; Harald v. Petrikovits, *Ein Mädchenkopf und andere Plastiken aus dem heiligem Bezirk in Zingsheim*, *ib.* 165, 1965 p. 196 ss. In questi due studi ricca e aggiornata bibliografia. Buone riproduzioni del gruppo triadico delle Matronae, in Helmut Schoppa, *Römische Götterdenkmäler in Köln*, Köln, 1959, Tav. 57, 62—63; *Die Römer am Rhein* (Ausstellung des römisch-germanischen Museum Köln, Kunsthalle Köln, Juni-Juli 1967) Tav. 47.

Per quanto riguarda la specialissima acconciatura della fanciulla centrale, messa già in evidenza da Lothar Hahl, *l. s. c.*, che appare, sin da epoca ellenistica, in piú punti del mondo antico, essa è stata recentemente riportata a un culto orientale e precisamente alla dea Iside: vedi Cl.Rolley, *Les cultes égyptiens à Thasos*, BCH, XCII, 1968,1, p. 187—219,Tav. XVII—XXII.

1. Bucarest, Museo Nazionale di Antichità
(Foto I. Nicolaide)

2 Saint-Germain-en-Laye, Musée des Antiquités Nationales
(Espérandieu, I, 283)

3—4. Lyon, Musée de la civilisation gallo-romaine
(Espérandieu, III, 1741—1742).

5. Autun, Musée Rolin
(Espérandieu, III, 1827)

6. Dijon, Musée Archéologique
(Espérandieu, XV, 9060).

nell'aspetto di graziosi „putti", in piedi presso le dee[4]. Nonostante le accese discussioni sul loro preciso senso religioso, sembra certo oggi che si tratti di divinità genericamente legate al destino degli uomini, distributrici dei beni della terra, protettrici della famiglia, della città, e, forse, di intiere regioni.

Nei primi studi dedicati alle Matres — che risalgono ormai a oltre cinquant'anni — si dichiara di non poter risalire a determinati prototipi per quanto riguarda la composizione delle tre dee sedute[5]. Ricerche recenti[6] tuttavia, stringendo il problema piú da presso, hanno postulato, sia pure in termini assai vaghi, che le dee madri debbono esser sorte, dal punto di vista iconografico, sotto „influenze mediterranee (greche, italiche o etrusche)" che, cronologicamente, si sarebbero manifestate „quando la Gallia e gli altri paesi di influenza celtica divennero parte integrante dell'impero romano e vennero create per i vari santuari le immagini di culto delle divinità locali da artisti e marmorari greco-romani, nonché dai loro scolari e adepti autoctoni".

Ora la fortunata scoperta di Histria ci permette di fare un passo avanti nel precisare il modello del nostro schema iconografico e di postulare che le dee madri celtiche discendono da un archetipo greco creato per le Moire. È appena necessario aggiungere che Histria non è che un accidentale punto di ritrovamento: in realtà si tratta dei fecondi retaggi formali dell'arte ellenica, propagata dalla colonizzazione greca nei paesi del Mediterraneo occidentale. L'identità della posizione in gruppo compatto e la diversità degli attributi, la banchetta unica, il panneggio, generalmente composto di chitone ed himation, la patera nella mano destra protesa (anche se, spesso, trasformata in un piatto carico dei frutti della terra), il capo sovente velato, la monotona frontalità, persino i piedi calzati da scarpe chiuse e non da sandali, sono elementi comuni all'iconografia delle Moire e delle Matres[7]. Certo, nel confronto si devono tener presenti la diversità del materiale e le diverse possibilità degli artigiani che, a distanza di secoli, hanno prodotto materiale votivo di uso corrente: il rilievo di

---

[4] Espérandieu, *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine*, I, 283, 327; III, 1741, 1742, 1815, 1816, 1827, 1831, 2064, 2081; IX, 7068; XIV, 8403 Tav. XXXIV, 8516/1 Tav. LXIV (molto rovinata); XV, 9060, 9061 Tav. LXXV. In questa breve esemplificazione abbiamo citato soltanto i pezzi piú significativi e in migliore stato di conservazione.

Per il tipo delle Matres con puttini di varia grandezza, di un fresco accento ellenizzante, vedi Espérandieu, IX, 7107; J. Toynbee, *Art in Roman Britain*, No 72, Tav. 76. Esse risalgono a un ben diverso prototipo, dal punto di vista contenutistico e formale.

[5] Roschers *Lexikon* II, 2, c. 2468 „... die Darstellungen ... die kein bestimmtes Vorbild und Schema können lassen".

[6] Harald v. Petrikovits, *l. s. c.*, p. 195.

[7] Vedi specialmente Espérandieu, IX, 7068; I, 283; III, 1741, 1742, 1827; XV 9060 (= figg. 2—6). Mi è grato ringraziare anche per questa via Paul Marie Duval che in seguito alle vive discussioni di fronte all'anathema di Histria, ha avuto l'estrema cortesia di farmi avere un cospicuo pacco di schede sulle Matres galliche. Ringrazio nello stesso tempo anche i Direttori dei Musei di Autun, Beaune, Dijon, Lyon, Saint-Germain-en-Laye per il pronto e benevolo invio di fotografie necessarie al mio studio.

Histria, in bel marmo greco a grandi cristalli, viva espressione di un artigianato esperto e qualificato, ci offre tre immagini organiche e naturalistiche per quanto riguarda l'inquadramento architettonico, l'impostazione delle figure, il rendimento del panneggio; i rilievi della Gallia invece, in una pietra calcarea friabile e particolarmente impropria alla scultura (e per questo giunti sino a noi in deplorevole stato di conservazione) sono prodotti dell'arte gallo-romana che, come ogni arte periferica, è semplificatrice, inorganica, indifferente ai valori plastici di modelli figurativi non solo lontani nel tempo, ma del tutto estranei. Si osservino, nell'esemplificazione essenziale delle righe che seguono — nonché nella piú ricca serie citata nella n. 4, scelta tra il materiale pubblicato nell'Espérandieu — la posizione delle dee e il rendimento del drappeggio: dalla posizione un po' rigida, serrata, identica che si può ancora cogliere nel rilievo di un altare di Lione (Espérandieu IX, 7068), per il momento, purtroppo, in un deposito inaccessibile, e nei rilievi da noi riprodotti nelle figg. 2—4, si passa a quella piú movimentata delle figure 5—6 che si distingue per le ginocchia piú allontanate, per un ritmo contrastante nel movimento delle gambe. Quanto alle pieghe di tunica e mantello, approssimative e avolumetriche, esse non riescono a esprimere le forme essenziali di una veste greca — che ormai era un semplice schema da copiare, un modello strano e straniero; tanto meno possono rendere le diversità della stoffa di tunica e mantello — numerose e profonde per la tunica leggera, rare e superficiali per il mantello pesante, come nel lontano prototipo ellenico. Così possiamo seguire il dissolvimento delle forme organiche, dal panneggio delle Matres del citato altare di Lione che, almeno nell'economia generale delle linee di contorno, ci offre una traduzione rigida el semplificata, ma fedele di quello greco, al panneggio di un rilievo di Saint-Germain-en-Laye (fig. 2) ove il mantello è espresso da assurdi e rozzi cordoncini tubolari, orizzontali e meccanicamente paralleli, nonché da un'informe massa verticale a sinistra di ogni immagine, inconscio ricordo dell'elegante piega che, nel rilievo di Histria, ricade solo presso la terza dea per mancanza di spazio. Il motivo del capo velato per tutte e tre le dee si conserva raramente e tende a limitarsi alla dea centrale.

Si veda in questo senso anche la veste delle Matres di un rilievo conservato nel Museo di Autun[8] che, pur allontanandosi dal chitone altocinto di gusto ellenistico delle Moire di Histria, ci conserva fedelmente — nello stesso irrigidimento e nella stessa infedele traduzione — un altro tipo di veste greca, piú antica e meno frequente, col chitone rimboccato.

È il caso di precisare a questo punto che riavvicinamenti tra le dee madri celtiche e le dee del destino del mondo greco-romano sono stati fatti da lungo tempo e a piú riprese: il numero di tre, inequivocabili

---

[8] Espérandieu, 1831.

appellativi quali *Fata* (o *Fatae*), *Matres Parcae* [9] — non troppo frequenti, ma esistenti tuttavia in piú punti del mondo celtico — hanno logicamente attirato l'attenzione degli studiosi su remoti legami cultuali tra le tre dee madri e le tre sorelle che nella religione dei Greci presiedevano al destino umano. Ma sinora il riavvicinamento veniva suggerito esclusivamente dal punto di vista religioso : come tale era fluttuante, incerto, contrastato e discusso. Noi invece, partendo da quell'elemento nuovo che è l'anathema di Histria, ci troviamo su un terreno piú solido, di forme e non di idee, che ci sembra un piú sicuro punto di partenza.

Nel lungo cammino di piú secoli, dal mondo classico greco a quello romano e, da questo, al mondo romano provinciale è naturale che lo schema figurativo delle Moire abbia subìto rielaborazioni piú o meno profonde, secondo un fenomeno ben noto nella storia figurativa di ogni divinità : dal solenne e astratto isolamento delle Moire greche ,,che recano ai mortali il bene e il male'' secondo la concezione esiodea (Teogonia, v. 901—904), isolamento e solennità espressi ancora in modo pregnante nell'ex-voto di Histria, si passa alle Parche d'età romana che, nelle composizioni dell'arte colta, cioè negli affollati rilievi dei sarcofagi, appaiono presso gli dei e gli eroi, generalmente erette, raggruppate o mescolate ad altri personaggi, cariche dei piú variati simboli che (con quel dottrinismo antiquario caratteristico per l'arte funeraria romana) tendono a precisare la loro natura — conocchia e fuso, globo, baghetta, bilancia, cornucopia, libro del destino [10] ; esse si umanizzano cioè e sembrano aver in parte perduto il fondamentale aspetto delle Moire greche, impassibili e fatali distributrici del bene e di quel male che, per i piú, è la morte (anche se alla morte si riferiscono chiari simboli quali il libro del destino e il globo).

Per quel processo di osmosi dell'arte provinciale romana così noto (sebbene per molte parti ancora oscuro), il remoto modello ellenistico è giunto nel mondo celtico intatto nel suo fondamentale schema compositivo ma con le aggiunte dovute alla rielaborazione romana. Vi trovava terreno propizio ; non solo la Gallia era aperta da secoli alle influenze greche ma nel suo pantheon esistevano divinità madri, pur esse in numero

---

[9] Per la denominazione di Parcae delle Matres celtiche vedi Heichelheim, RE XIV, c. 2230 ; E. Krüger, *Matres Parcae in Treverer Gebiet*, in *Schumacher Festschrift*, Mainz, 1930, p. 251. Per la Britannia vedi CIL VII 927 : *Matri(bus) Parc(is)*. Per quanto riguarda l'altare votivo iscritto trovato in Pannonia, certo di influenza celtica, con dedica alle *Fatae* vedine la giusta lettura proposta da G. Alföldi, in Germania XLII, 1964 p. 54. Sulle Fatae (femm. per una migliore corrispondenza con le greche Moire) vedi K. Latte, *Römische Religionsgeschichte* (Handbuch der Altertumswissenschaft V, 4), p. 53.

[10] Sulle Parche Heichelheim, RE XVIII, 1949, c. 1417, s. v. *Parcae* ; C. Caprino, EAA V, p. 143 s., s. v. *Moire*. È naturale che le Parche appaiano in tutte le serie di rilievi relativi alla tragica sorte di eroi e di mortali, periti precocemente : Meleagro, Fetonte, Icaro, Prometeo. Raramente le Parche romane sono raggruppate e, in certo qual modo, isolate come nel rilievo che orna il coperchio del sarcofago di Endimione, Baumeister, *Denkmäler*, I, fig. 523. Sul motivo del globo — che appare anche nei rilievi delle Matres (Espérandieu, XV, 9060) vedi O. Brendel, *Symbolik der Kugel*, in RM LI, 1936, p. 90 ss.

di tre. Così le Matres ci appaiono nello schema delle Moire, e con alcuni degli attributi dovuti alle Parche romane: la cornucopia, il libro del destino, a lungo interpretato quale un rotolo di fasce per il neonato [11], a volte anche conocchia e fuso, bilancia, globo (fig. 6) [12]; mentre il bambino in fasce, viva e immediata allusione al dono della vita, risale certo ad altre fonti figurative, verosimilmente italiche (si pensi, ad esempio, alle dee madri di Capua).

Il fondamentale concetto delle Moire sembra definitivamente scomparso, non corrispondendo all'idea che sembra presiedere al culto delle madri celtiche, distributrici e protettrici dei beni della terra. Attributi quali il libro del destino (assai frequente), rocca e fuso, globo, bilancia, hanno perduto il loro originario significato e vengono ormai meccanicamente rappresentati con la ben nota indifferenza degli artigiani provinciali, del tutto estranei al segreto e preciso linguaggio di un mondo cultuale che non era il loro. Quale inconscio ricordo di un'altra facies religiosa si devono secondo noi considerare, insieme ai simboli ormai oscuri, anche le denominazioni già menzionate di Fata (o Fatae) e di Parcae.

Saranno gli specialisti dell'arte gallo-romana ad arrivare a piú precise conclusioni per quanto riguarda sia l'area di diffusione in Gallia, di questo speciale schema iconografico delle dee madri — che a me sembra limitata alla Lugdunense — sia la diffusione della denominazione di *Parcae* o *Fata*, aggiornando i dati utilissimi, ma ormai vecchi del Krüger (cfr. n. 9), sia la ricerca delle vie di trasmissione del lontano archetipo greco nonché la ragione dell'imponente dislivello cronologico esistente tra la fase di attiva diffusione di quelle forme greche e i tempi di fioritura della civiltà figurativa gallo-romana.

Allo stadio attuale delle nostre conoscenze ci mancano ancora rop pi anelli intermedi del lungo cammino di questa rappresentazione. Ma la sorprendente scoperta a Histria — lontana colonia milesia sul Mar Nero, sinora povera per quanto riguarda la raccolta di materiale plastico — di una redazione delle Moire sconosciuta in tutto il mondo greco ci autorizza a sperare nel ritrovamento di altri monumenti — nella Grecia propria, nelle colonie occidentali e orientali, in Italia — tra il III secolo prima dell'e.n. e il II sec. e.n. che permettano di precisare il cammino di questo schema iconografico.

---

[11] F. Krüger, *o. c.*, p. 249 ss.; E. Thevenot, Gallia VI, 1948, p. 301 ss.; Idem, Revue arch. de l'Est 2, 1951, p. 10 ss.; Idem, Ogam VI, 1954, p. 12; H. Petrikovits, *l. s. c.*, p. 198.

[12] È certo che in molti rilievi delle Matres sono rappresentati evidenti simboli delle Parche che gli editori moderni leggono affrettatamente ed erratamente: così nel rilievo del Museo di Dijon, da noi riprodotto a fig. 6, la dea di destra ha certamente nella mano destra una bilancia mentre nel testo viene affermato che essa „tient de la main droite une serviette"; possiamo inoltre precisare che „l'objet sphéroïde" ai piedi della dea centrale altro non è che il globo del destino e quello ai piedi della prima dea a sinistra — neppure osservato dall'editore — è certamente la conocchia.

TEMA ŞI DESFĂŞURAREA CELEI DE A PATRUZECEA EPISTOLE A LUI SENECA FILOZOFUL

DE

DAN SLUŞANSCHI

Privind cronologic discuţiile asupra afirmaţiilor de critică literară ale lui Seneca filozoful, putem constata existenţa unor perioade destul de bine marcate în evoluţia exegezei; aceste etape se eşalonează în direcţia unei „liberalizări" a aprecierilor, o dată cu adîncirea studiilor de amănunt, cu lărgirea comparaţiilor lexicale, cu clarificarea relativă a ansamblului cultural al epocii autorului în discuţie [1].

---

[1] Luînd drept criteriu părerile asupra existenţei de contradicţii, mai întîi între afirmaţiile lui Seneca din diferite pasaje, apoi între teoriile sale şi realitatea operei sale, putem deosebi următoarele etape de evoluţie a exegezei:

I. Pînă spre 1900, perioadă caracterizată prin trecerea de la intransigenţa clasicizantă a lui Gercke la atitudinea relativ mai îngăduitoare a lui Norden. (Vezi discuţia acestei evoluţii la G. H. Müller, *Animaduersiones ad L. Annaei Senecae epistulas quae sunt de oratione spectantes*, Weida, 1910, p. 7.)

II. Între 1900 şi al doilea război mondial. După încercările lui C. Preisedanz (*De L. Annaei Senecae rhetoris apud philosophum filium auctoritate*, Philologus, 67 (1908), p. 68–112), E. Rolland (*De l'influence de Sénèque le père et des rhéteurs sur Sénèque le philosophe*, Gand, Vuylsteke, 1906) şi C. N. Smiley (*Seneca and the Stoic Theory of Literary Style*, în *Studies in honour of Ch. F. Smith*, Madison, 1919), G. H. Müller (*op. cit.*) a făcut cel mai amplu efort atît de a lărgi sfera de comparaţii lexicale, cît şi de a înnoi studierea variatelor şi complexelor semnificaţii ale fiecărui pasaj, prin căutarea întregului pe care acesta îl formează. Apoi A. Bourgery (*Sénèque prosateur*, Paris, 1922), J. Albertini (*La composition dans les ouvrages philosophiques de Sénèque*, Paris, 1923) şi A. Oltramare (*Les origines de la diatribe romaine*, Paris, 1926) au contribuit considerabil la elucidarea caracteristicilor în sine şi pentru sine ale stilului prozei, ale compoziţiei şi, respectiv, ale încadrării lui Seneca în linia moraliştilor sextieni, demni urmaşi ai diatribei greceşti.

III. De la al doilea război mondial cercetarea a înaintat pe trei fronturi:

a) Aprofundarea cunoaşterii complexe a personalităţii lui Seneca, mai ales ca moralist (P. Grimal, *Sénèque. Sa vie, son œuvre, avec un exposé de sa philosophie*, Paris, PUF, 1948; I. Lana, *Anneo Seneca*, Torino, 1955; W. Trillitzsch, *Senecas Beweisführung*, Berlin, 1962; P. Aubenque – J. M. André, *Sénèque*, Paris, Seghers, 1964).

SCI, XI, 1969, p. 101–113, Bucureşti

Renunţarea la postulatul coerenţei ideale, apoi la căutarea cu orice preţ a unei compoziţii tip, premeditate; surprinderea caracterului moralizator (de predică adresată mai ales sentimentelor) al dezvoltărilor şi argumentărilor lui Seneca; în sfîrşit, determinarea situaţiei moderate a acestuia într-o epocă de modernism exploziv şi sigur de sine, toate acestea permit reluarea pe un plan nou a analizei elementelor care ilustrează opiniile lui Seneca asupra artei cuvîntului.

Alegerea noastră s-a oprit asupra scrisorii a patruzecea, datorită faptului că ea nu s-a bucurat, în genere, de tot atîta atenţie ca şi celelalte epistole referitoare la *oratio*; o urmare a acestui fapt ne pare a fi reducerea insistentă şi automată a temei întregii scrisori la *de pronuntiatione*, fără o urmărire atentă a desfăşurării tuturor argumentelor.

Şi epistola aceasta porneşte de la o temă dată de Lucilius, ale cărui cuvinte sînt citate, credem, *ad litteram* [2]. Imediat după enunţarea acestei teme, care dă o orientare scrisorii, îndreptînd-o spre o direcţie de dezvoltare [3], esenţa ei pare a fi etichetată de termenul *pronuntiatio*: 40, 2 *hoc non probo in philosopho, cuius pronuntiatio quoque, sicut uita, debet esse composita.* Astfel se face că majoritatea comentatorilor care s-au referit la această scrisoare vorbesc despre ea, explicit sau implicit, ca despre o teorie a modului *de pronunţare* al filozofului.

G. H. Müller, care acordă epistolei aproape tot capitolul I (*De pronuntiatione*, p. 15—36), încearcă să-i găsească un plan de desfăşurare deplin şi raţional, ca pentru o teorie coerentă previzibilă din titlu. Deşi mai în treacăt, observaţii similare întîlnim la toţi exegeţii bucăţii în discuţie. Gh. Guţu, *art. cit.*, p. 248, consideră că „este vorba aici mai mult *de pronuntiatione*", remarcînd totuşi tendinţe spre idei mai generale. A. Bourgery, la care se poate observa în genere o intenţie mai adîncă de a urma în amănunt ansamblul de sensuri al termenilor lui Seneca prin traduceri fine şi precise, vorbeşte (*op. cit.*, p. 75—76) cînd de „volubilité", cînd, în genere, de „débit oratoire", fără a intra într-o veritabilă interpretare a sistemului, care rămînea în afara scopurilor sale.

---

b) Determinarea raporturilor dintre Seneca şi publicul contemporan, în ambianţa culturală a epocii lui Nero (mai ales la A. M. Guillemin, *Sénèque directeur d'âmes III. Les théories littéraires*, REL 33 (1955), p. 250—274; Gh. Guţu, *Ideile lui Seneca despre stil*, StCl, II (1960), p. 247—256; E. Cizek, *Despre redactarea scrisorilor lui Seneca*, StCl, II (1960), p. 257—274; A. D. Leeman, *Orationis ratio*, Amsterdam, 1963).

c) Contribuţii la stabilirea mai exactă a textului şi la procurarea unor veritabile instrumente de lucru asupra lexicului operelor lui Seneca (în afara lucrărilor lui B. Axelson, v. P. Grimal, *Les lettres de Sénèque: établissement et histoire du texte*, REL 43 (1965), p. 131—135); v. şi ediţia Préchac-Noblot a epistolelor (Paris, Belles Lettres, I—III, 1956—1958). Cf. şi concordanţele editate de P. Grimal, începînd din 1965 (PUF), precum şi indexurile publicate de către L. Delatte (Mouton & Co.).

[2] (sc. *Serapio philosophus*) *Solet magno cursu uerba conuellere, quae non effundit una, sed premit et urgue. Plura enim ueniunt quam quibus uox una sufficiat* (40, 2).

[3] Acelaşi tipar va da forma lor specifică şi epistolelor asupra stilului lui Fabianus (100), asupra decăderii artei cuvîntului (114), asupra comunicării filozofice (108), asupra stilului lui Lucilius (46; 59, 1—4; 115, 1—2, 18), sau al lui Seneca însuşi (75).

Dar cît de puţin previzibilă şi metodică sau, mai exact, cît de variată, de sinuoasă este evoluţia ideilor în această epistolă ne-o arată însăşi ordinea în care sînt dispuşi termenii, în primul rînd cei specializaţi. Dacă în 40,2 *pronuntiatio* a definit punctul de vedere al frazelor lui Lucilius, desigur comentat de Seneca, în restul epistolei numai *oratio* [4] va nota părerile lui Seneca însuşi asupra exprimării, fie ea filozofică sau oratorică, concretă sau ideală. Diferenţa aceasta nu a fost luată în considerare şi valorificată decît pentru a lămuri aparenta contradicţie pe care o poartă textul manuscriselor între 40,2 cit. şi 40,4 *Quae ueritati operam dat oratio incomposita debet esse et simplex* [5]; deşi schimbarea de registru între *pronuntiatio* şi *oratio* a fost sesizată, nici unul dintre exegeţii care au arătat consecinţele ei imediate nu a dat atenţie efectelor ei următoare. Astfel, chiar în alineatul imediat următor apariţiei lui *pronuntiatio*, *oratio* duce mai departe discuţia, urmărindu-i încă nivelul formal : 40,2 *itaque oratio illa apud Homerum concitata et sine intermissione in morem niuis superueniens*. Dar prelucrarea metaforică petrecută dă sensul prefacerii viitoare : prin intermediul ambiguităţii lui *oratio* — „exprimarea" —, care ca termen adună sub o singură denumire sensul şi forma, concretul şi generalul, discuţia trece pe nesimţite, o dată cu referirea la criteriul adevărului, în domeniul raportului dintre înţelesuri şi realitate, depărtîndu-se deci de *pronuntiatio* ca atare [6].

Alegoria medicală imediat următoare (40,4) [7], bazată pe egalitatea *oratio* = *remedium*, întăreşte printr-o formulă specifică diatribei această proclamare a valorii morale efective. Mai apropiată de punctul de plecare din terenul emisiei, comparaţia cu alergarea atestă şi ea, prin termenii ambigui pe care-i conţine [8], o intenţie moralizatoare.

Şi mai clar se subliniază într-un pasaj ulterior că e m i s i a, subordonată şi înglobată în v o r b i r e, trebuie apreciată din punctul de vedere al lui *uir sapiens* : 40,12 *hanc ego* (sc. *celeritatem*) *in uiro sapiente recipio, non exigo*; *ut oratio eius sine impedimento exeat, proferatur tamen malo quam profluat.*

---

[4] Observaţia că la Seneca *oratio* nu are sensul de „discurs", ci înseamnă numai „expresie, stil, vorbire" (sau, pentru a uni notele speciale într-un singur echivalent, „exprimare"), cuprinde în sine un reflex al evoluţiei de la oratoria publică, de for, la comunicarea vorbită în cercuri restrînse, *inter familiares*. (Notarea expresă a diferenţei de semnificaţii apare, de exemplu, la E. Cizek, *Les controverses esthétiques de l'époque dans la lettre 114, de Sénèque*, în *Antiquitas Graeco-Romana ac tempora nostra*, Acta Congr. Int. Brno, 1966 [1968], p. 353.)

Manifestările în public, oratorice (dar uneori şi exprimarea aleasă în general), selectate ca formă aparte, sînt reprezentate de *eloquentia* cf. 40, 11. În ochii filozofului însă *oratio* este indispensabilă predicaţiei, ca o haină sau o oglindă a vieţii, a adevărului (cf. 114, 1 ; 115, 2) ; *eloquentia* rămîne mai jos decît *uita* chiar şi în raport cu *scientia* (cf. 40, 12).

[5] Cf. discuţia din ed. Hense şi de la G. H. Müller, *op. cit.*, p. 20. A. Bourgery, *op. cit.*, p. 74 ; Gh. Guţu, *art. cit.*, p. 248, n. 4 ; A. D. Leeman, *op. cit.*, I, p. 264.

[6] Cf. 40, 4 cit.

[7] *Quid, quod haec oratio, quae sanandis mentibus adhibetur, descendere in nos debet? Remedia non prosunt nisi immorantur.*

[8] 40, 6 *perturbata* şi *inmissa*, calificări pentru *oratio*.

O ultimă definiţie este menită întăririi acestor învăţături în mintea discipolului: 40,14 *nam quemadmodum sapienti uiro incessus modestior conuenit, ita oratio pressa, non audax.*

Credem deci că, departe de a trata *de pronuntiatione* în sine, ep. 40 reprezintă o încercare insistentă de a abate atenţia lui Lucilius (şi implicit a cititorului contemporan) înspre *oratio, quae ueritati operam det*, departe de preocupări strict formale.

Un arsenal întreg de mijloace este pus în linie pentru a înlesni atingerea acestui scop. Metaforele[9] încă vii sau reactualizate sînt folosite datorită calităţii lor de a înnobila demonstraţia. Convingerea prin efect emotiv are meritul de a crea, prin lipsa complicaţiilor tehnice, un mediu propice variaţiilor, excursurilor şi reinterpretărilor. Atenţi la formula ,,pronunţării'', care deschide diatriba, comentatorii au fost încontinuu tentaţi să înţeleagă şi să explice expresiile figurate doar ca o prelucrare retorică a unor păreri despre emisia fonică; evoluţia pe care am schiţat-o infirmă, credem, această poziţie de principiu.

Un argument important în favoarea interpretării obişnuite par să-l constituie revenirile pe alocuri ale unor termeni adesea legaţi de *pronuntiatio*[10], sub aspectul d e b i t u l u i v e r b a l. Dar dacă, sistematic, fiecare termen este însoţit de o referire la valori etice, ne pare justificat să afirmăm că nivelul pronunţării nu este cel dominant şi de referinţă, ci cel secundar şi dominat.

Este deci necesară mai întîi o trecere în revistă a termenilor pe care îi găsim în alte texte cu valori relativ precise, speciale, legate de pronunţare (nu fără a vedea cum sînt încadraţi în context), pentru a schiţa apoi conform căror criterii etice şi prin ce mijloace de expresie caută predicaţia morală să-şi atingă ţinta.

A) TERMENI SPECIALIZAŢI

Dictare, termen folosit mai ales pentru notarea vorbirii lente şi clare, care să poată fi urmată de cineva în scris, are rolul de a preciza o anecdotă: 40,10 *singula uerba uellenti, tanquam dictaret, non diceret*[11]; este limpede că *dictare* apare aici ca o formă bazată pe *dicere*. Acest

---

[9] Ele sînt îmbinate atît de strîns pe parcursul întregii epistole, încît caracterul alegoric pe care îl dau cursului ideilor aproape că anulează valorile tehnice pe care unii dintre termenii din sferele acestor metafore le au de altfel, în contexte speciale, referitoare la forma în sine (cf. mai jos).

[10] *Celeritas* — ,,rapiditatea'' (40, 7; 12), *uelocitas* — ,,iuţeala'' (40, 8), *facilitas* — ,,uşurinţa'' (40, 12); *dictare* (40, 10), *intermittere* — ,,a întrerupe'' (40, 10), *interpungere* — ,,a pune semne de punctuaţie'' (40, 11).

[11] Şi *uellere* — ,,a smulge'' (cf. mai jos, despre *conuellere*) şi *dictare* par întrebuinţate pentru a sublinia ridicolul unor aspecte ale dozării ritmului vorbirii.

pasaj urmează după unele calificări valabile pentru *oratio*, în sensul ei „total": 40,9 *qui quantum dicant, non quemadmodum quaerunt*[12].

Prin urmare, caracterul expresiv și totodată unilateral al lui *dictare* (legat doar de forma exprimării) este un element esențial pentru sublinierea importanței morale a lui *dicere* (care denotă și emisia și înțelesul). Este demnă de remarcat această subtilă nuanțare a termenilor banali prin punerea lor în relație cu forme înrudite, mai colorate, dar și cu semnificații mai restrînse.

Un exemplu de răsturnare a situării afective a unui termen îl constituie întrebuințarea lui *intermittere*: 40,10 *Nam C. Hateri cursum ... longe abesse ab homine sano uolo*; *numquam dubitauit, numquam intermisit*; termenul notează întreruperile în șirul vorbirii, care, de regulă, sînt considerate defecte ale expunerii[13]. Seneca, bazîndu-se pe *designatum*-ul cuvîntului (= „a întrerupe"), îi reinterpretează în mod frapant calitatea: dintr-o greșeală de formă, acesta devine un merit de conținut (= „a șovăi în căutarea ideilor"). Că această modificare este puternică și voită ne-o dovedește și *dubitare*; apariția acestuia înseamnă, pe lîngă simpla notare a unui fenomen psihic ce întovărășește exprimarea, o accentuată apreciere a seriozității morale pe care o implică atenția concentrată, chiar în dauna formei exterioare de prezentare.

Cam în același mod, *incipere* și *desinere* (40,10)[14] nu fac decît să comenteze debitul sub aspectul „total" de *dispositio*.

Cazul cel mai interesant îl formează însă *interpungere*, a cărui folosire pune problema înlănțuirii afirmațiilor lui Seneca în detaliul desfășurării ei. Bourgery vorbea de asociații de idei[15]; fără a discuta principiul, ne întrebăm dacă nu cumva relația parțială dintre *inter-mittere* și *inter-pungere*[16] este cea care a determinat bifurcația ulterioară: scris/vorbit, îndată după o altă scurtă abatere a discuției spre opoziția dintre greci și latini[17].

Substantivele nu sînt mai precise decît verbele, iar contextele în care apar nu sînt mai puțin diverse, dacă nu chiar eterogene.

Celeritas dicendi (40,7), după ce a servit drept concluzie unei dezvoltări axate pe alegoria mersului, este la rîndul său opusă stăpînirii de sine și decenței potrivite filozofului, creînd astfel un contrast a cărui soluție

---

[12] Cf. *ibid.* și *disertus*, termen politicos extrem de general. Ambiguă, între *compositio* și *pronuntiatio*, este și expresia *tria uerba iungere* (40,9); ironia replicii constă tocmai în interpretabilitatea ei.

[13] Cf. Quintilian, *Inst. Or.*, 11, 3, 23. Pentru constanța acestui unghi de vedere la Seneca, cf. *intermissio* — „întrerupere", cu o interpretare similară în 40, 2.

[14] *Semel incipiebat, semel desinebat.*

[15] *Op. cit.*, p. 101.

[16] Cf. și *inter-ruptus* (40, 3).

[17] Legarea imaginii scrisului de expresia vorbită, relație secundară într-o epocă de manifestare oratorică, începe deci să cîștige teren o dată cu îngrădirile puse manifestărilor publice, ca un alt reflex al limitării, al literaturizării propriu-zise a unei tradiții de artă a cuvîntului esențialmente vorbită.

este enunţată, în numele diatribei, de termenul median *ponere* — „a aşeza" (opus lui *proicere* — „a azvîrli"); aceasta, la jumătatea drumului între gînd şi sunet, priveşte către *compositio* — „îmbinarea unităţilor". Mai departe, avîndu-l ca opus pe *facilitas* (40,12) şi urmînd tot unei imagini relative la mers [18], *celeritas*, exterioară aspectului moral, califică din nou debitul; situarea ei ca defect de formalism o orientează însă, prin contrast, spre aspectul de comunicare al vorbirii [19], şi nu spre cel de emisie pură şi simplă.

Şi formula *dicendi uelocitas* (40,8), folosită probabil ca *uariatio* pentru *celeritas*, numeşte un artificiu interzis chiar şi oratorului, o nereuşită modalitate de comunicare a sensurilor; imposibil de urmărit (*subsequi*), fără regularitate (*sine lege*) şi, ceea ce este cel mai interesant, *inreuocabilis*; cererea aceasta a unei anume repetabilităţi mentale ne lămureşte cum vedea Seneca procesul de convingere a discipolilor [20].

În acest pasaj apropierea şi totodată distincţia dintre orator şi filozof (latură a discuţiei atinsă în 40,2 şi 40,4) aşază limitele problemei, ducîndu-ne din nou spre tema caracterului imediat al exprimării.

Este luată în consideraţie numai comunicarea vorbită, a cărei caracteristică esenţială în raport cu discursul pregătit şi mai ales cu forma scrisă este extemporalitatea. Observăm deci că întreaga epistolă atacă problema comunicării sub aspectul vitezei de exprimare mult mai mult decît sub cel de *pronuntiatio*, în sensul tehnic-retoric pe care cuvîntul îl are în manualele de şcoală [21]. Afirmînd că subiectul acestei scrisori îl formează aspectele morale ale debitului comunicării, susţinem că ea dezvoltă o temă în acelaşi timp mai restrînsă tehnic (debitul) decît aria cuprinsă de *pronuntiatio*, şi mai largă filozofic, pe baza ideii esenţiale că scopul principal al exprimării îl constituie transmiterea noţiunilor morale. Mai mult decît atît, tratarea acestui subiect, astfel încadrat, reprezintă o preschimbare treptată a replicii la remarca formală a lui Lucilius într-o înşiruire de sfaturi asupra rolului precumpănitor al ţinutei morale faţă de comportamentul verbal; datorită specificului educaţiei retorice şi din cauza caracterului de „spectacol de cameră" al manifestărilor literare contemporane, aceste îndrumări au ajuns să se închege într-un pasaj de critică literară.

---

[18] *Expedite* în opoziţie cu *concitate* (40, 12); cf. *concitatus* (40, 2) şi *concitare* (40, 8).

[19] Cf. *disputare*, *ibid.*, altă etichetă a discuţiei filozofice.

[20] Descris şi prin *insidere* (40, 3) — „a se stabili" şi *inmorari* (40, 4) — „a zăbovi" (despre influenţa preceptelor asupra elevilor).

[21] Cf. Quintilian, *Inst. Or.* 11, 3 [*De pronuntiatione*], unde, într-o amplă şi riguroasă tratare a notelor importante ale pronunţării, debitul nu primeşte o atenţie deosebită. Apariţia lui *pronuntiatio* ca titlu al ep. 40 este totuşi explicabilă, dat fiind că G. H. Müller, de exemplu, scriind în latineşte, nu a beneficiat de avantajul unui metalimbaj mai explicit; comoditatea etichetei şi aparenta sa potrivire va fi făcut ca aceasta să fie adoptată şi de ceilalţi autori, fără o temeinică revizuire.

B) FUNDAMENTUL ETIC

O serie întreagă de termeni care aparţin vocabularului filozofiei morale, venind să dea o justificare exprimării, discuţiei, comunicării, participă implicit la părerile lui Seneca asupra acesteia. Îmbinarea aceasta se realizează sub două aspecte principale : calitatea vorbitorului şi intenţia sa ; este de la sine înţeles că, şi în ansamblu şi în amănunt, cele două laturi se întrepătrund.

a) Calitatea vorbitorului

Dignitas morum (40,8) şi *uerecundia* [22] (40,14), în contexte similare (*saluā* + Abl.), notează înălţimea spirituală net separată de desfăşurările verbale abundente şi susţinute, dar găunoase. Cine este subiectul ideal al discuţiei ne-o arată ***homo sanus*** (40,10), ***uir sapiens*** (40,12 ; 14) sau chiar *philosophus* (40,2) [23], iar exemplul lui Fabianus [24] ne arată locul subordonat al artei cuvîntului.

De aceea *orator* (40,2 ; 8) va fi doar o limită concesivă [25], luată în considerare, fără a fi însă agreată.

b) Intenţia vorbitorului

Mult mai des decît reprezentarea statică a sistemului valorilor etice apare descrisă mişcarea, punerea în acţiune a teoriei generale prin intermediul preceptelor ; drept punte nediscutată între soliditatea spirituală şi frazare serveşte ideea subînţeleasă a necesităţii predicii morale. Unitatea dintre cele două aspecte o surprinde variaţia minimă *regere/regi* [26] — „a/a se stăpîni" (acelaşi lucru, în legătură cu formele, îl va semnifica *temperare* [27]).

Prin lipsa pînă şi a efectului plăcut, într-o admitere condescendentă a existenţei acestuia ca valoare pentru *imperiti* — „nepricepuţii" [28] —, căutarea iuţelii în sine este implicit clasată ca o inconştienţă.

De cealaltă parte, *tradere praecepta* (40,3), definire solemnă, va fi idealul în numele căruia sînt condamnate artificiile de viteză a emisiei ; o ilustrare a aceleiaşi idei o aduce şi opoziţia *agere rem seriam* [29] */circulari* („a umbla ca un *praeco*", 40,3). Ceva mai complexă este situaţia lui *docere*

---

[22] Cf. şi *pudere* (40, 13).

[23] Cf. şi *philosophia* (40, 7).

[24] 40, 12 *Fabianus, uir egregius et uita, et scientia, et, quod post ista est, eloquentia quoque.*

[25] În 40, 8 concesia este chiar dublată : *Vix oratori permiserim talem dicendi uelocitatem...*

[26] 40, 4 *Quomodo autem regere potest, quae regi non potest?*

[27] 40, 14 (*uerba* sc.) *tamen temperanda sunt.*

[28] 40, 5 *Quid, quod ne uoluptatem quidem ullam habet talis uerborum sine dilectu ruentium strepitus?*

[29] Referinţă aristocratică la aspectele solemne ale vieţii publice.

(ibid.), care punînd în valoare „enunţurile" filozofului [30], este cu totul departe de semnificaţia lui specială, retorică („a informa asupra datelor concrete ale problemei"); că reinterpretarea este intenţionată o arată imediat mai jos *mouere* (40,4), o altă treaptă a aceluiaşi sistem retoric, transformată în defect de „abuz de sentimente". Între cele două gradaţii, *ueritas* şi *uerum* (40,4), adevărul formulat cu simplitate [31], reprezintă etalonul care sprijină modificarea de nuanţe şi semnificaţii.

Tot aici, metafora medicală [32] amplu dezvoltată, împletită cu cea a mersului şi cu termeni deja consacraţi, determină o polarizare de semnificaţii pe axa „boală-însănătoşire" (*morbus-sanare*) [33].

Toate aceste precizări etice comentează, cu o insistenţă tipică diatribei, simpla afirmaţie stoică formulată în altă parte de proverbul *talis hominibus fuit oratio qualis uita* (114,1) [34].

C) METAFORELE

Am precizat pînă acum relaţiile dintre termenii care conduc şi susţin discuţia în înaintarea liberă a acesteia de la o idee la alta, de la o formulare la alta; în acest cadru, forme atrase dintr-o serie de arii lexicale mai îndepărtate structurează un ansamblu metaforic variat şi expresiv.

a) Efectele s o n o r e singure, urmărite în afara sensurilor devin prin sine defecte, în opoziţie cu importanţa înţelesului: *sonare/ualere* (40,5 *plus sonat quam ualet*) [35]; prin urmare, numai înlăturînd, adică depăşind judecata „după ureche" (*auris* în 40,4 şi 40,8) [36] se poate ajunge la adevăratul contact al înţelegerii. Mai accentuat, *strepitus* (40,5), implicînd transformarea cuvintelor în zgomote *ruentes*, condamnă şi mai limpede abuzul de artificii formale.

b) Mult mai frecventă este folosirea metaforică a i m a g i n i i c u r g e r i i; ea împrumută, în principiu, valorile sale expresive calificărilor generale ale vorbirii, dar se poate referi şi numai la compoziţie sau la pronunţare. Acest fapt, caracteristic manualelor tehnice, a lăsat impresia continuării discuţiei pe planul *pronuntiatio* în toată epistola. Dar stilul metaforic, care domină mai mult decît altele scrisoarea a patruzecea, poate ilustra tocmai încercarea de a lărgi limitele problemei, de a obţine un efect mai amplu şi în acelaşi timp mai stabil. Aceasta cu atît mai mult,

---

[30] *Voces* (33, 1; 33, 7; 108, 35).

[31] *Simplex* şi lîngă el, tot reinterpretat, *incompositus* „fără prelucrare" (40,4).

[32] Este un fapt cîştigat de multă vreme că imaginea medicului era un loc comun al predicatorilor populari, în special al cinicilor. Cf. *sanare* 40, 4; 59, 15; 117, 33; *sanitas* 53, 8; 83, 26; *sanus* 40,10; 66, 6; 114, 3 şi 22. Vezi şi *salutaris*, 108, 9; discuţii la A. Oltramare, *op. cit.*, p. 166 şi la G. H. Müller, *op. cit.*, p. 27.

[33] Cf. 40,4 cit.; 40, 10 *homo sanus*; 40, 14 *morbus* şi, mai pe larg, 40, 5 *medicus, aeger*.

[34] Cf. 75, 4 *Concordet sermo cum uita* şi 115, 2 *Oratio cultus animi est*.

[35] Cf. 114, 16 şi *sonitus* în 108, 7; *sonus* 52, 11; 108, 7.

[36] *Auris* apare, cu valori paralele, şi în 75, 7; 100, 2; 108, 6.

cu cît metaforele înlănţuite [37] se învecinează şi sînt interpretate de termeni specializaţi care sesizează aspecte ale vorbirii total diferite de pronunţare [38], în sensul retoric. Deja Lucilius folosise o expresie aparţinînd acestei sfere : *effundere una* (40,2) [39], denumind înşiruirea lină, opusă unei urmăriri zbuciumate (*conuellere* — „a smulge în serie", *premere* — „a presa", *urguere* — „a înghesui"). Imaginea curgerii din fraza lui Lucilius pare să-i fi adus aminte lui Seneca versurile din Iliada care descriu elocvenţa lui Nestor (A 247—249) şi a lui Ulisse (Γ 221—223); traducerii textului homeric îi sînt datorate *nix* şi *profluere* (40,2) [40]. Apropierea aceasta pe linia formei metaforice a generat însă un nou tipar al discuţiei ; acceptarea implicită a argumentului tradiţional, de şcoală, că Homer a separat primul tipurile oratorice, justifică despărţirea celor două înfăţişări ale exprimării, avîntată şi reţinută, disociere care străbate tot restul scrisorii, bineînţeles nu fără a fi continuu comentată şi interpretată. Asupra faptului că *stillare* [41] este un pas înainte al lui Seneca înspre alegorie în aceeaşi ordine de idei şi aceeaşi sferă metaforică par să fie de acord toţi comentatorii.

Dacă *torrens* (40,8), ca adjectiv, este o formă curentă în critica literară, *perennis unda* (40,8), expresie importantă prin trăsătura de continuitate pe care o introduce, este o formulă personală a lui Seneca ; ca urmare, s-a produs şi o deplasare relativă a lui *torrens* spre „şuvoi cu izbucniri", lăsînd ideea vitezei de curgere ca funcţie secundară [42].

c) Cea mai insistentă imagine metaforică, care revine mereu pe parcursul întregii epistole, este cea a mersului. Dominantă, asimilarea vorbirii cu deplasarea umană are la bază tema curentă în diatribă, reluată pe scurt la sfîrşitul epistolei : 40,14 *nam quemadmodum sapienti uiro incessus modestior conuenit, ita oratio pressa non audax* [43]. Importanţa ei este extremă îndeosebi pentru că termenii care îi aparţin organizează şi

---

[37] Legate pînă spre *allegoria*, metaforele sînt puternic reactualizate şi nu nişte simple *abusiones* tehnice.

[38] De exemplu : a) A l e g e r e a c u v i n t e l o r : *abundans* (40, 3), *dilectus* (40, 5), *exilitas* (40, 3), *inopia* (40, 3) ;

b) O r d i n e a c u v i n t e l o r : *iungere uerba* (40, 9), *ordinatus* (40, 2), *perturbatus* (40, 6), *ponere* şi *proicere* (40, 6).

c) E f e c t u l : *extendere aures* şi *obruere* (40, 3), *insidere* (40, 3).

d) D i v e r s e : *audax* (40, 14), *disertus* (40, 9), *exercere uerba* (40, 6) şi *exercitatio* (40, 14), *pressus* (40, 14), *uis* şi *uires* (40, 8).

[39] Dacă luăm în consideraţie un pasaj din ep. 100, 2 (*Fabianus mihi non effundere uidetur orationem, sed fundere : adeo larga est et sine perturbatione. . .*), putem observa cu uşurinţă că termenul este foarte maleabil şi uşor de modelat după situaţii diverse, dar cu sensuri generale.

[40] Şi de această dată trebuie remarcată relativitatea folosirii termenilor : cf. 40, 12, unde, în raport cu *proferri* („înşiruirea de la sine" a ideilor ce se cer spuse), *profluere* (calitate estetică a genului *floridum*) rămîne nu un defect, dar un ἀδιάφορον.

[41] „A picura" (40, 2 *aeque stillare illum nolo quam currere*).

[42] G. H. Müller, *op. cit.*, p. 30, nu a sesizat această restructurare impusă de *perennis*, făcînd, probabil, o analogie nu întru totul justificată cu 100, 10 (*oratio Fabiani* sc.) *non est uiolenta nec torrens, quamuis effusa sit.*

[43] Ideea aceasta apare în alte forme şi în ep. 52, 12 ; 66, 5 ; 114, 3.

orientează şi elementele celorlalte imagini (a smulsului [44], a medicamentului, a curgerii); prin dizolvarea caracterului tehnic al discuţiei se creează cadrul adecvat reinterpretărilor etice dedicate vorbirii, dar după transpunerea ei în „comportament''.

Trecînd în revistă termenii care operează această modificare, trebuie să menţionăm mai întîi varietatea lor, atît ca *denotatum*, cît şi în ceea ce priveşte contrastele imediate în care intră. G. H. Müller (*op. cit.*, p. 18) crede că o serie de cuvinte sînt împrumutate din limbajul militar şi că aduc de acolo puternice conotaţii expresive: *concitate* şi *expedite* (40,12), *concitatus* (40,2), *impedimentum* (40,12), *pedetemptim* (40,7) şi, eventual, *raptim* (40,5) [45]. Opoziţia dintre *expedite* şi *concitate*, ca şi apariţia în imediată apropiere a lui *impedimentum* ne poate îndrepta spre această opinie, dar credem că ar trebui să se ţină seama şi de uzarea relativă a termenilor; este foarte posibil ca, stabilind solid imaginea mersului la drum lung, aceste cuvinte să nu mai constituie o raportare nemijlocită la *sermo militaris* [46].

Stăpînirea mersului, care scade cu cît creşte viteza, domină, ca trăsătură distinctivă, stabilirea raporturilor dintre termeni, în această epistolă în care graba, repezeala pur formală, este principala vină a vorbitorului.

Buna măsură nu este decît foarte palid reprezentată: *pedetemptim procedere* (40,7 — „a înainta pas cu pas''), *proferri* (40,12 — „a fi dus înainte'') [47], eventual *decurrere* (40,14 — „ a se desfăşura de la sine'') şi, ca o insistenţă, arhaismul *gradarius* (40,11 — „încet-mergător'') [48], cu referire la Cicero. După cum o arată mai ales *gradus sistere* (40,7), ele sînt definiri inverse, mai mult prin contrast cu defectul de viteză, şi lasă o ciudată impresie de nesiguranţă, de vreme ce calitatea este determinată abia la a doua mînă.

---

[44] Reprezentată de *conuellere* (40, 2, unde este citat Lucilius) şi de *uellere* (40, 10). Pentru studiul statutului imaginii şi a raporturilor dintre membrii ei există o excelentă analiză la G. H. Müller, *op. cit.*, p. 16.

[45] Ar putea fi, eventual, adus în comparaţie şi *tractim*, care pare a fi o inovaţie ironică după acelaşi tipar. Faptul că termenul este un citat (40, 9 *Cum quereretur, quomodo P. Vinicius diceret, Asellius ait*: „*Tractim*'') nu scade cu nimic valoarea selectării sale de către Seneca.

[46] Este fără îndoială simplistă reducerea continuă şi automată la vocabularul militar a unor termeni care au fost cîndva luaţi de acolo. De altfel, opoziţia război—pace, ca şi derivaţia ei palestră—luptă adevărată, devenise un loc comun; pe de altă parte, în perioada de care ne ocupăm oamenii de cultură nu jucau decît arareori un rol militar real, neavînd deci formaţia necesară unei legături strînse cu terminologia armatei; în sfîrşit, publicul ajunsese departe de a se simţi direct legat de viaţa militară. Toate acestea vor fi determinat prefacerea întregii arii într-un arsenal convenţional, comod de mînuit.

[47] Compuşii lui *ferre*, folosiţi mai ales la pasiv, arată dependenţa expresiei de starea psihică sau de intenţia vorbitorului; ei notează defecte (*auferre* 40,4; *auferri* 100, 4; *efferri* 59, 4) cînd exprimarea este subordonată dorinţei de epatare, dar *proferri* (*loc. cit.*) are valori pozitive, dat fiind că marchează ordonarea „dinlăuntru'' a debitului. Nu este fără interes să notăm paralelismul cu *pro-cedere* (40, 7).

[48] Cf. A. Bourgery, *op. cit.*, p. 216.

Semnificativ pare şi faptul că defectul de încetineală nu apare notat de termeni din sfera mersului, ci de forma specializată *tarditas* (40,3) şi de altele din sfera curgerii (*stillare* — „a picura" şi *obruere* — „a acoperi ca o avalanşă", ambele în 40,3) sau a aşteptării (*taedium* — „plictiseala", *exspectari* — „a fi aşteptat, prevăzut", *extendere aures* — „a face pe cineva să i se lungească urechile ascultînd", toate în 40,3) [49]. Prin izolarea defectului de ritm prea lent s-a renunţat la o tripartiţie de tip peripatetic: prea încet — bine — prea repede; conştient de aceasta, Seneca trece astfel la o distincţie bilaterală: încet — bine — mers/repede — greşit — fugă; conducînd astfel discuţia, filozoful o subordonează implicit antinomiei fundamentale dintre *res* şi *uerba*, subiacentă întregii sale concepţii despre comunicare [50]. Această interpretare explică şi construirea, evident în glumă, a compusului *tardiloquus* (40,14), care să încheie scrisoarea cu o *summa*, după un obicei al lui Seneca [51] împrumutat din tradiţia diatribei. Concluzia schiţată astfel, autoironică pentru a nu părea profesorală, este în mod sigur o asimilare concesivă (în numele sensului) a bunei măsuri cu o anume tărăgănare, prin contrast cu pericolul pe care îl reprezintă graba lipsită de fond.

Aşadar, alergarea în sine simbolizează superficialitatea grăbită (*fugere* 40,3; *currere* 40,3; *ruere* 40,5; *cursus* [52] 40,2, apoi *uadere* [53] şi *festinare*, ambele în 40,8). O imagine derivată o introduce *immissus*, care leagă poetic expunerea de galopul neînfrînat al calului [54].

Efectul nefast al acestei grăbiri este al doilea aspect care îl interesează pe Seneca. Paralel cu formula tehnică pentru înghesuirea dezlănţuită a cuvintelor (*ingerere* în 40,8) [55] apare o formulă din domeniul curgerii (*aures obruere* — 40,4), importantă pentru că ne arată prin ce combinaţie s-a ajuns la forma şi semnificaţia lui *superuenire* (40,2 — „a năvăli ca o avalanşă, ca o cascadă") [56], îndată după *uenire* (40,2).

În aceeaşi ordine de idei, efortul de a convinge năvalnic (*impetu rapere* 40,4) [57] se pierde zadarnic printr-o trecere pe lîngă auditori (*prae-*

---

[49] Ultimii termeni strîns legaţi de efectul exprimării, constitue o abatere a expunerii de la firul principal. Ritmul lent ţine de *docere* (ca plan retoric), cel rapid de *mouere*; din această cauză este menţionat *taedium* ca efect al exprimării greoaie. Cf. H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München, Hueber, 1960, I, p. 141: „Das *docere* ist der Gefahr des *taedium* ausgesetzt".

[50] Cf., ca reproş, 40, 14: *et a rebus studium transferendum est ad uerba.*

[51] Cf., de exemplu, 47, 11 şi 20.

[52] Acesta, deja tehnic, este reactualizat prin ceilalţi termeni încă netociţi (cf. 40, 10; 40, 13; 100, 2).

[53] Cf. Ernout-Meillet, *Dict. Etymol.* [4], Paris, 1959, *s. u.*: „*uādō* comporte, tout au moins dans ses emplois anciens, une nuance de rapidité et d'hostilité qui n'est pas dans *eō*".

[54] În 40, 6. Cf. G. H. Müller, *op. cit.*, p. 26.

[55] *Ingerere quantum aures pati possunt.*

[56] Cf. G. H. Müller, *op. cit.*, p. 18. Termenul este deci o îmbinare a imaginii deplasării cu cea a curgerii; important este faptul că el nu corespunde nici unui cuvînt homeric, deşi apare într-o parafrază directă.

[57] Cf. *raptim* (40, 5) şi, specializat în genere, dar colorat de context, *rapidus* (40, 3).

teruolare — 40,5) [58] şi tot la efect, dar asupra însuşi vorbitorului, se referă şi *auferri* (40,4) [59].

Metafora mersului fusese folosită numai cu subînţelesuri formale în cuvintele lui Lucilius citate la începutul scrisorii (*premere*, *urguere* 40,2). După cum am văzut, Seneca a reluat-o, subordonînd-o însă continuu faţă de *dignitas*; în al doilea rînd, caracterul puternic figurat al textului lui Lucilius ne arată că stilul metaforic al lui Seneca nu poate să fi depăşit limitele „normalului" [60], dacă îl comparăm cu modul de exprimare cultivată al contemporanilor săi imediaţi.

Am constatat deci că, drept răspuns la o afirmaţie a lui Lucilius referitoare la forma expresiei, Seneca, introducînd în discuţie etalonul moral, a recompus un nou sistem de valori în domeniul intermediar (şi ambiguu) al fluxului vorbirii; prin îmbinarea unei serii de aspecte variate, însă legate între ele, filozoful a evitat să dea expunerii sale un caracter tehnic, orientînd-o mai degrabă spre o înregistrare totală a fenomenului. Pentru a servi acestui scop au fost legate, pînă spre *allegoria*, lungi şiruri metaforice; totodată, formele specializate, ajungînd în contexte fie ironice, fie polivalente, au suferit modificări de semnificaţii sau de nuanţe afective, în virtutea postulatului central că nu este bun ce nu este supus ordinii morale. Vedem astfel că, deşi porneşte de la un aspect de *pronuntiatio*, această epistolă vorbeşte despre *oratio*, exprimarea purtătoare de sensuri, sub aspectul ei momentan; se petrece deci o constantă deplasare a judecării vorbirii din domeniul estetic în cel etic.

Departe de a fi separată de celelalte scrisori referitoare la exprimarea îngrijită, prelucrată [61], epistola a patruzecea ţine de aceeaşi poziţie mentală moralizatoare, în cadrul căreia fiecare scrisoare, tratînd o temă aparte, reprezintă un caz particular, **un tip special de reprezentare şi expunere**, şi se desfăşoară de la un termen la altul, de la o expresie la alta, într-o continuă căutare a perfecţiunii morale.

THÈME ET DÉVELOPPEMENT DE LA 40ᵉ ÉPÎTRE DU PHILOSOPHE SÉNÈQUE

RÉSUMÉ

On admet d'habitude, moins par conviction que par commodité, que la quarantième épître de Sénèque est une courte diatribe sur la *pronuntiatio philosophi*. Mais la façon dont les termes s'enchaînent dans l'épître,

[58] „A zbura pe de lături". Cf. şi *praeter-labi* (100. 11 — „a curge pe de lături").

[59] Vezi şi *in transitu* (40. 5 — „în trecere").

[60] Cf. A. D. Leeman, *op. cit.*, I, p. 265: „We have to realize that everybody thinks that he expresses himself in a 'normal', sound, adequate style".

[61] G. H. Müller, *op. cit.*, p. 38, susţine, de exemplu, că ep. 100 *neque ullo modo coniungi uel conferri potest cum ep. 40, quia in hoc disseritur de pronuntiatione, in illa de oratione.*

leur jeu des formes et des sens, ne justifient pas cette désignation qui, d'une part, prête à des malentendus (si l'on a en vue le sens rhétorique de *pronuntiatio*), et de l'autre fait tort à l'essence même de ce sermon qui ne s'adresse pas tant à la raison qu'aux convictions intimes de Lucilius aussi bien que du lecteur en général.

D'abord les termes généraux : *pronuntiatio* n'apparaît que dans le thème initial, énoncé après avoir cité l'avis de Lucilius (40,2). Dans toute la suite de la diatribe c'est seulement *oratio* qui définit le langage (40,2 ; 4 ; 6 ; 12 ; 14 ; cf. aussi 40,11) ; de ce fait on déduit l'hypothèse que cette épître constitue au fond une conversion du débat vers les aspects moraux du comportement verbal.

C'est exactement ce que prouvent à leur tour les quelques termes spéciaux appartenant au vocabulaire technique de la critique littéraire parsemés dans l'épître et les mots, propres à la partie morale de la philosophie, dont la fonction est de bâtir un fondement éthique à l'expression linguistique (les insistants déplacements métaphoriques mis à part) : les vocables techniques marquent sans exception des défauts formels à éviter, les termes moraux leur servent de contrepartie, les encadrent, les annihilent ; on constate enfin que les métaphores — celle de l'écoulement, celle de la marche — ont, tout comme des catalyseurs, la fonction de faciliter cette transposition pédagogique du plan esthétique au plan éthique.

C'est justement par cet effort soutenu de moraliser que la quarantième épître de Sénèque le philosophe trouve sa place dans l'ensemble des diatribes épistolaires adressées à Lucilius ; elle représente donc, en traitant le sujet particulier du débit verbal (ce qui veut dire, à la fois, plus et moins que n'en dit *pronuntiatio*), un type spécial de débat philosophique : à cause de la parfaite conscience du peu de consistance et de la relativité des mots l'expéditeur essaie de dépasser la barrière du langage en énonçant ses périls, pour se frayer une voie vers le but final — la conquête de la perfection morale.

POUR UNE ÉDITION DU SATIRICON

IIe série[1]

PAR

EUGEN DOBROIU

35,3 sqq. super arietem cicer arietinum, etc.

En transcrivant le texte du chapitre qui comprend la description du plat à zodiaque, les éditeurs évitent les formes vulgaires du manuscrit *H*, en discordance avec la langue soignée de la narration de l'intellectuel Encolpe. A l'appui de ce point de vue vient le fait que dans le manuscrit de Leyde de Joseph Scaliger, comme d'ailleurs dans les autres manuscrits apparentés [2], on ne rencontre pas de formes vulgaires aux endroits en question. Ce qui ne nous dispense pas de certaines précautions à prendre, d'autant plus que souvent, dans les manuscrits susmentionnés, on a fait des modifications en vue de les adapter à la norme littéraire. Puisque leur intervention est motivée, les éditeurs ne rappellent plus dans l'appareil critique les formes vulgaires du manuscrit *H*. Parmi les éditeurs modernes Ernout est le seul à enregistrer les formes aberrantes de ce manuscrit.

Les vulgarismes dont nous parlons ont surpris les latinistes dès la rédaction du manuscrit *H*, ce qui résulte de l'attention particulière qu'on a accordée à ce passage lors de sa révision, quand, pour les confirmer et les préserver des confusions possibles, on a répété en marge du texte les mots : *cicer*, *sciribillita* (sic), *oclopetam*. D'ailleurs, la transcription démontre qu'on n'avait pas compris certains mots : *acrienes* (considéré adjectif qualificatif) = *ac rienes*, *sciribillita* = *sciribilita* (<*scriblita*).

---

[1] La première série dans Studii Clasice, X, 1968, pp. 159—170. Tout comme alors, on a eu en vue, premièrement, les éditions de Franz Bücheler-Wilhelm Heraeus, Alfred Ernout, Konrad Müller.

[2] Voir sur ces manuscrits l'excellente étude de K. Müller, dans la préface de son édition, p. XIII sqq.

Parmi les commentateurs, le seul qui ne se doute pas ou qui ne laisse pas se douter que les formes non littéraires seraient dues aux copistes, mais à l'auteur même, est Enzo V. Marmorale. A l'adoption d'une de ces formes, *sciribilita*, il motive : „secutus sum H, ratus nullum hic esse posse discrimen inter convivas cultos incultosque" [3].

Et, pourtant, ici même Pétrone rend de manière distincte le parler des gens sans culture et celui des gens cultivés.

Les éléments de la description du zodiaque à aliments en état d'être consommés (*cibus* 39,2) peuvent être disposés sur deux colonnes : dans l'une s'inscriveraient les noms des signes du zodiaque, et dans l'autre, les noms des aliments rangés au-dessus de chaque figure (à l'exception du signe sous lequel est né Trimalcion). Les corrections des éditeurs apparaissent uniquement dans la deuxième colonne. Pourquoi n'a-t-on pas écrit, par exemple, dans la première colonne, *super aretem*, comme on a écrit dans la deuxième, donc immédiatement, *cicer aretinum*?

Nous en trouvons l'explication dans le fait que Pétrone, respectivement celui qui raconte, Encolpe, en indiquant les noms des aliments, cite les formes employées par les convives dans leurs exclamations d'étonnement en regardant non pas le zodiaque, mais les aliments. Voici un des multiples procédés utilisés par l'écrivain, pour amener le lecteur dans la réalité bizarre de ses personnages, sans nulle préparation, c'est-à-dire sans l'intervention du conteur. Pétrone ne nous dit pas que les convives poussaient des exclamations. Mais, c'est comme si nous les entendions, en lisant les mots qu'ils utilisent, des mots contraires à la norme littéraire. De même, l'écrivain n'a pas chargé son exposé en décrivant l'éloge fait à Trimalcion par ses convives, mais il s'y est pris avec aisance : *Laudationem ferculum est insecutum* (35,1). La leçon d'astrologie de Trimalcion n'a pas lieu lorsqu'on apporte le zodiaque — elle aurait ennuyé, malgré ses détails amusants —, mais après que celui-ci a été presque oublié.

Encolpe, dans sa relation, cite souvent, avec ironie ou sympathie, quelque mot isolé que le personnage ou le groupe dont il est question emploie selon leur degré de culture. Prenons-en quelques exemples. Dans un ordre qu'il donne — et qui reste sous-entendu —, Trimalcion emploie le mot *superlecticarius* (34,3). C'est certainement la forme qui existait dans le manuscrit de base. Ne connaissant pas le vocable et en en faisant une fausse analyse, le copiste a renoncé à l'élément *super-*, inutile d'après lui, puisqu'il n'était pas suivi d'un substantif en ablatif ou en accusatif [4]. Si la forme avait été celle correcte, *supellecticarius* (proposée par Dousa), le copiste n'aurait pas renoncé à une partie du mot. Dans le parler popu-

[3] E. V. Marmorale, *Petronii Arbitri Cena Trimalchionis*, IIe éd., Florence, 1962 (réimpr.), p. 25 sq.

[4] Un autre exemple de fausse analyse et de renoncement à l'élément considéré comme inutile est fourni par un autre mot technique inconnu, *essedarium* (36, 6), qui se rencontre tronqué (*darium, Darium*) dans tous les manuscrits, à l'exception du *H*, où il est analysé *esse darium*.

laire il existait *superlex* (voir l'Appendix Probi) [5]. De même, un autre mot, *camara*, avait l'aspect caractéristique dans le parler des collègues de Trimalcion (40,1). Quant à *sciniphes* (98,1), on sous-entend qu'il apparaît dans la relation de Giton. Les mots du type de ceux déjà mentionnés, c'est-à-dire reconnus comme étant cités par le narrateur Encolpe, devraient être mis entre guillemets.

Dans ce qui suit nous allons examiner quelques leçons du manuscrit *H*, en utilisant la photocopie de Gaselee [6]. Nous considérons normal que les noms des signes du zodiaques soient écrits à initiale majuscule.

super Arietem 'cicer aretinum'

Comme nous avons déjà fait observer, quoique à proximité, *aretinum* n'est pas corrigé d'après *arietem*. Que son étymologie soit juste ou non — le suffixe *-ĭno-* n'indique jamais la ressemblance —, la liaison entre les deux vocables s'était accomplie depuis longtemps (voir aussi le grec κριός), de manière qu'on pût accepter aussi l'explication *cicer* [. . .] *arietino capiti simile* (Pline, *Nat. hist.* 18, 124). Dans la forme *aretinum* du manuscrit *H* on constate la disparition de l'*i* en hiatus en syllabe prétonique.

L'adoption de la leçon du manuscrit *H* est possible dans les conditions où elle correspond aux réalités phonétiques de l'époque de Pétrone, la première moitié du siècle Ier. Des formes du type *quesce* = *quiesce quetus* = *quietus* sont attestées dans les inscriptions appartenant à cette époque [7]. Des formes du type *parétes* = *paríetes* apparaissent dans des documents datables pour la moitié du siècle II [8].

Les personnages de Pétrone, dans les chapitres que nous avons maintenant en vue, emploient aussi, à côté de *aretinum*, *aries* (39,5), *arietem* (35,3), *arietes* (38,2), *arietilli* (39,5), *parietes* (39,7), *mulieres* (39,10), *quiescant* (39,4). Les deux prononciations peuvent coexister. Pétrone saisit et note l'évolution de la prononciation des mots du type que nous avons mentionné. Les phases de cette évolution étant très rapprochées, la graphie ne sera pas capable d'en rendre les diverses nuances. Nous considérons que le rôle principal dans cette évolution est joué par l'anticipation de l'articulation de la voyelle qui suit l'*i*. Sans entrer dans les détails, nous indiquons grosso modo la série des étapes saisissables : *ari-etínus*, * *ari̯e-etínus*, * *ari̯e-tínus*, * *ar'e-tínus*, *are-tínus*.

---

[5] W. Heraeus présuma la cause de la faute, mais il ne corrigea pas le texte ; voir *Die Sprache des Petronius und die Glossen*, réimpr. corr. et augm., dans *Kleine Schriften*, Heidelberg, 1937, p. 96.

[6] St. Gaselee, *A collotype reproduction of that portion of Cod. Paris. 7989 commonly called the Codex Traguriensis which contains the Cena Trimalchionis of Petronius. . .*, Cambridge, 1915.

[7] V. Väänänen, *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*, IIe éd., Berlin, 1959, p. 40.

[8] Parfois on cite deux inscriptions de Rome (CIL, VI, 3714 et 31007) ; en réalité, c'est une seule inscription.

super Taurum 'bubulae frustrum'

Les éditeurs donnent la forme *frustum*, des autres manuscrits. Marmorale adopte la leçon du manuscrit *H*, portant à l'appui le passage respectif de l'Appendix Probi. Les personnages de Pétrone emploient justement la forme vulgaire, combattue dans les écoles, *frustrum* [9].

super Leonem 'ficum Africanum'

Tous les éditeurs donnent la leçon *ficum Africanam*, sans mentionner l'existence d'une autre. Dans un endroit réservé aux vulgarismes, on s'attendrait à trouver une forme analogique ; en l'espèce, le nom de la figue devrait être du genre neutre, comme tout fruit. Dans la littérature latine, le *Thesaurus linguae Latinae* trouve un seul exemple de forme neutre, rencontrée chez le médecin du Ve siècle Caelius Aurelianus [10]. Dans un fragment d'Afranius, auteur dont on attendrait une forme populaire, on trouve *ficum* à côté d'autres noms de fruits en accusatif, mais sans adjectif déterminatif (*Com.* v. 300 Ribb.). Les différentes sortes de figues de Syrie s'appellent, comme on l'apprend de Pline, *caricae* (féminin) et *cottana* (neutre).

En examinant le phototype de Gaselee, nous constatons que le manuscrit de Traù a *ficum africanum*. La lettre *u* ne peut pas être confondue avec *a* ; elle ne peut, non plus, être le résultat d'une corruption de cette lettre par l'effacement de l'encre. En ce qui concerne le sens, c'est celui de « figues d'Afrique », et non pas « une figue d'Afrique » ; nous avons à faire à un singulier collectif, tout comme dans *cicer aretinum*, où, de même, il s'agit de petits fruits rangés en tas.

super Libram stateram in cuius altera parte 'sciribilita' erat, in altera 'placenta'

Se trouvant dans la partie réservée aux vulgarismes, *sciribilita* (avec deux *i* anaptyctiques) = *scriblita* n'a plus besoin d'appui. La même forme apparaît aussi dans le langage de Habinnas (66,3). Elle a été soutenue par W. Heraeus [11] (mais qui ne l'a pas introduite dans le texte), par A. Marbach et par P. Perrochat [12]. Dans le texte c'est E. V. Marmorale qui l'a introduite (voir plus haut).

super Scorpionem pisciculum marinum

C'est un passage dont l'amendement a été proposé de plusieurs manières [13]. Tout comme jusqu'ici, on s'attendrait à un terme prononcé

[9] Voir aussi A. Stephenelli, *Die Volkssprache im Werk des Petron*, Vienne et Stuttgart, 1962, p. 54.

[10] *Thes. L. Lat.*, vol. VI, 1, col. 653, 1. 55 sqq. (Vollmer).

[11] W. Heraeus, *op. laud.*, p. 59. 147.

[12] P. Perrochat, *Pétrone. Le festin de Trimalcion.* Comment. exég. et crit., IIIe éd., Paris, 1962, p. 53.

[13] Voir C. G. Antonius, *Petronii Arbitri Satyricon*, ex recensione Petri Burmanni passim reficta . . ., Leipzig, 1781, p. 90.

par les convives dans leur étonnement. *Pisciculum marinum* ne remplit pas une telle condition. Le premier commentateur de la Cena Trimalchionis, J. Scheffer, pensait à une haplographie et, donc, il proposait la restitution : *super scorpionem, scorpionem pisciculum marinum*. C. G. Anton, en partant du contexte, considérait que *pisciculum marinum* suffisait pour désigner le nom de *scorpio*. E. V. Marmorale penche vers la solution de Scheffer, gardant dans le texte la leçon du manuscrit *H* [14].

Nous considérons que Scheffer avait raison lorsqu'il pensait qu'à la transcription on avait évité de répéter le mot *scorpionem*. Comme aliment, il aurait pu être *scorpio marinus*, une sorte de poisson, distingué de l'animal terrestre, d'après lequel il avait été nommé, par l'adjectif. Un peu plus bas, on a, de même, *locusta marina*. Pour *duos mullos* il n'est plus nécessaire de préciser de la même manière, car ils sont rangés *super Pisces*. *Pisciculum* a l'air d'une annotation insérée dans le texte, qui a reçu la forme d'accusatif pour s'accorder. Nous proposons, par conséquent, le rétablissement du texte comme il suit : *super Scorpionem 'scorpionem marinum'*.

35,6 **Circumferebat Aegyptius puer clibano argenteo panem** ‹lacuna›

Bücheler suppose ici une lacune. Son avis a été adopté aussi par les autres éditeurs modernes du Satiricon. Mais, la coïncidence parfaite entre le manuscrit *H* et les autres manuscrits, dans cet endroit même, est assez curieuse. Nous estimons qu'on n'a rien omis à la transcription.

On présente aux convives le plat à zodiaque. Pour qu'ils croient avoir à manger les aliments qu'ils voient — et qu'ils apprécient comme *uiles cibi* (36,7) par rapport aux hors-d'œuvre exquis dont ils avaient été déjà servis —, un esclave leur apporte du pain chaud. Lorsque, indisposés, ils se préparent à manger pour répondre à l'invitation de l'hôte, le couvercle portant le zodiaque est donné de côté et, à leur étonnement, les mets destinés au festin apparaissent. Pour le coup de théâtre on avait prévu aussi les applaudissements des esclaves présents (36,4), et la réussite de cette surprise réjouit Trimalcion (36,5).

41,2 **Postquam itaque omnis bacalusias consumpsi,** etc.

C'est dans ce seul paragraphe du Satiricon qu'on trouve le mot *bacalusia*. Le contexte permet de deviner vaguement le domaine dont il fait partie, mais son sens ne peut être précisé qu'à l'aide de l'étymologie. On en a proposé plusieurs étymons, mais aussi des leçons différentes de celle du manuscrit *H* [15].

---

[14] E. V. Marmorale, *op. laud.*, p. 26, app. crit.

[15] C. G. Antonius, *op. laud.*, p. 110, n. ; L. Friedlaender, *Petronii Cena Trimalchionis*, IIe éd., Leipzig, 1906, p. 110. 247 ; E. V. Marmorale, *op. laud.*, p. 45, n. ; A. Walde-J. B. Hofmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*. IIIe éd., vol. I, Heidelberg, 1938, s. u. *bacalusiae*, dont le sens approximatif serait « des idées sottes (dumme Einfälle) ».

Partant de l'aspect de la première partie du mot, la plupart des commentateurs considèrent qu'à sa base se trouve le gr. βάκηλος[16] « eunuque, homme efféminé, sot », ce dernier sens étant extrait de celui du mot latin *baceolus*, que beaucoup considèrent comme un dérivé, à l'aide d'un autre suffixe[17], du même mot. Sur βάκηλος, Scheffer a conjecturé un *bacelogiae* « rationes et cogitationes ineptae ». Heinse en apporte une modification : *baceologiae*, la liaison se faisant cette fois-ci avec le dérivé latin. Bücheler, dans sa première édition, avait pensé toujours à βάκηλος au sens de *baceolus* « stultus » (tout comme l'employait Auguste, selon les informations de Suétone, *Aug.* 87) et à *ludere*, qui aurait influencé la deuxième partie du mot (le sens duquel était « Flausen »). L'idée de la contamination avec *ludere* sera adoptée plus tard par E. Thomas et, puis, par A. Marbach. Déjà P. Burmann avait cherché un étymon qui correspondât intégralement au mot du texte, et il a trouvé le gr. βαυκαλήσεις > lat. *baucaleses* « nutricum cantilenae ». Au même substantif s'arrête aussi, dans ses éditions suivantes, Bücheler, en proposant diverses variantes : *baucalesis* (IIIe éd.), βαυκαλήσεις (IVe éd.). Ernout, dans son édition, aboutit à la même conclusion : "*bacalusias* = βαυκαλήσεις ut uidetur ; de forma sensuque huius uerbi non tamen constat"[18]. A. Marbach, acceptant l'étymologie, explique la modification de l'aspect phonique du mot dans le parler populaire, par le rapprochement de *baca* et *ludere*.

De même, en respectant la leçon du manuscrit de Traù, E. Thomas propose l'étymologie *blaco-lusiae* « törrichte Spielereien » <βλάξ « sot » + *ludere* « jouer ». Sans montrer les arguments de ses propositions, K. E. Georges, dans son fameux dictionnaire latin-allemand, indique que *bacalusiae* pourrait être une sorte de sucreries ; *postquam omnes* (sic) *bacalusias consumpsi* signifierait « après avoir cassé toutes les noix = après m'être vainement épuisé dans toutes les conjectures possibles ».

Même parmi les premiers commentateurs il y eut qui ont modifié le texte conformément aux exigences d'autres étymologies : *bucolesias* de βουκολεῖν « decipere » — Reinesius, Anton, Héguin de Guerle, *babazusias* de βαβάζειν « garrire » — Reiske, *battologias* < βαττολογία « radotage » — Hadrianides, *babaecalias* (cf. *babaecali* 37,10) — A. Kluyver.

Une leçon très éloignée de celle du manuscrit a été proposée par K. Ohlert : *ab acia causas.*

Dès le début, on a observé que, ayant le même sens de «chant pour endormir les enfants », βαυκάλησις a pu évoluer sémantiquement comme *nenia*, en « futilité » ou quelque chose de semblable.

---

[16] Cf. aussi W. Heraeus, *op. laud.*, p. 73, s. u. *barbo.*

[17] A. Walde-J. B. Hofmann, *op. laud.*, s. u. *baceolus.* L'it. *baccello*, glossé par W. Meyer-Lübke « Dummkopf » (*Romanisches etymologisches Wörterbuch*, IIIe éd., Heidelberg, 1935, s. u. * *baccellu*), semble en être le seul continuateur roman (toujours avec remplacement de suffixe). Son homophone au sens « Schote » devrait être traité séparément.

[18] Cependant, dans *Aspects du vocabulaire latin*, Paris, 1954, p. 82, il le classe dans la liste des mots grecs du Satiricon, mais il n'en indique pas l'étymologie.

Mais, les suffixes ne coïncident pas et, de plus, il y a certaines non-concordances phoniques.

Βαυκάλησις est un substantif auquel correspond le verbe βαυκαλάω. On ne trouve pas attesté comme existant parallèlement un substantif formé avec le suffixe complexe *-sia-*. Cependant, un *βαυκαλησία est plausible. En grec, on trouve très fréquemment fonctionnant les deux types (apparentés) de substantifs verbaux, dont le contenu n'est pas toujours senti comme différent ; voir, par exemple : φάντασις—φαντασία, ὑπέρβασις—ὑπερβασία, ἀπόπληξις—ἀποπληξία.. Le fait que, souvent, l'une ou l'autre des formes n'est pas attestée est dû uniquement au hasard. C'est ainsi qu'on trouve enregistrés ὄψις ou σύνοψις (avec son correspondant σύνοπτος), mais non pas aussi *ὀψία ou *συνοψία ; on trouve, en échange, αὐτοψία (avec son correspondant αὔτοπτος), mais non pas *αὔτοψις

L'existence de la voyelle *ū* (dont la quantité est rétablie analogiquement) dans le mot latin constitue une difficulté. Sa correspondance avec le grec ῃ ne peut être nullement expliquée. C'est paléographiquement que la forme latine peut être justifiée. Elle ne reflète pas l'archétype. Dans l'écriture majuscule cursive romaine, un II (= E) pouvait se confondre avec V. C'est comme ça qu'il s'est passé dans le manuscrit *H*, par exemple, dans le cas du mot *ampliteatur* (45,6), qui a été corrigé, d'après une bonne intuition, par Bücheler en *amphitheater* (étant donné qu'il avait été écrit AMPHITIIATIIR). Donc, le mot qui nous intéresse peut être rétabli *bacalesias*. Quant à la modification *au-a* en *a-a*, elle est facilement explicable par l'assimilation : *baucalesia* > *bacalesia*.

Le texte présente encore une forme relativement aberrante : *omnis*. Bien qu'elle apparaisse dans la narration de l'intellectuel Encolpe, elle se trouve isolée. On pourrait l'expliquer par une faute d'interprétation de la graphie ou même de l'écriture (majuscule cursive). Le mot avait une série de lettres formées, du moins dans sa partie principale, de hastes verticales : M, N, II(=E), S. Pour entrer dans les intentions de l'écrivain, telles qu'elles nous sont connues du texte, nous proposons de rétablir la forme *omnes*.

41,10 **Dama itaque primus, cum pataracina poposcisset, etc.**

Dès les premiers commentaires du texte du manuscrit de Traù contenant le festin de Trimalcion, les savants ont exprimé leur doute quant au mot non rencontré jusque là : *pataracina*, et ils ont proposé diverses conjectures[19].

Les plus nombreuses, mais pas les plus anciennes sont celles qui utilisent des expressions dans lesquelles est inclus le mot *patera*, à l'ab-

[19] Pour les commentaires plus anciens, voir C. G. Antonius, *op. laud.*, p. 112. Quelques conjectures sont reproduites aussi par I. Segebade-E. Lommatzsch, *Lexicon Petronianum*, Leipzig, 1898, s. u. *pataracina*.

latif instrumental ou à l'accusatif objectif. A la solution *patera acina*, très proche de la leçon du manuscrit, s'arrêtent Johannes Scheffer, Michael Hadrianides et Conrad Gottlob Anton. Ce dernier veut rendre le texte clair, en expliquant : "*cum patera*, scil. *sublata*, *poposcisset a puero*, *vas circumferente*, *acina*, quae vel in pateram volebat exprimere, vel ex patera comedere". Dans sa variante, François Nodot a, pour complément d'objet direct de *poposcisset*, *pateram acinam*. Quant à l'acception de *acina* (pluriel) les commentateurs sont prudents, étant donné que, sans aucun élément de définition, *acinum* peut signifier toute sorte de baie. C. Héguin de Guerle, tenant compte du fait que l'action de la Cena se passe en hiver, traduit „des raisins", comprenant par cela des „raisins conservés, ou venus en serre chaude" [20]. A l'attention de Pierre Burmann n'a pas échappé ni un éventuel rapport avec *acinaticium* (vinum) « vin de raisins séchés ».

Certains commentateurs trouvent plus plausible une forme de *uinum* comme déterminant. C'est dans ce même sens que Nicolaus Heinse pensait à *patera capaci vina*, Conrad Gottlob Anton penchait vers l'expression *patera uina* — bien que, dans le texte, il emploie celle que nous avons déjà mentionnée plus haut —, et Friedrich Jacobs [21] jugeait plus propre la leçon *pateram uini*. Des deux solutions entre lesquelles oscillait J. J. Reiske, l'une contient le mot *patera* : *pateram caldae*.

Dans une correspondance phonique plus stricte avec la tradition manuscrite se trouve la conjecture de Pierre Burmann : „*Pater*, *acina* !". Il s'imagine que le convive Dama s'est adressé au jeune esclave qui jouait le rôle de Dionysos et au compte duquel Trimalcion avait formé les jeux de mots '*Dionyse! Liber esto!*' et '*non negabitis me habere Liberum Patrem*' (41,7 sq.). Dans ce cas, *acina* dont il lui demande ne peut signifier que « des raisins » — l'esclave les portait dans un petit panier, vd. 41,6 : *calathisco uuas circumtulit*. Partant de la leçon de Burmann, Héguin de Guerle fait une modification, transformant les deux mots en discussion en compléments en accusatif du verbe : *cum Patrem acina poposcisset*.

Une solution qui comporte en même temps une explication paléographique est due à Reiske. Selon lui, à l'origine il aurait existé dans le texte une inscription à caractère grecs comprenant un ordre adressé à un esclave : παῖ, ἀράκης ἄπο, équivalent à « puer, tolle camellam vinariam ἄπο », « Weg mit der Weinkanne ! ». Le vocable ἀράκης (qui est, ici, un nominativus pendens), l'on corrigerait aujourd'hui en ἀράκη (chez Hesychios est un accusatif ἀράκην).

Nous rappellons encore quelques leçons, mais qui, à la différence de celles mentionnées jusqu'à présent, ne s'éloignent pas beaucoup graphiquement et phoniquement du mot présent dans le manuscrit. Scheffer avait pensé, au début, à *poma duracina* « fruits à peau dure » (donc, pas à un fruit déterminé ; l'adjectif s'applique au raisin, aux cerises, aux pêches), ou bien à *poma Taracinae* (= *Tarracinae*). Quelque chose de

[20] *Le Satyricon de Pétrone*, trad. nouv. par C.H.D.G., t. I, Paris, 1834, p. 335.
[21] Ses commentaires ont été utilisés par Bücheler.

semblable a proposé aussi Thomas Reinesius : *par duracina.* Etant difficile à motiver en latin cette construction (*duracina* serait apposition auprès du nom *par* « paire »), il a proposé encore *par duracinûm* ou *duracinorum.* Tout comme Scheffer, Reinesius a renoncé à la leçon contenant *duracina* en faveur d'une autre. Jakob Gronov a proposé *amaracina* « parfum d'origan ».

Parmi les chercheurs plus anciens il n'y a que Reinesius qui, accordant crédit au manuscrit *H*, a essayé, en fin de compte, de trouver une explication au mot *pataracina.* Selon lui, sous cette forme-ci ou bien sous celle de *pataricana*, paraîtrait le terme désignant une sorte de chaussures qu'on fabriquait à *Patara*, ville bien connue de Lycie.

Nous avons reproduit plus haut les hypothèses [22] offertes par deux siècles de fervente activité philologique, considérant comme très utile de nous rappeler parfois des efforts faits par les érudits pour éclaircir les passages corrompus du Satiricon.

Il est difficile de se décider dans une si grande variété d'amendements. La scène à laquelle se rapporte notre texte peut être reconstituée de plusieurs manières, avec des détails essentiels totalement différents :

— le convive en question (Dama) dispose d'une patère, qu'il tend au moment où il formule sa demande, ou bien il ne l'a pas ;

— il s'adresse à l'esclave qui joue le rôle de Dionysos, ou bien il s'adresse aux domestiques en général ;

— il demande qu'on lui donne un objet, ou bien qu'on lui satisfasse une lubie de moment (qu'on éloigne le vase au vin qui se trouvait auprès de lui) ;

— si on admet qu'il demande un objet, alors on doit choisir entre : raisin ou d'autres fruits, vin, eau chaude, parfum, chaussures.

Le premier éditeur moderne du Satiricon, Franz Bücheler (1862), pensant aux divers passages de la littérature latine où il s'agit de boissons, de même qu'aux possibilités de corruption d'un texte durant sa multiplication, est d'avis que sous la leçon *pataracina*, qu'il garde telle quelle, se cacherait plutôt le nom d'un vase à boire de grand format (comme étaient les *anancaea*, *Allifana*, *batiacae*) qu'un nom de vin ; partant, il croit devoir interpréter que le convive en question demande qu'on lui donne à boire d'un tel vase [23].

Sans proposer aucune modification, Wilhelm Heraeus donnait en 1900 au mot *pataracina* la plus ingénieuse explication. Ce serait le résultat de la contamination de deux mots apparentés : *patacinum* (⟨πάταχνον à voyelle anaptyctique en latin, donc quelque chose de comparable à *tecina* ⟨ τέχνα) + *patara* (forme attestée de *patera*).

---

[22] Nous ne nous sommes plus arrêté sur d'autres éléments de la même phrase qui ont constitué le sujet de la dispute des philologues et qui, entre temps, ont été définitivement résolus : *clamat* : *Dama(s)*, *primus* : *Priamus* : *Primus*.

[23] L'opinion de Bücheler est reproduite aussi par L. Friedlaender, *op. laud.*, p. 112 et 248 (ici, de plus, la conjecture de Heraeus).

Que Dama demande à boire, cela s'ensuit de la motivation qu'il donne lui-même, à sa manière, et d'où l'on comprend qu'il avait bu pour combattre le froid ; car, une boisson chaude, comme il avait constaté dans sa récente expérience, agit plus promptement et avec plus d'efficacité qu'un bain. Selon la fonction syntaxique et selon l'aspect, *pataracina* est un pluriel. Or, la boisson, on ne la demande pas au pluriel. Qu'un homme ivre demande plusieurs vases (avec de la boisson), ce n'est pas impossible. Mais, le cas échéant, dans une relation faite à la troisième personne comme l'est notre narration, et dans la position où se trouve le substantif au pluriel, il faudrait y avoir une détermination numérale, même indéfinie (*plura* ou *aliquot*) ; autrement, on ne saurait comprendre le texte *Dama itaque primus cum pataracina poposcisset*, '*Dies — inquit — nihil est*. Etc.' [24].

En admettant l'étymologie de Heraeus, on s'imagine le vase *pataracinum* comme une coupe évasée, similaire sinon identique à la patère. Faisons abstraction du fait que, chez Trimalcion, le raffinement est manifeste aussi dans l'emploi de vases différents et adéquats. Cependant, on ne peut pas négliger le détail que la patère n'apparaît au festin que comme vase d'offrande. Le jeune esclave qui jouait le rôle de Lucrion, portant autour de la table une patère de vin, criait : 'Dieux propices !' — *pateram uini circumferens* '*Dii propitii*' *clamabat* (60,8). On apprend ce détail après avoir eu une preuve de superstition : les convives de Trimalcion crurent sacré un certain plat, tout d'abord parce qu'il était imprégné de safran. Dans de telles conditions, il est difficile de supposer qu'un convive, tout ivre qu'il soit, puisse se permettre de demander à boire de la patère [25].

Ainsi qu'on a vu, *pataracina* est considéré comme ayant un *i* anaptyctique. Dans le parler des personnages de Pétrone on trouve toute une série de mots, l'anaptyxe desquels pourrait être facilement reconnue par ceux qui parlaient conformément à la norme littéraire [26] : *coricillum* (75,8 Trimalcion) < **corcillum* cf. *corculum*, *gingiliphus* (? 73,4 convives) cf. γιγγλισμός « chatouillement » ou — mieux, peut-être — κιγκλισμός « mouvement des hanches », *poricinum* (48,7 Trimalcion) < *porcinum*, *sciniphes* (98,1 Giton cité par Encolpe) < σκνῖφες de σκνίψ, *sciribilita* (35,4 convives cités par Encolpe ; 66,3, deux fois, Habinnas) < *scriblita*, *staminata* (41,12 Dama) < * *stamnata* de στάμνος [27].

---

[24] Ernout traduit : *Ce fut Dama qui prit la parole après avoir réclamé une plus grande coupe*. Une telle traduction suppose que *pataracina* est considéré comme nominatif singulier dans un ordre ; la ponctuation ne correspond quand même pas à cette interprétation.

[25] Le mot *patera* apparaît encore dans les voeux faits par Encolpe dans la prière qu'il adressait au dieu Priape : *spumabit pateris hornus liquor* (133, 3 v. 16.).

[26] Les commentaires linguistiques concernant ces mots, dans les ouvrages cités de P. Perrochat, d'E. V. Marmorale, de W. Heraeus (*sciniphes* et *sciribilita*). L'hypothèse du κιγκλισμός nous appartient.

[27] Pour la formation, voir aussi *micata* (sc. *potio*) chez W. Heraeus, *Kleine Schriften*, *op. laud.*, p. 216, 4.

Nous ne mettons pas dans la même catégorie *fericulus* et *fericulum*. Acceptant que *fericulus* (39,4) est à la place de *ferculum*, comme a opiné, pour la première fois, Heinse, on ne peut pas comprendre que Trimalcion soit tantôt mécontent, tantôt content des mets servis, indiqués par *illa cena*, puis par *ille fericulus*. Le contexte nous amène à considérer *fericulus* comme un diminutif de *ferus* et se rapportant au patron de Trimalcion, homme qui avait de l'expérience (*habuit praxim*)[28]. On trouve chez Pétrone, dans le parler des intellectuels, *ferus*, au sens de « non cultivé, grossier » — opposé à *eruditus* — (99,3 *mentes*), « sauvage, inapprivoisable » (108,14 v. 8 *gurgites*) ; *ferus* apparaît en même temps comme substantif, désignant, à l'instar de Virgile, le cheval de Troie (89, v. 12 sq. *titulus fero incisus* [29]). Appliqué à la personne en question, l'ancien maître de Trimalcion, *ferus* pourrait signifier « inapprivoisable, indomptable, intraitable ». Quant au *fericulum*, il apparaît deux fois (68,2 Trimalcion ; 69,7 Encolpe) au manuscrit *H*, à côté de la forme correcte *ferculum*, qui apparaît quatre fois 35,1 ; 39,1 — avant *fericulus* — ; 41,9 Encolpe ; 66,3 Habinnas) [30]. A retenir que dans la narration d'Encolpe, on trouve *fericulum* là où il ne cite pas. Habinnas dit *ferculum* dans la même proposition où il dit *sciribilita* (66,3). Dans le manuscrit *H*, *fericulo* de l'intervention de Trimalcion (68,2) a l'*i* avec le signe de l'expunction. Le passage est très semblable à celui qui précède le paragraphe où existe *fericulus* : *Poteram quidem, inquit, hoc fericulo esse contentus* (68,2) — *Rogo, me putatis illa cena esse contentum* (39,3). Un copiste ou un dicteur, ayant en mémoire ce paragraphe qu'il avait difficilement déchiffré (voir dans la transcription du ms. *H* : *fericulusta mel*), saisi par la similitude, aura cru que, dans l'autre paragraphe aussi, la forme correcte devait avoir un *i* (qu'il a biffé, lui ou un autre, à la revision du texte) ; et cette forme, il l'a utilisée ensuite dans un autre paragraphe, très rapproché (69,7) [31].

Enregistrant la présence pour la première fois de certains mots à voyelle anaptyctique, nous voulons connaître la situation des mots à ancienne anaptyxe. Nous constatons des oscillations : *bubula* (35,3) et *bublum* (44,11 à côté de *oculum*), *uinculum* ou *uincula* (pass.) et *uincla* (102,12), ou directement rien que des formes syncopées : *offla* (56,8.9.58,2), *lardum* (39,11.70,2.76,6). Une telle situation est normale : elle correspond à la tendance de la voyelle de la syllabe posttonique à se syncoper

[28] Anton, *op. laud.*, p. 105, n., croit qu'il s'agit d'Ulysse. Burmann, après avoir pensé au patron de Trimalcion, proposant une autre leçon, pense ensuite à Nestor d'Homère.

[29] L'insolite complément en datif nous amena, il y a quelques ans, à croire que l'archaïsant Eumolpe aurait écrit *ferro*, en fonction d'ablatif instrumental ; il aurait divisé autrement les syllabes, et, par conséquent, n'était pas coupable envers la règle du dernier pied du vers ïambique (vd. *Quelques problèmes de la documentation de Pétrone*, dans ,,Analele Universității București'', Filologie, 1964, p. 150).

[30] Dans le reste du texte que le manuscrit *H* ne comprend pas, on rencontre *ferculum* au ch. 21, 7 et dans une citation de Fulgence, fr. 9 (= 10 Ern.). Au ch. 36, 2, il se trouvait dans une explication marginale, qui a été insérée dans le texte.

[31] Au ch. 60, 7, le ms. *H* a *periculum*, forme due à la fausse interprétation d'un mot, où l'F cursif ne se distinguait pas suffisamment du P cursif.

dans les conditions où l'accent renforce son caractère déjà à prévalence dynamique. Cette réalité linguistique est bien illustrée dans le Satiricon.

En fonction de ce que nous venons de dire, revoyons l'inventaire des nouvelles anaptyxes offertes par le langage des héros de Pétrone. A une seule exception, les mots en question ont la voyelle anaptyctique avant l'accent [32]. L'exception est constituée par *pataracina*, où l'anaptyxe supposée apparaît après l'accent [33]. Voilà une nouvelle difficulté que nous crée ce mot.

Considérant toutes les observations mentionnées plus haut, nous proposons une autre leçon : *poteracium*. Dama, qui se rend compte seul qu'il est ivre parce qu'il a trop bu, il ne demande plus qu'une „petite coupe". Le mot a l'avantage de ne pas être hybride ; il est le diminutif de ποτήρ, avec le suffixe *-akio-* [34] qui était devenu très productif dans le grec vivant. *Poteracium* est plausible à Rome, où la plupart des termes désignant des vases sont grecs. D'ailleurs, déjà chez Plaute, dans son Stichus [35], on rencontre *poterion*.

La corruption de *poteracium*, mot inconnu aux copistes, se produisit — nous le supposons — à l'occasion de deux transcriptions. A la première transcription, d'après l'archétype à lettres romaines cursives majuscules de Ier siècle, la terminaison -IVM fut interprétée -INA. Les deux barres de V aurait pu être tracées de haut en bas (comme celle de I) à peu près parallèlement et non pas s'unissant en angle. Pour le M, probablement, la première haste a été attachée à l'autre par une ligne inclinée en bas, ainsi qu'on pouvait le confondre à un A à la barre courte tracée obliquement à la base de l'haste de droite [36]. On peut trouver du matériel comparatif dans *C. Inscr. Lat.*, vol. IV, surtout sous le n° 3340. La transcription avec *a* à la place de *o* et *e* (*pataracina*) est due à quelque écriture minuscule où les trois lettres ressemblaient parce qu'elles étaient formées d'un demi-cercle fermé à droite par une barre [37]. Le manuscrit *H*, lui-même, a grâce à cela des corrections (quelques-unes fautives) faites d'après un autre manuscrit ou bien en relisant ce qu'on a écrit : *ipse* dans le texte : *ipso* en marge (38,12), *cataphagae* en texte : *catophagae* en marge (39,9), etc.[38].

On peut avoir la certitude que notre restitution est vraie, seulement si l'on connaît les intentions de l'auteur quant à la section où se trouve le mot *pataracina* = *poteracium*. Pétrone — nous l'avons déjà démontré —

---

[32] Matériel de la même époque étudié par V. Väänänen, *op. laud.*, p. 47 sq.

[33] Un *fericulus* ou *fericulum* = *ferculum* aurait l'accent sur la voyelle anaptyctique même !

[34] Là-dessus voir E. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, vol. I, Munich, 1939, p. 471, 7 et 497, 3.

[35] Stichus est un des noms serviles communs à Pétrone et Plaute.

[36] Un cas en quelque sorte inverse est l'interprétation de -ANA comme -NAM ; vd. *Muraena et littera*, dans „Analele Universității București", Filologie, 1967, p. 291.

[37] Cf. *arotillum* = *aretillum*, *orotillo* = *aretillo*, etc., dans *Thes. L. Lat.*, vol. II, col. 573, l. 78 sqq.

[38] La liste, chez St. Gaselee, *op. laud.*, p. 14 sq.

a groupé les détails des divers domaines. Le diminutif *poteracium* apparaît au même endroit que le diminutif, toujours de type grec et toujours du parler populaire, *baliscus* (42,1) [39].

56,6 ibi et acidum inuenies. ‹lacuna›

Nous ne croyons pas qu'entre les paragraphes 6 et 7 il y ait une lacune ; et cela, pour des raisons autres que celle fournie par le manuscrit *H* (le seul à avoir conservé le texte), qui ne présente aucune interruption à cet endroit.

Comme de coutume, Pétrone ne fait pas de descriptions fatigantes ; il se contente de donner un exposé succinct ou seulement de suggérer à l'aide d'un élément quelconque, tout en laissant au lecteur le soin de recomposer la scène dans son ensemble. Du métier d'homme de lettres, Trimalcion passe à ceux d'un degré immédiatement supérieur de difficulté, à savoir celui de médecin et celui de changeur. Sans qu'on nous dise par quelle association d'idées — car on peut sous-entendre le trait commun : le travail dur —, Trimalcion parle, puis, de bœufs et de moutons, *mutae bestiae laboriosissimae*, et d'abeilles, *diuinae bestiae*. En rappelant que ces dernières piquent, notre personnage conclut par un aphorisme devenu banal : *ubicunque dulce est, ibi et acidum inuenies*. Le lecteur du roman sait déjà qu'une pareille réflexion, comme d'ailleurs toutes les vérités que sa qualité d'omniscient lui avait fait énoncer, ne pourrait aller sans quelque louange flatteuse de la part des commensaux. Si, lors de la leçon d'astrologie, on avait fait son éloge et on l'avait comparé, naturellement en sa faveur, à Hipparque et Aratus (40,1), on s'y prendra de même pour vanter maintenant la profondeur de sa pensée ; il pouvait donc être comparé à quelques philosophes, sur lesquels on n'avait également que des connaissances extrêmement vagues, au niveau de l'enseignement élémentaire. Ayant de l'expérience, Trimalcion ne ratait jamais une occasion ; il se hâtait même d'aborder des questions de tout genre, pour étaler son érudition.

Loué pour sa philosophie, il exprime son opinion compétente là-dessus [40]. C'est la phrase d'Encolpe qui nous le laisse entendre : *Iam etiam philosophos de negotio deiciebat, cum pittacia in scypho circumferri coeperunt* (56,7). Cette simple indication du passage de l'exposé sur la philosophie fait par Trimalcion aux *pittacia* qu'on venait d'apporter est suffisante pour nous permettre de reconstituer toute la scène antérieure à celle de la loterie.

Celle-ci non plus, d'ailleurs, n'est présentée en entier, le narrateur invoquant le prétexte : *Sexcenta huiusmodi fuerunt, quae iam exciderunt memoriae meae* (56,10).

---

[39] Avant (41, 6) on trouve un mot avec le même suffixe, *calathiscus*.

[40] Trimalcion se vantera dans son epitaphé que de sa vie il n'a entendu un philosophe.

69,9 Mirabor, inquam, nisi omnia ista de ‹lacuna› facta sunt aut certe de luto.

Dans le manuscrit de Traù on trouve *defacta* et, en marge, *al. defuncta* — ce qui, n'était là le signe de correction, aurait pu être pris pour une interprétation de *defacta* (du verbe *defieri*). Dans l'édition padouane c'est *defricta* (du verbe *defrigere*) qui apparaît. Scheffer envisage plusieurs hypothèses ; certaines d'entre elles sont inspirées par la leçon de l'édition mentionnée : *de fricta* (sc. *re*) ou *de fricto*, une autre lui appartient en entier : *de karta* (= *charta*). Hadrianides interprète l'annotation *defuncta*, « de cadavere », mais il conserve la leçon de l'édition de Padoue. Heinse propose *de cera ficta* (avec référence à *sigillariorum festum*). Sa conjecture permettra à Blümner de reconstituer un *de‹cera› facta*, que Müller adoptera dans son édition. Tout en respectant le manuscrit, Burmann pense à *defarta* ou *deficta* (des participes, donc). Reiske offre la solution *de strunto*. Anton fait imprimer *de eiecto* (expliqué « excremento »). Bücheler supplée *de‹fimo› facta*. Ernout de même analyse *defacta* en deux mots, *de* et *facta*, qu'il sépare par cinq points, présumant l'ensemble *de‹caeno› facta*. Marmorale introduit *farto* entre les deux mots. Brożek propose la leçon *de face facta* [41].

Après que Trimalcion a précisé que tout ce qu'on voit sur le plat est fait de la même matière (le mot est équivoque : *corpus*), Encolpe s'efforce à deviner quelle est cette matière. Nous devons choisir entre quelque chose dont le nom ne figure pas dans le manuscrit et l'argile : *Mirabor nisi omnia ista de ‹ › facta sunt aut certe de luto*. Par conséquent, la première matière à laquelle pense Encolpe est encore moins honorable que l'argile. C'est pour cette raison, probablement, que beaucoup de commentateurs ont pensé à excréments, et, usant de leur expérience paléographique, ont proposé un terme ou l'autre, ayant tous la même signification.

Pour notre part, nous ne croyons pas qu'il soit nécessaire d'y rien ajouter. Le fait même que dans le manuscrit c'est *defacta* — en un seul mot — qui apparaît, prouve qu'à l'origine non plus on n'avait fait aucune insertion entre *de* et *facta*. Il s'agit d'une réticence, que les anciens manuscrits n'indiquaient par rien de spécial [42]. Encolpe, se sentant écœuré à la seule vue du nouveau plat, qu'il considère *longe monstrosius*, s'arrête après avoir prononcé le *de*, pour suggérer à Agamemnon, éventuellement aussi par un coup d'œil significatif, la matière à laquelle il pense, sans prononcer son nom, qu'on peut, d'ailleurs, choisir de plusieurs synonymes.

C'est pourquoi nous proposons que, dans une nouvelle édition du texte, la préposition *de* soit suivie de points de suspension.

---

[41] Pour les différentes conjectures, voir les notes des éditions d'Anton, Ernout, Marmorale, Müller. M. Brożek, dans „Latomus", XXIV, 1965, p. 430.

[42] Voir aussi les expressions sans verbe abstractisé : (illa) *nec quid nec quare* (37, 4), *amici de medio* (38, 13), (ego) *manum de tabula* (76, 9), *tu cocococo* (59, 2), *ego et tu sponsiunculam* (58, 8), (ego) *Genio illius gratias* (57, 10), *prasinus primam palmam* (70, 13). La pause n'y est pas indiquée.

ÜBER DIE HIERARCHIE DER MENSCHLICHEN WERTE BEI TACITUS

N. I. BARBU

Es würde viele Seiten erfordern, eine Übersicht über alle Studien Bücher oder Aufsätze zu bringen, die über Tacitus geschrieben worden sind. Doch der Raummangel gestattet uns das nicht, und so müssen wir uns darauf beschränken zu sagen, als ein Hinweis darauf, daß der Gegenstand über den ich einiges bemerken möchte, noch nicht behandelt worden ist, daß weder in den Büchern, noch in den kleineren Abhandlungen, die über den großen Geschichtsschreiber verfaßt wurden, die Frage der menschlichen Werte und vor allem der Hierarchie der menschlichen Werte bei Tacitus aufgeworfen worden ist. So wird beispielsweise in den Werken, die die größten Tacitusspezialisten zum Verfasser haben, wie Boissier [1], Fabia [2], unter den älteren, Bardon [3], Büchner [4], Klingner [5], Köstermann[6], Marx [7], Momigliano [8], Paratore [9], Pöhlmann [10], Pöschl [11], Seek [12], Syme[13],

[1] G. Boissier, *Tacite*, 6. Aufl., Paris, 1926.

[2] Fabia, *Tacite*, Journal des savants, 1903, S. 452–482.

[3] *Recherches sur la formation de Tacite*, Mélanges de la Faculté des Lettres de Poitiers, 1946, S. 195ff.

[4] K. Büchner, *Das Proömium zum Agricola des Tacitus*, Wiener Studien, LXIX (1956), S. 321ff.

[5] F. Klinger, *Tacitus über Augustus und Tiberius*, Bayerische SBer. phil.-hist. Kl., 7 (1953).

[6] E. Koestermann, *Der Sturz Sejans*, Hermes, LXXXIII (1955), S. 72ff.

[7] F. A. Marx, *Tacitus und die Literatur der exitus illustrium uirorum*, Philologus, XCII (1937), S. 83ff.

[8] A. Momigliano, *Corbulone e la politica romana verso i Parti*, Atti del II Congresso Nazionale di Studi Romani, I (1931), S. 368ff.

[9] E. Paratore, *Tacito*, II. Aufl.

[10] R. v. Pöhlmann, *Die Weltanschauung des Tacitus*, Bayerische SBer. phil.-hist. Kl., 1910, 1. Abh.

[11] V. Pöschl, *Tacitus und der Untergang des römischen Reiches*, Wiener Studien, LXIX (1956), S. 310ff.

[12] O. Seek, *Der Anfang von Tacitus Historien*, Rh. Mus., LVI 1901, S. 227ff.

[13] R. Syme, *Tacitus*, II. Aufl., Oxford, 1963.

StCl, XI, 1969, p. 129–143, București

9 – c. 155

Treu [14] unter den jüngeren, die Frage nicht beachtet. Es muß von Anfang an gesagt werden, daß all diese Autoren sowie auch andere, die wir nicht genannt haben, zur Erforschung des Werkes des Tacitus und zur Erforschung der Fragen, die das Werk dieses großen Geschichtsschreibers aufwirft, einen sehr wertvollen Beitrag gebracht haben. So haben sie das Leben des Geschichtsschreibers behandelt, haben wertvolle Beiträge zur Bestimmung des Augenblicks erbracht, da die Werke des Tacitus erschienen sein dürften, Beiträge zu vielen inhaltlichen Fragen, wie z.B. Quellen, Geschichtsauffassung, Frage der Kaiser u.a., doch haben sie die Frage nach der Hierarchie der Werte bei Tacitus noch nicht aufgeworfen, obwohl in einigen Abhandlungen von einigen Werten die Rede ist, wie beispielsweise *Virtus bei Tacitus* von Feger [15] oder *Virtus Tacitea* von H. Haas [16] und Pöhlmann [17], *Die Weltanschauung des Tacitus*, oder Borzsak [18], *Pax Tacitea* u.a.

Um Raum zu sparen, gehen wir zur Behandlung des Themas über. Es muß gleich eingangs gesagt werden, daß dieser Aufsatz den Gegenstand keinesfalls erschöpfend behandeln kann, sondern nur einen kleinen Teil eines Buches darstellt, an dem ich arbeite und in dem ich beabsichtige, alle menschlichen Werte bei Tacitus zu untersuchen.

Um jeglicher Konfusion in unserer Darstellung vorzubeugen, halten wir es für richtig, gleich anfangs festzulegen, daß wir unter Wert alles verstehen, was ein materielles oder geistiges Bedürfnis eines Menschen befriedigt, einen Wert, den der Mensch oft unter Einsatz seines Lebens zu erringen sucht. In diesem Sinne sind Brot, Kleidung, Unterkunft, die die materiellen Bedürfnisse des Menschen befriedigen, ebenso hohe Werte wie es Ruhm, Würde, Einfluß, Macht sind. Beim ersten Anblick könnte es scheinen, daß die bedeutendsten Werte jene sind, die dem Menschen die Existenz ermöglichen, so Nahrung, Kleidung, Wohnung; in Wirklichkeit sind jedoch die Fälle sehr zahlreich, wo der Mensch sein Leben im Kampf um Ruhm, Macht, Würde und andere geistige Werte in Gefahr brachte und verlor.

Im Lichte dieses Begriffes über die menschlichen Werte ist jegliches Ding, das für den Menschen einen Wert besitzt, auch im Werk des Tacitus ein Wert. Einen Wert stellt auch die tägliche Nahrung dar, um deren Beschaffung der hungrige Plebejer von früh bis spät kämpft, einen Wert bildet auch die Wechselbank, an der der Wucherer Handel treibt, sowie auch das Geld, das er ausleiht; einen Wert stellt der Ruhm der Vorfahren dar, den die Bilder aus dem Atrium eines Adligen veranschaulichen, einen Wert bildet auch das Ansehen eines Senators, der es vorzieht, sich die Pulsadern zu durchschneiden, als dem Kaiser zu schmeicheln.

---

[14] M. Treu, *Zur clementia Caesaris*, Museum Helveticum, V (1948), S. 197 ff.
[15] R. Feger, *Virtus bei Tacitus*, Würzburger Jahrbücher, III (1948), S. 301.
[16] H. Haas, *Virtus Tacitea*, Gymnasium, XLIX (1938) S. 163 ff.
[17] a. a. O., Anm. 10.
[18] S. Borszak, Acta Congressus Budapestiensis (1965).

Wenn man das Werk des Tacitus vom *Dialogus* bis zu der letzten Zeile der *Annalen* liest, so hat man das Panorama eines unentwegten Kampfes vor Augen, in dem die Mannigfaltigkeit der Menschen, die Verschiedenartigkeit der Zwecke und die Vielzahl der Werte, um deren Erringung sie kämpfen, einen chaotischen Eindruck erwecken. Und dennoch gibt es auch in diesem Chaos rote Fäden, die aufgefunden und ins Licht gehoben werden müssen. Einer von diesen roten Fäden ist die Hierarchie der Werte, um deren Erlangung so viele Menschen kämpfen und sich abmühen.

Wir sprechen von einer Hierarchie der Werte, denn einerseits haben nicht alle Werte die gleiche Bedeutung für den Menschen, sondern die einen sind weniger begehrt als die anderen, oder umgekehrt, für die Erlangung der einen bringt der Mensch sein Leben in Gefahr, während er dem Gewinn anderer viel weniger leidenschaftlich oder gar gleichgültig gegenübersteht. Andererseits bedingen sich die Werte gegenseitig. Niemand dürfte es erhoffen, Ritter oder Senator zu werden oder eine Magistratur zu bekleiden, wenn er keinen bestimmten Census, ein bestimmtes Vermögen besaß. Folglich war das Vermögen ein Wert, von dem die Erringung der Macht abhängig war, ein Wert als Instrument der Macht. Ebenso konnte niemand nach Ruhm streben, wenn er kein Vermögen und keine Macht besaß, ob sie nun politisch, rednerisch oder poetisch war. Die Werte als Instrument konnten ebenfalls unterschiedlich sein : Man konnte mächtig und berühmt werden, indem man arbeitete und ehrlich war, mächtig konnte man aber auch durch Plünderung, Raub und Mord werden. Ein höchster Wert der erstrebt wurde, bot zwecks Erreichung mehrere Instrument-Werte und war abhängig von der Einstellung, die jemand zu den Instrument-Werten bei deren Auswahl innehatte. In dieser Weise kann man sich die Hierarchie der Werte als eine Pyramide vorstellen, deren Basis aus jenen Instrument-Werten gebildet wird, die allen Menschen gemeinsam sind – Nahrung, Kleidung, Wohnung usw. – und deren Körper, der zur Spitze hin immer mehr abnimmt, aus weniger zahlreichen Instrument-Werten besteht. Sogar die Vierzahl der höchsten Werte hatte einen an der Spitze, der dann die Spitze der Pyramide darstellte. Somit müssen wir die Einstellung des Tacitus nicht nur zu den Höchstwerten untersuchen, sondern auch zu den Instrument-Werten. Wer nur durch ehrliche Mittel zu Ehren gelangen wollte, folglich durch ehrliche Instrument-Werte, aber nicht über sie verfügte, war gezwungen, auf die Erringung der Höchstwerte, denen er nachgestrebt hatte, zu verzichten. In unserer Forschung müssen all diese Dinge in Betracht gezogen werden.

Ein besseres Verständnis der Hierarchie der Werte bei Tacitus wird uns ermöglicht, wenn wir eine schnelle Übersicht über die wichtigsten gesellschaftlichen Klassen und Hauptwerte, denen sie nachstrebten, hier bieten. Lesen wir die wichtigsten Werke aufmerksam, die zur Zeit des Tacitus erschienen sind und in denen von zeitgenössischen Verhältnissen die Rede ist, wie das Werk Martials, Juvenals, Plinius des Jüngeren, Quin-

tilians, Suetons, Papinius Statius, so stellen wir fest, daß in Rom, wenn wir die Untersuchung von unten nach oben beginnen, in erster Reihe die Sklaven zu erwähnen sind. Schlecht genährt, wenn auch etwas besser als früher, und vor allem Prellbock für die Launen und Grausamkeiten der Herren, wünschten sie nichts anderes als Flucht oder Loskauf. Für sie war die Freilassung der höchste Wert, und wie Tacitus selbst sagt [19], setzten sie dafür auch das Leben ein, wenn sich die Gelegenheit ergab. Die Werte, mit deren Hilfe sie sich diesen Höchstwert erringen wollten, waren selbstverständlich verschieden: die einen sparten ausdauernd Geld, folglich war für die einen der Instrument-Wert zur Erreichung des höchsten Wertes das Geld; für die anderen war es die Flucht, für andere, wenn möglich der Aufstand. Für die Plebejer, die zu ihrem Trunk Wasser nichts zu nagen und zu beißen hatten und über die besonders Martial und Juvenal berichten, war das tägliche Brot der Höchstwert und sie ertrugen sogar Demütigungen, um dies zu erlangen. Die große Masse der armen Plebejer umfaßte viele Kategorien, darunter auch die Dichter, zu denen Martial selbst gehörte. Je nach ihrer finanziellen Lage wechselte auch der Höchstwert für sie: für einen hungrigen Plebejer war das wie gesagt, das tägliche Brot, doch für Martial, dem es kurz nach seiner Ankunft in Rom gelang, ein kleines Landgut bei Nomentum zu erwerben, war das tägliche Brot kein Problem mehr, daher galten für ihn der Ruhm eines Dichters und die Schaffung von Bedingungen, die ihn in die Welt der Oberen einführen konnten, als höchste Werte. Die Ritter und Reichen kämpften immer schon, so wie heute, um die Bereicherung ihrer Habe, damit der Glanz ihres Vermögens, ihre Wertschätzung in der Gesellschaft erleichtere. Wir sind bei der Aristokratie der Senatoren, Patrizier, Adligen oder Nichtadligen angelangt und stellen fest, daß es für sie eine Vierzahl der höchsten Werte gab, die untereinander eng verbunden waren: Reichtum, Macht, Würde, Ruhm. Im Kampf um diese Werte hatten sie einen starken, meistens auch gefährlichen Konkurrenten: den Kaiser. Der Kaiser, der die höchste Macht, d.h. die politische, innehatte, der auch über Vermögen und Ruhm gebot, war als Kaiser auf jeden eifersüchtig, der seine Werte in den Schatten stellen könnte. Die am heißesten umstrittene Größe war die Macht, von hier ging die Unterdrückung gegen die Senatorenaristokratie aus, die über Mangel an Freiheit klagte, von hier nahm der Kampf gegen die Senatoren oder Heerführer den Ausgang, die seinen Ruhm hätten beeinträchtigen können, daher der Verdacht, den er gegen die reichen Senatoren hegte, sobald sie die geringste Neigung zur Unabhängigkeit merken ließen. Die Eifersucht auf jene, die die Absicht hatten oder auch nur verdächtigt wurden, die Vierzahl der kaiserlichen Höchwerte anzugreifen, veranlaßte den Kaiser dazu, die strengsten Maßnahmen zu ergreifen,

---

[19] *Annales* I, 1. u. 4.

sogar bis zur Todesstrafe zu gehen, wenn auch die Verdächtigten Mitglieder des kaiserlichen Hauses und Blutsverwandte waren : Britannicus und Germanicus sind sprechende Beispiele hiefür.

Diese Übersicht über die höchsten Werte, nach denen die verschiedenen Gesellschaftsschichten Roms mit aller Leidenschaft strebten, ist natürlich sehr kurz gefaßt und gestattet uns nicht, auch die Instrument-Werte zu besprechen, zu welchen die erwähnten Klassen griffen, um die erstrebten Höchstwerte zu erreichen. Einige Einzelheiten werden wir im Laufe des Aufsatzes, soweit es der Raum hier gestattet, klären können.

Eine Hierarchie der menschlichen Werte bei Tacitus aufzustellen, wird dadurch erschwert, daß der Geschichtsschreiber Tatsachen darstellt und es meist vermeidet, seine Einstellung zu Personen und Ereignissen klar auszudrücken. Umso viel weniger denkt er daran, uns klarzumachen, welches die menschlichen Werte waren, die er als die höchsten ansah. Glücklicherweise wählt aber der Geschichtsschreiber aus der Vielzahl der Einzelheiten, die er uns über eine Tatsache berichten konnte, absichtlich oder versehentlich jene aus, die seine Neigung wiedergaben. Tacitus gebraucht oft Adjektive, äußert sehr kurze Einschätzungen, benennt die Dinge mit Worten, aus denen wir bei aufmerksamer Untersuchung folgern können, welches für ihn die Höchstwerte und welches die Instrument-Werte waren.

Selbstverständlich bemühte sich Tacitus nicht darum, Werte zu erlangen, die seine Existenz sichern sollten, wie beispielsweise Nahrung, Kleidung, Wohnung usw. Seine Herkunft, sowie die Heirat mit der Tochter des Julius Agricola läßt vermuten, daß sein Unterhalt von Sklaven, Freigelassenen oder Freien sichergestellt war, die für seinen Wohlstand sorgten. Es ist nicht bekannt, welches Vermögen Tacitus besessen hat. Wir wissen auch nicht, wie viel Zeit er für die Verwaltung seiner und seiner Frau Einkünfte verwendete. Sicher ist nur, daß ihn die Frage des Erwerbs eines Existenzunterhalts nicht beschäftigte. Die Magistraturen, die er bekleidete, sind ebenfalls ein Beweis für obige Behauptung.

Da ihm jedoch seine wirtschaftliche Lage den Zutritt zu Magistraturen ermöglichte, davon die letzte, die er bekleidete, das Konsulat, auch die höchste war, waren für Tacitus die Bedingungen gegeben, nach dem Erwerb der Höchstwerte zu streben, denen alle seines Standes nachjagten, nämlich der Vierzahl, von der wir bereits gesprochen haben : Reichtum, Macht, politische Würde, Ruhm.

Vor seinem Eintritt in den *cursus honorum*, während ihn noch ein starker Lerneifer beseelte, hatte Tacitus die Gelegenheit, an einer Auseinandersetzung teilzunehmen, in der es im Grunde genommen um die Höchstwerte ging, nach denen die Menschen streben. Dieses Gespräch ist von Tacitus im *Dialogus de oratoribus* unsterblich gemacht worden. Dieses Werk wurde von den Fachleuten unter verschiedenen Aspekten untersucht, die Frage nach der Hierarchie der Werte wurde jedoch nicht gestellt. Untersuchen wir den *Dialogus de oratoribus* mit aller Aufmerksam-

keit, so wird uns klar, daß Redekunst und Dichtung, obgleich sie im Gespräch als Werte an sich betrachtet zu werden scheinen, eigentlich nichts anderes sind als Instrument-Werte anderer Werte, die wir Höchstwerte nennen. Und tatsächlich versucht sowohl Marcus Aper, als auch Curiatius Maternus, in möglichst überzeugender Weise zu zeigen, welche Vorteile, Güter, Werte sagen wir, Redekunst und Dichtkunst bringen. Aper versucht zu zeigen, daß die Redekunst die interessantesten Höchstwerte mit sich bringe und Maternus erwidert ihm, daß, im Gegenteil, die Dichtkunst diese Werte in reicherem und vollerem Maße nach sich ziehe. Welche sind aber nun die Werte, die diese beiden Beschäftigungen schaffen können und deren Instrumente sie sind? Diese Werte sind : *uoluptas*, *utilitas*, *gloria*, *potentia*. Es gibt keine andere Beschäftigung, sagt Aper im 5. Kap., *ad utilitatem fructuosius*, *ad uoluptatem iucundius*, *ad dignitatem amplius*, *ad urbi famam pulchrius*, *ad totius imperii atque omnium gentium notitiam illustrius*. Somit ist es offensichtlich : die Redekunst bringt *utilitas*, *uoluptas*, *dignitas*, *fama*, *notitia*, *gloria*.

Im 6. Kap. fügt Aper noch eine genauere Bestimmung hinzu : er zeigt, daß *uoluptas* eigentlich eine Art von *potentia* ist, es ist das Vergnügen, die vermögenden und einflußreichen Alten (*totius urbis gratia subnixos*) zu sehen, wie sie einen Jungen (*iuuenem*) und Armen (*pauperem*) um Hilfe bitten. Eine weitere genauere Bestimmung gibt Aper im 7. Kap., wo er behauptet, daß kein Ruhm mit dem Ruhm eines Redners verglichen werden könne : *fama et laus cuius artis cum oratorum gloria comparanda est?* Und schließlich sagt dieselbe Person des Dialogs im 8. Kap., daß Redekunst *potentia*, *honores*, *facultates* bringe. Maternus behauptet seinerseits in seiner Gegenrede im 9. Kap., daß die Dichtkunst ein Übermaß an *fama*, *gloria*, *honor*, *securitas*, *innocentia* und im 13. Kap. behauptet er, die Dichtkunst sei eine Quelle der *potentia*.

Das sind die Höchstwerte, über die sich Tacitus ein Gespräch anhörte, bevor er selbst mit den Bemühungen begann, sie zu erwerben, sobald er in den cursus honorum eingetreten war. Zu der Zeit, als der *Dialogus de oratoribus* stattfand, konnte Tacitus sich aufgrund seiner Lebenserfahrung noch keine Rechenschaft über die Bedeutung jedes einzelnen dieser Werte geben, als er jedoch *Historia* und vor allem die *Annalen* schrieb, befand er sich in Verhältnissen, die Hierarchie der Werte und vor allem der Höchstwerte mit vollem Verständnis behandeln zu können. Daher wollen wir im Laufe unserer kurzen Darstellung vor allem aus den *Annalen* Beispiele wählen, um zu erfahren, welche Einstellung Tacitus zu der Vierzahl der Höchstwerte einnimmt, sowie auch zu den Instrument-Werten. Vor allem sei *potestas*, die politische Macht erwähnt. Dieses war die Größe, nach der alle Aspiranten einer Magistratur strebten, und vor allem jene, die unter Einsatz ihres Lebens Komplotte gegen die Kaiser geschmiedet hatten. Wie bereits erwähnt, war *potestas*, die gesetzlich verliehene Gewalt, eine Quelle des Reichtums, des Ruhms und anderer Ehren. Es wurde bereits darauf hingewiesen, daß sowohl Aper als auch Maternus den

Einfluß zu haben wünschten, den sie einmal *potentia*, ein andermal *potestas* nannten. Der größte Genuß für Aper bestand darin, reiche, alte und einflußreiche Leute ihn um Hilfe bitten zu sehen. Er war folglich mehr *potens* als die *potentes*.

In den *Annalen* mußte Tacitus unvermeidlich auf *potestas* zu sprechen kommen. Die höchste *potestas* hatte jedoch der Kaiser inne, der sich in ständiger Konkurrenz mit dem Senat befand, sowie im allgemeinen mit den Angehörigen der Senatsaristokratie und wenn diese die Macht begehrten, so stießen sie auf den Kaiser, der ein Hindernis darstellte. Wie denkt Tacitus über *potestas* unter den Bedingungen, die durch die Existenz des Imperiums gegeben waren? Entgegen der Meinung F. Klingners [20], der behauptete, Tacitus habe eingesehen, daß eine Rückkehr zu den alten Verhältnissen unmöglich sei, und daher mit der Regierungsform des Imperiums einverstanden war, entgegen der Meinung J. Zechners [21], der der gleichen Meinung ist, entgegen Syme [22], der behauptet, Tacitus sei ein Gegner der Tyrannei gewesen, habe aber den Verhältnissen zufolge, ihre Feinde nicht immer verteidigt, was bedeuten würde, daß er mit den herrschenden Verhältnissen einverstanden war, haben wir versucht, im Aufsatz *Quid Tacitus de formis reipublicae Romanae senserit* in der Zeitschrift „Latinitas" zu zeigen, daß Tacitus die Regierungsform des Imperiums auch unter der verdeckten Form des Fürstentums des Augustus verabscheute. Hier einige Beweise, auf die wir unsere Behauptung stützen:

1) Vor allem das erste Kapitel des ersten Buches der *Annalen*, in welchem Tacitus eine Entwicklungsgeschichte der römischen Regierungsformen bietet und am Ende der Aufzählung sagt *Augustus omnia discordiis ciuilibus fessa nomine principis sub imperium accepit*, er brachte alles, was der Bürgerkrieg zu bieten hatte unter die kaiserliche Macht, die er *Principatus* nannte. Der Gegensatz zwischen der Form des *princeps* und der Gegebenheit des Imperiums zeigt die verdeckte Gegnerschaft des Tacitus ganz deutlich. Im folgenden Kapitel sagt Tacitus, Augustus habe alle betrogen, indem er sie verlockt habe, *pellexit*, und habe alle Macht in seiner Hand gesammelt. Das Verb *pellexit* „verführen, folglich betrügen", zeigt die feindliche Gesinnung des Geschichtsschreibers Augustus gegenüber. Der Abscheu des Geschichtsschreibers gegen das von Augustus eingeführte Regime geht auch aus dem Wort hervor, das er gebraucht, um die Haltung der Senatoren zu kennzeichnen, die Ehrentitel und neue Reichtumsquellen von Augustus in Empfang nahmen: sie waren *prompti seruitio*. Folglich war das von Augustus eingeführte Regime nicht nur ein *imperium*, sondern auch ein *seruitium*, eine Sklaverei. Im vierten Kapitel desselben Buches sagt der Geschichtsschreiber, daß *aequalitas*, das hier den Sinn von *libertas* hat, *exuta* sei, entfernt.

---

[20] a. a. O., Anm. 5.

[21] J. Zechner, *Hat Tacitus seine politische Überzeugung geändert?* Wiener Studien, 1936, S. 117 ff.

[22] R. Syme, a. a. O., II, S. 547.

Im zehnten Kapitel desselben Buches übt Tacitus scharfe Kritik an Augustus, aber natürlich nur in indirekter Weise, als Bericht über die Aussagen jener Leute, die seine Politik verabscheuten. Unter den in diesem Kapitel formulierten kritischen Aussagen befindet sich auch *extortum inuito senatu consulatum*, das dem Senat gegen dessen Willen entrissene Konsulat; *arma contra rempublicam uersa* = gegen die Republik gewendete Waffen; *pacem... cruentam* = blutiger Friede; *nihil deorum honoribus relictum, cum se templis et effigie numinum per flamines et sacerdotes coli uellet* = er hat keine Götterverehrung mehr bestehen lassen, denn er wollte von Flaminen und Priestern verehrt werden. Diese Beispiele genügen, um die feindliche Gesinnung des Tactius gegen das von Augustus eingeführte Regime und gegen Augustus selbst nachzuweisen. Es ist überflüssig, weitere Beispiele aus den *Annalen* zu bringen, in denen auch von Tiberius und von Nero die Rede ist. Wenn Tacitus schon das Prinzipat des Augustus verabscheute, so verabscheute er umso mehr den Despotismus eines Tiberius oder eines Nero.

2) Im Gegensatz dazu findet Tacitus für das republikanische Regime Worte der Anerkennung. So sagt der Geschichtsschreiber im ersten Kapitel des ersten Buches der *Annalen*, daß *Iunius Brutus consulatum et libertatem instituit*. Folglich bedeutete das republikanische Regime, dessen höchstes Organ das Konsulat war, dasselbe wie Freiheit. Im dritten Buch, Kap. 26—28 sagt Tacitus unter anderem, daß zur Zeit der Republik das Volk viele Maßnahmen ergreifen konnte *tuendae libertati* = zum Schutze der Freiheit und um *concordia* herrschen zu lassen = *firmandae concordiae*. Das Gesetz der XII Tafeln, sagt der Geschichtsschreiber, war *finis aequi iuris* = das Ende der Gerechtigkeit und Gleichheit. Im vierten Buch, Kap. 33, sagt Tacitus, daß zur Zeit der Republik *plebs erat ualida*, d.h. das Volk war gesund, kräftig und *patres pollerent*, d.h. der Senat und die unerwähnte Senatsaristokratie stand in Glanz und Macht da. Die Worte *consulatum et libertatem*, *tuendae libertatis*, *finis aequi iuris*, *plebs ualida*, *patres pollerent* zeigen ohne jeglichen Kommentar wie sehr Tacitus mit der Regierungsform der Republik einverstanden war. Wir können folglich behaupten, daß zu der Zeit, als er seine *Annalen* schrieb, also in der letzten Periode seines Lebens, Tacitus die Regierungsform des Imperiums verabscheute, und gewiß auch deren Träger, die Kaiser. Somit war für Tacitus die Freiheit, die nur ein republikanisches Regime bieten konnte, einer der höchsten Werte. Das ist umso wichtiger, als Tacitus die Freiheit höher stellt als den Frieden. Wir haben w.o. gesehen, daß Tacitus den von Augustus herbeigeführten Frieden *cruentam* = blutig nennt, weil er einige Komplotte blutig erstickt hatte. Der Geschichtsschreiber spricht im erwähnten Kapitel sogar mit Hochachtung von den Kämpfen zwischen Patriziern und Plebejern. Folglich: lieber Freiheit unter Kämpfen als einen Frieden mit Unterdrückung. Die Senatoren waren in *seruitium* verfallen, weil sie gegen die Tyrannei keine Waffen erhoben, *cum ferocissimi per acies aut proscriptione cecidissent*,

ceteri nobilium, quanto quis seruitio promptior opibus et honoribus extollerentur ac nouis ex rebus aucti, tuta et praesentia quam uetera et periculosa mallent = weil die Tapfersten in den Schlachtlinien oder in Verbannung gefallen waren und die anderen Edlen, je mehr sie zur Sklaverei bereit waren, umso mehr durch Würden und materielle Quellen erhoben wurden und da sie nun durch neuen Vermögenszuwachs wohlhabender geworden waren, die vor Gefahren geschützte Gegenwart der gefährlichen Vergangenheit vorzogen.

Warum aber verabscheut Tacitus die Regierungsform des Imperiums? Weil er selbst keine Macht darin besaß? Eine Gegenmeinung ergibt sich sofort, sobald wir uns seinen Lebenslauf selbst vor Augen halten: Tacitus war bekanntlich Konsul gewesen, konnte sich folglich der höchsten Vorrechte im Staat erfreuen. Doch gerade hier liegt das Hauptproblem: Tacitus war wohl Konsul gewesen, aber die weitgehende Macht, über die ein Konsul zur Zeit der Republik verfügte, als *consulatus erat libertas*, war verschwunden. Das Konsulat hatte den größten Teil seines Wesens eingebüßt, und zwar gerade den Teil, der dem Machtgefühl schmeichelte, das jeder Konsul zur Zeit der Republik mit solcher Wollust genoß. Jetzt waren die Konsuln zum guten Teil bloß Statisten: *Sextus Pompeius et Sextus Apuleius consules primi in uerba Tiberii Caesaris iurauere* = Sextus Pompeius und Sextus Apuleius, die Konsuln, schworen als erste dem Tiberius Caesar Gehorsam, vermerkt Tacitus mit Bitterkeit. Tatsächlich wurde die Formel *iurare in uerba alicuius* zur Bezeichnung des Unterwerfungseides verwendet, den der Soldat abzulegen hatte, indem er sich verpflichtete, den Befehlen des Kommandierenden ohne Widerrede zu gehorchen. Da es uns der Raummangel verbietet, die Diskussion noch weiter fortzuführen, können wir behaupten, daß einer der höchsten Werte, nach denen Tacitus strebte, die Macht war, die das Konsulat zur Zeit der Republik verliehen hatte und nicht den Schein der Macht, der die Konsuln zur Zeit des Imperiums kennzeichnete. Zu Zeit des Imperiums waren die Konsuln, wie übrigens auch die gesamte Senatsaristokratie jeder *libertas* bar, ohne welche es jedoch keine wahre *potestas* geben kann, ob sie nun die Macht des Konsuls oder eine andere Macht sei. Folglich wünschte Tacitus *potestas* in der Freiheit, die wahre Macht. Zur Zeit des Tacitus, sagt uns Tacitus zu Beginn des siebenten Kapitels aus dem ersten Buch der *Annalen*, waren die Konsuln, Senatoren und Ritter Sklaven: *At Romae ruere in seruitium consules, patres, eques*.

Da sie über keine volle Macht mehr verfügten, besaßen sowohl die Magistrate, als auch der Senat und die Senatsaristokratie, keine Würde mehr. Um sich aber dennoch diesen Schatten einer Macht zu bewahren, den die Magistraturen und hohen Stellungen zur Zeit des Imperiums verliehen, waren alle, die danach strebten, schmeichlerisch und falsch: *quanto quis illustrior tanto magis falsi ac festinantes, uultuque composito, ne laeti excessu principis, neu tristores primordio, lacrimas, gaudium, questus, adulationem miscebant* = je höhergestellt sie waren, desto falscher

und eifriger waren sie: und mit einstudierter Miene vermischten sie die Tränen mit Freude, die Seufzer mit Schmeichelei. Durch diese Worte drückt der Geschichtsschreiber seine ganze Verachtung den *illustres* gegenüber aus, die um jeden Preis Magistraturen und Würden zu bekleiden begehrten, auch wenn dafür mit dem Verlust der Menschenwürde bezahlt werden mußte, was sich durch *adulatione, uultu composito, falsi ac festinantes* äußerte. Sehr zahlreich sind bei Tacitus die Stellen, wo von Schmeichelei die Rede ist. Ich werde einige anführen. So erzählt uns Tacitus im 8. Kapitel des ersten Buches der Annalen, daß Valerius Messala vorgeschlagen habe, den Treueschwur dem Kaiser gegenüber jedes Jahr neu abzulegen. Tiberius fragte ihn, ob er das aus eigenem Antrieb oder auf Befehl hin gesagt habe. Da antwortete Valerius Messala unterwürfig, daß er in öffentlichen Angelegenheiten bloß auf sein Gewissen höre, auch wenn er dem Kaiser Ärger bereiten müsse. Dann schließt Tacitus: *Ea sola species adulandi supererat* = Nur diese Art der Schmeichelei war noch nicht verwendet worden. Im 12. Kapitel des ersten Buches der *Annalen* berichtet Tacitus von der Geste des Asinius Gallus, der Tiberius schmeicheln wollte, ihn aber beleidigte. Haterius, in der Stellung eines Betenden, erzählt uns Tacitus im folgenden Kapitel, hätte Tiberius beinahe zu Fall gebracht. Das vierzehnte Kapitel beginnt mit den Worten: *Multa patrum et in Augustam adulatio* = viel haben die Senatoren auch der Augusta (Livia) geschmeichelt.

Diese Beispiele genügen um zu zeigen, daß Tacitus, von Traurigkeit und Ekel erfüllt, über die Fälle schmeichlerischer Haftung in den Reihen der Senatsaristokratie berichtet. Schmeichelei steht jedoch im Widerspruch zur Menschenwürde. Die sich daraus ergebende Schlußfolgerung ist leicht abzuleiten: das Vorhandensein der Kaiser, folglich der Regierungsform des Imperiums, verhinderte nicht nur die Ausübung einer vollen *potestas*, sondern tat auch der Menschenwürde Abbruch, da die Schmeichelei an ihre Stelle trat. So war folglich für Tacitus die Würde ebenso ein Höchstwert, wie auch *potestas* und *libertas*.

Wünschte Tacitus sich den Ruhm, d.h. den guten Leumund, dessen sich ein Bürger in der öffentlichen Meinung erfreut, wenn er im Interesse der Gemeinschaft gute Taten getan hat? Die Antwort kann nur bejahend sein. Die Tatsache, daß er schon in jugendlichem Alter die Redekunst erlernte und dann den *cursus honorum* beschritt, zeigt hinreichend, daß er sich den Ruhm gewünscht hat. Nur erhebt sich die Frage, welchen Ruhm er sich erworben? Es gibt auch hierfür viele Stellen, in denen über den Wert des Ruhmes bei Tacitus die Rede ist, doch bin ich gezwungen, nur einige davon anzuführen. Im 34. Kapitel, im zweiten Buch der Annalen, erzählt uns Tacitus, daß Lucius Piso in einer Sitzung des Senats im Jahre 16 u.Z. heftig über die Korruption der Gerichtshöfe zu klagen begann, über die Intrigen der Schöffen, die Grausamkeit der Redner und die ungerechten Beschuldigungen der Kläger und schickte sich an, den Senat zu verlassen, indem er erklärte, er werde irgendwohin weit weg aufs Land

ziehen, um das alles nicht mehr mitansehen zu müssen. Tief beeindruckt, versuchte Tiberius ihn dazu zu bewegen, zu bleiben und spornte auch die Freunde Pisos an, ihn dazu zu überreden. Nur ungern ließ Piso sich überzeugen. Derselbe Piso, so erzählt uns Tacitus weiter, klagte später Urgulania an, weil sie eine Schuld nicht bezahlen wollte. Urgulania war die Freundin Livias, der Mutter des Tiberius. Statt am Tage der Verhandlung vor dem Prätor zu erscheinen, wie es der Gerichtsbrauch erforderte, wurde Urgulania als Zeichen der Verachtung für Pisos Klage, *spreto Pisone*, in einer Sänfte in den kaiserlichen Palast gebracht. Aber Piso verzichtete auf seine Forderung nicht, hingegen beklagte sich Livia *uiolari et imminui* = sie sei beleidigt und verachtet worden. Tiberius sah sich sehr in die Enge getrieben. Doch war er der Meinung, es sei höflich, *ciuile ratus*, seiner Mutter den Gefallen zu tun, und versprach ihr, vor dem Prätor zu erscheinen und Urgulania beizustehen. Er zog infolgedessen zum Forum, wo vor der Tribüne des Prätors der Prozeß ausgetragen werden sollte. Während nun Tiberius sich mit seinem üblichen Geleit zum Forum begab — die Soldaten der Leibgarde folgten ihm und das Volk jubelte ihm zu und ging ihm entgegen — wurde Piso von seinen Freunden bedrängt, auf seine Forderung zu verzichten, doch Piso wollte um keinen Preis was davon hören. Indessen befahl Livia, die die Hartnäckigkeit Pisos gesehen hatte, das von diesem geforderte Geld vorzustrecken. Tacitus beschließt diese Erzählung mit folgenden Worten : *isque finis rei ex qua neque Piso inglorius et Caesar maiore fama fuit* = Und das war das Ende dieser Angelegenheit, aus der Piso einen großen Ruhm davontrug, aber Tiberius einen noch besseren Leumund. Es ist ganz klar : Tacitus ist völlig mit dem Ruhm einverstanden, den sich Lucius Piso unter diesen Umständen erworben hat, weil er auf seinem Entschluß beharrte, Urgulania, die Freundin der Livia, vor Gericht zu fordern. Folglich erwarb sich Tiberius selbst, so ber merkt der Geschichtsschreiber, einen guten Ruf durch Achtung der Gesetze. Die Handlung Pisos, die ihm diesen Ruhm einbrachte, wird im nächstfolgenden Kapitel von Tacitus als *speciem libertatis* = eine Probe freie-Handlung bezeichnet, als eine Äußerung der Freiheit. Dort wo er erzählt, daß Lucius Piso und Asinius Gallus in Meinungsverschiedenheiten gerieten, zeigt uns Tacitus auch den Grund dieser Entzweiung : *quia Piso speciem libertatis praeceperat* = weil Piso sich vorher eine Äußerung der Freiheit erlaubt hatte. Also wird die Art, wie Piso seinen Ruhm erwarb, von Tacitus gutgeheißen.

Im vierten Buch, 38. Kap. wird erzählt, daß Tiberius sich weigerte, wie ein Gott verehrt zu werden. Diese Geste, sagt der Geschichtsschreiber, wurde von den einen als Bescheidenheit aufgefaßt, von anderen als Mangel an Vertrauen zu den Menschen, und wieder von anderen als Symptome einer unedlen Seele. Tacitus gibt die Gründe, auf die diese letzteren ihre Behauptung stützten, in abhängiger Rede wieder, darunter folgendes : *Cetera principibus statim adesse, unum insatiabiliter esse parandum, pros-*

peram sui memoriam, nam contemptu famae contemni uirtutes. Zweifellos ist der Geschichtsschreiber mit der letzten Behauptung, daß *fama*, also der Ruhm, das Ausüben der Tugenden unterhält und anspornt, einverstanden. Tacitus ist also ein Vorkämpfer für Ruhm durch Tugend. In den *Historien* IV, 6 findet Tacitus den Wunsch nach Berühmtheit so natürlich, daß er sagt *etiam sapientibus cupido gloriae nouissima exuitur* = auch bei den Weisen ist der Wunsch nach Ruhm der letzte, der verschwindet.

Im ersten Buch, 53. Kap. berichtet Tacitus über den Tod des Sempronius Gracchus, der mit Julia ein Verhältnis gehabt hatte und auf die Insel Cercina verbannt worden war. Als die von Tiberius geschickten Soldaten kamen, um ihn zu töten, schrieb Gracchus seine letzten Wünsche in einem Brief an seine Frau nieder und *ceruicem percussoribus obtulit, constantia mortis haud indignus Sempronio nomine : uita degenerauerat* = er bot den Mördern den Nacken dar und zeigte dadurch, daß er angesichts des Todes stark blieb, des Namens eines Sempronius würdig : nur in seiner Lebensweise war er entartet. Der Mut angesichts des Todes ist ein Instrument-Wert des Ruhmes und wird von Tacitus vollends gutgeheißen.

Die angeführten Stellen genügen um zu zeigen, daß Tacitus nach Ruhm strebte, aber nach einem Ruhm *in potestate, in libertate, in honestate, in dignitate.*

Bisher die Beispiele, aus denen hervorgeht, daß Tacitus damit einverstanden war, daß *potestas, gloria, dignitas* Höchstwerte darstellen, doch nicht unter jeglichen Bedingungen, nicht anhand von verachtenswerten Instrument-Werten erworben, wie Scheinheiligkeit, Schmeichelei, Angeberei, Feigheit vor dem Tod und andere. Wir haben bisher diese Werte getrennt behandelt. Es gibt jedoch Stellen, aus denen ersichtlich ist, wie Tacitus diese Werte in ihren Wechselbeziehungen oder in ihrer Gesamtheit beurteilt. So ist im ersten Buch, 74. Kap. die Rede von dem Denunzianten Romanus Hispo, der die Anklage gegen Granius Marcellus wegen Übertretung der *lex maiestatis* unterzeichnet hatte. Der Geschichtsschreiber erzählt, daß Hispo am Anfang *egens* war = arm, *ignotus* = unbekannt, *inquies* = unruhig, folglich fehlten ihm die Werte, nach denen alle Menschen der Senatsaristokratie strebten. Durch Angeberei erreichte er es, *potentia* zu erlangen, *diues* zu sein, Furcht einzuflössen (*metuendus*) : Tacitus drückt seinen Abscheu aus gegen den Erwerb der höchsten Werte *potentiae, diuitiae*, durch Angeberei, und sagt, daß Hispo von allen gehaßt wurde (*odium apud omnes*). Auch diese Stelle bestätigt das oben Gesagte.

All diese Beispiele zeigen, daß Tacitus *potestas, diuitiae, dignitas, gloria in libertate, in honestate, in decore* wünschte. Doch blieben das lauter unerfüllbare Wünsche, solange der Kaiser den grundlegenden Instrument-Wert zur Erringung der anderen für sich raubte und zwar *libertas*. Es erhebt sich nun die Frage : War Tacitus wohl der Ansicht, man müsse auf den Kampf zur Erlangung dieser Werte zur Zeit des Imperiums, wo es keine *libertas* mehr gab, verzichten? Die Antwort ist verneinend. Tacitus

war der Meinung, daß es sogar unter der kaiserlichen Herrschaft möglich war, eine *potestas in dignitate* und *honestate* zu erringen, wenn auch nicht in völliger *libertate*. Diesbezüglich verdient die Stelle aus dem vierten Buch, 6. Kap. Beachtung, wo Tacitus die Art und Weise darstellt, wie sich die Ausübung der höchsten Werte zu der Zeit auswirkte, als Tiberius sein Fürstentum noch mit Maß ausübte. Der Geschichtsschreiber erzählt, daß der Senat damals über öffentliche und private Angelegenheiten noch beschließen konnte (*Iam primum publica negotia et priuatorum maxima apud patres tractabantur*), die Obersten im Senat die Freiheit besaßen, ihre Meinung auszudrücken (*dabaturque primoribus disserere*). Tiberius verhinderte die Äußerungen der Schmeichelei (*et in adulationem lapsos cohibebat ipse*) und bei Würdeverleihungen achtete er auf *nobilitas maiorum*, *claritudo militiae*, *illustres domi artes*. Die Magistrate, die Konsuln an der Spitze, übten ihre vom Gesetz gegebene Macht aus (*sua consulibus sua praetoribus species*; *minorum quoque magistratuum exercita potestas*). Somit war Tacitus der Ansicht, daß auch zur Zeit des Fürstentums die Erringung der Höchstwerte durch ehrliche Instrument-Werte möglich sei.

Doch Tacitus beschreibt auch Römer, die, der Auffassung des Geschichtsschreibers gemäß, als Vorbild gelten müßten. Zwei von diesen Porträten zeichnet er mit der größten Bewunderung für die Art, wie sie um die Erlangung der höchsten Werte gekämpft haben; das sind Germanicus und Agricola. Die Tugenden, die Tacitus an Agricola lobt, sind folgende: edle Herkunft, *nobilitas familiae*, Beschäftigung mit Studien, die eines freien Mannes würdig sind (*cultus honestarum artium in pueritia adulescentiaque*), das Studium der Philosophie mit Maßen (*studium philosophiae intra sapientiae modum*), eine Gattin edler Herkunft (*uxor splendidis natalibus nata*), Überlegung in der Führung der Magistratgeschäfte, folglich in der Ausübung der Macht (*modus in honoribus gerendis*), Ernst, Strenge, Barmherzigkeit, den Umständen gemäß Mäßigkeit und Beständigkeit (*grauitas*, *seueritas*, *misericordia temporibus apta*, *ratio et constantia*; 4, 5, 6, 8, 18. Kap.). Dazu kommen noch die Tugenden eines Heerführers und Gouvernators einer Provinz: Kenntnis des Heeres, Kenntnis der Provinz, Gewohnheit, von den Erfahrenen zu lernen, sorgfältiges und aufmerksames Handeln (*noscere prouinciam*, *nosci exercitui*, *discere a peritis*, *nihil ob formidinem recusare*, *simulque et anxius et intentus agere*). Bevor wir diese Tugenden einem Kommentar unterziehen, wollen wir sehen, was Tacitus über Germanicus sagt. Germanicus war von volkstümlichem Wesen (*ciuile ingenium*), von bewundernswerter Aufgeschlossenheit (*mira comitas*), ganz anders als Tiberius, der zurückhaltend im Ausdruck und arrogant war (*diuersa ab Tiberii sermone uultu arrogantibus et obscuris*) (I 33). Menschlichkeit dem Feind gegenüber und Leutseligkeit im Umgang mit den Verbündeten (*mansuetudo in hostes*, *comitas in socios*), angenehm im Aussehen und in der Rede (*uisuque et auditu iuxta uenerabilis*), wahrte er die Würde und Strenge der hohen Stellung, in der er sich befand, vermied aber jegliche Arroganz (*cum magnitudinem*

et grauitatem summae fortunae retineret, inuidiam et arrogantiam effugerat; II 73). Die Bewunderer des Germanicus schätzten ihn sogar höher als Alexander den Großen, mit dem sie ihn verglichen in bezug auf : *forma* = Äußeres, *corpore* = schöne Gestalt, *genere insigni* = edle Herkunft, *mitis erga amicos* = entgegenkommend den Freunden gegenüber, *modicus uoluptatum* = gemäßigt in Genüssen, *uno matrimonio* = eine einzige Ehe, *certis liberis* = ohne außereheliche Kinder, *proeliator sine temeritate* = ein kluger Kämpfer, besaß er auch *clementia* = Sanftmut, *temperantia* = Mäßigkeit, *ceteras bonas artes* = andere gute Eigenschaften (II 73).

Wir haben diese beiden Vorbilder für tugendhafte Gestalten hier gebracht, weil sie die Instrument-Werte veranschaulichen, durch welche gemäß Tacitus' Ansicht die Höchstwerte errungen werden mußten und die auch in deren Ausübung bewahrt werden müssen, *in potestate*, *in gloria*, *in diuitiis*, *in honoribus*.

Diese Beispiele, die zwar gering an der Zahl sind im Vergleich zu denen, die noch gebracht werden könnten, zeigen, daß Tacitus die Höchstwerte ebenfalls begehrte, nach denen jedermann aus seiner Kategorie strebte, und zwar : Macht, Ehre, Würde, Wohlstand. Diese Werte zu erstreben und sich um ihre Erlangung zu bemühen, hat nichts besonderes an sich. Was Tacitus jedoch von vielen seiner Zeitgenossen unterscheidet ist das Bündel von Instrument-Werten, mit deren Hilfe man seiner Ansicht nach die höchsten Werte erreichte. Diese Instrument-Werte verkörperten für ihn Agricola und Germanicus. Ihre aufmerksame Prüfung zeigt, daß sie alle *nobilitas*, *grauitas*, *misericordia*, *ciuile ingenium*, *comitas*, *ratio*, *constantia*, *mansuetudo in hostes*, *comitas in socios*, *unum matrimonium*, *liberi certi*, *clementia*, *proeliator sine temeritate*, *temperantia*, *ceterae bonae artes* zur Grundlage haben. Die Gegenstücke dieser Instrument-Werte sind : *adulatio*, *crudelitas*, *arrogantia*, *ignorantia*, *inconstantia*, *adulterium*, *socordia*, *inertia*, *temeritas*.

Das sind die wichtigsten Instrument-Werte durch welche nach Ansicht Tacitus' die wichtigsten Höchstwerte errungen werden konnten. Fällen wir nun einige Werturteile über diese Werte, so müssen wir zugeben, daß viele von ihnen allgemein menschlich sind ; auch heute suchen die Menschen nach Ruhm, auch heute wird das gesucht, was Tacitus *potestas* und *potentia* nannte, auch heute wird nach *diuitiae* gestrebt und nach *dignitas*. Und das ist gut so, denn um sie zu erreichen, müssen die Menschen unentwegt tätig sein und sich unentwegt vervollkommnen. Was aber die Gedanken des Tacitus noch gegenwartsnäher erscheinen läßt, sind seine Behauptungen in bezug auf die Instrument-Werte. Eigentlich war es sein Wunsch, die Höchstwerte durch Mittel zu erreichen, die dem Nächsten keinerlei physisches oder moralisches Leid zufügen. Sowohl Germanicus als auch Agricola waren gerade wegen *mansuetudo*, wegen *comitas*, wegen *clementia*, wegen *temperantia*, wegen *ratio* und *dignitas* beliebt und weil sie keine *arrogantia* besaßen. Eigentlich zeigen

uns die Instrument-Werte bei Tacitus sowie auch die Höchstwerte, welche Stufe der Geschichtsschreiber in der Auffassung darüber erreicht hatte, was damals *humanitas* genannt wurde. Der Schmerz des Geschichtsschreibers rührt daher, daß er feststellen mußte, daß das Kaiserliche Regime das Streben zur *humanitas* unterdrückte. Doch läßt sich der Geschichtsschreiber nicht überwältigen, sondern ist überzeugt, daß auch unter solchen Regierungsformen die Pflege der Menschenwürde, der Tugenden, die die *humanitas* kennzeichneten, möglich sei. Sein eigenes Leben war ein stehender Beweis. So wie er selbst berichtet, war Tacitus *praetor* unter Domitian, folglich unter einem der grausamen Kaiser, verstand es aber doch, das Bündel von Tugenden zu bewahren, durch welches er das Konsulat erwarb und auch von Ruhm gekrönt wurde.

Die Frage der Hierarchie der menschlichen Werte bei Tacitus ist viel komplizierter, als wir sie hier umrissen haben, wo wir uns nur auf einige Werte bezogen und die Pyramide der Höchstwerte nicht auch bei anderen sozialen Klassen untersucht haben. Im meinem Buch, das ich vorbereite, gehe ich auch darauf ein.

CONCEPŢIILE LUI TACIT ASUPRA POLITICII EXTERNE ROMANE

DE

GH. CEAUŞESCU

În cartea a IV-a, cap. 32, din *Anale*, Tacit deplînge situaţia în care este pus, spre deosebire de istoricii din timpul republicii, de a prezenta o epocă neinteresantă, epocă în care vechile virtuţi romane se destramă, în care imperiul începe să fie zdruncinat de lupte interne şi să fie ameninţat de popoarele barbare. Dacă din punctul de vedere al patriotismului roman Tacit este îndreptăţit să fie nemulţumit de epoca pe care o descrie, din punctul de vedere al perspectivei istorice această perioadă este una dintre cele mai interesante atît sub raportul experienţei politice, cît şi psihologice.

Lipsit de posibilitatea de a zugrăvi geneza imperiului şi virtuţi romane republicane, istoricul roman analizează sub raport politic, atît intern, cît şi extern, şi psihologic situaţia în timpul instaurării şi consolidării formulei politice a principatului. Conştient de necesitatea principatului, Tacit regretă republica numai sub raportul moravurilor [1]. Neputincios, el asistă la decăderea morală a contemporanilor, la incapacitatea lor de a rezolva ceea ce numeşte G. Boissier « le difficile problème de vivre » [2]. Dacă în privinţa situaţiei interne Tacit recunoaşte explicit ne-

[1] Cf. Ronald Syme, *Tacitus und seine politische Einstellung*, Gymnasium, 1962, vol. 69, 3/4, p. 241–263 şi F. Klingner, *Tacitus*, 1932. C. Marchesi, în *Storia della letteratura latina*, vol. II, p. 241, afirmă că ,,Tacito vuole l'ordine con la libertà : e se non è possibile, l'ordine senza libertà, purchè la guerra civile sia scongiurata''. F. Edelstein şi J. Winkler în studiul *Poziţia lui Tacit faţă de armată, popor şi provincii*, Studii clasice IV, 1962, p. 245–274, susţin că ,,Tacit este un reprezentant aprig şi conştient al opoziţiei republicane'', fără însă să aducă argumente în sprijinul tezei lor. Opoziţia faţă de persoana principelui nu trebuie confundată cu opoziţia faţă de formula guvernamentală. Necesitatea formulei principatului este recunoscută de Tacit în mai multe rînduri (*Hist.*, I, 1 ; I, 16 ; *Dial. de orat.*, 36–37 etc.). În ce priveşte ,,opoziţia republicană'', în timpul imperiului timpuriu, cf. G. Boissier, *L'opposition sous les Césars*, Paris, 1892, şi R. Syme, *op. cit.*

[2] G. Boissier, *op. cit.*

StCl, XI, 1969 ,p. 145–155, Bucureşt

cesitatea principatului, pe plan extern politica oficială îl nemulţumeşte : graniţele imperiului sînt permanent ameninţate de invaziile barbarilor. Corelate cu o criză internă (cea din 69 e.n.), mai ales invaziile germanilor ameninţă însăşi existenţa imperiului. O asemenea criză însă îi dă lui Tacit posibilitatea de a face o pătrunzătoare analiză, prin care se dovedeşte a fi un literat dublat de un gînditor politic. Ne propunem în studiul de faţă să arătăm modul în care istoricul roman analizează problemele de politică externă ale imperiului şi concepţiile sale în această privinţă.

Este îndeobşte cunoscut faptul că Augustus încheie epoca marilor cuceriri romane, preocuparea principală devenind asigurarea securităţii graniţelor imperiului. Din acest moment începe să se contureze ideea frontierelor naturale, în Europa Rinul şi Dunărea, în Orient Eufratul. Nesiguranţa spaţiului reno-danubian îl face pe Augustus să încerce mutarea graniţei pe Elba, încercare zădărnicită de insurecţiile din Noricum, Panonia şi Dalmaţia, precum şi de dezastrul suferit de Varus în Germania. Stabilirea pe frontierele naturale s-a produs din motive obiective, printre altele din imposibilitatea în care se afla imperiul de a întreţine o armată mai mare de 150 000 de oameni [3]. Succesorii lui Augustus se menţin în linii mari pe sistemul devenit tradiţional, toate cuceririle făcute de aici înainte rezumîndu-se doar la crearea unor avanposturi menite să asigure din punct de vedere militar frontierele naturale. În două rînduri Tacit face o caracterizare a situaţiei militare romane, şi anume în *Anale*, IV, 5, şi în *Istorii*, I, 8—9, adică în timpul domniei lui Tiberius şi în timpul crizei din anul 69 e.n. Caracterizarea făcută în *Istorii* este mult mai amănunţită şi cu aprecieri critice la adresa comandanţilor, datorită situaţiei excepţionale din acel an, cînd imperiul a fost pus în faţa unei grave crize externe : ofensiva conducătorului batav Civilis [4]. Descrierea genezei şi a desfăşurării ofensivei batave ocupă un loc însemnat în *Istorii* şi, fapt semnificativ pentru gîndirea politică a istoricului, ea nu este prezentată izolat, ci în corelaţie cu situaţia internă a imperiului. După părerea lui Tacit, declanşarea ofensivei batave se datoreşte atît greşelilor săvîrşite de romani — persecutarea conducătorilor batavi (... *inde causae irarum*... *Hist.*, IV, 13), cît şi crizei interne în care se găsea imperiul roman (... *spesque ex malis nostris* ... *ibidem*) ; aşadar el arată cum o criză internă poate să ducă şi la complicaţii pe plan extern. În discursul pe care Tacit îl reproduce (*Hist.*, IV, 14), Civilis indică strategia pe care trebuie s-o folosească germanii în lupta lor împotriva imperiului : acţiunea trebuie declanşată imediat, deoarece *numquam magis adflictam rem Romanam nec aliud in hibernis quam praedam et senes*. Efectul imediat al ofensivei va fi revolta Galiei, unde situaţia era coaptă pentru răs-

---

[3] Cf. Léon Homo, *L'empire romain*; *le gouvernement du monde, l'exploitation du monde*, Paris, 1925, şi P. Petit, *La paix romaine*, Paris, 1967.

[4] Pentru istoricul răscoalei antiromane a lui Civilis cf. L. Harmand, *L'occident romain*, Paris, 1960.

coala antiromană : *Gallias idem cupientes.* În caz de eşec, Civilis va putea pretexta că l-a sprijinit pe Vespasian în lupta pentru putere. Conducătorul batav avea motive serioase de a folosi acest pretext, deoarece generalii romani Antonius Primus şi Hordeonius Flaccus, partizani ai lui Vespasian, i-au cerut să ameninţe frontiera romană pentru a reţine acolo trupele credincioase lui Vitellius (*Hist.*, IV, 13 şi V, 26). O dată cu primele progrese ale ofensivei germane se răspîndeşte în rîndul barbarilor credinţa destrămării imperiului, mai ales datorită impresiei produse de incendierea Capitoliului de către înşişi cetăţenii romani, iar în Galia apar germenii unei răscoale alimentate de druizi. La o conferinţă ţinută de adversarii Romei, în mare secret, în colonia Agrippinensis, concluziile care au fost trase sînt următoarele : 1) situaţia internă a imperiului este catastrofală, iar legiunile sînt prinse în angrenajul războiului civil : ... *proclamant furere discordiis populum Romanum*, *Hist.*, IV, 55 ; 2) în consecinţă, acţiunea antiromană este mult uşurată şi o dată stăpînite trecătorile Alpilor, suprafaţa Galiei va depinde numai de posibilităţile ei proprii de expansiune : *si Alpes praesidiis firmentur, coalita libertate disceptaturas Gallias, quem uirium suarum terminum uelint*, ibidem. Bineînţeles că Tacit neavînd „documentele" conferinţei formulează concluziile ei aşa cum crede el că ar fi trebuit să le formuleze adversarii Romei şi face acest lucru prin prisma propriilor sale idei politice.

Istoricul roman subliniază faptul că o criză internă are ca efect pe plan extern, pe de o parte, abandonarea politicii expansioniste (de pildă abandonarea cuceririi Britaniei din cauza războaielor civile — *Agricola*, 13), pe de altă parte, această criză creează premisele favorabile ofensivelor barbare ; în acest fel se explică declanşarea ofensivei lui Civilis, precum şi iminenţa atacului germanilor în timpul răscoalei legiunilor de la Rin (*Ann.*, I, 36). Lapidar exprimată, corelaţia dintre fenomenele de politică internă şi externă este formulată de Tacit în următorii termeni : *conuersis ad ciuile bellum animis externa sine cura habebantur* (*Hist.*, I, 79).

În aceeaşi ordine de idei Tacit constată că o politică defensivă, adică politica oficială, are ca efect anarhia militară, cu alte cuvinte periclitează stabilitatea internă a imperiului : astfel Trebellius este nevoit să fugă din pricina unei răscoale armate cauzată de politica pacifistă a generalului (*Agricola*, XVI) ; legiunile din Galia, lipsite de beneficiile campaniilor, atacă şi pradă capitala ubiilor (*Ann.*, I, 36). Pe de altă parte, războaiele civile se repercutează negativ şi asupra stării de spirit a soldaţilor, care pun pe plan superior impunerea unui principe şi devin indiferenţi faţă de invaziile barbarilor pînă într-atît, încît trupele credincioase lui Vitellius preferă o servitute externă decît pe Vespasian împărat : *Vittelianae legiones uel externum seruitium quam imperatorem Vespasianum malle* (*Hist.*, IV, 54). Anul 69 e.n. concentrează întreaga atenţie asupra crizei interne şi, în ciuda faptului că cea externă pune în pericol însăşi existenţa imperiului, veştile dezastrului din Germania sînt primite cu indiferenţă la Roma (*Hist.*, IV, 12).

Din cele expuse mai sus rezultă că Tacit nu prezintă în mod separat situaţia internă şi cea externă a imperiului, ci urmăreşte modul în care ele se condiţionează reciproc. Această corelaţie constituie prisma gîndirii politice a lui Tacit şi, după cum vom vedea, toate judecăţile pe care le emite în legătură cu situaţia politică sau militară a imperiului au la bază această constatare [5]. Acelaşi lucru rezultă şi din analizele făcute de istoricul roman referitoare la popoarele barbare. Trăsătura lor fundamentală din punct de vedere politic este incapacitatea de a crea un stat unitar lipsit de disensiuni interne. De pildă, britanii sînt divizaţi într-o mulţime de triburi independente, care nu se unesc nici măcar în timp de război, ceea ce are ca efect că *ita singuli pugnant, uniuersi uincuntur* (*Agricola*, XII). În anul 21 e.n. poziţiile romane din Tracia sînt atacate de coelaleţi, odruzi şi dii, caracterizaţi de Tacit drept *ualidae nationes*, dar, din feri-

[5] În ciuda numărului mare de lucrări dedicate lui C. Tacit, nu a fost pînă în prezent relevată existenţa principiului corelaţiei între fenomenele de politică internă şi externă în opera sa; în privinţa concepţiilor politice ale istoricului roman au fost exprimate, după cum vom arăta în cele ce urmează, puncte de vedere de cele mai multe ori antitetice (o trecere în revistă a principalelor lucrări din ultimele două decenii referitoare la Tacit a fost realizată de A. Brismann, *Auswahlbericht zu Tacitus*, în Gymnasium, 1961, vol. 68, 1, p. 64—80). Unii cercetători, cum ar fi, de pildă, A.Michel în monografia *Tacite et le destin de l'Empire*, Paris, 1966, îl consideră un pamfletar a cărui calitate supremă este stilul iar Gerold Walser, în lucrarea *Rom, das Reich und die fremden Völker in der Geschichtsschreibung der früheren Kaiserzeit*; *Studien zur Glaubwürdigkeit des Tacitus*, apărută la Baden-Baden, 1951, contestă capacitatea lui Tacit de înţelegere a fenomenelor istorice şi neagă existenţa în opera sa a unei concepţii politice. În ce priveşte politica externă, cercetătorii se împart în două categorii: J. Vogt în lucrarea *Tacitus als Politiker*, apărută la Stuttgart în 1924, consideră că istoricul latin, ca orice roman autentic, socoteşte imperialismul drept sensul vieţii („als echten Römer ist ihm der Imperialismus Lebensweck"); pe aceeaşi poziţie se situează şi H. Drexler în studiul *Tacitus, Grundzüge einer politischen Pathologie*, Frankfurt, 1939, iar istoricul italian Marchesi, în volumul al II-lea al *Istoriei literaturii latine*, îl caracterizează pe Tacit drept un aprig partizan al unei politici militare severe. Autorii citaţi îl consideră pe Tacit drept imperialist. Termenul de imperialism nu poate fi însă aplicat antichităţii, cum a demonstrat încă din 1927 F. Lot în cartea *La fin du monde antique et le début du Moyen Age*, dar, chiar înlocuindu-l cu cel de expansiune, nu sînt arătate în lucrările citate motivele pentru care istoricul latin este adeptul acestei politici. R. Syme în monumentala monografie *Tacit*, Oxford, 1958, consideră critica făcută politicii externe a lui Tiberius în *Anale* drept un atac indirect la adresa pacifismului promovat de Hadrian, iar E. Ciaceri în *Tacito*, Torino, 1945, socoteşte că Tacit era nemulţumit de faptul că Traian în loc să-şi concentreze atenţia asupra Germaniei porneşte campania în orient. R. Syme şi Ciaceri explică poziţia lui Tacit prin referiri la situaţia imperiului în timpul domniei lui Traian şi Hadrian, dar nu observă motivarea teoretică a istoricului latin. Al doilea grup de cercetători încearcă să găsească motivele teoretice; astfel Fr. Klingner în lucrările *Tacitus*, 1932, şi *Römische Geisteswelt*, München, 1961, consideră conceptul de *uirtus* drept criteriul de judecată al lui Tacit: acesta este adeptul expansiunii, deoarece *Virtus Romana* s-a format în luptele romanilor cu barbarii dincolo de graniţele imperiului. La aceeaşi concluzie ajung şi K. Büchner în introducerea la ediţia operelor lui Tacit apărută la Stuttgart în 1955 şi W. Jens în articolul *Libertas bei Tacitus*, Hermes, 84, 1955. W.Edelmaier în *Tacitus und die Gegner Roms*, Heidelberg, 1964, reia tezele expuse de Pöschl în cartea *Das Phänomen Rom*, München, 1957, afirmînd că expansiunea romană a fost permanent condiţionată de necesităţi defensive; criteriul de judecată al lui Tacit în domeniul politic este, după părerea lor, de ordin moral: *moderatio* şi *modestia*. Fără a diminua valoarea conceptelor morale în opera lui Tacit, sîntem de părere că el justifică opiniile pe care le emite prin raţiuni de ordin politic.

zire pentru romani, *ducibus diuersis*, rezultatul acestei situații este că *ne in bellum atrox coalescerent* (*Ann.*, III, 38). Atunci cînd se realizează un echilibru intern au loc de multe ori incursiuni în provinciile romane; astfel se explică, după părerea lui Tacit, atacul chaucilor: *per idem tempus nulla dissensione domi* (*Ann.*, XI, 18).

În acest fel incapacitatea politică a barbarilor favorizează expansiunea romană. În discursul pe care îl rostește în fața armatei, Calgacus consideră drept cauză princpală a înfrîngerilor suferite de britani discordiile interne (*Agricola*, XXXII). Cît de utilă este această situație pentru romani rezultă din faptul, subliniat de Tacit, că în anul 98 e.n. armata romană nu a trebuit să intervină pentru a înfrînge pe adversari, ci ei au fost desființați de propriile lor disensiuni (*Germania*, XXXIII). Constatarea este generalizată de Tacit în *Agricola*, cap. XI, unde se exprimă în următorii termeni: *nec aliud aduersus ualidissimas gentes pro nobis utilius, quam quod in commune non consulunt*, iar în capitolul XXXIII al monografiei *Germania* el înalță o rugăciune: *maneat, quaeso, duretque gentibus, si non amor nostri, at certe odium sui, quando urgentibus imperii fatis nihil iam praestare fortuna magis potest quam hostium discordiam.* Tacit consideră că superioritatea imperiului roman față de celelalte popoare constă în organizarea internă: romanii întemeiază un stat lipsit de disensiuni, în timp ce celelalte popoare sînt permanent dezbinate din pricina luptelor între facțiuni. De aceea el socotește că în urma înglobării lor în imperiu ele vor beneficia de un mare avantaj din punct de vedere politic și acest lucru constituie argumentul principal al discursului de justificare a expansiunii romane pe care Petilius Cerialis îl rostește în Galia (*Hist.*, IV, 73–74).

Cerialis afirmă că prezența romanilor în Galia se datorește doleanței galilor, care se aflau sub imperiul unei duble amenințări: pe de o parte, pericolul reprezentat de germani, pe de alta, disensiunile interne. Romanii au rezolvat această dublă problemă: bariera Rinului este un zid de apărare pentru Galia și nu pentru Roma, iar luptele intestine au fost eliminate: *regna bellaque per Gallias semper fuere donec in nostrum ius concederetis*. Sumele percepute de romani sînt numai cele necesare menținerii păcii. În concluzie, Cerialis atrage atenția că prăbușirea imperiului va avea ca efect antrenarea tuturor popoarelor într-o conflagrație universală, *nam pulsis... Romanis quid aliud quam bella omnium inter se gentium exsistent*. Interesul galilor este deci pacea și ei trebuie să-i ajute pe romani pentru menținerea ei. Cu alte cuvinte, sensul imperiului roman este salvgardarea păcii universale, pe care romanii au denumit-o *pax Romana*; ea va rămîne pentru mai multe secole — pînă după domnia lui Charlemagne — idealul politic al imperiilor europene.

Din cele expuse mai sus se clarifică poziția lui Tacit față de politica externă oficială. După dezastrul lui Varus, defensiva este ridicată de Augustus la rang de principiu politic și a fost respectat de succesori. Principalul reprezentant al politicii defensive este Tiberius. Într-o scri-

soare adresată lui Germanicus, reprodusă de Tacit în *Annales*, II, 26, succesorul lui Augustus expune şi justifică în felul următor politica sa externă faţă de germani : cucerirea Germaniei ar cere un efort mult prea mare din partea imperiului şi nu există garanţia succesului ; dimpotrivă, campania din anul precedent dovedise imposibilitatea reuşitei expediţiei, deoarece fără să fie comisă vreo greşeală tactică, factori neprevăzuţi erau să transforme expediţia într-un dezastru. De aceea el propune renunţarea la acţiunile militare şi folosirea mijloacelor diplomatice, aşa cum procedase cu alte ocazii. Tiberius este prezentat de Tacit drept prototipul principelui lipsit de dorinţa lărgirii graniţelor imperiului : *et princeps proferendi imperii incuriosus erat* (*Ann.*, IV, 32), preocuparea principală a sa fiind menţinerea *statu quo-ului* : *nihil aeque Tiberium anxium habebat, quam ne composita turbarentur* (*Ann.*, II, 65) ; el recurge la mijloace diplomatice pentru rezolvarea problemelor externe : *consiliis et astu res externas moliri* (*Ann.*, VI, 32) şi în acest fel soluţionează problema tracă (*Ann.*, II, 64), cea orientală (*Ann.*, II, 42—43 ; 64 ; VI, 32) şi cea germană (*Ann.*, II, 64) şi nici măcar eşecurile pe care le înregistrează nu-l determină să-şi schimbe metoda (*Ann.*, VI, 32). Pe aceeaşi linie de renunţare la expansiune se situează şi ceilalţi împăraţi : Claudius, care-l împiedică pe Corbulo să continue campania din Germania (*Ann.*, XI, 19), Nero, care îi retrage comanda lui Suetonius Paulinus (*Agricola*, XVI şi *Ann.*, XIV, 38—39), şi Domiţian, care îl recheamă pe Agricola din Britania (*Agricola*, XXXII). Încercarea de soluţionare diplomatică a problemelor externe prin provocarea şi favorizarea antagonismelor între adversarii Romei este considerată de Tacit drept un paliativ, deoarece chiar în epoca pe care o descrie au avut loc federalizări de triburi barbare. În ce priveşte stabilirea de înţelegeri cu popoarele barbare, ele sînt iluzorii, fiindcă acestea din urmă nu le respectă (cf. în acest sens caracterizarea făcută de Tacit în *Hist.*, III, 46, dacilor : *Dacorum gens numquam fida* şi cea făcută barbarilor în general, în *Ann.*, XII, 14 [6]). Din aceste motive Tacit consideră că numai o politică militară activă, care să transforme toate teritoriile de la graniţele imperiului în provincii romane, este aptă de a rezolva problemele externe. Este imperios necesară, după părerea sa, înglobarea în imperiu a tuturor regiunilor susceptibile de a deveni focare antiromane. Astfel cucerirea Britaniei nu poate fi considerată definitivă decît după integrarea Irlandei în sistemul politic roman, deoarece, spune Tacit, citînd cuvintele lui Agricola, *idque etiam aduersus Britanniam profuturum, si Romana arma ubique et uelut e conspectu libertas tolleretur* (*Agricola*, XXIV).

Politica militară activă este abandonată de urmaşii lui Augustus, însă, cu scopul de a salva aparenţele, sînt decernate triumfuri nejusti-

[6] Pentru problemele de drept internaţional din perioada imperiului timpuriu, cf. Maxime Lemosse, *Le régime des relations internationales dans le haut-empire romain*, Paris, 1967.

ficate: *Nam proximis temporibus triumphati magis quam uicti sunt* (*Germania*, XXXVII) afirmă istoricul roman referitor la pseudoacțiunile militare de pe malul drept al Rinului. Același lucru se petrece și în Numidia, unde generalii romani purtau campania doar cît considerau necesar pentru a obține insignele triumfale: *nam priores duces, ubi impetrando triumphalium insigni sufficere res suas crediderant, hostem omittebant* (*Ann.*, IV, 23). Rezultatul unui asemenea sistem era perpetuarea crizei externe; reiterarea permanentă a pericolului german, de pildă, îl determină pe Tacit să considere drept singura măsură eficientă planul expansionist al lui Germanicus. Istoricul roman consideră o campanie încheiată doar după desființarea *de facto* a forței militare adverse, arătîndu-se astfel un precursor al gîndirii tactice napoleoniene.

De altminteri, personalitățile politice și militare pe care istoricul roman le apreciază sînt tocmai cele care se află în fruntea programului expansionist: Cerialis Petilius, Dolabella, Germanicus, Agricola etc. Tacit se afirmă așadar partizan al soluției militare în urma constatării ineficacității sistemelor defensive și a faptului că ofensivele elimină principala cauză a revoltelor armatei. Rezumînd, vom spune că el este partizanul expansiunii romane din două motive: 1) securitatea granițelor; 2) stabilitatea internă a imperiului.

În sfîrșit, Tacit este partizanul expansiunii romane și dintr-un motiv de ordin patriotic: *gloria romană*. În studiul *Germanendarstellung und Zeitverständnis bei Tacitus*, publicat în nr. 1 din anul 1965 al revistei Historia, K. Christ arată că în *Anale* germanii devin pur și simplu *materies gloriae Romanae*, forța lor fiind amplificată intenționat de către Tacit. Teza este evident exagerată, dar nu întru totul falsă. Caracterul unui conducător se relevă în mijlocul dificultăților și cu cît acestea sînt mai mari, cu atît se dovedește capacitatea lui. Tacit nu poate spune nimic despre calitățile militare ale lui C. Cassius, guvernator al Siciliei, întrucît nu a fost pus în fața nici unei situații dificile: *nam militares artes per otium ignotae, industriosque aut ignauos pax in aequo tenet* (*Ann.*, XII, 12). În schimb, Germanicus apare în lumină în timpul răscoalei legiunilor de la Rin și în timpul campaniei din Germania. Suprema glorie a armatei romane este de a cuceri ținuturi cît mai îndepărtate: Zorsines, regele siracilor, se supune romanilor spre marea glorie a armatei romane, *magna gloria exercitus romani*, care reușește după o serie de victorii să ajungă în apropierea fluviului Tanais (*Ann.*, XII, 17). Asemenea fapte de arme sînt însă foarte rare în timpul imperiului, din cauza politicii defensive a principilor. Împiedicat de către Claudius de a-și continua expediția din Germania, Corbulo exclamă: *beatos quondam duces Romanos* (*Ann.*, XI, 20), referindu-se astfel la gloria de care fusese frustrat. Dorința de glorie, necunoscută în gîndirea latină tradițională (Cato), apare în opera lui Tacit ca o trăsătură definitorie a tuturor marilor personalități. El continuă o tradiție de mult încetățenită la Roma, generată de contactul cu orientul elenistic. Sinteza dintre latinul tradițional și

omul elenistic este reprezentată de Scipio Africanul, şi, fapt demn de menţionat, Scipio este termenul de comparaţie al lui Tacit cu conducătorii a căror activitate o descrie. Germanicus, om de vastă cultură, este pus în antiteză cu Alexandru Macedon şi Tacit subliniază superioritatea romanului (comparaţia este de fapt între idealul roman şi cel grec). Soarta defavorabilă l-a împiedicat însă să atingă şi să depăşească prin gloria armelor pe eroul macedonean (*Ann.*, II, 73) [7]. Germanicus — reprezentant al poziţiei expansioniste — este zugrăvit drept tipul de erou ideal [8]. Trăsăturile lui caracteristice sînt: curiozitate intelectuală, bun guvernator, general de valoare, orator iscusit, personalitate puternică; el pune pe prim plan interesul statului, interesul personal trecînd pe plan secundar. Este singurul om pe care Tacit îl apreciază pentru o activitate pur diplomatică — misiunea din orient — probabil din simpatia pe care o are faţă de eroul său. Succesul diplomatic al lui Germanicus se explică însă, şi Tacit subliniază acest lucru, tocmai prin faptul că el reprezenta expansiunea romană şi venea aureolat de victoriile din Germania: Artaban, regele part, se grăbeşte să se înţeleagă cu romanii datorită fricii pe care i-o inspiră Germanicus : *is metu Germanici fidus Romanis* (*Ann.*, VI, 31). Dispariţia lui Germanicus are ca efect reînceperea complicaţiilor în Orient (*Ann.*, VI, 31). O trăsătură generală a portretizării lui Tacit este caracterizarea personajelor prin acţiunile pe care le săvîrşesc — metodă numită indirectă [9] în exegeza modernă — şi istoricul le apreciază pe acelea care îşi dovedesc virtutea în luptele pe care le poartă pentru consolidarea statului roman.

Istoricul roman se afirmă aşadar un adept al expansionismului. Politica de cucerire se realizează, potrivit opiniilor sale, prin acţiuni militare dublate de cele diplomatice şi el atrage atenţia asupra acestei ultime laturi a activităţii generalilor pe care îi apreciază: Ostorius Scapula dăruieşte cîteva cetăţi regelui Cogidumnus (*Agricola*, XIV), Germanicus intră în tratative cu Segestes (*Ann.*, I, 58). Agricola, pentru a uşura cucerirea insulei, îl sprijină pe unul din regii din Irlanda, îndepărtat prin lupte interne de la tron (*Agricola*, XXIV) etc. Tacit recunoaşte în această tactică un vechi obicei roman, al cărui scop era crearea premiselor favorabile cuceririi: *ut haberet* (*sc. populus Romanus*) *instrumenta seruitutis*. (*Agricola*, XIV). Aşadar el pune accentul pe consecinţele politice ale acţiunilor militare.

Cucerirea unui teritoriu constituie doar prima etapă a expansiunii, după care urmează în chip firesc consolidarea stăpînirii romane.

---

[7] Asupra tezei că Germanicus a fost un imitator al lui Alexandru Macedon, cf. R. Syme, *Tacitus*, p. 670 şi G. Aalders, *Germanicus und Alexander der Grosse*, Historia, 1961, 3, p. 216—220.

[8] Cf. şi V. Edelmayer, *Tacitus und die Gegner Roms*, p. 148—173, *Bemerkungen zum Taciteischen Germanicus Bild*.

[9] Cf. pentru această problemă D. M. Pippidi, *Tacite et Tibère. Une contribution à l'étude du portrait dans l'historiographie latine*, în volumul *Autour de Tibère*, Bucureşti, 1944 (ed. a II-a, Roma, 1965).

O politică abuzivă, specifică în general cuceritorilor, are ca efect de cele mai multe ori revolta populaţiei locale. Din acest motiv Tacit aduce aspre critici administraţiei romane abuzive şi arată efectele pe care aceasta le produce: în anul 28 e.n. frisonii se revoltă din cauza măririi de către Ollenius a impozitelor impuse de Drusus; din motive similare are loc în anul 36 e.n. secesiunea cieţilor pe înălţimile munţilor Taurus, iar în Britania populaţia locală se temea tot atît de mult de pace, cît şi de război, din pricina incapacităţii administrative a predecesorilor lui Agricola (*Agricola*, XXI); iudeii se revoltă din pricina abuzurilor lui Antonius Felix (*Hist.*, V, 1) etc. [10]. Guvernatorul unei provincii trebuie să elimine cauzele războiului printr-o activitate politică-administrativă judicioasă, aşa cum a făcut Agricola în Britania: *ceterum animorum prouinciae prudens, simulque doctus per aliena experimenta parum profici armis si iniuriae sequerentur, causas bellorum statuit excidere* (*Agricola*, XIX). Principiul politic pe care trebuie să-l aplice administraţia romană este convingerea barbarilor de avantajele păcii, adică ale dominaţiei romane: *parcendo rursus invitamenta pacis ostentare* (*Agricola*, XX). Acest principiu este pus în practică de Germanicus în Orient, unde, printr-o măsură economică (reducerea impozitelor), el dovedeşte localnicilor superioritatea noului statut al Capadociei, de curînd transformată în provincie romană (*Ann.*, II, 56) [11]. Aşadar Tacit consideră necesară integrarea teritoriilor barbare în sistemul politic roman, ceea ce are ca efect eliminarea luptelor intestine permanente, iar apoi este necesară romanizarea populaţiei printr-o politică inteligentă, aşa cum s-a realizat în Galia (*An.*, XI, 25) [12].

De altminteri, Tacit se arată foarte sever în judecată faţă de abuzurile administrative şi, în cuvîntările antiromane ale conducătorilor barbari pe care le reproduce, el dă glas propriilor sale sentimente şi idei. În acest sens este semnificativ că el împreună cu Pliniu cel Tînăr a susţinut acuzarea lui Marius Priscus, fost proconsul în Africa, urmărit de provinciali din cauza abuzurilor pe care le săvîrşise în timpul magistraturii (Pliniu cel Tînăr, *Scrisori*, II, 11) [13]. Gestul lui Tacit apare cu atît mai semnificativ, cu cît în urma persecuţiilor lui Domiţian spiritul de solidaritate al senatorilor se dezvoltase în aşa măsură, încît orice abuz al vreunuia dintre ei rămînea nesancţionat. Acest amănunt relatat de Pliniu

---

[10] Cf. pentru această problemă Christoph M. Bulst, *The Revolt of Queen Boudice in A.D. 60*, Historia, 4, 1961, p. 496—509, mai ales Appendix II, *Camulodunum, an example of Tacitus's way of describing provincial administration*, p. 508—509, în care autorul analizează critica făcută de Tacit administraţiei romane în Britania.

[11] F. Edelstein şi J. Winkler, *op. cit.*, greşesc, după părerea noastră, afirmînd că Tacit „reclamă o guvernare aspră a provinciilor".

[12] Pentru problemele legate de situaţia Galiei în cadrul imperiului, cf. A. Grenier, *La Gaule romaine*, în *An Economic Survey of Ancient Rome*, Baltimore, 1937, vol. III, p. 379—644.

[13] Cf. Ciaceri, *Tacito*, p. 13—14, care însă menţionează faptul doar pentru a demonstra talentul oratoric al lui Tacit.

sugerează existența unei concordanțe între doctrina și atitudinea politică a istoricului roman.

Studiile moderne îl prezintă pe Tacit în primul rînd ca literat, iar aprecierile sale asupra situației politice sînt judecate aproape exclusiv prin prisma conceptelor sale morale. Fără a diminua valoarea acestor concepte, sîntem de părere că Tacit justifică prin rațiuni de ordin politic opiniile pe care le emite. Principiul fundamental pe baza căruia el analizează situația imperiului este *corelația dintre fenomenele de politică internă și externă*. Pe baza acestui principiu el emite judecățile de valoare asupra diferitelor soluții politice adoptate în timpul dinastiei iulio-claudiene și a celei flaviene. Nu este întîmplător faptul că Tacit ajunge la concluzia interdependenței celor două fenomene: criza dublă din anul 69 e.n. oferă sub acest raport un material extrem de bogat, din analiza căruia Tacit extrage această idee de ordin general, și nu întîmplător insistă asupra ei mai ales în *Historii*. Prin recunoașterea acestei acțiuni reciproce istoricul roman se dovedește a fi superior chiar și multor istorici din epoca modernă. De pildă, cunoscutul istoric francez Léon Homo încearcă să explice schimbările instituțiilor romane numai prin efectele pe care le-a avut politica externă asupra structurii interne[14].

În urma acestor constatări opiniile lui Tacit pot fi deduse în mod logic: el este partizan al expansiunii romane, deoarece: 1) prin activitatea militară este menținut echilibrul intern al imperiului, 2) granițele imperiului nu pot fi asigurate prin metode defensive și 3) anarhia internă lasă cîmp liber incursiunilor barbare.

Dar Tacit privește războiul nu numai din punct de vedere militar, ci și din punct de vedere politic. Singură activitatea militară nu este suficientă, ci ea trebuie îmbinată cu cea politică pentru crearea premiselor favorabile desfășurării campaniilor, în scopul de a diviza pe adversari și de a cîștiga aliați. Succesul nu poate fi repurtat decît în urma folosirii mijloacelor militare împreună cu cele diplomatice. Folosirea doar a uneia dintre cele două metode are după părerea lui Tacit efecte negative și astfel își justifică el opoziția față de planurile lui Tiberius. La acestea Tacit mai adaugă un motiv de ordin sentimental pentru care el este partizanul expansiunii, și anume: *gloria romană*. Constatarea că în epoca sa generalii romani sînt frustrați de gloria armelor și faptul că vechile obiceiuri se degradează, îl face să privească cu regret către trecut. El constată că triumfurile își pierd semnificația tradițională și de aceea el afirmă că în timpul campaniilor din Germania mai mult s-au decernat triumfuri decît s-au înregistrat victorii, punînd astfel în antiteză doi termeni care inițial au fost echivalenți.

Expansiunea romană — în formele ei ideale — este prezentată de Tacit ca o binefacere pentru popoarele cucerite, deoarece prezența Romei elimină eternele lupte civile, trăsătură caracteristică a popoarelor

---

[14] Léon Homo, *Les institutions politiques romaines*, în *l'Évolution de l'humanité*, Paris, 1933.

barbare. Dar acest lucru se realizează rar, din pricina incompetenţei legaţilor romani; o administraţie abuzivă este principala cauză a revoltelor. Scopul pe care trebuie să-l urmărească administraţia romană este de a scoate în evidenţă superioritatea noului statut al teritoriului recent cucerit. Motivele pentru care romanii pornesc ofensive sînt după părerea lui Tacit: 1) doleanţele popoarelor (cf. cazul Galiei, *Hist.*, IV, 73) şi 2) asigurarea securităţii graniţelor. Celelalte popoare au alte motive, şi anume: jaful (cf. *Hist.*, IV, 73—74). Romanii sînt cei care asigură pacea universală. În acest fel Tacit realizează scopul pe care şi l-a propus de a arăta cauzele evenimentelor: *ut non modo casus euentusque rerum, qui plerumque fortuiti sunt, sed ratio etiam causaeque noscantur* (*Hist.*, I, 4).

Pierderea iniţiativei pe plan extern de către imperiu îl nemulţumeşte pe Tacit şi el se arată neliniştit în privinţa viitorului Romei. În analiza politică pe care o face, el nu se preocupă însă de *cauzele obiective* care au dus la abandonarea politicii expansioniste, ci explică faptul prin caracterul principiilor (de pildă invidia, teama etc.).

El recurge la explicaţii psihologice şi acest lucru reprezintă o carenţă în analiza pe care o face. Dar în afară de această carenţă, Tacit, prin analiza politică şi prin ideile generale pe care le desprinde din studiul istoriei romane din secolul I e.n., se dovedeşte a fi un gînditor politic de valoare. El ar fi vrut să zugrăvească o epocă de glorie şi să înalţe un imn în cinstea Romei. Datorită calităţilor sale literare, istoria sa s-ar fi transformat într-un elogiu poetic. Dar cu toate că secolul I e.n. nu-i oferea un asemenea subiect, el se concentrează asupra istoriei principatului şi în locul unui poem el oferă cititorilor un roman de moravuri şi o pătrunzătoare analiză politică.

HISTRVM INGRESSI — HISTRIAE EXCIDIVM

DE

RADU VULPE

Este fapt sigur că, în cursul atacurilor transdanubiene din sec. III asupra Moesiei Inferioare, orașul Histria a suferit o cumplită devastare. Mărturia transmisă în această privință de Iulius Capitolinus, unul dintre așa-zișii *Scriptores Historiae Augustae*, a fost impresionant confirmată de constatările arheologice pe care, în ultima jumătate de veac, le-au făcut la Histria Vasile Pârvan și succesorii săi. Ruinele cetății vădesc o generală distrugere în acea epocă. Zidurile incintei refăcute după dezastru au fost construite cu materiale provenite din clădiri și monumente dărîmate, printre care apar foarte frecvent coloane, capiteluri, cornișe, arhitrave, altare, blocuri cu inscripții, fragmente de sculpturi diverse etc. [1].

Dar, dacă evenimentul însuși rămîne incontestabil dovedit în toată trista sa realitate, nu tot astfel putem spune despre momentul exact cînd s-a produs. Anul 238, care înainte de explorarea arheologică a Histriei părea atestat de textul lui Capitolinus cu o precizie minuțioasă și ca atare era acceptat fără ezitare de toți cercetătorii, a devenit caduc în urma confruntării cu descoperirile numismatice și epigrafice, care revelă o continuitate de viață și chiar un moment de relativă înflorire a cetății și după această dată. S-a constatat astfel că sub Gordian Histria a bătut

---

[1] V. Pârvan, *Raport asupra activității Muzeului Național de Antichități în cursul anului 1915*, București, 1916 (extras din Anuarul Comisiunii Monumentelor istorice, 1915), p. 19—20; idem, în Archäologischer Anzeiger, Berlin, 1915, 4, col. 263 și urm. și fig. 11 și 15; idem, *Histria*, IV, București, 1916, p. 1 și 196; *Histria*, VII, București, 1923, p. 105; idem, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923, p. 76; idem, *Municipium Aurelium Durostorum*, Torino, 1924 (extras din Rivista di Filologia e di Istruzione classica, II, 1924, p. 307—340), p. 18; idem, Dacia, II, 1925, pp. 212 și 242 și fig. 8; S. Lambrino, Dacia, III—IV, 1927—1932, p. 387—388; idem, Revue des études latines, IX, 1931 (*Histria romaine à la lumière des fouilles*, p. 2—3); XI, 1933, p. 461; Em. Condurachi, în vol. *Histria: monografie arheologică*, I, București, 1954, p. 57—59; Gr. Florescu, *ibidem*, p. 66—95.

monedă proprie pînă în anul 244, cu serii chiar mai bogate decît înainte [2]. Din epoca aceluiaşi împărat s-au descoperit inscripţii atît în cetate cît şi în teritoriul său rural [3]. Iar mai de curînd D. M. Pippidi a demonstrat că sub Gordian Histria s-a îmbogăţit cu clădiri noi, printre care cu un *macellum* [4]. De asemenea s-au descoperit inscripţii din vremea lui Filip Arabul, datate în anul 246 [5]. Evident, anul 238 nu mai poate fi avut în vedere pentru distrugerea Histriei. Este ceea ce a impus o revizuire critică a textului lui Capitolinus. Începutul l-a făcut în 1933 regretatul Scarlat Lambrino, elevul şi continuatorul operei lui Vasile Pârvan la Histria [6]. Înainte de a intra în miezul prezentului articol [7], al cărui scop este reluarea acestei probleme cronologice, socotim util să procedăm la o analiză a pasajului din textul antic şi la o recapitulare, cu unele completări proprii, a comentariilor făcute în jurul său pînă acum.

Pasajul, aparţinînd biografiei împăraţilor Pupienus şi Balbinus, din *Historia Augusta*, este următorul :

Sub his pugnatum est a Carpis contra Moesos; fuit et Scythici belli principium, fuit et Histriae excidium eo tempore, ut autem Dexippus dicit, Histricae Ciuitatis [8]. Deşi, în simplicitatea sa, această scurtă frază pare foarte clară de la prima vedere, să ne fie permis s-o traducem pentru precizarea felului de-a o înţelege : „Sub aceştia (adică sub domnia celor doi împăraţi), s-au dus lupte de către carpi împotriva locuitorilor din Moesia (adică din Moesia Inferioară) ; a fost şi începutul războiului scitic, şi a fost în acel timp şi nimicirea Histriei sau, cum îi zice Dexippus, a Cetăţii Histrice".

Mai întîi constatăm, după cum însuşi Capitolinus ne sugeră, că informaţiile de aci, comprimate într-un stil concis, sînt împrumutate din opera, azi pierdută, a lui Dexippus, ceea ce le conferă din principiu o eminentă autoritate, ştiut fiind că acest istoric atenian a fost martorul evenimentelor din sec. III şi că, aşa cum vom mai avea prilejul să vedem mai departe, a participat chiar direct la unele din ele. Varianta *Histrica Ciuitas* pentru *Histria*, care îi aparţine lui Dexippus, suna poate în origi-

---

[2] B. Pick—K. Regling, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, 1, p. 178—179 ; M. Sutzu, *Monete din oraşele noastre pontice*, Bucureşti, 1913 (Analele Academiei Române, s. II, t. XXXV, mem. s. ist.), p. 370—371.

[3] V. Pârvan, Dacia, II, 1925, p. 246—248, nr. 43 ; S. Lambrino, Dacia, III—IV, 1927—1932, p. 409, nr. 7 ; Revue des études latines, XI, 1933, p. 458.

[4] D. M. Pippidi, în *Histria : monografie arheologică*, I, p. 514—519, nr. 11 = Studii şi cercetări de istorie veche, IV, 1953, 3—4, p. 796—801 ; idem, Philologus, CI, 1957, p. 154—158 ; idem, *Contribuţii la istoria veche a României*, ed. 2, Bucureşti, 1967, p. 464—480.

[5] S. Lambrino, *La destruction d'Histria et sa reconstruction au IIIe siècle ap. J.-C.* Revue des études latines, XI, 1933, p. 458—459 ; Gr. Florescu, Studii şi cercetări de istorie veche, IX, 1958, 2, p. 342—347.

[6] S. Lambrino, *loc. cit.*, p. 457—463.

[7] Redactat pe baza unei comunicări prezentate la 9.I.1969 la Societatea de studii clasice, Bucureşti.

[8] SHA, *Maximus et Balbinus*, 16, 3.

nalul acestui autor Ἰστρία πόλις, dar şi Ἴστρος πόλις sau Ἴστρου πόλις, forme curent atestate la mulţi alţi autori greci[9].

Pe de altă parte, din lectura frazei reiese clar că atacul carpilor asupra Moesiei Inferioare s-a produs exact în anul 238 şi anume în intervalul de mai puţin de trei luni cît au domnit Pupienus şi Balbinus, adică de prin aprilie, cînd aceştia au fost proclamaţi împăraţi de către Senat împotriva lui Maximin Tracul, pînă la 9 iulie, cînd au fost asasinaţi de pretorieni, lăsînd tronul imperial tînărului Gordian III[10].

Din text mai rezultă că tot atunci a fost punctul de plecare — *principium* — al unui război lung, numit „scitic". De sigur, în acest nume nu e de văzut o aluzie la Sciţia Minoră (Dobrogea), ca o limitare a războiului la această regiune a Moesiei Inferioare, şi nici nu e vorba cumva de o denumire etnică, deoarece în acea epocă nu mai existau populaţii caracterizate ca scitice, acestea fiind în nord de mult absorbite de sarmaţi, iar în Dobrogea de geto-traci şi de romani. Ci, aşa cum se desprinde din toată *Historia Augusta* şi din toate izvoarele vremii, prin *Scythicum bellum* trebuie să înţelegem o lungă serie de invazii transdanubiene, întreprinse de mari coaliţii de popoare de origini diverse, în frunte cu *goţii* germanici, care, ocupînd vastul spaţiu de la răsărit de Carpaţi pînă la Don, adică Sciţia cea mare de odinioară, erau chemate în bloc „scitice", într-un sens exclusiv geografic, fără nici o precizie etnică. De altfel, dintr-un fragment al lui Petrus Patricius ştim că în anul 238, concomitent cu acţiunea carpilor, părţile de răsărit ale Moesiei Inferioare au fost atacate şi de goţi, pe care Tullius Menophilus, guvernatorul local al noului împărat Gordian, i-a determinat să se retragă, atît prin forţă, cît şi prin plata unor subsidii. Pentru a întreţine zavistia dintre cele două forţe invadatoare, doar întîmplător asociate, a refuzat să plătească subsidii şi carpilor, silindu-i să părăsească provincia numai sub ameninţarea armelor[11]. Fără îndoială, *Scythici belli principium* din textul lui Capitolinus nu este de identificat cu atacul carpilor, ci se referă numai la acţiunea paralelă, dar distinctă, a goţilor. Începînd din 238, seria de invazii care alcătuiesc acest *Scythicum bellum* s-a continuat, cu scurte întreruperi, timp de peste 30 de ani, pînă la marea victorie a lui Claudiu Goticul din anul 269 de la Naissus.

În ce priveşte expresia *Histriae excidium*, nu poate fi înţeleasă decît în sensul unei distrugeri fundamentale a cetăţii elenice din Dobrogea, fie că luăm termenul *excidium* aşa cum se prezintă în textul citat, ca un derivat din verbul *excidere* „a cădea, a doborî, a dărîma", fie că va fi reprezentînd o contaminare cu *exscidium* din familia verbului *exscindere*

---

[9] V. aci mai jos, notele 45—48.

[10] Pentru diversele aprecieri asupra acestui interval, cf. S. Lambrino, *loc. cit.*, p. 457, nota 3. Preciziunea de „82 de zile", care s-a strecurat în textul nostru din *Din istoria Dobrogei*, II, p. 228, nu reprezintă decît efectul unei inadvertenţe. Intervalul nu poate fi exprimat decît cu aproximaţie, în cifre rotunde.

[11] Petrus Patricius, în FHG, IV, p. 186, fragm. 8.

„a despica, a fărîma, a zdrobi". În ambele cazuri se ajunge la aceeași accepțiune de „ruinare, nimicire", frecvent atestată în textele antice.

Mai puțin simplă este, însă, interpretarea expresiei *eo tempore* „în acel timp", care, pînă la descoperirile epigrafice de care am pomenit, era luată drept echivalentă cu *eodem tempore* și pusă în legătură cu faptul precis datat din capul frazei respective: ***sub his pugnatum est a Carpis contra Moesos***, părînd a arăta fără înconjur că și ***Histriae excidium*** ar fi avut loc tot ***sub his***, adică sub Pupienus și Balbinus, în primăvara și vara anului 238. Așa a fost înțeles acest pasaj de către toți învățații din trecut, inclusiv de Vasile Pârvan. Nici chiar constatarea, ce se făcuse între timp, că Histria a continuat să bată monedă proprie și sub Gordian, n-a clătinat încrederea în data de 238, pe care textul lui Capitolinus părea că o asigură atît de ferm pentru dezastrul histrian. Un Rappaport și un Vulić au preferat să restrîngă valoarea termenului *excidium*, numai ca să nu se atingă de această datare, presupunînd că toată suferința Histriei s-ar fi redus la o devastare a teritoriului său rural, fără ca cetatea însăși să fi fost cu adevărat avariată [12]. Vasile Pârvan, ale cărui săpături începute la Histria i-au dovedit de la început imposibilitatea unei asemenea interpretări restrictive, înfățișîndu-i, dimpotrivă, urmele unei reale și totale distrugeri, a căutat și el să respecte datarea tradițională, explicînd dovezile de activitate ale cetății după 238 prin refacerea ei imediată [13].

Dar descoperirile epigrafice produse după moartea neuitatului învățat român au infirmat și această explicație, arătînd că refacerea zidurilor histriene n-a putut avea loc decît mult mai tîrziu. Printre materialele de dărîmătură folosite la construcția acestor ziduri, chiar la temelie, S. Lambrino a găsit un altar din 246, cu una din inscripțiile menționate mai sus [14], dedicată lui Filip Arabul. Prin urmare, cel puțin pînă la această dată nici zidul nu putea fi construit, nici Histria nu era dărîmată. Este drept că inscripția nu provine din cetatea însăși, ci a fost adusă din teritoriul său, din *uicus Secundini*, dar dacă într-o așezare rurală, mult mai expusă jafurilor, viața normală a continuat, cu atît mai firesc era ca și cetatea să fi rămas neatinsă cu prilejul evenimentelor din 238. Este ceea ce l-a obligat pe S. Lambrino să atace cel dintîi interpretarea dată pînă atunci textului lui Capitolinus și să vadă că *pugnatum est a Carpis contra Moesos* și *Scythici belli principium* nu sînt fapte identice, ci numai concomitente; că, spre deosebire de incursiunea carpică, „războiul scitic" a fost un fenomen de lungă durată; că expresia *eo tempore* pentru *excidium Histriae* nu se leagă de atacul carpilor, ci numai de acest război îndelungat și că prin urmare nu implică de loc anul 238, nici vreo altă preciziune, ci, avînd un sens vag: „pe vremea acelui război", se

[12] B. Rappaport, *Die Einfälle der Goten in das römische Reich*, Leipzig, 1899, p. 28, nota 1; N. Vulić, *RE*, s. v. *Istros*, 5, col. 2269.

[13] V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, p. 76.

[14] Nota 5.

referă nu la *principium*, ci la o etapă oarecare din seria invaziilor aşa-zise „scitice", urmînd ca data distrugerii cetăţii să fie căutată numai *după* 238 [15]. Clarificînd astfel elementele unei fraze excesiv de concise şi conciliindu-le cu constatările concrete ale datelor epigrafice şi arheologice, această interpretare are meritul de a fi înlăturat definitiv din lectura acelei fraze iluzia unei date certe a distrugerii Histriei. Totuşi data în sine trebuie căutată şi cum, după scoaterea din discuţie a pasajului lui Capitolinus, se părea că nu mai poate fi găsită în vreun alt text literar, speranţa unei soluţii a rămas să se îndrepte exclusiv asupra indicaţiilor epigrafice şi arheologice.

Ţinînd seama de anul 246 al dedicaţiei către Filip Arabul încastrată la baza zidului nou al Histriei şi socotind că această inscripţie ar fi reprezentat documentul cel mai recent înainte de refacere, S. Lambrino a văzut în puternicele invazii transdanubiene din anii 248 şi 249 prilejul cel mai potrivit pentru un *Histriae excidium*, înclinînd pentru invazia din anul 248 [16]. Aceste acţiuni ale unor uriaşe coaliţii „scitice" conduse de goţi şi alcătuite în plus din carpi, taifali, hasdingi, bastarni şi din nenumărate populaţii din nordul Pontului Euxin, s-au soldat cu jafuri pustiitoare atît în Moesia Inferioară cît şi în Tracia de la sud de Balcani. Dacă atacul din 248 a fost respins pînă la urmă de consularul Decius, ceea ce a prilejuit proclamarea acestuia ca împărat şi căderea lui Filip Arabul, în schimb invazia din anul următor, de proporţii mult mai impunătoare, avea să se prelungească victorioasă pînă în anul 251, cînd, în lupta de la Abritus, însuşi împăratul Decius avea să-i cadă victimă şi cînd urmaşul său Trebonianus Gallus, va fi silit să concludă cu invadatorii o pace umilitoare, permiţîndu-le să se retragă cu toate imensele lor prăzi şi cu toate zecile de mii de captivi făcuţi în provinciile devastate [17]. Acum 35 de ani, cînd, prin luminoasa sa demonstraţie, S. Lambrino izbutise să elimine din discuţie data de 238, ideea sa de a pune căderea Histriei în legătură cu împrejurările din anii 248—251 era foarte ispititoare. De aceea a şi fost primită favorabil pînă acum [18].

Totuşi nici o indicaţie pozitivă n-o sprijinea. Nu exista nici o dovadă că cetatea de pe Sinoie n-ar fi putut să supravieţuiască şi acelei împrejurări. Dimpotrivă, o scrutare mai insistentă a ştirilor epigrafice şi a evenimentelor putea să clatine şi temeiurile noii date, îngăduind să se întrevadă eventualitatea raportării dezastrului histrian la o epocă şi mai tîrzie. Este meritul Emiliei Doruţiu-Boilă de a fi procedat în anii

---

[15] S. Lambrino, Revue des études latines, XI, 1933, p. 460. Cf. şi contribuţia noastră la *Din istoria Dobrogei*, II, p. 230—231.

[16] S. Lambrino, *loc. cit.*, p. 462.

[17] Cf. *Din istoria Dobrogei*, II, p. 242—251.

[18] R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938, p. 264 şi 270; Em. Condurachi, *loc. cit.*, p. 57—58; idem, în *Istoria României*, I, p. 562; D. M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României* ², p. 467.

din urmă la această revizuire [19], cu un spirit critic remarcabil, dovedit de altfel în toate producţiile activităţii sale ştiinţifice. D-sa observă că lui S. Lambrino i-au scăpat atît existenţa unui miliariu din vremea lui Decius găsit lîngă Histria, la Sinoie (Casapchioi) şi de mult înregistrat în CIL [20], cît şi semnificaţia amănuntului că pe dedicaţia din *uicus Secundini* pentru Filip Arabul, din 246, numele acestuia a fost *martelat* [21], dovedind că respectivul monument a rămas în vigoare, cu rostul său specific, într-o localitate din teritoriul histrian pînă cel puţin în 249, primul an de domnie al lui Decius, sub care s-a executat acel gest de *damnatio memoriae*. Deci, în orice caz, înclinarea lui Lambrino pentru anul 248 ca dată a căderii Histriei se dovedeşte neîntemeiată. Dar mai este şi imposibilitatea ca invazia din 248, care s-a limitat la un asediu zadarnic asupra Marcianopolei şi care a fost respinsă cu promptitudine de armata romană [22], să fi implicat un atac reuşit asupra Histriei, nemenţionat de nici un izvor. Cît despre teribila invazie din anul următor, nici cu acest prilej izvoarele nu înregistrează prădarea Histriei ori a vreunui alt centru din Dobrogea, deşi unii autori descriu amplu succesele acţiunilor „scitice'' de atunci, oraş cu oraş, în partea de sud a Moesiei Inferioare şi în Tracia [23]. De sigur, invadatorii au trecut repede prin coridorul dobrogean, fiind grăbiţi să surprindă centre mult mai bogate, cu mari depozite de provizii militare, ca Marcianopolis, Philippopolis, Beroe, Anchialos. Pe de altă parte, se ştie că invazia din 249—251 s-a produs pe două coloane, dintre care cea care a trecut prin Muntenia trebuie să fi fost cea mai masivă [24]. Noi adăugăm că aci trebuie să fie căutat şi motivul pentru care, în tot timpul campaniei, legatul Trebonianus Gallus a trebuit să stea inactiv la Novae cu o importantă armată romană, fără a interveni în manevrele lui Decius [25]. El avea misiunea de-a apăra un punct strategic care împiedica extinderea invaziei spre Dacia Inferioară şi spre Illyricum. Fapt este, după cum a observat B. Gerov, urmat de Emilia Doruţiu, că şi harta tezaurelor monetare îngropate cu prilejul războiului din timpul lui Decius confirmă o concentrare a devastărilor numai în sudul Moesiei Inferioare şi în Tracia, unde asemenea comori ascunse grabnic de o populaţie îngrozită au fost descoperite în mare număr, în vreme ce în Dobrogea

---

[19] Emilia Doruţiu, *Zur Frage der Zerstörung Histrias im 3. Jh. u. Z.*, Studii clasice, VI, 1964, p. 247—259.

[20] CIL, III, 12515.

[21] S. Lambrino, *loc. cit.*, p. 458—459.

[22] Cf. *Din istoria Dobrogei*, II, p. 242—243.

[23] Dexippus, în FHG, III, p. 676, 19—20 (Jacoby, *Fr. Gr. Hist.*, 100, 25); Iordanes, *Getica*, XVIII. Cf. B. Rappaport, *op. cit.*, p. 35—37; L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme: Die Ostgermanen*, Leipzig—Berlin, 1941, p. 206—208; A. M. Remennikov, *Борьба племен северного Причерноморья с Римом в III веке*, Moscova, 1954, p. 48—56; R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 244—246.

[24] Iordanes, *Get.*, XVIII, 101. Cf. Emilia Doruţiu, *loc. cit.*, p. 251.

[25] Cf. *Din istoria Dobrogei*, II, p. 24.

nu s-au găsit [26]. Orice explicaţie am da acestei constatări, trebuie să ţinem seama în primul rînd de o mai slabă iminenţă a primejdiei la nord de linia Durostorum-Odessos.

În schimb, în Scythia Minor se observă o frecvenţă semnificativă a unor asemenea îngropări de averi în numerar sub domnia lui Gallienus, între anii 260 şi 269 [27]. Nu este o coincidenţă întîmplătoare că, exact în acest interval, *bellum Scythicum* ia o formă cu totul nouă, în care partea cea mai periclitată a Moesiei Inferioare devine tocmai coasta sa maritimă, care pînă atunci fusese prea puţin în atenţia agresorilor. Populaţiile transdanubiene, ajutate de corăbierii greci şi mixeleni de pe ţărmurile nord-pontice, supuşi între timp de goţi, s-au adaptat repede la transportul pe vase şi, lăsînd expediţiile de uscat pe al doilea plan, au început să întreprindă o piraterie în stil mare, cu sute şi mii de ambarcaţiuni, atacînd oraşele din jurul Mării Negre şi pătrunzînd cu prădăciunile lor pînă în Egeea. Flota romană de patrulare, cu mult prea slabă cantitativ şi total surprinsă de acest nou mod de invazie, n-a putut să reacţioneze cu eficacitate decît spre sfîrşitul intervalului. Dar pînă atunci, aproape an de an, barbarii transformaţi în piraţi au înregistrat mari succese, mai cu seamă asupra oraşelor neapărate şi mai lesne accesibile de pe coastele Asiei Mici [28].

Emilia Doruţiu are perfectă dreptate să insiste asupra acestei perioade de atacuri maritime, considerînd-o ca cea mai indicată pentru datarea unui *Histriae excidium* [29]. Între anii 258 şi 269, oraşele din Pontul Stîng au fost neîntrerupt ameninţate de piraţi şi adesea chiar asediate, ceea ce se ştie precis despre Tomis, Marcianopolis şi Anchialos prin mărturii literare şi reiese evident pentru Callatis din rezultatele cercetărilor arheologice. E drept că majoritatea acestor centre urbane au rezistat cu succes, dar unele, de pildă Anchialos, au căzut la un moment pradă agresorilor [30].

Aceeaşi soartă trebuie să o fi avut şi Histria, care în noile condiţii era mai periclitată decît oricînd mai înainte.

În adevăr, baza de concentrare a forţelor barbare destinate expediţiilor maritime de-a lungul coastei de vest a Mării Negre se afla destul de aproape de această cetate: la limanul Nistrului. Pornite de acolo, nesfîrşitele convoaie de luntre şi de corăbii încărcate cu războinici, navigînd uşor cu ajutorul curentului litoral care aci are tocmai direcţia nord—

---

[26] B. Gerov, *Die gotische Invasion in Mösien und Thrakien unter Decius im Lichte der Hortfunde*, în *Acta antiqua Philippopolitana : Studia historica et philologica*, Sofia, 1963, p. 127—146 ; Emilia Doruţiu, *loc. cit.*, p. 252 ; R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 249.

[27] C. Preda, Studii şi cercetări de istorie veche, XII, 1961, 2, p. 241—249 ; Emilia Doruţiu, *loc. cit.*

[28] Cf. A. M. Remennikov, *op. cit.*, p. 88—143.

[29] Emilia Doruţiu, *loc. cit.*, p. 252—258.

[30] Iordanes, *Get.*, XX, 108—109. Cf. *Din istoria Dobrogei*, II, p. 257.

sud [31], întîlneau mai întîi în calea lor Histria. De sigur, în comparaţie cu alte centre urbane mult mai mari şi mai bogate, care îi aşteptau în sud, acest obiectiv nu li se înfăţişa piraţilor ca cel mai dorit, mai ales că pentru a-l atinge era necesar ca nenumăratele nave să pătrundă, cale de peste 10 km, înlăuntrul unui golf insidios, cu gura ameninţată încă de pe atunci de înnisipările care aveau pînă la urmă să-l izoleze, transformîndu-l în actualul lac Sinoie [32]. Dar nici nu era o pradă de lepădat. Dimpotrivă, dacă la un moment dat împrejurările de alt ordin păreau prielnice năvălitorilor, putea şi acest vechi oraş insular sau aproape insular [33] să justifice sforţarea unui asalt, care, executat de pe apă, avea mult mai mulţi sorţi de izbîndă decît ar fi avut un atac venit numai dinspre uscat.

Determinînd împrejurările cele mai potrivite în care ar fi putut avea loc distrugerea Histriei şi restrîngînd spaţiul cronologic al acestui eveniment la deceniul dintre 258 şi 269, Emilia Doruţiu-Boilă a marcat, după Lambrino, al doilea pas important în progresul problemei. Dar, dintr-un spirit de prudenţă pe care îl justifică pînă la un punct lipsa momentană a posibilităţilor de verificare epigrafică şi numismatică a consideraţiilor istorice, d-sa se opreşte aci, fără să încerce a identifica, printre expediţiile maritime ale „sciţilor", pe aceea care ar prezenta cel mai înalt grad de probabilitate pentru un *Histriae excidium*.

Totuşi nouă ni se pare că se poate păşi mai departe. Dacă pentru această vreme inscripţiile lipsesc — lacună care nu e specifică Histriei, ci corespunde unei generale sărăcii epigrafice în provinciile de graniţă ale imperiului — şi dacă descoperirile numismatice nu spun încă nimic concludent pentru problema noastră [34], ne rămîne totuşi posibilitatea de a examina mai de aproape slova izvoarelor literare.

---

[31] Zosimus, I, 42, descriind (după Dexippus) itinerariul invaziei din 269, spune că navele „scitice" au pornit de la Tyras spre sud „avînd vîntul în pupă" (κατὰ πρύμναν τὸν ἄνεμον ἔχοντες). Pentru curentul litoral, cf. C. Brătescu, în vol. *1878—1928: Dobrogea — Cincizeci de ani de viaţă românească*, Bucureşti, 1928, p. 39—40.

[32] Fenomenul fusese semnalat încă din sec. II î.e.n. de Polibiu (IV, 41), cu toate consecinţele incomode pentru navigaţie, care acum, după cinci secole, trebuie să fi devenit deosebit de supărătoare. Cf. D. M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, I, p. 35—38 şi 227—228.

[33] Pentru legătura stîncii quasi-insulare pe care se afla „acropolea" Histriei, cu terenul necropolei vecine, cf. Em. Condurachi, în *Histria: monografie arheologică*, I, p. 9 nota, 2; V. Canarache, Studii şi cercetări de istorie veche, VI, 1955, 1—2, p. 340; VII, 1956, 3—4, p. 289—317, şi cu deosebire P. Coteţ, în Materiale şi cercetări arheologice, VIII, 1962, p. 424—430 şi în *Histria: monografie arheologică*, II, Bucureşti, 1966, p. 337—352.

[34] H. Nubar, *Aspetti della circolazione monetaria di Histria nell'epoca romana*, Dacia, VII, 1963, pp. 245 şi 251—252. Absenţa totală, în săpăturile de pînă acum de la Histria, a monedelor imperiale de la Sever Alexandru pînă la Gallienus, adică într-un interval cînd alte ştiri atestă sigur o activitate liniştită la Histria (iar pînă la Gordian, inclusiv, chiar producţie de monedă locală), e o dovadă că încă nu se poate pune bază pe asemenea constatări numismatice pentru data precisă a distrugerii cetăţii în sec. III. Ca să se explice hiatul menţionat, trebuie să se aibă în vedere, afară de capriciosul hazard al descoperirilor, şi coincidenţa cu grava criză care, ca urmare a devalorizării oficiale din vremea lui Septimius Severus, a dus la o progresivă şi generală diminuare a circulaţiei monetare tocmai în această perioadă. Cf. E. Gren, *Kleinasien und der Balkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Uppsala, 1941, p. 147—153.

Plecînd de la analiza pe care, pe baza acestor izvoare, Emilia Doruţiu-Boilă a făcut-o seriei de invazii „scitice" maritime, noi observăm că se poate reduce şi mai mult intervalul probabilităţilor pentru data căderii Histriei. Astfel, invazia din anul 258 se exclude din capul locului din acest interval, deoarece, după cum precizează Zosimus (pe baza informaţiilor luate din Dexippus), Histria încă mai exista la acea dată, iar navele duşmane, pornite de la Tyras, au trecut pe lîngă ea, ca şi pe lîngă celelalte oraşe din Pontul Stîng, îndreptîndu-se fără zăbavă spre Bizanţ [35]. Ulterior, cetatea din golful Sinoie nu mai este menţionată, dar nici n-a putut fi atacată cu prilejul expediţiilor nautice din anii 263 şi 266, cînd piraţii au procedat ca şi în 258, navigînd direct spre Asia Mică şi spre Egeea [36]. Rămîn astfel în discuţie doar invaziile maritime din anii 267 şi 269, cele mai ample şi cele mai pustiitoare.

Dintre acestea, atenţia ne este atrasă cu deosebire de prima, din anul 267, despre care *Historia Augusta* spune că a început cu acţiuni prădalnice pe la gurile Dunării. Ne întîlnim astfel din nou cu acest izvor, atît de preţios pentru evenimentele din sec. III, dar atît de inegal, viciat nu numai de unele interpolări tîrzii, care pot fi mai lesne detectate, dar şi printr-o concizie extremă, ascunzînd cîteodată informaţii de prima valoare sub exprimări insuficiente, greu de limpezit de la prima vedere [37]. De data aceasta autorul părţii respective a izvorului nu mai este Iulius Capitolinus, ca pentru citatul relativ la anul 238, ci Trebellius Pollio. Dar şi acesta, vorbind de invazia „scitică" din 267, în biografia lui Gallienus [38], redă informaţii de încredere, luate de la acelaşi excelent Dexippus, care la un moment apare chiar personal ca erou al evenimentului povestit. Ştirile excesiv de comprimate ale lui Pollio se completează prin alte amănunte din opera lui Dexippus, păstrate de către scriitorii bizantini Syncellus şi Zonara [39].

Invazia din 267 s-a desfăşurat astfel : o enormă masă de războinici ai diferitelor populaţii din spaţiul nord-pontic, în frunte cu goţii şi herulii, s-a adunat, fără îndoială, la gura Nistrului, ca şi în 269, şi, îmbarcîndu-se pe numeroase nave, dintre care numai herulilor meotici le aparţineau cel puţin 500, s-a pus în mişcare spre sud, de-a lungul litoralului. Ajungînd în preajma gurilor Dunării, barbarii s-au oprit pentru pradă pe ţărmul roman. La auzul acestei veşti, împăratul Gallienus a dat însărcinare lui Cleodamus şi lui Athenaeus (care nu erau arhitecţi, cum se crede uneori, ci comandanţi militari cu misiune la Bizanţ [40]),

[35] Zosimus, I, 34, 2.

[36] SHA, *Gallieni*, 6 ; 12,6 ; Iordanes, *Get.*, XX, 107—109, Cf. A. M. Remennikov, *op. cit.*, p. 106—108 şi 110—113.

[37] Cf. E. Diehl, în RE, s. v. *Historia Augusta*, col. 2051—2110.

[38] SHA, *Gallieni*, 13,6—10.

[39] Georgius Syncellus, p. 717 (Bonn) ; Zonara, XII, 24 şi urm.

[40] În acest sens ne-am fixat atitudinea în *Din istoria Dobrogei*, II, p. 259, revenind asupra unei caduce interpretări mai vechi, destul de răspîndită, pe care o înregistrasem şi noi acum trei decenii în *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 273. Cf. şi Emilia Doruţiu, *loc. cit.*, p. 254—255.

să pună orașele vizate de invadatori în sud în stare de apărare. Apoi, deși pierdură o parte din vasele lor într-o luptă cu flota romană, în care căzu și comandantul acestei flote, Venerianus, barbarii reușiră să pătrundă în Strîmtori și în Egeea, unde devastară orașele de pe coastele Asiei Mici și ale Greciei. În Attica însă fură respinși de o trupă de 2000 de cetățeni atenieni organizată și comandată de însuși istoricul Dexippus, mai sus menționat. În cele din urmă, vasele barbarilor fură distruse printr-o intervenție a flotei romane. Lipsiți de putința de întoarcere în patrie pe mare, ei luară drumul de uscat, prin Tracia, unde fură învinși de trupele trimise de Gallienus [41].

Să revenim acum la pasajul din Trebellius Pollio care ne interesează, privind acțiunile inițiale ale acestei invazii, la gurile Dunării. E o frază foarte concentrată, care sună astfel:

Inter haec, Scythae per Euxinum nauigantes, Histrum ingressi multa grauia in solo Romano fecerunt [42]. Adică: „Între acestea (fusese vorba mai înainte de înfrîngerea generalului roman Heraclianus în Orient), sciții care navigau pe coasta Pontului Euxin, după ce pătrunseră în Istros, făcură multe rele grave pe teritoriul roman".

Cu toată scurtimea sa, această știre referitoare la una din cele două invazii care pot fi avute în vedere în ce privește căderea Histriei merită o atenție mult mai mare decît i s-a acordat pînă acum. E singurul loc din toată lunga istorie a celor trei decenii de *Scythicum bellum* în care e vorba direct de regiunea de la gurile Dunării și în care e pomenit numele *Hister — Istros*. Este singurul loc în care se spune limpede că pe pămîntul roman al Dobrogei din jurul Deltei, adică chiar în porțiunea de teritoriu pe care se afla cetatea Histria, invadatorii „scitici" au comis „mari distrugeri", căci *multa grauia* nu poate avea decît accepțiunea cea mai dezastruoasă a unei acțiuni prădalnice. A cuprinde în această expresie chiar nimicirea cetății Histria n-ar fi decît foarte plauzibil.

Dar de fapt e mai mult decît atîta, căci, dacă medităm mai stăruitor asupra realităților conținute în pasajul citat, ne vedem *obligați* să concludem că în cuvintele avare ale lui Trebellius Pollio nu poate fi vorba *decît de acest eveniment* și că numele *Hister* (*Istros*) nu se referă de loc la fluviu, *ci la cetatea Histria și la golful în care se afla situată* [43].

În adevăr, în cadrul interpretării date pînă acum acestui nume, ca referindu-se la Dunăre, n-am putea înțelege prin *Histrum ingressi* decît că barbarii ar fi intrat cu sutele lor de vase pe una din gurile fluviului și, navigînd în sus, pînă dincolo de Tulcea (*Aegyssus*), ar fi prădat malul dobrogean. Dar este oare de conceput ca o expediție maritimă, organizată anevoios cu scopul precis de-a ajunge la Bizanț și în Grecia, să se fi

[41] Pentru desfășurarea întregii expediții cf. L. Schmidt, *op. cit.*, p. 215—217; A. M. Remennikov, *op. cit.*, p. 114—121.

[42] SHA, *Gallieni*, 13,6. Edițiile mai vechi au forma *Istrum ingressi*.

[43] Am dat o primă formulare, pe scurt, a acestei concluzii în *Din istoria Dobrogei*, II, p. 258.

abătut de la itinerariul său pe o lungă distanţă, pentru ca, luptînd cu curentul puternic şi potrivnic al fluviului, să înfrunte vigilenţa flotei fluviale romane (*classis Flauia Moesica*) şi a garnizoanelor de pe *limes*, numai ca să încerce a jefui nişte sate şi conace din preajma unor castre bine apărate? Ar fi însemnat compromiterea de la început a acţiunii, echivalînd cu o absurdă sinucidere.

Pe cînd, dacă prin *Histrum ingressi* înţelegem că piraţii au intrat în golful cetăţii Histria, numită în general tot *Istros*, pasajul capătă dintr-o dată sensul său logic. Era vorba doar de o mică deviere din curentul coastei, implicînd surprinderea unei cetăţi izolate şi fără trupe, cu sforţări minime, răsplătite cu averi acumulate într-un vechi centru comercial.

Operaţia era firească, de mult temută şi de mirare ar părea doar că barbarii au săvîrşit-o abia atît de tîrziu. Dar şi această întîrziere îşi are explicaţia în strategia generală a expediţiilor lor, al căror obiectiv principal îl formau coastele de sud ale Mării Negre, ale Propontidei şi ale Egeii, cu numeroasele oraşe neapărate din Asia Mică, din sudul Traciei şi Macedoniei şi din Grecia, de unde puteau aduna prăzi infinit mai bogate. O condiţie esenţială pentru a atinge cu succes acest obiectiv era surpriza, care nu putea fi realizată decît prin iuţeală şi discreţie. Un atac pe mare asupra Histriei, oricît de ispititor prin uşurinţa cu care putea reuşi, prezenta marele cusur că demasca de la început mişcările flotei masive a piraţilor şi le întîrzia înaintarea spre sud, ceea ce avea ca urmare alarmarea din timp a forţelor navale şi de uscat ale imperiului, cărora li se dădea şi răgazul necesar pentru a interveni cu eficacitate. Dovada o avem chiar în cazul atacului din 267, cînd barbarii, cedînd în sfîrşit tentaţiei de-a prăda Histria, au fost pedepsiţi cu marile dificultăţi întîlnite apoi în reluarea drumului lor spre Bosfor şi Egeea şi în cele din urmă cu nimicirea flotei lor şi cu înfrîngeri pe uscat. Trebellius Pollio, în continuarea imediată a frazei citate mai sus, spune clar că împăratul Gallienus a luat măsurile necesare de rezistenţă şi de respingere a invaziei de îndată ce a aflat (*quibus compertis*) de devastările de la *Istros*. Dacă barbarii nu s-ar fi oprit la Histria, nici flota lui Venerianus n-ar fi avut timp să le iasă în cale înainte ca ei să ajungă la Bosfor, nici cetăţile din sud pe care urmău să le atace nu le-ar fi opus o rezistenţă din vreme pregătită. Succesul iniţial obţinut asupra Histriei a determinat dezastrul lor final. Părăsirea doar pentru un moment a prudenţei lor de pînă atunci le-a fost fatală.

Fapt esenţial este însă că *Histriae excidium*, de care vorbea Dexippus prin condeiul lui Iulius Capitolinus într-un pasaj complicat cu întîmplări din anul 238, reapare acum la locul său, în anul 267, tot într-o mărturie a lui Dexippus, doar uşor transfigurată prin concizia neglijentă a lui Trebellius Pollio. Dacă acest autor al părţii respective din *Historia Augusta* şi-ar fi dat seama de confuzia la care poate da loc numele *Hister*, greceşte Ἴστρος (în originalul lui Dexippus), pe care îl purtau atît fluviul *Hister-Danuuius*, cît şi cetatea *Histria*, precum, fireşte, şi golful

în fundul căruia era aşezată, ar fi adăugat, de sigur, un mic element distinctiv. Numai că nici el, precum nici atîţia romani din vremea lui, nu erau preocupaţi de preciziile geografice de amănunt [44].

De fapt, dintre variantele numelui cetăţii, *Istros* era cea mai frecvent utilizată de autorii antici, mai ales de greci [45]. Acest nume apare singur sau — cînd se simte nevoia de a-l distinge de al fluviului omonim — e însoţit de atributul πόλις. De unde şi forma compusă *Histropolis* [46]. Varianta Ἰστρίη (Ἰστρία), atestată printre autori doar de Herodot şi de Arrian [47], apare ca unica pe monede şi în inscripţii, ceea ce dovedeşte că, începînd din epoca clasică, era singura folosită practic, în viaţa de toate zilele. Totuşi, această formă scurtă, care evita comod confuzia cu numele fluviului, nu reprezenta decît un derivat din *Istros*, adevăratul nume pe care cetatea l-a avut atunci cînd a fost întemeiată de milesieni, pe la mijlocul secolului VII î.e.n. Ca şi alte fundaţii milesiene de la gurile afluenţilor Pontului Euxin: Tyras, Borysthenes, Tanais, Phasis, *şi* cetatea de pe lîngă Delta Dunării era firesc să primească numele fluviului pentru a cărui exploatare — prin pescuit şi trafic comercial — fusese creată. Abia ulterior, pentru motive de precizie topografică — fiindcă distanţa faţă de fluviu era oricum destul de mare —, numele oraşului a devenit *Istria*, prin dobîndirea unui aspect adjectival. Modificare neînsemnată, dacă ne gîndim că, pentru motive similare, cetatea Borysthenes îşi părăsise cu desăvîrşire numele fluvial, înlocuindu-l cu acela de Olbia. Forma aspirată *Histria*, născută, ca şi *Hister*, dintr-o asimilare fonetică de simplă rezonanţă cu termenul comun *hister* „comediant'' (cu care evident n-avea nici o legătură de sens) şi cu numele peninsulei Histria din nord-vestul Italiei, n-a fost folosită decît în epoca romană şi numai în textele latine, prin excelenţă epigrafice — e drept foarte numeroase. Dintre autori, n-o utilizează decît Iulius Capitolinus (şi încă destul de nesigur), în pasajul mai sus citat din *Historia Augusta*. Îndeobşte caracterizaţi printr-o tendinţă conservativă în prezentarea denumirilor geografice, marea majoritate a geografilor şi a istoricilor antici au rămas fideli formei iniţiale *Istros*. Întrebuinţînd-o cu prilejul relatării faptelor din anul 267 în expresia *Histrum* sau *Istrum ingressi*, Trebellius

---

[44] Cf. A. Grenier, *Le génie romain dans la religion, la pensée et l'art*, Paris, 1925, p. 385—393.

[45] Aristotel, *Politica*, VIII (V), 5, 2; Ps.-Scymnos, 766—767; Strabo, VII, 5, 12; 6,1; Ptolemeu, *Geogr.*, III, 10, 3; Appian, *Illyr.*, 30; *Itin. Anton.*, 227,2 (Cuntz), sub forma coruptă *Historio*, latinizată la ablativ; *Anonymi Peripl. Ponti Eux.*, 70 (GGM, I, p. 420); Eutropius, VI, 10 (8); Ammian. Marcell., XXII, 8, 43 (*Histros*); Eusebius, *Chron.* (la Hieronymus, ed. Helm, *Eusebius Werke*, VII, 1, p. 95, b); Zosimus, I, 34; Hierocles, 637; Steph. Byz., s.v.; Eustathius, *Comm. in Dionys.*, 823.

[46] Mela, II, 2, 22; Plinius, *N.H.*, IV, 11 (18), 44; 12 (24), 78—79; *Tab. Peuting.*, segm. VI; Geogr. Ravenn., IV, 6 (Schnetz).

[47] Herodot, II, 33; Arrian, *Peripl. Ponti Eux.*, 24,2: Ἰστρία πόλις; cf. şi Steph. Byz., s.v. Ἴστρος).

Pollio n-a făcut decît să se conformeze firesc acestei tradiţii, desigur urmînd riguros o formă din izvorul său grec, Dexippus [48].

Uneori i se aplică cetăţii nu numai numele *Istros*, dar şi atributul de „fluviu”. E cazul curios al numelui ποταμὸς Ἴστρος pe care Scylax îl dă precis oraşului Histria, iar nu Dunării [49]. S-ar putea vorbi de o eroare de copist, dacă n-am reîntîlni acelaşi caz vreo şase-şapte secole mai tîrziu, în plină epocă romană, pe garnitura de piele a scutului de la Dura-Europos. In acest document oarecum epigrafic, în orice caz de provenienţă directă, databil în sec. III e.n., sînt înşirate de la sud spre nord, în litere pictate, localităţile unui itinerariu maritim de-a lungul Pontului Stîng. După ce au fost menţionate oraşele Callatis şi Tomis, citim Ἴστρος ποταμός în locul cetăţii Histria, pentru ca apoi să vedem scris Δανούβις ποταμός, de data aceasta ca precizare separată a fluviului cu numele său roman (*Danuuius*), iar mai departe apare numele oraşului Tyras, de la limanul Nistrului, urmat de alte nume de localităţi nord-pontice [50]. Şi aci Ἴστρος ποταμός a fost explicat ca o greşeală în loc de Ἴστρος πόλις [51], dar, cum această ciudăţenie îşi face apariţia în două izvoare de naturi diferite şi foarte depărtate în timp între ele, nu ne mai putem mulţumi cu o asemenea interpretare comodă, ci trebuie să ne gîndim la un element real din poziţia geografică a Histriei, care să amintească ceva dintr-un ποταμός. E, fără îndoială, intrarea în golful Sinoie, „Portiţa” actuală, care, strînsă între grinduri — de sigur nu atît de dezvoltate ca azi, însă destul de concret simţite de navigatori şi poate încă de atunci vizibile clar la suprafaţa apei —, producea impresia gurii unui fluviu. Să nu uităm că itinerariul era nautic, atît la Scylax cît şi pe scutul de la Dura-Europos şi că pe acest scut chiar sînt pictate corăbii. Deci cel mai important element pentru definirea Histriei *ad mentem nautae* era normal să apară „portiţa” maritimă care îi deschidea accesul.

Dar cu această explicaţie, pe care ne-o impune stăruitoarea menţionare a unui Ἴστρος ποταμός chiar la Histria, ajungem tocmai la interpretarea pe care am dat-o expresiei *Histrum ingressi* din *Historia Augusta*, ca

---

[48] Aspirata din numele *Histria* şi *Hister*, ca latinizări ale formelor greceşti Ἰστρία şi Ἴστρος, la Capitolinus şi Pollio, nu este obligatorie. Unele ediţii ale Historiei Auguste preferă formele *Istriae excidium* şi *Istrum ingressi*, mai apropiate de originalul grec. Cf., în general, F. Lübkers, *Reallexikon*, s. v. *Ister*.

[49] Scylax, 67 (GGM, I, p. 57): εἰσὶ δ'ἐν τῷ Πόντῳ πόλεις Ἑλληνίδες αἵδε ἐν Θρᾴκῃ· Ἀπολλωνία, Μεσημβρία, Ὀδησσόπολις, Κάλλατις καὶ ποταμὸς Ἴστρος („acestea sînt în Pont oraşele greceşti din Tracia (inclusiv Dobrogea): Apollonia, Mesembria, Odessos, Callatis şi „fluviul Istros”). Tomis şi Dionysopolis nu sînt menţionate, fiindcă la data izvorului, în sec. IV î.e.n., aceste localităţi aveau încă o prea redusă însemnătate.

[50] Fr. Cumont, *Fouilles de Doura-Europos* (*1922—1923*), Paris, 1926, p. 323—337; I. Mititelu, Buletinul Societăţii numismatice române, XXXVII, 1943, p. 78—91 (cu completări discutabile); Vl. Iliescu, în *Izvoare privind istoria României*, I, Bucureşti, 1967, p. 724—727; R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 205—206, fig. 84. De notat că atît sub Ἴστρος ποταμός, cît şi sub Δανούβις ποταμός figurează cîte o linie albastră prelungită pînă la mare, închipuind două fluvii separate.

[51] Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 327.

indicînd intrarea în golful cetății *Istros*. Avem astfel suficiente baze pentru a afirma că numele originar al cetății, identic cu al Dunării, era dat și golfului Sinoie, spre deosebire de golful Razelm, care își avea numele său de Halmyris.

O dată fixat momentul distrugerii Histriei în anul 267, devine o simplă formalitate de metodă verificarea acestei concluzii prin examinarea știrilor despre cealaltă invazie „scitică", aceea din 269. Această amplă expediție cu care s-a încheiat *bellum Scythicum* a fost o adevărată migrație de popoare, fiind întreprinsă de 320 000 de războinici cu familii și turme, care au pornit, tot de la Tyras, cu cel puțin 2000 de nave (Zosimus vorbește de 6000), îndreptîndu-se, ca și expediția din 267, spre Bosfor și spre Grecia și urmînd aceeași cale de pătrundere în Peninsula Balcanică pe la sud, pentru a fi zdrobiți catastrofal în cele din urmă prin răsunătoarea victorie a împăratului Claudiu Goticul de la Naissus. Izvoarele vorbesc cu lux de amănunte despre această invazie [52]. Aflăm, printre altele, că în cursul plutirii lor de-a lungul Pontului Stîng, pirații barbari s-au oprit pentru a asedia orașul Tomis, care a rezistat cu succes [53]. Cu toate acestea, nici cea mai mică aluzie nu figurează despre Histria. Și se înțelege de ce : cetatea de acolo fusese total distrusă cu prilejul invaziei precedente [54].

Schițînd o nouă interpretare a frazei lui Trebellius Pollio despre acele *multa grauia* săvîrșite de pirații „scitici" *Histrum ingressi* și identificînd acest eveniment din anul 267 cu *Histriae excidium*, citat de Iulius Capitolinus ca întîmplat la un moment oarecare din *Scythicum bellum*, reducem tot o dată la proporții mai firești intervalul dintre distrugerea Histriei și refacerea ei. După toate semnele, această refacere a trebuit să aibă loc destul de curînd după dezastru, în cadrul întregii opere de reconsolidare a imperiului, începută de Aurelian și desăvîrșită de Probus și de Dioclețian [55].

Prezența unei serii de monede, oricît de rare, în săpăturile de la Histria, provenind de la toți împărații dintre Gallienus și Dioclețian [56], constituie un indiciu că după catastrofă ruinele cetății n-au rămas cu totul părăsite. De îndată ce pirații și-au îndeplinit funesta lor operă și au plecat gră-

---

[52] Dexippus, fr. 21–23 (FHG, III, p. 680–682); SHA, *Claudius*, 6–12; Zosimus, I, 42–46; Orosius, VII, 23, 1; Ammian. Marcell., XXXI, 5, 15–17; Eutropius, IX, 11; Aur. Victor, *Caes.*, XXXIV; Petrus Patricius (Boissevain, *Cass. Dio*, vol. III, p. 745 excerptele 169–172); Georgius Syncellus, I, p. 720, 15–19. Cf. L. Schmidt, *op. cit.*, p. 217–220; A. M. Remennikov, *op. cit.*, p. 125–143; idem, în Sovietscaia Arheologhiia, XXVIII, 1958, p. 266–275; R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 263–268.

[53] Zosimus, I, 42. Cf. *Din istoria Dobrogei*, II, p. 263–264.

[54] Faptul că în anul 269 goții nu s-au oprit la Histria, deși au atacat orașul vecin Tomis, a fost privit și de D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 36, nota 15, ca un semn că acest an înseamnă un *terminus ante quem* pentru distrugerea cetății de pe lacul Sinoie.

[55] Cf. S. Lambrino, Revue des études latines, XI, 1933, p. 463 (înclinînd pentru intervalul 267–282); Emilia Doruțiu, *loc. cit.*, p. 258 (înclinînd pentru domnia lui Dioclețian).

[56] H. Nubar, *loc. cit.*, p. 245 și 252.

biţi să-şi reia drumul spre sud, adică după un număr de zile, localnicii, cîţi se vor fi putut refugia la timp şi cîţi vor fi scăpat de robie, s-au întors la căminurile lor, căutînd să le pună din nou în picioare, în aşteptarea momentului cînd cetatea avea să fie integral restaurată cu sprijin imperial şi întărită prin ridicarea unor ziduri noi, cu materiale strînse de prin ruinele clădirilor distruse. De sigur, nu e de aşteptat ca o asemenea reconstruire de mari proporţii să fi avut loc chiar imediat după catastrofă, cînd invaziile „scitice" erau încă în toi, dar putea fi întreprinsă oricînd după anul 270, cînd imperiul îşi impusese pretutindeni autoritatea, iar în Pontul Stîng pirateria de stil mare încetase. Gradul cel mai mare de probabilitate pentru datarea zidului menţionat pare să-l prezinte perioada activităţii constructive a lui Probus, însă fără ca anii domniei lui Aurelian să fie excluşi. Cuvîntul decisiv în această privinţă aparţine cercetărilor arheologice, care, dacă pînă în prezent n-au dus la dovezi certe pentru datarea reconstruirii Histriei, justifică în schimb bune speranţe pentru viitor [57].

HISTRVM INGRESSI — HISTRIAE EXCIDIVM

RÉSUMÉ

Il est hors de doute que la ville hellénique d'Histria a subi une terrible destruction de la part des populations transdanubiennes qui attaquèrent l'empire romain au cours du IIIe s. de n. ère. Le désastre est parfaitement confirmé par les résultats des fouilles archéologiques. Ce n'est que la date de cet événement qui est encore sujette à discussion. Partant de l'interprétation erronée d'un passage de l'Histoire Auguste, transmis par Julius Capitolinus (Vies de Maxime et Balbin, 16, 3) et remontant à Dexippe, on avait cru que l'*Histriae excidium* aurait eu lieu en 238, mais les renseignements épigraphiques et numismatiques apparus entre temps prouvèrent que la ville est restée indemne assez longtemps après cette date. C'est pourquoi S. Lambrino (« Revue des études latines », XI, 1933, p. 457—463) proposa comme date éventuelle de la destruction l'an 248. Cependant, comme cette date ne concorde pas non plus avec les documents épigraphiques, Emilia Doruţiu-Boilă (« Studii clasice », VI, 1964, p. 247—259) produisit de bons arguments pour soutenir que le sac d'Histria doit se rapporter seulement à l'intervalle des années 258—269, quand les côtes romaines du Pont Euxin et même de la Propontide et de l'Égée, devinrent l'objet d'une série d'invasions maritimes de proportions énormes, accomplies par les Goths, ainsi que par d'autres populations germaniques et iraniennes de l'ancienne Scythie. C'est en raison de cette provenance que Capitolinus, faisant écho à Dexippe, appelle *Scythicum*

[57] Cf. Emilia Doruţiu, *loc. cit.*, p. 258, nota 35.

bellum la totalité des invasions commencées en 238 et terminées en 269 par la défaite des barbares à Naissus.

En acceptant le point de vue d'Emilia Doruţiu-Boilă, l'Auteur du présent article attire l'attention sur un autre passage de l'Histoire Auguste, appartenant à Trebellius Pollio (Vie de Gallien, 13,6) et inspiré toujours par Dexippe, où il est dit que la région des bouches du Danube fut gravement ravagée lors d'une de ces expéditions des pirates, à savoir celle de l'an 267. Il s'agit surtout de la phrase *Scythae per Euxinum nauigantes, Histrum ingressi, multa grauia in solo Romano fecerunt*, dont on a négligé jusqu'à présent la spéciale signification par rapport à Histria. Comme il est inconcevable qu'une grande expédition navale, dont le but était le Bosphore et la Grèce, ait dévié de son trajet pour s'engager loin dans le Danube, en naviguant péniblement contre le courant du fleuve et en risquant la réaction de la flotte fluviale romaine et des garnisons du *limes*, sans autre perspective que de fourrager quelques villages et des manoirs isolés, l'expression *Histrum ingressi* ne correspond nullement à une pénétration en amont du fleuve *Istros* (latin *Hister*), mais elle doit se référer à l'avancement de la flotte barbare à l'intérieur du golfe de la ville d'Histria (appelée habituellement aussi *Istros*), c'est-à-dire dans le liman actuel de Sinoie, où les pirates pouvaient facilement surprendre cette riche cité commerciale et s'en emparer. Cette interprétation du nom *Hister-Istros* est appuyée aussi par la curieuse expression Ἴστρος ποταμός, avec laquelle la πόλις d'Histria est désignée dans deux sources de dates et caractères différents : le périple de Scylax du IVe s. av. n. ère et l'itinéraire côtier peint sur le bouclier de Doura Europos, du IIIe s. de n. ère, où toute allusion au fleuve Danube est exclue. C'est que l'ouverture actuelle de Portiţa (« petite porte »), qui donne accès au liman de Sinoie et aux ruines de la ville d'Histria et qui constituait dès l'antiquité un passage obligé entre les bancs de sable, produisait vraiment l'impression d'une embouchure de fleuve.

La conclusion de l'article est que l'*Histriae excidium*, daté vaguement par Julius Capitolinus à un moment quelconque (*eo tempore*) du *Scythicum bellum*, eut précisément lieu vers la fin de cette longue série des invasions, en 267, à l'occasion des grandes déprédations accomplies par les *Histrum ingressi*. Quant à la reconstruction de la ville après la catastrophe, l'Auteur incline à l'attribuer au règne de l'empereur Probus, sans exclure toutefois la possibilité qu'elle fût déjà entamée sous Aurélien.

SU MACROBIO, SAT., I, 18: UNO SCHIZZO DELLA RELIGIONE TRACIA ANTICA

DI

FURIO JESI

(Torino)

Due brani della prima giornata dei *Saturnali* di Macrobio si riferiscono alle dottrine religiose e ai culti dell'antica Tracia. Essi sono compresi nel lungo discorso con cui Vettio Pretestato risponde alla domanda di Avieno: „quid sit quod solem modo Apollinem, modo Liberum, modo sub aliarum appellationum uarietate ueneremur" (I, 17, 1).

Per spiegare l'identificazione fra Apollo, Libero e il Sole, Vettio Pretestato afferma innanzi tutto:

> Nam Aristocles[1], qui theologumena scripsit, Apollinem et Liberum patrem unum eundemque deum esse cum multis aliis argumentis adserat, etiam apud Ligyreos ait in Thracia esse adytum Libero consecratum ex quo redduntur oracula. Sed in hoc adyto uaticinaturi plurimo mero sumpto, uti apud Clarium aqua pota, effantur oracula (I, 18, 1).

E più oltre:

> Item in Thracia eundem haberi solem atque Liberum accipimus, quem illi Sebadium[2] nuncupantes magnifica religione celebrant, ut Alexander scribit, eique deo in colle Zilmisso aedes dicata est specie rotunda, cuius medium interpatet tectum. Rotunditas aedis monstrat

[1] Alcuni codici dei *Saturnali* recano la forma *Aristoteles*; sembra tuttavia che si tratti di una svista „dovuta alla facile confusione fra *c* e *t* e influenzata dalla maggior fama del nome" („Appendice critica" ai *Saturnali*, ed. di N. Marinone, Torino 1968, p. 66). L'Aristocle nominato potrebbe essere l'autore di un trattato περὶ θεογονίας, citato da Clemente Alessandrino, *Protr.*, II, 28, 3 e da Arnobio, *Adv. nat.*, III, 31, e forse identificabile con l'omonimo autore (sec. II a. C.) del περὶ χορῶν, ricordato da Ateneo, XIV, 620 E. Cfr. V. Rose, *Aristoteles pseudepigraphus*, Leipzig, 1863, pp. 615 segg., e J. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Berlin und Leiden, 1926—1958, 33.

[2] La forma *Sebadium*, attestata dai codici, è accettata sia nelle edizioni dei *Saturnali* di L. von Jan (Quedlinburg und Leipzig, 1848—1852), di F. Eyssenhardt (collez. Teubner, Leip-

StCl, XI, 1969, p. 173—186, Bucureşti

huiusce sideris speciem, summoque tecto lumen admittitur, ut appareat solem cuncta uertice summo lustrare lucis inmissu, et quia oriente eo uniuersa patefiunt (I, 18, 11).

Per Macrobio il dio Libero sembra essere senza alcun dubbio una *interpretatio romana* del greco Dioniso [3]; e così Libero doveva generalmente apparire ai romani, almeno dall'istante (496 a.C.) in cui la triade Demetra-Dioniso-Core assimilata a Cerere-Libero-Libera ebbe santuario alle falde dell'Aventino [4]. Macrobio, tuttavia, nel discorso di Eustatio sull'ordinamento del calendario romano che precede la domanda di Avieno già citata, introduce il nome di Libero menzionando i versi 5—7 delle *Georgiche*, e quindi arricchisce di un aspetto solare la tradizionale figura dionisiaca di Libero affermando che Virgilio, „sciens Romanos ueteres ad lunae cursum et sequentes ad solis anni tempora digessisse" [5], designò con quell'invocazione tanto il sole che la luna come guide dell'anno.

Nel discorso di Vettio Pretestato l'identificazione di Apollo (solare) con Libero conferma la natura solare di Libero stesso, a sostegno della quale sono menzionati anche ulteriori argomenti. Il primo brano che si riferisce alla Tracia è compreso nella dichiarazione delle analogie fra Apollo e Libero; il secondo nell'enunciazione delle ulteriori testimonianze (estranee al culto di Apollo) della natura solare di Libero.

La menzione dell'oracolo di „Libero" presso i Ligirei (che dovrebbe confermare l'analogia fra Libero e Apollo, ambedue divinità oracolari) si affianca alle testimonianze d'altre fonti circa la natura oracolare della antica divinità tracia in cui Erodoto riconobbe Dioniso [6]. Proprio questo saliente aspetto oracolare del „Dioniso" tracio, che trova scarsissimo ri-

---

zig, 1868, 1893) e di N. Marinone (*cit.*), sia in F. Jacoby, *FGrHist*, *cit.*, 273, fr. 10. Essa invece è corretta in *Sabazium* nell'edizione dei *Saturnali* di J. A. Willis (collez. Teubner, Leipzig, 1963); cfr. S. Timpanaro, *Recensione all'edizione macrobiana di J. A. Willis*, in Gnomon, XXXVI (1964), pp. 784—792.

Nell'antichità Sabazio era spesso considerato il nome indigeno, tracio, di Dioniso. Sembra tuttavia che Sabazio fosse soprattutto in rapporto originario con il mondo frigio (pur presentando notevoli analogie con Dioniso).

[3] Cfr. *Sat.*, I, 18, 8: „In sacris enim haec religiosi arcani obseruatio tenetur, ut sol, cum in supero id est in diurno hemisphaerio est, Apollo uocitetur, cum in infero id est nocturno, Dionysus qui est Liber pater habeatur".

[4] Secondo F. Altheim, *Terra mater, Untersuchungen zur altitalischen Religionsgeschichte*, in *Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten*, XXII, 2, Giessen, 1931, pp. 17—22, Libero sarebbe sempre stato soltanto il risultato dell'*interpretatio romana* di Dioniso. Si può anche supporre, tuttavia, che Libero fosse originariamente (prima dell'influenza greca) un nume agrario, assorbito dapprima nella sfera di Giove (*Iuppiter Liber*), e infine identificato con Dioniso. Libero avrebbe avuto in comune con Dioniso (forse già prima dell'identificazione) attributi fallici: durante la celebrazione dei *Liberalia* a Lavinio una matrona incoronava ritualmente un gigantesco fallo. Cfr. A. Pastorino, *Tropaeum Liberi. Saggio sul „Lucurgus" di Nevio e sui motivi dionisiaci nella tragedia latina arcaica*, Firenze, 1955.

[5] *Sat.*, I, 16, 44.

[6] Erodoto, V, 7; VII, 111; Suetonio, *Aug.*, 94. Euripide (*Hec.*, v. 1267) nomina Dioniso quale veggente dei Traci. Nell'epilogo della tragedia pseudo-euripidea *Rhesos* (vv. 969 segg.) si affermava che il re tracio Rhesos era divenuto dopo la morte dio sotterraneo del Pangeo e profeta di Bacco. Cfr. P. Perdrizet, *Cultes et mythes du Pangée*, in Annales de l'Est, XXIV, 1 (1910).

scontro nella religione dionisiaca greca, è stato usato come argomento contrario all'ipotesi d'una origine tracia del Dioniso ellenico [7]. Sarebbe alquanto inverosimile che Dioniso — se fosse davvero penetrato in Grecia dalla Tracia — avesse perduto un aspetto così significativo della sua figura originaria. È probabile, però, che il culto della divinità tracia chiamata „Dioniso" de Erodoto presentasse, anche nei suoi aspetti oracolari, alcuni elementi analoghi a quelli del culto dionisiaco greco, in modo da giustificare parzialmente la sua *interpretatio graeca*. Sembra che le donne avessero parte importante nella mantica del „Dioniso" tracio (così come nel culto dionisiaco greco): una donna era interprete dell'oracolo di „Dioniso" tracio su una vetta del Rodope [8], e profetessa ispirata da „Dioniso" era la moglie tracia di Spartaco [9]. Inoltre, come afferma appunto Macrobio nel primo brano citato, i vaticinatori del santuario di „Dioniso" presso i Ligirei „plurimo mero sumpto... effantur oracula". Questo uso del vino nella mantica del „Dioniso" trace (la cui menzione armonizza con un passo delle *Leggi* di Platone [I, 637 E] sulla pratica degli Sciti e dei Traci di bere vino puro e di versarlo sulle vesti) può evidentemente avere influenzato l'identificazione del „Dioniso" tracio con il Dioniso greco.

Maggiori problemi suscita il secondo brano di Macrobio, il quale dovrebbe confermare la natura solare del „Dioniso" tracio.

È stato osservato, innanzitutto, che l'edificio del santuario di quella divinità sul colle Zilmisso, descritto da Macrobio sulla testimonianza di Alessandro Poliistore, ricorda da vicino la casa del re di Lebaia nella leggenda di Perdicca riferita da Erodoto (VIII, 137). Tale leggenda narra che Perdicca e i suoi due fratelli, giunti fuggiaschi presso il re di Lebaia, lavorarono come mandriani al servizio del sovrano e si videro poi rifiutare da questo il compenso stabilito. Anziché remunerarli, il re indicò loro i raggi del sole che in quel momento penetravano nella sua casa dall'apertura del tetto e disse „Questa è la mercede che voi meritate". Perdicca dichiarò allora di accettare; con un coltello segnò sul terreno il contorno del sole e poi prese per tre volte „di quel sole", cioè di quella terra. L'operazione, dall'evidente natura rituale, ottenne il suo effetto poiché in seguito Perdicca divenne sovrano di tutta la Macedonia e quindi anche di Lebaia [10].

La leggenda di Perdicca, sorta di ἱερὸς λόγος sulla fondazione del regno di Macedonia nel secolo VII a.C., consente di „intravedere l'e-

[7] H. Jeanmaire, *Dionysos. Histoire du culte de Bacchus*, Paris, 1951, pp. 100—101. Un quadro del complesso problema (che esula dal nostro attuale discorso) circa le origini del Dioniso greco — frutto dell'*interpretatio graeca* di una divinità tracia, lidia o frigia; oppure originariamente greco e poi identificato con analoghe divinità straniere — si ritrova in: K. Kerényi, *Die Herkunft der Dionysosreligion nach dem Stand der heutigen Forschung*, Arbeitgemeinschaft des Landes Nordrhein-Westfalen, LVIII, Köln, 1956; M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 3° ed., München, 1967, vol. I, pp. 564 segg.

[8] Erodoto, V, 7.

[9] Plutarco, *Crass.*, 8.

[10] G. H. Macurdy, *Troy and Paeonia, with glimpses of Ancient Balkan History and Religion*, New York, 1925, p. 98; R. Pettazzoni, *L'onniscienza di Dio*, Torino, 1955, pp. 266—267.

sistenza di una antica devozione del Sole nella casa regnante di Macedonia"[11], fornendo una testimonianza che si inserisce nel vasto quadro del culto del Sole presso i popoli della penisola balcanica e presso i Traci in particolare[12]. È tuttavia importante notare che — a differenza di quanto ci si potrebbe aspettare — Erodoto non fa alcuna menzione del Sole tra le divinità tracie nel passo (V, 7) in cui afferma che i Traci adoravano tre soli dèi, Ares, Artemide, Dioniso, e che un quarto dio, Hermes, era venerato soltanto dai re.

Il passo di Erodoto è stato a lungo studiato dal Pettazzoni nella sua ricostruzione della religione dell'antica Tracia[13]. Secondo il Pettazzoni, tale religione fu originariamente caratterizzata da un profondo dualismo, corrispondente a un dualismo economico e sociale: da un lato il culto di „Hermes", proprio dei sovrani e della classe gentilizia (dedita esclusivamente alle attività belliche), d'altro lato il culto di „Dioniso", agrario e ctonico, proprio della plebe (dedita all'agricoltura). Poiché il mito tracio di Orfeo, il devoto al sole, ucciso dalle Bassaridi devote a „Dioniso", presenta un analogo dualismo e antagonismo fra la religione solare e quella del „Dioniso" tracio, il Pettazzoni ha supposto che il tracio „Hermes" fosse appunto divinità solare. Erodoto non avrebbe, in realtà, ignorato il dio solare dei Traci, ma gli avrebbe attribuito il nome di „Hermes". Questa *interpretatio graeca* sarebbe stata giustificata non tanto per la natura solare del dio tracio (che non trova riscontro nel greco Hermes),

quanto per il suo aspetto eminentemente umano di capostipite e di antenato (dei „re"), aspetto eminentemente umano, cui pure fa riscontro l'umanità dell'Hermes greco, quale si esprime, fra l'altro, nel suo carattere itifallico, in rapporto con la sua funzione generativa e procreativa. Ma anche il carattere solare del dio tracio poté forse concorrere — indirettamente — alla sua interpretazione „ermetica", per via del riscontro — sia pure prettamente estrinseco e formale — fra la policefalia del dio tracio[14], come espressione della sua onniveggenza, e la policefalia delle *herme* greche.

[11] R. Pettazzoni, *L'onniscienza di Dio*, *cit.*, p. 267. Il Pettazzoni ricorda anche (p. 266) che secondo Livio (XL, 21—22) il re Filippo di Macedonia nel 181 a. C. salì con il figlio Perseo sulla vetta del monte Haimos e vi dedicò due altari, uno a „Giove", l'altro al Sole.

[12] Dölger, *Sol Salutis*, 2° ed., Münster i. W., 1925, p. 41; R. Pettazzoni, *Antichi culti solari nella Penisola Balcanica*, in Rivista d'Albania, II (1941), pp. 109 segg.; Id., *L'onniscienza di Dio*, *cit.*, pp. 259 segg. Per la Tracia in particolare vedi Sofocle, fr. 523 N = 582 Pearson: Ἥλιε, φιλίπποις Θρῃξὶ πρέσβιστον σέλας. Cfr. U. von Wilamowitz-Möllendorff, *Der Glaube der Hellenen*, I, Berlin, 1931, p. 254.

[13] R. Pettazzoni, *La religione dell'antica Tracia*, in Serta Kazaroviana (= Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare, vol. XVI), Sofia, 1950, pp. 291—299, ristampato in *Essays on the History of Religions*, Leiden, 1954; Id., *L'onniscienza di Dio*, cit., pp. 259—285.

[14] Non vi sono testimonianze dirette della policefalia dell'„Hermes" tracio. Alcuni specialisti, tuttavia, studiando le figurazioni a volte policefale del cosiddetto „cavaliere tracio" in cui potrebbero sopravvivere elementi dell'antico „Hermes", hanno supposto che la policefalia del „cavaliere" risalisse alla primitiva concezione tracia del dio solare. Cfr. O. Weinreich, *Zum dreiköpfigen thrakischen Reiter und zum lykischen Trikasbos*, in Arch. Anzeiger (1927), pp. 20—23; G. Kazarow, *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, Dissertationes Pannonicae, Serie II, fasc. 14, Budapest, 1938, p. 11, n. 62; Id., *Contribution à l'étude des divinités polycéphales* (in bulgaro, con riassunto francese), in Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare,

Nel medesimo saggio [15] il Pettazzoni cita il secondo passo di Macrobio quale testimonianza dell'avvenuto superamento dell'antico dualismo fra la religione del „Dioniso" tracio e la religione del Sole (l'„Hermes" tracio, secondo la sua interpretazione). Tale dualismo sarebbe stato progressivamente superato a causa della perdita dell'indipendenza nazionale dei Traci, caduti sotto l'autorità macedone e poi sotto quella romana:

Perduta l'indipendenza, caddero le antiche barriere fra le classi sociali. Al livellamento sociale e politico corrispose un livellamento religioso. Nobiltà e plebe sono oramai accomunate nello stesso destino: è naturale che partecipino anche della medesima fede [16].

Il culto del dio solare („Hermes"), un tempo esclusivamente proprio dell'aristocrazia, avrebbe così subito una democraticizzazione, assumendo nel proprio ambito anche gli elementi dell'antico culto plebeo, agrario e ctonico, del „Dioniso" tracio. La figura divina nata da tale fusione dovrebbe essere riconosciuta nel cosiddetto „cavaliere tracio", il quale effettivamente presenta a volte nella propria iconografia attributi dionisiaci, ma anche attributi solari [17].

Indipendentemente dall'attendibilità complessiva della teoria del Pettazzoni, alcuni documenti rendono probabile l'incontro della religiosità dionisiaca greca con un antico culto tracio sopravvissuto nella figura del „cavaliere". Il Seyrig [18] ha studiato due metope del tempio di Dioniso a Thasos, raffiguranti l'una Dioniso che offre alla pantera un grappolo d'uva e le versa l'ultima goccia del kantharos, l'altra il „cavaliere tracio", giungendo a concludere che:

le rapprochement des deux images dans le sanctuaire officiel du dieu illustre la fusion dans un culte commun de deux courants religieux dont l'un représente le dionysisme hellénique et l'autre l'aspect mystique d'un culte thrace et sa signification funéraire; celle-ci se conclut du fait qu'en Macédoine et en Thrace méridionale le relief du cavalier orne presque exclusivement

---

XVII (1950), pp. 4 segg.; R. Pettazzoni, *L'onniscienza di Dio, cit.*, pp. 261 segg., 280 segg. Secondo altri studiosi, la policefalia del „cavaliere tracio" potrebbe derivare invece dalle *herme* policefale greche: cfr. G. Kazarow, *REnc.*, VI A 482 segg.

[15] R. Pettazzoni, *La religione dell'antica Tracia, cit.*, p. 299.

[16] *ivi*, p. 297.

[17] Il „cavaliere tracio" con attributi dionisiaci in una stele del 215 d.C., dedicata a uno Θεὸς 'Ασδουλητός e proveniente dalla regione dei Maedi: P. Perdrizet, *Relief du pays des Maèdes représentant un Dionysos Thrace*, in Revue Archéologique (1904), I, p. 19, tav. I; Id., *Cultes et mythes du Pangée, cit.*, p. 21 n. 3, 25, tav. II. Più frequenti gli attributi solari (testa radiata o circonfusa da un'aureola) e le dediche ad Apollo delle stele con il „cavaliere": cfr. G. Kazarow, *Denkmäler, cit.*, nn. 142, 1098 (aureola), 557 (raggi), 528, 835 e altri (dediche ad Apollo).

In altro caso (n. 607) si nota nel fondo una rosetta, probabilmente simbolo solare. Più discutibile è la natura solare, sostenuta dal Pettazzoni (*La religione dell'antica Tracia, cit.*, p. 295, nota 8), del simbolo della fiaccola portata dal „cavaliere" (n. 287), che potrebbe avere come in Grecia carattere infero e funebre.

[18] H. Seyrig, *Quatre cultes de Thasos*, in Bulletin de Correspondance Hellénique (1927), p. 201. Cfr. H. Jeanmaire, *Dionysos, cit.*, pp. 430 segg.

les stèles funéraires [19], ce qui est aussi le cas à Thasos. Ainsi les deux métopes centrales du monument évoqueraient simultanément le ,,côté lumineux du culte'' et le ,,dieu du mystère'' qui étaient peut-être célébrés dans le sanctuaire même.

La teoria del Pettazzoni può suscitare, tuttavia, alcune obbiezioni fondamentali, la prima delle quali concerne la natura e la storia della divinità tracia in cui Erodoto riconobbe ,,Ares''. Di tale divinità il Pettazzoni afferma [20]:

Vien fatto di pensare che l',,Ares'' tracio nominato per primo [da Erodoto], sia precisamente il corrispondente tracio del ,,Zeus'' persiano, del Zeus greco, del Iuppiter (Giove padre) latino, ecc., ossia il dio che nella religione stessa dei Traci ricompare più tardi col nome indigeno di (*Zeus*) *Zbelsourdos* (*Zbelthourdos*, *Zbelthiourdos*), e con quello greco di (*Zeus*) *Keraunios*, il dio del fulmine, il dio — insomma — del cielo meteorico, venerato (come il ,,Zeus'' persiano) sulle alture, quale si trova anche presso i Macedoni (Liv., XL, 22), presso gli Illyri (Δειπάτυρος, Hesych. s.v.), presso gli Scythi (*Zeus Papaios*, Hdt., IV, 59), presso i Bithyni (*Zeus Papas*).

Ma dopo queste considerazioni, e dopo aver notato che ,,non fa meraviglia che il dio supremo (e fulminatore) di un popolo bellicoso, quali erano i Traci, abbia potuto essere interpretato come Ares'', il Pettazzoni non accenna più a quell',,Ares'' e tacitamente lo esclude dallo schema dialettico della religione tracia [21].

In realtà sembra difficile ammettere il profondo dualismo e antagonismo proposto dal Pettazzoni fra ,,Hermes'' solare (culto aristocratico) e ,,Dioniso'' agrario e ctonico (culto plebeo), se nella religione tracia ,,Ares'' fu davvero il dio bellicoso e *supremo*, dunque comune a tutti, aristocratici e plebei. Vien fatto di chiedersi se il guerresco ,,Ares'' tracio non fosse anch'esso — come ,,Hermes'' — divinità esclusivamente dei sovrani e dell'aristocrazia dedita all'attività bellica (limitazione che non è attestata da nulla), oppure se quell',,Ares'' supremo non riunisse in un unico culto aristocrazia e plebe (ma allora, posto il carattere bellicoso del dio supremo,

---

[19] Cfr. *contra*: R. Pettazzoni, *L'onniscienza di Dio*, *cit.*, p. 260: ,,La figura del 'Cavaliere tracio'... è derivata dall'arte greca, e precisamente dalla scoltura sepolcrale, cioè dalla figura del defunto a cavallo, quale suol essere rappresentata sulle stele funerarie (...). Ma i monumenti del ,,Cavaliere tracio'' non hanno, salvo qualche rarissimo caso, carattere sepolcrale. Nella grande maggioranza sono monumenti dedicati a una divinità, per lo più provengono da santuari''.

[20] R. Pettazzoni, *La religione dell'antica Tracia*, *cit.*, p. 291.

[21] Nella ricostruzione del Pettazzoni il tracio ,,Ares'' ricompare soltanto alla fine, nel quadro delle conseguenze di nazionalizzazione e di democratizzazione determinate dalla perdita dell'indipendenza: ,,La religione appare tutta investita dallo spirito nazionale. Anche l'antico dio celeste supremo della religione tracia, identificato dai Greci col loro Zeus, ricompare col suo nome indigeno di *Zbelsourdos*, mentre assume anch'esso [come il ,,cavaliere''] la qualifica di προγονικός'' (*La religione dell'antica Tracia*, *cit.*, p. 297). Su Zbelsourdos o Zbelthiourdos e Zeus Keraunios: P. Perdrizet, *Le dieu thrace Zbelthiourdos*, in Revue des études anciennes, I (1899), pp. 23 segg.; G. Seure, *Les images thraces de Zeus Keraunios*, in Revue des études grecques, XXVI (1913), pp. 225 segg.; G. Kazarow, *Nouvelles inscriptions relatives au dieu thrace Zbelsourdos*, in Revue archéologique, (1913), pp. 340 segg.; Danow, *Eine neue Weihung an Zeus Keraunios*, in Archiv für Religionswissenschaft, XXXIII (1936), p. 166.

sarebbero poco verosimili il dualismo e l'antagonismo fra culto „guerresco" e culto „agrario", fra „Hermes" e „Dioniso").

Resta, però, irrisolto da questo punto di vista il problema posto dall'esplicita affermazione di Erodoto : che il tracio „Hermes" era adorato soltanto dai re, i quali lo veneravano come capostipite e per esso giuravano. Quanto possiamo supporre dell'organizzazione monarchica delle antiche tribù tracie, induce a credere che il sovrano fosse investito di funzioni sacerdotali o più probabilmente fiancheggiato da un sommo sacerdote. I prototipi mitici (forse su fondamenta di autentiche personalità storiche) del re in rapporto col divino e del suo sommo sacerdote si ritrovano in Zalmoxis e in Orfeo, e tutta la tradizione concernente questi due personaggi li presenta come supremi civilizzatori, elargitori al loro popolo delle verità e degli istituti religiosi e sociali che strutturarono la civiltà tracia [22]. Sembra quindi strano che i re traci venerassero effettivamente una divinità solo ad essi propria (sia Zalmoxis, sia Orfeo, sono portatori di un messaggio, e non cultori di un dio che solo essi venerano), e tanto più strano che quella divinità non fosse il dio supremo, l'„Ares" tracio nominato da Erodoto.

A questo proposito si potrebbe ricordare la teoria — in molti casi attendibile — circa la genesi delle divinità solari, sostituitesi ai più antichi dèi uranici, divenuti troppo lontani dalla vita terrena [23]. Se l'„Hermes" tracio fu davvero una divinità solare, esso potrebbe aver prevalso sul supremo „Ares" uranico, relegato nella sua sublimità inaccessibile, e scarsamente interferente nelle vicende dell'umanità. Ma tale teoria non sembra applicabile con esattezza alla religione tracia, dal momento che i Traci furono il popolo bellicoso per eccellenza della tradizione classica (si pensi anche soltanto a un passo della *Repubblica* di Platone [IV, 435 E] che compendia una valutazione comune e secolare), e dunque sarebbe strano che il dio supremo bellicoso („Ares") fosse da loro considerato estraneo, nella sua sublimità uranica, alle vicende umane, in modo da consentire il prevalere di un dio solare. Tanto più che il presunto „Hermes" solare sarebbe stato divinità peculiare dei re e dell'aristocrazia, dunque della parte più „bellicosa" della popolazione — la più disposta alla devozione del bellicoso „Ares" —, e oggetto di un culto ristretto che scarsamente risponde alla configurazione storica dei culti di divinità solari (demiurgiche, agrarie, generative) sostituitesi alle divinità supreme uraniche.

A questo punto, tuttavia, continua a rimanere irrisolto il problema posto dall'affermazione di Erodoto circa il culto esclusivamente regale e dinastico dell'„Hermes" tracio.

---

[22] J. Coman, *Orphée, civilisateur de l'humanité*, Paris, 1939 ; Id., *Zalmoxis. Un grand problème gète*, Paris, 1940 ; Id., *Zalmoxis et Orphée*, in Serta Kazaroviana (= Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare, XVI), Sofia, 1950, pp. 177—184.

[23] M. Eliade, *Traité d'histoire des religions*, Paris, 1949, capp. II—III.

Come già abbiamo detto, oltre alla testimonianza di Erodoto le sole tradizioni relative agli aspetti religiosi dell'istituto monarchico in Tracia si ricollegano alla figura di Zalmoxis, e parallelamente a quella di Orfeo. Tali tradizioni, tuttavia, sembrano riferirsi in particolare ai Geti, e noi non siamo in grado oggi di stabilire se la civiltà e la religione dell'antica Tracia fossero fondamentalmente unitarie, al punto da consentire l'estensione a tutte le popolazioni tracie delle considerazioni relative alla cerchia di Zalmoxis. Analoga riserva limitativa si potrebbe, d'altronde, sollevare a proposito delle testimonianze di Erodoto, il quale probabilmente conobbe solo i Traci della costa e della regione del Pangeo [24]. Tutte le nostre ipotesi, quindi, sono suscettibili d'una cauzione di fondo circa la loro veridicità globale nei confronti dell'intera civiltà tracia, anche se qualche indizio — come, ad esempio, la presenza di oracoli del „Dioniso'' tracio non solo nella regione più accessibile ai Greci, ma anche sulle vette del Rodope, nel cuore della Tracia, rimasto a lungo indipendente — indurrebbe a supporre una certa unitarietà di istituti e di dottrine religiose.

Posta questa riserva, e quindi limitato il campo delle nostre teorie, possiamo osservare che la tradizione attribuisce ai re traci il culto di una divinità solare: quella che Orfeo adorava sulla vetta del Pangeo al suo primo apparire mattutino. Non a caso, evidentemente, Macrobio fa seguire alla descrizione del santuario sul colle Zilmisso la citazione di un inno orfico che evoca la natura solare dell'„orfico'' Dioniso [25].

La divinità solare venerata dai re successori di Zalmoxis poteva indubbiamente essere quella in cui Erodoto riconobbe „Hermes''. Anche il greco Hermes era venerato sulla cima di un monte, anch'esso era un progenitore [26]. Due elementi contrastano però quell'*interpretatio graeca*: in primo luogo, Hermes non è divinità solare; in secondo luogo, Erodoto afferma che l'„Hermes'' tracio era progenitore dei re, ma né lui né altri storici gli attribuiscono l'itifallismo tipico del greco Hermes in quanto progenitore [27].

Il greco Hermes non è divinità solare; può darsi, però, che l'„Hermes'' tracio solare fosse anche in rapporto con il mondo infero — così come lo era l'„Hermes'' greco — : la religione di Zalmoxis e di Orfeo annuncia l'immortalità dell'anima e la tradizione mitica ricorda una ka-

[24] Sulla discussione delle possibilità di applicare a tutti i Traci le osservazioni di Erodoto vedi: P. Perdrizet, in Bulletin de correspondance hellénique, XXXV (1911), p. 116; G. Seure, in Revue des études anciennes, (1912) p. 260, nota 1. Cfr. G. Kazarow, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker*, Serajewo, 1916.

[25] *Sat.*, I, 18, 12. È il fr. 237 in O. Kern, *Orphica fragmenta*, Berlin, 1922. Cfr. W. Vollgraff, *Ad Macrobii Sat., I, 18, 12,* in Mnemosyne, LX (1932), p. 436 = n.s. I (1933—1934), p. 288.

[26] Culto di Hermes sul monte Kyllene in Arcadia (ove la tradizione mitica collocava la nascita del dio): Pausania, VIII, 17, 2. Hermes progenitore fallico, sposo di Artemide: Cicerone, *De natura deorum*, III, 60; sposo di Afrodite e padre di Eros o di Ermafrodito: Cicerone, *ibidem*, Ovidio, *Metamorphoses*, IV, 288.

[27] L. Deubner, *Der ithyphallische Hermes*, in *Corolla L. Curtius*, (1937), pp. 201 segg.

tàbasis sia di Zalmoxis, sia di Orfeo [28]. Il sole che Zalmoxis e Orfeo veneravano, probabilmente illuminava anche — durante la notte — l'emisfero inferiore : il regno degli inferi. Da questo punto di vista l'identificazione tra la divinità solare, fecondatrice, partecipe dei regni inferi e promanatrice di una certezza nell'immortalità dell'anima, e il greco Hermes, venerato sui monti, fecondatore e psicopompo, non sembra inverosimile [29].

Nell'area tracia, d'altronde, esiste anche un'altra divinità identificata con il greco Hermes. Si tratta del dio Kadmilos [30], uno dei μεγάλοι θεοί di Samotracia : dio itifallico come Hermes, e come Hermes connesso con l'Aldilà (nell'ambito della dottrina misterica di Samotracia). Kadmilos non era venerato „soltanto dai re", ma soltanto dagli iniziati ai misteri samotracici. Come quello dell'„Hermes" tracio nominato da Erodoto, il culto di Kadmilos era comunque un *culto riservato*. Poiché tutti gli studi sulla natura di Kadmilos concordano nel riconoscere in esso la sopravvivenza di una divinità tracia di antichissima origine, si è veramente tentati di collegarlo all'„Hermes" venerato dai re traci : l'„Hermes" tracio e Kadmilos potrebbero essere due forme della primordiale divinità ; l'una, nell'ambito del culto dinastico, avrebbe subito un'accentuazione solare ; l'altra, nell'ambito del culto misterico, un'accentuazione fecondativa ed escatologica.

Se questo quadro è attendibile, però, i rapporti fra il tracio „Hermes" e il tracio „Dioniso" devono configurarsi in modo diverso da quello proposto dal Pettazzoni. Anche il tracio „Dioniso", infatti, fu con ogni probabilità una divinità connessa con le forze generative e con i regni inferi ; non soltanto : la testimonianza di Macrobio indica nella sua natura un

---

[28] Zalmoxis, per dimostrare la veridicità della sua dottrina sull'immortalità dell'anima, si fece preparare un luogo sotterraneo in cui discese e restò tre anni. Il popolo lo pianse come se fosse morto ; ma durante il quarto anno Zalmoxis tornò di sotterra. La versione del mito è in Erodoto, IV, 95. Cfr. J. Coman, *Zalmoxis*, *cit.*, p. 12. Sulla katàbasis di Orfeo si è creata tutta una letteratura : cfr. W.K.C. Guthrie, *Orpheus and Greek Religion. A study of the orphic movement*, London, 1935 ; J. Coman, *Orphée*, *cit.* Anche se le versioni della katàbasis di Orfeo sembrano parzialmente ispirate ai modelli delle discese agli Inferi di Ulisse e di Herakle, il simbolismo fondamentale della vicenda armonizza con tutta la tradizione sulla riforma tracia di Zalmoxis e quindi pare rispecchiare una dottrina religiosa originale. Sulla controversa storicità delle figure di Zalmoxis e di Orfeo vedi gli studi citati di J. Coman, e inoltre Ch. King, *The historicity of Orpheus*, in The Dublin Review, XCVIII (1934), I, pp. 68—69. Contro l'origine tracia di Orfeo, il quale sarebbe invece giunto in Tracia con i colonizzatori greci provenienti dal Nord, vedi W.K.C. Guthrie, *Orpheus*, *cit.*, pp. 45—46, 62—63.

[29] Sull'analogia fra il dio solare tracio e Hermes, in base agli aspetti inferi del viaggio notturno del sole, vedi R. Pettazzoni, *L'onniscienza di Dio*, *cit.*, p. 277 e nota 106.

[30] Identificazione di Kadmilos con Hermes in Erodoto, II, 51. Per le ulteriori testimonianze antiche in proposito vedi *Samothrace. The Ancient Literary Sources*, edited and translated by N. Lewis, New York, 1958. Nella medesima serie (*Samothrace. Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts, New York University*, Bollingen Series XL, New York, 1958 segg.) si ritrova la pubblicazione di tutta la documentazione archeologica. Circa la figura di Kadmilos vedi : R. Pettazzoni, *Le origini dei Kabiri nelle isole del Mar Tracio*, in Atti R. Accad. dei Lincei, serie 5° — Classe di scienze morali, storiche e filologiche —, vol. XII (1908), pp. 635—740 ; B. Hemberg, *Die Kabiren*, Uppsala, 1950.

aspetto solare (analogo a quello supposto nel tracio ,,Hermes'') e, insieme con gli altri documenti sui suoi santuari oracolari, prova che esso (come il dio dei re) fu venerato sulla cima dei monti. Le due figure (,,Dioniso'' e ,,Hermes'') tendono effettivamente ad assomigliarsi in caratteristiche fondamentali. Restano però alcune divergenze: innanzitutto è presumibile che — come suppone il Pettazzoni — il tracio ,,Dioniso'' fosse connesso con l'agricoltura, mentre tutto induce a credere che i re e l'aristocrazia tracia (dediti al culto di ,,Hermes'') fossero dediti esclusivamente alle attività belliche, e spregiassero le fatiche agricole. In secondo luogo, la tradizione [31] ricorda che Zalmoxis limitò ai soli uomini il culto della divinità forse identificata da Erodoto con Hermes, mentre sembra evidente che anche in Tracia (così come in Grecia) il culto di Dioniso fosse affidato essenzialmente alle donne [32]. A questo dualismo sessuale potrebbe corrispondere un dualismo di attività — gli uomini, dediti alla caccia e alla guerra, le donne all'agricoltura —, secondo uno schema sociale valido in numerosi ambiti di cultura e presumibilmente anche in Tracia, ove, secondo Platone (*Leggi*, 805 D — E), gli uomini imponevano alle donne di lavorare la terra, d'essere pastore di greggi e di compiere servizi come gli schiavi. Non si tratterebbe, quindi, di un dualismo di classi sociali — come pensava il Pettazzoni —, ma della trasposizione sul piano mitico, religioso e rituale di un dualismo sessuale, coinvolgente anche le attività emblematiche dei due sessi [33]. Puramente in via d'ipotesi, e con molta approssimazione, dopo aver considerato le analogie tra il ,,Dioniso'' tracio e l',,Hermes'' tracio (solari, inferi, fecondatori), si potrebbe supporre che ambedue fossero forme d'una primordiale divinità tracia: che ,,Dioniso'' fosse *l',,Hermes'' delle donne*, dedite all'agricoltura, o che ,,Hermes'' fosse *il ,,Dioniso'' degli uomini*, dediti alle attività belliche.

Prima di proseguire la ricerca in questo senso si deve, tuttavia, superare un ostacolo di fondo. Erodoto afferma esplicitamente che il culto dell',,Hermes'' tracio era riservato soltanto ai βασιλέες, termine che può designare sia i re, sia per estensione tutti gli appartenenti alla stirpe regale, ma che senza dubbio non può riferirsi a tutta la parte maschile della popolazione, o anche solo a tutti gli uomini traci dediti alle attività belliche. Accenni a uno stato di fatto che potrebbe aver giustificato l'affermazione di Erodoto si ritrovano in un passo dello stesso Erodoto (IV, 95) in cui lo storico scrive che Zalmoxis rivelò la sua dottrina dapprima ai ,,capi delle città'', i quali avrebbero poi dovuto far partecipe della ,,riforma'' anche il popolo [34]. Ora, si può supporre che la parte più segreta della dottrina fosse rimasta limitata al re e alla sua cerchia sacerdotale, subendo

---

[31] Erodoto, IV, 95.

[32] Cfr. le testimonianze sulle profetesse del tracio ,,Dioniso''.

[33] Cfr. a questo proposito, M. Eliade, *Traité d'histoire des religions*, *cit.*, cap. VII.

[34] Nei ,,capi delle città'' J. Coman riconosce i grandi sacerdoti (*Zalmoxis et Orphée*, *cit.* p. 183). La funzione del ,,sommo sacerdote'', consacrata presso i Geti dai precedenti di Zalmoxis e di Orfeo, conservò la sua eccezionale importanza fino all'età romana (Vologaesus, Comosicus).

una forte accentuazione monarchica (Zalmoxis, il „riformatore", era re, divenuto poi dio)[35], e che al popolo fosse consentito di partecipare soltanto alla parte più „divulgabile" della religione nuova. In tal caso la devozione riservata dei re e dei grandi sacerdoti coinciderebbe con il culto di „Hermes" menzionato da Erodoto. Ma Erodoto avrebbe forse ignorato che anche il popolo tracio venerava, sia pure — forse — con diverso culto, la divinità solare di Zalmoxis, dei re? Può darsi che nel culto riservato ai re e ai grandi sacerdoti si venerasse la divinità con attributi e nome diversi da quelli usati dal popolo nella sua devozione, e quindi può darsi che Erodoto — ingannato da tale differenza — abbia menzionato con due nomi diversi la divinità diversamente venerata e nominata dal popolo e dai re (ma in realtà fondamentalmente unica). Se però „Hermes" è il nome da lui attribuito al dio venerato dai re, qual'è nel suo testo il nome della divinità venerata dal popolo?

Per rispondere a questo interrogativo crediamo opportuno riportare l'attenzione sulla figura dell'„Ares" menzionato da Erodoto quale prima divinità dei Traci. Considerando la triade tracia „Ares-Artemide-Dioniso" nominata da Erodoto, il Pettazzoni già osservava che probabilmente l'„Ares" tracio, dio bellicoso e fulminatore del cielo meteorico, doveva essere stato lo sposo della tracia „Artemide", dea della terra, delle foreste, degli animali selvatici [36]. Analogo rapporto nuziale fra „Ares" a „Artemide" fu supposto (seppure con diverse implicazioni) dal Przyluski [37]. Ma nell'area tracia lo sposo della grande dea, la quale nelle sue varie epifanie può assumere il nome greco di Artemide, così come quelli di Bendis, di Chryse, di Kabeirò, è anche una figura itifallica : Efesto a Lemno, Kadmilos a Samotracia [38]. Già abbiamo mostrato le strette analogie fra Kadmilos e il tracio „Hermes". Se il tracio „Ares", sposo di „Artemide", è analogo a Kadmilos, esso è pure analogo a „Hermes". Si potrebbe quindi supporre che proprio „Ares" fosse il nome attribuito da Erodoto alla divinità venerata dal popolo tracio, quella stessa che — nel culto riservato tributatole dai re e dai grandi sacerdoti — parve a Erodoto identificabile con Hermes.

Sussiste però un ostacolo. Se „Ares" fu veramente il dio fulminatore del cielo meteorico, è difficile che egli possedesse originariamente le pre-

[35] In Platone, *Charmides*, 156 D, Zalmoxis è appunto menzionato come un re tracio che fu anche dio : ὁ ἡμέτερος βασιλεύς, θεὸς ὤν. Strabone, tuttavia, afferma (VII, 3, 5) che Zalmoxis intervenne presso il re tracio del suo tempo affinché lo accettasse come collaboratore e gli consentisse di rivelare la volontà divina. Zalmoxis quindi potrebbe essere stato il primo grande sacerdote, fiancheggiatore del sovrano e „re spirituale" dei Geti, oppure al tempo stesso re e sacerdote. Cfr. J. Coman, *Zalmoxis*, *cit.*, pp. 12 segg. L'accentuazione monarchica del culto solare presso i Traci troverebbe un parallelo nel culto solare della dinastia macedone (vedi nota 11).

[36] R. Pettazzoni, *La religione dell'antica Tracia*, *cit.*, p. 292.

[37] J. Przyluski, *La Grande Déesse*, Paris, 1950, p. 154.

[38] R. Pettazzoni, *Le origini dei Kabiri*, *cit.*, pp. 719 segg.

rogative dell'itifallico e ctonico Kadmilos. Non soltanto : l'identificazione o almeno la stretta analogia fra Kadmilos e l',,Hermes'' tracio si fonda soprattutto sia sull'*interpretatio graeca* che riconobbe in ambedue Hermes, sia sulla loro presunta comune relazione con i regni inferi e con il destino delle anime. Nulla però attesta l'itifallismo dell',,Hermes'' tracio venerato dai re. L'attributo dell'itifallismo di Kadmilos resta quindi — per ora — isolato e contrastante nel contesto del parallelismo fra Kadmilos, ,,Hermes'' e ,,Ares''.

Per tentare di superare questa difficoltà vogliamo ora tornare a discutere la figura del tracio ,,Dioniso''. Sussistono infatti singolari relazioni fra Dioniso e Ares, non solo nell'ambito tracio, ma anche nell'ambito greco. Nel culto greco di Ares, che i Greci consideravano tradizionalmente di origine tracia, il dio appariva spesso quale divinità delle donne (come Dioniso) : Ares era padre delle Amazzoni (a lui collegate nel santuario di Trezene), θεὸς γυναικῶν ad Argo, γυναικοθοίνας a Tegea, ove si celebrava in suo onore una festa di sole donne [39]. Seppure egli non appaia mai itifallico (mentre ὀρθός è epiteto sacrale di Dioniso [40]), la tradizione ricordava che era stato educato dall'itifallico Priapo [41]. Inoltre la sua vicenda con gli Aloadi, che lo chiusero incatenato in un'idria bronzea [42], è un evidente simbolo di calata agli inferi, analoga alla katàbasis di Dioniso.

Poiché anche il tracio ,,Dioniso'' sembra essere stato divinità delle donne, e poiché sembra abbastanza attendibile che nel greco Ares fossero anche presenti componenti di origine tracia, tutti questi documenti inducono a supporre una relazione originaria fra il tracio ,,Ares'' e il tracio ,,Dioniso'', relazione che già il Pettazzoni — studiando la triade tracia ,,Ares-Artemide-Dioniso'' — configurava nell'essere ,,Dioniso'' figlio di ,,Ares'' e di ,,Artemide'', del dio del cielo e della dea della terra. Se però la relazione padre-figlio tra ,,Ares'' e ,,Dioniso'' non è difficile da ammettere, meno ovvia è una stretta analogia (quale quella supposta in base ai documenti greci) fra le due divinità, considerate ambedue divinità delle donne, ambedue protagoniste di una katàbasis. Riesce difficile, infatti, attribuire come prerogative originarie al tracio ,,Ares'', dio fulminatore del cielo meteorico, il rapporto con le donne, la calata agli Inferi, la relazione con l'itifallismo (Ares educato da Priapo).

---

[39] Pausania, II, 25, 1 ; III, 22, 6 ; VIII, 48, 4 segg. Cfr. M. P. Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen*, 1906, p. 403 ; J. Przyluski, *La Grande Déesse, cit.*, p. 154 ; A. Seppilli, *Poesia e magia*, Torino, 1962, pp. 344 segg. ; G. von Lücken, *Adonis und Ares*, in Wiss. Zeitschrift der Univ. Rostock (1963).

[40] Philochoros ap. Athen. II, 38.

[41] Luciano, *De Saltatione*, 21.

[42] *Iliade*, V, 385. Un'altra vicenda iniziatica relativa all'educazione di Ares (schol. in Verg., *Aen.*, X, 763) è ambientata nell'isola di Nasso : ivi il dio si sarebbe nascosto in una ,,pietra divoratrice di ferro''. Giustamente K. Kerényi (*Gli dei e gli eroi della Grecia*, trad. it., Milano, 1963, I, p. 133) vi ricollega la storia del fanciullo-dattilo Chelmis torturato e purificato come il ferro sull'incudine dai suoi due fratelli (Ovidio, *Metamorphoses*, IV, 281 ; Sofocle, fr. 337).

Una nostra ipotesi sulla storia dell'antica religione tracia potrebbe consentire di risolvere queste difficoltà, e ulteriormente anche di chiarire le relazioni fra „Ares", „Dioniso" e „Hermes".

Ammettiamo — come sembra assai probabile — che il tracio „Ares" fosse originariamente il dio del cielo meteorico, sposo della dea della terra. Subendo la sorte di numerosi altri esseri supremi celesti, egli divenne progressivamente sempre più lontano dalla realtà umana, remoto nella sua sublimità, e venne parzialmente sostituito — se non nell'ordine gerarchico del pantheon, almeno nella devozione — da un dio solare, fecondatore, probabilmente itifallico, ctonico : il dio in cui Erodoto riconobbe „Dioniso".

Nell'affermazione di „Dioniso" ebbe parte la struttura di una società ginecocratica : „Dioniso", dio delle donne, fu a fianco della dea della terra („Artemide"), forse quale figlio e sposo : dio della fertilità della vegetazione (coltivata dalle donne) e del sole fecondatore. Anche l'uranico „Ares" era sposo della dea della terra — il suo più antico sposo — ; le circostanze che determinarono l'affermazione di „Dioniso" lo coinvolsero nelle forme della religiosità corrispondente all'ordinamento ginecocratico (Ares, dio delle donne), configurarono la sua natura bellicosa nell'ambito degli agoni guerreschi, mitici e rituali, connessi con il potenziamento della fertilità femminile. Proprio in quest'ultimo aspetto, fu radicata la sua differenziazione da „Dioniso" : quando i Greci, giunti in Tracia, identificarono nel „Dioniso" locale il loro Dioniso, acquisirono e introdussero nel loro mondo la figura del tracio „Ares", il fondamento mitico e sacro della lotta che consente la conquista della donna e che potenzia la fecondità femminile [43].

Nell'antica società tracia questo ordinamento religioso, fondato su istituti ginecocratici, fu contrastato e sconvolto dalla riforma di Zalmoxis e di Orfeo. Il re in rapporto col divino e il supremo sacerdote limitavano il culto della divinità nuova agli uomini ; e la divinità nuova era il *„Dioniso" degli uomini* : il dio solare, capostipite (dunque generatore), da cui promanava la certezza dell'immortalità dell'anima. La parte più segreta del suo culto fu riservata ai re (che ritenevano il dio progenitore dinastico, così come Zalmoxis era divenuto dio) e ai grandi sacerdoti ; i re e i sacerdoti conoscevano nomi e attributi del dio preclusi al popolo, e nel dio così configurato e nominato Erodoto riconobbe il greco Hermes. Ma il medesimo dio era anche venerato dal popolo, e soprattutto dalla parte maschile della popolazione, dedita alle attività belliche. L'immagine del dio venerata da questi devoti coincideva con quella del primordiale dio

[43] In Grecia, fin dall'età micenea, era presente una divina figura di Ares, menzionato su tavolette cultuali di Cnosso quale dio venerato in particolare ad Amniso : *a-mi-ni-so-de pa-si te-o-i... a-re...* (KN Fp 14, 2). Il nome di Ares si ritrova inoltre all'origine di alcuni nomi teofori micenei. Cfr. : C. Gallavotti. in Paideia, 1957, p. 329 ; Id., in RFIC, 1957, p. 229. Le componenti tracie dell'Ares post-miceneo dovrebbero quindi essere intese come sovrapposizioni e assimilazioni nei confronti di una figura divina originariamente greca.

supremo ,,Ares'', il dio bellicoso e fulminatore, quasi a garanzia della continuità di tradizioni e a consacrazione della riforma.

L'originario uranico ,,Ares'', passato attraverso la fase ginecocratica che aveva coinciso con l'affermazione di ,,Dioniso'', s'era arricchito di aspetti ctonici che consentivano anche ai re e ai grandi sacerdoti di riconoscere in lui l',,Hermes'' primordiale, in rapporto con gli Inferi. Ma i devoti di ,,Dioniso'', il dio delle donne, contrastarono fortemente la nuova religione. Il dio solare, fecondatore, ctonico, che aveva raccolto l'eredità dell'essere supremo uranico nell'ambiente ginecocratico, non poteva cedere pacificamente il posto al suo corrispondente (nei confronti dell'uranico ,,Ares'') androcratico. La tragica sorte di Orfeo dilaniato dalle Bassaridi sembra segnare un'estrema e precaria vittoria del dio delle donne sul dio degli uomini. Visitando la Tracia nel V secolo a.C., Erodoto osservò che il dio dei sovrani era ,,Hermes'', appunto il dio degli uomini, di coloro che combattono anziché (come le donne) coltivare la terra. In Tracia, tuttavia, Erodoto vide anche ,,Dioniso'', poiché con ogni probabilità l'antico dio delle donne era sopravvissuto, seppure non vittorioso, al conflitto con il dio degli uomini, e continuava a essere adorato, a dare oracoli per bocca di donne, a ricevere venerazione quale dio solare — in base, cioè, alla natura solare e fecondatrice che un tempo gli aveva concesso di prevalere su ,,Ares'' — come nel santuario sul colle Zilmisso di cui parla Macrobio.

CONTINUITATE ELENISTICO-ROMANĂ ȘI INOVAȚIE ÎN DOCTRINA BIZANTINĂ A FILANTROPIEI ȘI INDULGENȚEI IMPERIALE *

DE

VALENTIN AL. GEORGESCU

I. PRIVIRE GENERALĂ ASUPRA DOCTRINEI FILANTROPIEI ȘI INDULGENȚEI PÎNĂ LA IUSTINIAN

Atît viața de stat și socială a romanității orientale de la Constantin cel Mare încoace, cît și aceea a lumii bizantine de la Iustinian pînă la căderea Constantinopolului au fost dominate pe plan ideologic de doctrina filantropiei și indulgenței, ca expresie a unor virtuți fundamentale ale puterii imperiale. Doctrina are o istorie mai tîrzie care, cu transformări adînci, ne aduce pînă în zilele noastre, depășind astfel cadrul cronologic al cercetărilor de față. Din această istorie tîrzie, nu vom schița aici decît legătura pe care gîndirea lui Grotius o face între antichitate și Bizanț, pe de o parte, și lumea modernă, pe de altă parte. Dar doctrina filantropiei are o complexă istorie, aproape milenară, care își întinde rădăcinile în lumea romană, îndeosebi din secolul I e.n. încoace, în lumea elenistică și îndeosebi în Egiptul Lagizilor, precum și în gîndirea elenă clasică, mergînd pînă la Hesiod și chiar la Homer. Cercetări mai atente, care par să se impună pentru viitor, vor putea învedera precedentele ebraice, egiptene și babiloniene ale acestei doctrine. Philon din Alexandria nu ezită să-i caute la evrei un fel de titlu de noblețe [1]. În cadrul civilizației mesopotamice și a drepturilor cuneiforme, preocupările călăuzite de un criteriu filantropic sînt evidente. Dar noțiunea ca atare și o anumită teoretizare a ei nu apar decît în lumea elină, și temele astfel desprinse și formulate de

* Paginile care urmează reprezintă sub o formă dezvoltată (pentru partea de început) conferința ținută în ziua de 13 dec. 1968 la Institutul de drept roman al Universității din Paris, sub titlul *„Philanthropia" et „indulgentia" dans la pensée juridique postjustinienne*. În studiul de față vom folosi următoarele prescurtări : *i* = *indulgentia*, indulgență ; *ph.* = *philanthropia*, filantropie. Pentru prescurtările folosite în note, a se vedea bibliografia finală.

[1] Spicq 180—181.

RSCI, XI, 1969, p. 187—219, București

greci vor rămîne pînă la revoluția gîndirii moderne, dominante și mereu actuale, nelipsind o anumită problematică umanistă cu caracter progresist, care nu-și va găsi o expresie coerentă și relativ eficace decît după această revoluție.

Fără a putea intra în amănunte, vom schița aici numai liniile generale ale problemei în lumea elenică, elenistică și romană, în măsura strict necesară pentru a lumina continuitatea la care se referă titlul cercetărilor noastre și pentru a desprinde, prin contrast, elementele de inovație ale gîndirii social-politice și juridice în Bizanț.

Lumea greacă a început prin a pune nu problema umanismului, a valorii omului ca atare, ci problema *filantropiei*, a iubirii de om, izvorîtă din raporturile lui cu forțele supraumane și extraumane constituite sub formă de divinități antropomorfice. În cadrul acestor raporturi de dominație, de supunere, de arbitrară conducere și chiar de cruzime [2] — așa cum le găsim încă în *Odiseea* — născînd o puternică alienare a omului, s-a pus problema necesității de a umaniza divinitatea și de a o constrînge la o atitudine de bunăvoință, de compasiune, de „prietenie" față de om. Se poate vorbi aici de o criză a conștiinței omului grec, de o revoltă care va tinde nu la răsturnarea — istoricește prematură — a zeilor, ci la revizuirea conținutului etic al puterii și misiunii atribuite lor, revizuire pentru care, în stilul epocii, se va face încă apel la puteri supraumane, eroice, cvasidivine. Întregul proces își găsește expresie în mitul lui Prometeu, fiindcă ne aflăm încă într-o „lume ce gîndea în basme (mituri) și vorbea în poezii". Poezia o regăsim în tragediile lui Eschil, dominate de criza religioasă din secolele VI—V î.e.n. și de restructurarea etică a antropomorfismului, care i-a urmat [3]. Una din liniile acestei restructurări a fost includerea valorilor „filantropice" în esența atribuită divinității. Procesul s-a desfășurat lent și laborios, cu particularisme care nu vor ceda decît treptat. Nu toți zeii au avut aceeași vocație filantropică și nici deopotrivă de generală [4]. Cetățile și neamurile grecești nu se găseau nici ele pe picior de egalitate. Atenienii reușesc cei dintîi, în fruntea civilizației elenice, să-și afirme o excepțională vocație filantropică [5]. Firească pentru lumea elenică, filantropia nu putea fi aplicată barbarilor. Inegalitatea socială punea de asemenea grave stavile în fața practicii noului ideal de filantropie. Îndeosebi extinderea lui asupra sclavilor ridica o problemă încă insolubilă pentru bizantini, pe vremea lui Leon VI și după aceea.

---

[2] Homer, *Od.* XX 256—259. *Doamne, tată Joe, || Nu-i altul între zei mai crud ca tine, || Tu nu te-nduri de oameni și ești totuși || Părinte-al lor. Tu-i lași de-apururi pradă || Nevoii și durerilor amare.* Vezi D. M. Pippidi, studiu introductiv la *Iliada*, E.S.P.L.A., București (1955) 20; *Odiseea*, E.S.P.L.A., București (1956) 11—12.

[3] Tromp de Ruiter, 272; Spicq 171: la Eschil, prea marea iubire de oameni a lui Prometeu stîrnește ura zeilor, care îi curmă drastic rolul de binefăcător al omenirii; Hunger 2.

[4] Spicq 173; Hunger 3.

[5] Spicq 171 (Atena); 181 (Alexandria). Pentru problema barbarilor și a sclavilor, vezi la bibliografia finală lucrările lui Joseph Vogt, cu lit.

Dar ciocnirea între om și autoritarismul non-uman al zeilor se repetă atunci cînd în locul lor regăsim, în fața maselor și a indivizilor, puterile sociale constituite, în parte tot atît de autoritare, de oarbe și de non-umane ca zeii, din care de altfel începuseră prin a declara că descind sau cu care « se găseau » în cele mai complicate relații legitime și ilegitime (deși, în realitate, autoritarismul zeilor oglindea progresul lui în societatea contemporană). Odată cu umanizarea divinității elenice, se va produce o infuzare a valorilor filantropice în conceptul de șef, conducător politic, de la vechiul basileus la arhonte, strateg, legislator și magistrat sau judecător [6]. Legea însăși [7], personificată ca o forță de comandă, cerînd supunere și împărțind sancțiuni, va fi și ea supusă aceluiași ideal de filantropie.

Aici însă, puterea politică reacționează printr-o atitudine activă conștientă. Ea își asumă valorile idealului filantropic, proclamîndu-se campion al lor și organizînd, cu rezultate pozitive pentru ea, o adevărată confiscare a acestui ideal. Pentru a-și întări poziția, pe această linie fundamentală care devine izbitoare în perioada elenistică, ea va dezvolta doctrina filantropiei în societatea antică și în cea bizantină.

Totuși meritul nepieritor al lumii grecești rămîne descoperirea unei noi semnificații umaniste în problema filantropiei. Este calea deschisă de Protagoras și de sofiștii care vor dezvolta principiul revoluționar al acestuia : omul este măsura tuturor lucrurilor (πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος). Este noul criteriu care ducea la autonomia valorilor umane, izvorîte din viața socială a omului și puse în lucrare de om, prin om și pentru om. Legiuitor al cetății Thurium din Grecia Mare, Protagoras va fi — în mod semnificativ — izgonit din Atena pentru impietate. Pînă la Renaștere, orice revendicare profund și autonom umanistă în stil protagorasian va intra în conflict cu doctrina oficială, riscînd căderea în impietate.

Perioada clasică se încheie cu Platon [8], care în concepția sa despre statul ideal dă o formă prestigioasă doctrinei celor patru virtuți ale șefului de stat, ἀνδρεία, δικαιοσύνη, σωφροσύνη, φρόνησις. Filantropia nu figura printre ele, dar i se pregătea un cadru familiar, în care gîndirea politică elenistică îi va găsi un loc de frunte, în modul cel mai firesc. Se cunoaște azi, uneori în amănunte din cele mai semnificative, rolul ce-a revenit filantropiei în această gîndire, în practica vieții de stat și în filozofia elenistică, prin Areius Didymus, Plutarh, Philon din Alexandria, Plotin, pînă la tîrziul Themistius (secolul IV e.n.) [9].

---

[6] Lorenz, 14 ; Schubart 10 ; Spicq 181—187 ; Kabiersch 3 și n. 12 ; Hunger 5.

[7] Spicq 181 ; Kabiersch 3 (vezi și ,,*ph.* pămîntului'') ; Hunger 4—5.

[8] În al său Πολιτικός, unde ἀνὴρ βασιλικός este înfățișat ca posedînd de la natură o πολιτικὴ ἐπιστήμη. Schubart 2—3 subliniază diferența esențială între statul ideal al lui Platon și regalitatea elenistică. Pentru *ph.* în gîndirea elină clasică, inclusiv Aristotel, vezi Kortenbeutel, Spicq 169—173 și Tromp de Ruiter 272—292.

[9] Lorenz ; Tromp de Ruiter 292 urm. (îndeosebi despre Philon și Plutarh) ; Kabiersch 8 urm. (asupra lui Themistius) ; R. Hirzel, *Plutarch*, Leipzig (1912) 23 urm. ; Hunger 6—7.

Din punct de vedere filozofic, asistăm la o generalizare şi o purificare a noţiunii de divinitate, adusă pînă în pragul monoteismului creştin [10]. Peste anecdotica şi avatarurile politeismului, divinitatea ca atare este construită pe o esenţă de filantropie, de un stil şi o intensitate care să exprime perfecţiunea, excelenţa unei superiorităţi supraumane. Cu o funcţiune demobilizatoare pentru lupta de revendicare socială, filantropia divinităţii vine de sus, ca o binefacere, ca o graţie, ca o dovadă de generozitate care trebuie să nască recunoştinţă, adoraţie şi supunere din partea celor care beneficiază de aceste virtuţi. Termenii relaţiei *om—zeu filantrop* se extind în mod firesc la raportul dintre supuşi şi toate autorităţile supreme care îşi atribuie virtutea de filantropie şi, cu referire la virtutea corespunzătoare a divinităţii, îşi proclamă datoria de a o monopoliza, dirija şi exercita spre binele şi fericirea oamenilor, a supuşilor.

Stoicismul purifică şi potenţează etic, în sens universal, conţinutul concret al idealului filantropic, introducînd şi noţiunea de filantropie a naturii. Limitele umanităţii sînt extinse dincolo de discriminările juridice oficiale ale sclavagismului antic şi, prin intermediul egalităţii naturale — contrazisă de inegalitatea de drept civil a statului sclavagist —, însuşi sclavul şi barbarul sînt aduşi, din punct de vedere teoretic, nu fără unele consecinţe practice, în sfera solidarităţii filantropice [11].

Din punct de vedere politic, monarhiile elenistice şi îndeosebi Egiptul ptolemaic îşi clădesc centralismul absolutist pe o intensă şi abilă utilizare a doctrinei filantropice. Teoria platoniciană a virtuţilor şefului de stat, devenite acum virtuţi regale, structurează însăşi esenţa puterii regelui elenistic. Printre ele, φιλανθρωπία concentrează un complex de valori, nu totdeauna precis deosebite unele de altele şi uşor de definit. Pînă la urmă, ele exprimă, cu titlul de standard juridic, în mod grăitor şi eficace un amalgam de idei-forţă legate de aspiraţiile fundamentale ale omului în societate, de marile lui nevoi de înnoire, dar şi de puternica intervenţie reglatoare în sens disciplinator şi conservator a puterilor constituite. Elastic, dinamic, incontrolabil, idealul de filantropie exaltă mulţimile, le consolează şi le dă iluzii puţin împlinite; conferă puterii politice un prestigiu mistic, îi creşte simţul de răspundere şi îi stimulează tendinţele nobile sau calculele abile, lăsînd deschisă poarta celor mai arbitrare deformări, alterări şi obnubilări ale adevăratului ideal filantropic. Lumea elenistică lucrează cu o figură ideală a şefului de stat, a stăpînitorului, larg studiată în literatura ultimelor decenii [12].

Filantropia elenistică este inseparabilă de ideea de generozitate, de binefacere, de graţie, de indulgenţă regală. Termenul de φιλάνθρωπον

---

[10] Spicq 173; 176; Hunger 6—7.

[11] Heinemann, RE, Supl. V 283: opera sofiştilor (Hekaitos: *philobarbaros*; Antifon; Alkidamas; Hippias) în afirmarea egalităţii naturale a tuturor oamenilor: ὁμόνοια; J. Bayet, *Les sacerdoces romains et la pré-divination impériale*, în Bull. de la Classe des Lettres de l'Acad. royale de Belgique (1955) 478—479; Hunger 12.

[12] Staub; Goodenough; Kabiersch; Schubart; Taeger; Tarn.

ajunge să desemneze un *beneficium* regal, iar τὰ τῶν περὶ φιλανθρώπων προστάγματα [13] reprezentau decretele de acordare a graţierii penale sau a exonerării fiscale, cu titlu de *beneficium*, de *iertare*, de *liberalitas*. Un întreg stil politic şi juridic era implicat în această structurare a dreptului şi a acţiunii de guvernare.

Dialectica filantropiei elenistice cuprinde, ierarhic, toate structurile statului, de la rege la magistrat şi judecător. Puterile sociale ce se afirmă la nivelul cultului sau al marilor domenii funciare îşi însuşesc această dialectică. În cadrul ei se cristalizează raportul dintre filantropia divină şi cea regală, cea de-a doua fiind declarată că derivă din cea dintîi printr-un fenomen de imitaţie (μίμησις), asigurîndu-i realizarea în rîndul oamenilor şi mărindu-şi astfel prestigiul şi legitimitatea. Teoria imitaţiei va domina doctrina protobizantină a filantropiei, îndeosebi la Themistius (vezi Kabiersch 9).

Republica romană se dezvoltă în alt ciclu de valori: *fides*, *pietas*, *auctoritas*, *grauitas*, care dau alt sunet decît valorile lumii greceşti. La finele republicii, noţiunea de *indulgentia praetoris* [14] apare ca structură a operei pretorului în cadrul dreptului pretorian. Cicero este cel care dă o relevanţă deosebită noţiunii de *humanitas* [15], cu un înţeles diferit de *philanthropia* greacă, iar Aulus Gellius [16], peste două secole, va preciza această diferenţă, apropiind *humanitas* mai mult de παιδεία decît — ca în vorbirea curentă — de φιλανθρωπία. Stoicismul roman familiarizează Occidentul cu problematica filantropică a stoicilor greci. Regăsim la Cicero (*De Nat. deor.*, 11, 131) noţiunea de *benignitas naturae*. Iar *De clementia* a lui Seneca va influenţa în mod vădit pe Themistius în secolul IV (vezi Kabiersch, 13). O mare schimbare însă se produce în cadrul politicii, o dată cu crearea imperiului augusteic. Sub Augustus şi în tot cursul primului secol, cultul imperial [17] îşi elaborează lent şi laborios premisele, pentru o afirmare ce va deveni coerentă o dată cu marii împăraţi de la începutul secolului al

[13] Waldstein 34—41.

[14] D 38, 8, 1 pr. (Ulp. *l. 46 Ed.*): *Haec bonorum possessio nudam habet praetoris indulgentiam neque ex iure ciuili originem habet*; cf. D 40, 16, 1 (Gaius, *l. 2 Ed. praet. urb. t⁰ de lib. causa*): *Ne quorumdam dominorum erga seruos nimia indulgentia inquinaret amplissimum ordinem* (introducînd sclavii prin coliziune în ordinul senatorial, ceea ce determină măsuri de protecţie din partea lui Domiţian şi Marcu Aureliu).

[15] Spicq 189, n.1. Ἀνθρωπίνη nu există în limba elenă; ἀνθρωπότης este tardiv. Fritz Schulz 128, aprobînd pe Reitzenstein, susţine că *humanitas*, fără corespondent în limba greacă, este creat sub influenţa îndeosebi a lui Panaitios în cercul lui Scipio. Mai larg decît *ph.*, devine „eine selbständige römische Schöpfung'' ca sentiment al demnităţii şi măreţiei personalităţii omului, pe care îl înalţă peste celelalte creaturi ale pămîntului, obligînd la dezvoltarea propriei personalităţi, dar şi la respectarea şi promovarea personalităţii celorlalţi oameni.

[16] NA XIII 17; vezi lit. la Spicq, *l.c.* şi la Kabiersch, bibl. finală; Haffter; Harder; Heinemann; Honig; Maschi; Riccobono; Schulz 129, n. 11.

[17] D. M. Pippidi, *Recherches sur le culte impérial*, Paris, Bucarest, 1940; J. Karayannopulos, *Konstantin der Grosse und der Kaiserkult*, în Historia 5 (1956) 341—357; Gaudemet, *Hist. des institutions de l'antiquité*, Paris (1967) 468—473 cu lit.

II-lea e.n. Teoria virtuţilor imperiale[18] — printre care cea de *justiţie* şi *indulgenţă*[19] (sursă de *beneficia*, de *liberalitates*) sînt esenţiale — este una din piesele capitale ale cultului. Virtutea de filantropie este la început implicită, pentru a deveni tot mai clară, într-un context oriental de neînlăturat. Sub Hadrian[20], apariţia ei este deja bine documentată. De altfel, noţiunea romană de *indulgentia*, fără accent direct filantropic, acoperă o bună parte din domeniul filantropiei elenice: graţia penală[21] şi exonerările fiscale[22], fără a lipsi din numeroase alte sectoare ale dreptului. Funcţiunea politică, structurarea tehnică şi stilul istoric sînt în directă prelungire a proceselor elenistice, şi de aceea nu mai reluăm aici caracterizările făcute mai sus. Autorii (vezi recent J. Gaudemet) discută chestiunea de a şti dacă au existat contacte şi influenţe directe între cele două lumi. Este o evidenţă că ideologia politică imperială cunoştea precedentele elenistice. Spiritele cultivate şi inteligenţele călăuzitoare erau îmbibate de gîndire elenistică, iar din punct de vedere obiectiv necesităţile epocii imperiale reclamau structuri de tipul celor care au şi fost găsite şi puse în practică, legate de cultul imperial şi al virtuţilor împăratului, de o activă ierarhie morală, politică şi socială, de o ideologie propagandistică, axată pe exaltarea personalităţii harismatice a împăratului şi pe supunerea demobilizatoare a maselor guvernate.

Reinventarea integrală, la Roma, a unor forme de gîndire şi a unor tehnici de guvernare, deja descoperite şi verificate în Orientul Apropiat, care acum făcea parte din statul roman, ar fi fost un demers antiistoric. De aceea, folosirea creatoare a valorilor cucerite de lumea orientală era inevitabilă. În acelaşi timp însă, tot ceea ce Roma putea să nu împrumute direct din Egiptul Lagizilor era susceptibil de a fi elaborat direct de romani, cu unele trăsături de originalitate faţă de Orient, care nu lipsesc din evoluţia problemei noastre în Imperiu, pînă în secolul al III-lea.

Între timp, o adevărată revoluţie se petrece prin sincretismul plotinismului cu noua credinţă creştină şi prin ridicarea ei la rangul de religie dominantă în stat. În problema filantropiei şi indulgenţei imperiale, creştinismul este tipic în ce priveşte îmbinarea continuităţii cu inovaţii care vor deveni caracteristice pentru gîndirea politico-juridică şi viaţa de stat la Bizanţ.

Postulatul revelaţiei dă o bază nouă, de o pondere neîntîlnită încă, întregului edificiu al virtuţii de filantropie, de generozitate şi indulgenţă a noii divinităţi. Postulatul creării omului după chipul şi asemănarea lui Dumnezeu; raportul de filiaţie dintre om şi creatorul său, care devine

[18] Baynes, B E 70; Goodenough; Kabiersch; Spicq; Schubart; Staub; Tarn; pentru *liberalitas*, vezi Pringsheim; cf. Gaudemet, *Hist. des inst. de l'Ant.* 670—671 : la mission impériale.

[19] Gaudemet 12; 16—18 (pentru *ph.* şi *i.* : paralelism mai degrabă decît influenţă directă); Pippidi, *op. cit.*, 34—35 : cultul adus virtuţii împăratului.

[20] Hunger 16 (BGU I 140 = Mitteis, *Chrest.* no. 373); 9 (Dio Cass. 59, 16, 10 *ph.* lui Caligula).

[21] Vezi Gaudemet 15; Waldstein 76—78; 130—140; 162—167.

[22] Vezi Gaudemet 19 urm.

tatăl omului, într-un sens mistic mai direct decît Iupiter, ornat şi el — chiar la Homer — cu epitetul de tată al oamenilor[23]; posibilitatea admisă ca Dumnezeu să devină om pentru decisiva lui acţiune de „salvare" a umanităţii, sînt tot atîtea idei-forţe şi structuri ideologice care comandă o nouă doctrină a filantropiei. Teoria păcatului originar, din care decurge mizerabilitatea omului, cu starea de veşnic postulant îngrozit al răscumpărării şi al iertării, ca şi toată mistica soteriologică (ideea de salvare printr-un mîntuitor, σωτήρ), dau doctrinei filantropiei un accent mai pregnant decît structurile corespunzătoare — şi adesea pregătitoare — din ideologia elenistică.

Alianţa bisericii cu statul face ca principiul *omnis auctoritas a deo* să devină sursa unei adevărate sacralizări a puterii imperiale. Basileus rămîne pînă la urmă om, dar el este pe plan politic şi spiritual — alături şi în acord cu biserica — *uiua uox* a Dumnezeului creştin. El este interpretul şi executorul filantropiei divine, avînd datoria să imite pe Dumnezeu şi să-şi dovedească dragostea pentru acesta (θεοφιλής) prin exercitarea largă, constantă, adîncă a aceloraşi virtuţi care într-un grad de absolută puritate şi suveranitate erau atribuite Dumnezeului din cer.

În noul climat creştin, filantropia descinde tot de sus, ierarhic, mistic, semn de graţie şi bunătate transumană, născînd iubire, recunoştinţă şi supunere a beneficiarilor ei faţă de cei care o revărsau asupra lor[24].

În secolul al IV-lea, cu filozoful Themistius şi discipolul său, împăratul Iulian[25], doctrina unei filantropii de factură păgînă, în care numeroase accente au un sunet creştin, face un ultim efort de afirmare, repede înăbuşit de triumful necontestat al noii religii în toate domeniile. În secolele IV—V, împăraţii romani de Răsărit, deja oarecum împăraţi bizantini, folosesc din plin ideologia filantropiei şi mai mult încă noţiunea de *indulgentia* în general şi cu deosebire în materie penală şi fiscală[26]. Dar îndeobşte doctrina virtuţilor imperiale, printre care cele două studiate de noi, joacă un rol capital, alături de *iustitia*, *pietas* şi *recta fides*, rămîne o structură fundamentală a puterii politice şi un instrument indispensabil de guvernare. Fără ea, autocratismul bizantin nu poate fi înţeles just în esenţa lui şi nici explicat în mecanismele lui concrete.

II. DOCTRINA FILANTROPIEI ŞI INDULGENŢEI ÎN VREMEA LUI IUSTINIAN

În vremea lui Iustinian, doctrina creştină despre societate şi stat împinsese problema filantropiei şi indulgenţei la o deplină dezvoltare[27].

---

[23] La Homer şi Hesiod, Zeus este deja πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε.

[24] Hunger 7—8.

[25] Kabiersch; Hunger, 10—11; cf. H. Jansen, *Kaiser Iulians Herrscherideal in Theorie und Wirklichkeit*, Diss. Köln, 1953; Gilbert Dagron, *L'empire romain d'Orient au IVe siècle et les traditions politiques de l'hellénisme. Le témoignage de Thémistios*, în *Travaux et Mémoires* 3 (Centre de Recherches d'histoire et civilisation byzantines), Paris (1968), 131—132; 137; 152; 201—202.

[26] Gaudemet.

[27] Vezi Downey, 199 urm.

Pentru studiul de față, limitat la *ph.* și *i.* ca structuri ale sistemului de drept și ca elemente ale mentalității juridice [28], ar fi excesiv să analizăm multiplele nuanțe pe care aceste două noțiuni le-au asumat în decursul vremii, pînă la începutul secolului al VI-lea e.n. De altfel ele sînt bine cunoscute grație unei bogate literaturi, menționată în bibliografia finală. Ea a fost îmbogățită de curînd prin cercetările lui C. Spicq (1958), J. Kabiersch (1960), H. Hunger (1963; 1964), W. Waldstein (1964) pentru *ph.* și ale lui Karayannopulos (1958), J. Gaudemet (1960; publicat în 1967) și W. Waldstein pentru *i.* [29].

Atît dinspre zei, cît și dinspre forțele organizate de dominație politică și socială asupra oamenilor, *ph.* începuse prin a fi „une disposition de bienveillance et de bienfaisance" față de oameni; este formula pe care o împrumutăm lucrării lui A.-J. Festugière, *Le dieu cosmique* [30]. Ea va ajunge repede să desemneze orice „dispoziție amicală în relațiile cu oamenii", dobîndind în epoca elenistică o accepțiune tehnică destul de precisă și depinzînd de sistemul de drept: aceea de virtute de *everget*, de legislator și de suveran; ultimele două formulări citate aparțin lui C. Spicq [31].

În secolul al VI-lea e.n., *ph.* și *i.* figurau printre atributele majore ale funcțiunii politice, cu titlul de virtuți (ἀρεταί), decurgînd din însăși esența puterii politice și sociale, creștinizate. Printr-o pioasă imitație a acelorași virtuți, cu care Dumnezeu era înzestrat în cel mai înalt grad de puritate și eficacitate suverană, șeful nu-și dovedea vocația sa politică și protecția divină de care trebuia să beneficieze, decît prin exercitarea lor. Seria lor, dominată de *dreapta credință* (*recta fides*, ὀρθόδοξος πίστις), mergea de la *pietas* (εὐσεβία) la *iustitia* și *aequitas* (δικαιοσύνη și ἐπιείκεια), de la *fortitudo* (ἀνδρεία) la *philanthropia* și *indulgentia*, de la *prudentia* (φρόνησις) și *temperantia* (σωφροσύνη), la *liberalitas* (φιλοτιμία, εὐεργεσία) și *caritas*, *misericordia* (ἔλεος, ἐλεημοσύνη). Cele patru virtuți tradiționale din teoria platoniciană a statului ideal se împleteau, într-o bogată și nu totdeauna precisă terminologie, cu aportul elenistic și creștin. Termenii de *ph.* și *i.*, care nu figurau ca atare la Platon, nu erau sinonimi. Dar sub forma de φιλάνθρωπον, *ph.* acoperea un important domeniu al *indul-*

---

[28] H. Hunger, *Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur* Graz-Wien-Köln (1965) 107, vede în *ph.* un element important al ideii imperiale la Bizanț. În *Prooimion*, dînd un tablou al acestor elemente, *ph.* (alături de ajutor, folosință, darul de a vindeca, generozitate și calitatea de mîntuitor) este așezată în rubrica „Der Kaiser als Hilfer und Gnadespender", pe cînd cea intitulată „Der Kaiser als Schöpfer und Vollender in der Sphäre des Rechts" cuprinde numai „îndreptarea, măsura și armonia". Această îndepărtare a *ph.* de sfera dreptului ridică dificultăți, chiar dacă se admite că toate elementele ideii imperiale comportă un aspect de structură juridică.

[29] Vezi bibl. finală; Karayannopulos 118 urm.

[30] Paris 1949, 301. Definiția reunește cele două componente distinse de Kabiersch, 3, în concepția lui Themistius și a împăratului Iulian: mila și generozitatea.

[31] Spicq 181; 187 și n. 2. Pentru definiții, vezi Tromp de Ruiter 271 urm.; Kabiersch 3 și n. 13.

gentei, în sensul de *beneficium*, în materie penală (dreptul de grație) și fiscală (exonerările și ștergerile de datorie), în timp ce în texte paralele din secolul al VI-lea lat. *clementia* era apt să redea cînd pe *ph.* cînd pe *i.* Cu greu de altfel s-ar putea găsi un caz de *i.* care să nu intre în noțiunea de *ph.* Este motivul de bază pentru care cele două virtuți au fost reunite în expunerea de față.

În vremea lui Iustinian, acțiunea celor două virtuți imperiale care, în fond, nu făceau decît una singură [32], impregna actele șefului de stat în toate sectoarele vieții politice, administrative și juridice (în sensul cel mai larg al cuvîntului). Ele trebuiau să călăuzească actele legislatorului, ale judecătorului suprem și ale cîrmuitorului, dar și pe acelea ale funcționarilor săi și ale tălmăcitorilor legii, însărcinați cu împărțirea dreptății. Dumnezeu, basileus și aparatul executiv al statului formau o unitate ierarhizată. Înlăuntrul ei, aceeași virtute de *ph.* și *i.* se manifesta cu o plenitudine discriminatorie și cu nuanțe pe care textele juridice le exprimă într-un mod ce devine grăitor pentru structura centralizată și unitară a statului bizantin. Teoria *ph.* este și ea un reflex și un instrument de centralizare și unitate politică. Într-o constituție a lui Teodosiu și Valentinian din 446 (CI 1, 14, 8) se declară că este uman (*humanum esse*) ca rolul senatului în elaborarea unor noi reguli de drept să se reducă la acela de a emite un aviz, care numai în concordanță cu al consistoriului imperial (*proceres nostri palatii*) să aibă efecte juridice.

La începutul domniei lui Iustinian, toată codificarea, avînd ca obiect *ius* și *leges*, este așezată sub semnul virtuților imperiale, în frunte cu cea de *ph.* După *const. Tanta*, *diuina humanitas* — deci *ph.* imperială — este cea care împinge pe împărat să reunească *leges antiquas* într-un *moderatum compendium*. Opera astfel realizată este descrisă de promotorul ei ca o *aeterna liberalitas*. Cît privește elaborarea codului, *const. Summa rei publicae* o lega de *clementia nostra*. Prefecturile Oriens, Africa și Illyricum fuseseră organizate *a nostra clementia* (C.I. 1, 27, 10). Această poziție se întărește în *Novele*, unde mai ales τὰ προοίμια, recent studiate de prof. Hunger [33], invocă pentru măsuri concrete, în domenii destul de diferite, *ph.* imperială. Ea este de altfel îmbinată în aceste Novele cu alte virtuți adiacente, în același timp ca sursă și ca scop al reformelor și inovațiilor intervenite. În materie judiciară, *preces imperatori oblatae* (rugile îndreptate către împărat) nu erau bine deosebite de dreptul ordinar de apel și de *supplicatio* împotriva hotărîrilor inapelabile ale lui *praefectus praetorio*, iar textul respectiv din Cod (I, 19) nu conține nici o aluzie la vreuna din virtuțile imperiale. Dimpotrivă, datoriile impuse judecătorilor și îndemnurile la *facilitas* și *patientia* față de prigonitoarele părți și de ai lor *aduocati* apar deja ca reflexul profesional, însă minor, al *ph.* imperiale. Dar această conduită secundă a judecătorilor nu trebuia în nici un caz să devină slăbiciune dăunătoare pentru bunul mers al justiției.

[32] Cf. Waldstein 167 și n. 23–24.

[33] Hunger, Pr. *passim* și *Reich der neuen Mitte* 158 (copiii naturali); 169 (sclavii); cf. Honig.

Cît priveşte *i. imperatoris*, ea asigură aplicarea tradiţională a dreptului de graţie (graţiere şi amnistie) în materie penală, nu fără a ceda pasul unei terminologii mai puţin harismatice: *uenia*, *abolitio* [34], cînd nu este înlocuită prin *ph.*, după ce în perioada anterioară se remarcase tendinţa inversă. În domeniul fiscal, remarcabilele cercetări citate ale prof. J. Gaudemet au dovedit că Iustinian a folosit mai puţin decît predecesorii săi tehnica exonerărilor de impozite şi a iertărilor de datorii. Fastul curţii, cheltuielile militare, construcţiile costisitoare şi severa politică financiară a lui Ioan de Cappadocia explică foarte bine o astfel de stare de lucruri, fără altă schimbare în concepţia de ansamblu asupra puterii politice şi în doctrina virtuţilor imperiale.

În secolul al VI-lea, virtutea de *ph.* şi *i.* îmbracă, la capătul unei laborioase evoluţii istorice, schiţate mai sus, un dublu caracter de universalitate şi de democratizare. Pentru a înţelege bine acest caracter, trebuie să ţinem seama de o fundamentată bipolaritate a dezvoltării istorice în general [35]. Forţele materiale, spirituale şi politice cu caracter particularist care au agitat, dominat sau frînat dezvoltarea antichităţii, pe a lumii romano-bizantine şi a restului Europei feudale, şi chiar moderne, sînt binecunoscute. Aici nu pot decît să le evoc printr-un singur cuvînt. Aşa cum o cunoaştem, istoria societăţii omeneşti n-ar fi fost posibilă fără o tensiune creatoare, şi pînă la urmă fără o sinteză bipolară mereu reînnoită şi lărgită. Este un adevăr elementar de care nu se ţine totdeauna seama, dar aici reamintirea lui este indispensabilă. Sensul tezei enunţate este că istoria omenirii, cînd refugiindu-se, cînd împotmolindu-se în particularismele sale, a beneficiat în mod constant de un al doilea pol, format din forţe, structuri şi ideologii cu un caracter din ce în ce mai general, putem spune universal sau universalist. Printre aceste forţe, istoriceşte elaborate în mod treptat şi adesea reînnoite, filantropia şi umanismul ocupă un loc de frunte, alături de marile imperii [cărora le-a fost consacrată sesiunea de la Rennes (1968) a Societăţii „Jean Bodin"] şi de ideea imperială [căreia, pentru domeniul bizantin, îi va fi închinată sesiunea de la Thessalonic (1969) a Institutului local de bizantinologie].

Pe plan teoretic, deschiderea universalistă a *ph.* lui Dumnezeu şi a basileului către toţi oamenii, către întreaga umanitate era în secolul al VI-lea un fapt îndeplinit, ancorat în poziţia respectivă a creştinismului. Această deschidere domina deja, cum am văzut, gîndirea unui Areius Didymus şi Rufus Musonius, a unui Plutarh şi Philon, mai tîrziu a unui Themistius, Synesius şi Eusebius. Aplicarea teoriei însă rămînea dificilă şi chiar contradictorie. Împăratul Iulian mai invoca privilegiul atenienilor în materie de *ph.* Problema barbarilor şi a sclavilor continua să rămînă îndoielnică şi în orice caz departe de o soluţie reală, cum va rezulta din

---

[34] Waldstein 197–206.

[35] Vezi raportul nostru la Colocviul UNESCO (Paris, aprilie 1968): *Le rôle des Lumières dans la formation de la conscience nationale chez les peuples du sud-est européen*, în Actele Colocviului publicate de AIESEE, Bucureşti, 1969, în curs de apariţie.

analiza novelelor lui Leon al VI-lea. Ereticii şi necredincioşii vor continua să limiteze în mod insolubil, la Bizanţ, universalismul *ph.*

Cît priveşte caracterul ei democratic, C. Spicq [36] se referea în treacăt la el, de curînd, socotind că « *ph.* est à peu près synonyme d'esprit démocratique ». Dar, ca dovadă, cita pe Isocrate, care declara că mulţimea preferă pe cei « qui l'abusent avec des manières gaies et affables à ceux qui la servent avec une gravité hautaine ». Este vorba aici mai degrabă de un caz, destul de frecvent, de deturnare demagogică a tehnicii filantropiei, decît de dovada esenţei ei democratice. Problema comportă deci o altă abordare istorică, relativistă şi nuanţată.

În secolul al VI-lea, în doctrina oficială şi în literatura apologetică, virtutea de *ph.* şi *i.* erau cu putere afirmate ca orientîndu-se către popor, către toţi oamenii şi în mod practic către toţi supuşii basileului. Ea tindea să realizeze cu un succes relativ valori pe care poporul nu putea să le respingă, aspiraţii înalte : condamnarea sclaviei înaintea lui Dumnezeu şi în dreptul natural, *fauor libertatis* şi o anumită îndulcire a soartei sclavilor în dreptul pozitiv ; *fauor matrimonii* ; o ocrotire deosebită a intereselor femeii ca fiinţă slabă, diferită de bărbat ; ocrotirea copiilor, orfanilor şi săracilor în conflictele acestora din urmă cu puternicii şi bogaţii ; asistenţa socială indirectă prin reţeaua de fundaţii pioase ; larga solidaritate pentru răscumpărarea captivilor, ospitalitatea faţă de străini şi călători etc. etc. Baynes [37] crede că doctrina *ph.* mărea la şeful statului simţul răspunderii.

În secolul al VI-lea, sistemul de virtuţi imperiale şi doctrina care se întemeia pe ele ajunseseră să modeleze — astăzi, am zice : să condiţioneze — spiritul supuşilor, dintr-un dublu punct de vedere contradictoriu : pe de o parte, făcîndu-i pe oameni, după caz, răbdători, încrezători, chiar creduli, şi mai ales supuşi şi resemnaţi, pe de altă parte, înălţîndu-le spiritul, stimulînd forţele nobile ale omului şi ascuţind spiritul de revendicare, atunci cînd nepotrivirea între preafrumoasa teorie ideologică, solemn legalizată şi difuzată, şi practica socială devenea o prăpastie. Ca şi în cazul virtuţii de justiţie, mereu exaltată de puterile constituite, contestarea în materie de *ph.* se făcea în chiar numele acesteia, recunoscută ca doctrină de stat. În Egiptul ptolemaic supuşii regelui obţinuseră dreptul de a implora prin plîngerile lor (ἐντεύξεις) beneficiul *ph.* regale şi ei o făceau cu multă energie. După Themistius, la Bizanţ, oamenii, pe stradă şi în terme, discutau zilnic probleme legate de *ph.* împăratului [38]. Practica rugilor (*preces* şi *supplicationes*) către împărat, organizată în secolul al VI-lea, nu va face decît să se dezvolte, cum rezultă din Basilicale şi din relatările izvoarelor narative despre numeroase sesizări dramatice ale basileului, cu prilejul

[36] Spicq 171.

[37] Baynes, BS 50. Vezi la Fritz Schulz analiza materiilor în care începînd cu sfîrşitul Republicii s-a făcut simţită acţiunea concepţiei despre umanitate în sensul umanist definit mai sus (n. 15). Din acest tablou rezultă certe limite şi contradicţii şi alunecarea spre poziţia umanitară ; procesul este studiat independent de doctrina virtuţilor şefului de stat ideal.

[38] Baynes, BS 55 ; Rubin, *op. cit.*, 138 : cele patru virtuţi platoniciene au fost puţin accentuate şi folosite.

mai ales al unor ceremonii sau sărbători religioase, şi rezultatul lor fericit, dovadă că în condiţii normale mecanismul sistemului funcţiona dacă nu defectuos, cel puţin greoi.

Nici în vremea lui Iustinian, nici mai tîrziu, virtuţile imperiale nu apar structurate ca o revendicare a poporului sau ca expresia unui drept subiectiv al fiecărui cetăţean. O celebră novelă a lui Manuel II Comnenul (Nov. 63, anul 1159) [39] declara nule actele basileului făcute cu încălcarea dreptului existent şi a propriilor sale legi (pe care însă le putea modifica în formă legală, fără a le viola prin acte individuale arbitrare). Fără a discuta aici eficacitatea acestei proceduri, să constatăm că nimic asemănător nu s-a produs pentru garantarea aplicării sistemului de virtuţi imperiale, în ciuda caracterului lor fundamental pentru structura statului. Baynes şi Ensslin[40] relevă lipsa oricărui control constituţional în această materie. Dimpotrivă, datoriile de *ph.* ce reveneau judecătorilor şi funcţionarilor făceau obiectul unui neîncetat control din partea împăratului şi agenţilor săi, deşi rezultatele par să fi fost relative, judecînd după abuzurile continue pe care legile, repetîndu-se monoton, se străduiesc fără încetare să le facă să dispară. Sancţiunea virtuţilor imperiale rămîne de ordin politic şi spiritual : retragerea protecţiei, din partea lui Dumnezeu ; dreptul la revoltă din partea poporului, revolta ajungînd să fie privită ca un semn al retragerii graţiei divine.

Împăratul Mihail VI [41] Stratiotikos (1056—1057), succesorul Teodorei, în faţa unui uzurpator norocos, Isaac Comnenul, refuză să lase să curgă sîngele în capitală, cum o făcuseră alţi înaintaşi, deoarece ar fi comis un act de mizantropie, adevărată denegare de *filantropie*, pe care slăbiciunea sa şi puţina speranţă rezonabilă în izbînda rezistenţei sale o ridicau la rangul de motiv ideal hotărîtor.

Care erau categoriile sociale care determinau menţinerea sistemului de *ph.* şi care cîntăreau decisiv în definirea conţinutului ei? Ce tehnici erau folosite în acest scop? Răspunsul general la aceste întrebări nu poate fi abordat aici : curente populare, grupe de presiune, dinamismul clerului, rolul director şi catalizator al marilor personalităţi ; analiza tuturor acestor factori ne-ar duce prea departe. Ceea ce trebuie să reţină atenţia noastră este structura fundamentală a sistemului juridic al *ph.* şi al *i.* Ea se reduce la ceea ce textele numesc *beneficium*, *liberalitas*, *beneuolentia* sau *clementia* şi chiar *facilitas*. Este vorba de structura de *danie* şi n-am ezita să spunem de o structură care ne duce pînă la *potlaciul* etnologilor. Structură labilă, unduitoare, aproape insesizabilă, pe care juriştii nu ajung s-o ducă la un înalt grad de preciziune. Cu ea sîntem departe de rigoarea prudenţilor

---

[39] C. Triantaphyllopoulos, Ἱεραρχία νόμων καὶ Βυζαντινοῦ δικαίου, în *Mélanges Sbôlos*, Atena (1961), 473—492.

[40] Baynes, BS 55; Ensslin, în *Byzantium* 278 (*Byzanz* 342); CMH, IV, 2 (1966) 16.

[41] Attaleiates, ed. Bonn (1853), 58; trad. fr. H. Grégoire, în Byzantion 28 (1958) 325—362; cf. Baynes, BS 58.

romani clasici şi chiar de preciziunea lui Aristotel în analiza noţiunii de justiţie comutativă (neregăsită în aceea a noţiunii de justiţie distributivă). *Ph.* venea de sus, de la Dumnezeu spre oameni, prin mijlocirea figurii înălţate a împăratului şi aceleia a mandatarilor şi agenţilor săi. S-a vorbit în acest domeniu de *condescendenţă* pentru a se defini poziţia lui φιλάνθρωπος θεός faţă de oameni; iar pentru aceea a şefului de stat s-a evocat ideea de „generozitate descendentă", de „emanaţii ale bunăvoinţei regale", de „virtuţi aristocratice"[42]. Acest ultim termen mi se pare exact şi revelator. El ne face să identificăm o contradicţie dramatică a întregului sistem: realizarea sinceră şi adîncă a idealului filantropic, în virtualităţile lui universaliste, trebuie să aibă loc în şi printr-o societate întemeiată pe inegalităţi puternic ierarhizate, care practic ajungeau să facă din basileus, din δύνατοι, din înaltul cler, din orăşeni, din στρατιῶται, din ţăranii liberi şi din πάροικοι, sub multe aspecte esenţiale, tot atîtea categorii de oameni cu desnădejde lansaţi în căutarea imposibilului lor divizor comun.

În această ordine de idei, lucrurile se petreceau ca şi cum s-ar fi produs un fel de confiscare sau de recuperare din partea păturilor superioare ale societăţii a idealului de *ph.* şi *i.* Această recuperare s-a operat tocmai cu ajutorul teoriei virtuţilor recunoscute mistic divinităţii şi revendicate, ca un regim de monopol, de către detentorii aristocratici ai puterii politice. Rezultatul a fost structura personalizată, harismatică[42a] a sistemului şi o tehnică de aplicare unde raţionalul sau supraraţionalul jucau un rol considerabil. Această structură era o piesă decisivă a absolutismului imperial. Mulţumită ei, *autocratia* basileului se dovedea capabilă să meargă spre succese adesea strălucite, al căror preţ real este greu de evaluat totdeauna, ca în cazul lui Iustinian, sau spre eşecuri, în ambele cazuri pentru cauze profunde şi determinante, care adesea rămîneau neînţelese de actorii dramei istorice. Aceeaşi structură permitea o primejdioasă distorsiune între eşafodajul ideologic al acţiunii de cîrmuire şi posibilităţile reale sau efectele practice ale sistemului. Doctrina *ph.* şi *i.* făcea posibilă, în stilul epocii, un fel de demonstraţie că la Bizanţ cîrmuirea autocratică instaurată de aristocraţia imperială şi acceptată de biserică nu constituia o tiranie — aceasta fiind prin definiţie lipsită de virtuţile care împodobeau pe basileus —, ci o ἔννομος ἐπιστασία, formulă pe care Photius o va înscrie în textul de lege al Epanagogei (II, 1).

În aceste condiţii, *ph.* a suferit o dublă evoluţie. Pe de o parte, conceptul de beneficiu, de liberalitate *condescendentă* a fost extins la un număr considerabil de acte care prin natura lor şi prin funcţiunea lor economică sau socială rămîneau acte cu titlu oneros sau acte de putere. O vînzare, un împrumut, dezrobirea plătită a unui sclav, o uzurpare, o înrobire, exercitarea unei competenţe administrative sau judiciare etc. au îmbrăcat forma *daniei*, a *liberalităţii*, a *iertării*, a *beneficiului* din generozi-

---

[42] Spicq 188.

[42a] Vezi Taeger; P. de Francisci, *Arcana imperii* III, 2 (1948), 237–238.

tate, a protecţiei milostive şi paterne. Această evoluţie s-a dezvoltat şi a devenit fundamentală pentru lumea feudală. Ea a transformat structura aristocratică a virtuţii de *ph.*, cu vechile ei rădăcini istorice schiţate pînă acum, într-o structură tipic feudală, rezultat ce apare în acelaşi timp explicabil şi excesiv, dînd problemei o complexitate nebănuită şi în orice caz nepusă suficient în lumină. De acest proces se leagă problema răsplăţii beneficiului de către cel ce se bucură de el şi aceea a alegerii destinatarilor unui beneficiu, după anumite criterii (Kabiersch, 31; 61). Ideea de răsplată este estompată în concepţia creştină, dar recîştigă teren în lumea feudală. De această idee se leagă supunerea şi recunoştinţa datorate de beneficiarul generozităţii şi filantropiei. În ceea ce priveşte ierarhia alegerii, se admite în general o scară ce nu este aceea a dogmei creştine: cei buni şi cinstiţi; cei săraci şi străinii; cei răi.

Pe de altă parte, *ph.* care va triumfa în secolul al VI-lea avea un conţinut exclusiv umanitar, ca şi *ph.* elenistică oficială. Ea se întemeia pe ideea naturii imperfecte a omului — *const. Tanta* va spune: *humana imbecillitas* —, pe ideea mizeriei lui funciare, pe nevoia sa de a fi ajutat ca un copil în căutarea unei tutele salvatoare, ca un nenorocit vrednic de milă şi îndurare, ca un supus dependent şi ascultător din iubire şi recunoştinţă. Valorile consacrate de *ph.* şi *i.* nu erau valori umane autonome, înzestrate cu o excelenţă intrinsecă. Ele îi erau acordate, dăruite omului. În aceasta rezidă o diferenţă fundamentală între *ph.* iustiniană şi *i.* imperială, pe de o parte, şi, pe de altă parte, umanismul lui Protagoras şi al sofiştilor, sau umanismul de tip erasmian al Renaşterii şi al filozofiei Luminilor. Şi nu întîmplător Protagoras, legiuitorul cetăţii Thurium, fusese gonit din Atena pentru impietate, fiindcă enunţase tulburătorul principiu că omul este măsura tuturor lucrurilor, principiu încă neasimilat integral şi nedominat fără contradicţii nici de omul modern. Cît priveşte echivalenţa *ph.* = *humanitas*, care revine adesea în sursele noastre bilingve, ea rămîne discutabilă sau de o valoare relativă, aşa cum Aulus Gellius [43] o semnala cel dintîi. Ne putem chiar întreba dacă oamenii mai întîi au revendicat mila şi iubirea forţelor şi autorităţilor faţă de care se simţeau în mod intolerabil alienaţi, sau au proclamat eminenţa unor valori umane, pe care ne-ar rămîne să le definim la lumina teribilului *homo sum, humani nihil a me alienum puto* (Terenţiu). La Eschil, prin mitul lui Prometeu, revolta oamenilor preluda oare umanismului raţionalist al lui Protagoras sau *ph.* aristocratic-umanitară a Lagizilor şi a lui Iustinian?

Dar oricum, problema fundamentală şi insolubilă rămînea aceea a unei definiţii a conţinutului, fie al *ph.* umanitare, fie al idealului umanist

[43] NA 13, 17; Spicq 189 n. 1 cu lit.; Hunger 13; pentru Fritz Schulz 129, *humanitas* ar fi luat în sec. II e.n. sensul exclusiv de *ph.* greacă, şi devine un criteriu de interpolaţie, fiind respins de juriştii clasici. Puriştii l-ar fi evitat, preferind pe *clementia*, care la Val. Maximus, 5, 1, este sinonim cu *humanitas*; cf. Harder, 65.

autonom. Această problemă juristul nu putea s-o eludeze, din moment ce elaborarea și interpretarea legilor trebuiau să se întemeieze pe realizarea unei valori atît de înalte și de energice ca *ph.*, despre care însă era greu de spus dacă se confunda cu formele justiției definite de Aristotel, ceea ce ar fi făcut-o inutilă, sau dacă le depășea, fără a deveni antiteza justiției aristotelice și independentă de ea.

În titlurile introductive ale codificării lui Iustinian, consacrate noțiunilor generale ale dreptului, unde ne-am aștepta ca *ph.* să-și găsească locul firesc, numai conceptele jurisprudenței clasice sînt la mare cinste, fără nici o aluzie directă la *ph.* (*humanitas*) sau la *i.* (*clementia*). Desigur că ne putem întreba dacă *diuinarum et humanarum notitia* (D. 1, 1, 10, 2 = Ulp. 1, 5 Reg.) sau *legum auctoritas*, care consistă în faptul că legea *diuinas et humanas res bene disponit* (*const. Deo auctore*), nu conțin o trimitere la datoria de *ph.*, care trebuie să prezideze la orice reglementare juridică. Mai tulburător este fr. 1 (D. 1, 5) al lui Hermogenianus : *omne ius hominum causa constitutum est.* El poate pur și simplu să respingă ideea excesivă a unui drept natural comun oamenilor și animalelor. Chiar numai această respingere ar fi avut un interesant accent umanist. Dar în secolul al VI-lea textul răsuna, desigur, ca o aplicare a marelui principiu juridic al *ph.* Aceasta, sub forma de *benignitas* — poate pe calea unei rescrieri postclasice a textului — se regăsește la Celsus în materie de interpretare a legii (D. 1, 2, 18), ca urmare a celebrei lui definiții date dreptului : *ius est ars boni et aequi* (D. 1, 1, 1, 1). Aici ea nu servea decît pentru a capta *voința* și spiritul legii, dincolo de litera acesteia, dincolo de *ius strictum* (ἀκρίβεια)[44]. Dar și acest text putea avea în secolul al VI-lea un accent filantropic, așa cum o dovedește restructurarea textului în culegerile bizantine. Și putem să ne mirăm că sub autoritatea lui Iavolenus (D. 1, 4, 3) un text, poate remaniat, declara că orice *beneficium imperatoris* care decurge din *diuina indulgentia* a acestuia trebuie interpretat *quam plenissime* (cu efecte maxime), în timp ce, potrivit principiilor de interpretare în materie de *ius singulare* și de *priuilegia*, ne-am fi așteptat la o interpretare restrictivă. Acum, beneficiile filantropice nu mai erau derogări de la dreptul comun, ci un *supradrept*, un drept prisoselnic. În compilație nu se consacră puterii imperiale nici o teorie de ansamblu, nu se vorbește decît de interpretarea constituțiilor imperiale. Nici o integrare a conceptelor de *ph.* și *i.*, alături de *ius*, *iustitia*, *iurisprudentia*, *aequum et bonum*, *aequitas*.

Putem afirma că sub Iustinian construcția juridică a sistemului de drept era în urma structurilor istorice reale, așa cum o dovedește analiza precedentă. Cu această precizare, se poate afirma cu W. Ensslin[45] că Iustinian a așezat noțiunea de *ph.* la baza activității sale legislative. În

---

[44] D 1, 2, 18 : *Benignius leges interpretandae sunt, quo uoluntas earum conseruetur.*
[45] Ensslin, in *Byzantium* 278 (Byzanz 342); CMH, IV, 2, 100.

scara valorilor, ea este aşezată în cel mai înalt rang. Themistius făcuse deja din ea o virtute cardinală a conducătorului (Kabiersch 8), calificînd-o drept χορηγός; ἔξαρχος). Pentru a măguli pe împărat, un reclamant (nov. 2 praef., a. 535) declara că actul contestat de el era nevrednic de *ph.* epocii: *indigne clementia nostrorum temporum*, şi basileul relua această formulă pe seama sa, găsind-o excelentă, iar textul grec paralel foloseşte termenul de φιλάνθρωπον. Eficacitatea ei este aşa-zicînd nelimitată, cu condiţia de a fi exercitată de către basileus. Iustinian va declara: *Nullum ita magnum subiectorum nostrorum delictum est, quod non nostra clementia* (in textul gr. φιλανθρωπία) *medeatur* (nov. 129 praef., a. 551). Şi, în acelaşi text, *ratio benignitatis* se opune fălos unei *iustitiae iracundia.* De altminteri, se schiţează şi unele rezerve: *beneficium* contrar dreptului nu trebuie să aducă atingere dreptului cîştigat al altcuiva. Numai îndeplinind această condiţie *uenia criminis* era declarată totdeauna valabilă. Din conflictul intereselor în joc decurgea şi o anumită dialectică a *ph.* Platon (*Leg.* 9, 854 D) arătase deja rolul de amendare a celui vinovat, ce revine pedepsei. Pe această linie, Iustinian (şi mai tîrziu Leon VI) va declara că aplicînd o pedeapsă (la Iustinian, pedeapsa cu moartea) a dat dovadă de cea mai înaltă filantropie, aceea de a ocroti pe cei mulţi împotriva actelor cîtorva. Împăratul Iulian (Ep. 89) declara şi el: „*Ph.* este însă multiplă şi variată: a pedepsi cum se cuvine pe oameni, pentru a amenda pe cei pedepsiţi, ca dascălii pe copii, şi să-i ajuţi în nevoia lor, cum fac zeii cu nevoia noastră".

III. FILANTROPIA ÎN NOVELELE POSTIUSTINIENE ŞI ÎN LEGISLAŢIA ÎMPĂRAŢILOR ICONOCLAŞTI

De la Iustinian pînă la sfîrşitul Imperiului bizantin, doctrina aici schiţată va rămîne valabilă în esenţa ei. Recent, prof. Hunger[46] a dat, pe baza unui bun număr de texte juridice şi mai ales literare, dintre care unele inedite, o convingătoare privire de ansamblu, la care cititorul poate recurge totdeauna cu un deosebit folos. Nu vom insista aici decît asupra locului pe care *ph.* şi *i.* îl ocupă în principalele monumente de drept şi asupra mînuirii juridce a acestor noţiuni. După mărturia lui Pseudo-Kodinos (*De off.* 17, ed. Bonn, 87), care trăia sub ultimii Paleologi şi a supravieţuit căderii Constantinopolului, împăratul bizantin, în jurămîntul depus la încoronare, se lega să se arate clement (εὐμενής) şi iubitor de oameni (φιλάνθρωπος) către supuşii săi. Acest legămînt, cu o necontestabilă valoare constituţională, este coroborat prin locul pe care

[46] Hunger 14 urm.; Fr. Dölger, *Die Kaiserurkunde...*, in *Byzanz u. die europ. Staatenwelt*, Ettal (1953) 27, n. 71, 76, 77.

ph. şi συγχώρησις (*indulgentia*) sau εὐμένεια îl ocupă în novelele imperiale (νεαραὶ διατάξεις).

Iustin II (nov. 1 = nov. Iust. 148, a. 566) şi Tiberiu I (nov. 11 = nov. Iust. 163) continua să lege exonerarea de impozitele neplătite sau de sume datorate în viitor de ideea de *i.* şi *ph.* Referinţele la *ph.* revin în nov. 9, 5 şi 7 ale lui Iustin II. Tiberiu declară că „dreptatea şi umanitatea sînt bunurile cele mai înalte ale omului". Şi cînd, într-altă novelă (nov. Iust. 164) el proclamă că „nimic nu este deasupra lui Dumnezeu şi deasupra dreptăţii", este de la sine înţeles că aici Dumnezeu întrupează forma cea mai înaltă a iubirii de oameni. În novela a 3-a din 566, Iustin invocă *ph.* în favoarea locuitorilor a trei provincii orientale (Osroena, Mesopotamia, Eufratica) pentru a valida căsătoriile mixte dintre creştini şi necredincioşii perşi sau arabi, încheiate cu încălcarea unei severe legi a lui Iustinian (nov. 154, a. 535—536), pe care de altfel Iustin II o menţinea pentru restul imperiului şi pentru viitor în vigoare. Era o măsură de bună politică, destinată să-i concilieze o populaţie interesantă, care continuase să-şi practice obiceiurile matrimoniale fără a se tulbura de rigoarea teologală a unei legi bizantine pe care poate nici nu o cunoşteau sau în orice caz n-o înţelegeau prea bine. Referinţa la *ph.* îmbracă într-o motivare măgulitoare pentru împărat o concesie de ordin politic, impusă de rezistenţa supuşilor în condiţii care nu îngăduiau puterii centrale altă intervenţie eficace.

Ph. se regăseşte în novelele lui Heraclius (Zepi, *I. Gr.-Rom.* I, no. 25 *De clericis conueniendis*), Leon şi Constantin (*ibid.* no. 26) ***De his qui filios suos ex sacro baptismate suscipiunt, et aliis capitulis***). Romanus, Constantin şi Ştefan (*ibid.* no. 5 ***De potentibus ab acquisitione praediorum arcendis***), Constantin Porfirogenetul (*ibid.* no. 11, ***De homicidis***... şi 12, ***Ut, si quis intestatus sine liberis decesserit***...), Nicefor Phocas (*ibid.* no. 19, ***De monasteriis***), Vasile II Porfirogenetul (*ibid.* no. 24, ***De praescriptionibus in praediis a potentibus acquisitis***; no. 30, ***De archiepiscopatu Bulgariae***), Nicefor Botaniates (*ibid.* no. 12, ***Ne poena gladii intra XXX dies a sententia infligatur et de aliis capitalibus***), Alexis şi Manuel Comnenul (*ibid.* no. 54, ***De electionibus et clericis***, a. 1107; no. 56 şi 58, a. 1166).

O analiză amănunţită, cu tot interesul ei mai ales pentru novelele penale şi pentru cele privitoare la protimisis şi limitarea abuzurilor marilor proprietari laici şi ecleziastici, nu poate fi făcută aici. Să însemnăm numai faptul că *ph.* este invocată cu privire la aplicarea pedepsei cu moartea, şi pentru a legitima amînarea cu 30 de zile a executării acestei pedepse, dîndu-se putinţa iubirii de oameni să-şi producă efectele, dacă este cazul, precum şi în novelele cu caracter social din secolele X şi XI, destinate să stăvilească lichidarea de către δύνατοι (*potentes*) a micii proprietăţi ţărăneşti şi stratiotice. Ea intervine, de asemenea, în materie succesorală în favoarea soţului supravieţuitor. Una din novelele lui Manuel Comnenul

aplica *ph.* în relaţiile internaţionale. În materie penală, represiunea centralizată a statului, străină de sistemul obişnuielnic al răscumpărării vinovăţiei prin bani, care se dovedea foarte persistent, era silită să facă unele concesii, pentru a căror justificare se recurgea la adevărate speculaţii oportuniste asupra noţiunii elastice şi mult răbdătoare de iubire de oameni [47].

Înaintea codificării macedonene, *Ecloga Isaurilor* (726 sau 740) reprezintă cea mai importantă operă legislativă la Bizanţ. Aşa cum însuşi titlul ei oficial o proclamă răspicat, ea fost concepută ca un rezumat al legislaţiei lui Iustinian, modificată într-un sens mai umanitar: εἰς τὸ φιλανθρωπότερον [48]. În materie de dată, de succesiuni şi de represiune penală, acest ţel a fost realizat. Înlocuirea pedepsei capitale prin mutilaţie — una din marile reforme ale Eclogei — constituia atunci o dovadă de spirit filantropic. Dar, în ansamblu, esenţa dreptului şi stilul structurilor juridice au rămas aceleaşi. Se poate sublinia aluzia pe care prefaţa o face la „lanţurile nedreptăţii", la „contractele silnice", la „îndrăzneala infractorilor", la „dispreţul judecătorului pentru cei săraci", la impunitatea de care se bucura infractorul bogat, la caracterul pur declarativ al respectului faţă de justiţie şi echitate (ἰσότης); mărturisirea solemnă a atîtor abuzuri reale indica sfera largă în care împăratul era chemat să-şi exercite neodihnit imperiala sa iubire de oameni. Un astfel de program ar fi putut să se îndeplinească foarte bine sub deviza dreptăţii, pe care împăratul nu omite s-o invoce la tot pasul, dar pentru a da politicii sale mai multă forţă ideologică el sfîrşeşte prin a califica drept *pioase* (εὐσεβεῖς νόμοι) reformele sale impregnate de spirit filantropic.

---

[47] Iată un exemplu de utilizare a ideii de ph. în Nov. 11 *De homicidis* (a. 945—959) a lui Constantin Porfirogenetul: omorul săvîrşit *sponte* fiind pedepsit — din milă — cu exilul veşnic şi pierderea bunurilor, se decide ca severitatea legii în vigoare să fie înlocuită cu *benigniore decretorum ecclesiasticorum censura*. Pentru ca rudele, înrăite de vederea ucigaşului, să nu adauge un nou omor, se menţine exilul, fără confiscare în folosul fiscului (este o diminuare a caracterului public al represiunii). Cîte o treime din bunurile ucigaşului călugărit se vor da mănăstirii şi familiei victimei (soţia sau copiii putînd veni în concurs *ex aequo* cu ascendenţii; cognaţii îşi iau partea numai dacă au stăruit în descoperirea omorului). Familia ia jumătate din bunurile ucigaşului necălugărit. Cel vinovat de o astfel de crimă, nici prin rescript imperial (pe bază de indulgenţă) nu poate fi reabilitat de infamia suferită, care îl împiedică să ocupe vreo magistratură, deoarece numai viaţa i-a fost dăruită φιλανθρώπως (din iubire de oameni). Ucigaşii *sponte*, dar fără chibzuială, neinstigaţi şi fără premeditare, vor fi exilaţi, fără a fi constrînşi să îmbrăţişeze viaţa solitară. Pămînturile militare (οἱ τόποι τῆς στρατείας) şi slujbele (οἰκονομίαι) constituite cu titlu *militar* (ὑπὲρ τοῦ στρατεύειν) trec de la ucigaş la moştenitorii săi.

[48] Asupra Eclogei, vezi C. A. Spulber, *L'Eclogue des Isauriens*, (1929) 91, care rezerva determinarea măsurii în care programul de reformă filantropică a fost realizat. Ch. Diehl (*Byzantium* 15; *Byzanz* 44) atribuie Eclogei un caracter radical, deoarece în cadrul tradiţional al datoriei împăratului de a realiza un ideal de filantropie s-a depărtat de spiritul dreptului roman, încercînd să aplice în viaţa de familie şi în morala privată principiile creştine. E. E. Lipšic, *Еклога византийский законодательныи свод VIII века*, Moscova (1965), nu comentează clauza din titlu privind reforma în sens mai filantropic. Vezi şi H. Grégoire, în CMH, IV 1, 133. Pentru problemele de drept penal, vezi Sinogowitz.

IV. FILANTROPIA ÎN OPERA LEGISLATIVĂ A DINASTIEI MACEDONENILOR, ÎN GÎNDIREA LUI LEON VI FILOZOFUL ŞI ÎN MANUALELE ŞI NOMOCANOANELE CARE AU FOLOSIT BASILICALELE

Nimeni nu se va mira să regăsească *ph.* la mare cinste în Novelele lui Leon VI Înţeleptul[49], deşi nici aici contradicţiile cu caracter obiectiv nu lipsesc. Sclavul, care fără ştirea stăpînului devine episcop, este condamnat (nov. 10 şi 11). Caracterul obligator al logodnei este confirmat (nov. 18). Admiterea femeii ca martoră în justiţie este declarată a constitui „un paradox, o confuzie şi o răsturnare a limitelor naturale ce separă sexul masculin de cel feminin'' (nov. 48). „Sclavia, declară nov. 49, te face nevrednic de a participa la privilegiul libertăţii''. Nov. 55, al cărei sens este controversat, pare să interzică evreilor exercitarea religiei lor. Cînd victima unui delict îşi pierduse cei doi ochi, vinovatului sărac i se aplica talionul, în timp ce bogatul îşi pierdea un singur ochi, fiindcă avea cu ce să-şi întreţină victima (nov. 92).

Dar, alături de aceste umbre, tabloul preocupărilor umanitare este impresionant şi, adesea, fără ca termenul de *ph.* să fie menţionat, ca în nov. 13, 38 şi 53. Într-adevăr, abuzurile administratorilor mănăstireşti privind închirierile perpetue sînt reglementate pentru că „această practică, îndeobşte greu de suferit pentru oricine, devine mai aspră pentru cei săraci''. Criticînd regimul legal în vigoare, Leon decide că sclavii imperiali, cărora le recunoaşte calitatea de proprietari, vor primi dreptul de a dispune de bunurile lor, dar particularilor le lăsa alegerea între legea veche, care socotea pe sclav drept un lucru (*res*), şi noua lege, care îi acorda o personalitate juridică. Această dispoziţie — în cadrul ei limitat — avea totuşi aerul unei mici revoluţii. Din cauza situaţiei lor materiale, săracii primesc încuviinţarea de a fi îngropaţi fie înlăuntrul, fie în afara zidurilor cetăţii (nov. 53).

Referinţele exprese la *ph.* se întîlnesc la fiecare pas. Din iubire de oameni, eunucii sînt autorizaţi să facă o adopţie, ca singură cale de a-şi acorda bucuria de a fi tată (nov. 26). Cu acest prilej, Leon vorbeşte de „deosebita bunăvoinţă a legii''. Criticînd anumite reforme iustiniene (nov. 30), dă întîietate legilor juste care nu apasă pe supuşii lor, asupra legilor juste care îi împovărează. În legătură cu adulterul, recunoscînd că prin impietatea care îi dă naştere ar merita pedepsele cele mai aspre şi îngrozitoare, Leon conchide totuşi: „Noi înşine sîntem atraşi spre soluţia cea mai umană'' şi abrogă pedeapsa cu moartea din vechile legi (CI. 9, 9, 29 (30)), îmblînzită de Nov. Iust. 139 c. 10, confirmînd ca mai umană tăierea nasului prevăzută de Eclogă: soţul înşelat avea să se consoleze cu reţinerea dotei, căci tăierea nasului nu făcea decît s-o arunce pe femeia adulteră în braţele desfrîului. Pentru Leon, deci, *ph.* nu era nici o speculaţie abstractă, nici un exerciţiu de retorică. Înaintea nov. 33, soţia captivului se putea remărita, pentru considerentul că dispăruse egalitatea

---

[49] Vezi Monnier, 43.

inerentă căsătoriei, aşa cum o postula dogma bisericii. Împăratul, felicitîndu-se de a raţiona „mai uman", (φιλανθρωπότερον), cu o „sinceră *ph.*" (τὸ φιλάνθρωπον καθαρόν), refuză de a separa cele două părţi strîns legate — soţul şi soţia — şi să compenseze prejudiciul rezultat din captivitate printr-un altul, rezultat din desfacerea căsătoriei şi recăsătorire. Potrivit adevăratei *ph.*, decide împăratul, femeia recăsătorită din cauza captivităţii primului soţ va putea, dacă o doreşte, să-şi reia „propria sa jumătate", în caz de reîntoarcere din captivitate, şi împăratul înlătură ideea că soţul repatriat ar putea să se consoleze cu suma prelevată din pedeapsa plătită de cei care din lăcomie au încheiat o a doua căsătorie. Aici, *ph.* era un simplu model conceptual, destinat să descurce un *imbroglio* metafizic. Dar rezultatul, deşi chinuit, era totuşi pozitiv. O *ph.* fără prihană, declară Leon cu acest prilej, trebuie să îndrepte boala legilor rău făcute şi a legilor absurde.

Acordînd captivilor (nov. 40) dreptul de a testa, împăratul critică deficienţele legilor vechi în materie de spirit filantropic şi expune urmările negative ale incapacităţii prizonierilor de a testa, împiedicînd îndeosebi răscumpărarea lor. Constatînd că cei care simt mai uman acordă testamentului care nu atinge perfecţiunea prin numărul semnăturilor valabilitatea unui testament fără martori, el se raliază opiniei judecătorilor cu o orientare „mai umană" şi enumeră neajunsurile economice ale vechii soluţii. Aici *ph.* este o armă contra formalismului desuet, şi, ca adesea, consideraţiile de ordin economic sînt resortul real al soluţiei deduse din ideea de *ph.*

Leon al VI-lea este un beccarian „avant la lettre" cînd îndepărtează pedeapsa cu moartea într-un număr de cazuri, constatînd că era disproporţionată faţă de infracţiunea comisă (nov. 61—64). „A cere o reparaţie superioară nu cred că poate salva interesul justiţiei" (nov. 62). Şi fiindcă era vorba de infracţiuni contra patrimoniului, pedepsite cu moartea, declară : „Nu este drept să iei pentru un lucru material şi pieritor un lucru imaterial şi nemuritor, sufletul". (P. Noailles şi A. Dain traduc ψυχήν prin „viaţa"). El permite vînzarea purpurei (nov. 80), spunînd că basileus, pe lîngă alte binefaceri revărsate asupra supuşilor săi, nu trebuie să le invidieze luxul, împiedicîndu-i să poarte haine de purpură. Pentru Leon, cel ce ia cu împrumut, împins de o nevoie filantropică, se loveşte de egoismul creditorilor, „neumani şi neînduraţi" (ἀφιλάνθρωποί τινες καὶ ἀμείλικτοι), de îndată ce nu pot încasa dobînzi. A interzice, ca legea în vigoare, stipularea oricărei dobînzi, înseamnă a ajunge la consecinţe supărătoare, nu pentru că legea ar fi rea, ci din cauza naturii umane care nu se poate ridica „la sublimitatea Sfîntului Duh şi să audă ecoul legii divine". Şi Leon abrogă „dispoziţia prea perfectă" a legii care interzicea dobînda (nov. 83). În materie de profanare de morminte (nov. 96), între legea civilă, lipsită de indulgenţă, şi legea canonică, mai clementă, Leon declară că vrea să îmbine pe cît posibil justiţia (δίκη) şi iertarea (συγγνώμη), şi decide să se aplice o pedeapsă „uşoară şi blîndă", agravată numai în caz

de recidivă. În caz de căsătorie mixtă, între un om liber şi o sclavă, se ordonă stăpînului să nu se comporte fără orice iubire de oameni : ἀφιλανθρωπότερον (nov. 100). Într-o novelă celebră (112), cu o motivare ce impresionează, Leon decide că nebunia soţului, prelungită peste 5 ani, trebuie să pună capăt căsătoriei : „Spectacol îngrozitor pe care nebunia îl prilejuieşte nenorocitei soţii, fie şi numai privindu-l pe soţul încă şi mai nenorocit, necum să fie ţinută să se apropie de el pentru a se uni ca soţi. Ce legătură de iubire s-ar putea înnoda cînd boala schimbă pe om cu totul într-o fiară sălbatică şi lasă să se vadă în el orice altceva mai degrabă decît o fiinţă? Şi dacă, poate, chiar se va întîmpla şi ca soarele să vadă un descendent din această nenorocită căsătorie — aşa cum natura ştie să facă roadele de cele mai adeseori asemenea lucrurilor — cum va izbuti acest plod să nu fie o insultă comună pentru viaţa omenească?"

Putem spune că Leon, ca doctrinar şi practician al *ph.*, nu a fost nici un visător, nici un dogmatic. În nov. 40 se declară un bun cunoscător al naturii omeneşti. El îşi defineşte propriul său sistem de gîndire — şi totodată pe acela al bizantinilor — atunci cînd, în nov. 50, cere legiuitorului să observe un drum de mijloc între rigoarea extremă şi o excesivă sentimentalitate filantropică. În nov. 100, el spune: „Născîndu-se dintr-un sentiment de filantropie, legile au ca obiect de a ajuta pe oameni prin buna ordine şi bunele rînduieli pe care le fac să domnească". În ciuda unor merite neîndoielnice, el pare să pună în lumină toate virtualităţile doctrinei bizantine a *ph.* şi a *i.*, fără însă a îmbrăca un caracter inovator şi încă mai puţin revoluţionar. Esenţa dreptului bizantin rămîne aceeaşi. Ora marilor mutaţii nu sosise încă.

Forţa cu care teoria *ph.* se afirmă în novelele lui Leon Înţeleptul nu se regăseşte în codificarea sa proprie (Basilicale), dominate în bună măsură de modelul iustinianeu. În titlul 6, περὶ βασιλέων (c. II) au fost reunite reguli de interpretare, unele venind din Digeste şi Cod. Potrivit § 4, legile care acordau un *commodum* trebuiau interpretate — dacă nu exista o declaraţie expresă în sens contrar — în aşa fel încît toţi supuşii să beneficieze de φιλοτιμία şi εὐεργεσία (generozitatea) basileus-ului. În cazul unei legi cu dublu sens trebuia să se adopte soluţia cea mai umană: (*Bas.* 2, 3, 56). Rescriptul care acorda o *uenia criminis* (*Bas.* 2, 3, 7) putea fi contrar dreptului, fiindcă nu avea cum să aducă vreo atingere intereselor altuia, raţionament exact numai în concepţia unei complete publicizări a represiunii penale. Cel ce a primit un lucru pentru a-l preda proprietarului διὰ φιλανθρωπίαν, sau pentru orice altă cauză, nu se face vinovat de dol. Cu privire la alte noţiuni generale ale dreptului — *iustitia*, *ius*, *aequum*, *aequitas*, *iurisprudentia* — *Basilicalele* nu aduc nici o inovaţie în raport cu compilaţia lui Iustinian. Dimpotrivă, titlurile 1—3 (c. 6) asupra datoriilor judecătorilor poartă urme apreciabile ale doctrinei virtuţilor imperiale. Judecătorul trebuie să fie εὐχερής (*facilis*) faţă de reclamanţi (D. 1, 18, 19; *Bas.* 6, 1, 52), ἀνεξίκακος (*patiens*) cu *aduocati* (*Bas.* 6, 2, 11, 2 = D. 1, 16, 9, 2), ἡμερώτατος (*mansuetus*) şi πρᾶος (*mitis*),

părintește binevoitor (să aibă πατρικὴν πρόνοιαν) față de cei cinstiți (*Bas.* 6, 3, 26, 3; nov. 17, 3). Datoria lui era să împiedice pe *potentes* de a nedreptăți pe *humiliores* (*Bas.* 6, 1, 40, 2; D. 1, 18, 6, 2).

Prin toate aceste soluții, *Basilicalele* se situează la mijlocul drumului între *Procheironul* lui Vasile I, unde *ph.* nu figurează ca o structură juridică de bază, și *Epanagoga* aceluiași împărat, tatăl lui Leon VI. Această ultimă codificare alcătuită sub înrîurirea lui Photius [50], realizează în materia noastră un remarcabil progres, ce se cuvine subliniat. Titlul 2, περὶ βασιλέως, al acestui ultim cod conține, fără model direct, elementele unei adevărate teorii a puterii imperiale. În primul paragraf al titlului, basileul este definit ca o ἔννομος ἐπιστασία (*legitima praefectura*) κοινὸν ἀγαθόν (*bonum commune*), ca un ἀγωνοθέτης (*aequus arbiter*), care împarte între concurenți recompensele meritate, fără ură, cînd pedepsește, și fără părtinire, cînd este generos (ἀγαθοποιῶν). Este deja vorba aici de modalități care limitează puterea basileului. Paragrafele 2 și 3 definesc *scopos*-ul și *telos*-ul atribuit clemenței (ἀγαθότης) imperiale. Σκοπός constă în a păzi și conserva forțele pe care le posedă. Τέλος, în sensul aristotelic de îndeplinire, împăratul fiind un *desăvîrșitor* („Vollender"), constă în τὸ εὐεργετεῖν, διὸ καὶ εὐεργέτης λέγεται = a dispune binefacerile din care împăratul își trage numele de εὐεργέτης. Lipsa calității de εὐεργεσία altera în ochii contemporanilor însuși caracterul puterii imperiale. Cît despre paragraful 8, el enunța că basileul trebuie să interpreteze φιλαγαθῶς (*benignius*) propria sa lege și să decidă, în caz de dublu sens al textului legal, ceea ce era blînd (în versiunea lui Leunclavius: φιλάνθρωπον). Noțiunea de *ph.* apare în Επιτομή (14, 2) și în Πεῖρα (1, 14).

Manualele care se leagă într-o măsură variabilă de *Basilicale*, ca acela al lui Mihail Psellos (Σύνοψις νόμων), Mihail Attaleiates (Ποίημα νομικόν) și C. Harmenopulos (*Hexabiblos*, 1345), conservă structura Digestelor, îndepărtînd orice expresie teoretică a caracterelor originale pe care *ph.* și *i.* le impuneau dreptului și puterii imperiale. Dimpotrivă, *Sintagma alfabetica* a lui Matei Vlastares (lit. B. cap. 5, περὶ βασιλέως) reproduce literal construcția Epanagogei. Textul n-a trecut în *Nomocanonul* lui M. Malaxos redactat în 1562—1563, sub dominația otomană. Cap. 15 al lit. A din Sintagmă aplică magistraților (judecătorilor) doctrina *ph.* Ținuți să imite, pe cît cu putință, natura lui Dumnezeu, ei trebuiau să posede o serie de virtuți care nu erau, la nivelul lor de executanți, decît reflexul profesional al virtuților imperiale, și, în primul rînd, al *ph.* basileus-ului. Renunțăm să le mai enumerăm aici, mulțumindu-ne să cităm datoria de a fi milos (συμπαθής) față de reclamanți. În cap. 14 (lit. P), Sintagma a inserat dispoziția umanitară a novelei lui Nicefor Botaniates privind amînarea cu 30 de zile a executării oricărei sentințe capitale, pentru a face posibilă intervenția unui act de umanitate: ἴσως γὰρ τεύχεται φιλανθρωπία.

---

[50] Vezi S. Scharf, *Photius und die Epanagoge*, în Byzantinische Zeitschrift 49 (1956), 385—400.

La M. Psellos, τὸ δίκαιον (*iustum*) cedează pasul înaintea lui *ius strictum* (ἀκρίβεια). La M. Attaleiates, titlul 89 se ocupă de dreptul de grație: περὶ συγχωρέων (*De abolitionibus* sau *de indulgentiis*). Harmenopulos nu reține decît regula de interpretare: în caz de amfibologie a legii, τὸ φιλάνθρωπον (*quod humanius*) dobîndește putere de lege. Regula venea dintr-o scolie la *Synopis Basilicorum*.

Comparativ cu această rezervă care se reflecta în codificări, cu excepția Epanagogei, este izbitor faptul că sursele literare și novelele tardive continuă să folosească larg noțiunea de φιλανθρωπία Βασιλέως sau echivalentele sale, și bineînțeles pe cea de φιλανθρωπία θεοῦ (vezi Alexis Comnenul, Zepi, *I. Gr. Rom.* I, nov. 41, a. 1107: φιλάνθρωπος θεός). Th. Metochites, într-un text apologetic inedit, publicat de prof. H. Hunger, făcînd elogiul lui Andronic II pentru refuzul său de a aplica pedeapsa mutilării, declară că basileul poseda cu prisosință *ph.* și îndurarea. Mutilarea va fi de asemenea condamnată de Gemistos Plethon.

V. FILANTROPIA BIZANTINĂ ÎNTRE FEUDALIZARE ȘI CRITICISMUL UMANIST

Istoria bizantină a *ph.* și a binefacerii cunoaște, cu începere din vremea Comnenilor, o lungă perioadă de revărsare a structurilor feudale: proprietate mănăstirească de origine donativă, regim beneficial al domeniilor numite χαριστικία și πρόνοιαι — politică ce-și găsea din punct de vedere tehnic și ideologic justificarea în ideea de generozitate (φιλοτιμία, εὐεργεσία) a basileului față de aristocrația pe care se sprijinea. Și această istorie se încheie, fără succes, cu un efort de critică și de reconversiune umanistă a sistemului de virtuți imperiale.

În ceea ce privește primul aspect, generozitatea împăratului nu se mai străduia să ajute pe micii proprietari de pămînt — πένητες — împotriva ofensivei spoliatoare a puternicilor, ca sub dinastia macedoneană. Politica de stăvilire a extinderii proprietății mănăstirești luă sfîrșit cu, domnia lui Vasile II, și în orice caz o dată cu venirea Comnenilor (*sic* recent, N. Svoronos; pentru efectele acestei politici, vezi mai jos n. 51). Ceea ce va predomina după 1081 va fi, pe de o parte, atribuirea de bunuri ecclesiastice sau de-ale statului, în folosul aristocrației bizantine (χαριστικία) și cu scopul de a asigura executarea unor sarcini militare, atunci cînd bunul atribuit forma o πρόνοια[51], iar pe de altă parte, sistemul de pri-

[51] Vezi G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles (1954); CMH, IV, 1, 218–220; 341–342; A. P. Každan, *Formen des bedingten Eigentums in Byzanz während des X–XII. Jhs.*, în Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher 19 (1966); contra concepției lui Ostrogorsky, A. Hohlweg, *Zur Frage der Pronoia in Byzanz*, în Byzantinische Zeitschrift 60 (1967) 288–308; cf. P. Lemerle, *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance*, în Revue historique 219 (1958) și *Recherches sur le régime agraire à Byzance: la terre militaire à l'époque des Comnènes*, în Cahiers de civilisation médiévale, X[e]–XIIe siècles, 2 (1959) 280 urm.; H. Glykatzi-Ahrweiler, *La concession des droits incorporels: Donations conditionnelles*, în *Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines d'Ochride*, Belgrad, 2 (1964), 109 urm; Kin-ichi

vilegii judiciare de o întindere variabilă, sau de imunităţi fiscale (ἐξουσία), putînd merge pînă la scutirea plenară. Tehnica „generozităţii" era deopotrivă folosită de Biserică şi de înalţii demnitari sau de alte puternice personaje. Termenul de φιλοτιμία, εὐεργεσία sau alt echivalent, care figurează în actele de donaţie, stabilesc o legătură firească între sfera *filantropiei* şi *indulgenţei*, în sens originar, pe de o parte, şi sistemul de *beneficia*, inclusiv imunităţile (vezi G. Ostrogorsky, *Immunité* ..., Bruxelles, 1956), cu caracter feudal, pe de altă parte. Îndărătul acestor alunecări de structură se aflau, bineînţeles, realităţi sociale pe care le cunoaştem din ce în ce mai bine : o riguroasă căutare a unui echilibru social şi a unei justiţii sociale, în secolul al X-lea şi în prima jumătate a celui următor ; expansiunea exterioară şi gloria militară sub Comneni, urmată de o întărire a tendinţelor centrifuge, care vor contribui să grăbească sfîrşitul unui stat pentru care virtutea imperială de *ph.* şi *i.* începuse prin a îndeplini rolul unui factor de centralizare autoritară şi de unitate politică.

Procesul care făcea ca virtutea imperială de *ph.* şi de *i.* să alunece spre o *liberalitate*, sursă de *benficia* pentru aristocraţia feudalizantă, avea deja, dacă pot spune, titluri de nobleţe în Europa şi se va regăsi, cu o puternică influenţă bizantină, în tot sud-estul continentului. Peste tot, monarhii şi seniorii acţionau ca detentori de virtuţi de *ph.* şi *i.*, ca detentori ai unei generozităţi după modelul imperial pe care Bizanţul îl dezvoltase de-a lungul întregii sale istorii, cu o strălucire căreia va trebui să i se caute echivalentul şi continuitatea în Occident, leagănul formelor „clasice" şi „pure" ale feudalităţii.

Cît priveşte efortul critic şi umanist care s-a produs în doctrina *ph.*, trebuie să ne mărginim la o simplă indicaţie de cercetări viitoare. Lăsînd de o parte alte nume cunoscute — un Theodor Metochites, un Nicefor Gregoras, nu vom reţine aici decît figura unui jurist care a fost, înainte de toate, un filozof şi un gînditor politic militant, Gemistos Plethon, autorul unei Νόμων συλλογή, al unui tratat despre virtuţi şi al unui altuia despre republica ideală. Remarcabila monografie ce i-a consacrat

---

Watsanabe, *Problèmes de la „féodalité" byzantine, une mise au point sur les diverses discussions,* în Hitotsubashi Journal of Arts and Sciences, Tokyo, 5–6 (1965), 32–40, 8–26 cu lit. Asupra crizei generalizate din epoca Comnenilor, asupra cauzelor şi efectelor ei, vezi recenta interpretare propusă de N. Svoronos în *Société et administration intérieure dans l'Empire byzantin,* raport la al XIII-lea Congres internaţional de studii bizantine, *Mains papers* 12, Oxford (1966) şi corapoartele lui André Guillou, Evert-Kappesowa şi Eugen Stănescu, în *Supplementary Papers,* Oxford, 1966 (vezi şi actele Congresului, Oxford 1967). N. Svoronos caută cauzele crizei încă în sec. X, susţinînd că o politică imperială de combatere a marii proprietăţi a continuat şi după Vasile II (1025), în timp ce, sub Comneni (după 1081), puterea imperială, cum a arătat G. Ostrogorsky (*Gesch. des byz. Staates,* 3-e éd. München (1963) 211–212), devine expresia grupului cel mai puternic din sînul aristocraţiei (cel militar-provincial faţă de birocraţia civilă). Pentru acest autor (*sic* recent : N. Svoronos, *op. cit.* 4), codurile şi mai ales legile speciale din sec. IX–X, îndeosebi ale lui Leon VI (campionul filantropiei), reflectă şi traduc din mai multe puncte de vedere interesele aristocraţiei funciare, devenită deja clasă dominantă şi conducătoare a Imperiului.

acum zece ani Fr. Masai [52] uşurează mult confruntarea pe care voim s-o facem aici. Pe urmele lui Platon şi mai ales ale lui Plotin, Gemistos Plethon a ajuns la o viziune pe care, ca pentru primul dintre maeştrii săi, autorii o califică drept „comunistă". Cu această orientare, Gemistos nu putea, desigur, să respingă teoria platoniciană a virtuţilor şefului ideal de stat. Dar dacă reclama, la conducerea statului, un şef *virtuos*, o făcea pentru a-i cere să impună domnia efectivă a legii (Fr. Masai). Plethon se declară contra feudalismului invadator şi a sistemului beneficiilor, cu structurile lor abuziv legate de idealul de *ph.* şi de generozitatea basileului şi a puternicilor. Cu ajutorul plotinismului, Gemistos a încercat să desprindă o concepţie raţională despre religie şi divinitate : „Guvernînd toate lucrurile după propriul său sfat, scrie el, divinitatea le conduce cu neabatare şi dreptate, fără a se depărta vreodată de ceea ce se potriveşte fiecărei fiinţe, fără nici un pretext şi mai ales nu din cauza darurilor şi a altor mijloace prin care oamenii ajung s-o măgulească şi s-o înduplece". O astfel de concepţie săpa însăşi baza ideologică şi afectivă a raporturilor pe care doctrina oficială le admitea din secolul al IV-lea că există între oameni şi Dumnezeu ca sursă a idealului filantropic. Şi în măsura în care izbutea să afirme un ideal mai mult umanist decît pur şi simplu umanitar, gîndirea lui Gemistos Plethon punea indirect în cauză însuşi fundamentul *ph.* romano-bizantine şi elenistice, axată pe mizeria şi imperfecţiunea omului şi a înfăptuirilor lui, şi pe caracterul de dar generos venind de sus, ce se atribuia ajutorului dat lui pentru a-l îndatora şi supune încă şi mai mult. Dar noi nu vedem desprinzîndu-se din gîndirea lui Plethon un răspuns mai pozitiv şi fecund la problema examinată aici.

VI. O SINTEZĂ DE CONTINUITATE ŞI O REÎNNOIRE STILISTICĂ PE MĂSURA NEVOILOR UNEI LUMI NOI : GROTIUS

Şocul între această gîndire umanistă şi doctrina bizantină, tradiţională, nu-şi va găsi o soluţie calitativ semnificativă şi rodnică decît în gîndirea umanistă şi raţionalistă a Occidentului, după revoluţia Renaşterii. Pentru a înţelege schimbarea de perspectivă, este destul să amintim că şi Pico della Mirandola şi Erasm îşi intitulează cîte una din operele lor *Demnitatea omului*. Din cele 800 de teze trimise de Erasm la Roma, pentru examen prealabil, un bun număr sînt declarate inacceptabile. Iar Pico, la începutul operei sale (vezi ed. Basel, 1557 şi ed. Lux und

[52] Fr. Masai, *Plethon et le platonisme à Mistra*, Paris (1956), 78 ; poziţia umanistă, 247—254, cu schema celor patru virtuţi şi a subdiviziunilor lor, printre care figurează, într-o accepţiune specifică, μετριότης, χρηστότης, πρᾳότης, ἐλευθεριότης, πολιτεία, dar nu φιλανθρωπία. Dreptul este conceput ca organizarea raţională a virtuţii. Vezi p. 260 explicaţia severului sistem de represiune penală al lui Plethon ; cf. L. Bréhier, *Le monde byz.* III, *La civilisation byz.*, Paris (1956), 438 ; 440. Acuzat de păgînism de către G. Scholarios, Gemistos şi-a ars cartea sa despre Legi. Asupra unor limite ale gîndirii sale, vezi *Istoria filozofiei în cinci volume*, trad. după ed. rusă din 1957, ES, Bucureşti (1958) 206.

Humanitas, 5 (f. a.): *Die Würde des Menschen*, Fribourg, Frankfurt/M., Viena), va exclama: „De ce tocmai omul pretinde pentru sine privilegiul celei mai înalte admirații, de ce nu mai admirăm nici pe îngeri nici pioasele legiuni ale cerului?... de ce este omul cel mai fericit viețuitor, și cel mai vrednic de toată admirația și sub ce condiții a fost posibil să se ridice din rîndul Universului, meritînd să fie jinduit nu de animale, ci și de stele, și chiar de inteligențele supraumane? Este ceva atît de minunat, că trece chiar dincolo de hotarele credinței. Și de ce nu? Căci și pentru aceasta va fi cu deplin temei numit și socotit omul drept o mare minune și o creație vrednică de admirație". Este un tablou și un limbaj în care nimeni nu va recunoaște nici pe omul bizantin, nici pe cel elenistic, neliniștiții beneficiari ai filantropiei divine, regale și imperiale.

Elemente prețioase ale unei noi soluții le vom găsi la Grotius în numeroase pasaje din *De iure belli ac pacis*, unde *caritas* se ia la întrecere cu *humanitas* în sensul elenistic de *ph.*, dar mai ales în micul op postum *De aequitate, indulgentia et facilitate*, pe care prof. R. Feenstra[53] l-a regăsit recent sub titlul de *Prolegomena iuri Hollandico praemittenda*, în fruntea operei în care Grotius codificase dreptul cutumiar olandez. Pe linia unei bune tradiții romano-bizantine, Grotius pleacă de la opoziția — reală sau aparentă — între *obseruantia legum*, fundament al unei *iustitia uniuersalis*, și ceea ce se numește *aequitas*, *indulgentia*, *facilitas*.

Problema echității izvora pentru Grotius din contrastul între infinita materie a lucrurilor și a acțiunilor omenești, pe de o parte, și caracterul finit al regulilor coercitive dintr-o societate dată, precum și al celor deduse din principiile naturii înseși, pe de altă parte. Legea neputînd fi decît unică și egală, în timp ce situațiile, lucrurile și acțiunile sînt inegale și diverse, legea, redusă la litera sa, va deveni deficientă să le cuprindă, *propter uniuersalitatem*. *Aequitas* este virtutea de voință care corectează această deficiență a legii. După Grotius, o astfel de dialectică se aplică chiar legilor „divine" ale decalogului. El crede că *ius strictum*, în măsura în care se opune echității, nici n-are calitatea de *ius*. Dar legea irefragabilă este, în raport cu echitatea, un *bonum diuersum* sau un *bonum melius*. Funcționarea echității, spre deosebire de ceea ce se întîmplă la Roma și la Bizanț, este supusă de Grotius unor amănunțite reguli de funcționare, fără interes pentru tema noastră.

Indulgentia sau *dispensatio*, a doua virtute de voință, aparține celui care *potestatem habet ad tollendam legis obligationem in personis, factis et rebus, particularibus et singularibus, quatenus id fieri potest sine imminutione iustitiae aut publicae utilitatis*. Elementul de *binefacere* pe care îl conține această virtute decurge din faptul că ea ușurează pe om de o greutate care nu era în mod absolut necesară. *Indulgentia* suprimă obligația, în timp ce echitatea declară că obligația nu există în realitate; ea se aplică,

---

[53] *Een handschrift van de Inleiding van Hugo de Groot met de onuitgegeven Prolegomena Iuri Hollandico praemittenda*, în „Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis", 35 (1967), 444–484, unde este publicat textul latin al *Prolegomenelor*.

după Grotius, legilor divine şi umane, cu excepţia principiilor primei naturi (de exemplu decalogul), dar nu acţionează niciodată pe cale generală, fiindcă ar conduce la abrogarea legii. Numai cel ce poate abroga legea poate dispensa de efectele ei, într-un caz particular. Dumnezeu poate dispensa de orice lege. Nimeni n-o poate face faţă de legile divine şi ale naturii. Nu există dispensă faţă de *ius primarium gentium*, dar există faţă de *ius secundarium gentium*. Legile penale sînt terenul familiar pentru *dispensatio*, cu excepţia delictelor care, ca omorul, îşi au pedeapsa determinată prin chiar natura lor. În celelalte cazuri, dispensa trebuie să ţină seama de *aequa proportio* şi de *exempli ratio*, efectul ei neputînd fi total. În domeniul ilicitului civil (*ciuiliter illicita*), dispoziţia legii poate fi în întregime abolită. O dispensă fără justă cauză este nulă, dacă merge contra dreptului divin şi a dreptului natural al ginţilor, dar judecătorii nu pot aplica această nulitate împotriva celui care *summam in Republica habet potestatem*. Dispensa este valabilă, dacă merge împotriva lui *ius ciuile* şi *domesticum*; lucrul se petrece aici ca şi cînd legea s-ar fi născut de la început cu această excepţie. Cei ce fac să se decreteze în folosul lor sau al altuia o dispensă injustă comit un păcat. Legislatorul face un dar, atunci cînd acordă o dispensă de *rebus suis propriis*.

Facilitas, termen căruia sursele noastre îi rezervau un loc secundar, este pentru Grotius sinonim cu *clementia* (*uenia*) cînd se aplică pedepselor datorate şi devine o a treia virtute a voinţei *prona ad remittendum ius sibi competens, pacis aut humanitatis causa*.

Această noţiune de *humanitas* este singura referinţă în opusculul analizat. În general se renunţă la un drept contractual sau delictual, dar mai ales la drepturile care se depărtează mult de echitatea naturală: *ius belli*, *praescriptiones*, *ius commissi* etc. Şi particularii pot renunţa la dreptul de pedeapsă. Grotius se grăbeşte să demonstreze că între cele trei virtuţi şi ideea de justiţie nu există nici o contradicţie. Cum justiţia ascultă nu de litera legii, ci de intenţia legislatorului şi de adevăratul ordin al legilor, echitatea, care nu face decît să realizeze acest scop, nu intră în conflict cu dreptatea. Legea încetează de a obliga, acolo unde legiuitorul suprimă obligaţia, prin actul de indulgenţă sau dispensă. Atribuind cuiva un drept, legea nu-i comandă să uzeze de el, şi în această margine legală se inserează actul de renunţare şi îngăduinţă (*facilitas*).

Analiza care stă la baza acestei demonstraţii şi implicaţiile ei stilistice n-au echivalent în gîndirea romano-bizantină; însăşi punerea problemei este semnificativă pentru orientarea nouă a gîndirii marelui olandez.

Pentru a nu-i trăda gîndirea, să adăugăm că în *De iure belli ac pacis* Grotius constată că în ceea ce priveşte concedarea beneficiilor — deci în domeniul virtuţilor imperiale — ca materie străină ideii de contract, nu există o acţiune *ad reposcendam gratiam* (II, 22, § 16); dar anumite *officia dilectionis*, fără a atîrna de justiţia propriu-zisă, n-ar putea fi omise *sine culpa* (II, 25, § 3, 3). Puterea supremă în stat posedă

dreptul de a impune respectul preceptelor dictate de virtute (II, 25, § 3, 4), iar *caritas*[54] poate extinde utilizarea lui *summum ius* (III, 1, § 4, 2), căci *caritas latius patet quam iuris regula* (III, 3, § 4), fără a ne putea constrînge să acționăm *in gratiam nocentis* (II, 1, § 10, 1). Grotius împrumută istoriei lui Cyrus un exemplu elenistic de *ph.* : a nu despuia în totul pe cei învinși, deși dreptul strict al războiului o permite (III, 13, § 4). Citînd pe Cicero sau pe Favorinus după Aulus Gellius, și pe Sopater după Stobaeus, Grotius opune *gratia* și *clementia* unei *uis iuris*, unui *summum ius*, dreptului contractual întemeiat pe *aequalitas*, deci justiției comutative a lui Aristotel. Dar el citează Biblia (*Sap.* XII, 19) : *iustum decet clementia* (δεῖ τὸν δίκαιον εἶναι φιλάνθρωπον), și conchide : „*naturaliter* — adică după dreptul natural — delincventul face licită aplicarea unei pedepse, *sed non ideo sequitur, debere eam exigere*" (II, 20, § 22). Lăsînd diferența de stil la o parte, bizantinii și Iustinian nu gîndeau altfel. Dar Grotius încă nu abordează frontal viziunea umanistă a problemei, aceea a lui Protagoras, a lui Gemistos Plethon. Problema nici nu este laicizată cu adevărat. Totuși accentul cade pe rolul de regulator rațional ce revine dreptului natural, și pe metoda generală de interpretare a regulilor juridice, mînuită ca o metodă conceptuală.

În construcția lui Grotius, partea legiuitorului — care n-a încetat să fie un monarh de tip vechi — este considerabilă, dar nu mai este vorba de persoana, de harisma reprezentantului lui Dumnezeu. Investită cu competențe îmbinate rațional este acum funcțiunea abstractă de legiuitor. Grotius merge pe linia concepției despre stat expusă de Marsilius de Padova în celebrul său *Defensor Pacis*. Problema echității, indulgenței și toleranței aparțin din plin sistemului de drept, cu o procedură minuțios reglementată, tinzînd să reducă arbitrarul, iraționalul, încărcătura mistică. Noțiunea de *humanitas* pare împinsă pe planul motivărilor și impulsurilor interioare. Virtuțile examinate privesc aplicarea legilor. Problema filantropiei sau umanității ca inspiratoare de noi reguli, dominantă în gîndirea bizantină, nu apare pregnant la Grotius, soluția acestei probleme găsindu-se în iusnaturalismul fundamental al concepției pe care o reprezintă. Prin elementele de continuitate cu gîndirea elină și bizantină pe care le conține, dar și prin puternicele elemente de inovație care se leagă de noua lume a Renașterii și a dreptului modern iusnaturalist, opera lui Grotius în problema noastră capătă o importanță deosebită, marcînd o cotitură elocventă din punctul de vedere al tehnicii în drept și al stilului de gîndire juridică.

VII. CONCLUZII

Este momentul să conchidem. De la Eschil pînă în zilele noastre, problema *ph.* și *i.*, sub dublul ei aspect de revendicare umanistă și de cău-

[54] Cf. Battelli, Pétré.

tare umanitară, s-a pus omului politic, juristului şi moralistului, cu un caracter de permanenţă. Dovada o găsim, pentru vremea noastră, în art. 5 din declaraţia universală a dreptului omului din 10 decembrie 1948, care proclamă : „Nimeni nu va fi supus torturii, nici unor pedepse sau tratamente neumane sau degradante". Această prohibire a inumanităţii este tot o formă a luptei dreptului pentru realizarea *ph.*

Structurile teoriei generale a dreptului n-au oglindit aproape niciodată şi n-au exprimat cu preciziunea tehnică de dorit locul real pe care noţiunile de *ph.* şi *i.* l-au deţinut în sistemul de drept, cu îndoita lor funcţiune : umanitară şi umanistă. Istoria studiată în aceste pagini se leagă mai ales de funcţiunea umanitară şi aristocratică a problemei. Cît priveşte inserarea ei umanistă, în drept, ea presupune un fapt fundamental, dar complex şi dramatic, de ordin social, economic, politic şi mental : prezenţa omului în formarea regulii de drept şi prezenţa lui în interpretarea şi aplicarea acestei reguli, altfel decît sub forma textului neutru, dar totuşi admirabil, al lui Hermogenianus : *omne ius hominum causa constitutum est*. Doctrina virtuţilor divine şi imperiale a fost o etapă din care n-au lipsit nici servituţile, nici o anumită măreţie. Pe urma lui Grotius şi vizînd mult mai sus decît el, lumea modernă este chemată să rezolve şi în drept problema filantropiei şi a umanismului. Pentru rezolvarea ei, cunoaşterea frămîntărilor şi experienţelor evocate în aceste pagini nu poate fi inutilă.

Analiza care precede ar trebui să reţină îndeosebi atenţia istoricilor vechiului drept românesc. Ideologia bizantină aici expusă a constituit un ansamblu de valori din care gîndirea şi acţiunea politică din principatele române s-au hrănit pînă la finele secolului al XVIII-lea. Textele juridice cercetate de noi au făcut parte din dreptul receptat al celor două principate dunărene şi din literatura curentă asimilată de juriştii şi oamenii noştri de stat. În reforma sa, C. Mavrocordat[55] foloseşte doctrina filantropiei. M. Fotino, în cartea a IV-a a manualului său de legi redactat înainte de noiembrie 1777 ca prim cod al lui Alex. Ipsilanti, recurge la ideea de *filantropie* pentru a justifica menţinerea în vigoare a unor obiceiuri considerate ca fiind mai *umanitare* decît dispoziţiile corespunzătoare din pravila bizantină, înlăturată tocmai pentru acest motiv[56]. Istoricii domniei române însă n-au examinat pînă acum în structura instituţiei locul ce se cuvine doctrinei virtuţilor domneşti, de tipul celor analizate aici. Au rămas astfel nefolosite numeroasele declaraţii din hrisoave, cărţi, porunci şi pitace sau din celelalte surse narative, care nu-şi capătă adevărata semnificaţie decît prin raportarea lor la această doctrină, cu prestigiul de care s-a bucurat în Orient timp de

[55]–[58] A se vedea studiile noastre publicate în Revue roum. d'hist. 5 (1966) 794–799 şi 8 (1969) no. 2 ; Rev. des études sud-est europ. 5 (1967) 129 şi n. 31 ; Jahrbuch d. östereich. byz. Gesellschaft, 18 (1969) 100–110 ; Studii, 20 (1967) 947–969 şi 21 (1968) 687–714 (rez. franc. în Rev. roum. des sciences sociales, série des sc. jur. 5 (1967) nr. 1–2.

peste un mileniu şi cu semnificaţia istorică profundă pe care a avut-o şi de care nu poate fi lipsită domnia în feudalismul românesc.

Nu în mod întîmplător, din lucrările lui Grotius aflate în biblioteca Mavrocordaţilor, tocmai opusculul *De aequitate, indulgentia et facilitate* a fost copiat, în latineşte, pe la jumătatea secolului al XVIII-lea de economistul Sava de la Mitropolia din Iaşi [57]. La acea dată, noţiunile acolo analizate puteau da soluţii la numeroase probleme izvorîte din formalismul desuet al pravilei bizantine, din asprimea dreptului penal al Basilicalelor, din interpretarea prea strictă a obiceiului sau a pravilei şi mai ales dintr-o abuzivă severitate a dreptului pozitiv. În reformele privind organizarea judecătorească, doctrina filantropiei este mereu prezentă şi la nivelul domniei şi la acela al judecătorilor şi instanţelor pe cale de modernizare. În materie penală, acţiunea gîndirii lui Beccaria [58] se îmbină cu tradiţii locale şi bizantine legate de această doctrină.

Cercetări ca cele de faţă ar voi să fie o contribuţie la studiul stilurilor gîndirii şi tehnicii juridice. Ele trebuie să pună accentul pe tot ceea ce o astfel de orientare comportă ca profundă înţelegere a marilor etape ale istoriei, a acţiunii forţelor ei motrice şi poate chiar a sensului cîtorva mutaţii istorice decisive. Dar, în acelaşi timp, pe tot ceea ce orientarea ilustrată de noi a comportat ca analiză — nu structuralistă — dar a structurilor şi a jocului deopotrivă sincronic şi diacronic al interacţiunilor lor, înlăuntrul unor ansambluri organice în care ele se găsesc inserate şi în care acţionează. Această metodă ne-a constrîns, pe de o parte, să insistăm asupra unor puncte la prima vedere prea cunoscute Pe de altă parte ne-a cerut să extragem din anumite generalităţi unele accente neglijate, indispensabile pentru reconstituirea stilului şi a jocului în care sînt angajate forţele motrice ale istoriei. Dacă încercarea n-a reuşit, vina este numai a autorului. Direcţia de studiu şi metoda, ca atare, rămîn neîndoielnic valabile şi susceptibile de a conduce la rezultate noi şi fecunde. În primul rînd, în problema continuităţii şi inovaţiilor, pe care o ridică însuşi titlul acestor pagini. Doctrina bizantină a virtuţilor imperiale şi deci a filantropiei şi indulgenţei, printr-o serie de aspecte stilistice esenţiale şi de semnificaţii corespunzătoare, rămîne legată nu numai semantic, ci şi structural-istoric de îndelungata tradiţie elenistică. şi romană. Această legătură este mai puternică decît orice element de anticipare a Renaşterii şi a umanismului raţionalist modern. Constatarea aceasta nu sterilizează inovaţiile de necontestat ale lumii bizantine, pe linie ecumenic-imperială, creştină şi feudală. Inovaţiile învederate mai sus nu sînt prelungiri ale antichităţii, decît în sensul în care dezvoltarea istorică tipică este ireversibilă. Pe de altă parte, realizarea la Bizanţ a unor inovaţii cu ajutorul vechilor noţiuni şi adesea exaltîndu-se autoritatea trecutului constituie încă o trăsătură de stil ce trebuie pusă în lumină şi apreciată ca atare. Este o tehnică de care nici Grotius nu se

eliberează îndeajuns, sau de care se eliberează uneori, fără s-o declare în mod deschis [59].

BIBLIOGRAFIE

Battelli = T. Battelli, *Caritas, storia di una parola*, în Rivista di filologia classica, 28 (1950), 117–141.

Baynes B. S. = Norman N. Baynes, *The Byzantine State* (1935); *Eusebius and the Christian Empire* (1933), în *Byzantine Studies and other Essays*, Londra, 1955, 47–66; 168–172.

Baynes B. E. = Norman H. Baynes, *The Byzantine Empire* (1925), Londra–New York, 1958.

Bell = H. I. Bell, *Philanthropia in the Papyri of the Roman Period*, în Collection Latomus 2 (1949) 31–37 (= Hommages à J. Bidez et à Fr. Cumont).

Biondo Biondi = „*Humanitas*" *nelle leggi degli imperatori romani cristiani*, în *Miscellanea G. Galbiati*, 2 (1951) 81–94.

Burdeau = François Burdeau, *L'empereur d'après les Panégyriques latins*, în *Aspects de l'empire romain*, préface de Jean Gaudemet (Travaux et Recherches de la Fac. de droit de Paris, S. sc. hist. 1) 1–33.

Byzantium = N. H. Baynes, H. St. L. B. Moss, *Byzantium. An Introduction to East Roman Civilisation*, Oxford (1948), 1953 (= *Byzanz, Geschichte und Kultur des oströmischen Reiches*, trad. de A. Hohlweg, München, 1964).

C M H = *Cambridge Medieval History*, IV, *The Byzantine Empire*, Part I + II, Cambridge (1966).

Concepto del hombre = M. F. Galano, Fr. R. Adrades, I. S. Lasso de la Vega, *El concepto del hombre en la antigua Grecia*, Madrid, 1955.

Downey = G. Downey, *Philanthropia in Religion and Statecraft in the Fourth Century after Ch.*, în „Historia" 4 (1955) 199–208.

Elias, A., *De notione vocis clementia*, Diss., Königsberg, 1912.

Gaudemet = J. Gaudemet, *Indulgentia principis* (1960), în *Conferenze romanistiche*, Milano, 2 (1967), extras 45 p.

Goodenough = E. R. Goodenough, *The Political Philosophy of Hellenistic Kingship*, în Yale Classical Studies, (New-Haven, 1 (1928) 55-102.

Guarino = A. Guarino, *Equità*, în Novissimo Digesto Italiano, VI, (1960) 619–624.

Haffter = H. Haffter, *Neuere Arbeiten zum Problem der Humanitas*, în Philologus (1956) 287–304.

[59] Vezi poziţia critică a lui Gilbert Dagron 201–202: „Le concept de „philanthropie", de „loi vivante" permettent de remonter aussi haut qu'on voudra dans le passé; mais faire l'histoire de ces idées ne permettra pas d'en comprendre le sens au IVe siècle, tout au plus de les stériliser sous le poids d'une tradition souvent formelle. S'il est vrai que Themistios utilise à chaque page des Discours des notions ou des images qui se rattachent à un passé hellénique très ancien, il est également vrai qu'il les emprunte à Dion Chrysostome, que sa culture (sinon son érudition) ne remonte pas au-delà, qu'elle est historiquement conditionnée. Bien sûr, les mots sont riches d'un passé hellénique, d'implications philosophiques qu'il faut connaître, mais leur emploi n'autorise aucune conclusion. Faire des idées de Themistios un prolongement des idées de Platon, c'est passer frauduleusement de la sémantique à l'histoire".

Harder = R. Harder, *Nachträgliches zur Humanitas*, în Hermes 69 (1934) 64 – 74.

Honig = R. M. Honig, *„Humanitas" und Rhetorik in spätrömischen Kaisergesetzen*, Göttingen (1960).

Hunger = Herbert Hunger, Φιλανθρωπία. *Eine griechische Wortprägung auf ihrem Wege von Aischylos bis Theodoros Metochites*, în Anzeiger der phil-hist. Klasse d. oesterreich. Akad. d. Wiss., Wien (1963), extras 20 p.

Hunger, *Pr.* = Herbert Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunde*, (Wiener Byzantinische Studien, I) Wiena (1964).

Kabiersch = Jurgens Kabiersch, *Untersuchungen zu dem Begriff der Philanthrôpia bei dem Kaiser Iulian* (Klass. Phil. Studien, 21), Wiesbaden (1960), cu o bogată bibliografie finală şi cu analiza literaturii.

Karayannopulos = J. Karayannopulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München, 1958.

Kortenbeutel = H. K. Kortenbeutel, s. v. *Philanthropia*, RE Supl. 7 (1940), 1034.

Krüger = H. Krüger, *Die „Humanitas" und „Pietas" nach den Quellen das röm. Rechts*, în Z ss R. A. 19 (1898) 6–57.

Lenger = M. Th. Lenger, *La notion de „bienfait"* (φιλάνθρωπον) *royal et les ordonnances des rois Lagides*, în *Studi in onore di V. Arangio-Ruiz*, Napoli 1 (1953) 483–499.

Lorenz = Siegfried Lorenz, *De progressu notionis* φιλανθρωπία, Leipzig (1914), cu literatura subiectului.

Maschi = C. A. Maschi, *„Humanitas" come motivo giuridico*, Trieste (1949; 1960).

Michaélidès-Nouaros = G. Michaélidès-Nouaros, *Les idées philosophiques de Léon le Sage sur les limites du pouvoir législatif et son attitude envers les coutumes*, în *Mnemosynon Bizoukidès*, Salonic (1960) 27–54.

Modrzejewski = J. Modrzejewski, notă, *apud* Gaudemet, 16, n. 68.

Monnier = H. Monnier, *Les Novelles de Léon le Sage*, Bordeaux, 1923.

Pétré = Hélène Pétré, *Caritas*, Louvain, 1948.

Pringsheim = Fr. Pringsheim, *Liberalitas*, în *Studi in onore di Emilio Albertario*, I, Milano (1953) 676–677.

Riccobono = S. Riccobono Jr., *Humanitas*, în *Atti del Congresso internazionale di diritto romano e di storia del diritto* (1948), Verona 2 (1953) 209–230, completînd literatura dată de Schulz.

Schubart = W. Schubart, *Das hellenistische Königsideal nach Inschriften und Papyri*, în Archiv f. Papyrusforschung 12 (1937) 1–26.

Schulz = Fritz Schulz, *Prinzipien des römischen Rechts*, München (1934) 128–150 (*Humanität*), cu o preţioasă lit. (vezi trad. engl. 1936 şi ital. 1949).

Sinogowitz = B. Sinogowitz, *Studien zum Strafrecht der Ekloge*, Athen, 1956.

Spicq = C. Spicq, *La Philanthropia hellénique, vertu divine et royale* (*à propos de Tit. III, 4*), în Studia Theologica, Lund, 12 (1958) 169–191.

Staub = J. A. Staub, *Vom Herrscherideal in der Spätantike* (Forsch. z. Kirchen- u. Geistesgeschichte, 18), Stuttgart (1939), XVI + 264 p.

Taeger = F. Taeger, *Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herscherkultes* I–II, Stuttgart (1957–1960).

Tarn = W. W. Tarn, *Alexander's* ὑπομνήματα *and the „World-Kingdom"*, în Journal of Hellenistic Studies, 41 (1921), 1—17.

Treitinger = O. Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfflischen Zeremoniell*, Jena (1938); Darmstadt, (1956). îndeosebi p. 249 — 274.

Tromp de Ruiter = S. Tromp de Ruiter, *De uocis quae est* φιλανθρωπία *significatione atque usu*, în Mnemosyne, NS 59 (1931/2) 271—306, cu literatura subiectului, completînd pe Lorenz.

Waldstein = Wolfgang Waldstein, *Untersuchungen zum Begnadigungsrecht. Abolitio — indulgentia — uenia* (Commentationes Aenipontanae, XVIII), Innsbruck (1964), 240 p.

Pentru Novelele lui Leon VI am folosit ediţia P. Noailles — A. Dain, *Les novelles de Léon le Sage*, Paris, 1944; cf. C. A. Spulber, *Les Novelles de Léon le Sage*, 1934.

Pentru problema sclavilor şi barbarilor, vezi Joseph Vogt, *Sklaverei und Humanität im klassischen Griechenland*, 1953; *Sklaverei und Humanität. Studien zur antiken Sklaverei und ihrer Erforschung*, 1965; *Kulturwelt und Barbaren. Zum Menschenbild der spätantiken Gesellschaft*, 1967.

H. Dahlmann, *Clementia Caesaris*, în Neue Jahrb. f. Wiss. u. Jugendbildung 10 (1934) 17 urm. nu ne-a fost accesibil.

Demetrios S. Constantelos, *Byzantine philanthropy and social Welfare*, New Brunswick N. J. (1968), semnalată de pr. N. Svoronos, n-a putul fi consultată decît în timpul tipăririi textului nostru.

Într-o recentă cronică ştiinţifică de jurnal (Boris Rybak, în Combat, nr. 9 din 4 iulie 1969), „realizarea umanităţii umanitare la care aspiră fiecare" este astfel evocată:

> «Dans une civilisation se fondant sur la démystification, le chemin passe... par le savoir, ... par la raison imaginante. Il y a là mobilisation permanente de la totalité de l'être humain qui se fait donc militant de l'humain; ... nous devons dépasser... ce qu'il y a d'**être** dans l'humain — où nous nous ne reconnaissons que notre nature élémentaire, et.. prendre conscience de notre dimension mentale — de ce qu'il y à d'humain dans l'être»,

---

MONEDE MAI PUŢIN CUNOSCUTE DIN TIMPUL LUI PTOLEMAIOS AL V-LEA EMISE ÎN CIPRU

DE

GH. POENARU BORDEA

În 1965 a ajuns vestea descoperirii la Paphos, cu ocazia săpăturilor arheologice dintr-o mare *villa* romană, a unui tezaur de tetradrahme de argint care se datează între 204 şi 88 î.e.n. [1].

Apreciat din primul moment ca cel mai mare tezaur de monede ptolemaice de argint descoperit pe un şantier, publicarea lui este aşteptată cu interes şi nerăbdare. Monedele au fost descoperite în condiţii stratigrafice clare, sub podeaua camerei XXIII a villei, la circa 40 de centimetri mai jos. Condiţiile în care zăcea amfora în pămînt, cu gura astupată cu o piatră, arată o punere la adăpost făcută cu toată grija, în timp de primejdie.

Cele 2484 de monede sînt emisiuni ale oraşelor din Cipru : Paphos, Kition şi Salamina şi îmbracă întreaga perioadă amintită. Rămîne de rezolvat problema cauzelor îngropării tezaurului. Dacă explicaţia justă este ocuparea Ciprului, în 58 î.e.n., de către romani, se pune întrebarea ce s-a întîmplat între 88 î.e.n., data ultimei monede şi această dată [2]. Numai fotografiile cîtorva monede au fost pînă acum publicate : a unei monede emise în timpul lui Ptolemaios V Evergetes II, bătută la Kition în 138 î.e.n., a uneia de la Ptolemaios IX Alexander I, emisă la Salamina în 112, şi a uneia de la Ptolemaios X Soter, emisă în 111 la Paphos [3].

În aşteptarea publicării integrale a tezaurului, care am dori să cuprindă un număr cît mai mare de inedite şi variante, completînd astfel

[1] Vassos Karageorghis, *Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1964*, în BCH, 89, 1965, p. 289.

[2] Toate datele de mai sus după K. Nicolaou, *Excavations at Nea Paphos — The House of Dionysos, outline of the Campaigns 1964—1965*, în Report of the Department of Antiquities, Cyprus, 1967, p. 104—105.

[3] K. Nicolaou, *A Roman Villa at Paphos*, în Archaeology, 21, 1968, 1, p. 53.

materialul adunat în singurul corpus al acestor monede [4], vom publica aici cîteva monede mai puţin cunoscute din timpul lui Ptolemaios al V-lea (204—180) [5].

Nu putem şti încă în ce proporţie sînt reprezentate, printre cele 2484 de tetradrahme, monedele acestui dinast şi nici nu ne putem da seama de posibilităţile pe care le are tezaurul pentru a completa datele adunate de J. N. Svoronos. Ele sînt oricum de presupus considerabile. Prin semnalarea unor monede mai puţin cunoscute din această vreme aducem o modestă contribuţie la cunoaşterea activităţii monetăriilor din insulă în timpul domniei lui Ptolemaios al V-lea.

Monedele pe care le publicăm se află în colecţia Muzeului naţional de antichităţi al Institutului de arheologie din Bucureşti, în care au intrat înainte de 1916. Deşi lipsesc total indicaţiile privind locul de descoperire sau chiar de cumpărare, putem presupune, pe baza şi a celorlalte exemplare din colecţie [6], că ele au fost cumpărate în Cipru chiar, sau poate pe altă piaţă, dar provenind de acolo. Ne-am putea gîndi la un mic tezaur sau la o parte dintr-un tezaur, fără a putea avea, evident, o certitudine. Examinînd vechea colecţie a muzeului, am putut observa că după această domnie urmează o ruptură cronologică, după care vine o monedă de la Ptolemaios al XIII-lea, din anul 61 î.e.n. Aşa stînd lucrurile eventualul tezaur ar fi oricum din altă grupă decît cel recent descoperit în condiţii ce pot fi considerate ideale. Ne mulţumim pentru moment să publicăm monedele care nu apar în catalogul întocmit de J. N. Svoronos şi pe care le-am numit „mai puţin cunoscute", căci calificativul „monede rare" sau „inedite" ar presupune o anchetă exhaustivă pe care nu am avut mijloacele s-o întreprindem. Nădăjduim că publicarea marelui tezaur descoperit în 1964 o va face, aducînd la zi cunoştinţele noastre cu tot ce s-a publicat între timp.

Cu gîndul că această aducere la zi ar rămîne, fără monedele aflate la Bucureşti, incompletă, anunţăm prezenţa lor şi le publicăm pe cele care urmează:

Ptolemaios al V-lea Epiphanes

Paphos

1) AR.↑. Greut. 14,23 g, diam. 26 mm, inv. 1 261/4 992.
Av. Capul lui Ptolemaios I spre dreapta.
Rv. Vultur spre stînga, pe fulger. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ

---

[4] J. N. Svoronos, Τὰ Νομίσματα τοῦ Κράτους τῶν Πτολεμαίων, I—IV, Atena, 1904—1908.

[5] Agnes Baldwin Brett, *Dated Coins of Ptolemy V*, în ANS Museum Notes, II, 1947, p. 1—11, pl. I—II. În legătură cu cronologia monedelor şi începutul domniei menţine în general datele lui Svoronos.

[6] Există în total 15 monede emise în timpul lui Ptolemaios al V-lea, inv. 1 261/4 988—5 002.

Cîmp stînga, în faţa vulturului LΓ, sub care Π.Γ = 3 = 202 î.e.n.
Svoronos nu cunoaşte monede emise în acest an la Paphos.
Cf. nr. 1 307 şi urm., după monedele cu LB urmează monede cu LE (anii 203 şi 200 î.e.n.).

2) AR. ↑. Greut. 14,22 g, diam. 27 mm, inv. 1 261/4 993. Ca mai sus.

3) AR. ↑. Greut. 14,30 g, diam. 27 mm, inv. 1 261/4 994.
Ca mai sus, dar pe rv. cîmp stînga, jos, LƐ cîmp dreapta, sus, Π. Ɛ = 6 = 199 î.e.n.
Svoronos nu cunoaşte monede emise în anul 6 la Paphos. Cf. nr. 1 310 şi urm., după monedele cu LE urmează monede cu LZ (anii 200 şi 198 î.e.n.).

Salamina

4) AR. ↖. Greut. 14,21 g, diam. 25 mm, inv. 1 261/4 995.
Ca mai sus. În cîmp stînga bonetă de Dioscur, LB şi *Kausia*, în cîmp dreapta bonetă de Dioscur, ΣA. B = 2 = 203 î.e.n.
Cf. Svoronos, 1 324, pl. XLV, 2, cu altă aşezare a simbolurilor : cîmp stînga bonetă de Dioscur, LB, ΣA ; cîmp dreapta bonetă de Dioscur, *Kausia*.

5) AR. ↑. Greut. 14,14 g, diam. 26 mm, inv. 1 261/4 996.
Ca mai sus. În cîmp stînga bonetă de Dioscur, L Ɛ, în cîmp dreapta bonetă de Dioscur, *Kausia*, Ɛ = 6 = 199 î.e.n.

Cf. Svoronos, 1 329, 1 330 ; Pl. XLV, 8 cu altă aşezare a simbolurilor : cîmp stînga bonetă de Dioscur, LƐ, ΣA, în cîmp dreapta bonetă de Dioscur, *Kausia*.

Kition

6) AR. ↖. Greut. 14,14 g, diam. 27 mm, inv. 1 261/5 001.
Ca mai sus. În cîmp stînga KI, măciucă, în cîmp dreapta LIZ. IZ = 17 = 188 î.e.n.
Svoronos nu cunoaşte monede din acest an la Kition. Cf. nr. 1 364 şi urm. după I Ɛ urmează monede din anul IΘ (anii 189 şi 186 î.e.n.).

Polycrates, guvernatorul Ciprului

7) AR. ↑. Greut. 14,19 g, diam. 25 mm, inv. 1 261/4 990. Ca mai sus. În cîmp stînga AΠ în cîmp dreapta ΠO, AP. Cf. Svoronos, 1305, pl. XLIV, 4, dar ΠO, AP în stînga, iar AΠ în dreapta.

Cele cîteva monede de mai sus aduc completări la catalogul întocmit de J. N. Svoronos în două privinţe.

Exemplarele nr. 1, 2 atestă existenţa monedelor bătute la Paphos în anul 202 î.e.n., iar exemplarul nr. 3 pe cea a monedelor bătute în anul 199 î.e.n., completînd cunoştinţele noastre în privinţa activităţii acestei monetării în primii ani din domnia lui Ptolemaios al V-lea Epiphanes. Exemplarul nr. 6 atestă existenţa monedelor bătute la Kition în 188 î.e.n.

Celelalte monede, nr. 4, 5, 7 aduc variante, constînd dintr-o altă aranjare a siglelor, pentru monedele emise la Salamina (nr. 4 şi 5) şi pentru cele emise de Polycrates (nr. 7). Pe moneda nr. 5 lipseşte ΣA, prescurtarea numelui oraşului Salamina, ceea ce constituie o excepţie de la regula în general observată. Nu avem însă dubii în ce priveşte atribuirea, mărturie stau oricum bonetele Dioscurilor.

Încheiem aceste rînduri exprimîndu-ne nădejdea că materialul numismatic aflat în colecţia Muzeului naţional de antichităţi din Bucureşti va putea aduce şi în viitor contribuţii importante la atît de interesanta numismatică a epocii elenistice şi la numismatica greacă îndeobşte. Modestia acestei prime contribuţii nu trebuie să pună sub semnul întrebării afirmaţia de mai sus.

TACITUS, DIALOGUS DE ORATORIBUS, 33,3

PAR

DAN SLUŞANSKI

L'état actuel des manuscrits nous porte à croire que dans le Hersfeldensis, leur source commune, on pouvait lire le passage suivant :

33,3 *Neque enim dum arte et scientia, sed longe magis facultate et eloquentia contineri nec tu puto abnues et hi significare uultu uidentur.*

Dum, qui n'a pas de sens dans ce contexte, est évidemment une corruptèle ; par conséquent les éditeurs se sont efforcés de trouver une émendation convenable. Le premier, Puteolanus, a essayé de contourner la difficulté simplement en éliminant *dum*. Plus tard, en se doutant que sous *dum* il doit y avoir une autre locution à rôle de conjonction (pour faire contrepoids à *longe magis*), les éditeurs ont cherché une solution moins radicale : Dronke proposait de changer *dum* en *solum* [1], Ritter suggérait *tantum* (suivi par Halm seul) [2].

Mais le texte pose une autre difficulté encore, apparemment sans lien avec la première : *contineri* manque de sujet. L'hypothèse s'imposait que le sujet manquant pourrait être en fait *eloquentia*, mais qu'un copiste ignorant a oublié la tilde, à la suite des ablatifs précédents (*eloquentiam* = = *eloquentiā* = *eloquentia*) ; en faisant cette supposition, Rhenanus a été contraint d'admettre que *et* est superflu, il l'a donc éliminé. Ici encore, les éditeurs ultérieurs sont intervenus pour sauver *et*. Tyrwhitt [3] a

---

[1] Suivi par Michaelis, Baehrens, Peter, John, Andresen, Gudeman, Goelzer et Bornecque, Koestermann, Lenchantin de Gubernatis, Michel, Volkmer, et, chez nous, par Mihăileanu et par Mihăescu ; cette solution a l'avantage d'expliquer plus aisément la confusion formelle (*ol* = *d*).

[2] La proposition de Steiner (*tam*) n'a pas eu de succès.

[3] Il y a aussi l'essai fait par Baehrens d'introduire *experientia* ; mais nous ne voyons pas quels arguments solides viendraient à l'appui de cette proposition.

St. Cl, XI, 1969, p. 225–227, Bucureşti

supposé qu'un *usu* est tombé du texte après *et*, d'après le témoignage d'une phrase du voisinage immédiat :

33,5 ... *nisi ut scientiae meditatio, meditationi facultas, facultati usus eloquentiae accedat*[4].

On retrouve, sans exception, le texte ainsi constitué dans toutes les éditions récentes ; le passage a donc pris l'aspect suivant :

33,3 *Neque enim solum arte et scientia, sed longe magis facultate et ‹usu› eloquentiam contineri nec tu puto abnues et hi significare uultu uidentur.*

Nous croyons toutefois que certaines phrases du Dialogue, appartenant en premier lieu à Maternus, suggèrent une intervention plus simple et plus efficace : nous proposons de considérer *dum* comme une corruptèle de *forum*[5].

Du point de vue paléographique la situation n'est pas très claire. Toutefois, pour la minuscule caroline[6], il n'y a pas lieu de préférer *a priori* une explication par *ol* › *d* à celle par *or* › *d* ; le cas n'est pas si simple, car il y a aussi la perte de l'initiale[7] qui reste sans justification. De toute façon, si les données paléographiques ne confirment pas notre supposition, elles ne l'infirment pas non plus ; *forum* a un degré de probabilité franchement égal aux autres variantes proposées.

Sous rapport syntaxique, *forum* nous fournit le sujet de *contineri*, qui, en ce cas, doit être interprété comme un passif proprement dit[8] et non comme une forme médiale , destinée à préciser la situation[9]. On doit donc admettre que, à côté de *forum*, *contineri* forme une image expressive quelque peu marquée[10].

Ensuite, la preuve que les personnages du Dialogue sont bien dessinés et caractérisés avec profondeur est définitivement faite[11]. Démontrée de préférence par des considérants généraux, cette thèse est démontrable aussi par le détail : le vocabulaire de chaque participant à la discussion reflète, non sans diversité, un point de vue bien défini. Dans

---

[4] Ce passage est un climax au début du second discours de Messalla, qui fait l'impression de reprendre les paroles de Maternus ; mais en reprend-il les *mots* eux-mêmes, ou seulement les idées d'ensemble ? D'ailleurs, *usus* n'est pas génuin, ici non plus ; on l'a restitué par conjecture contre le *uis* des manuscrits.

[5] Ce serait la seule faute du copiste. On traduirait donc le texte de la façon suivante : « Car ce n'est pas par l'art et par les connaissances, mais beaucoup plus par la capacité et par l'éloquence que le *forum* peut être maîtrisé ; je ne crois pas que tu le nieras, et eux, ils me semblent m'approuver du regard ».

[6] Dans laquelle était écrit le Hersfeldensis.

[7] Qu'elle soit *s*, *t*, ou, selon nous, *f*.

[8] Huitième catégorie de sens du *Thesaurus* (IV, col. 708,6—709,55), *i.q. coercere, cohibere, frenare*.

[9] Septième catégorie du *Thesaurus* (IV, col. 707,15—708,5), *i.q. consistere*.

[10] Pour *forum* = *i.q. populus*, cf. *Thesaurus*, VI, p. I, col. 1205, 42—67.

[11] Nous citons seulement les ouvrages fondamentaux : K. von Fritz, *Aufbau und Absicht des Dialogus de oratoribus*, Rh. Mus., 81, 1932, p. 275—300 ; K. Barwick, *Der Dialogus de oratoribus des Tacitus. Motive und Zeit seiner Entstehung*, Berlin, 1954 ; R. Syme, *Tacitus*, 2 vols., Oxford, 1958 ; A. Michel, *Le Dialogue des orateurs de Tacite et la philosophie de Cicéron*, Paris, 1962.

cet ordre d'idées, la conscience de la valeur du *forum* pour l'éloquence est un trait caractéristique de Maternus [12] (cf. 33,2 *iuuenes iam et forum ingressuri*... V. aussi 38,2 ; 39,4 ; 40,4 ; 41,1). Tout cela est un reflet de la théorie sur la valeur de la pratique pour l'orateur qui veut dompter son public et c'est justement ce sujet que Messala va développer(chap. 34 et 35) sur l'invitation de Maternus. Il y a aussi les moyens d'expression spécifiques des interventions de Maternus (ses métaphores osées [13], sa brachylogie si typique [14]) qui nous interdisent d'introduire un terme, quel qu'il soit, s'il se rencontre dans un passage appartenant à Messala (c'est ce qui s'est passé avec *usu*) ; et cela *a fortiori* si l'on tient compte que la marque de ce dernier, en bonne tradition cicéronienne, est l'insistance et l'amplification. Ensuite, bien que Messala ait donné suite aux instances de Maternus, il n'est pas nécessaire de croire qu'il en a repris *ad litteram* les termes [15].

Enfin, si l'expression *facultate et eloquentia* paraît trop hardie, on peut démontrer qu'elle reparaît ailleurs et qu'elle constitue, comme telle, un modèle poétique typique pour Maternus (cf. 36,7 *nisi quis ingenio et eloquentia sententiam suam tueretur* et 37,3 *sed ingenio quoque et oratione ualuisse*) [16].

En conclusion, nous croyons que notre proposition de corriger *dum* en *forum* dans le passage en discussion est plus plausible que les conjectures faites jusqu'à présent en raison des cinq motifs suivants :

1) Elle est beaucoup plus économique que toutes les autres solutions.

2) Elle ne fait pas plus de difficultés du point de vue paléographique.

3) Elle ne présente pas de problèmes syntaxiques ; au contraire, l'interprétation du passage s'en trouve facilitée.

4) Elle met en lumière l'équilibre stylistique du texte.

5) Elle tient compte des caractères spécifiques du vocabulaire de Maternus, le personnage le plus important dans l'économie du Dialogue.

Si nous avons dû passer en revue tant d'aspects divers de la structure du *Dialogus*, c'est à l'art de l'auteur, qui a si parfaitement su rendre riche de sens un détail, que la responsabilité en revient.

---

[12] Cela le rattache au point de vue d'Aper qui rappelle, lui aussi, l'importance du public pour l'orateur (cf. 8,3 ; 10,5 et, pour le sens général, 6,3—5). Mais la différence entre Maternus et Aper reste claire : Aper parle du *forum* en tant que scène idéale de l'orateur et de lui-même en particulier ; quant à Maternus, il décrit posément la valeur du *forum* au temps jadis comme théâtre (39,4 *uelut quoddam theatro*) du spectacle oratorique, mais tout cela est extérieur à sa propre personne, qui suit une autre échelle de valeurs.

[13] Cf. l'affirmation de Secundus : 14,2 *poetarum quam oratorum similior oratio.*

[14] V. particulièrement le début du paragraphe 40,2 (*non de otiosa re loquimur*...), dont l'asyndète a poussé quelques éditeurs à postuler une lacune.

[15] Un raisonnement similaire peut être valable pour éviter d'insérer <*artibus*> au paragraphe 33,2 (*nam quibus* <*artibus*> *instrui ueteres oratores soliti sint*...). La reprise du terme au rythme lent de Messalla pourrait être aussi bien un développement de la forme écourtée par Maternus pour plus d'expressivité.

[16] Le parallèle entre *facultas* et *ingenium* et entre *eloquentia* et *oratio* ne sort pas des cadres normaux du rapport rhétorique entre le talent et la réalisation.

STELE FUNERARIA DI UN GIOVANE VITTORIOSO IN UN CONCORSO

DI

GABRIELLA BORDENACHE

In un gruppo di sculture e di frammenti architettonici recentemente trasferito dal Museo d'Arte della Repubblica Socialista Romena al Museo Nazionale di Antichità è passata alle collezioni di quest'ultimo un'interessante stele (fig. 1), purtroppo senza la minima indicazione di provenienza [1].

La stele — di marmo a grana fine, con leggere venature grigie, che sembra provenire dalle cave del Proconneso — è in forma di edicola, costituita da due slanciate ante doriche che sostengono un epistilio e un frontone triangolare con acroteri non decorati; nel centro del frontone il vieto motivo dello scudo. Sull'epistilio abbastanza alto è tracciata, su due linee, una breve iscrizione greca col nome, il patronimico e l'etnico del defunto, in bei caratteri del I—II sec. e.n. Alt. delle lettere cm. 2—2,50.

Εἰσίδοτος Διονυσίου
Μειλήσιος

L'uso del dittongo ει invece del semplice ι (Εἰσίδοτος, Μειλήσιος in luogo di Isidotos, Milesios) non ci permette di stringere piú da presso la cronologia dell'iscrizione, dato che, a cominciare dalla seconda metà del I sec. e.n., le due forme appaiono alternativamente e indistintamente.

Nel centro dell'edicola è rappresentato ad altorilievo il giovane milesio, strettamente avvolto in un himation che lascia scoperti spalla e braccio destro ripiegato sul petto, mentre copre intieramente il braccio

[1] Inv. L. 1178. Alt. m. 1,15; Largh. 0,59; spess. 0,07—0,085. Stato di conservazione relativamente buono. Solo il volto gravemente sbrecciato. Scheggiature non gravi sui pilastri laterali. Spezzato l'acroterio centrale.
Foto Casa Scînteii 568636.

sinistro (nonché la mano), abbandonato lungo il corpo. Alla sua sinistra, sul suolo, sono rappresentate una palma e un'anfora, chiara allusione a una o forse a due vittorie ottenute in un concorso. In contrasto all'immagine del defunto, di una sua accentuata forma plastica e volumetrica, i simboli della vittoria sono espressi a bassissimo rilievo; in tal modo essi entrano discretamente nella composizione, senza squilibrarla (lasciando cioè che l'accento principale cada sempre sull'immagine al centro dell'edicola).

Dal punto di vista tettonico la stele è del tutto estranea ai tipi a noi noti delle città pontiche, mentre si inserisce perfettamente in un gruppo di stele attiche d'epoca romana — preso in esame in uno studio abbastanza recente di Alice Muehsam [2] — che appartiene alla rinascita in Attica, nel I secolo dell'e.n., della tradizione delle stele funerarie a edicola e figure umane ad altorilievo, abbandonata dopo il famoso decreto di Demetrio Falereo del 317/16. In tale gruppo però la nostra stele rimane piuttosto isolata sia per l'eccezionale finitezza del lavoro, sia per la composizione figurativa, anche se ogni elemento di essa è, in sé, ben noto e largamente diffuso nel mondo greco-romano.

Attira innanzitutto la nostra attenzione l'immagine stessa del defunto per lo slancio elastico della figura, per l'insolita accuratezza e chiarezza nel rendimento del mantello, di una sua compostezza tutta classica; l'andamento contrastante delle pieghe che sottolinea il movimento della gamba destra leggermente flessa e portata a lato, con sobrietà e precisione di linee, fa pensare a un modello greco del IV secolo, nella traduzione un po' fredda, accurata e preziosa di un artigiano di gusto neoclassico [3]. Si osservi tuttavia che le pieghe sono ben marcate, ma senza la minima ricerca d'ombra e di luce ottenuta per il tramite del trapano.

La grave erosione del volto impedisce qualsiasi osservazione di carattere iconografico, che ci avrebbe permesso forse di stabilire piú da presso anche l'età del defunto — ἔφηβος o νέος. Soltanto i capelli che cadono sulla fronte in una regolare frangia, piatta e appena ondulata, ci offrono un elemento cronologico utile in un'opera di cosí chiara tendenza classicheggiante; piú che all'epoca giulio-claudia essi sembrano riportarci all'età traianea, nel gusto di una bella testa di fanciullo di provenienza cirenaica, oggi al Museo Britannico [4]. Con questa datazione ben s'accordano, secondo noi, il rendimento del drappeggio che non fa nessuna concessione alle tendenze coloristiche di età antonina e i caratteri paleografici dell'iscrizione.

Pure in forme classicistiche sono espressi i simboli della o delle vittorie, elegantemente disposti presso il giovane milesio. La palma è

[2] *Attic Grave Reliefs from the Roman Period*, in Berytus X, 2, 1953, pp. 55—110. Vedi specialmente le stele Tav. XII; XV; XVI/1; XVII/1—2, 4; XVIII/3; XX; XXI; XXII/2.

[3] Il che risulta in maniera evidente qualora si confronti il nostro panneggio con uno similare di una stele funeraria di buona epoca classica (IV secolo prima dell'e.n.); vedi ad es. Hagen Biesantz, *Die thessalischen Grabreliefs*, L49, Tav. 47.

[4] E. Rosenbaum, *A Catalogue of Cyrenaican Portrait Sculpture*, Leiden, 1960, No 20, Tav. XXI.

Fig. 1 Bucarest, Museo Nazionale di Antichità

un simbolo prediletto in epoca romana; la ritroviamo, generalmente sostenuta nella mano sinistra e appoggiata alla spalla, in statue a tutto tondo, in rilievi o in mosaici, associata a Vittorie, ad aurighi, gladiatori e mimi nonché a giovanetti o a giovani che si cimentavano nei concorsi dei teatri e delle palestre; tanto per restare nel campo dell'arte funeraria vedi ad es., nel già citato gruppo di stele attiche, l'immagine di Praxiteles [5]. Non mancano però esempi di palme fissate in terra, ai piedi del vincitore, in modo piú o meno decorativo, come nella nostra stele [6]. Solo che qui la foglia di palma ha perduto l'aspetto veristico delle sue frangie, generalmente rispettato anche nei piú frettolosi rilievi di serie e assume una forma stilizzata ed elegante, simile piuttosto a una penna d'oca, come quella che orna il capo delle Muse in tutta una serie di sarcofagi. Egualmente ricercata è la forma dell'anfora che ci riporta a prototipi del V secolo prima dell'e.n., in netto contrasto con la forma dei vasi che, insieme ad altri simboli della vittoria — palme e corone — appaiono ad esempio nella ben nota serie dei cataloghi odessitani [7], con la lista degli efebi vittoriosi nei giochi della palestra.

Palma ed anfore sono simboli di vittoria cosí generici che non possono offrirci elementi certi — allo stadio attuale delle nostre conoscenze — per circoscrivere la vittoria di Eisidotos: se in un concorso musicale o nei giochi della palestra. I già citati cataloghi di Odessos, che portano costantemente nei frontoncini gli stessi simboli, ci indurrebbero piuttosto ad accettare la seconda ipotesi.

Abbiamo premesso che non abbiamo notizie sulla provenienza di questa stele; ma il fatto che essa rimane del tutto isolata, dal punto di vista tettonico e stilistico, tra il materiale funerario d'età romana di centri maggiori del Mar Nero quali Tomis, Odessos o Bisanzio (materiale conservato nei Musei di Bucarest e Costanza, Varna, Istanbul) mentre si avvicina strettamente al gruppo sopra citato — ove, tra l'altro, i Milesi sono assai numerosi [8] — ci autorizza a postulare una provenienza attica. La sua presenza in una collezione di Bucarest si può spiegare facilmente col gusto e le possibilità dei grandi collezionisti romeni della fine del XIX e dell'inizio del XX secolo. In questo senso basti ricordare che ad uno di tali collezionisti, il generale Mavros, il Museo Nazionale di Bucarest deve uno dei piú bei pezzi delle sue collezioni, la stele del giocatore di aliossi sempre di provenienza attica [9] del IV secolo prima dell'e.n., che è un *unicum* nella pur ricca e variata serie delle stele attiche.

---

[5] A. Muehsam, *l.s.c.*, Tav. XVII, 2. Per le altre categorie di monumenti l'esemplificazione sarebbe troppo lunga e certamente inutile.

[6] Le palme appaiono piantate in terra specialmente nelle stele dei gladiatori: vedi ad es. la stele frammentaria di Agroikos, conservata nel Museo Nazionale di Bucarest, Gh. Ștefan, in Bul. Științ. Acad. 1948 p. 31 ss.

[7] Mihailov, IGB I, 14, 49—51.

[8] Vedi nella pur limitata illustrazione del s.c. articolo di Alice Muehsam, le Tavv. VIII/3, X/2, XIII/1—2, XV/2, XVI/2, XII/1, XVIII/1,3.

[9] Diepolder, *Die attischen Grabreliefs*, Tav. 28, 2.

NOTE DE LECTURĂ *

DE

D. M. PIPPIDI

21. O FAMILIE DE HISTRIENI LA ATENA, ÎN SECOLUL AL IV-LEA

Cum s-a observat în mai multe rînduri de cercetători [1], şi cum mi s-a întîmplat şi mie s-o relev într-o scriere recentă [2], numărul histrienilor atestaţi pe alte meleaguri decît ale Sciţiei Mici sau în coloniile greceşti din Marea Neagră [3] e surprinzător de mic. Oricare ar fi explicaţia faptului, contrastul cu situaţia constatată la Callatis e, sub acest raport, izbitor, dacă ne gîndim la numărul mare de fii ai acestei din urmă cetăţi risipiţi în epoca elenistică pe întinsul lumii greceşti, fără a exclude Orientul apropiat ori Egiptul lagid [4]. Cu atît mai interesantă apare ştirea după care, în primăvara trecută, cu prilejul lucrărilor de zidărie executate la o locuinţă particulară din Kallithea — mică localitate situată între Atena şi Pireu — s-ar fi descoperit resturile unui important monument funerar din secolul al IV-lea î.e.n., în condiţii ce merită să reţină luarea aminte

---

* Seriile precedente ale acestor *Note de lectură* s-au publicat în Studii Clasice VII, 1965, p. 319—333; VIII, 1966, p. 231—246; IX, 1967, p. 223—237; X, 1968, p. 233—243.

[1] În ultimă instanţă, L. Robert, în Rev. Philologie, XXXIII, 1959, p. 189—191.

[2] StCl VI, 1964, p. 105 (= *Studii de istorie a religiilor antice*, sub tipar).

[3] Cf. cele scrise în Studii clasice VIII, 1966, p. 242—244, în legătura cu histrianul Theodotos al lui Dionysios, onorat la Olbia către sfîrşitul secolului al IV-lea (O. P. Karîškowski, în Sov. Arheologia, XXVIII, p. 154).

[4] Despre legăturile comerciale sau de altă natură ale calatienilor, în vremea indicată în text, vezi *Contribuţii la istoria veche a României* [2] (Bucureşti, 1967), p. 53 şi nota 78; pentru prezenţa lor în Egipt şi în Orientul apropiat, Studii clasice, VI, 1964, p. 105 (= *Studii de istorie a religiilor antice*, sub tipar) şi Dacia, N. S., II, 1958, p. 237—247.

şi despre care voi încerca să dau o idee, întemeiat pe scurta notiţă publicată în această privinţă în periodicul grec Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν (*Athens Annals of Archaeology*)[5].

E vorba de un mormînt somptuos, în chip de *naiskos*, cu coloane înalte de 2 m. şi anteîmpodobite cu o friză pictată, înălţat pe un postament asupra căruia nu ni se dau detalii. Mormîntul era împodobit cu statuile a cel puţin doi membri ai familiei acolo îngropate : un bărbat şi un adolescent (un al treilea fragment de torso, gol, ar putea aparţine unei divinităţi), în jurul cărora s-au mai găsit şi alte elemente ale ansamblului, precum urmează : trei fragmente din *geison*, patru fragmente de epistil, patru fragmente dintr-o friză sculptată înfăţişînd o amazonomachie, două protome leonine rupte din *sima*, — în sfîrşit, trei[6] fragmente dintr-o inscripţie care în ochii noştri reprezintă principalul element al descoperirii.

Textul, pe două rînduri, se citeşte precum urmează :

Νικήρατος Πολυίδο[7] Ἰστριανός
Πολίξενος Νικηράτο.

Ceea ce se înţelege din inscripţia astfel reconstituită e că mormîntul aparţinea unei familii de histrieni, pentru un motiv sau altul stabilită în capitala Aticei. Altfel nu s-ar explica împrejurarea că fiul, Polixenos, e îngropat alături de părintele său Nikeratos, nici grija supravieţuitorilor de a consacra celor doi defuncţi un mormînt de asemenea proporţii, zidit desigur cu cheltuială. Sub acest raport, e semnificativă deosebirea dintre „locuinţa de veci'' abia descrisă şi mormîntul simplu al unei fete histriene decedată şi ea la Atena, către jumătatea secolului I î.e.n. În acest din urmă caz, simpla lespede funerară cu inscripţia : Σίμη Ἀπατουρίου Ἰστριανή[8] îndreptăţeşte presupunerea că — indiferent de identitatea defunctei, de care mi s-a întîmplat să mă ocup cu alt prilej[9] — moartea pare s-o fi surprins în timpul unei călătorii (sau refugiu) departe de patrie şi de ai săi, întorşi să-şi continue viaţa în cetatea de la gurile Dunării.

Revenind la descoperirea care-mi prilejuieşte aceste reflecţii, menţionez că — după aprecierea celor ce le-au examinat — caracterele stilistice ale fragmentelor de sculpturi şi de piese arhitectonice ar data mormîntul în secolul al IV-lea (fără altă precizare). În realitate, mi se pare că

---

[5] I, 1968, p. 35—36, cu completările de la paginile 108 şi 212. Ţin să exprim aci viile mele mulţumiri profesorului Georges Daux, directorul Şcolii Franceze din Atena, pentru bunăvoinţa de a fi făcut să-mi parvină o fotocopie a articolului citat.

[6] În fasciculul I 1 al revistei Ἀρχαιολ. Ἀνάλεκτα se menţionează numai două frînturi ale inscripţiei, singurele cunoscute în momentul redactării notiţei. Abia descoperirea celui de-al treilea fragment, semnalată în fasciculul 2 al publicaţiei, ne-a dat prilejul să cunoaştem etnicul Ἰστριανός, atît de interesant pentru istoria coloniei noastre.

[7] În prima ediţie a inscripţiei (Ἀρχαιολ. Ἀνάλεκτα I 1, p. 35), E. K. Tsirivakos, arheologul însărcinat cu continuarea cercetărilor, citea în acest loc : Πολυξένο. Completările din fasc. 2, împreună cu adaosul etnicului, înlocuiesc lectura anterioară cu cea reprodusă în text.

[8] IG II/III^2 8941.

[9] *Contribuţii la istoria veche a României*^{2}, p. 285 şi nota 63.

inscripţia permite o încadrare cronologică mai riguroasă, în sensul că ductul literelor şi, mai ales, genitivul în *omicron* al celor două patronimice situează monumentul în prima jumătate a secolului, cel mai tîrziu către jumătatea lui [10]. E vremea cînd, după revoluţia democratică din veacul precedent, Histria cunoaşte o înflorire materială şi culturală deosebită; cînd emisiunile monetare ale cetăţii se succed cu o abundenţă impresionantă şi cînd familii cu vază — ca aceea a lui Theoxenos, pomenită nu o dată în inscripţiile vremii — consacră lui Apolo un templu de care se vorbeşte mai departe în aceste însemnări [11]. Nu trebuie să ne mirăm, în asemenea condiţii, dacă — pentru motive pe care nu le vom şti probabil niciodată — unul din histrienii cu stare ai acelor ani hotăra să-şi sfîrşească zilele în oraşul cel mai de frunte al Greciei sau dacă, venit să-şi vadă de treburi în Atica, într-o vreme cînd relaţiile comerciale dintre Pireu şi lumea pontică atingeau o intensitate niciodată întrecută în vreo altă epocă, se îndemna să-şi întemeieze aci rosturi statornice.

Oricum ar sta lucrurile în această privinţă, semnificativă mi se pare, în primul rînd, împrejurarea că Nikeratos — despre care nu ni se păstrează ştiri în inscripţiile histriene şi al cărui părinte, Polyidos, nu-i nici el cunoscut din vreo mărturie anterioară — trăia în secolul al IV-lea, ca Theodotos al lui Dionysios, histrianul onorat la Olbia în jurul aceleiaşi date [12]. În al doilea rînd, faptul că amploarea mormîntului şi reala lui valoare artistică revelă la aceşti greci de margine — împreună cu inevitabila pornire de a manifesta public bogăţia agonisită şi strălucirea spiţei — un grad de cultură apreciabil şi un bun gust de netăgăduit.

22. FRĂMÎNTĂRI POLITICE ŞI SOCIALE ÎN HERACLEEA PONTICĂ

Informaţiile oferite de izvoare în legătură cu viaţa politică ori cu luptele sociale din sînul cetăţilor pontice sînt ca şi inexistente, în cele mai multe cazuri totul reducîndu-se la pomenirea mai mult sau mai puţin explicită a tulburărilor de pe urma cărora în cutare sau cutare localitate funcţionarea normală a instituţiilor a avut de suferit sau aprovizionarea locuitorilor a devenit anevoioasă [1]. Despre împrejurările concrete ale frămîntărilor sau despre urmările acestora nu ni se spune niciodată nimic, şi aceasta conferă un interes cu atît mai mare puţinelor ştiri pe care, în aceeaşi ordine de idei, ni le-au păstrat autori ca Aristotel, în *Politica*, sau Aineias „Tacticianul" în ale sale Πολιορκητικά.

Cu privire la Heracleea Pontică — a cărei agitată istorie pare s-o fi semnalat atenţiei unui mare număr de filozofi şi istorici din epocile

[10] Meisterhans-Schwyzer, *Grammatik der attischen Inschriften* [3] (Berlin, 1900), p. 6, 63.
[11] P. 238 urm. Cf. *Geţi şi greci la Dunărea-de-jos*, Bucureşti, 1965, p. 178–180.
[12] Mai sus, nota 3.

[1] Cu titlu de exemple, cf. fragmentul publicat în *Histria I*, p. 498, nr. 4, iar pentru Chersonesos şi Olbia, decretele IPE I[2] 34 şi 355.

clasică și elenistică [2] — Aristotel ne informează că lupta pentru putere a îmbrăcat în ea un caracter violent și că, în mai multe rînduri, democrații au înlăturat pe oligarhi sau aceștia din urmă au uneltit împotriva regimului popular instaurat în cetate [3]. În ordinea citării lor în text, episoadele menționate sînt următoarele :

V 5,1304 b 31 urm. : „Democrația a fost înlocuită în Heracleea, la scurtă vreme după întemeierea coloniei, din pricina demagogilor : aceștia asupreau pe cetățenii cu vază, obligîndu-i să plece din oraș ; dar, unindu-și forțele și izbutind să se întoarcă, exilații au răsturnat cîrmuirea democratică".

V 6, 1305 b 1 urm. (pasaj în care e vorba și de Histria și de care am mai fost adus să mă ocup [4]) : în regimurile oligarhice pînă și bogații, împiedicați să ia parte la conducere, sînt împinși să se răscoale. Astfel s-a întîmplat la Massalia, la Istros și în Heracleea, „unde, pînă la urmă, puterea a ajuns în mîinile a șase sute de cetățeni" (așadar o oligarhie mai puțin strictă).

V 6, 1305 b 33 urm. Cînd oligarhii monopolizează pînă și împărțirea dreptății, împiedicînd ca judecătorii să fie luați din întreg corpul cetățenesc, nemulțumirea populară poate duce „la răsturnarea constituției, așa cum s-a întîmplat în Heracleea Pontică".

V 6, 1306 a 36 urm. „Judecarea unei pricini a dat loc la tulburări în Heracleea Pontică... unde judecătorii condamnaseră pe Evetion pentru adulter : nu fără temei, dar însuflețiți și de patimă politică".

Într-un ultim pasaj — VII 6, 1327 b 11 urm. —, referitor la rolul mariandynilor în echipajele flotei heracleote, Aristotel aruncă o lumină interesantă asupra structurii demografice a cetății care ne reține atenția, dar nu ne spune nimic despre starea de spirit a indigenilor, ținuți într-o condiție vecină cu robia [5], nici despre vreo încercare a acestora de a obține un statut politic mai favorabil. Vom reține deci, pentru problema asupra căreia ne-am oprit atenția, primele patru pasaje amintite, — în realitate trei, dacă ne gîndim că, fără îndoială, aluziile din V 6, 1305 b și V 6, 1306 a se referă la aceleași evenimente.

În aceste condiții, ce aflăm de la Aristotel cu privire la viața politică a Heracleei Pontice? — În primul rînd, faptul că regimul democratic pare să se fi introdus în cetate de timpuriu, dar că de-a lungul timpului a fost în mai multe rînduri atacat și chiar înlocuit. Mai departe, că oligarhii — ca pretutindeni — s-au lăsat aduși să abuzeze de puterea lor, exclu-

[2] Între alții, Platon, *Legi*, VI 776 c—d ; Nymphis, în FHG, III, p. 13 ; Poseidonios la Athenaios, VI 263 c (= FHG, III, p. 267) ; Strabo, *Geogr.*, XII 3,4.

[3] Cu privire la interesul manifestat de Stagirit constituțiilor unui mare număr de cetăți coloniale, vezi Raymond Weil, *Aristote et l'Histoire*, Paris, 1960, p. 255 urm. (pentru Heracleea Pontică, p. 277 urm.).

[4] În această privință, vezi mărturiile citate în nota 2 și considerațiile mele în *Contribuții la istoria veche a României* [2] p. 130—131.

[5] Pentru o situație asemănătoare la Massalia, vezi pasajul din *Politica*, V 6, 1305 b 2 urm. (citat mai sus), de completat cu VI 7,1321 a 29 urm.

zînd sărăcimea de la împărţirea dreptăţii şi împiedicînd pînă şi pe cetăţenii cu stare să participe la magistraturi. Dacă nu uităm că pînă şi după reforma amintită de Aristotel conducerea cetăţii era în mîinile unui grup de şase sute de persoane, nu-i greu să ne închipuim cît de restrîns trebuie să fi fost numărul familiilor cu depline drepturi în regimul anterior.

Situaţia astfel descrisă nu se deosebeşte desigur de a celor mai multe cetăţi pontice în vremea independenţei lor, chiar dacă amănuntele ne scapă şi chiar dacă nu o dată ne găsim în imposibilitate de a încadra cronologic unele întîmplări. Cu titlu de curiozitate, amintesc evenimentele din Chersonesul Tauric la care se face aluzie într-un document pe care am mai avut prilejul să-l citez [6], ori aluzia învăluită dintr-o inscripţie oraculară în care stăruie ecoul ,,uneltirilor'' urzite împotriva regimului popular din Callatis, înăbuşite — sîntem lăsaţi să înţelegem — cu sprijinul divinităţilor tutelare ale activităţilor publice în cetăţile greceşti : Hermes Agoraios şi Themis Agoraia, precum şi a unui întreg şir de zei şi zeiţe Ὑπερδέξιοι şi Ὑπερδέξιαι[7]. În ce fel se va fi ajuns la înlăturarea ameninţării (şi, de bună seamă, la pedepsirea vinovaţilor) textul nu ne-o spune şi trebuie s-o regretăm. Cu atît mai interesant apare, în aceste condiţii, un pasaj din *Poliorceticele* lui Aineias asupra căruia nu ştiu să se fi atras vreodată atenţia [8] şi în care, referindu-se la un episod din istoria Heracleei evocată înainte, ,,Tacticianul'' ne dezvăluie una din căile folosite de democraţii la putere pentru a-şi slăbi adversarii şi a-i împiedica să devină primejdioşi.

,,Într-o vreme cînd Heracleea Pontică era cîrmuită democratic — ni se spune — iar bogaţii unelteau împotriva poporului cu gîndul să-l atace, conducătorii norodului, simţind cele ce se pregăteau, au convins mulţimea ca în locul celor trei triburi, cîte existau în acel moment, fiecare cuprinzînd cîte patru grupe de o sută de cetăţeni, să adopte o împărţire a corpului cetăţenesc în şaizeci de ,,sute'', între care să fie împrăştiaţi cei cu stare fie pentru îndatoriri ostăşeşti, fie pentru alte slujbe. S-a întîmplat deci şi aci ca bogaţii să fie împărţiţi şi ca în fiecare ,,sută'' să se găsească puţini de-ai lor printre mulţi oameni din popor'' (παραπλησίως δὲ ἐν Ἡρακλείᾳ τῇ ἐν τῷ Πόντῳ, οὔσης δημοκρατίας καὶ ἐπιβουλευόντων τῶν πλουσίων τῷ δήμῳ καὶ μελλόντων ἐπιτίθεσθαι, προγνόντες οἱ προστάται τοῦ δήμου τὸ μέλλον, οὐσῶν αὐτοῖς τριῶν φυλῶν καὶ τεσσάρων ἑκατοστύων ἔπεισαν τὸ πλῆθος ἑξήκοντα εἶναι ἑκατοστύας, ἵνα ἐν ταύταις καὶ ἐς τὰς φυλακὰς καὶ εἰς τὰς ἄλλας λειτουργίας φοιτῶσιν οἱ πλούσιοι. συνέβαινεν καὶ ἐνταῦθα διεσκεδασμένους, εἶναι τοὺς πλουσίους καὶ ἐν ταῖς ἑκατοστύσιν ὀλίγους ἑκάστοθε παραγίνεσθαι ἐν πολλοῖς δημόταις) [9].

---

[6] IPE I² 355.

[7] D. M. Pippidi, în BCH, LXXXVI, 1962 (II), p. 521 urm. (acum în urmă şi în *Studii de istoria religiilor antice*, sub tipar).

[8] Textul nu e pomenit la Weil, *op. cit.*, p. 278, nici la Bengtson, Historia, XI, 1962, 458—468 (cf. Studii clasice, X, 1968, p. 240). Lipseşte şi la Ruge, s.v. *Herakleia* (19), RE VIII, col. 433—434.

[9] Πολιορκητικά XI 10 a (Hunter-Handford).

Fireşte, nu-i uşor de spus dacă ne găsim înaintea unui expedient sau a unor măsuri menite să dureze şi să influenţeze funcţionarea regimului democratic în cetatea megariană : a unui vicleşug de război civil sau a unei reforme constituţionale. Personal, înclin spre ultima interpretare şi, fără să încerc o demonstraţie imposibilă în condiţiile prezente ale documentării, nu pot să nu-mi exprim părerea că în textul abia reprodus e vorba de una din condiţiile de bază ale implantării într-o cetate greacă a regimului democratic : înlocuirea triburilor gentilice, în care precumpăneau aristocraţii, prin triburi teritoriale, ceea ce echivala cu împrăştierea nobililor în masa mare a cetăţenilor puşi să supravegheze pe adversari şi să-i împiedice de la orice acţiune concertată. Exemplul venea din Atena lui Clisthene unde, către sfîrşitul secolului al VI-lea, cele patru triburi ,,ioniene'' fuseseră înlocuite prin zece triburi teritoriale, a căror întocmire şi ale căror nume le cunoaştem mulţumită mărturiilor epigrafice. Dar de-a lungul timpului precedentul fusese urmat în atîtea rînduri încît, cum se exprimă undeva Glotz, ,,în secolul al V-lea o revoluţie democratică se recunoaşte după aceea că în cetatea respectivă masa cetăţenilor e împărţită în zece triburi'' [10].

În situaţia din Heracleea, aşa cum e descrisă de Aineias, două sînt indicaţiile de natură a sprijini interpretarea propusă : numărul iniţial al triburilor, care corespunde numărului triburilor gentilice în cetăţile doriene (*Hylleis*, *Dymanes*, *Pamphyloi*), şi numărul ,,sutelor'' organizate prin reformă, lesne adaptabil la sistemul zecimal, fie că presupunem zece triburi cu cîte şase ,,sute'' fiecare, fie şase triburi împărţite în cîte zece ,,sute''.

Singurul element de îndoială e oferit de împrejurarea că regimul democratic ne apare înscăunat în momentul cînd se procedează la reorganizarea corpului cetăţenesc [11], cîtă vreme în Atica aceasta face parte din măsurile prin care ia fiinţă puterea populară. Dar să se fi realizat oare asemenea reforme, în lumea greacă, de fiecare dată la fel? Şi nu-i mai firesc să presupunem că împrejurări de care astăzi n-avem ştiinţă au putut influenţa în chip hotărîtor natura deciziilor şi pînă şi comportarea claselor în luptă?

23. DESPRE PĂTRUNDEREA STILULUI DORIC LA HISTRIA ŞI DESPRE UNELE VECHI INSCRIPŢII HISTRIENE

Au trecut neobservate (oricum, nu de ajuns de relevate şi discutate) studiile de istorie a arhitecturii eline din Dobrogea tipărite de la un timp

---

[10] G. Glotz, *Histoire grecque*, I (Paris, 1926), p. 473, n. 228.

[11] În cartea-i mai sus citată, Raymond Weil presupune că evoluţia constituţională a Heracleei ar fi avut loc precum urmează : democraţie, oligarhie strictă, oligarhie lărgită. E evident însă că, în fapt, succesiunea regimurilor nu va fi fost atît de rectilinie şi că la aceste forme de guvernămînt clasice trebuie adăugată cel puţin ,,tirania'' lui Clearchos şi a urmaşilor săi, care ocupă cea mai mare parte a secolului al IV-lea (Glotz-Cohen-Roussel, *Histoire grecque*, IV 1 (Paris, 1938), p. 17–19).

cu regularitate de arhitectul Dinu Theodorescu. Şi totuşi, alături de scrierile Gabriellei Bordenache privind sculptura aceleiaşi regiuni în perioadele elenistică şi romană, publicaţiile la care mă refer reprezintă singurele contribuţii de preţ la istoria artei antice publicate vreodată — sau numai de foarte multă vreme — în ţara noastră (nu includ în această apreciere lucrările despre trofeul de la Adamklissi, începînd cu Tocilescu-Benndorf-Niemann, pentru că privesc un unic monument, oricît de important, şi pentru că în fiecare partea tehnic-inginerească şi de interpretare istorică întrece cu mult pe cea de exegeză artistică).

Despre cauzele acestei carenţe, cu totul regretabile, am mai avut prilejul să-mi spun părerea. Astăzi amintesc numai lipsa unui învăţămînt organizat de istoria artei greco-romane în institutele noastre de învăţămînt superior, precum şi imposibilitatea pentru tinerii atraşi de acest interesant obiect de studiu de a se pregăti la şcoala unor buni maeştri şi în contact cu monumentele şi muzeele din ţările clasice. Pînă ce nu vom avea un institut de cercetări istorice şi arheologice la Atena, sau pînă ce Şcoala română din Roma nu-şi va fi redeschis porţile, e greu de sperat că vom putea forma arheologi clasici de talie internaţională sau că vestigiile de artă veche descoperite pe pămîntul ţării vor putea fi explicate şi publicate în condiţii corespunzătoare.

Ca să mă întorc însă la studiile lui Dinu Theodorescu (care n-a avut nici el parte de ajutorul pe care-l merită, după o pregătire teoretică solidă şi după o activitate de teren cum nu se poate mai bine începută), trebuie să subliniez nu numai împrejurarea că problemele spre care-şi îndreaptă atenţia sînt în general judicios alese, dar că fiece contribuţie pe care ne-o oferă reprezintă oarecum o lucrare de salvare : cînd a unui monument pe cale de degradare (ca aşa-zisele „terme'' de la Mangalia, care-şi aşteptau publicarea de mai bine de o jumătate de veac şi care s-au dovedit a fi o basilică de un plan original şi de o însemnătate istorică deosebită [1], cînd a unor fragmente arhitectonice păstrate de multe zeci de ani în depozitele muzeelor, niciodată privite cu luare aminte şi cu atît mai puţin studiate [2].

Însemnătatea neobişnuită a cercetărilor de care vorbesc apare limpede cui nu pierde din vedere că — cu rarisime excepţii — monumentele de arhitectură veche aflate pe teritoriul ţării noastre nu-s numai toate la pămînt, dar reduse la rare *membra disiecta*. Pe un şantier de însemnătatea Histriei, cîte-s zidirile *greceşti*, mai mari sau mai mici, a căror dată a putut fi fixată şi al căror aspect a putut fi şi el stabilit în chip verosimil? — Atît de puţine încît mă pot dispensa de a le înşira, oricîte surprize ne-ar rezerva

---

[1] *L'édifice romano-byzantin de Callatis*, în Dacia, N.S., VII, 1963, p. 257—300.

[2] *O acroteră arhaică la Histria*, SCIV, XV, 3, 1964, p. 369—381 ; *Un fragment arhitectural ceramic, cu ove, la Histria*, SCIV, XVI, 1, 1965, p. 163—168 ; *Trois étapes dans l'évolution du chapiteau dorique grec à Histria*, Dacia, N.S., IX, 1965, p. 147—161 ; *Remarques sur la composition et la chronologie du kymation ionique suscitées par quelques exemplaires découverts à Histria*, Dacia, N.S., XI, 1967, p. 95—120.

de-aci înainte explorarea în continuare a Zonei sacre [3]. În aceste condiţii, încercările lui Dinu Theodorescu de a descoperi — la capătul unui examen deopotrivă tehnic şi artistic — data, aspectul iniţial şi rostul constructiv al atîtor piese fără stare civilă, niciodată studiate înainte din lipsă de specialişti calificaţi, merită toată lauda, dar mai merită şi să fie imitate. Întrucît împrejurări istorice vitrege ne-au lipsit de putinţa de a admira aievea templele şi clădirile publice care împodobeau oraşele noastre pontice înainte şi după cucerirea romană, ne rămîne posibilitatea de a le reconstitui la planşetă, de a le transforma în machete şi de a împodobi cu ele muzeele şi expoziţiile. În această direcţie, încercarea veche de cîţiva ani a Gabriellei Bordenache de a surprinde şi de a descrie unele aspecte ale activităţii edilitare la Tomis, în secolul al II-lea al erei noastre [4], trebuie socotită ca deschizătoare de drum. Aplicat de Dinu Theodorescu unor fragmente arhitectonice din epocile arhaică şi clasică ale Histriei, acelaşi efort de înţelegere şi de transpunere în imagini a atîtor monumente definitiv pierdute se dovedeşte nu numai o excelentă cale de investigaţie ştiinţifică, dar, practic, singurul nostru mijloc de a ne reprezenta aspectul artistic şi urbanistic al celei mai vechi cetăţi de pe ţărmul de apus al Mării Negre, în cea mai veche a ei perioadă de vieţuire istorică.

Atîtea consideraţii introductive ar părea să anunţe o mai lungă zăbavă asupra lucrărilor a căror însemnătate încerc s-o relev. În realitate — şi fără a exclude o eventuală revenire asupra altuia din rezultatele studiilor de arhitectură histriană ale lui Dinu Theodorescu —, ceea ce sînt îndemnat să reţin astăzi sînt concluziile autorului cu privire la un fragment de epistil descoperit cu aproape un veac în urmă [5], dar a cărui înţelegere — din păcate — n-a făcut nici cel mai neînsemnat progres de la publicarea lui de Tocilescu şi Pârvan. Vorbind de ediţiile celor doi înaintaşi, trebuie să adaug de altfel că interesul lor exclusiv se îndrepta spre textul săpat pe piatră, al cărui cuprins singur le apărea susceptibil să ne dea ştiri despre trecutul cetăţii unde a fost aflat [6]. Această inscripţie monumentală (căci e vorba de pisania unui edificiu religios) are următorul conţinut: „Feciorii lui Hippolochos al lui Hegesagores — Xenocles şi Theoxenos — închină acest lăcaş lui Apolo Tămăduitorul în anul sacerdoţiului lui Hegesagores, fiul lui Theodotos" —

Ἱππολόχου παῖδες τοῦ Ἡγησαγόρεο Ξενοκλῆς καὶ Θεόξενος
Ἀπόλλωνι Ἰητρῶι ἐπ' ἱέρεω Ἡγησαγόρεο τοῦ Θεοδότου.

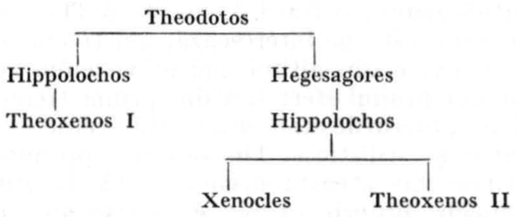
[3] Pentru fazele mai vechi ale cercetării, D. M. Pippidi, în *Histria I* (Bucureşti, 1954), p. 231—278, şi Dacia, N.S., VI, 1962, p. 139—156; pentru cele mai noi săpături, Gabriella Bordenache în Materiale, IX—X (în curs de apariţie). O privire de ansamblu asupra rezultatelor şi o încercare de încadrare a întregului sector în istoria Histriei clasice, şi în cartea-mi recentă *I Greci del Basso Danubio*, Milano, 1969.

[4] *Attività edilizia*, în Dacia N.S., IV, 1960, p. 255.

[5] *Date noi în legătură cu pătrunderea stilului doric la Histria*, în SCIV, XVI, 1965, p. 481—498.

[6] Gr. Tocilescu, AEM, XI, 1887, p. 38, nr. 43; V. Pârvan, *Histria IV* (Bucureşti, 1916), p. 536.

Sumarele indicaţii ale lui Tocilescu nu contribuie cu nimic la înţelegerea inscripţiei, iar singurele elemente asupra cărora zăbovea atenţia lui Pârvan (completîndu-le cu informaţii oferite de baza statuii de cult a zeului, descoperită în prima campanie de săpături la Histria [7]) sînt de ordin prosopografic. Întemeiat pe acest ansamblu de date, autorul *Geticelor* încerca să reconstituie arborele genealogic al familiei de ctitori, pe care aveau să-l precizeze descoperiri ulterioare şi care astăzi se prezintă precum urmează :

În schimb, natura ctitoriei celor doi nepoţi ai lui Hegesagores, ori înfăţişarea-i probabilă şi locul pe care-l va fi ocupat în ansamblul clădirilor religioase ale Histriei, sau data aproximativă a monumentului, —toate întrebări de o evidentă însemnătate pentru istoria Histriei clasice, — n-aveau să-şi găsească răspuns pînă la studiul care-mi prilejuieşte aceste reflecţii.

Despre destinaţia clădirii indicaţiile inscripţiei sînt clare şi n-au a ne reţine atenţia decît în măsura în care — un sanctuar al lui Apolo existînd în Histria din primele timpuri ale coloniei, iar arhitrava datînd cu multă probabilitate de la sfîrşitul epocii clasice [8] — trebuie să admitem că zidirea căreia-i aparţinea n-a putut fi marele templu al Tămăduitorului, pomenit în atîtea documente locale. La argumentul cronologic se adaugă ieftinătatea materialului (calcar în loc de marmură) şi dimensiunile relativ modeste ale clădirii, aşa cum rezultă din calculele minuţioase ale lui Theodorescu. Concluzia ar fi că arhitrava n-a făcut desigur parte din principalul edificiu religios al oraşului şi că, aşa cum sugeră autorul ale cărui vederi le rezum, ne-am găsi fie în faţa unui „portic cu interax lărgit", fie a unui „propylon de tipul distyl *in antis*" (sau, tot atît de bine, a unui „propylon tetrastyl cu axul median mai mare) : oricum, o clădire de importanţă secundară în raport cu alte clădiri de cult histriene, menită poate să înfrumuseţeze incinta templului celui mai venerabil al oraşului, a cărui aşezare e încă subiect de discuţie.

Interesantă e şi încadrarea cronologică a monumentului, pe care Theodorescu înclină să-l atribuie celei de-a doua jumătăţi a secolului al IV-lea, împingînd precizia pînă la afirmaţia că ar fi fost înălţat în cel de-al treilea pătrar al veacului mai curînd decît spre sfîrşitul lui [9]. Această

[7] *Histria IV*, p. 533 urm., nr. 1.
[8] S. Lambrino, în Dacia, III—IV, 1927/32, p. 391 urm.
[9] *Art. cit.*, p. 496.

încheiere contrazice părerea lui Pârvan, întemeiată pe caracterele paleografice ale dedicației, potrivit căreia zidirea înălțată de Xenocles și Theoxenos ar fi fost mai timpurie, și deci din prima jumătate a secolului al IV-lea [10]. În mintea învățatului, această apreciere se lega desigur de data de el atribuită statuii de cult a lui Apolo, amintită înainte, a cărei dedicație, săpată pe soclu, e astăzi încă socotită de cercetători drept cea mai veche inscripție histriană. Într-adevăr, dacă ne raportăm la arborele genealogic schițat pe pagina precedentă, e ușor de văzut că între Theoxenos I, donatorul statuii zeului, și frații Xenocles și Theoxenos II, ctitorii monumentului al cărui epistil ne interesează, n-a trecut decît o generație. Admițînd că primul text e din ultimii ani ai veacului al V-lea, al doilea n-ar putea fi decît din primul sfert sau din prima treime a celui de-al IV-lea.

În realitate, lucrurile stau altfel, cîtă vreme — sprijinit pe argumente de ordin tehnic și stilistic — Theodorescu propune pentru arhitravă o datare mai tîrzie, iar aceasta e confirmată de grafia inscripției în care genitivul numelor proprii în -ος e scris în chip consecvent -ου. Inovația de care vorbesc nu apare în inscripțiile grecești înainte de jumătatea secolului al IV-lea și nu se generalizează decît în a doua jumătate a acestui veac [11], ceea ce, evident, e un argument serios în favoarea ultimei cronologii.

Lucrurile nu se opresc însă aci, în sensul că această coborîre a datei arhitravei atrage după sine o coborîre corespunzătoare a datei statuii dedicate de unchiul după tată al celor doi donatori, Theoxenos fiul lui Hippolochos. Despre statuie, pe urmele lui Pârvan, s-a admis de cei mai mulți că ar fi fost consacrată în secolul al V-lea, — poate în ultimii ani ai veacului, — și aceeași părere se întîlnește în vremea din urmă și la Lilian H. Jeffery, autoarea unei foarte importante lucrări privind *Scrierile locale în Grecia arhaică* [12]. Despre baza statuii lui Apolo Ἰητρός, ca și despre o altă bază histriană în cinstea Latonei [13], Miss Jeffery notează că sînt scrise „in good Ionic letters of the second half of the fifth Century" [14], ceea ce, în mod firesc, ne duce pînă în pragul secolului al IV-lea. Ar fi naiv să ne închipuim însă că, începînd cu anul 400, scrisul ionic s-ar fi schimbat, sau că în stadiul prezent al cunoștințelor am fi în stare să deosebim între o inscripție milesiană săpată *imediat înainte* și alta săpată *imediat după* anul reformei lui Archinos, cînd alfabetul ionic devine alfabetul oficial al Atenei și, pe această cale, alfabetul cel mai folosit în întreaga lume greacă [15].

---

[10] *Histria IV*, p. 536.

[11] Meisterhans-Schwyzer, *Grammatik der attischen Inschriften* [3], p. 6, 63 (și mai sus p. 235),

[12] *The local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.*, Oxford, 1961.

[13] Mai sus nota 8.

[14] *Op. cit.*, p. 368.

[15] Despre această măsură menită să dea rezultate incalculabile în dezvoltarea culturii grecești și europene, cf., în ultimă instanță, Margherita Guarducci, *Epigrafia greca* I (Roma, 1967), p. 85 urm. (*La prevalenza dell'alfabeto milesio e la riforma „euclidea"*).

Situaţia reală e alta. Dacă — teoretic — frumoasa bază de marmură neagră ar putea fi din ultimul pătrar al secolului al V-lea, datarea ei în primul sfert al secolului al IV-lea nu ridică obiecţii, ba pare chiar recomandată de legătura indiscutabilă dintre acest monument şi cel studiat de Theodorescu. Despre genitivul în —ο, folosit consecvent în inscripţia mai veche, am arătat că se menţine pînă către jumătatea secolului, iar cît priveşte ductul literelor, o simplă privire asupra inscripţiei de pe altarul delfic al chioţilor [16], sau de pe templul Atenei Polias din Priene [17], închinat de Alexandru în 334, dovedeşte, dacă mai era nevoie, că daniile lui Theoxenos şi ale nepoţilor lui se situează — la interval de o generaţie — în secolul al IV-lea, ceea ce ne obligă să revizuim în întregime cronologia îndeobşte admisă pentru activitatea acestei familii de evergeţi [18].

O ultimă observaţie, înainte de a încheia, în legătură cu vechimea inscripţiilor histriene pe piatră actualmente cunoscute. Dacă baza statuii lui Apolo nu mai poate fi atribuită cu certitudine secolului al V-lea şi dacă arhitrava care ne-a prilejuit aceste reflecţii pare să fie cu aproape o jumătate de veac mai nouă, care sînt mărturiile scrise cele mai vechi descoperite pînă în acest moment în cetatea de pe ţărmul lacului Sinoe? Evident, un răspuns circumstanţiat presupune o cercetare mai îndelungată. Pînă la publicarea studiului la care mă gîndesc, menţionez — în ordine cronologică şi fără să stărui asupra unui întreg lot de inscripţii ceramice, toate din epoca arhaică — un disc de piatră inedit, scris pe ambele feţe, fără îndoială din secolul al VI-lea; un fragment de dedicaţie, inedit şi el, de pe la jumătatea secolului al V-lea sau mai vechi, găsit sub podeaua templului refăcut al lui Zeus Polieus; în sfîrşit, frumoasa epigramă pentru Hediste, fiica lui Evagoras, editată şi comentată într-un fascicul mai vechi al Studiilor clasice [19], pe care Werner Peek înclină s-o atribuie veacului al IV-lea [20], dar pe care, în ce mă priveşte, nu şovăi s-o consider cea mai veche inscripţie histriană pînă acum publicată.

24. ΛΑΜΠΡΟΤΑΤΗ ΠΟΛΙΣ

Despre epitetul „preastrălucită cetate", aplicat Histriei în inscripţiile posterioare domniei lui Caracalla, mi s-a întîmplat să scriu, pe urmele lui Pârvan, că ar fi făcut obiectul unei concesii anume din partea autorităţilor imperiale [1]. Această rapidă însemnare e probabil exactă, dar nu suficientă, în sensul că afirmaţia s-ar fi cuvenit întărită cu unul sau mai multe

[16] *Fouilles de Delphes*, III.

[17] *Inschriften von Priene*, nr. 156 (= Tod, GHI, II, nr. 184). Cf. O. Kern, *Inscriptiones Graecae*, Bonn, 1913, pl. 31.

[18] Pârvan şi Lambrino, citaţi *supra*, notele 8 şi 10.

[19] VIII, 1966, p. 45—47.

[20] *Griechische Grabgedichte*, Berlin, 1960, 89.

[1] *Histria IV*, p. 646; *Contribuţii la istoria veche a României* [2], p. 385.

exemple împrumutate practicii de guvernămînt a romanilor, în raporturile lor cu cetățile grecești. Hazardul unei lecturi recente îmi dă prilejul să citez astăzi, în sprijinul indicației mai vechi, un text din *Istoria romană* a lui Cassius Dio în care, în legătură cu îngăduința acordată cetății Paphos, din Cypru, de a-și zice Αὔγουστα (epitet menit să exprime devotamentul locuitorilor față de întemeietorul Imperiului, binefăcător al lor în împrejurări grele), acest autor protestează împotriva unei deprinderi destul de răspîndite în vremea cînd scria, dar care, în ochii lui, nu constituia mai puțin un abuz.

„Pafienilor loviți de un cutremur, — citim [2], — le-a dăruit și bani, și le-a și îngăduit să-și numească cetatea *Augusta*. Am consemnat acest fapt nu pentru că — fie înainte, fie mai tîrziu, în situații similare — alte cetăți n-ar fi fost și ele ajutate, fie de Augustus însuși, fie de Senat : cazuri atît de numeroase încît, de și-ar pune cineva în minte să le înșire pe toate, sarcina istoriografiei ar deveni copleșitoare; ci le-am amintit pentru a învedera că altădată denumirile cetăților erau stabilite de Senat cu scopul de a le acorda o cinstire, iar nu cum se întîmplă acum, cînd orice oraș își asumă singur liste întregi de nume după bunul său plac". Παφίοις τε σεισμῷ πονήσασι καὶ χρήματα ἐχαρίσατο καὶ τὴν πόλιν Αὔγουσταν καλεῖν κατὰ τὸ δόγμα ἐπέτρεψε· ταῦτα δὲ ἔγραψα οὐχ ὅτι <οὐ> καὶ ἄλλαις πόλεσι πολλαῖς καὶ πρότερον καὶ μετὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς ὁ Αὔγουστος ἐφ' ὁμοίαις συμφοραῖς καὶ οἱ βουλευταὶ ἐπεκούρησαν, ὧν εἴ τις ἁπάντων μνημονεύοι, ἀπέραντον ἂν τὸ ἔργον τῆς συγγραφῆς γένοιτο· ἀλλ' ἔτι καὶ τὰς ἐπωνυμίας ταῖς πόλεσιν ἡ γερουσία ἐν μέρει τιμὰς ἔνεμε, καὶ οὐχ ὥσπερ νῦν αὐτοὶ ἑαυτοῖς ἕκαστοι καταλόγους ὀνομάτων οὓς ἂν ἐθελήσωσιν ὡς πλήθει ποιοῦνται).

Un examen fie și sumar al documentelor epigrafice nu face decît să confirme arătările lui Dion, în sensul că, ori de cîte ori dispunem de informații circumstanțiate, vedem că hotărîrea de a se acorda unui oraș un epitet onorific — chiar cînd inițiativa aparține împăratului — emană ori de la Senat (κατὰ τὰ δόγματα τῆς συγκλήτου, cum se spune într-un document din Tralles [3]), ori de la Senat cu avizul Comunității cetăților din provincia respectivă (astfel într-o seamă de inscripții privitoare la Thyatira, proclamată pentru circumstanță διασημοτάτη πόλις, „cetate preadistinsă").

Că, în împrejurările tulburi ale veacului al III-lea, rînduiala inițială avea să fie călcată, e o informație pentru care trebuie să-i fim recunoscători istoricului care ne-a păstrat-o. Ea lasă deschisă posibilitatea ca, la fel cu alte centre din Răsăritul elenic, Histria să-și fi asumat singură distinctivul de care vorbim. Dar această ipoteză apare puțin plauzibilă în condițiile istorice locale, nici nu explică pentru ce eventuala inițiativă ilegală s-ar fi produs tocmai în momentul cînd Histria se găsea la apogeul

[2] LIV 23, 7—8.

[3] Documentele epigrafice și celelalte știri istorice privitoare la această cetate sînt strînse și judicios folosite la W. Ruge, s.v. *Tralleis* (2), RE VI A, 2093 urm.

unei înfloriri începute către jumătatea secolului al II-lea, sub domnia lui Antoninus Pius, și cînd putea spera să dobîndească legiuit un titlu cu care — sub ochiul vigilent al guvernatorului Moesiei, dar și sub privegherea atentă a celorlalte cetăți—membre ale Comunității pontice — nu se vede bine cum ar fi îndrăznit altminteri să se împăuneze.

Totul ne îndeamnă deci să credem că titlul rîvnit i-a fost decernat în mod legal de autoritățile imperiale, poate la cererea abia pomenitului κοινὸν Πόντου, după ce către jumătatea secolului al II-lea și în persoana lui M. Ulpius Artemidoros cetatea de pe țărmul lagunei Sinoe dădea Comunității pe primul „președinte federal" ales dintre locuitorii ei [4] și într-o vreme cînd — la un interval destul de scurt — Histria se putea mîndri cu alți doi pontarhi a căror amintire ni s-a păstrat : Birrius Leon și Titus Aelius Minucianus [5].

25. ÎN LEGĂTURĂ CU ASCENDENȚA TRACĂ A LUI THUCYDIDE

Despre arborele genealogic al celui mai mare istoric grec s-a scris în repetate rînduri, din dorința firească de a desluși informațiile cu privire la obîrșia acestei excepționale personalități, dar și cu intenția de a arăta că în vinele lui curgea sînge trac și că, în aceste condiții, cultura greacă ar fi contractat o datorie importantă față de huliții „barbari" din Nord. Această din urmă tendință își face drum încă din antichitate într-o *Viață* anonimă a scriitorului, în care se lasă a se înțelege că însuși tatăl lui Thucydide ar fi fost trac [1]. E contrazisă însă de celelalte știri la dispoziția noastră, și în ultima vreme abia de se mai întîlnește la vreun tracolog sau onomatolog din cale afară îndrăgit de propria specialitate [2].

Un examen obiectiv al problemei trebuie să pornească de la două indicații sigure, și anume : că tatăl lui Thucydide se numea *Oloros*, nume indiscutabil trac [3], și că, după o tradiție admisă de cei mai mulți, el personal sau familia lui stăpînea proprietăți în Tracia, în zona minieră de la Scapte Hyle. Vrednică de crezare pare și știrea că s-ar fi înrudit cu Miltiade (și, firește, cu fiul acestuia Cimon), în sensul că după mamă și după

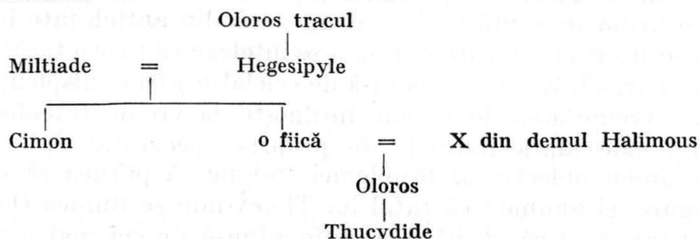
[4] *Contribuții la istoria veche a României* [2], p. 401—425. Cf. Studii clasice, IX, 1967, p. 229.
[5] ÖJh., XIV, 1911, Beibl. 149—54 = *Contribuții la istoria veche a României* [2], p. 427—428.

[1] *Oxyrh. Papyri*, XV, 1800, fr. 2, col. II : διαβάλλουσι δὲ τὸν πατέρα αὐτοῦ Θρᾳῖκα ὄντα εἰς Ἀθήνας μετοικισθῆναι—text reprodus și în ediția teubneriană a lui Thucydide (Leipzig, 1954), I, p. 17. Despre credibilitatea *Vieților* antice ale istoricului, inclusiv acea a lui Markellinos, vezi studiul încă actual al lui U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Die Thukydideslegende*, în Hermes, XII, 1877, p. 326 urm. ; din literatura mai nouă, K. von Fritz, *Die griechische Geschichtsschreibung. I. Von den Anfängen bis Thukydides*, Berlin, 1967, p. 536—542.
[2] Mai jos nota 5.
[3] *Oloros* (cu metateza lichidelor) e forma greacă a numelui care la traci (și la geto-daci) trebuie să fi sunat *Orolos-Oroles*. În această privință, cf. observațiile lui I. I. Russu în lucrarea citată în nota 5 și, de același, *Limba traco-dacilor* [2] (București, 1967).

tată istoricul ar fi coborît din învingătorul de la Marathon (ginere, ni se spune, al unei importante şi bogate căpetenii trace[4]).

Alte ştiri transmise din antichitate şi preţioase trăsături de mentalitate spicuite în *Istoria războiului peloponesiac* lasă şi ele să se întrevadă originea aristocratică a autorului, contrazicînd categoric presupunerea după care chiar tatăl lui Thucydide ar fi fost trac — „om de rînd, poate un simplu muncitor"[5] —, venit să se stabilească în Atena unde avea să dobîndească nu numai cetăţenia, dar şi bunăstarea în lipsa căreia n-ar fi putut desigur să întemeieze o familie, căsătorindu-se cu o grecoaică, nici să atingă o poziţie socială de natură a permite feciorului să ocupe o magistratură atît de înaltă ca *strategia*[6]. Asemenea fantezii nu se pot însăila decît făcînd abstracţie de tot ce ştim din izvoare cu privire la poziţia străinilor în Atena veacului al V-lea, ori despre starea civilă a copiilor născuţi din căsătorii mixte, după aspra lege care lipsea de drepturi politice pînă şi pe fiul lui Pericle cu milesiana Aspasia[7].

Nu trebuie uitat, de altă parte, că înmulţirea considerabilă a documentelor epigrafice a permis în ultimele decenii completarea în proporţii nesperate a cunoştinţelor noastre de prosopografie atică, oferindu-ne ştiri preţioase cu privire la personalul politic al Atenei tocmai în perioada care ne interesează. Pe baza datelor cunoscute pînă-n pragul secolului nostru, Johannes Kirchner schiţa arborele genealogic al familiei lui Thucydide precum urmează[8]:

Dar studii mai noi, începînd cu un important articol al lui Eugène Cavaignac[9], reluat şi dezvoltat în 1932 de H. T. Wade-Gery[10], au făcut plauzibilă ipoteza după care mama istoricului ar fi coborît din Thucydide

[4] Textele la W. Prentice, *Thucydides and the Cimonian Monuments*, ÖJh, XXXI, 1939, Beibl. 36—41, cu discuţia lui O. Luschnat, *Der Vatersname des Historikers Thukydides*, Philologus C, 1956, p. 134—139.

[5] Sînt inducţiile cu totul originale ale lui I. I. Russu, *Die Herkunft des Historikers Thukydides*, în *Serta Kazaroviana* I (= BIAB, XVI, 1950), p. 35—40, întemeiat îndeosebi pe textul reprodus în nota 1. Împotrivă: O. Luschnat, în Philologus, C, 1956, p. 157.

[6] Abia dacă mai trebuie să amintesc că în momentul ofensivei lui Brasidas în Tracia (424/23), Thucydide deţinea în această calitate comanda unei escadre trimisă să apere Amphipolis.

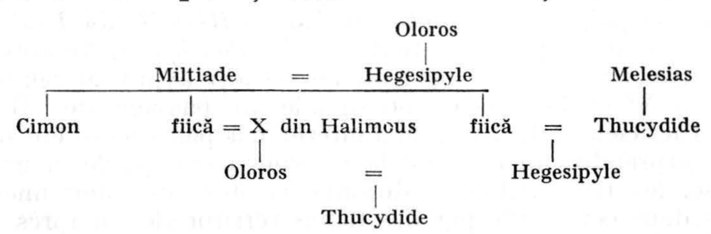
[7] Plut., *Pericle*, 37: συνεχώρησαν (aluzia e la o hotărîre de excepţie a Adunării) ἀπογράψασθαι τὸν νόθον εἰς τοὺς φρατόρας ὄνομα τιθέμενον τοῦ αὑτοῦ.

[8] *Prosopographia Attica*, 7267.

[9] Rev. Philol., LV, 1929, p. 281—285.

[10] JHS, LII, 1932, p. 208—211.

fiul lui Melesias, capul conservatorilor atenieni şi adversarul lui Pericle, ostracizat de democraţi în 443[11]. În modul acesta, autorul *Războiului peloponesiac* ar fi nepotul omului de stat al cărui nume îl poartă, după un obicei frecvent în societatea greacă. Maică-sa, Hegesipyle, poartă numele soţiei lui Miltiade, în timp ce tatăl lui Thucydide va fi fost şi el numit după Oloros tracul, tatăl „principesei" abia pomenite. Cum rezultă limpede din stema familiei revăzută de curînd de W. E. Thomson[12] (şi care completează fericit lacunele din *Prosopographia Attica*), părinţii lui Thucydide erau deci veri primari, situaţie cîtuşi de puţin surprinzătoare într-o lume care a cunoscut pînă şi căsătoriile între fraţi :

În încheiere, şi pentru a nu întrista prea tare pe apărătorii contribuţiei spiritului trac la dezvoltarea istoriografiei europene, am putea cred, subscrie fără ezitare — în acest gingaş proces — judecata măsurată a lui Kurt von Fritz în lucrarea-i citată la începutul acestei note : „poate fi socotit sigur că Thucydide era de origine în parte greacă, în parte tracă (*aluzia e, fireşte, la socrul lui Miltiade şi la fiica acestuia, Hegesipyle*)... *wobei das griechische Element jedoch bei weitem überwog*"[13].

NOTES DE LECTURE *

RÉSUMÉ

21. *Une famille d'Istriens à Athènes au* IVe *siècle.* Grâce à l'obligeance de M. Georges Daux, directeur de l'Ecole Française d'Athènes, qui a bien voulu lui faire parvenir la photocopie d'une notice d'E. K. Tsirivakos

[11] H. Bengtson, *Griechische Geschichte* ^{2} (1965), p. 208. *Ostraka* privitoare la acest eveniment, descoperite în zilele noastre, au fost publicate întîi de A. Körte în AM, XLVII, 1922, p. 1 urm. (cf. şi M. N. Tod, GHI, I^2, p. 93, nr. 45).

[12] *The Marriage of first Cousins in Athenian Society*, în Phoenix, XXI, 1967, p. 273–282.

[13] *Die griechische Geschichtsschreibung*, I, p. 536. Alta e, fireşte, întrebarea dacă soţia lui Thucydide nu era cumva tracă şi dacă domeniul de la Scapte Hyle nu va fi constituit contribuţia ei personală la armonia conjugală ? Asemenea alianţe se mai văd şi-n veacul nostru prin unele locuri unde bunăstarea materială continuă a fi socotită apanaj firesc al strălucirii spiţei. Pentru o asemenea cercetare ne lipsesc însă datele indispensabile, şi-apoi n-ar contribui, cred, decît în mică măsură la rezolvarea problemei care ne-a reţinut atenţia.

* Les premières séries de ces *Notes* ont été publiées dans Studii Clasice VII, 1965, p. 319–333 ; VIII, 1966, p. 231–246 ; IX, 1967, p. 223–237 ; X, 1968, p. 233–243.

parue dans les Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν 1968 et concernant la découverte toute récente, à Callithéa, d'un important monument funéraire datant du IVe siècle, élevé à la mémoire de deux personnages originaires d'Istros, l'auteur, soulignant la rareté du fait (les Istriens étant en général peu répandus en dehors des limites de la Grèce pontique), constate qu'il s'agit d'inconnus, jamais mentionnés dans les documents de leur ville natale, et rappelle qu'une Σίμη Ἀπατουρίου Ἰστριανή, surprise par la mort dans la capitale de l'Attique au Ier siècle, pourrait avoir des attaches dans la famille d'Aristagoras fils d'Apatourios, l'évergète bien connu, qui déployait son activité au cours des mêmes années.

22. *Luttes politiques et troubles sociaux à Héraclée du Pont à l'époque classique.* A partir de plusieurs textes de la *Politique* d'Aristote où il est parlé des luttes politiques et des troubles sociaux ayant eu lieu à Héraclée du Pont aux Ve et IVe siècles, on signale un passage des Πολιορκητικά d'Enée le Tacticien (XI, 10) dont l'intérêt n'a pas encore été noté et où l'on croit surprendre un écho de la réforme par laquelle, à un moment mal précisé, les trois tribus traditionnelles des cités doriennes ont été remplacées dans cette ville par des tribus territoriales, d'après l'exemple fourni par Athènes dès la fin du VIe siècle. Par la même occasion, on suggère que les « conjurés » auxquels il est fait allusion dans une inscription oraculaire de Callatis publiée dernièrement pourraient avoir tenté — sans succès — de renverser le régime démocratique dans leur patrie, tout comme les oligarques d'Héraclée, dont il est dit dans l'ouvrage d'Enée : ϡύσης δημοκρατίας καὶ ἐπιβουλευόντων τῶν πλουσίων τῷ δήμῳ καὶ μελλόντων οπιτίθεσθαι κτλ.

23. *Sur la pénétration du style dorique à Istros et sur la chronologie de certaines inscriptions grecques de cette ville.* Signalant l'intérêt tout particulier des études sur l'architecture d'Istros archaïque et classique publiées au cours des dernières années par Dinu Theodorescu, l'auteur s'attache à confirmer par des arguments épigraphiques la date attribuée dans un de ces écrits à l'édifice consacré à Apollon peu après la moitié du IVe siècle par les deux fils d'Hippolochos, Xénoclès et Théoxenos (Tocilescu, AEM, XI, 1887, p. 38, n° 43 = Pârvan, *Histria IV*, p. 536). Un autre membre de cette famille s'étant signalé par sa piété à l'égard de la même divinité, à laquelle il semble avoir consacré une statue de culte dont la base seule nous est parvenue (Pârvan, *Histria IV*, p. 533, n° 1), on s'efforce de préciser le rapport chronologique entre ces monuments, dont le dernier passe pour porter la plus ancienne inscription découverte jusqu'ici à Istros. A n'en pas douter, cette opinion est erronée : la base en question ne saurait être du Ve siècle, comme on l'admet encore couramment (L. Jeffery, *Local Scripts*, p. 368), puisque à peine une génération la sépare de l'architrave étudiée par Theodorescu, ce qui revient à dire qu'elle est de la première moitié du IVe siècle au plus tôt. Par ailleurs, trois autres inscriptions plus anciennes ont été découvertes à Istros depuis, dont une tout au moins remonte probablement au VIe siècle.

24. ΛΑΜΠΡΟΤΑΤΗ ΠΟΛΙΣ. Ce titre honorifique paraissant constamment dans les inscriptions d'Istros postérieures à l'an 212, on s'attache — à partir d'un texte de l'*Histoire romaine* de Dion (LIV 23,7—8) — à préciser les conditions dans lesquelles la ville a pu le recevoir. L'historien dénonçant l'incurie qui de son temps régnait en cette matière (chaque cité s'empressant d'assumer des épithètes dont l'octroi était auparavant réservé exclusivement au Sénat), on croit pouvoir postuler qu'Istros, qui au temps des Sévères a dû connaître une prospérité jamais encore atteinte sous la domination de Rome et qui, dès la seconde moitié du IIe siècle avait fourni au Κοινόν de Mésie un nombre non négligeable de pontarques, pouvait de toute évidence prétendre et obtenir cette récompense de la part des autorités impériales.

25. *Autour de l'ascendance thrace de Thucydide*. A propos de certaines études récentes sur les attaches familiales de l'auteur de la *Guerre du Péloponnèse*, et plus particulièrement d'un écrit de I. I. Russu publié dans les *Serta Kazaroviana* I (BIAB, XVI, 1950), on souligne l'invraisemblance de l'hypothèse qui voudrait faire l'historien le fils d'un travailleur thrace venu s'établir à Athènes où il aurait fini par fonder un foyer, après avoir obtenu le droit de cité. A cette construction fantaisiste on oppose — pour lui donner la préférence — la tradition d'après laquelle Thucydide aurait été étroitement apparenté à la famille de Miltiade et même — selon une hypothèse formulée par Cavaignac et reprise de nos jours par un nombre toujours plus grand d'historiens de la littérature grecque — à celle de Thucydide fils de Mélésias, dont le père de Thucydide aurait épousé la fille, Hégésipylé.

L'INTERPRÉTATION DE LA «POLITIQUE» D'ARISTOTE DANS LE «DIALOGUE» DE GUILLAUME D'OCKHAM

PAR

MARIO GRIGNASCHI

(Trieste)

Si nous revenons une fois de plus sur le problème de l'interprétation de la *Politique* d'Aristote et sur le courant d'idées qui coïncida avec la genèse des Assemblées d'Etats, c'est surtout pour reconnaître une erreur de méthode, dont, dans le passé, nous n'avons pas su nous garder et qui d'ailleurs est commune à la plupart des historiens de la pensée politique.

Il est bien connu que les nominalistes du XIVe siècle, en étudiant le problème de la « relatio » à propos des Personnes de la St. Trinité, sont arrivés à la conclusion que les rapports sociaux se fondent sur une « mutua obligatio », c.à.d. sur un pacte, un contrat entre les membres de la « domus » et de la « ciuitas »[1]. Dès lors, par analogie à ce qui s'est passé au XVIIe et au XVIIIe siècles, nous sommes amené à imaginer qu'une intuition de ce genre devait bouleverser les conceptions politiques de l'époque. Toutefois, quand on se penche sur l'étude des textes, on ne tarde pas à s'apercevoir qu'au XIVe siècle, l'explication de la Société par un pacte n'a pas modifié sensiblement les conclusions pratiques, auxquelles les Scolastiques aboutissaient. Nous avons attiré l'attention sur ce fait déjà à Stockholm en 1960, quand nous avons parlé du « Contrat Social » dans la Scolastique[2]. L'année dernière, en présentant à Besançon une analyse de ce que les Scolastiques ont enseigné à propos du pouvoir législatif, nous avons dû constater à nouveau qu'à la seule exception de Marsile de Padoue, ces philosophes n'avaient pas su rattacher les limitations du pouvoir législatif des princes qu'ils recommandaient, à une théorie de la souveraineté populaire et encore moins à une affirmation des droits de l'homme et du citoyen. Pierre d'Auvergne, le disciple de St. Thomas, qui considérait le droit positif comme une simple adaptation du droit naturel aux nécessités contingentes d'une époque donnée, et Jean Buridan qui, dans les lois, voyait surtout l'expression

---

[1] Petrus Aureolus, *Comm. in I Librum Sent.*, Dist. XXX, Art. II (Romae, 1596, pars I, p. 671).

[2] *Anciens Pays et Assemblées d'Etats*, vol. XXII, 1961, p. 67.

de la libre volonté humaine [3], s'accordaient finalement à attribuer au peuple le seul droit d'être consulté à propos des nouvelles lois que le souverain entendait introduire. Nous avions voulu expliquer par des raisons d'ordre philosophique la stérilité des thèses volontaristes et contractuelles au Moyen Age. Ces raisons étaient, d'une part, le prestige de la théorie traditionnelle faisant du droit positif une simple application du droit naturel, prestige qui n'aurait pas permis aux disciples de Guillaume d'Ockham de saisir les implications de la thèse de leur maître, d'après lequel il existait tout un domaine de rapports humains que le droit naturel ne réglait pas et qu'il appartenait à l'Etat de définir [4]. La propension, d'autre part, des théoriciens du « contractum sociale » et du « contractum de imperio » à considérer qu'en règle générale, le peuple avait cédé ses droits au prince [5]. Nous croyons maintenant que cette explication n'est pas suffisante. Avant même de rechercher quels étaient les obstacles qui s'opposaient au triomphe des principes nouveaux, il faut tout d'abord se demander si ces Scolastiques étaient conscients de la portée des idées nouvelles qu'ils avaient entrevues dans leurs spéculations métaphysiques. Dans ce but, il importe de suivre pas à pas le processus de leurs raisonnements, d'examiner attentivement les « auctoritates », par lesquelles ils justifiaient leurs théories politiques. On ne tardera pas à s'apercevoir alors que les principes qu'ils invoquaient différaient fort peu de ceux de leurs prédécesseurs et n'étaient pas influencés par les conceptions nouvelles dont étaient empreintes leurs spéculations métaphysiques.

Examinons tout d'abord le texte qui a achevé de nous convaincre de la nécessité de modifier nos propres opinions sur le rôle du Nominalisme dans l'histoire de la pensée politique. Au livre II du *Tractatus de potestate cleri* (le I « tractatus » de la IIIe partie de son *Dialogue*), Guillaume d'Ockham, en qui tout le monde s'accorde à reconnaître le représentant le plus éminent du volontarisme et du nominalisme, se posait la question « utrum expediat toti communitati fidelium uni capiti principi et praelato fideli subesse ». Dans ce *Tractatus de potestate cleri*, rappelons-le, Guillaume d'Ockham a dirigé sa critique corrosive surtout contre les thèses religieuses de Marsile de Padoue, en particulier contre le refus de cet hérétique italien de reconnaître à l'Eglise des clercs une « potestas iurisdictionis » [6]. Dès lors, il est possible mais nullement certain que, dans le livre II de ce *Tractatus*, Guillaume songeait à Marsile qui voulait réduire le Pontife de Rome à un « primus inter pares » et en faire un simple secrétaire du Concile Général, chargé d'exécuter les décisions [7]. Dans ce livre II, le seul dont nous avons ici à nous occuper, Guillaume n'examine pas le problème de la « potestas iurisdictionis » de la Papauté et se concentre exclusivement sur une question en quelque sorte accessoire : le problème de savoir si le fait que St. Pierre ait été promu chef des Apôtres obligeait l'Eglise à conserver pour toujours la monarchie papale ou si cette Eglise possédait le

---

[3] *Quaestiones circa II Librum Politicae*. Q. III : « Quaeritur utrum meliori lege inuenta sit antiqua lex, ei incompossibilis, abolenda. » I Art., III conclusio : « . . . lex humana seu positiua in multis casibus est licite mutabilis. Probatur : nam principium talis legis est mutabile licite : igitur. Patens consequentia et antecedens etiam, quia huiusmodi principium est anima, unde sic uolo, sic iubeo, sit pro ratione uoluntas ».

[4] G. de Lagarde, *Guillaume d'Ockham* (première édition, vol. VI, ch. IV : « Les principes communs de la morale et du droit. »

[5] Voir par ex. Guillaume d'Ockham, *Octo Quaestiones*, « Quaestio II », cap. 5.

[6] Voir G. de Lagarde, *Marsile de Padoue et Guillaume d'Ockham*, « Revue des Sciences religieuses », 1937, n. 1 et notre livre, *Une polémique du Moyen Âge sur la primauté de Pierre et un appel pour une Eglise Evangélique*, Vienne, 1952.

[7] DP, II, chap. 22.

droit de lui substituer un régime aristocratique. Disons tout de suite qu'un changement dans la constitution de l'Eglise n'était pour Guillaume concevable que si la Monarchie papale cessait de représenter la meilleure forme de gouvernement pour la Chrétienté. Or, Guillaume admettait qu'on pouvait douter de son utilité. Selon la technique habituelle dans les *Quaestiones*, il énuméra tout d'abord les arguments en faveur, puis contre cette Monarchie. En faveur de la Monarchie, il cita l'assertion d'Aristote dans l'*Ethique à Nicomaque*, l. VIII, que la royauté est la meilleure forme de gouvernement. Contre la Monarchie, ce qu'Aristote avait enseigné au livre III de la *Politique* à propos de l'injustice qu'il y a à conférer tout le pouvoir à un seul citoyen, quand celui-ci ne surpasse pas les autres en mérites et à propos des avantages qui résultent pour la Cité du fait d'être régie par les lois plutôt que par les hommes, et par plusieurs gouvernants vertueux plutôt que par un seul homme excellent. Ce recours aux « auctoritates » du Philosophe offrait à Guillaume l'occasion d'analyser les différentes significations des termes de la *Politique* qu'il venait d'employer et d'étudier « quis et qualiter secundum intentionem Aristotelis debeat aliis principari »[8].

Il serait inutile d'entrer dans les détails du débat entre le « magister » et le « discipulus » et de suivre Guillaume dans son examen des termes de la *Politique*[9] et dans les « distinguos », auxquels parfois il se complaît. Demandons-nous plutôt quel était le principe d'après lequel le « Venerabilis inceptor nominalium » jugeait les différentes formes constitutionnelles et dont il se servait pour surmonter les antinomies entre ses « auctoritates ». Une constatation s'impose alors immédiatement. En dépit de tout ce qu'il avait enseigné dans ses *Quodlibeta* et dans ses *Quaestiones* sur l'indépendance de la volonté par rapport à la raison, Guillaume a repris à son compte le principe aristotélico-thomiste, d'après lequel le « bonum commune » constitue le but suprême de la « ciuitas ». Tout comme Aristote, il considérait que chaque constitution se proposant ce but est une « politia recta »[10]. Cependant ses préférences allaient à la Monarchie, que d'ailleurs les Scolastiques étaient unanimes à regarder comme la meilleure forme de gouvernement. Les raisons que Guillaume en donne manquent d'originalité[11]. A ses yeux un Roi est plus abordable et plus aisément corrigible qu'un collège de magistrats ; il prend plus rapidement ses décisions et trouve moins de difficultés qu'un organe collégial à choisir les personnes qui doivent être consultées et enfin il applique ses arrêts avec une plus grande fermeté. Plus loin, Guillaume nous dira : « Frustra fit per plures quod aeque bene potest fieri per unum. »[12] D'où sa conclusion « quod magis expedit communitati

---

[8] Liber II, I Tract., III Partis, cap. III.

[9] On admirera la précision avec laquelle Guillaume a su reconnaître la valeur des termes employés par Aristote. Par ex. il a attiré l'attention sur les affirmations réitérées du « Philosophe » que le « Rex est dominus subditorum ». Ce titre de « dominus » (kyrios), commente Guillaume, peut être appliqué à juste titre à celui qui commande à des « subditi liberi ». Par contre, le titre de « despotes » indique quelqu'un « qui principatur seruis propter utilitatem propriam ». Dès lors, conclut Guillaume, un « principatus despoticus » exercé sur des personnes qui ne sont pas « naturaliter serui » ne peut être considéré que comme un « principatus tyrannicus ».

[10] Guillaume a admis sans difficulté que les privilèges sur lesquels les aristocraties se fondent sont justifiés à condition qu'ils servent au « bonum commune » (*l.c.*, cap. VII).

[11] *l.c.*, cap. XVIII.

[12] *l.c.*, cap. XIX.

fidelium... regi ab uno sapiente qui de consilio uelit agere sapientium, qui aliter non est bonus »[13]. Nous entendrons par là : il ne serait pas digne de sa charge.

On remarquera comment, déjà dans cette défense de la supériorité de la Monarchie par rapport aux autres formes constitutionnelles, Guillaume n'a tenu compte que du « bonum commune » et n'a pas cru nécessaire de prendre en considération la volonté des sujets[14]. On peut dire autant des arguments dont Guillaume s'est servi afin d'écarter les objections à la suprématie de la Monarchie tirées de la *Politique*. A la remarque du philosophe grec qu'une monarchie est justifiée et stable seulement si le Roi surpasse en vertu ses sujets, comme les Dieux sont supérieurs aux hommes[15], Guillaume répliquait que cette remarque, fondée en droit naturel, ne tenait pas compte du « bonum commune » et que « ex causa » (c.à.d. en vue de l'utilité qu'il y a pour les hommes d'être gouvernés par une seule personne) le régime monarchique « fieri potest iustum positiuum quod Aristoteles negare non intendit ».[16] D'après Guillaume, quand un monarque ou les magistrats d'une république aristocratique travaillent pour le bien de la Cité tout entière, le problème de leurs mérites passe au second plan et il est du devoir de leurs concitoyens de supporter « patienter et libenter » leur autorité[17]. En vue d'assurer à la Cité le gouvernement solide dont elle a besoin, il est aussi permis de tenir compte de la puissance des candidats et non uniquement de leurs vertus. Et Guillaume de conclure qu'il convient de conserver la forme monarchique, même si le roi ne se distingue guère par ses capacités, à condition que la « pars maior et potentior » soit prête à le soutenir contre les rebelles[18]. Autrement, lorsque l'opposition au souverain risque de déclencher une guerre civile ou un schisme, il est préférable, toujours en vue du « bonum commune », d'instaurer provisoirement une aristocratie[19].

Pour ce qui est de l'enseignement d'Aristote que le πλῆθος, la « multitudo » connaît parfois ce qui est utile à la Cité mieux qu'une personne seule, Guillaume ne le niait pas, mais il jugeait qu'il suffisait d'admettre la « turba » à exprimer son avis, sans lui reconnaître pour autant une participation au pouvoir souverain[20] «. De plus, il appartenait toujours au prince de décider si on pouvait faire confiance au peuple et espérer qu'il s'inspirât, dans ses conseils, de l'intérêt commun[21].

---

[13] *l.c.*, cap. XVIII. Au chap. XIX Guillaume écrira : « Et ideo magis expedit toti communitati fidelium quod regatur ab uno qui aliquando, prout expedit, utatur sua sufficientia propria, aliquando aliena, quam a pluribus qui absque necessitate ad omnia expedienda conueniant. »

[14] Une seule fois Guillaume semble prendre en considération la volonté des sujets : lorsqu'il établit une distinction entre le tyran qui règne « propter bonum proprium » sur des sujets récalcitrants (inuolontarii) et le « despotes » qui, à son tour, s'inspire uniquement du « bonum proprium », mais dont le peuple accepte de bon gré l'autorité. (*l.c.*, cap. VI). En fait, cette distinction remonte à l'opposition dans la *Politique*, 1285 a, 25—35, entre les tyrans des Cités grecques qui régnaient par la contrainte et les potentats asiatiques qui pouvaient compter sur la loyauté de leurs sujets. A la différence de Marsile, Guillaume n'a nullement développé ce passage de la *Politique* qui reconnaissait l'importance du consentement des sujets.

[15] *Pol.*, VII, chap. 13.

[16] *l.c.*, cap. XVII.

[17] *l.c.*, cap. XVII.

[18] *l.c.*, cap. XV.

[19] *l.c.*, cap. XV.

[20] *l.c.*, cap. XIX.

[21] *l.c.*, cap. XXI.

Guillaume d'Ockham, on le voit, était encore moins favorable que le thomiste Pierre d'Auvergne à attribuer des droits politiques au peuple. Plus originale est sa définition des « subiecti liberi », même si on la retrouve déjà sous la plume de Godefroid de Fontaine [22]. La première forme de Monarchie, la meilleure même aux yeux de Guillaume, était celle où le roi « regnat propter commune bonum omnium et nullis legibus humanis pure positiuis uel consuetudinibus alligatur, sed est super omnes huiusmodi leges, licet legibus naturalibus astringatur... Talis rex potest dici habere plenitudinem potestatis, respectu sc. eorum quae bonum commune respiciunt non priuatum ». Les sujets d'un tel monarque, continuait Guillaume, « sibi non sunt serui sed naturali libertate gaudent, quia ad naturalem libertatem spectat ut nullus possit uti liberis propter utilitatem utentis, sed non est contra naturalem libertatem ut quis naturaliter utatur liberis ad bonum commune, cum quilibet teneatur bonum commune praeferre priuato » [23].

Venant de Guillaume d'Ockham, le docteur qui a combattu avec tant d'énergie la « plenitudo potestatis » papale, cette apologie de la Monarchie absolue la (παμβασιλεία) risque de surprendre. Mais si on passe en revue les textes, dans lesquels Guillaume s'est fait le champion des « iura et libertates » des communautés, des citoyens et des fidèles [24], il résulte immédiatement que le franciscain anglais a toujours défendu ces « iura » et ces « libertates » car, dans la situation politique de son époque, il les jugeait avantageuses au « bonum commune » et non pas parce qu'il les considérait comme des droits inaliénables des groupes sociaux ou des individus. Dès lors, on comprend que dans ce livre II du *Tractatus de potestate cleri*, où le débat reste toujours sur un plan purement théorique, Guillaume n'ait pas manifesté la moindre préférence pour les monarchies, dont les titulaires étaient astreints à prêter serment de se conformer aux lois et aux coutumes du pays [25]. A propos du régime de la famille, Guillaume, il est vrai, nous parle d'un « principatus politicus » de l'homme vis-à-vis de la femme et précise que l'homme « non debet principari ei secundum uoluntatem suam sed secundum legem matrimonii » [26]. Mais, sous ce terme de « principatus politicus », il comprenait seulement un « principatus », où les gouvernants détiennent leur pouvoir en vertu de leur supériorité en mérites, non pas un système où les sujets ont part à la direction de l'Etat [27].

Ce fut seulement à la fin de ce livre, au chapitre XXVIII, que Guillaume revendiqua pour chaque peuple le droit inaliénable de se donner les lois et par conséquent d'élire ses propres gouvernants. Cela afin de démontrer que les Eglises d'Europe pouvaient élire des pa-

---

[22] Quodlibet XI, Quaestio XVII : « Vtrum princeps dicens se habere causam pro utilitate reipublicae nec tamen huiusmodi necessitas est de se notoria, possit imponere aliquam exactionem et subiecti teneantur soluere. »

« ...In tali casu autem, sc. cum princeps solo suo consilio priuato contentus tale opus imponit nec uult quod aliis causa et necessitas propter quam imponitur innotescat, deberent subditi resistere, si possent, quousque esset per praedictos prudentes sufficienter discussum ; alioquin paulatim regnum in tyrannidem conuerteretur et subditi liberi redigerentur ad conditionem seruorum subditorum. Et est timendum ne propter multorum pusillanimitatem et aliorum infidelitatem hodie communiter ita fiat. »

[23] *l.c.*, cap. VI.

[24] Voir notre article, *La limitazione dei Poteri del Principans in Guglielmo d'Ockham e Marsilio da Padova, Anciens Pays et Assemblées d'Etats*, XVIII, p. 37.

[25] *l.c.*, cap. VI.

[26] *l.c.*, cap. III.

[27] *l.c.*, cap. III : « Hic enim principatus uiri super uxorem assimilatur principatui politico, in hoc sc. quod in principatu politico principantes secundum uirtutem et sapientiam antecellunt sibi subiectos. »

triarches autocéphales, au cas où le St-Siège fût occupé par un hérétique. Cependant il n'a pas déduit ce principe d'une théorie du Contrat Social, mais de la définition du « ius ciuile » dans le *Decretum Gratiani* [28]. De plus, il le fait suivre d'une argumentation qui nous en dit long sur la manière de concevoir la souveraineté populaire au Moyen Age. Les fidèles ont le droit d'élire des patriarches parce que ceux qui peuvent renoncer à leurs droits, peuvent aussi se donner des gouvernants ! [29]

Demandons-nous maintenant comment Guillaume, qui a toujours nié que la catégorie de relation possedât une réalité « ex parte rei », concevait l'« unitas regni ». A la différence de Marsile, il ne songeait pas à l'expliquer par la volonté des habitants des différentes villes d'avoir un même souverain. A son avis, elle se fondait sur la communauté des biens et des services essentiels à la vie — et c'est là le critère même dont Aristote se sert pour distinguer la Cité des confédérations de villages — et sur la volonté unifiante du prince [30]. La volonté des sujets est passée ici totalement sous silence et ce silence est d'autant plus significatif que, lorsqu'il composa le *Tractatus de potestate cleri*, Guillaume avait une connaissance directe du *Defensor Pacis*, dont il a cité des paragraphes entiers dans le livre IV.

En outre, en dépit de ce qu'il avait enseigné dans ses *Comm. in Sententiis*, qu. 4 et 5H : « malum nihil aliud est quam facere aliquid ad cuius oppositum faciendum aliquis obligatur », Guillaume distingue ici deux catégories d'interdictions divines : celles qui défendent des actions parce qu'elles sont par elles-mêmes mauvaises et celles qui défendent des actions par elles-mêmes indifférentes. Les premières doivent être toujours observées par les fidèles, tandis que les secondes peuvent être négligées dans des circonstances parti-

[28] *Decretum Gratiani*, Dist. I, c. VIII, « ius ciuile ». « Ius ciuile quod quisque populus uel quaeque ciuitas sibi proprium diuina humanaque causa constituit. » Rappelons que Gratien a emprunté cette définition au livre V *Etymolog.*, chap. V, d'Isidore de Séville, qui, à son tour, s'était inspiré des *Institutiones* de Gaius. *Dig.*, Liber I, ch. 9 : « Gaius libro primo Institutionum : omnes populi qui legibus et moribus reguntur, partim suo proprio partim communi omnium hominum iure utuntur, nam quod quisque populus ipse sibi ius constituit, id ipsius proprium ciuitatis est uocaturque ius ciuile quasi ius proprium ipsius ciuitatis ; quod uero naturalis ratio inter omnes homines constituit, id apud omnes peraeque custoditur uocaturque ius gentium quasi quo iure omnes gentes utuntur. »

[29] *l.c.*, cap. XXVIII : « ... Vnaquaque ciuitas et populus potest sibi ius proprium diuina humanaque causa constituere... ex quibus colligitur quod quaelibet ecclesia et quilibet populus Christianus potest sibi auctoritate propria ius proprium statuere pro utilitate sua. Ergo a simili uel multo fortius potest sibi pro reuerentia Dei et utilitate hominum constituere caput et praelatum, quia parum est ius esse in ciuitate nisi sint qui iura regere possint et reddere. Amplius cui licet cedere iuri suo, eidem est super se superiorem recipere... »

[30] *l.c.*, cap. V : « Tertia communitas... est ciuitas quam dicit Aristoteles I Pol. esse principalissimam omnium communitatum, quod dicitur ueritatem habere de communitatibus simul habitantium non de communitatibus habitantium in distinctis locis et in pluribus ciuitatibus, qualis communitas est Regnum uel Ducatus. Quod etiam potest communitas appellari, quia est illorum qui simul communicant in multis et ab uno principante reguntur. Et multa quae dicuntur de ciuitate, proportionaliter intelligenda sunt de regno et quacumque communitate quae plures complectitur ciuitates. »

De même, d'après Guillaume, *l.c.*, cap. XXV, c'était l'accord entre la volonté des différents magistrats qui unifiait ces volontés particulières et les transformait en une seule volonté souveraine qui assurait la « unitas » de la Cité aristocratique.

culières [31]. Grâce à cette théorie traditionnelle [32] et difficilement conciliable avec sa propre conception de la loi divine, Guillaume était à même d'enseigner que, dans des situations exceptionnelles, l'Eglise pouvait abandonner provisoirement la constitution monarchique que le Christ lui avait donnée. Et cela parce que « communis utilitas est causa quare unus summus pontifex debet praeesse cunctis fidelibus. Ergo si ex principatu unius non prouenit communis utilitas sed commune dispendium, talis principatus pro tunc cessare debet. Ergo communitas fidelium habet tunc potestatem instituendi alium principatum [33]. Donc, même les « mandata et prohibita » du Christ devaient être interprétés à la lumière du principe du « bonum commune ».

En dépit du caractère purement théorique du problème qu'il étudie, ce livre II du *Tractatus de potestate cleri* est bien instructif. La thèse de Guillaume soutenant que la monarchie papale peut être abandonnée si la nécessité s'en fait sentir était absolument nouvelle et frisait l'hérésie. Cependant, afin de la défendre et de démontrer que le peuple possède le droit de modifier la constitution de la Cité, Guillaume n'a nullement invoqué le principe de la souveraineté populaire et moins encore celui de la prééminence de la volonté par rapport à la raison, ni, enfin, l'existence d'un contrat social. Il a fondé ses affirmations uniquement sur la maxime aristotélico-thomiste que le « bonum commune » constitue la norme suprême de la vie politique. Ce que Guillaume semble avoir refusé d'envisager, c'est le parti qu'on pouvait tirer de ses propres principes volontaristes et de l'enseignement de Pierre d'Auriole que la « potestas » repose sur un accord entre les sujets et le prince. Nous disons bien refusé d'envisager, car le droit pour le peuple de participer à l'élaboration de la loi et aux élections des magistrats était réellement implicite dans les thèses du volontarisme et du nominalisme. Et cette implication n'est pas une simple vue de l'esprit moderne. En partant de ces thèses, étudiées sans doute à la Sorbonne, Marsile de Padoue était arrivé à des théories politiques directement opposées à celles de Guillaume. D'après cet hérétique italien, le critère pour distinguer les « politiae rectae » des « politiae uitiatae », n'était pas tant le « bonum commune » que la volonté des sujets [34] ; la liberté impliquait pour les citoyens le droit de participer à l'élaboration des lois, parce que, autrement, ils auraient eu à supporter une « despotia » et cela, même si leur prince faisait un bon usage du pouvoir [35] ; la liberté s'étendait à tous les citoyens, même à ceux des « officia » inférieurs, car la Cité est une « communitas libero-

---

[31] *l.c.*, cap. XX. Notons en passant que, dans ce même chap. XX Guillaume a précisé la valeur du principe majoritaire dans les décisions des assemblées. La « maior pars », proclamait le « discipulus », n'est pas nécessairement la partie la plus nombreuse ; elle est plutôt la partie « quae maiori pietate et ratione utitur ». Evidemment, par cette affirmation, le « discipulus » niait que les membres des assemblées législatives possèdent chacun une part de souveraineté et cela que l'usage qu'ils en fassent soit bon ou non. Or, Guillaume (le magister) apportait une seule correction à cette affirmation. Afin d'avoir le droit de s'opposer à la majorité, la minorité doit apporter la preuve que la décision de cette majorité va à l'encontre du « bonum commune », qui restait ainsi la pierre de touche pour reconnaître la légitimité des régimes et des décisions des organes souverains.

[32] Voir par ex. Godefroid de Fontaines, Quodlibet IV, Quaestio XI brevis : « Utrum illud quod secundum se est malum et illicitum possit aliquo modo esse bonum et licitum. »

[33] *l.c.*, cap. XX.

[34] DP, I, ch. 9, § 5.

[35] DP, I, chap. 12, § 6.

rum »[36], enfin, nous l'avons déjà dit, l'unité de la Cité résultait uniquement de la volonté de ses habitants d'obéir à un prince de leur choix[37]. Et Marsile avait parachevé ce système par l'hypothèse qu'à l'aube de l'histoire, les hommes s'étaient assemblés pour fonder la « ciuitas », une hypothèse qui, à notre connaissance, n'a été par ailleurs formulée d'une manière explicite au Moyen Age que par le seul Jean de Meung au cours d'un récit mi-sérieux, mi-satirique sur l'origine de la Monarchie[38]. Or, nous l'avons vu, Guillaume d'Ockham n'a repris à son compte aucun de ces corollaires des principes volontaristes et nominalistes qu'il lisait dans le *Defensor Pacis*. De même Jean Buridan qui, à son tour, a nié la réalité de l'« ordo » et a enseigné que « licet ciuitas sit a natura initiatiue, tamen est ab arte et electione completiue »[39], n'est pas allé plus loin que Guillaume dans la reconnaissance des droits politiques du peuple ; moins loin en tout cas que Nicolas d'Oresme, qui semble avoir considéré la « ciuitas » comme une société d'origine purement naturelle[40] Personne, croyons-nous, ne songera à attribuer à Marsile de Padoue une capacité plus grande que celle dont Guillaume d'Ockham et Jean Buridan ont fait preuve dans leurs *Quodlibeta* et dans leurs *Quaestiones* de reconnaître les implications d'un principe philosophique. Mais alors leur méconnaissance des conséquences politiques qui découlaient de leur négation de la catégorie de la relation et de leur volontarisme constitue une preuve significative de l'incompréhension des hommes du XIVe siècle vis-à-vis des idées démocratiques, que Marsile lavait préconisées.

Au point de vue historique, cette constatation est plus importante et nous en dit plus ong sur la mentalité du XIVe siècle que le fait qu'à travers des spéculations purement métaphysiques, Pierre d'Auriole soit arrivé à expliquer la Société par une « mutua obligatio ». Les idées philosophiques ne deviennent des moteurs de l'histoire que si elles correspondent aux aspirations profondes et aux tendances, fussent-elles même latentes, de leur temps. Par exemple, la conception que le devoir du souverain est de gouverner au profit du bien commun, n'a pendant des siècles conféré aux sujets aucun droit politique. Nous avons rencontré des affirmations éloquentes de ce devoir dans des proclamations attribuées aux Empereurs Sas-

---

[36] DP, I, chap. 12, § 6. Par contre, Guillaume a implicitement repris à son compte (*l.c.*, cap. V) la théorie classique déniant aux membres des couches inférieures les droits politiques, car ces classes ne possèdent pas en fait ces vertus qui contribuent au bien-être spirituel de la Cité.

[37] DP, I, chap. 17, § 11.

[38] Jean de Meung, *Le Roman de la Rose*, IIe partie (éd. Didot frères, Paris, 1864, vers 1027 et ss, 10325 ss), et DP, II, chap. 22, § 15. A notre avis, ce paragraphe du DP constitue la preuve définitive que Marsile de Padoue expliquait la formation de la « ciuitas » par un véritable Contrat Social. Voir notre analyse du DP, II, chap. 22, § 15 dans *Le rôle de l'aristotélisme dans le « Defensor Pacis » de Marsile de Padoue*, « Revue d'histoire et de philosophie religieuses », 1955, n. 3, p. 306 et ss., et dans *Le problème du Contrat Social et de l'origine de la « Ciuitas » dans la « Scolastique »*.

[39] Quaestiones in Politicorum Libros ; Lib. I Quaestio III « Vtrum ciuitas sit a natura » Art. II, V Conclusio.

[40] La phrase de la *Politique*, 1253 a, 30 : φύσει· μὲν οὖν ἡ ὁρμὴ ἐπὶ τὴν τοιαύτην κοινωνίαν· ὁ δὲ πρῶτος συστήσας μεγίστων ἀγαθῶν αἴτιος a été glosée par Nicolas : « Tous ont inclination naturelle à communication civile et elle est parfaite par industrie humaine. » A la différence de Jean Buridan et de Marsile de Padoue, Nicolas d'Oresme n'a jamais parlé d'une « electio », d'un acte de la volonté à propos de la création de la Cité.

sanides[41]. Or, l'on sait que parmi les despotats orientaux ces souverains s'étaient distingués par un particulier absolutisme et arbitraire. Seule la nouvelle conception du monde du féodalisme — nous partageons sur ce point l'avis de M. le prof. Ullmann[42] — a permis à la pensée européenne de tirer de cet axiome, en lui-même banal, les premières limitations de la toute-puissance royale. L'apparition sur la scène historique de groupes sociaux nouveaux, dans lesquels les droits de l'individu dérivaient des droits de la communauté à laquelle il appartenait, l'aspiration de ces groupes sociaux à la paix, leur recherche des garanties légales contre l'arbitraire des féodaux et des rois, aident à comprendre l'empressement avec lequel la Scolastique a accueilli l'enseignement d'Aristote sur la prééminence du « bonum commune » et, en même temps, ses efforts pour en déduire un système capable de justifier les « iura et libertates » des Communes et des Ordres. Mais l'esprit communal et corporatif permet aussi de comprendre que les penseurs nominalistes aient préféré ignorer les conséquences sociales de leur propre système philosophique. Les œuvres de la Scolastique, nous en sommes convaincu toujours davantage, sont un miroir précieux des idées des XIIIe et XIVe siècles et à ce titre méritent d'être étudiées par les historiens. Mais il faudra faire attention à n'attribuer à la pensée politique du Moyen Age que les conceptions qui ont été explicitement appliquées aux problèmes politiques ; il faut se garder de supposer que ces penseurs du XIVe siècle étaient prêts à accepter les conséquences pratiques des théories, qu'ils avaient élaborées uniquement dans le but de résoudre des problèmes de théologie et de métaphysique. Autrement on commettrait une erreur analogue à celle qui consisterait à croire que Descartes avait préconisé ou simplement prévu les bouleversements qui devaient résulter au XVIIIe siècle de l'extension des principes du *Discours de la Méthode* au domaine de la vie sociale et politique.

---

[41] Voir *Quelques spécimens de la littérature sassanide conservés dans les bibliothèques d'Istanbul*, dans le « Journal Asiatique », 1966, p. 25—27.

[42] Voir W. Ullmann, *The Individual and Society in the Middle Ages*, Baltimore, the Johns Hopkins Press, 1966.

AL XI-LEA CONGRES „EIRENE"
Varşovia, 21–25 oct. 1968

DE

I. FISCHER

Anul acesta, întîlnirea, devenită tradițională, a filologilor clasici din țările socialiste ale Europei, grupați în societățile afiliate Comitetului „Eirene", s-a ținut în capitala Poloniei. În orașul care păstrează, din loc în loc, ca un avertisment, semnele martiriului din anii 1940–1944, cuvîntul înscris pe frontispiciul comitetului capătă, mai mult ca în altă parte, o rezonanță gravă și mereu actuală.

În comparație cu unele dintre reuniunile precedente și în special cu cea de la Brno, din aprilie 1966[1], întîlnirea de anul acesta a avut un caracter mai modest, în ceea ce privește numărul participanților și fastul organizării, compensat însă de interesul tematicii și de calitatea expunerilor. Au luat parte peste 150 de delegați reprezentînd nouă țări (Belgia, Bulgaria, Franța, Polonia, Republica Democrată Germană, Republica Federală a Germaniei, România, Ungaria, U.R.S.S.). S-au ținut peste 100 de comunicări și rapoarte, distribuite în cele două ședințe plenare ale primei zile și în ședințele pe secții, pe următoarele teme: (1) Forme de muncă în antichitatea clasică, (2) Ultimul secol al republicii romane, (3) Teatrul antic și influența lui asupra teatrului european, (4) Teorii antice ale istoriei, (5) Arheologie; pentru comunicările care nu și-au putut găsi locul în tematica propusă inițial, s-a creat a 6-a secție, *Varia*, în cadrul căreia s-au dezbătut probleme de lingvistică, drept, istorie literară, istorie etc.

Ședințele plenare au cuprins trei comunicări mai ample, cu caracter de raport: S. Utčenko, *Teorii ale istoriei în istoriografia romană din sec. I î.e.n.*, G. Perl, *Criza republicii romane în concepția lui Sallustiu*, I. Trencsényi-Waldapfel, *Teatrul antic și influența lui asupra teatrului european.*

Din foarte bogatul program al ședințelor pe secții nu vom putea enumera decît cîteva titluri, mai mult spre a ilustra natura și varietatea preocupărilor. Secția I: I. Bieżuńska-Małowist (Varșovia), *Opiniile anticilor asupra muncii sclavilor*; H. Kuch (Berlin), *Prizo-*

[1] Vezi StCl, X, 1968, p. 261–264.

nierat și muncă la Euripide; J. Kolendo (Varșovia), *Sclavii folosiți în viile Italiei antice*; L. Ognenova - Marinova (Sofia), *Date noi despre artizanatul din Tracia antică.* Secția a II-a : I. Hahn (Budapesta), *Plebea urbană în epoca crizei Republicii romane*; E. G. Schmidt (Jena), *Grupul de noțiuni cer — mare — pămînt la Lucrețiu*; K. Kumaniecki (Varșovia), *Discursul „Pro Murena" al lui Cicero*; W. Schmid (Bonn), *Observații cu privire la reflecțiile asupra morții la Filodem și la Horațiu*; A. Wiliński (Varșovia), *Problema homicidiului de sclavi în* lex Cornelia de sicariis et ueneficiis *din 81 î.e.n.* Secția a III-a : W. Steffen (Poznań), *Prologul paznicului în Agamemnon de Eschil*; L. Richter (Berlin), *Fragmentul de notație muzicală din Oreste de Euripide ca exemplu de ethos tragikotaton*; J. Ijsewijn (Louvain), *Teatrul latin al Renașterii*; L. Witkowski (Toruń), *Teatrul antic și influența lui asupra dezvoltării dramei muzicale în Europa*; S. Zabłocki (Wrocław), *Drama pastorală germană din secolul al XVIII-lea și raporturile ei cu poezia pastorală neolatină.* Secția a IV-a : J. Harmatta (Budapesta), *Poseidonios despre istoria veche a Romei*; I. Naxov (Moscova), *Concepția dezvoltării sociale în fiolozofia cinică*; B. Bravo (Varșovia), *În ce sens se poate vorbi de „istorie" ca obiect al gîndirii antice*; I. Borzsák (Debrețin), *Portretul lui Germanicus la Tacit*; J. Irmscher (Berlin), *Teoria istoriei în epoca lui Iustinian.* Secția a V-a : G. Zinserling (Berlin), *Transformări în arta romană a epocii republicane tîrzii ca expresie a schimbărilor politice*; B. Filarska (Varșovia), *Observații asupra arhitecturii din Palmyra.* Secția a VI-a : H. Kupiszewski (Varșovia), *Antihreza în dreptul helenistic*; B. Gerov (Sofia), *Criza din țările Orientului balcanic în timpul domniei lui M. Aurelius*; M. Brożek (Cracovia), *Observații la Petroniu,* Sat., *27—37*; J. Wolski (Varșovia), *Influența războaielor medice asupra luptei politice din Grecia*; N. S. Grinbaum (Chișinău), *Limba lui Pindar și inscripțiile cretane.*

Delegația Societății de studii clasice din România, compusă din 23 de persoane și cuprinzînd membri ai corpului didactic universitar și liceal și cercetători din institutele Academiei, a prezentat 14 comunicări primite cu interes de asistență : Dr. C. Săndulescu (București), *Diviziunea muncii și ideea de competență profesională în antichitatea clasică* (secția I); prof. N. I. Barbu (București), *Binele suprem discutat în Forul Roman în timpul consulatului lui Caesar*; M. Munteanu (Constanța), *Compoziția socială a partizanilor lui Sextus Pompeius*; L. Wald (București), *Distribuția formelor arhaice la Lucrețiu*; N. Baran și M. Chișleag (Iași), *Elemente cromatice la Lucrețiu*; I. Fischer (București), *Observații asupra vocabularului mimografului Laberius*; M. Pîrlog (Timișoara), *Cîteva considerații privind lexicul poeziei lui Catul*; C. Poghirc (București), *Teoria și practica guvernării lui Caesar* (secția a II-a); M. Nasta (București), *Psihologia tragicului în Penthesileia lui Kleist* (secția a III-a); Vl. Iliescu (Constanța), *Observații asupra așa-numitei poziții antiromane a lui Trogus Pompeius*; A. Piatkowski (București), *Teoria istorică a constituirii puterii totalitare (de tip oriental)*; E. Cizek (București), *Perceperea subiectivă a timpului și spațiului în „Agricola" lui Tacit* (secția a IV-a); L. Lupaș (București), *Structura silabei în dialectul atic*; M. Iliescu (București), *Considerații asupra teoriei cazului general în latina tîrzie* (secția a VI-a).

Ședința plenară din 25 octombrie a avut ca obiect trecerea în revistă a lucrărilor congresului. Pentru fiecare secție în parte s-a alcătuit cîte un raport, destinat să scoată în evidență liniile directoare ale comunicărilor prezentate și aportul acestora la dezvoltarea disciplinei științifice căreia îi erau consacrate. Rapoartele au fost ținute de profesorii J. Kolendo, G. Perl, N. I. Barbu, I. Hahn și D. Šelov. Discursul de încheiere a fost rostit de prof. N. I. Barbu, în calitatea d-sale de șef al delegației țării care va găzdui viitoarea reuniune „Eirene". Într-o scurtă alocuțiune latină, în care humorul fin se alia armonios cu eleganța

de cea mai bună tradiţie ciceroniană, prof. K. Kumaniecki a declarat închise lucrările congresului.

În ziua de 25 octombrie 1968 a avut loc şedinţa Comitetului „Eirene". Societatea de studii clasice din România a fost reprezentată, în absenţa preşedintelui şi a secretarului, de prof. N. I. Barbu, vicepreşedinte, şi de secretarul adjunct. Pe ordinea de zi figurau două probleme principale: aprecieri asupra desfăşurării congresului de la Varşovia şi fixarea locului şi datei congresului următor. Toţi cei prezenţi au ţinut să omagieze eforturile organizatorilor polonezi şi în special ale profesorului K. Kumaniecki, al cărui prestigiu personal a jucat un rol principal în reuşita acestui congres. În ceea ce priveşte fixarea locului şi datei celui următor, s-a ajuns la o soluţie provizorie: după o înţelegere anterioară, rîndul de a organiza viitoarea reuniune îi revenea Iugoslaviei. În absenţa reprezentantului iugoslav în Comitetul „Eirene", prof. V. Gortan, căruia starea sănătăţii i-a interzis în ultimul moment deplasarea la Varşovia, s-a hotărît ca preşedinţia comitetului să revină provizoriu României, conducerea Societăţii noastre urmînd să ia contact cu colegii iugoslavi; în cazul că Iugoslavia nu va putea lua asupra sa ţinerea congresului, această cinste va reveni României, iar congresul va avea loc în anul 1971. S-au făcut apoi propuneri privind desfăşurarea lucrărilor reuniunii viitoare, insistîndu-se asupra necesităţii de a se publica în prealabil cel puţin rezumatele comunicărilor şi de a se respecta orele programate. Prof. J. Harmatta a reamintit propunerea sa anterioară, acceptată la Brno, de a se organiza cu prilejul congreselor „Eirene" un colocviu de micenologie; tot d-sa a propus organizarea, în acelaşi cadru, a unui „Seminarium epigraphicum". Ambele propuneri au fost acceptate în principiu.

Congresul de la Varşovia şi succesul de care a fost încununat reprezintă, în ciuda absenţei unanim regretate a unor delegaţii, exprimarea voinţei tuturor celor de faţă de a persevera pe calea unor eforturi comune şi a unei colaborări fructuoase. Pentru participanţi, a constituit nu numai ocazia unei informări reciproce şi a unor utile contacte personale, ci şi dovada încurajatoare a vitalităţii disciplinelor ştiinţifice consacrate antichităţii clasice.

CRONICA DE DREPT ROMAN

În legătură cu o recentă sinteză asupra instituţiilor Antichităţii: Jean Gaudemet, *Institutions de l'Antiquité,* Sirey, Paris (1967), 909 p. + 8 hărţi şi 12 ilustraţii

DE

VALENTIN AL. GEORGESCU

Autorul acestei magistrale sinteze a istoriei instituţiilor antice, profesor de drept roman la Facultatea de drept din Paris, director de studii la Şcoala practică de înalte studii şi director al Institutului de drept roman al Universităţii parisiene [1], este bine cunoscut cititorilor noştri [2]. Actuala sa sinteză, căreia critica ştiinţifică i-a făcut o primire elogioasă, este menită, prin caracteristicile ei, să umple un gol în literatura de specialitate [3] şi să stimuleze cercetările în acest domeniu. Rod a 30 de ani de învăţămînt romanistic, ea oglindeşte restructurarea acestui învăţămînt în Franţa prin reforma din 1954.

Potrivit acestei reforme, mult discutată în primii ani [4], studiul tradiţional al dreptului roman a fost înlocuit cu două cicluri: unul de început, istoria instituţiilor politice şi sociale ale antichităţii, al cărui caracter prea sociologizant [5] a fost echilibrat în 1960 şi 1962 (decizia ministerială din 3 august), şi un al doilea ciclu, care îmbină dreptul roman cu istoria dreptului francez, avînd un caracter istoric-juridic şi, ca obiect, dreptul privat: bunurile şi proprietatea, regimurile matrimoniale şi liberalităţile, succesiunile [6]. Detaliu interesant,

---

[1] Vezi Studii clasice 7 (1965)369.

[2] Prin recenziile ce i s-au consacrat în Studii clasice, 6 (1964) 433—435; 10(1968)300—302; cf. 7(1965) 481 şi 8(1966) 382, şi prin colaborarea la volumul *În amintirea lui M. G. Nicolau*, Studii clasice 7 (1965) 369—370, *L'étranger dans le monde romain*. Pentru manualul de faţă, vezi recenzia lui G. Sautel în RHD 46 (1968) 80—81.

[3] Planul ei şi concepţia ce-i stă la bază nu se acoperă cu acelea ale nici unuia din manualele apărute după 1954 în cadrul aceleiaşi reforme: J. Ellul (1955; ed. a 2-a, 1962); R. Monier — J. Imbert — G. Cardascia (1956); R. Besnier (1956, litogr.); J. Maillet (1957).

[4] Vezi ancheta internaţională deschisă de Czasopismo Prawno historyczne, Poznań 9 (1957) nr. 1, 406—409 (J. Maillet) şi concluziile lui M. Szaniecki, *ibid*. nr. 2, 421—439.

[5] Sub denumirea de *Histoire des institutions et des faits sociaux*.

[6] Vezi manualul prof. P. Ourliac şi J. de Malafosse, recenzat în Studii clasice, 6 (1964), 431—432.

StCl, XI, 1969, p. 265—270, Bucureşti

acest învăţămînt nou, care aminteşte de programul unei *Antike Rechtsgeschichte* lansată de Wenger în Austria în 1902 şi dezvoltată apoi în Germania şi în numeroase alte ţări, nu există decît în Franţa [7], unde are şi o tradiţie proprie în descoperirea Codului Hammurapi de către P. Scheil, şi în lucrările unor pionieri ca L. Beauchet [8] şi E. Révillout [9]. În Germania, fără un cadru oficial, E. Seidl, cunoscutul istoric al dreptului egiptean, a publicat cea dintîi mică istorie a dreptului roman [10], *Vom Standpunkt der Antiken Rechtsgeschichte „im Sinne Wenger's"*, completată cu un *Römisches Privatrecht* [11], ale cărui capitole încep cu o sumară privire de istorie juridică antică. Existenţa, la München, după al doilea război mondial, a unui *Institut für Papyrusforschung und Antike Rechtsgeschichte* înfiinţat de L. Wenger, al cărui nume îl poartă azi, după reorganizare sub direcţia prof. W. Kunkel, este tot aşa de bine cunoscută ca şi aceea a colecţiei respective (*Beiträge zur Papyrusforschung und antike Rechtsgeschichte*), sub conducerea iniţială a lui L. Wenger şi Otto Walter. De altfel, papirologia juridică, prin natura ei, rămîne o disciplină ce nu se poate încadra decît într-o istorie a drepturilor antice (vezi, mai jos, revista poloneză de papirologie).

În ţările socialiste, rostul *Istoriei drepturilor antice* revine, într-un cu totul alt cadru, mai larg, cursului de *Istoria generală a statului şi dreptului*, al cărui preţios conţinut impune o continuă concentrare în expunerea unei vaste materii. El numai superficial ar putea fi apropiat de evoluţionista *Universal Rechtsgeschichte* sau *Allgemeine Rechtsgeschichte* (J. Kohler).

În U.R.S.S., Cehoslovacia şi Iugoslavia există o mai veche tradiţie de orientalistică şi de papirologie juridică. În Polonia, prin mutarea de la New York la Varşovia în 1948 a lui *Journal of juristic Papyrology* (1946 şi urm.), care de fapt depăşeşte cadrul strict al titlului său, regretatul R. Taubenschlag a pus bazele unei şcoli poloneze de istoria drepturilor antice cu orientare îndeosebi papirologică. Acelaşi savant publică în 1955 un *Drept roman în lumina drepturilor antice* [12]. Un număr important de *Festschriften*, *Symbolae* (ca acelea închinate lui P. Koschaker, 1939, şi R. Taubenschlag, 3 vol., Varşovia, 1956—1957), *Mélanges*, *Synteleia*, *Studi in onore*, au fost consacrate unor reputaţi reprezentanţi ai istoriei drepturilor antice (cei mai mulţi, în acelaşi timp şi romanişti). În celelalte volume omagiale romanistice, această disciplină este aproape tradiţional reprezentată prin studii izolate sau prin compartimente distincte.

---

[7] În Belgia, *Société internationale d'histoire des droits de l'antiquité* (azi : „F. de Visscher", după numele întemeietorului său), înfiinţată după ultimul război mondial, publică din 1948 încoace o *Revue internationale des droits de l'antiquité* (RIDA). Cronici de istoria drepturilor antice publică astăzi *Revue historique de droit* (sub direcţia prof. R. Villers, 1960 şi urm.) şi *Studia et Documenta Historiae et Iuris* (E. Szlechter, 1956 şi urm., continuînd pe M. San-Nicolò), iar revista *Iura* (1950 şi urm.) publică o bibliografie (cu o parte analitică) în acelaşi domeniu. În practică, Institutul de drept roman de la Paris cultivă istoria drepturilor antice, căreia îi este afectat şi un *Centre de Documentation des droits antiques*, cu preţiosul fişier bibliografic pe care acest centru îl publică şi difuzează semestrial din 1959, vezi Studii clasice, 7 (1965), 369. *Introduction bibliographique à l'histoire du droit et à l'ethnologie juridique* (Bruxelles, 1963 şi urm.), sub direcţia prof. John Gilissen, este în curs de a completa toate capitolele regionale privind aceeaşi disciplină.

[8] *Histoire du droit privé de la République athénienne*, I—IV, Paris (1897).

[9] *Précis de droit égyptien comparé aux autres droits de l'antiquité*, I—II, Paris (1899—1903).

[10] *Römische Rechtsgeschichte und Römisches Zivilprozessrecht*, Köln — Berlin — Bonn — München, 1962, 200 p. (ed. 1, 1950).

[11] Bonn — München, 1963, 262 p. (ed. 1, 1950).

[12] *Rzymskie prawo prywatne na tle praw antycznych*, 364 p.

Cît priveşte obiectul, metoda, perspectivele şi utilitatea acestei discipline, ultima contribuţie critică o constituie ancheta internaţională organizată de revista Labeo (Napoli, 1958 şi urm.), care însă n-a izbutit să desprindă o doctrină comună cu privire la problema esenţială : aceea de a şti dacă istoria drepturilor antice poate fi şi trebuie făcută ca o istorie unitară, într-un cadru instituţional şi tipologic, pe mari perioade ale întregului bazin mediteranean[13], sau, aşa cum procedează cei mai mulţi autori, ca o succesiune de istorii regionale, în ordinea intrării lor pe scena istoriei universale, nu fără unele aprecieri, comparaţii şi referinţe de la un sistem etnic-statal la altul. Centrînd lucrarea sa pe noţiunea de instituţie, nu pe aceea de drept, şi referindu-se la antichitate ca un întreg istoric, prof. Gaudemet, fără a adopta efectiv prima direcţie de mai sus, a lăsat deschisă, prin titlul ales, calea spre orice evoluţie viitoare, dacă s-ar dovedi utilă, iar capitolele despre Babilon, Egipt, hittiţi şi evrei le-a îmbinat într-o anumită măsură atît prin aceea că alcătuiesc prima *carte* a sintezei sale,cît şi prin capitolul preliminar care deschide această carte (vezi mai jos).

Manualul de care ne ocupăm se adresează în primul rînd studenţilor (p. V). Textul propriu-zis, clar, elegant, concis, dar mereu nuanţat, cu un plan excelent, original, de o mare eficacitate didactică şi ştiinţifică, îndeplineşte cu succes acest rol, păstrînd ceea ce este pozitiv în tradiţia învăţămîntului francez. În acelaşi timp însă, o carte modernă, vie, căreia autoritatea şi talentul autorului îi asigură un echilibru „deschis", prin felul în care prof. Gaudemet de la începutul carierei sale a izbutit, împreună cu majoritatea romaniştilor francezi, să nu rămînă „indiferenţi la extraordinarele progrese ale cunoaşterii istorice realizate de la începutul acestui secol" (p. V).

Depăşind programul oficial, manualul, atît prin valoarea textului, cît şi prin bogata bibliografie indicată, rezumată sau discutată în note (în medie aproape 1/3 din fiecare pagină), este şi o sinteză critică şi constructivă pentru cercetătorii în curs de formare şi specialiştii consacraţi. Deşi ele introduc uşor pe student în secretele cercetării ştiinţifice, pentru care îi trezesc gustul, aceste note, limitate la literatura recentă (îndeobşte, din ultimii 30 de ani), rămîn pentru cercetătorul format o mină sigură şi nepreţuită. Cititorul nu poate decît să admire arta cu care problemele au fost împărţite între text şi note, precum şi volumul considerabil de chestiuni care a putut fi cuprins, cu o desăvîrşită claritate, în cel mai redus spaţiu imaginabil.

Programul francez care prevede studiul instituţiilor politice, al vieţii economice şi al transformărilor sociale n-a fost aplicat mecanic în toate compartimentele cărţii. Pentru Orient şi Grecia, mai puţin bine studiate în literatură, expunerea a fost lărgită, insistîndu-se asupra istoriei economice, ideilor politice şi dreptului familial. Dimpotrivă, pentru Roma, aceste chestiuni au fost lăsate la o parte, din cauza abundentei documentaţii, pe care cititorul o găseşte prelucrată în „numeroase şi excelente" (p. VI) lucrări.

Cartea I („Tradiţiile orientale", p. 3—124) este consacrată Mesopotamiei (c. I, p. 13—49), Egiptului (c. II, p. 50—77), hittiţilor (c. III, p. 78—95) şi evreilor (c. IV, p. 96—124), după ce un capitol preliminar tratează „Marile faze ale istoriei Orientului" (p. 3—12).

Grecia ocupă cartea a II-a (p. 127—250), cu trei capitole consacrate epocilor arhaică (societatea cretană, miceniană şi homerică), clasică (structurile politice, doctrinele juridice şi

---

[13] A se vedea în acest sens încercarea prof. Besnier ; comp. şi teza lui M. G. Nicolau, *Causa liberalis*, 1933 (vezi Studii clasice 7 (1965) 1—15). De rezolvarea acestei grave probleme ar depinde şi numele definitiv al disciplinei : *istoria dreptului antic* (sau al *antichităţii*), ca în programul iniţial al lui Wenger : *Antike Rechtsgeschichte*, sau *Istoria drepturilor antice*, ca în cadrul periodicului de la Bruxelles (RIDA).

politice, familia şi societatea) şi elenistică (dominaţia macedoneană şi Alexandru; monarhiile elenistice).

În cartea a III-a (Roma) se acordă aproape acelaşi număr de pagini fiecăreia din cele trei epoci: veche (p. 254—426), clasică (p. 428—659) şi „Imperiul de jos" (p. 661—806). Aici se studiază instituţiile politice, sursele şi sancţiunea (organizare juridică, procedura) dreptului. Pentru perioada clasică, acest plan general comportă un capitol sintetic („Criza republicii romane") de istorie social-politică şi economică şi un al doilea capitol: „Organizarea imperiului" (Italia, provinciile, regimul municipal, romanizarea), generalizarea cetăţeniei şi clasele sociale (liberi, sclavi, dezrobiţi). Pentru Imperiul de jos, capitolul al II-lea („Problema religioasă") se ocupă de raporturile bisericii cu statul roman şi de organizarea societăţii ecleziastice, materii cărora eminentul canonist care dublează pe romanist în autorul manualului le-a consacrat numeroase studii şi două monografii ce fac autoritate în materie. În cap. 3 al titlului III („Clasele sociale"), se studiază uniformizarea statutului juridic, inegalitatea de avere (puternicii, victimele puterii), discriminările religioase, barbarii. Două dense paragrafe expun soarta dreptului roman în Orient (p. 773—776) şi în Occident (p. 776—778) sub raportul surselor şi al aplicării generale, pînă la Irnerius. Concluziile[14] — de cel mult 1—2 pagini — care termină capitolele constituie modele de sinteză didactică şi ştiinţifică, tot aşa ca şi concluziile generale (p. 807—810) privind Roma. Tablourile cronologice (p. 811—826) ale fiecărui capitol[15] nu se limitează la o înşirare de date, ci sincronizează, de la caz la caz, ansambluri de date comune: regiunile geografice pentru Orient; istoria internă, relaţiile politice şi cultura pentru Grecia; situaţia din Italia, cea din Roma (istoria internă, războaiele), viaţa economică, religioasă şi intelectuală pentru lumea romană. Acest tablou împreună cu lista cronologică a împăraţilor romani (p. 827—828), indicele alfabetic al materiilor (p. 829—845) şi acela al surselor (p. 862—887), ca şi cele 8 hărţi pentru principalele „momente" ale istoriei studiate măresc mult valoarea manualului, ca lucrare didactică şi fac din el un incomparabil instrument de lucru. Introducerea unor ilustraţii bine alese constituie o inovaţie binevenită. Această tehnică poate fi, credem, aplicată cu succes surselor dreptului roman şi unor scene din viaţa juridică a antichităţii, păstrate de arta egipteană, babiloniană, de vasele greceşti şi de sculptura romană în relief.

O analiză, o critică şi o discuţie tematică a unei astfel de lucrări, dacă bogatul ei conţinut ar permite-o cu adevărat, n-ar putea fi făcută în acest loc.

Să notăm numai că autorul a lăsat în afara manualului său de „Instituţii" orice alte expuneri explicative privind obiectul istoriei drepturilor antice, metoda sau dezvoltarea disciplinei şi altele asemănătoare. În multe locuri însă, notaţii sobre sau observaţii critice şi adesea simpla terminologie implică poziţii de metodă sau de concepţie cu un caracter general şi de care depind unele din semnificaţiile majore ale lucrării. Iată numai cîteva exemple:

---

[14] Cartea a II-a are o singură concluzie. Excepţional găsim cîte o concluzie de paragraf, de titlu sau de secţiune.

[15] La p. 25, concesiile viagere de domenii (*ilkum*) în Mesopotamia atrag următoarele precizări: „Adesea aceste concesii au fost calificate drept fiefuri. Dar ele prezintă diferenţe destul de notabile faţă de fieful Occidentului medieval. Ele n-au totdeauna un caracter militar, ceea ce este o trăsătură dacă nu necesară, cel puţin normală a fiefului medieval... ele par nu atît să asigure subzistenţa beneficiarului, cît să garanteze administraţiei prestarea anumitor servicii... Scopul economic trece înaintea necesităţilor militare" (p. 25). Cf. p. 60: „prima feudalitate" egipteană; p. 70: „a doua feudalitate". La p. 69, autorul are grijă să pună între ghilimele expresia „socialism de stat", prin care se caracterizează evoluţia Egiptului sub dinastia a XVIII-a.

Fazele istoriei Orientului sînt indicate „sous réserve de l'arbitraire qu'implique tout découpage dans le courant d'une histoire particulièrement complexe" (p. 4—5). Pentru Egiptul primului mileniu se admite existenţa unei *anarhii feudale*, a unei *feudalităţi* militare. Politica Egiptului sub dinastiile XVIII—XIX este caracterizată ca *imperialistă* (p. 8). „L'abstraction que suppose notre moderne notion d'État était inconnue des Mésopotamiens" (p. 23). Alcătuită din clase *sociale*, societatea babiloniană „repose sur l'inégalité", sclavii alcătuiesc o clasă mai importantă decît în Egipt (p. 32—33). Pentru reforma lui Solon şi Servius Tullius, termenul de *clase* este folosit fără determinativ (p. 161 ; 277 ; 314). Inegalitatea economică şi politică revin de altfel ca un criteriu constant pentru antichitatea inseparabilă de instituţia sclaviei. Un paragraf este consacrat claselor sociale în fiecare regiune a Orientului (p. 58, 88, 111). În societatea homerică se vorbeşte de grupuri sociale (p. 40), iar pentru Grecia, de clase şi grupuri *intermediare* (p. 161). În Egiptul ptolemaic, grupurile sociale sînt : egiptenii, grecii şi străinii. Expunerea luptei dintre patriciat şi plebe la Roma foloseşte noţiunea de *săraci* şi *classes aisées*, iar lupta ca atare este explicată prin dificultăţile economice, complicate cu antagonisme sociale şi revendicări politice (p. 294). În perioada clasică romană, prin clase se înţeleg : oameni liberi, clasa aservită, dezrobiţii (p. 535), iar sub Imperiul de jos : puternicii şi victimele puterii, la această clasificare după avere adăugîndu-se deosebirile după credinţă şi barbarii (p. 702).

În altă ordine de idei, autorul atrage atenţia că „nu se pot fixa datele unei cuceriri militare" (p. 291) sau că „argumentul comparativ nu poate ajunge pentru a stabili existenţa unei instituţii sau a duce la afirmaţia anumitor caractere, deoarece fiecare societate are trăsăturile ei proprii. Dar cvasigeneralitatea regalităţii la popoarele de origine indo-europeană, la un anumit stadiu al istoriei lor, procură aici un preţios argument complementar" (p. 265, n. 4). Întreaga valoare a metodei comparative este astfel judicios pusă în cauză, sugerîndu-se atît limitele împrumuturilor şi influenţelor în caracterizarea originalităţii fiecărei societăţi[16], cît şi existenţa unor vechi stadii de dezvoltare identică la un grup de popoare înrudite.

La p. 39, în legătură cu problema căsătoriei babiloniene pe bază de *tirhatu* (cumpărarea soţiei ?), şi la p. 266 n. 4, cu privire la problema caracterului magic al regalităţii arhaice la Roma, teoriile evoluţioniste (care pot fi combătute de pe poziţii deterministe, cum o face prof. Fr. de Martino, sau de pe poziţii contrare, ca numeroşi istorici moderni) sînt puse sub semnul întrebării sau chiar se sugerează o respingere a lor, fără ca faptul „evoluţiei" să fie negat, nici de determinişti, nici de istoricii critici care, în afara unor legi ale dezvoltării istorice, periodizează şi caracterizează această dezvoltare, căutîndu-i cauzele şi încercînd să-i desprindă forţele motrice. În romanistica modernă, ca şi în istoriografia generală, confruntarea celor două, respectiv trei poziţii continuă, constituind o problemă de ordin prea general pentru a putea fi abordată aici.

Cît priveşte *restaurarea*, în parte reală (p. 761), a unor valori şi structuri clasice în legislaţia lui Iustinian („clasicizantul", după atîţia din istoricii lui, dar atît de *bizantin*)[17], ca şi *decăderea* Romei, finele rezerve ale autorului (p. 808) sînt sugestive şi duc, după părerea noastră, la înţelegerea acestei *restaurări* şi *decăderi* ca o trecere decisivă de la o mare etapă la alta (fără a se putea fixa hotare calendaristice rigide ; vezi mai sus), de la o lume la alta, cu fundamentale schimbări de ordin structural şi stilistic în drept, în tehnica lui şi în gîndirea juridică.

---

[16] Cf. p. 250 : comparaţia între lumea greacă şi cea romană este apreciată pentru că sugerează paralele „care permit să sesizăm mai bine originalitatea fiecărui sistem" ; lumea elenistică, punct de întîlnire a tradiţiilor orientale şi a concepţiilor greceşti, a putut da soluţii *originale* noilor ei probleme.

[17] Vezi exemplele citate în nota noastră : *Le XIV*[e] *Centenaire de la mort de Justinien I*[er] *(565—1965)*, în Revue des études sud-est européennes, 5 (1965) 551—559.

Autorul măsoară *valoarea* unui sistem juridic după conformitatea lui cu nevoile unei epoci și după respectul arătat demnității omului. De aceea, dacă umbra sclavajului și a inegalităților planează asupra istoriei instituțiilor antice, ca o istorică necesitate de epocă, lupta și realizările antichității pentru demnitatea omului, și prin drept și prin gîndirea juridică, își păstrează un loc pe care manualul recenzat îl ilustrează convingător (democrațiile de tip antic, umanismul grec și roman, laicizarea și raționalizarea dreptului, egalitatea de drept natural a oamenilor, *omne ius hominum causa constitutum est*).

Autorul consideră că numai cadrul imperial a asigurat *măreția Romei*, prin ralierea — nu totală, nici constantă — a popoarelor supuse, care și-au găsit în Roma o „patrie comună". Acest „universalism teritorial" se unește apoi cu o „perenitate de timp", prin aceea că dreptul și instituțiile Romei au supraviețuit puterii sale politice, ceea ce face ca ideea de *ruină* sau *decădere* să fie un non-sens. Evocînd fazele utilizării dreptului și gîndirii politice romane pînă în vremea noastră, autorul cere să se reflecteze mai mult asupra rațiunilor profunde ale acestei *survie*, decît asupra cauzelor contingente ale unei *decăderi*. Din citatele prezentate rezultă că autorul dă termenului atît de discutat de *survie* sensul judicios cu care îl poate folosi istoricul modern. Supraviețuire alcătuită din tot ceea ce nu mai era roman în dreptul lui Iustinian (vezi p. 764 : „l'œuvre novatrice" ; p. 772) și din tot ceea ce lumea medievală și îndeosebi cea modernă, începînd cu Renașterea, au adus nou, pe măsură ce maturitatea lor le permitea să redea o viață nouă dreptului roman[18]. Pentru înțelegerea acestei neîntrerupte noutăți, cunoașterea instituțiilor Romei, pe fondul implicațiilor lor mediteraneene, așa cum izbutește s-o dea atît de viu și de coerent manualul prezentat, este necesară și fecundă. Un modernism aboliționist n-ar putea decît să diminueze putința noastră de a înțelege adînc și creator *modernul* și *noul* din viața noastră socială. Bilanțul *deschis* al autorului echivalează cu a reclama ca istoria antică a dreptului roman să fie organic urmată de istoria lui în procesul de formare a dreptului modern, cu toată complexa problematică a acestei descurajatoare discipline (*Ius romanum medii aeui + Rechtsgeschichte der Neuzeit*).

În concluzie, vom insista asupra interesului pe care sinteza recenzată, cu locul de frunte acordat în mod judicios dreptului roman, îl prezintă pentru istoricii nejuriști ai antichității. Totodată vom releva echilibrul pe care autorul îl realizează între analiza specifică a materiei juridice și încadrarea ei istorică, reușind să dea o carte formativă și pasionantă pentru jurist, iar pentru toți cititorii ei o unitară istorie juridică, în sensul de istorie socială a dreptului, a instituțiilor și a gîndirii sociale. Manualul prof. J. Gaudemet, care este mult mai mult decît un manual, va face dată în literatura de specialitate. Felicitînd pe autor pentru izbînda sa, nu putem decît să dorim întregirea ei necesară printr-o istorie a instituțiilor private ale antichității

---

[18] Vezi concluzia acad. A. Oțetea, *Renașterea și Reforma*, București, E.S. (1968) 45 (ed. 1941, p. 39; ed. 1964, p. 44) : „Antichitatea clasică generatoare a spiritului modern este un contrasens. Nu antichitatea clasică a format spiritul modern, ci maturitatea spiritului modern a redat o viață nouă antichității clasice".

PLUTARH ÎN LITERATURA ROMÂNĂ

DE

MARIA MARINESCU-HIMU

Scriitorul Plutarh, a cărui amintire o perpetuează o operă însumînd, după ultimele rezultate ale lui Konrat Ziegler, 250 de titluri şi a cărui activitate a împletit în chip armonios speculaţia meditativă cu predicaţia morală şi cu îndeletnicirea practică, a fost un personaj consacrat chiar din timpul vieţii. Contemporanii au văzut în el un îndrumător al vieţii lor, şi i-au apreciat strădania neobosită depusă în vederea redării vechii străluciri Oracolului de la Delfi. Apărarea oracolului învinuit că nu mai dă profeţii în versuri, ca altădată, ci numai în proză, a făcut-o în lucrarea lui ,,De ce nu trebuie să mai dea Pythia oracole în versuri'', tradusă şi comentată în timpurile mai apropiate de noi, de Robert Flacelière[1] în 1937. Din această lucrare rezultă că Plutarh a militat activ pentru redobîndirea prestigiului oracolului delfic, organizînd sacrificii, conducînd coruri, procesiuni şi discuţii. Plutarh căuta să convingă pe pelerini că altădată oracolele prezentau răspunsurile lui Apolo sub o formă poetică cu obscuritate căutată, pentru a proteja astfel pe slujitorii lui împotriva mîniei solicitanţilor şi a ascunde adevărul celor ce nu trebuiau să-l afle. În vremea lui — susţinea Plutarh — graţie păcii romane, oracolul era chemat să răspundă unor probleme de ordin privat şi pacific, şi tonul simplu se potrivea cel mai bine unor astfel de răspunsuri.

Dar această deosebită strădanie de a reda Oracolului delfic vechiul lui prestigiu se integrează într-un program vast de activitate care urmărea redresarea morală a unui popor căzut în robie ; era momentul cînd în întreaga Grecie cetăţile altădată înfloritoare, cum erau Corintul sau Megalopolis din Arcadia, zăceau la pămînt, cînd drumurile Epirului şi ale Etoloacarnaniei erau primejduite de bande de tîlhari, cînd ţinuturi întregi erau depopulate, cînd Grecia era văduvită de monumentele arhitectonice, de statui şi ofrande de preţ, care luau drumul Romei, cînd capetele statuilor reprezentînd eroi binefăcători ai colectivităţii greceşti erau înlocuite cu capetele unor împăraţi romani ambiţioşi, cînd tinerii greci porneau ca ostateci la Roma, ceruţi de romani şi trădaţi de partidul grec romanofil. Plutarh a simţit întreaga tragedie a poporului său şi a răspuns comandamentului străbun de a fi, prin cuvîntul său, apărător al patriei care zămislise

[1] Plutarque sur les oracles de la Pythie. Texte et traduction avec une introduction et des notes par Robert Flacelière. Les belles lettres, Paris, 1937.

StCl, XI, 1969, p. 271–278, Bucureşti

veacul lui Pericle şi susţinătorul moral al urmaşilor acelora ce se jertfiseră la Marathon, Salamina şi Plateea. O rezistenţă armată în faţa romanilor acum nu mai era posibilă, lucru pe care l-au înţeles scriitorii timpului, adoptînd tacit ideea unei intervenţii pentru netezirea raporturilor dintre învingător şi învins, elaborînd în acest sens opere pentru preamărirea trecutului elin pe care le puneau la îndemîna romanilor şi opere pentru elogierea spiritului de ordine al romanilor şi capacităţii lor organizatorice, pe care le făceau accesibile grecilor.

Din această convingere că slujesc un ideal elenic, au fost zămislite operele lui Appian, Arrian, Dio Cassius, Pausanias şi Plutarh. Operele acestea înmănunchiate au dat dreptul epocii să fie considerată ,,Epoca Renaşterii", deşi ea n-a izbutit să creeze valori literare care să se impună prin unicitatea lor.

Strădania aceasta a lui Plutarh, depusă pentru redresarea morală a colectivităţii greceşti, îşi are valoarea ei plină de semnificaţie care, în perspectiva timpului, apare mult sporită. Iată pentru ce opera lui Plutarh a constituit un obiect de îndelungată meditaţie şi dezbatere la Congresul al VIII-lea al Asociaţiei Guillaume Budé, care s-a ţinut la Paris în anul acesta, între 5 şi 10 aprilie, pentru aniversarea a 500 de ani de la naşterea umanistului francez.

În cadrul Congresului s-au prezentat comunicările: Robert Aulotte (Nancy), *Budé, traducteur de Plutarque*; Robert Flacelière (Paris), *État présent des études sur Plutarque*; E. D. Phillipps (Belfast, Irlanda), *Plutarque, interprète de Zoroastre*; Heinrich Dörrie (Münster), *Le platonisme de Plutarque*; D. Babut (Lyon), *Plutarque sur la nature de l'âme et des passions*; L. Clare şi François Jouan (Caen), *La plus ancienne traduction occidentale des Vies de Plutarque*; Pierre Scatozzo (Milano), *Plutarque interprète baroque de la romanité* şi, în fine, Edmond Berry, *Plutarque dans l'Amérique du XIX-e siècle.*

Cum momentul prezentării investigaţiei noastre coincide cu această, am putea spune, sărbătorire a lui Plutarh, ne îngăduim să aducem şi noi omagiul nostru memoriei lui, arătînd situaţia studiilor plutarhice în ţara noastră.

Am putea afirma că în Occident nu găsim pînă în zorii veacului al XVI-lea întinse preocupări plutarhice. Amintim totuşi menţionarea lui Plutarh de către Jean de Salisbury, episcop de Chartres, filozof scolastic englez (1115—1180). După căderea Constantinopolului Plutarh este impus atenţiei Occidentului de învăţaţii Plethon Gemistes, Besarion, Theodor din Gaza. În 1410 este semnalată o traducere latină a lucrării Περὶ παίδων ἀγωγῆς. În 1509 Plutarh este editat de Aldus Manutius şi reeditat în 1542; în 1570 apare o traducere în latineşte a lui Xylander. De acum încolo interesul pentru Plutarh sporeşte. Vîlva produsă de Renaştere în jurul lui este mare şi se menţine. Machiavelli îl admiră şi-l numeşte ,,gravissimo scrittore", Erasm traduce mai multe din operele sale, iar Montaigne afirmă ,,C'est mon homme que Plutarque".

Dar scriitorul care a contribuit la faima lui Plutarh a fost Amyot discipolul cardinalului Lemoine, căruia regina Navarrei îi încredinţase catedra de latină şi greacă la universitatea din Bourges. Amyot a început traducerea lui Plutarh, la apelul lui Francisc I şi în acest scop a vizitat Roma şi Veneţia în căutarea celor mai bune manuscrise ale operei plutarhiene. Ediţia lui Amyot a apărut în 1572 şi a fost reeditată în 1618. Momentul apariţiei ei marchează nu numai succesul obţinut de o valoroasă operă clasică, dar şi un moment de seamă în evoluţia limbii franceze, în care Amyot a încetăţenit o seamă de termeni politici, ştiinţifici şi muzicali.

După aprecierea lui Lanson [2], traducerea lui Amyot reprezintă efortul cel mai impunător al limbii franceze în tentativa pe care o face de a da noi elemente de vehiculare a gîndirii.

Dar în măsura în care se poate vorbi de o influență a lui Plutarh asupra scriitorilor occidentali, se poate vorbi și de o influență asupra literaturii sud-estului european. O cercetare a istoriei învățămîntului din Grecia după căderea Constantinopolului scoate în evidență rolul de prim ordin jucat de Plutarh în viața poporului grec, căzut în îndelungă robie.

Se știe că, în vremurile care au urmat căderii Constantinopolului, deschiderea unei școli în Grecia echivala cu un act de sabotaj la adresa turcilor și trebuia reprimat cu cea mai mare asprime. Și totuși în condițiile celei mai negre sclavii, au funcționat, în afară de Marea Școală a Neamului din Constantinopol (Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή), la diverse intervale de timp, școli la Adrianopol, la Patmos, la Sf. Munte, la Ianina, Atena, Hios, Smirna, Kydonia, Tyrnavon, Naxos, Moshopole și în alte părți, în temple și cripte hipogee [3], școli pentru învățătura copiilor și adulților și care au întreținut speranța în eliberare și au luminat poporul. La îndemîna acestui popor trebuiau puse texte grecești scrise într-o limbă populară, accesibilă tuturor. Un inițiator în acest domeniu a fost Nicolaos Sofianos, originar din Kerkyra și care în jurul anului 1515 își desăvîrșea studiile în Italia [4]. Sofianos, care și-a căpătat ulterior numele de „Luther al Greciei" și-a dat seama de necesitatea tipăririi urgente a unor manuale în limba vorbită. Prima operă tipărită de el a fost Περὶ παίδων ἀγωγῆς a lui Plutarh și a apărut la Veneția în 1544 sub titlul Πλουτάρχου φιλοσόφου παιδαγογός. Traducerea a fost retipărită, împreună cu o gramatică a limbii grecești comune a aceluiași Sofianos, de Legrand, în vol. δ' = no. 22. Mai tîrziu, o dată cu eliberarea Greciei de sub jugul otoman, în 1821, cea dintîi carte pe care Marele Corais a socotit că trebuie să fie pusă în mîinile poporului era „Viețile paralele". O mărturie evidentă de popularitatea de care s-a bucurat această carte, ca și celelalte opere ale scriitorului din Cheroneea, avem în comentariile și traducerile existente la noi în țară:

— patru traduceri cuprinzînd „Ascultarea poemelor" (Mss. 651, 700, 747 și 748),
— șase traduceri din „Creșterea copiilor" (Mss 657, 700, 762, 800, 1027),
— o traducere din „Iubirea de bogăție" (Ms 756),
— trei traduceri „Despre indiscreție" (Mss 646, 651 și 747)
— o traducere din „Sfaturi igienice" (Ms 728),

făcute de profesori greci care au instruit tineretul român și cel grec în Academiile Domnești. Și tot sub influența lui Plutarh, C-tin Brîncoveanu, fiul Domnului, întocmește 40 de „Paralele", tipărite în 1704 de Antim Ivireanul, care încă de la 1691 începuse o laborioasă activitate în tipografia de la Snagov.

Adaptarea pe care o face C-tin Brîncoveanu din „Viețile Paralele" nu este un act de cultură izolat, ci se integrează organic în cuprinsul unei bogate literaturi cu nuanță moralizatoare, cum este cazul scrierii medievale italiene „Fiore di virtù", bogată în istorioare moralizatoare, venită prin filieră greacă, cum este cazul cu *Floarea Darurilor*, tipărită de Antim Ivireanul la Snagov, sau mai ales cu romanul istoric al spaniolului Ghevara, tradus după o versiune latină de Nic. Costin, sub titlul „Ceasornicul Domnilor". Și tot în această epocă se situează traducerea prologului tragediei cretane Erofili de către Dosoftei.

Prelucrarea lui Brîncoveanu a apărut în anul 1704 și este înregistrată în *Bibliografia românească veche* sub titlul: Plutarh, Paralele grecești și romane, traduse în greceasca modernă

---

[2] Gustave Lanson, *Histoire de la littérature française*, Paris, 1921.

[3] Matei C. Paranicas, *Schița situației culturale a neamului grec de la căderea Constantinopolului (1453) pînă la începutul secolului nostru*, Constantinopol, 1867.

[4] *Viața lui N. Sofianos*, în Legrand, I. p. CLXXXVII.

de Const. Brîncoveanu. Din Plutarh Cheroneul, traducere foarte exactă în limba obişnuită a Paralelelor greceşti şi romane, de prea strălucitul învăţat, prea înălţat Domnul Domn Constantin fiul prea luminatului şi iubitorului de Christos, Domnitor a toată Ungrovlahia, Domnul Ioan Constantin Basarab Brîncoveanu[5]. În Bucureşti, de către Antim Ieromonahul din Ivie 1704. Este în 8° mic, 3 foi + 82 pagini. Prefaţa lui Antim Ivireanul subliniază că „zelul înnăscut al iubirii de învăţătură" şi faptul că este „nelenevos la aflarea vreunei osteneli serioase pentru răspîndirea cunoscinţei cei iubitoare de învăţătură" l-a făcut să afle că „Domnul Ioan Constantin Brîncoveanu prea învăţatul, cuvîntăreţul şi adînc cugetătorul Domnul Constantin a tradus Paralele greceşti şi romane ale lui Plutarh în limba obişnuită grecească" pe care a izbutit să le încredinţeze tiparului în urma unor repetate demersuri pe lîngă Domn[6].

Preocupările plutarhice au continuat în ţara noastră printr-o serie de tălmăciri, pe care urmează să le prezentăm în ordinea apariţiei lor:

1) T. Racoce în Crestomaticul Român, 1820;
2) Costache Aristia, 1857;
3) T. Ioanid, 1882: Vieţile paralele ale celor mai celebri bărbaţi greci şi romani, Craiova, Tip. Samitca;
4) P. M. Georgescu, 1891;
5) Nicolae Bănescu, Viaţa lui Pericle, Tradusă din greceşte şi însoţită de o notiţă asupra autorului, 1907. Traducerea este făcută după Ed. Schaefer, apărută la Lipsca în 1814;
6) P. Muşoiu, 1922;
7) M. Jacotă, 1938;
8) N. Bogdan, 1940;
9) Şt. Bezdechi 1943;
10) N. I. Barbu, 1943, 1957, 1960, 1963, 1967.

Despre Theodor Racoce, primul traducător al unui fragment din *Moralia*, ne dă unele informaţii Aron Pumnul în *Lepturariul romînesc* apărut la Viena în 1864, vol. IV, p. 101: „Deşi a scris puţin, — zice Aron Pumnul, — totuşi este Racocea însemnat în literatura noastră, pentru că el este cel dintîi care a înştiinţat la anul 1817, publicăciunea unei foi literare rumâne sub numele de „Crestomaticul romănesc" din carele însă, pentru lipsa sprijinirii din partea publicului român, care pe atunci era amorţit cu totul, a putut ieşi broşura întîia numai în anul 1820; şi apoi această broşură se vede că a şi încetat, căci altele următoare nu se mai află"[7].

Despre fragmentul publicat de T. Racoce nu ştim mai mult.

Cel de al doilea traducător, Costache Aristia, este un personaj care s-a impus nu numai în literatură, ci şi în viaţa politică şi socială a ţării, manifestîndu-se sub diferite aspecte. Poet, artist, cetăţean, pedagog, autor dramatic, grafician, susţinător al reprezentaţiilor în limba română, întemeietor al Societăţii „Filarmonica" alături de Ion Cîmpineanu şi Heliade Rădulescu, el a adus o contribuţie de valoare în frămîntata perioadă a lui 1821 ca şi în cea din jurul anului 1848[8].

---

[5] Vezi *Istoria Romîniei*, vol. III, 1964, p. 293.

[6] Despre C-tin Brîncoveanu vezi N. Iorga, *Viaţa şi domnia lui Constantin Vodă Brîncoveanu*, Bucureşti, 1914, p. 156.

[7] Pentru Th. Racoce, vezi şi *Crestomaticul romînesc din anul 1820*, ed. îngrijită de Th. Bălan, 1930.

[8] Vezi Ana Maria Popescu şi Alexandru Machedon, *Constantin Aristia*, Bucureşti, 1967.

C. Aristia a supus cererea sa pentru tipărirea traducerii lui Plutarh, la 8 iunie 1854, Eforiei Şcoalelor. În cerere erau menţionate vieţile lui Tezeu şi Romulus, Licurg şi Numa însoţite de note istorice, mitologice şi literare ca şi de explicaţii la unele ziceri introduse după necesitatea textului elenic. Eforia Şcoalelor a răspuns lui Aristia la 7 iulie 1854, înştiinţîndu-l că lucrarea urma să fie tipărită în 1000 de exemplare. Ulterior i s-a dat autorizaţia pentru sporirea tirajului cu încă 300 de exemplare. Tipărirea a fost executată la 2 februarie 1857, iar lucrarea a apărut sub titlul „Paralela sau Vieţile bărbaţilor ilustri", tradusă din elineşte de C. Aristia. Tom. I, Buc. Tipografia Colegiului Naţional, 1857. Menţionăm că, în acest timp, Aristia deţinea catedra de limba greacă la Colegiul Sf. Sava şi conducea biblioteca acestui colegiu, care apoi, tot prin îngrijirea sa, va fi transformată în Biblioteca Naţională — Biblioteca Academiei de mai tîrziu.

Lucrarea are o precuvîntare, în care Aristia arată dificultăţile redării textului grecesc, din cauza limbii neformate încă sau, după cuvintele lui, „pentru anomalia limbii româneşti". „Piedică, — spune Aristia mai departe, mi-a fost şi lupta insuperabilă şi dificultatea la scris, lipsa de un dicţionar nou, lipsa de o gramatică care să fie adoptată de toţi, lipsa de ceva scrieri măcar, autentice în limba literaturii şi prejudiciul făcură aşa ca să nu mai ştiu dacă se cuvenea să merg ceva mai înainte, sau să mă las de munca foarte plăcută, singura mea mîngîiere".

La baza traducerii lui Aristia stă ediţia Corais şi ediţia greco-latină a lui Theodor Doebner. După cîteva consideraţii pe care le face asupra stilului lui Plutarh „plin de viaţă, energic, plin de icoane şi comparaţii abundente" autorul trece în prefaţă la unele consideraţii asupra cronologiei la antici, cu privire la ani, luni, la Olimpiade şi zile ca şi la cronologia romanilor, la sistemul monetar, la sistemul de măsuri şi greutăţi. Apoi aduce omagiul său lui Plutarh, reproducînd cuvintele de omagiu ale lui Montaigne din Essais, cartea a II-a, cap. IV, şi ale lui Rousseau din *Les rêveries du promeneur solitaire, quatrième promenade.*

Amintim cu acest prilej că tot lui Aristia se datoreşte şi traducerea cîntului I din Iliada, pe care o terminase în 1857 şi pe care o publicase în tipografia lui Eliade. Această tălmăcire constituie un act de cultură apreciat de Alexandru Dem. Ghica ca şi de N. Iorga, care recunoaşte că imperfecţiunile traducerii lui Aristia se datorează faptului că „limba română nu-şi alcătuise încă pentru poezie un stil de zile mari, un stil de clipe tăinuite, cînd sufletul stă singur". Se ştie că însuşi Aristia, nemulţumit de această versiune a publicat o a doua traducere, în 1869, pe propria sa cheltuială, însoţită de un studiu introductiv intitulat „Disertaţie asupra versului hexametric", prezentată de Aristia la Ateneul Român, în 3 şedinţe. Fără îndoială că munca lui Aristia a fost aceea de pionier în domeniul traducerii. Numai comparînd traducerea Iliadei lui Aristia, unde „podagerul divul Achille" se învecinează cu „illustrissimul faber Vulcan" şi cu „Pulchrigena copillă", cu Iliada lui G. Murnu, numai comparînd traducerea *Vieţilor Paralele* a lui Aristia cu „Vieţile" traduse de N. I. Barbu, ne putem da seama de munca înfăptuită de înaintaşi care dispuneau de atît de puţine mijloace de expresie.

Impulsul dat de Academie pentru promovarea traducerii din clasicii greci şi latini, şi anume din Sallustiu, T. Livius, Cicero, Polibiu, Dionis din Halicarnas, Dio Cassius, Plutarh, Herodot şi Lucanus [9], a favorizat apariţia mai multor traduceri printre care au văzut lumina tiparului cea a lui T. Ioanid din 1882, apărută la Craiova, şi cea a lui P. M. Georgescu, în 1891. E interesant de amintit aici prezentarea caldă făcută de Odobescu scriitorului din Cheroneea. Făcînd o analogie cu literatura franceză, unde Jacques Amyot a făcut din traducerea *Vieţilor*

[9] N. Lascu, *Academia Română şi traducerile din clasicii antici*, în A.I.I.C din Cluj, V, 1944—1948, 1949, p. 140.

Paralele o scriere nemuritoare, într-o epocă în care limba franceză era încă în procesul ei de formare, Odobescu observa că nici limba română nu este mai strîns închegată, de aceea o traducere făcută în româneşte, aşa cum Amyot a făcut-o în franţuzeşte, va fi lăudată şi răsplătită de ,,Societatea Academică''[10]. Cu tot entuziasmul cu care Odobescu a îmbrăţişat tălmăcirea lui Plutarh, el s-a aflat în situaţia de a constata că probele de traducere prezentate sînt inferioare prototipului unei bune traduceri în limba română şi modelului literar, ele nefiind ,,decît nişte nămoloase şi întunecate dibuiri ale concurenţilor''. Odobescu conclude că, premiind asemenea traduceri, scopul literar şi totodată moral de popularizare a capodoperelor biografului antic pentru români n-ar fi cîtuşi de puţin atins ; Societatea Academică şi-ar cheltui banii degeaba, iar publicul românesc ar rămîne ,,în deplină neştiinţă şi deplină nepăsare de cele ce se vor fi povestind în zburlitul, întunecatul şi mărăcinosul Plutarh''. În urma acestor observaţii, cere respingerea traducerilor şi repetarea concursului ,,cu speranţa că pe viitor concurenţii se vor pătrunde mai bine de scopul şi adevăratele tendinţe ale Societăţii, cînd ea voieşte să dea operelor clasice ale antichităţii drept de cetăţenie în limba română''[11].

Traducerea lui P. M. Georgescu, vechi translator şi paleograf la Direcţiunea Generală a Arhivelor Statului, a apărut în 1891, în Bucureşti, în tipografia Binder, şi cuprinde vieţile lui Tezeu, Romulus, Licurg şi Numa, în 280 de pagini. Deşi autorul afirmă în ,,uă mică dare de seamă drept precuvîntare'', că a participat la concursul instituit de Academie, iar proba de traducere i-a fost premiată, traducerea n-a fost tipărită sub egida Academiei. Cartea este dedicată lui Evangelie Zapás cunoscutul iniţiator al traducerilor din clasici, ale cărui sugestii făcute acum un veac şi mai bine au fost îmbrăţişate cu entuziasm de forul tutelar al culturii noastre. Fără îndoială că azi traducerea ne apare vetustă şi departe de a îndeplini cerinţele unei traduceri a vremii noastre.

Traducerea lui P. Ioanid, profesor de limba elenă la liceul din Craiova, a apărut în 1882 şi numără 48 de pagini, cu menţiunea că Viaţa lui Licurg şi a lui Numa constituie fascicula a II-a.

După douăzeci de ani semnalăm apariţia unei singure vieţi, a lui Pericle, realizată de prof. N. Bănescu, care a servit catedra de bizantinologie de la Cluj şi Bucureşti şi a cărui activitate în domeniul clasicismului este notorie.

La o distanţă de 10 ani întîlnim din nou o traducere a unei singure vieţi, aceea a lui Licurg în ,,Biblioteca Revistei Ideia''. Volumul numără 55 de pagini ; pe cea de-a doua pagină este menţionată data de 22 sept. 1922, iar la sfîrşitul volumului se află menţiunea că Panait Muşoiu era ,,diriguitorul'' revistei.

Traducerea lui M. Jacotă, fost profesor de liceu la Iaşi, cuprinde primele 8 vieţi. Cartea a apărut în 1938 în editura Fundaţiei pentru literatură şi artă. Traducerea este precedată de o prefaţă şi de o introducere. În prefaţă autorul explică împrejurările în care a făcut această tălmăcire ; arată că a avut în vedere textul stabilit de Theodor Doebner, apărut la Paris, în 1877, în editura Firmin Didot, şi de asemeni traducerile lui E. Talbot, A. Pierron şi Brotier. Urmează o introducere în viaţa şi opera scriitorului, numărînd 33 de pagini, în care explică condiţiile de dezvoltare a lui Plutarh, posibilitatea ce a avut-o de a audia cursurile cîţiva ani la Atena, cursuri de matematică, de retorică, medicină, ştiinţe ale naturii, dedîndu-se cu patimă filozofiei pe care o preda Ammonios. M. Jacotă evocă în continuare vizita lui Plutarh în Corint, la proconsulul Ahaiei, vizita la Roma şi în vestul Italiei.

---

[10] Anale, tom. X, 1877, p. 4. Citat la N. Lascu, *op. cit.*, p. 178.
[11] Anale, tom X, 1877, raport 54–69 citat de N. Lascu, *op. cit.*, p. 178.

Traducerea lui N. Bogdan a pornit de la o concepţie falsă, străină cu totul de Plutarh, a cărui operă a urmărit aplanarea conflictului greco-roman, dar ea prezintă şi unele scăderi, privită ca o tălmăcire în sine. Credem, după o examinare a textului grec cu cel românesc, că avem de-a face cu o traducere din limba franceză, întrucît întîlnim nume proprii scrise după ortografia franceză (Lysippe (pag. 36) pentru Lysip sau Lysippos) şi neologisme cu sensuri inexistente în limba română, ca în pasajul ,,de asemeni, nu putea suporta vocea nici unuia dintre grăjdarii şi scutierii lui Filip, *cabrîndu-se* împotriva tuturor acelora ce vroiau să-l apropie''. Totuşi întîlnim şi pasaje curgătoare.

Aşa cum s-a putut desprinde pînă acum, opera Moralia a lui Plutarh nu şi-a găsit decît un traducător izolat, pe. Theodor Racoce.

Abia în 1943, Ştefan Bezdechi, fost profesor la Cluj, tălmăceşte trei dialoguri plutarhice: *Despre mînie*, *Despre liniştea sufletească* şi *Despre limbuţie*.

Volumul cuprinde 144 de pagini, făcînd parte din publicaţiile Institutului de Studii Clasice, fiind al zecelea din serie. El cuprinde o introducere asupra lui Plutarh care se întinde pe 23 de pagini şi în care, după împărţirea operei lui Plutarh în categoriile tradiţionale, se arată interesul special al acelor lucrări din *Moralia* care tratează cusururile, viciile ,,dissertations sur les mœurs'', dintre care o menţiune specială merită opusculului intitulat ,,Despre metoda de a progresa în virtute'', în care Plutarh ne dă o adevărată cheie a înţelegerii tratamentului ce trebuie să-l aplicăm celor ce manifestă un cusur sau un viciu. Ultima în ordine cronologică este frumoasa traducere a prof. N. I. Barbu, consacrată ,,Vieţilor Paralele''. Traducerea se impune atît prin stilul său cît şi prin grija de a respecta originalul. O calitate a traducerii ce trebuie relevată înainte de toate este grija de a nu sacrifica nimic din textul grecesc şi de a reda întocmai topica. Acest din urmă deziderat, considerat de unii ca fiind greu de realizat, îl vedem pus în aplicare cu dibăcie în tălmăcirea de faţă, fără ca, prin aceasta, redarea în româneşte să aibă de suferit. Traducerea este prevăzută cu un text introductiv în care se cercetează viaţa şi opera scriitorului din Cheroneea. Ca atitudine filozofică, prof. Barbu vede în Plutarh un adept al religiei lui Apolo, curăţată de superstiţii vulgare. Deşi idealist, observă prof. Barbu, Plutarh atacă ideea epicureică a abţinerii cetăţeanului de la orice activitate politică, în vederea asigurării unei vieţi liniştite şi de asemenea se ridică împotriva lipsei de orice sentiment pe care o recomandă stoicismul. Aşadar, poziţia Cheroneanului nu este net idealistă, ci eclectică, ajungînd să formuleze unele teze care-şi păstrează şi azi valabilitatea, ca aceea a participării cetăţenilor la viaţa publică. În problemele de morală Plutarh se distinge printr-o serie de idei avansate pentru timpul său, iar în domeniul conducerii recomandă primatul raţiunii, care va fi pentru conducător cel mai bun sfetnic.

Un volum cuprinzînd vieţile lui Alexandru cel Mare şi Cezar a apărut, în traducerea prof. N. Barbu, în 1943 şi apoi în 1957, în Editura ştiinţifică, cu un număr de 187 pagini. În 1960 a apărut primul volum din serie cu o introducere de 90 de pagini şi cu un text de 524 pagini dintre care notele cuprinzînd spaţiul dintre p. 459–524; vol. II şi III au apărut în anii 1963 şi 1967.

Plutarh a constituit şi subiectul a trei teze de doctorat remarcabile, una a lui Const. C. Balmuş, alta a prof. N. I. Barbu, şi o alta mai veche, a lui Jean Crationesco. Lucrarea lui Const. Balmuş a fost publicată în 1925. Subiectul i-a fost sugerat lui C. Balmuş de lucrarea lui Eduard Norden, *Einleitung in die Altertumswissenschaft* (vol. I, ed. 2, 1912), care a generat

o serie de lucrări[12]. Ca punct de plecare i-au servit studiul lui Hippolyte Taine, *Essai sur Tite-Live*[13], iar pe de altă parte studiul lui K. Witte închinat aceluiaşi autor, intitulat ,,Uber die Form der Darstellung in Livius Geschichtswerk". C. Balmuş, pe atunci asistent universitar, îşi propunea să studieze din punctul de vedere al tehnicii naraţiunii una din operele cele mai populare şi mai citite de antichitate.

Autorul ia în consideraţie elementele dramatice care sînt prezente nu numai la Plutarh, ci domină întreaga istoriografie elenistică. Ultimele capitole ale lucrării cercetează psihologia eroilor din ,,Vieţile Paralele", psihologia mulţimilor, excursul ca procedeu tipic elenistic şi citatul. Lucrarea lui C. Balmuş a fost favorabil recenzată de prof. Theodor A. Naum în revista ,,Orpheus" pe mai-iunie 1926, p. 179–180 sub titlul *Cu privire la cartea lui C. Balmuş ,,Tehnica povestirii lui Plutarchos în Vieţile Paralele"*.

Cea de a doua teză de doctorat aparţine prof. N. I. Barbu şi a apărut sub titlul *Les procédés de la peinture de caractères et la vérité historique dans les biographies de Plutarque.* Thèse pour le doctorat ès lettres présentée à la Faculté de Lettres de l'Université de Strasbourg, Paris, 1933, 242 p. Autorul elucidează definitiv problema biografiei oamenilor politici şi militari din epoca alexandrină. Concluzia la care ajunge este aceea că în perioada respectivă nu s-au scris biografii de oameni politici şi de militari şi că dacă cititorii ar fi avut sub ochii lor aceste biografii politice, Plutarh nu s-ar mai fi văzut nevoit să facă distincţie între *bios* şi *historia.*

Teza de doctorat a lui J. Crationesco, trecută la Paris în 1874, poartă titlul *Plutarchus cum Herodoto et Thucydide comparatur quod ad historicam rationem attinet.* Thesim proponebat Facultati Litterarum Parisiensi ad Doctoris Gradum promouendus J. Crationesco. Paris, Hachette, 1874, 76 p. şi este dedicată ,,Doctissimis uiris facultatis litterarum Bucurescensii professoribus meis olim in Dacia magistris gratissimi animi monumentum D.D.D.".

Pe lîngă tălmăcirile plutarhice de care am vorbit există un număr de 19 traduceri izolate, majoritatea luate din ,,Vieţi", şi incluse în ,,Crestomaţia" alcătuită de N. Lascu şi H. Daicoviciu.

Pentru întregirea imaginii lui Plutarh în literatura română se cuvine să amintim menţionarea lui în cuprinsul operelor alcătuite la noi în ţară în perioada influenţei greceşti, cum este, de pildă, ,,Ceasornicul Domnilor" al lui Nicolae Costin, care citează nu o dată pe « filozofii păgîni » care au fost ,,Seneca, Plutarc, Ţiţero".

---

[12] K. Witte, *Über die Form der Darstellung in Livius Geschichtswerk*, in Rhein. Mus., vol. 65 (1910), p. 270–305 şi 359–419; C. Atzert, *Livius quomodo composuerit lib. XXI*, capit. 40–44. Program Regii Gymnasii Meppen. Pars altera, 1911; P. Iakob, *De Nicolai Damasceni sermone et arte historica*. Diss. Göttingen.

[13] Paris, 1910.

VECHI EPIGRAFIŞTI ŞI ANTICARI ÎN ŢĂRILE ROMÂNE

DE

ANDREI PIPPIDI

Începuturile studiilor româneşti de epigrafie stau, ca şi cele ale activităţii arheologice, în legătură cu lărgirea orizontului intelectual al societăţii româneşti la sfîrşitul veacului al XVII-lea [1]. Condiţiile istorice de dezvoltare, care duceau la un contact direct cu grecitatea postbizantină şi cu Occidentul de nestinsă tradiţie latină, au îngăduit răspîndirea relativă a limbilor clasice, deschizînd astfel calea unui curent umanist, după ce acesta-şi căutase zadarnic expresia în slavoneşte [2]. Caracteristică pentru noul climat spiritual, întemeiat pe aspiraţia către unitatea culturală a ţărilor române, va fi ideea originii latine a poporului român. Conştiinţa unităţii sale de neam şi de limbă capătă formulări tot mai răspicate la învăţaţii Miron şi Nicolae Costin, Dimitrie Cantemir, Constantin Cantacuzino — pentru a ne mărgini la cei mai de seamă. Aceeaşi stare de spirit se vădeşte şi în scrierile altor cronicari ai timpului, de exemplu Radu Popescu, dar numai celor dintîi le recunoaştem preocupări de erudiţie şi o vie admiraţie pentru antichitatea clasică. Contribuţia lor ştiinţifică e modestă, într-un sens, dar mesajul lor era îndeosebi politic şi moral.

Pentru a rezolva problema etnogenezei româneşti, aceşti cărturari au invocat argumente de valoare inegală. Mărturiile care li se înfăţişau erau, în primul rînd, texte literare. Aceasta, pe o vreme cînd ştiinţa apuseană a descifrării şi interpretării inscripţiilor latine abia se înfiripase. Calitatea de „părinte" al epigrafiei latine, atribuită îndeobşte lui Martin Smet, pentru *Inscriptionum antiquarum liber* (1588), ar putea fi revendicată, cu mai mare dreptate, de Conrad Peu-

---

[1] O schiţă, bine informată, asupra celor mai vechi preocupări epigrafice în ţara noastră a dat Al. Elian, *Introducere* la *Inscripţiile medievale ale României*, I (1395—1800), Bucureşti, 1965, p. 16—17. La atîta se rezumă bibliografia subiectului, cu excepţia consideraţiilor lui R. Vulpe, *L'activité archéologique en Roumanie : historique et bibliographie*, în *L'Archéologie en Roumanie*, Bucarest, 1938, p. 74—75. Vezi şi D. M. Pippidi, *Dezvoltarea studiilor de epigrafie greacă şi latină*, „Studii", XV, 1962, p. 1 377—1 388.

[2] Cf. V. Cîndea, *L'Humanisme d'Udrişte Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, Revue des études sud-est européennes, VI, 1968, 2, p. 239—288. P. P. Panaitescu, *Introducere* la Miron Costin, *Opere*, 1958, p. 17—20, a negat existenţa umanismului românesc din secolul al XVII-lea în numele unor principii rigide şi arbitrare. O vedere de ansamblu a acestor schimburi culturale, la M. Berza, *Culture roumaine et culture européenne au XVII-e et au début du XVIII-e siècle* (comunicare la colocviul de la Sinaia în 1967).

tinger, editorul unor *Romanae uetustatis fragmenta*, Augustae Vindelicorum, 1505. Nu-i mai puţin adevărat că nici opera umanistului din Augsburg, nici mănunchiurile de inscripţii apărute mai tîrziu în secolul al XVI-lea nu depăşesc faza recunoaşterilor [3]. E de la sine înţeles, prin urmare, că în Ţara Românească şi Moldova, din cauza rarităţii cunoştinţelor generale despre lumea veche, sub toate aspectele ei, preocupările epigrafice nu aveau să crească decît treptat.

Entuziasta enumerare a vestigiilor stăpînirii romane în Dacia are la Miron Costin valoarea unei mărturisiri de credinţă. O dovedeşte, de pildă, stăruinţa cu care el descrie podul de peste Dunăre ,,de Traian împăratul făcut atunce cînd au descălecat aceste două ţări cu rîmlenii'' [4]. Cît priveşte atenţia arătată ştirilor cu caracter epigrafic, ele încep să fie folosite în *De neamul moldovenilor*, unde găsim acest îndemn : ,,Cearcă la turnul cetăţii Sucevii dispre amiadzădzi, unde scrie sus că iaste tocmit de Irimie Vodă şi la porta cetăţii vei afla numele lui Despot Vodă, care slove pe lîngă buor le-am cetit eu sîngur'' [5]. Prima versiune cuprinde şi indicaţii asupra dificultăţilor de lectură întîmpinate : ,,Fost-au şi un împăratu pre urma lui Traian, Severus, care nume şi pre o piatră ce s-au aflatu la cetăţuia năruită la Galaţi am cetit însumi eu : Severus imperator romanorum, adecă Săverii împăratul rîmlenilor. Însă numai atîta am putut ceti, celelalte slove deşi şi aduc cu latineşti, iară a înţelege limba lătinească, nici într-un chip să pricepe. Cum pre un ban de aramă galben, iară la acea cetate năruită aflatu, cîtu un ort de mare, nimenea nu poate mai mult a dizlega fără : Marchiianopolis. Iară turnul acela şi podul peste Dunăre, nimenea altul ci Traianu împăratul, ca şi şanţul Troianul, l-au făcut : nu vei afla din sute de istorici într-alt chip'' [6]. Tradiţia asupra originii castrului roman de la Barboşi este reluată într-a doua redacţie a scrierii : ,,La năruiturile cetăţii de la Gălaţi, din sus, unde cade Bîrladul în Dunăre, s-au aflat un ban de aramă galbăn şi de mare cît un ort, nu mai gros, în carele slovele nu s-au pututu ceti de cie ce ştiu latineşte, fără unii ce ştiu mai bine greceşte dzic că scrie Marchiianopolis, şi samănă aşea, iară celelalte slove de înţeles nu sîntu. Aşijderea o piiatră mare adusă la Gălaţi, la biserica Diii, mai mult nu s-au putut înţelege, făr de atîta, lătineşte : *Severus imperator romanorum*, iar româneşte : Sever a Rîmului împărat. Şi acei cetăţi dzicu Gherghina'' [7]. Manuscrisul copiat de Axinte Uricariul din 1712—1713 adaugă o adnotare marginală : ,,Într-aceeaşi săpătură au găsit Tudori pîrcălabul ban de argint curat,

---

[3] Vezi enumerarea lor, pe scurt, la R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, IV-e éd., Paris, 1914, p. XX—XXI.

[4] Miron Costin, *Opere*, p. 42. Acest monument apare pentru prima oară la M. Costin o dată cu *Stihurile de descălecatul ţării*, în 1673 (*op. cit.*, p. 326). Trebuie să aşteptăm pînă la 1677, data probabilă a *Cronicii polone*, următoarea menţiune : ,,Sînt şi astăzi urme şi praguri şi turnuri ruinate, care semne şi eu însumi am văzut în Ţara Muntenească, în judeţul lor al Jiiului, între Cladova şi Diiu'' (*ibid.*, p. 203). ,,Podul căruia cu ochii noştri am privit pragurile prin apa limpede a Dunării, cîndu am mersu cu Dabija Vodă cu oştile la Uivar'' — deci 1663 — este prezent în ambele redacţii ale lucrării *De neamul moldovenilor*, care s-au succedat între 1686 şi 1691 (*ibid.*, p. 257 şi 266).

[5] M. Costin, *op. cit.*, p. 265.

[6] *Ibidem*, p. 257. V. Pârvan, *Castrul de la Poiana şi drumul roman prin Moldova de jos*, în Anal. Acad. Rom., mem. secţ. ist., S. II, tom. XXXVI (1913—1914), p. 108, n. 1, identifică moneda descoperită în 1704, trimiţînd la B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Mösien*, I/1, p. 185, 188, 196.

[7] M. Costin, *Opere*, p. 267. Pasajul continuă cu descrierea monedei lui Ion Vodă cel Cumplit, descoperită lîngă Roman (vezi şi p. 212), pe care D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, I, Bucureşti, 1859, p. 108, o crede din secolul X. Cf. N. Drăganu, *Hereghie* (*heredie*), Cronica numismatică şi arheologică, III, 1922—1923, p. 12—15, şi articolul lui O. Luchian, în Studii şi cercetări de numismatică, I, 1957, p. 441—446.

mai mare decît costanda şi mai gros, carile de o parte avea chipul unui cerb, iară de altă parte avea slove latineşti, carile însămna numile lui Costandie împăratul Rîmului".

Acelaşi paragraf, fără interpolarea de mai sus, a fost încorporat în compilaţia lui Nicolae Costin, *Letopiseţul ţării Moldovei de la zidirea lumii pînă la 1601* [8]. Eruditul N. Costin, dispreţuitor faţă de predecesorii săi lipsiţi de ,,învăţătura şi ştiinţa altor ţări", a reprodus textul cunoscutei inscripţii de la Gherghina, cules în vremea domniei cumnatului său, C. Duca (1693—1695) : ,,Adusu-s-au şi aice în oraşul Iaşilor o piiatră, la domnia lui Costantin Duca Vodă, de la Gălaţi, şi de marmure, pe care slovele lătineşte singur le-am cetit, carii aşe sîntu : IMP. CAESARI DIV. FILIO NERVAE TRAIANO AUGUSTO GER. DACICO PONT. MAX. FELICI T. POT. XVI IMP. VI COS. VII P. P. CALPURNIO MARCO C. AURELIO RUFO. Pre limbă românească : Împăratului, chesarului, bunului ficiorului Nervii, lui Traian fericitului, a Nemţiei şi a Dachii, preutului celui mai mare, polcovnicului al şesăsprădzeci, împăratului al şesea, sfetnicului al şeptele, părintelui moşii, lui Poblie Calpurnii, Marco Avrelii, Ruf". Citām ,,tituluşurile acestui pre vestit împărat" în savuroasa traducere intercalată în *De neamul moldovenilor* [9]. Sub acest raport, N. Costin ştie, mulţumită lui Bonfini, că ,,avea obiceiu cei vechi rîmleni întru vecinica pomenire a lor, de rîdica stîlpi de piatră, în ţara Ardealului, ce să cheamă Daţiia de Sus, cu slove lătineşti săpate în stîlpi, aşea sunînd : Antonie Frian acelui întîi deregătorului a Darcomanilor, Ulpiianilor, a lui Traian, a Sarmaţilor, oroşan, Sabinul, purtătoriu a treisprăzece polcuri, au vieţuit ani 30, iproci. Aşijdirea mai încolo, lui Peurie Saturnin, solului împărătescu şi ispravnicului, socotitoriul descălecării Daţiei, Sarmaţiei, iproci. Acest Antonie şi Peurie Saturnic, dentru acea scrisoare, să văd că au fostu domni şi otcîrmuitori, puşi de împăraţii Rîmului, ori pe urma lui Traian la aceste ţări" [10]. Traducerea e plină de greşeli şi incoerenţe. Totuşi, ea şi-a croit drum în lucrarea de vaste proporţii a unui alt erudit contemporan, Dimitrie Cantemir însuşi.

În *Hronicul* domnului se recunosc uşor notaţiile fostului său dregător : ,,Mai scrie Neculai Costin logofătul, precum să mai fie văzut o piatră, carea s-au aflat la cetăţuia năruită la Gălaţi, ce-i zic Gherghina, şi să fie citit singur într-însa — Săver împăratul Rîmului ce noi această piatră, şi în domnia fratelui Antioh, şi pe vremea noastră, trecînd pe la Gălaţi într-adins am cercat-o, ce nu s-au aflat, fără cît într-un rînd mi-au adus Theodori pîrcălabul de Gălaţi un ban de argint, în carile scriia CONST. VICT. AUG. IMP. pentru carile pre larg vom scrie la

---

[8] Ed. Ioan Şt. Petre, Bucureşti, 1942, p. 137.

[9] M. Costin, *op. cit.*, p. 415 = N. Costin, *op. cit.*, p. 134, cu erori de transcriere. Epitetul de ,,Felix" apare în titulatura imperială numai din 185, o dată cu Commodus. Îndreptat şi întregit în CIL, III/1, p. 146 (nr. 777), textul, putînd fi datat din 112—113, se prezintă astfel : *Imp. Caes. diu[i] fil. Neruae Traiano Aug. Ger. Dacico pont. max., tri[b]. pot. XVI, imp. VI. cos. VI, p.p.P. Calpurnio Macro Caulio Rufo leg. Aug. pro p[r]*. Vezi Edm. Groag, PIR III² p. 53, A. Stein, *Die Legaten von Moesien* (*Dissertationes Pannonicae*, S.I, fasc. II), Budapest, 1940, p. 63, şi A. Degrassi, *I Fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 32—33. În cronica sa, tributară în multe privinţe lui Cantemir, postelnicul Manolachi Drăghici face două persoane deosebite din ,,Publie Calpurnii Marco şi Caio Aurelio Rufo consuli în Roma" ! (*Istoria Moldovei pe timp de 500 ani pînă în zilele noastre*, I, Iaşi, 1857, p. 56). Inscripţia s-a mai strecurat la D. Fotino, *op. cit.*, I, p. 40 şi J. A. Vaillant, *La Romanie*, III, Paris, 1844, p. 456—458.

[10] N. Costin, *op. cit.*, p. 128—129 = *P. Furio Saturnino leg. Aug. pr. pr. cos. col. Dac. Sarmiz., praesidi dignissimo* (CIL, III, 1177 şi 1 460). Cf. A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien* (*Dissertationes Pannonicae*, S. I, no. 12), Budapest, 1944, p. 35—36. Pe urmele lui Bonfini, Costin, p. 134, citează *Historia utriusque belli Dacici a Traiano Caesare gesti ex simulachris quae in Columna eiusdem Romae uisuntur collecta*, scrisă în 1576 de Alonso Chacon, care devine ,,Alfonsu Ţicaon tipograful", apoi ,,Alfonsu, ca un tipograf" !

viiaţa lui Constans împăratul ... Aşijderea mai pomeneşte Neculai Costin precum tatăl dumisale, Miron Costin logofătul, să fie citit pe un ban de aramă galbănă, iarăş la acea cetăţuie aflat, în carile mai mult nu s-au fost cunoscînd, fără Marchianopolis"[11]. În concluzie, Cantemir nu aduce informaţii noi asupra antichităţilor romane din Moldova. E lesne de observat că el s-a mărginit să reproducă întocmai datele culese de Costineşti, colaboratorii săi fără voie şi duşmani politici.

Neaşteptate apropieri se pot stabili şi faţă de stolnicul Constantin Cantacuzino, deşi nici cu el raporturile lui Cantemir nu erau mai bune. E momentul să amintim că învăţatul boier, atras de monumentele antichităţii, citea pe Pausanias[12]. Sîntem în prezenţa aceluiaşi interes, care străbate istoriografia acestei vremi, pentru ,,podul de piatră stătătoriu peste Dunăre, căruia şi pînă astăzi şi dincoace de Dunăre şi dincolo i să văd marginile şi începăturile cum au fost şi dirept ce loc au fost. Mai vede-să, zic, şi cînd scade apa la mijloc, şi alte colţuri ca nişte picioare de zid"[13]. Pentru descrierea podului, Cantacuzino, traducînd pe Dio Cassius şi pe compilatorul bizantin din secolul al XII-lea, Ioan Tzetzes, se referă la o monedă, mai tîrziu citată de Marsili, avînd pe revers legenda : S.P.Q.R. OPTIMO PRINCIPI. S. C.= ,,Sfatul şi norodul roman prea bunului domn"[14]. Este foarte suspect un element care s-a transmis de la Mezerzius şi Reicherstorffer la Marsili : ,,aflatu-s-au în Ardeal, poate fi dusă de aici, şi o piatră care au fost la capul podului pusă şi scrisă de acest pod cu aceste slove latineşti[15]. PROVIDENTIA AUGUSTI VERE PONTIFICIS VIRTUS ROMANA QUID NON DOMAT SUB IUGUM. ECCE RAPITUR ET DANUBIUS". Faţă de sărăcia informaţiilor ce-i stăteau la îndemînă unui Miron Costin, redus la excerptele lui Laurentius Toppeltinus, stolnicul cunoaşte un mai mare număr de documente. Unul din ele este împrumutat biografiei lui Claudius II Goticul şi provine din scrierea *Roma Triumphans* (1459) a renumitului arheolog Flavio Biondo (1388–1463).

,,Cartea aşa scriia : Claudie-împărat lui Bloc, sănătate. Stins-am 300 000 de goti, 2000 de corăbii le-am înecat, învălite sînt gîrlele de paveze, de săbii şi de suliţe toate marginile gîrlelor acoperite sînt. Cîmpii de trupuri pline sînt, nici un drum curat iaste. Marea cetate Carthago (!) pustie iaste. Şi catîri şi catîre atîta am luat, cît nici un ostaş nu e să nu ducă cîte doao şi cîte trei. Şi măcară de n-ar fi păţit respublica romană de Galien atîta, măcară de n-ar fi adus treizeci de tirani stricători, că păzindu-se ostaşii carii feliuri de războaie au rădicat şi de ar fi fost leghioanele păzite, cari Galien, răul izbînditoriu, le-au ucis, cît adaos ar fi respublicii? Cu a noastră însă grijă şi osîrdie au fost bătaia de la Misii şi multe războaie au fost la Martinopoli, mulţi de fortună au perit, mai mulţi crai prinşi şi prinse a multor feliuri de neamuri blagorodnicele fămei. Plinitu-s-au biruinţele romane de robi varvari şi lăcuitori din goţi. Nici

---

[11] D. Cantemir, *Hronicul vechimei a româno-moldo-vlachilor*, ed. Tocilescu, Bucureşti, 1901, p. 162, 249 şi 471, şi *Descrierea Moldovei*, trad. G. Adamescu, p. 14. Ar rezulta că glosa din ms. A (vezi *supra*, n. 8) e posterioară anului 1717, cînd s-a scris *Hronicul*. Cf. Vaillant, *op. cit.*, I, p. 58.

[12] C. Dima-Drăgan, *Biblioteca unui umanist român, Constantin Cantacuzino Stolnicul*, Bucureşti, 1967, p. 122. Vezi, pentru cele ce urmează, şi V. Cîndea, *Stolnicul Constantin Cantacuzino, omul politic-umanistul*, Studii, 19, 1966 nr. 4 şi 20, 1967 nr. 1.

[13] *Cronicari munteni*, ed. M. Gregorian, Bucureşti, 1961, p. 15.

[14] A. Decei, *Podul lui Traian de la Turnu-Severin*, Anuarul Institutului de studii clasice pe anii 1928–1932, Cluj, 1932, p. 148–149 şi 169–170.

[15] CIL III/1, 71 (p. 9). Editorilor acestei inscripţii false li se va adăuga Franz Griselini, *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen*, I, Wien, 1780, p. 293.

o ţară n-au fost carea rob de a-l ţinea, ca în izbîndă să nu aibă got, iproci"[16]. Se pune întrebarea — vezi şi ediţia Iorga, din 1901, a *Operelor stolnicului C. Cantacuzino*, p. 158 — ce caută Cartagina în buletinul victoriei de la Naissus. De fapt, lectura *Carthago* în loc de *carrago* se datorează greşelii unui copist.

Între autorii consultaţi de Cantacuzino mai erau Iustinus, tipărit la Lyon în 1670, şi Ioan Zonaras — socotim că în ediţia lui Du Cange din 1686—1687, aflată în biblioteca domnescului său nepot, Constantin Brîncoveanu[17]. Aici nu e, evident, locul de a face o expunere sistematică şi completă a lecturilor istoricului, mai cu seamă că semnificaţia acestora a fost subliniată în repetate rînduri. De un mai mare interes pentru o discuţie asupra studiilor româneşti de epigrafie spre sfîrşitul secolului al XVII-lea ni se pare a fi menţionarea unui nume care, de obicei, apare într-un *corpus* modern al inscripţiilor latine alături de cel al lui P. Ligorio, ca un falsificator vestit: Jean-Jacques Boissard.

Personajul cu acest nume s-a născut la Besançon în 1533 şi a murit la Metz în 1602. Hîrtiile sale au fost parţial publicate[18]. Încă din timpul vieţii, el a dat *Disticha in icones diuersorum principum, tetrasticha in emblemata...*, Metz, 1587; *Emblematum liber — Emblèmes latins de I. I. Boissard avec l'interprétation françoise*, Metz, 1588; *Jani J. Boissardi Vesuntini Poemata*, Metz, 1589; *Icones diuersorum hominum fama et rebus gestis illustrium*, Metz, 1591; *Emblematum liber cum interpretatione germanica*, Frankfurt, 1593; *Theatrum uitae humanae*, Metz (trad. germ. Frankfurt, 1617, reed. 1638); *Leben und Contrafeiten der türckischen und persischen Sultanen*, Frankfurt, 1596; *Vitae et icones sultanorum Turcicorum, principum Persarum*, Frankfurt, 1596; *Icones uirorum illustrium doctrina et eruditione praestantium, cum eorum uitis descriptis*, Frankfurt, 1597—1599; *Romanae urbis topographia et antiquitates*, Frankfurt, 1597—1602; *Parnassus cum imaginibus musarum deorumque praesiduum Hippocrenes*, Frankfurt, 1601 (reed. 1627), la care s-au adăugat *Tractatus posthumus de diuinatione et magicis prestigiis*, Frankfurt, 1611, şi *Bibliotheca chalcographica illustrium uirorum*, Frankfurt, 1650—1654. Ne găsim deci înaintea unui artist şi poet fecund, arheolog diletant. Biografiile în care se specializase au reprezentat în epocă adevărate *best-sellers* ale genului.

---

[16] Trebelli Pollionis *Divus Claudius*, 8,4—9,5, în *Scriptores Historiae Augustae*, ed. E. Hohl, Lipsiae, 1936, p. 139—140: „Epistola, quam ad Iunium Brocchum scripsit Illyricum tuentem: Claudius Broccho. deleuimus trecenta uiginti milia Gothorum, duo milia nauium mersimus. tecta sunt flumina scutis, spatis et lanceolis omnia litora operiuntur. Campi ossibus latent tecti, nullum iter purum est, ingens carrago deserta est. tantum mulierum cepimus, ut binas et ternas mulieres uictor sibi miles possit adiungere. et utinam Gallienum non esset passa reipublicae utinam sescentos tyrannos non pertulisset! Saluis militibus, quos uaria proelia sustulerunt, saluis legionibus, quas Gallienus male uictor occidit, quantum esset additum rei (publicae)! Si quidem nunc membra naufragii publici colligit nostra diligentia ad Romanae reipublicae (corpus). Pugnatum est enim apud Moesos et multa proelia fuerunt apud Marcianopolim. multi naufragiis perierunt, plerique capti reges, captae diuersarum gentium nobiles femin(a)e inpletae barbaris seruis Scythi (ci)sque cultoribus Roman(a) provinciae. factus lim(it)is barbari colonus e Gotho, nec ulla fuit regio quae Gothum seruum triumphali quodam seruitio non haberet".

[17] C. Dima-Drăgan şi M. Carataşu, *Les ouvrages d'histoire byzantine de la bibliothèque du prince Constantin Brancovan*, Revue des études sud-est européennes, V, 1967, 3—4, p. 439, 443.

[18] Indicaţii bibliografice îndestulătoare se găsesc la Erna Mandowsky şi Charles Mitchell, *Pirro Ligorio's Roman Antiquities*, London, 1963, p. 27—28, şi Carl Göllner, *Turcica*, II, Bucureşti—Baden-Baden, 1968, p. 603.

Scrierile sale s-au bucurat de o atît de largă circulaţie încît, în 1691, C. Cantacuzino se mîndrea cu un exemplar din *Pannoniae historia chronologica*, Frankfurt, 1596, cumpărat ,,de la curuţii lui Thököly, care prădaseră atîtea biblioteci de castele'' [19]. Roadele unor asemenea lecturi se vădesc în *Istoria Ţării Rumâneşti*. Vechiul student din Padova asigură că ,,pînă astăzi în Ardeal, în multe locuri, să văd în pietri scrise epigramata ... cum şi la Cliuj, zice Gulielmu şi Ioanu Blau, în *Noul atlas* că deasupra unii porţi ceastă epigrama lu Traian să vede scrisă, însă latineşte: TRAI[A]NO PRO SALUTE IMP(ERATORIS) ANTONINI ET M(ARCI) AURELII CAESA(RIS) MILITES CONSISTENTES MAN<UB>IO POSUERUNT'' [20]. Inscripţia, fără îndoială apocrifă, a fost cunoscută prin mijlocirea geografilor olandezi Willem şi Jan Blaeu. Lucrarea citată nu pare a fi *Cosmographia* în 12 volume, editată la Amsterdam în 1663, ci *Harmonia macrocosmica, seu Atlas uniuersalis et nouus, studiis et labore Andreae Cellarii*, Amstelodami, 1661. Aşadar, stolnicul dădea lupta pentru afirmarea unui netăgăduit adevăr istoric — ascendenţa comună, latină, a românilor din Moldova, Ţara Românească şi Ardeal: ,,rumâni-dachi'', spunea el — cu armele furnizate de anticari puţin scrupuloşi, ale căror neverosimile disertaţii lasă încă impresia de cult al relicvelor. Această eroare avea însă puţine consecinţe, căci inscripţiile prea explicite, fictive, ţineau doar locul altora, autentice, iar descoperirea acelora rămînea în sarcina viitorului.

Tipul eruditului apusean, colecţionar pătimaş şi, cîteodată, plăsmuitor, era cunoscut îndeajuns în ţările noastre, cercetate din veacul al XVI-lea de numeroşi străini în căutare de urme antice [21]. Să notăm, dintre aceştia, pe canonicul morav Stephan Stieröchsel, cu pseudonimul cărturăresc de ,,Taurinus Olomucensis'', vicar general al Transilvaniei şi, în ceasurile libere, poet latin spre slăvirea protectorilor săi. Inscripţii din Abrud, Alba-Iulia, Cluj, Zlatna şi Sarmizegetusa au ajuns în lumea savantă datorită indicelui *Stauromachiei* (1519) [22]. Fie cît de succintă, enumerarea călătorilor nu poate să uite pe Georg Reicherstorffer, deşi acesta, mai degrabă ostaş şi iscoadă decît om de carte, s-a mărginit la împrumuturi nemărturisite din textul lui Taurinus [23]. Soarta lui Reicherstorffer a fost aceeaşi cu cea a izvoarelor pe care le folosise fără a le cita. Două inscripţii false privitoare la cucerirea Daciei [24] au fost reproduse de Pierre Lescalopier, magistratul parizian care a făcut în 1574 drumul prin Veneţia la Constantinopol,

---

[19] N. Iorga, *Vechile biblioteci româneşti, sau ce se cetea odinioară în ţările noastre*, Floarea Darurilor, 2, 1907, p. 73.

[20] *Cronicari munteni*, p. 22. Pseudoinscripţia lui Taurinus a fost reprodusă de Bonfini, de la care şi-a însuşit-o Cantemir (*Hronicul*, p. 161), şi de Reicherstorffer, criticat de Honterus (M. Holban, *În jurul Chorographiilor lui Reicherstorffer*, Studii, 18, 1965, nr. 1, p. 159).

[21] Vezi, ca orientare, Arnaldo Momigliano, *Ancient History and the Antiquarian*, în *Contributo alla storia degli studi classici*, Roma, 1955, p. 67—106.

[22] Aici apar inscripţiile reeditate în CIL, III/1, 1 070, 1 266, 1 317 1 442, 1 452 şi 69 — falsă, adoptată de Lescalopier. Parte din ele, cele de la ,,Zarmis'', fuseseră întîi culese de ,,Ioannes ille Mezerzius archidiaconus Colosiensis et olim canonicus ecclesiae Albensis Transiluanicae, uir sane multi nominis multarumque litterarum peritus''. Vezi M. Holban, în *Călători străini despre ţările române*, I, Bucureşti, 1968, p. 155—162.

[23] Din *Chorographia Transiluaniae quae Dacia olim appellata aliarumque prouinciarum et regionum succinta descriptio et explicatio*, Viena, 1550, s-au tradus ample pasaje în vol. cit., p. 207—226. M. Holban le-a supus unui examen critic, *ibid.*, p. 181—186, 189—190 şi 227—230.

[24] CIL, III/1, 66 şi 72.

descoperind că ,,tout ce pays et Moldavie et la plus part de Transilvanie a esté peuplé des colonies romaines du temps de Traian l'empereur'' [25].

În iulie 1549, făgăduiala unei colecţii de 200 de inscripţii antice venea din partea dalmatului Anton Verancsics (1504—1573), sol al împăratului Ferdinand I la Poartă, înălţat cu vremea la cele mai de seamă demnităţi : arhiepiscop de Strigoniu şi cardinal, vicerege al Ungariei. Din păcate, multele îndatoriri ale prelatului l-au împiedicat de a duce pînă la capăt acea operă, cea dintîi ce avea să cuprindă material epigrafic din toate trei ţările române [26].

Explorarea arheologică a Transilvaniei a continuat prin periegezele lui Jacques Bongars (1585) şi Georg Dousa, francez cel dintîi, cel de-al doilea olandez [27]. Abundenţa documentării a făcut posibilă, încă de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, contribuţia lui Ştefan Szamosközy [28] (circa 1565—1612), cronicar ungur care a tipărit în Italia *Analecta lapidum uetustarum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*, Patavii, 1593.

Nici unul din ei însă nu intrase în legături cu boierimea noastră, neavînd deci posibilitatea de a cunoaşte viaţa culturală a ţării. Iată însă un călător care, în aprilie 1702, trecea Dunărea pe la Turtucaia, pătrunzînd în Muntenia în suita ambasadorului englez la Poartă, lord William Paget [29]. ,,The Reverend and learned Edmund Chiushull, B. D. chaplain to the factory of the worshipful Turkey Company at Smyrna'' era profesor la aristocraticul colegiu ,,Corpus Christi'' din Oxford, desigur primul care a călcat vreodată pe aceste meleaguri. În această calitate, învăţatului cleric nu-i va fi fost greu să strîngă material pentru volumul *Antiquitates asiaticae christianam aeram antecedentes ex primariis monumentis graecis descriptae, latine uersae, notis et commentariis illustratae*; *accedit monumentum latinum Ancyranum*, Londini,

---

[25] Paul Cernovodeanu, *Călătoria lui Pierre Lescalopier în Ţara Românească şi Transilvania la 1574*, Studii şi materiale de istorie medie IV, 1960, p. 444. Inscripţiile transcrise, *ibid.*, p. 452—459, sînt următoarele : CIL III/1, 987, 1 045, 1 081, 1 057,1 312, 1 088, 1 101, 984, 1 015 (Alba-Iulia), 1298, 1317 (Zlatna), 1266 (Abrud), 1537 (Sibiu), 860, 1070, 1443, 1452 (Cluj). El reproduce şi următorul fragment rămas inedit [APO]LLINI [PRO SALVT]E ET INCOLVMITATE [IMP. CAES. TR]AIAN[I] HADRIANI — — — RNVS PRIMIGENIVS. Mai vezi, de acelaşi, *Le voyage de Pierre Lescalopier à travers l'Europe centrale* (*1574*), în Revue Roumaine d'Histoire, VII, 1968, nr. 3, p. 371—384.

[26] *Călători străini*, I, p. 395 şi 422. Vezi p. 260 despre Hans Dernschwam care, în suita baronului Ogier de Busbecq, succesorul lui Verancsics la Constantinopol, a studiat faimosul *Monumentum Ancyranum*, precum şi antichităţile romane din Transilvania. Sîntem informaţi că A. Armbruster, cercetător la Institutul de istorie ,,N. Iorga'', pregăteşte o ediţie a manuscriselor epigrafistului H. Dernschwam (1494—1568).

[27] Jacques Bongars, senior de Boudry şi La Chesnaye (1554—1612), în care N. Iorga, *Istoria românilor prin călători* [2], I, Bucureşti, 1928, p. 200—211, vede ,,unul dintre cei mai importanţi oameni de ştiinţă din a doua jumătate a veacului al XVI-lea'', a lăsat însemnări publicate de H. Hagen, *Jacobus Bongarsius — ein Beitrag zur Geschichte der gelehrten Studien des 16—17 Jahrhunderts*, Bern, 1874, din care a spicuit N. Iorga pentru *Doc. Hurmuzaki*, XI, p. 190—192. Georgius Dousa, *De itinere suo constantinopolitano epistola. Accesserunt ueteres inscriptiones ex Byzantio et ex antiqua Graecia nunc primum in luce editae*, Lugd. Batavorum ex officina Plantiniana, 1599, p. 9 : ,,Fuit mihi ibidem cum doctissimo homine Iano Grutero non exigua familiaritas, qui tam me amabat, ut si frater eius fuissem''.

[28] *Analecta* ale lui Zamosius n-au fost cunoscute decît indirect de C. Cantacuzino, care îl confunda pe autor cu cancelarul lui Sigismund III, ,,leahul Ioan Zamoschie'' (I. Minea, *Despre două cărţi citate de Miron Costin*, Revista istorică, XII, p. 332—336). El se transformă în ,,Zamolskis'' la D. Fotino, *op. cit.*, p. 15.

[29] E. D. Tappe, *Documents concerning Romania in the Paget Papers*, Slavonic and East European Review, XXXIII, 1954.

Bowyer, 1728 [30]. La 24 aprilie, informatorul nostru a făcut cunoştinţa stolnicului C. Cantacuzino, care „is an elderly person, who has travelled over most part of Europe, is skilled in the controversies of their own church, as well as in the several liberal sciences, is also well versed in politics, and by his counsels chiefly sustains the present Prince, with the honour and interest of the Principality" [31]. După cum era de aşteptat, cei doi au schimbat daruri de cărţi. „The same day (27 april), I was favoured with a present of several Greek books, lately printed in this province, from Κὺρ Γεώργιος Καστριώτα, as likewise of some others from His Excellency Constantinus Cantacuzenus". E vorba mai departe şi de alte cărţi, dăruite de Toma Cantacuzino, vărul stolnicului, iniţiat în scrisul lui Machiavelli [32]. Vizitatorul s-a îndreptat apoi către Sibiu, unde senatorul Georg Reisner i-a arătat inscripţii latine din Ulpia Traiana [33]. Recolta continuă datorită popasului la Alba-Iulia, la 21 mai, şi, la 24 mai, la Turda [34]. Interesant că, înainte de a părăsi Sibiul, la 18 mai, profesorul de la Oxford primise „a present of some specimina metallica, namely gold, cinnabar, antimony and others, which were sent me by a gentleman, named Samuel Koloseri, the Emperor's general inspector of the Transylvanian mines". Referirea ne atrage atenţia asupra înaltului slujbaş care manifesta laborios ambiţii literare şi ştiinţifice. Ele se întîlnesc în principala sa operă, *Auraria Romano-Dacica*, în care inscripţiile ocupă un loc notabil [35].

În acest sens, trebuie amintit un document aproape necunoscut cercetătorilor, deşi a fost publicat în urmă cu treizeci de ani. Este o scrisoare a literatului ungur, datată din Sibiu, 12 septembrie 1712, către stolnicul Constantin Cantacuzino [36]. Din cuprinsul ei spicuim următoarele : „Brancouani itineris comes esse iucundum ac omnino uolupe mihi fuisset, quod, dum in persona non licet, uotis exequor. Si casuquo, uel in Brancouan, uel in locis cis-danubianis, lapides aliqui latinis siue romanis characteribus notati occurrerent, dignabitur Celsitudo Vestra per aliquam characterisari facere, ut ex Valachia etiam aliquid emere ualeam, quod pro gloria gentis sit, enixe rogo". Aşadar, cu cinci ani înainte de apariţia cărţii sale, Köleseri îşi propunea să introducă texte epigrafice, fie de la Brîncoveni, fie de dincoace de Dunăre. Pentru a cîştiga bunăvoinţa marelui boier, Köleseri îşi luase îndatorirea de a trata, în numele său, cu un meşter argintar „Ongjest", avînd de cumpărat pentru stolnic şi o *cistula apothecaria* [37]. Un întreg

[30] Cartea care ne interesează, *Travels in Turkey and back to England*, printed by W. Bowyer in the year MDCCXLVII, a fost semnalată de Ioan Bianu într-o comunicare la Academia Română în martie 1921 — „un călător englez necunoscut în România la 1702" —, apoi în articolul *Un épigraphiste anglais en Valachie*, Revue historique du Sud-Est européen, I, 1924, p. 401–417. A fost analizată pe larg de N. Iorga, *Istoria românilor prin călători* [2], II, p. 72–77. Există şi o traducere de Caterina Piteşteanu : Edmund Chisthull (sic !), *Călătorie prin ţara Românească (1702)*, extras din Buletinul Societăţii Regale de Geografie, XLI, 1922.

[31] *Op. cit.*, p. 79.

[32] Prinosul bibliofilului englez este *Il cardinalismo di Santa Chiesa*, partea a III-a, 1668, păstrat azi la Biblioteca Academiei, unde *Il principe*, în ediţia din 1680, are cota I 49 870.

[33] CIL, III/1, 881, 1 129, 1 105.

[34] CIL, III/1, 1 081, 1 198 şi, de la Cluj, 854 şi 869.

[35] Alte scrieri ale sale sînt *Dissertatio Philologica in qua quedam S. Scripturae loca illustrantur quam defendendam suscipit Samuel Colesearius*, Frankfurt, 1682, şi *Dissertatio Iuridica de expensis litis actori a reo subministrandis, quam submittit Samuel de Coloseri*, Halae Magdeburgicae, 1712.

[36] N. Iorga, *I, Scrisori de familie ale vechilor Brîncoveni; II, Două arzuri ale ţării către sultan în sec. XVIII*, Bucureşti, 1935, p. 19–20.

[37] Corespondentul adăuga : „In libris difficultas maior est : illi enim debent ex Germania transcribi ac, ad commoditates attendendo, cum tempore adduci, neque terminare licet, quonam tempore compos quispiam ledi possit. Sic iam Puffendorffi opera perscripta sunt ; dum adu-

sistem de legături personale între oamenii de cultură, de o parte şi de alta a Carpaţilor, în contact direct cu călătorii străini, iese astfel la iveală, fapt esenţial pentru înţelegerea atmosferei culturale a vremii. Documentul vine să întregească dosarul, destul de bogat, al raporturilor umanistului român cu cultura maghiară [38].

Samuel Köleseri de Keres-Eér (1663—1733), medic şi numismat distins, şi-a tipărit cartea la Sibiu, în 1717, dedicînd-o pompos împăratului Carol al VI-lea de Habsburg, „Optimo Principi Restitutori Daciae". Savanta lucrare nu dispreţuieşte subiecte ca „mulierum Dacarum fascinus". Pentru autor, Radu Şerban e un voievod al Moldovei (p. 138) ... Specialist în exploatarea zăcămintelor, Köleseri stăruie asupra bogăţiilor minerale ale Transilvaniei. Chiar această parte tehnică e rar originală, urmînd îndeaproape pe vechiul Reicherstorffer [39]. Spre a da o justificare istorică spuselor sale, care conţin şi multe exagerări, el s-a referit la numeroase inscripţii latine, folosindu-se de culegerea lui J. de Groot (Gruterus), în ediţia lui Graevius, Amsterdam, 1707 [40]. Modul său de a reproduce fără discernămînt falsurile din compilaţia lui Zamosius (Szamosközy) sau fantezia cu care completează diferite fragmente epigrafice îndrituiesc severul comentariu al lui Mommsen: „Pessimus tamen auctor Koeleserius est finxitque totum titulum n. 59 neque quidquam cogitans nisi aurarias Dacicas tamquam nouus Mida quidquid attigit aurarium fecit, maxime procuratorem nullum dimisit, quin ex Augusti factus esset aurarium" [41]. Tot el a studiat medaliile principilor Transilvaniei din secolele XVI—XVII (între care cele ale lui G. Basta, p. 139—140), şi a descris cu de-amănuntul pe acelea emise de C. Brîncoveanu [42]. Cuvintele „Infaustum hoc numisma familiae Brancovanae parentat postea quam Princeps cum suis in holocaustum barbarae tyrannidis concessit", prilejuite de,

enerint transmittere non intermittam. De Schrevelo paruam spem habeo; ita de Bibliis integris, graece et latine, Nouum enim Testamentum graeco-latinum in 12-mo prostat, sed Vetus, quod sciam, non". Nu erau cărţi noi, dar de întrebuinţare curentă: Sam. Puffendorff, *De iure naturae et gentium libri octo*, Nürenberg, 1672, şi Cornelius Schrevelius, *Lexicon manuale graeco-latinum et latino-graecum utrumque*, Leyden, 1670. Aceste largi lămuriri despre biblioteca Stolnicului n-au fost luate în consideraţie pentru inventarul lui C. Dima-Drăgan, cel mai complet de care dispunem. Nici C. Şerban, *Contribuţie la repertoriul corespondenţei stolnicului Constantin Cantacuzino*, Studii, 19, 1966, nr. 4, p. 683—705, nu pare a bănui că scrisoarea se adresează lui Cantacuzino. Cf. C. T. Jiga, *Patru scrisori ale d-rului Samoil Köleseri către Constantin Brîncoveanu — 1709—1714*, Anuarul institutului de istorie din Cluj, I—II, 1958 — 1959, p. 375.

[38] A. Veress, *Bibliografia româno-ungară*, I, Bucureşti, 1931, p. 90—91. Vezi, cu rezervele impuse de atitudinea constant şovină a autorului, L. Gáldi, *Cantacuzino és a magyar nemzeti hagyomány* [*C. Cantacuzino şi tradiţia naţională maghiară*] (mie inaccesibil) în Magyar Nyelv, XXXI, p. 238 şi urm., *L'influsso dell'umanesimo ungherese sul pensiero rumeno*, Archivum Europae Centro-Orientalis, VI, 1940, Budapest, p. 244 şi urm. şi *L'influence de la civilisation hongroise sur l'activité scientifique des Roumains de Transylvanie*, Revue d'Histoire comparée—études hongroises, XXI, 1943, N.S., t. I, nr. 1—2, p. 70—116.

[39] De pildă, textul despre Abrud, copiat întocmai de Reicherstorffer după Taurinus.

[40] *Auraria Romano-Dacica*, p. 121. Vezi CIL, III/1, 941, 1 088, 1 192, 1 295, 2 866 etc. Cartea a cunoscut încă o ediţie: *Auraria Romano-Dacica, una cum Valachiae cis-alutanae subterraneae descriptione Michaelis Schendo R. C. S. Eq. Vanderbech, iterum edita curis Ioannis Seivert*, Posonii et Cassoviae, 1780.

[41] CIL, III/1, p. 157, nr. XV.

[42] Köleseri, *op. cit.*, p. 149—150, trad. de Gh. Şincai, *Chronica Românilor şi a mai multor neamuri*, III, Bucureşti, 1886, p. 369—370. Vezi M. A. Halevy şi C. Secăşanu, *Medaliile lui C. Brîncoveanu şi gravorul lor*, Studii şi cercetări de numismatică, I, 1957, p. 389—401. Tema iconografică a celor două personaje însoţite de un arbore, prezentă şi aici, a dat loc tezei susţinute de Em. Vîrtosu, *Titulatura domnilor şi asocierea la domnie în Ţara Românească şi Moldova, pînă în sec. XVI*, 1960, p. 233—255, care însă o socoteşte descrisă pentru prima oară de J. Seyvert în 1781, pe cînd acesta e doar editorul lui Köleseri.

uciderea domnului şi a fiilor săi în 1714, sună ca un ecou al menţiunii unui meteor căzut la Buzău, în ianuarie 1713 : ,,ipsemet uidi, manibus contractaui et particulas adhuc teneo, securum me de huius casus ueritate reddente Celsissimo quondam melioribusque fatis et uitae extremo dignissimo S. R. I. et Valachiae Principe, Constantino Bassaraba de Brancovan". La întoarcerea lui pe tronul Ţării Româneşti, la 1719, Nicolae Mavrocordat îi va trimite lui Köleseri tratatul de morală περὶ καθηκόντων, cu o măgulitoare dedicaţie latină [43].

Dar imaginea colaborării dintre Cantacuzino şi prietenii ţării sale ar fi incompletă, dacă n-am releva importanta contribuţie a unui nobil italian care împărtăşea interesul stolnicului pentru documentele epigrafice, contele Luigi-Ferdinando Marsili (1658–1730) [44].

Această interesantă figură de condotier a fost adesea evocată [45]. Îi datorăm lui, adînc cunoscător al anticilor, şi nu numai al scriitorilor militari, ale căror învăţăminte le îmbina cu cea mai desăvîrşită tehnică a timpului său, o operă ,,superbă", după caracterizarea lui N. Iorga [46]. Elogiul e atît de meritat încît, pînă astăzi, cercetările arheologice treptat extinse nu s-au putut lipsi de informaţiile care, — de n-ar folosi limbajul propriu epocii : lui Traian i se spune ,,ce sage Prince" —, s-ar situa aproape de nivelul ştiinţific modern [47]. Nici un alt izvor contemporan nu se compară ca valoare cu ilustraţiile în care Marsili, topograf conştiincios şi inginer destoinic (luase doar parte la asediul Budei în 1686, fiind rănit) [48], şi-a pus toată priceperea. Unul din principalele-i merite este acel *Theatrum antiquitatum Romanarum in Hungaria*, căruia i-a anexat multe hărţi de detaliu. Pentru prima oară ni se păstrează inscripţii *desenate*, unele din ele aflîndu-se, după mărturia autorului, pe la castelele nobililor din Haţeg — trei numai la Sf. Maria (Orlea) [49]. Numărul textelor epigrafice dobîndite astfel pentru ştiinţă este prea mare

---

[43] A. Horváth, *Magyar-görög bibliografia*, Budapest, 1940, p. 62. Mai vezi Maria C. Marinescu (-Himu), *Umanistul Ştefan Bergler (1680–1738). Viaţa şi activitatea sa*, Bucureşti, 1943 (extras din Revista istorică română, XI–XII).

[44] L. F. de Marsigli, *Description du Danube depuis la montagne de Kalenberg en Autriche, jusqu'au confluent de la rivière Jantra dans la Bulgarie*, II, La Haye, 1744, p. 91 : ,,La connoissance de l'antiquité n'a point de fondements plus solides et plus certains que les médailles et les monuments chargés d'inscriptions". N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, *Monarhii*, Bucureşti, 1938, p. 388, presupune că ,,ar fi cu putinţă ca anume marmure ale lui Marsili, azi la Muzeul din Bologna, să fi fost semnalate sau date autorului lui *Danubius pannonico-mysicus* de Constantin Stolnicul".

[45] Carlo Tagliavini, *Un frammento di terminologia italo-rumena e un dizionarietto geografico dello stolnic C. Cantacuzino*, Revista filologică I, 1927, p. 167–184, *Despre ,,Lexicon Marsilianum", dicţionar latin-român-maghiar din sec. XVII*, Analele Acad. Rom., mem. sec. fil., S. III, t. X, 1929, şi *Despre ,,Lexicon compendiarium latino-valachicum"*, ibid., 1932 ; *L. F.M. e la scrittura ,,runica" dei Siculi di Transilvania*, Bologna, 1930 ; A. Decei, *L. F. de Marsigli şi românii*, Societatea de mîine, VIII, 1931, nr. 3–4, p. 73 şi urm. ; Maria-Emilia Amaldi, *La Transilvania attraverso i documenti del conte L. F. Marsigli*, L'Europa orientale, VIII, 1927, p. 250 şi urm. ; D. Adameşteanu, *Il primo archeologo della Romania : L. F. de Marsigli*, ,,Roma", XII, 1942 ; M. Romanescu, *Cantemir, Montesquieu şi Marsigli* (extras din vol. *În amintirea lui C. Giurescu*), Bucureşti, 1943, p. 413–434.

[46] *Op. cit.*, p. 413 şi 378.

[47] D. Tudor, *Oltenia romană* ³, Bucureşti, 1968, şi *Oraşe, tîrguri şi sate în Dacia romană*, Bucureşti, 1968, *passim*.

[48] Nicola Beregani, *Historia delle guerre d'Europa della comparsa dell'armi ottomane nell'Hungheria l'anno 1683*, Veneţia, 1698, p. 382. Pentru întreaga lui viaţă, de atîtea ori împletită cu istoria românilor, vezi Al. Marcu, *Date ce ne privesc în autobiografia contelui Marsili*, în *Închinare lui N. Iorga, cu prilejul împlinirii vîrstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 247–253.

[49] *Description du Danube*, II, p. 63.

pentru a nădăjdui să dăm în aceste pagini lista lor completă [50]. Faptul, ştiut îndeobşte, că Marsili a întreţinut legături strînse cu C. Cantacuzino, a cărui vizită o primi la Bucureşti în 1691, şi, poate, cu D. Cantemir [51], pune în lumină prestigiul culturii române la începutul veacului al XVIII-lea. La capătul drumurilor sale prin Ardeal şi Ţara Românească, Marsili a purtat cu Constantin Stolnicul o corespondenţă memorabilă [52].

De remarcat că vestitul călător pe Dunăre a fost imitat de un compatriot, contele Giuseppe Ariosti. Ca şi el bolognez, calitate la care adăuga pe cea de cetăţean al Ferrarei şi Sienei, ca şi el ofiţer în armata imperială, participant la campaniile din Transilvania, Ariosti a avut o carieră mai modestă şi numai neaşteptata ambiţie de a întocmi un catalog al inscripţiilor pe care a fost însărcinat să le trimită la Viena îi acordă dreptul la atenţia noastră. Îndeplinirea acestei misiuni n-a fost lipsită de peripeţii — aşa s-au pierdut, în cursul transportului pe apă, pietrele din CIL, III/1, 1 176 (p. 205), 1 083 şi 1 086 (p. 195). În catalogul căpitanului Ariosti se găsesc inscripţii de la Grădişte, Alba-Iulia, Abrud, Zlatna şi Turda [53].

Cam în aceeaşi vreme şi în acelaşi mediu de cultură scrie iezuitul Samuel Timon (1675—1736). Investigaţiile sale rămîn, de obicei, în domeniul istoriei şi geografiei Ungariei: *Celebriorum Hungariae urbium et oppidorum chorographia*, Tirnau, 1702—1707; *Purpura pannonica, seu uitae cardinalium in Hungaria natorum*, 1713; *Imago antiquae Hungariae*, Kosice, 1733; *Epitome chronologica rerum hungaricarum a natiuitate Diui Stephani primi regis apostolici, iam prius usque ad annum MDLXXVI...*, Kosice, 1736. Semnificative sînt însă informaţiile oferite în *Imago nouae Hungariae repraesentans regna, prouincias, Banatus et comitatus ditionis Hungaricae historico genere strictum perscripta*, Cassoviae, 1734. Volumul întîi cuprinde capitolele: ,,de Transiluania" (X), ,,de Cumania, siue Moldauia" (XIV), ,,de Transalpina, siue Valachia" (XV), ,,res memorabiles Valachiae, Moldauiae et Transiluaniae" (XVI). Monumentele Daciei îşi au locul în capitolele XV şi XVI din volumul al doilea. Cu acest prilej, se reactualizează falsurile lui Köleseri, ca inscripţia descoperită, chipurile, pe locul comorii legendare a regelui dac: ,,Joui Inuentori Diti Patri, Terrae Matri detectis Daciae thesauris Caesar Nerua Traianus Aug. sacrum posuit" [54]. Timon observă despre înaintaşul lui: ,,Auctori *Aurariae* fabulosi uidentur hi thesauri.

---

[50] Pe urmele lui Lazius şi Köleseri, Marsili localizează mult căutatele comori ale lui Decebal în rîul Strei (*op. cit.*, p. 65). Cf. D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, I, p. 15—16 şi J. A. Vaillant, *La Romanie*, I, p. 19. Vezi Sc. Lambrino, *Rîul Sargetias şi tezaurele lui Decebal*, în *Închinare lui N. Iorga*, p. 223—228.

[51] M. Romanescu, *art. cit.*

[52] C. Cantacuzino, *Opere*, Bucureşti, 1901, p. 41—59. Scrisoarea din 4 martie 1694 la N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci streine relative la istoria românilor*, Analele Acad. Rom., mem. sec. ist., XXI, 1898—1899, p. 69—75. Cf. A. Decei, *Podul lui Traian de la Turnu-Severin*, p. 172 (scrisoare din 22 febr. 1702 către contele Andrea Morelli, autorul unei *Columna Traiana exhibens historiam utriusque belli Dacici*, Amsterdam, 1732).

[53] *Inscrizioni antiche trovate e raccolte tra le rovine delle quattro principali colonie Romane della Transilvania, dal conte Gioseppe Ariosti, nobile Bolognese, Ferrarese e Senese, capitano d'infanteria nell reggimento Gaier, e parte di esse dal medesimo condotte in Viena per comando della Sacra Cesarea Cattol. Real Maesta di Carolo VI Imperatore de'Romani l'anno MDCCXXIII* cuprinde, spre exemplu, de la Potaissa inscripţiile din CIL, III/1, 884, 887, 892, 894, 897, 898, 903, 910 şi, de la Apulum, 977, 1 002—1 003, 1 017, 1 032, 1 034—1 035, 1 037, 1 050, 1 057—1 058, 1 061—1 062, 1 074—1 076, 1 081—1 083, 1 090, 1 092, 1 098—1 099, 1 111, 1 118, 1 122, 1 129, 1 132, 1 142, 1 145—1 146, 1 165, 1 187—1 189, 1 198, 1 207.

[54] *Op. cit.*, p. 137. La pretinsa ,,columnă" se referă Fr. Griselini, *Versuch*, II, p. 61, D. Fotino, *op. cit.*, I, p. 39, confundînd Ulpia Traiana cu Alba-Iulia, şi Vaillant, *op. cit.*, I, p. 28.

Non disputo de ui uerborum, sed dico propter inuentione uenarum non potuisse Romanos magna admiratione et gaudio offici, ut pote quos latuerit interiorem Daciam esse metalliferam". Demonstraţia se întemeiază în parte pe epigramele apocrife de mai jos : ,,Quantum abluit, ne Roma lugeret. Sed uiuit Traianus. Vae tibi, Decebale!" şi ,,Victoriae Augusti. Non ne tibi dixi, Decebale, funestum est Herculem lacessere. Non recte fecisti, tua ipse quod iaces manu. Sed te utcumque uicit Caesar. Titus Sempronius augur augustalis"[55]. Era însă vorba de cîntecul oştenilor romani imaginat de Reicherstorffer, căruia Lescalopier, urmat de Zamosius, i-a dat un caracter lapidar[56]. Unele informaţii arheologice din *Additamentum ad imagines antiquae et nouae Hungariae* (p. 28) i-au fost comunicate eruditului maghiar de către medicul lui C. Brîncoveanu, Bartolomeo Ferrati[57].

Compilaţia altui iezuit, Johannes Fridwaldszky, *Mineralogia magni principatus Transiluaniae*, publicată la Cluj în 1767, nu aduce nici un element nou în discuţie, fiind influenţată de relaţiile precedente despre resursele economice ale Transilvaniei, cum e cazul lui Köleseri.

Nu o dată s-a relevat importanţa însemnărilor acelui *globe-trotter* literar care a fost abatele Domenico Sestini[58]. Călătorind ani de-a rîndul, între 1774 şi 1778, prin Europa, numismatul, dublat de un epigrafist, a avut prilejul să facă observaţii, înmănunchiate sub forma epistolară, în *Lettres de Mr. l'abbé Dominique Sestini écrites a ses amis en Toscane, pendant le cours de ses voyages en Italie, en Sicile et en Turquie*, 3 vol., Paris, 1789. Continuarea o reprezintă jurnalul călătoriei sale dintre 24 septembrie şi 4 octombrie 1779, editat sub titlul *Viaggio da Costantinopoli a Bukoresti fatto l'anno 1779*, Roma, 1794[59]. Alături de amănuntele drumului, în *Viaggio curioso-scientifico-antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria, fino a Vienna*, Firenze, 1815, se înfăţişează cinci inscripţii din Ardeal[60]. Un excurs, intitulat *Spiegazione di varie descrizioni lapidarie antiche*, interesează numai Ungaria. Ca seriozitate, expunerea întrece cu mult pe cea a numismatului Felice Caronni care, în 1812, scotea la Milano *Mie osservazioni, locali, regionali, antiquarie, sui Valachi specialmente e Zingari transilvani, la mirabile analogia della lingua valacca coll'italiana, la nessuna della zingara colle altre conosciute, con un rapporto sulle miniere piu ricche di quel Principato*[61].

---

[55] Timon, p. 93, a reeditat şi altă inscripţie falsă (CIL, III/1, 71). *Op. cit.* p. 143 : *Numini Aesculapi C. Iulius Metropolitanus II Col. Sarm. sacerdos dei eiusdem pontifex q. q. II uir col. Apuli ex uoto* şi *Aulus Crispus e tribu Volintina praefectus legionis XIII Geminae pontem bellorum iniuria et amnis uiolentia diruptum populo plebique Sergidauensi restituit.*

[56] Vezi *supra*, n. 24. Datorăm aceste lămuriri bunăvoinţei d-rei M. Holban.

[57] N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti în secolul al XVIII-lea*, I, Bucureşti, 1901, p. 40 şi *Medicul lui Constantin Vodă Brîncoveanu*, Revista istorică, XXVIII, 1942, p. 12–13 ; Pr. G. Negulescu-Batişte şi dr. N. Vătămanu, *Casa din Bucureşti a d-rului Bartolomeo Ferrati, protomedicul lui Brîncoveanu*, Bucureşti, 1940, p. 5.

[58] Căsătorit cu Elisabeth Bachmann, a trăit între 7 septembrie 1750 şi 8 iunie 1832, cf. epitaful său din catedrala Santa Croce, din Florenţa.

[59] *Op. cit.*, p. 119, face aluzie la călătoria contemporană a botanistului J. Sibthorp, despre care vezi E. D. Tappe, *John Sibthorp in the Danubian Lands (1794)*, Revue des études Sud-Est européennes, V, 1967, nr. 3–4, p. 461–475.

[60] CIL, III/1, 908, 1 011, 1 039, 1 068, 1 190.

[61] El se declară pentru identificarea Sarmizegetusei cu Zlatna, ,,come la pensano d'accordo gli antiquari... molte iscrizioni colà trovate con tal nome con quelle che parlano *De procuratoribus aurariorum Daciae* e di un *Colleg. aurarior.* ec. bastano a sostenere l'opinione" (p. 74). De mirajul aurului dacic se leagă şi cercetările întreprinse de generalul Andrew Hamilton, guvernator al Banatului în 1736–1737, despre care vezi Griselini, *op. cit.*, I, p. 264, şi Fotino, *op. cit.*, I, p. 40. Cf. N. Iorga, *Trei călători în ţerile româneşti: Caroni...*, Analele Acad. Rom., mem. s. ist., 1925.

Constatăm că perioada anticarilor şi a diletanţilor nu se apropie de sfîrşit o dată cu veacul al XVIII-lea, ci dăinuie, la începutul celui următor, în noua fază în care intră clasicismul grec în contact cu spiritul occidental. Activitatea culturală din ţările române se menţine în legătură cu periodicele greceşti din Viena, în frunte cu Λόγιος Ἑρμῆς al filologului Antim Gazi [62]. Vărul şi prietenul acestuia, pentru un timp, pînă la învrăjbirea dintre ei, Daniil Dimitrie Philippide, prin Ἱστορία τῆς Ρουμανίας, Leipzig, 1816, face dovada unei ascuţimi critice demne de ştiinţa apuseană [63]. Mai puţin înzestrat, Dionisie Fotino se mulţumea cu o anchetă epigrafică superficială [64].

Este momentul cînd, bizuindu-se pe lucrări străine, unii au încercat să înfăţişeze aspecte răzleţe din istoria veche a patriei. Aşa, Damaschin T. Bojînca, „în crăimea Ungariei şi alăturatele ei părţi jurat advocat", imprima la Buda, în 1832, *Anticile Romanilor, acum întiia oară româneşte scoasă* (numai partea întîi, cu o preţioasă listă de prenumeranţi, p. 222–238). E, de fapt, încă o traducere „spre bun folosul naţiei româneşti", după Rosinus, umanist din veacul al XVI-lea, Demstery (poate Thomas Dempster, 1579–1625) şi Nieupoort. Rezultatul e foarte onorabil, cu toate stîngăciile, ca redarea lui „rex sacrorum" prin „craiul sfinţilor" [65]. Reluînd şi amplificînd o idee a lui D. Cantemir, profesorul de istorie şi filologie la Academia Mihăileană Gh. Seulescul va da *Descrierea istorico-gheografică a cetăţii Caput Bovis (Capul Boului seau Ghertina) a cării ruine se află în apropierea Galaţului*, Iaşi, 1837 [66]. Iată concluzia studiului, rostită fără înconjur: „Ghertina dară, numită din vechiu Capul Boului, este vechea capitală a Moldovei".

---

[62] N. Iorga, *Amănunte din istoria noastră în veacul al XIX-lea, I, Telegraful filologic din 1817–20 şi românii*, ibid., t. XXXVIII, 1916. Vezi *Correspondance de Daniel Démétrius Philippidès et de J. D. Barbié du Bocage (1794–1819)*, ed. Al. Cioranescu, Thessaloniki, 1965.

[63] Cartea, citată de Fotino în 1818, nu mai era cunoscută în 1859 de traducătorul acestuia, G. Sion (*op. cit.*, p. 117, n. 1). Vezi N. Bănescu, *Viaţa şi opera lui Daniel (Dimitrie) Philippide*, Anuarul institutului de istorie naţională, II, Cluj, 1923, p. 119–155, cu rectificările acrimonioase ale lui Al. Philippide, *Originea românilor*, I, Iaşi, 1925, p. 678–679.

[64] *Op. cit.*, I, p. 40, descrie inscripţia de la Ogrădeana (Banat), „tablă săpată, pe care o ţin doi demoni, deasupra cărora este vulturul roman cu aripele întinse, iar dedesubt o inscripciune, care însă e ştearsă de fumul focului ce făceau turcii sub dînsa, încît numai atîta se vede: *Imp. Ca. D. Nerva, f. Nerva Traiges pont. max.*". O notă (p. 50) e provocată de un pasaj deformat din Miron Costin: „Aice (la Severin, în loc de Galaţi !) s-au găsit o inscripţiune în marmură cu cuvîntul *Imser* (!) care se află la biserica din Vidin", de fapt a Diei. La Sadova „se vede că a fost cetate romană, fiindcă se găsesc ruine de pietre pătrate şi multe monete romane, ţăranii zic după tradiţiune că acolo au fost vărsătorie de bani" (p. 60). *Ibid.*, p. 74: „în anul 1803 s-au găsit aproape de Sibiu în Transilvania multe monete de aur avînd pe de o parte trei împăraţi cu sceptruri, şi pe de alta corb cu laur în cioc. Acestea se vede că sînt de pe timpul moştenitorilor marelui Constantin".

[65] Tr. Topliceanu, *Damaschin Bojînca, 1802–1869*, Oraviţa, 1933. Bucovineanul Al. Popovici, „cel mai învăţat dintre toţi românii în ştiinţa istoriei naţionale" (M. Kogălniceanu, *Archiva românească*, I, Iaşi, 1860, p. 275), voia să publice în 1839 revista *Dacia veche şi nouă*. Ineditele sale au apărut în Trompeta Carpaţilor, Bucureşti, 1870, nr. 869, şi Mosaicul român, T.-Severin, 1871.

[66] V. Pârvan, *Castrul de la Poiana*, p. 17. Seulescul a editat în 1835–1836 *Hronicul româno-moldo-vlahilor*. Rezumîndu-i raportul în *Le glaneur moldo-valaque*, Iaşi, 1841, p. 44–51, G. Asachi îşi reprezenta în mod cu totul fantastic trecutul îndepărtat al Moldovei, evocat şi în romanticele pagini intitulate *Le dernier jour du Municipium Jassiorum, épisode de l'histoire moldave*, în *Nouvelles historiques de la Moldo-Roumanie*, Jassy, 1859. Nimeni altul decît el n-a dat crezare pseudocronicii lui Clănău.

Oricît de numeroase ar fi fost pînă acum relaţiile de călătorie ale arheologilor, geografilor, geologilor, botaniştilor sau ofiţerilor, nu ne-au îngăduit să vorbim decît despre descoperiri ocazionale. Eforturile sistematice în această direcţie se remarcă abia în epoca Regulamentului Organic, caracterizată printr-o strînsă colaborare cu Rusia, unde ştiinţa antichităţii căpătase, după 1800, dezvoltarea cea mai largă. Interesul savanţilor ruşi pentru Principate nu se va dezminţi nici în 1837, anul călătoriei lui Anatol Pavlovici Demidov [67]. Din iulie 1832 se lucra la o ,,Statisticească şi istoricească descriere a Moldovei", iniţiativă a lui Kiseleff, a cărei răspundere o purta Fonton de Verrayon, dintr-o familie franco-levantină înrudită cu Filipeştii [68]. Dosarele încă inedite ale acestei misiuni arheologice conţin ,,şi reproduceri, foarte stîngace, de pe inscripţii latine clasice". Sîntem mai puţin informaţi cît priveşte acţiunea similară pornită în Moldova. ,,Pare cert — scrie prof. Elian — că pentru acest principat lucrările s-au început mai tîrziu". Acestei concluzii i se opun informaţii potrivit cărora colonelul Sungurov şi spătarul Dimitrie Carp primiseră chiar din 1830 sarcina de a străbate ţinuturile Galaţi, Neamţ şi Roman în căutare de inscripţii. Altele urmău să fie copiate de Comisiunea Olteniei, de-a lungul drumului între Izlaz şi Turnu-Severin, itinerar care trecea prin Caracal, Buridava, Sadova şi Rîureni. Consilierul de stat N. Mavros înregistra antichităţile din părţile Munteniei [69].

Acestui program de cercetări, care n-a fost totdeauna adus la îndeplinire, i se asocia schimbarea mentalităţii contemporanilor în privinţa conservării materialului epigrafic şi arheologic. Ea se reflectă în corespondenţa purtată în august-septembrie 1838 între mitropolitul Neofit al Ungrovlahiei şi protopopul din Reşca, ai cărui enoriaşi foloseau la lucrări de construcţie ,,cloţuri de cărămidă din vechea zidire". Înaltul ierarh porunceşte să se oprească pustiirea [70].

Cunoaşterea Olteniei romane şi a monumentelor ei făcea, de cîţiva ani, progrese, ca urmare a activităţii asidue a unor colecţionari de frunte, cărora pasiunea le întrecea discernămîntul [71]. Rivalitatea dintre ei s-a dovedit a fi păgubitoare uneori, ca în cazul lui Nicolae Mavros şi Mihai Ghica, ambii ,,bărbaţi cu o mare influenţă politică şi administrativă în Ţara Românească" [72]. Unul şi celălalt s-au bucurat de oarecare notorietate în lumea savantă.

Fără să fi scris vreodată o carte, Mavros, în viaţa căruia antichităţile au fost departe de a însemna singura preocupare, şi-a cîştigat totuşi merite durabile prin reunirea unei colecţii de inscripţii, fragmente arhitectonice, sculpturi, ceramică dipyloniană şi arhaică, monezi greceşti şi romane. Era fiul hatmanului moldovean Gh. Mavros şi al Marioarei Ventura, născut în 1778 (sau 1782?), şi s-a căsătorit cu Pulcheria D. Ghica, apoi cu Sevastia Al. Suţu, murind

[67] Vezi studiul nostru, în pregătire, *Autour du ,,Voyage" de Démidoff dans les Principautés; contribution à l'histoire des relations de N. Soutzo avec la Russie*. Cf. Muzeul naţional, II, 4, iulie 1837 (oaspeţii străini).

[68] Al. Elian, *Introducere* la *Inscripţiile medievale ale României*, I, p. 24—26.

[69] M. Galan, *Cercetări arheologice în ţările române din anul 1830*, Arhiva, XL, 1933, Iaşi, nr. 3—4, p. 127—132.

[70] Toma G. Bulat, *Vechi preocupaţii arheologice*, Revista istorică, XI, p. 110—111. În realitate, Neofit Gianoglu, episcop de Rîmnic, era numai vicar mitropolitan. Se pare că măsura a venit prea tîrziu, căci D. Tudor, *Oraşe, tîrguri şi sate în Dacia romană*, p. 347, arată că ,,dintre numeroasele edificii publice ale Romulei, pe care Marsigli şi Laurian le puteau vedea cîndva ridicate la suprafaţa solului, numai două au putut fi regăsite prin săpături. În rest, sînt total dispărute".

[71] O dovedeşte soarta tezaurelor de la Conceşti, descoperite în 1808, după M. Drăghici, *op. cit.*, II, p. 233—234 (,,pe la 1811 sau 1812", indică Al. Odobescu, *Rămăşiţe antice din judeţul Dorohoi*, în *Opere complete*, III, Bucureşti, 1908, p. 135), şi Pietroasa, descoperit în 1837.

[72] Al. Odobescu, *Antichităţile judeţului Romanaţi*, ibid., p. 217, exagerează probabil incompetenţa lor.

în 1868. Funcţia de mare însemnătate politică, de inspector general al carantinelor, pe care i-o încredinţase Kiseleff, i-a înlesnit să-şi procure un mare număr de vestigii antice de pe malul Dunării, donate apoi statului printr-un act din 1862 care a pus bazele Muzeului naţional de arheologie. Întemeietorul acestui aşezămînt, Alexandru I. Cuza, l-a numit cu acelaşi prilej, la 23 noiembrie 1864, preşedinte al comitetului arheologic [73].

Un alt mecenat activ şi generos a fost Mihail Ghica (1792–1850) [74]. El a adus cercetărilor sprijinul guvernului domnesc. Dumitrachi Ghica, tatăl său (a doua oară căsătorit cu Elena Razu), fusese mare ban în Ţara Românească la 1775–76, 1779–1781, 1783–84, 1786–87, 1792 şi, în sfîrşit, în 1798–1799. Doi fraţi ai lui Mihalachi Ghica au fost domni ai ţării: Grigore-vodă l-a numit vel vistier în 1823, iar Alexandru-vodă l-a înălţat pînă la demnitatea băniei (1837). Personalitate cu vederi moderat-conservatoare, el a dus, ca ministru de interne al fratelui său, o politică de reprimare a mişcării revoluţionare, îndeosebi în 1840 [75]. A fost acuzat nu fără temei, de venalitate [76]. Dar principalul motiv al reprobării de care a fost înconjurat în acea epocă, şi care influenţează şi astăzi judecăţile asupra lui sau a altor boieri mari, a fost severitatea arătată opoziţiei liberale. Că atitudinea lui Ghica, politician dibaci şi om instruit, faţă de tinerimea luminată a fost mai nuanţată, oscilînd între ademenirea prin favoruri şi supravegherea bănuitoare, stă mărturie evocarea, de către Cezar Boliac, în 1873, a protectorului său şi a Catincăi I. Faca: „Banul Mihalache Ghica, *Nenea mare* a lui Vodă, vornic din Întru şi preşedinte al Sfatului administrativ, *in perpetuu*, prezida toată mişcarea intelectuală oficialmente, în opoziţiune şi rivalitate cu Cîmpineanu, care era sufletul acestei mişcări... Palatul părintesc al lui Mihalache Ghica era un adevărat muzeu de antichităţi adunate din ţeară; galeria lui de pictură şi sculptură erau citate de europei şi biblioteca, avută în manuscrise, erau imense. Aceştia erau părinţii Dorei d'Istria, aceasta era casa în care s-a născut şi a crescut, numărînd între profesorii ei pe Pappadopulo, una din ilustraţiunile Greciei moderne" [77].

În rîndurile de mai sus există fără îndoială mult adevăr, dar ele surprind din partea unui incontestabil adversar politic. Oricît de versatil ar fi fost poetul, explicaţia trebuie căutată mai degrabă în interesul pe care atît Boliac cît şi Ghica îl purtau antichităţilor [78]. Vocaţia de colecţionar a lui M. Ghica s-a deşteptat în vremea cînd şi în Rusia pătrundea entuziasmul arheologic care cuprinsese Apusul la mijlocul secolului al XVIII-lea. Acestor preocupări comune li se datorează alegerea boierului muntean în Societatea de istorie şi antichităţi din Odessa. Faptul că M. D. Ghica avea în vedere, încă din 1842, alcătuirea unui *corpus* al inscripţiilor

---

[73] Iată despre el, oricît de neîndestulătoare, cîteva indicaţii bibliografice: C. Moisil, *Galeria numismaţilor români — N. Mavros*, Cronica numismatică şi arheologică, X–XII, 1934–36, p. 178–181 şi *Colecţiile numismatice şi arheologice ale lui N. Mavros şi soarta lor*, ibid., p. 193–203; dr. P. G. Samarian, *Note despre începuturile Muzeului naţional de antichităţi din Bucureşti*, ibid., XVI–XIX, 1942–45, p. 284–288. Cf. *Doc. Hurmuzaki*, V_1, X, XVII–XVIII; *Amintirile colonelului Lăcusteanu*, ed. R. Crutzescu şi I. C. Filitti, Bucureşti, 1935, p. 108–109, 210–215, şi, recent, *The Education of a Russian Statesman: the Memoirs of N. K. Giers*, ed. Charles şi Barbara Jelavich, Berkeley–Los Angeles, 1962, p. 154–156.

[74] C. Moisil, *Galeria numismaţilor români — Mihail Ghica*, Cronica numismatică şi arheologică, X–XII, 1934–1936, p. 44–47.

[75] G. Zane, *Mişcarea revoluţionară de la 1840 în Ţara Românească*, Studii şi materiale de istorie modernă, III, 1963, p. 185–315.

[76] *Documente privind Unirea Principatelor*, III, ed. Cornelia Bodea, 1963, *pass.*

[77] Apud O. Papadima, *Cezar Boliac*, Bucureşti, 1966, p. 67–68.

[78] G. Potra, *Cezar Bolliac, numismat şi arheolog*, Cronica numismatică şi arheologică, XVIII, 1944, p. 233–248.

antice, greceşti şi latine, din amîndouă Principatele — în curs de realizare doar în zilele noastre — este dovedit, în termeni prea puţin echivoci, de următorul document inedit, o scrisoare adresată „à Son Excellence Monsieur de Kniajevitche, conseiller privé de S. M. l'Empereur de toutes les Russies, chevalier grand-croix de plusieurs ordres, Président de la Société Odessienne d'Histoire et d'Antiquités, etc. etc. etc." [79]:

Excellence,

Je suis très flatté de l'honneur que vous avez bien voulu m'attribuer en m'associant dans les dispositions des art. 4, 9 à la liste des membres effectifs de la Société Odessienne d'Histoire et d'Antiquités qui comprend déjà tant de personnages distingués. Quoique mes occupations m'imposent une distance respectueuse de tout corps exclusivement docte, je tâcherai de procurer du moins des matériaux a la Société, dont la noble tâche est d'explorer des objets inconnus et souvent méconnus par la science contemporaine, et qui pourtant mieux appréciés auraient rempli plusieurs lacunes historiques, archéologiques et littéraires et auraient éclairci plusieurs points de la Philologie même. Je ne trouve donc rien de plus juste que le désir, que je forme, de concentrer les matériaux de cette nature épars dans nos provinces même, de les faire coïncider, les systématiser et les faire connaître au monde savant : ce qui ne pourra jamais se faire sans une communication active qui mit tous ces objets en contact. Je m'applaudis donc en voyant en l'honneur que vous me faites le principe de ce ralliement si utile à l'unité et à l'extension de la science.

Comme je suis aux préparatifs d'un long voyage que je me propose de faire dans l'intérêt de l'éducation de mes enfants, je m'empresse de vous faire parvenir la somme de 30 roubles en argent, dans les dispositions de l'art. 16 du règlement. Je profite en même temps de l'occasion pour adresser à la société un petit article, bien fâché de ce que le temps ne me permet pas de l'étendre pour le moment.

Je vous prie d'agréer l'assurance de la considération la plus distinguée, avec laquelle j'ai l'honneur d'être de Votre Excellence le très humble et très obéissant serviteur,

Michel Ghika.

Boucarest, ce $\frac{\text{30 juin}}{\text{12 juillet}}$ 1842"

Prezidată de Dmitri Maximovici Kniajevici, inspector principal al învăţămîntului din Odessa, societatea (Одесское общество истории и древностей) a luat fiinţă la 23 aprilie 1839. Vicepreşedinte era cunoscutul filozof şi diplomat Alexandru Scarlat Sturdza, avînd drept secretar pe N. N. Murzakevici, profesor la Universitatea din Moscova, iar casier fiind istoricul Ucrainei, A. A. Skalkovski. La originea acestei societăţi, al cărei scop era „să adune, să descrie şi să păstreze vestigiile antichităţii care au fost descoperite în Rusia de sud", se află activitatea a doi amatori de artă, Ivan Alexeievici Stempkovski, născut în 1789, aghiotant al ducelui de Richelieu pe cînd era guvernatorul Noii Rusii, şi Moret de Blaremberg (1797—1831), fost căpitan în armata olandeză, devenit în 1812 directorul vămii din Odessa. Colecţia acestuia de medalii,

---

[79] Biblioteca Academiei, Manuscrise, corespondenţă inventariată 16 746.

bronzuri şi camee a luat forma unui muzeu în 1825. Însuşi marele Šafařik a fost ales membru asociat. Ca membru de onoare, alături de ministrul învăţămîntului S. S. Uvarov şi de ministrul de finanţe E. F. Kankrin, figura ,,luminăţia sa domnul Moldovei Mihail'' (Sturdza)[80]. Printre membrii efectivi se numărau : contele A. A. Edling — cumnatul lui A. S. Sturdza —, contele A. P. Tolstoi, A. Th. Negri, consilier de stat, consulul Ţărilor de Jos la Odessa Taitbout de Marigny şi generalul P. I. Fedorov, guvernator militar al Basarabiei. Cel mai activ pare însă J. de Blaremberg, judecînd după publicaţiile sale : *Choix de médailles antiques d'Olbiopolis ou Olbia, faisant partie du cabinet du Conseiller d'Etat de Blaremberg à Odessa, avec XX planches gravées d'après ses dessins sur les médailles originales*, Paris, 1822, şi *De la position des trois forteresses tauro-scythes dont parle Strabon — avec carte, plans, copies d'inscriptions et dessins d'après des marbres antiques*, Odessa, 1831[81].

Fiul acestuia, Vladimir, colonel în armata munteană, talentat cartograf şi inginer, va fi al doilea soţ al Pulcheriei Mavros, sora lui Mihail Ghica. Şi pe calea legăturilor de familie se stabilea colaborarea cea mai strînsă între arheologii ruşi şi români. Vladimir de Blaremberg i-a dat tot sprijinul cumnatului său în cercetările întreprinse la Celei, Reşca, Slăveni şi Turnu-Severin. Rezultatele acestor săpături dezordonate, deşi pornite din cele mai bune intenţii, au fost expuse în paginile efemerului ,,Muzeu naţional, gazetă literară şi industrială'' a profesorilor de la Colegiul Sf. Sava Aaron Florian şi Gavriil Munteanu[82]. În primul număr al foii, la 5 februarie 1836, a apărut articolul *Suveniri istorice şi arheologice asupra Rumâniei*, datorat lui Blaremberg. Acelaşi a scris *Cîmpul Severinului*[83]. *Ruinele Caracălului*[84], *Celeiu şi Turnu*[85] şi *Mormînt vechiu găsit în Rumânia cea Mică*[86]. Sub titlul *Antichităţi pămînteşti*, în Muzeul naţional, nr. 46—47 din 22 şi 27 noiembrie 1837, s-a tipărit relatarea unei călătorii ale cărei scopuri erau, deopotrivă, administrative şi ştiinţifice, Reproducem din textul francez, semnat cu iniţialele W. de Bl. : ,,Mr. le bano Michel Ghika, grand vornique de l'Intérieur, accompagné de Mr. de Blaremberg ingénieur de l'Etat, vient de faire tout récemment un voyage dans les districts rivérains de l'Olto, dans le but d'examiner le nouvel emplacement près de Tournu (ancien Turnus) sur le Danube, choisi pour la fondation d'une ville qui doit compléter vis-à-vis de la forteresse turque de Nicopolis, notre échelle commerciale du Danube, et dans l'intention de faire des investigations archéologiques sur l'existence d'un temple antique consacré au Soleil, dont des indices venaient d'être découverts auprès des ruines d'un des établissements romains de l'ancienne Dacie. Mr. le Marquis de Château-Giron, agent consul général de France dans cette Principauté, a également assisté à ces investigations''. Studiul dedicaţiilor către zeu[87]

---

[80] *Листъ Одесскаго общества истории и древностей*, 1839, p. 6—9; *Исторический вѣстникъ*, XI, p. 548.

[81] Despre raporturile lui Alexandr Sergheevici Stroganov (1734—1811), ilustru colecţionar rus, cu geograful şi numismatul Charles de Brosses (1709—1777), vezi Yvonne Bezard, *Le président de Brosses et ses amis*, Genève, Paris, f.a.

[82] Em. Elefterescu, *Gavriil Munteanu* (*1812—1869*), Bucureşti, 1933.

[83] Muzeul naţional, 4, 26 februarie 1836.

[84] Ibid., 7, 8 martie 1836.

[85] Ibid., 9, 8 aprilie 1836.

[86] Muzeul naţional, 24, 5 august 1836 şi Curierul romănesc, 48, 31 iulie 1836. Opiniile exprimate acolo au fost expuse şi în *Annuaire de la Principauté de Valachie*, Boukarest, 1842, p. 133—149. Tot aici se află şi un plan al capitalei, de Blaremberg.

[87] CIL, III/1, 1 591 şi 8 038.

şi o sugestie a diplomatului francez, un emul al lui Montfaucon [88], au dus la identificarea definitivă a mithreului de la Slăveni [89].

Primind sfaturile competente ale lui Blaremberg, Mihail Ghica şi-a format şi o valoroasă colecţie numismatică, întocmindu-i şi catalogul (inedit) *Mes Loisirs ou Amusements Numismatiques ou Description d'une Série de Médailles Antiques Grecques et Coloniales Romaines, d'après Mionnet* [90]. Din păcate, colecţia sa de inscripţii, din cele mai variate categorii, a rămas neinventariată şi, după moartea lui Ghica, în decembrie 1850 [91], s-a risipit în mare parte, restul luînd drumul Muzeului naţional de antichităţi doar în 1869. Totuşi, în 1873, în comentariile din CIL, III/1, Mommsen mai făcea frecvente trimiteri ,,in museo Ghikae Bukaresti'' [92]. În genere, Ghica nu şovăise de la nici o osteneală pentru a-şi completa informaţia, caracteristică pentru preocupările epigrafice şi arheologice din perioada Regulamentului.

Ulterior, şi în hotărîtă divergenţă cu predecesorii săi imediaţi, generaţia de la 1848 va relua aceste preocupări, pe care dezvoltarea conştiinţei naţionale le punea pe primul plan. Nu-i o întîmplare că noul stadiu, asupra căruia nu avem intenţia de a ne extinde cercetările, e reprezentat de revoluţionari ca Aug. Tr. Laurian [93], C. Boliac [94] şi I. Ionescu de la Brad [95]. Caracterul activităţii lor e cu totul altul, metodic şi conştiincios, inspirat de marile idealuri patriotice cărora, în comitetul arheologic din 1864, intrarea tinerilor D. Berindei, M. C. Suţu şi Al. Odobescu a avut darul de a le asocia o vastă erudiţie.

---

[88] Nr. 46, 22 noiembrie 1837, p. 184, n. 1. Le Prestre de Châteaugiron (1774—1848) a fost agentul diplomatic al Franţei la Bucureşti între 7 aprilie 1837 şi 4 martie 1839.

[89] D. Tudor, *Oltenia romană* [3], p. 309. Sanctuarul a mai făcut obiectul studiului lui Félix Lajard (1783—1858), în Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, XIV, 1845, p. 178—9. Osebit de arheologul francez, G. G. Pappadopoulos s-a ocupat de el în Ὁ Ζέφυρος τοῦ Ἴστρου, nr. 9, p. 36—37, nr. 10, p. 32 şi nr. 11, p. 46, trad. sub titlul *Discurs pentru elenizmul între Valachi*, Bucureşti, 1859, p. 30 şi urm.

[90] Ms. 94 francez, la Bibl. Academiei. Vezi C. Moisil, *Colecţia de monele antice a marelui ban Mihail Ghica*, Cronica numismatică şi arheologică, VII, 1927, p. 51—53.

[91] Scrisoarea lui Al. Gr. Ghica (1790—1857) — ,,Căciulă Mare'' — din 30 decembrie 1850, la N. Iorga, *Cîteva fărîme din corespondenţa lui Alexandru Vodă Ghica, domn şi caimacam al Ţerii Româneşti*, Analele Acad. Rom., mem. secţ. ist., S. II, t. XXIX, Bucureşti, 1906, p. 257—258.

[92] Între timp apăruseră cărţile lui Johann Ferdinand Neigebaur, *Dacien aus den Überresten des klassischen Alterthums mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Braşov, 1851 (cf. Victor Papacostea, *Un observator prusian în Ţările Române acum un veac*, Bucureşti, 1942) şi Theodore Margot, *O viatorie în cele şaptesprezece districte ale României, antichităţi, curiozităţi naturale, situe de oraşe, monumente, date istorice, usuri şi moravuri*, Bucureşti, 1859 (vezi N. Iorga, în Buletinul Comisiunii monumentelor istorice XXX, 1937, p. 84—87).

[93] În special, *Istriana*, Magazin istoric pentru Dacia, II, 1846, p. 65—128. Considerat ,,primul epigrafist din România'' de către Radu Vulpe, *Centenarul Muzeului naţional de antichităţi*, ,,Studii clasice'', VI, p. 370, Laurian (1810—1881) a lăsat o *Autobiografie* — ms. 2 082, la BAR.

[94] O excelentă bibliografie, de Andrei Rusu, în *Opere*, II, 1956, p. 305—346.

[95] *Escursiune agricolă în Cîmpia Dobrogei*, Bucureşti, 1879, p. 82 şi urm. Vezi Dan Bădărău, *Cu privire la activitatea lui Ion Ionescu de la Brad* (Călătoria lui în Dobrogea şi dublul ei scop), Studii, IX (1956), nr. 6, p. 107—119. Fapt mai puţin cunoscut, în aceeaşi categorie intră şi Ion Ghica. După informaţiile ultimului său biograf, Beiul de Samos a întreprins săpături arheologice în insulă între anii 1854 şi 1858, comunicînd textele unor inscripţii epigrafistului francez Philippe Lebas (D. Păcurariu, *Ion Ghica*, Buc., 1965, p. 177—178). Mai vezi *Colecţia de antichităţi din România a d. maior Papazolu*, Concordia, nr. 21 (20 apr. 1857), nr. 23 (27 aprilie), nr. 24 (1 mai), nr. 28 (15 mai) şi articolul lui G. Sion, *Arheologia*, în Revista Carpaţilor, 3, 1860, p. 393—400.

COLONNA TRAIANA
Esposizione dei calchi

DI

GABRIELLA BORDENACHE

Il 28 settembre 1968 è stata inaugurata a Bucarest, in un'ala nuova del Museo di Storia del Partito Comunista, l'esposizione permanente ,,Colonna Traiana'' nella quale sono sistematicamente presentati i 168 calchi in cemento armato del decoro figurativo della colonna, compresi quelli del plinto monumentale, della base e del capitello.

L'iniziativa si deve al Comitato di Stato per la Cultura e l'Arte, la tematica ad Hadrian Daicoviciu (Cluj) e Radu Florescu (Bucarest), il montaggio agli architetti della ,,Decorativa''. Si è così realizzato, in condizioni ottime, un vecchio piano che la seconda guerra mondiale ha ritardato d'oltre un quarto di secolo.

È appena necessario ricordare che non è la prima esposizione del genere, bensì la quarta — dopo quelle di Londra, Parigi e Roma; ma il fatto che la colonna si trova, per la prima volta, a casa sua, nella contrada ove si sono svolte le dure lotte di conquista di Traiano, conferisce a questa esposizione la sua eccezionale vitalità: perché il materiale complementare avvedutamente scelto, quale le riproduzioni grafiche o fotografiche delle cittadelle daciche — nella solitudine delle foreste secolari che ammantano i Carpazi — delle vestigia del castro e del ponte di Drobeta, del grande trofeo di Adamclissi, che narra pur esso un episodio delle stesse guerre, animano l'inevitabile e generalmente insopportabile freddezza dei calchi.

Delle undici sale destinate all'esposizione, le prime tre introducono il visitatore nel mondo dacico e nel cuore della Roma di Traiano: fotografie ottime, disegni, plastici, carte geografiche e piante presentano da una parte i dati essenziali e caratteristici della civiltà dacica al momento della sua acmè — cittadelle fortificate, scale monumentali, santuari rotondi o rettangolari nonché elementi di cultura materiale, dall'elegante vasellame di Sîncrăeni a fibule e collane d'argento o d'argento dorato, armi e utensili di ferro; dall'altra, i monumenti salienti dell'epoca di Traiano quali il plastico (parziale) del suo foro (arch. I. Gismondi), dati utilissimi sulle eccezionali proporzioni e sulla singolare struttura della colonna, schemi grafici della basilica Ulpia, altre opere monumentali e ufficiali, quali l'arco di Benevento. Decebalo e Traiano,

StCl, XI, 1969, p. 297–299, Bucureşti

gli eroi delle guerre daciche, sono presentati nella prima sala per il tramite che direi diretto di ottimi ingrandimenti di due immagini del fregio.

Dopo questa introduzione didattica — necessaria per il visitatore non iniziato, specialmente per i giovani e i giovanissimi — comincia l'esposizione propriamente detta dei calchi. Lo zoccolo parallelepipedo con i suoi ricchi e delicati motivi d'armi, nonché la base propriamente detta della colonna, ornata da foglie di lauro, occupano il centro, sin quasi al soffitto della prima sala; solo cosí si possono cogliere le eccezionali dimensioni della colonna e l'eccezionale finezza di questa parte del suo decoro. Sulle pareti, a cominciare da questa sala, sono disposti ad altezza d'occhio i rilievi del fregio, con il loro numero d'ordine ed ampie didascalie per poter seguire nei minimi dettagli il complesso svolgersi degli avvenimenti, durante le quattro campagne delle due guerre daciche. Il problema di ornare le alti pareti delle sale (circa 6 m.) con il fregio della colonna alto soltanto 1 m. circa è stato felicemente risolto disponendo sopra il fregio, a debita distanza, fotografie a grande scale di monumenti della Dacia — sia romani che daci — prezioso commentario alla narrazione continua del grande fregio traianeo: le rovine del castro di Drobeta, armi di parata romane scoperte nei castri sul Danubio, armi daciche, rilievi del trofeo di Adamclissi che commemora l'episodio mesico della prima guerra, tipi di barbari, piante e vedute delle fortezze daciche da Căpîlna, su su sino a Costeşti, Blidaru, Sarmizegetusa Regia; e, oltre a questo, i piú importanti passi del testo di Dione Cassio relativi alle guerre di Traiano, tradotti e scritti a grandi lettere su pannelli simili a quelli con riproduzioni fotografiche. Certo, non è cosa nuova usare un testo classico a commento di un'esposizione archeologica; ma in questa speciale esposizione, dedicata a un unico avvenimento storico, i laconici passi di Dione sono vere e proprie didascalie alle drammatiche rappresentazioni figurate, alle immagini della provincia conquistata e da conquistare. Solo alla visione coniugata del fregio, delle cittadelle e dei testi ci possiamo rendere conto sia della disperata resistenza dei Daci, sia della difficile avanzata di Traiano che ha dovuto conquistare, con grande pericolo „un monte dopo l'altro'' (Dione Cassio, LXVIII, 8), tagliarsi il cammino in foreste secolari, difendersi dalle continue insidie di una guerriglia senza mercede, sino a compiere, all'inizio della seconda guerra, l'immane sforzo di costruire un ponte in pietra sul Danubio per il quale lo storico stesso non trova parole atte ad esprimere la sua ammirazione (LXVIII, 13).

In alcune sale, nel centro, si è tentato di ricostruire un tamburo della grande colonna con i rilievi nella loro originaria disposizione elicoidale, nonostante le inevitabili deformazioni dei calchi in cemento armato. Lo stesso tentativo si è fatto, con grande effetto, per la parte finale, col capitello ornato da una colossale serie di ovuli.

La sconfitta definitiva di Decebalo, narrata nelle ultime scene della colonna, è accompagnata o, piuttosto, sottolineata da aspetti della nuova capitale della provincia Dacia — Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa — fondata dallo stesso Traiano, insieme a molte altre città (carta della Dacia Romana). Queste immagini della Sarmizegetusa romana sono altamente suggestive: è finito ormai il mondo delle inaccessibili cittadelle sulle alte montagne, dei misteriosi e immensi santuari elevati presso le loro mura; i Daci vivranno ora in grandi città di tipo romano, con Foro, Terme, teatri e anfiteatri, come tutti i cittadini dell'impero.

Si è detto — e con ragione — che la colonna traiana, conservando in immagini le guerre daciche, premessa della colonizzazione e romanizzazione dell'attuale Romania, costituisce un atto di nascita del popolo romeno.

Essa non è l'unico monumento del genere ma è l'unico ad essere opera di un Maestro con il quale l'arte romana tocca „un vertice dell'arte dell'antichità e di tutti i tempi''. E il Mae-

1. Mentre il fregio narra la costruzione del ponte sul Danubio, sulla parete fotografie dei ruderi di un pilone a Drobeta, di un plastico restituito, della moneta con rappresentazione del ponte stesso.

2. La fine delle guerre daciche è sottolineata da vedute della nuova capitale romana.

stro della colonna non limita il suo interesse all'aspetto formale di una serie di avvenimenti, alla fedele cronaca di una guerra, ma investe profondamente anche il contenuto. Cioè, vicino all'abilità e all'instancabile varietà inventiva nell'esprimere le varie scene di una guerra perigliosa, vi è, come osserva finemente R. Bianchi Bandinelli (EAA, VI, p. 964) „una intensa partecipazione umana alla pietà per i vinti, una comprensione per la nobiltà della loro lotta disperata contro un invasore così superiore per mezzi e per organizzazione. Suicidi in massa e deportazioni di intere famiglie sono rappresentati con drammatica e pietosa partecipazione... Questo senso di rispetto umano per il nemico è un estremo frutto della cultura greca''. Qualche decennio più tardi, nella Colonna Antonina, questo sentimento per il valore dell'avversario è scomparso : e vediamo i Romani avanzare senza pietà e il nemico in fuga, urlando dalla paura e dal dolore.

Si deve dunque al Maestro delle imprese di Traiano se i Romeni di oggi possono seguire lo splendido fregio denso di figure, che narra le quattro campagne delle due guerre daciche con lo stesso sostenuto interesse, con la stessa ammirazione per i vincitori e per i vinti.

Nella sala di uscita, completamente disadorna, è esposto al centro, su un alto zoccolo, un leoncino marmoreo, dalle collezioni del Museo Nazionale di Antichità (unico originale di tutta l'esposizione) : secondo la vecchia credenza greco-orientale, esso sembra custodire le più antiche e preziose memorie del popolo romeno.

COMEMORAREA LUI GEORGE MURNU LA CERCUL STUDENŢESC DE LIMBI CLASICE

DE

PETRE CEAUŞESCU

Centenarul naşterii lui George Murnu a fost sărbătorit într-o şedinţă festivă, la 9 noiembrie 1968, din iniţiativa Catedrei de filologie clasică şi a Cercului ştiinţific studenţesc de limbi clasice.

Evenimentul, depăşind interesul restrîns al secţiei, a suscitat atenţia unui numeros auditoriu. În afara membrilor cercului şi a cadrelor didactice, festivitatea s-a bucurat de prezenţa unor studenţi de la Facultăţile de istorie şi de limba română, ca urmare a multiplei activităţi a savantului comemorat. Au fost de faţă şi absolvenţi ai secţiei de limbi clasice. În calitate de invitaţi de onoare ai cercului, la şedinţă au participat membrii familiei Murnu, prin amabilitatea şi bunăvoinţa cărora s-a facilitat organizarea unei expoziţii foarte apreciată de cei prezenţi. Au putut fi văzute numeroase documente, manuscrise şi fotografii din arhiva familiei, precum şi ediţii din operele lui George Murnu, cu adnotările şi îndreptările sale.

La deschiderea şedinţei, studenta Aura Iliescu, din anul al III-lea, a evidenţiat valoroasa şi complexa contribuţie a savantului român în domeniile istoriei antice, arheologiei, lingvisticii şi literaturii, în comunicarea *Viaţa şi activitatea lui George Murnu*.

Comunicarea *Epitetul homeric în traducerea lui George Murnu*, prezentată de studenta Alice Zwoelfer din anul al III-lea, a pus în lumină activitatea de traducător a cărturarului, traducerile din limba elină legîndu-se în primul rînd, în conştiinţa literară românească, de numele său.

În continuare, prof. N. I. Barbu a evocat figura profesorului Murnu, ca fost student al acestuia.

Un program de recitări, alcătuit din opera poetică originală a lui George Murnu şi din traducerile în versuri din literatura elină, susţinut de studenţii secţiei de limbi clasice, a încheiat festivitatea. Minuţios pregătit, programul s-a bucurat de un binemeritat succes.

Comemorarea centenarului naşterii lui George Murnu a fost considerată drept o datorie de onoare de către conducerea şi membrii cercului studenţesc şi de aceea această şedinţă a inaugurat activitatea ştiinţifică pe anul universitar 1968—1969.

StCl, XI, 1969, p. 301, Bucureşti

BIBLIOGRAFIA CLASICĂ ROMÂNEASCĂ (1968) *

DE

I. FISCHER

I. BIBLIOGRAFII, GENERALITĂŢI

1. P. Alexandrescu, *Une nouvelle synthèse de l'histoire des villes grecques de la Dobroudja à l'époque préromaine.* [D. M. Pippidi, D. Berciu, *Geţi şi greci la Dunărea de jos*; vezi bibliografia 1965, nr. 92.] RRH, VII, 1968, 2, p. 263–279.

---

* Prezenta bibliografie a luat în considerare lucrările autorilor din România, tipărite în ţară sau străinătate, lăsînd la o parte lucrările savanţilor străini publicate la noi. Dintre recenzii, au fost înregistrate, la lucrarea recenzată, numai cele privind volumele româneşti (despărţite de indicaţiile bibliografice ale acestora printr-o linie verticală). Lucrările litografiate şi manuscrise (dactilografiate) nu figurează în repertoriu. Au fost incluse şi unele lucrări mai vechi, omise din bibliografia anilor precedenţi. La articolele de revistă am dat, unde a fost cazul, între croşete, indicaţii asupra cuprinsului. La capitolul *Arheologie*, am înregistrat şantierele consacrate altor civilizaţii decît celei greco-romane, numai în cazul în care a fost găsit material grecesc sau roman (am semnalat sumar, între croşete, natura acestui material) sau se pot detecta influenţe greceşti sau romane; acelaşi principiu ne-a călăuzit şi în redactarea paragrafului consacrat lingvisticii indo-europene: am înregistrat numai lucrările care au un raport direct cu cele două limbi clasice sau care folosesc material (surse literare, epigrafice, onomastică) din aceste limbi. La capitolul *Texte, traduceri*, ordinea este cea alfabetică a scriitorilor antici; în cadrul celorlalte capitole s-a ţinut seama de ordinea alfabetică a autorilor moderni.

Deoarece strîngerea documentării din publicaţiile puţin accesibile întîmpină dificultăţi, rugăm pe autorii lucrărilor publicate în străinătate, în volume izolate sau în culegeri care nu au ca obiect principal Antichitatea, să ne semnaleze contribuţiile de acest fel.

Dăm mai jos abrevierile publicaţiilor despuiate:

Acta log.	= *Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Acta logica.*
AMN	= *Acta Musei Napocensis.* Cluj, Muzeul de istorie.
Apulum	= *Apulum. Arheologie, istorie, etnografie* (Acta Musei Apulensis). Alba-Iulia.
AUB	= *Analele Universităţii din Bucureşti, Seria ştiinţe sociale.*
AUI	= *Analele ştiinţifice ale Universităţii ,,Al. I. Cuza'' din Iaşi. Secţiunea III (ştiinţe sociale).*
CL	= *Cercetări de lingvistică.* Cluj. Ed. Academiei.
Dacia	= *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne.* Bucureşti, Ed. Academiei.
FVL	= *Forschungen zur Volks- und Landeskunde.* Sibiu, Ed. Academiei.
LL	= *Limbă şi literatură.* Bucureşti, Societatea de ştiinţe filologice.

2. P. Alexandrescu, P. Ş. Năsturel, D. Berindei, N. Fotino, I. Matei, Val. Georgescu, *Le premier Congrès international d'études balkaniques et du sud-est européen.* RESEE, V, 1967, 3–4, p. 573–592.

3. N. I. Barbu, *A. Frenkian, profesor şi filolog.* [Rezumat.] StCl, X, 1968, p. 376.

4. D. Bădărău, *Locul lui Aram Frenkian în cultura noastră ca logician şi filozof.* [Rezumat.] StCl, X, 1968, p. 376.

5. *Dan Bădărău.* [Necrolog.] RF, XV, 1968, 8, p. 993–995.

6. A. Bodor, *Mihail Macrea (1909–1967).* StCl, X, 1968, p. 391–392.

7. E. Chirilă, *Mihail Macrea (1908–1967).* AMN, IV, 1967, p. 589–590.

8. Em. Condurachi, *Învăţămîntul arheologiei şi istoriei vechi la Universitatea din Bucureşti.* AUB (Istorie), XIII, 1964, p. 13–22.

9. I. Coteanu, *Où en sont la philologie et la linguistique roumaines?* [La philologie et la linguistique indo-européennes, p. 42–45.] Bucureşti, Ed. Academiei, 70 p.

10. I. Fischer, *Bibliografia clasică românească (1967).* StCl, X, 1968, p. 291–302.

11. I. Fischer, *Congresul internaţional „Antiquitas Graeco-Romana ac tempora nostra" (Brno, 12–16 aprilie 1966).* StCl, X, 1968, p. 261–264.

12. C. Fotino, *Bibliographie historique (1966 I).* RRH, VII, 1968, 2, p. 327–340.

13. C. Fotino, *Bibliographie historique (1966 II).* RRH, VII, 1968, 4, p. 665–676.

14. C. Fotino, *Bibliographie historique (1967).* RRH, VII, 1968, 5, p. 831–850.

15. Val. Georgescu, *Le XIVe centenaire de la mort de Justinien Ier (565–1965).* RESEE, V, 1967, 3–4, p. 551–559.

16. Val. Georgescu, Fr. Raber, *Cronica de drept roman.* StCl, X, 1968, p. 275–277.

17. Al. Graur, *A. Meillet — omul.* [Rezumat.] StCl, X, 1968, p. 374.

18. N. Lupu, *Akademiemitglied C. Daicoviciu — 70 Jahre alt.* FVL, XI, 1968, 1, p. 5–6

19. D. Marmeliuc, *O sută de ani de la naşterea lui George Murnu.* StCl, X, 1968, p. 279–283

20. C. N. Mateescu, *Grigore Florescu (1892–1960).* RM, II, 1965, 4, p. 318–320.

21. Gh. Mihăilă, *A. Meillet slavist.* [Rezumat.] StCl, X, 1968, p. 373–374.

22. B. Mitrea, *Mihail Macrea. 1908–1967.* SCIV, XIX, 1968, 1, p. 187–190.

LR	= *Limba română.* Bucureşti, Ed. Academiei.
Ortodoxia	= *Ortodoxia. Revista Patriarhiei Române.* Bucureşti, Institutul biblic.
RESEE	= *Revue des études sud-est européennes.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RF	= *Revista de filozofie.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RL	= *Revue roumaine de linguistique.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RM	= *Revista muzeelor.* Bucureşti.
RRH	= *Revue roumaine d'histoire.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RRHA	= *Revue roumaine d'histoire de l'art.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RTIL	= *Revista de teorie şi istorie literară.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SAI	= *Studii şi articole de istorie.* Bucureşti, Societatea de ştiinţe istorice şi filologice.
SCIA	= *Studii şi cercetări de istoria artei.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SCIV	= *Studii şi cercetări de istorie veche.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SCL	= *Studii şi cercetări lingvistice.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SLU	= *Studii de literatură universală.* Bucureşti, Societatea de ştiinţe istorice şi filologice.
ST	= *Studii teologice.* Bucureşti, Institutul biblic.
StCl	= *Studii clasice.* Bucureşti, Ed. Academiei.
Studii	= *Studii. Revistă de istorie.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SUC	= *Studia Vniuersitatis Babeş-Bolyai.* Cluj.

23. M. Nasta, *Congresul Asociației „Eirene" (Görlitz, 10–14 oct. 1967) și Colocviul Institutului de studii greco-romane de la Berlin cu tema „Studiile de micenologie și utilizarea mașinilor de calcul" (16 oct. 1967).* StCl, X, 1968, p. 271–273.
24. M. Nasta, *O nouă ediție a Orestiei.* [G. Thomson.] StCl, X, 1968, p. 245–255.
25. P. Oprescu, *Academicianul C. Daicoviciu la 70 de ani.* Studii, XXI, 1968, 2, p. 429–431.
26. D. M. Pippidi, *Al V-lea Congres internațional de epigrafie greacă și latină (Cambridge, 1967).* StCl, X, 1968, p. 267–269.
27. D. M. Pippidi, *Note de lectură.* [În legătură cu iarna scitică. Despre un antic drum al mătăsii, mai puțin cunoscut. Pentru un comentariu epigrafic al lui Aeneas Tacticus.] StCl, X, 1968, p. 233–243.
28. C. Poghirc, *B. P. Hasdeu, lingvist și filolog.* București, Ed. științifică, 1968, 247 p. + pl.
29. C. Poghirc, *Viața lui A. Meillet și activitatea sa de indo-europenist.* [Rezumat.] StCl, X, 1968, p. 374.
30. E. Popa, I. Dănăilă, *Bibliografia lucrărilor de lingvistică apărute în țara noastră de la 1 aprilie 1967 pînă la 1 aprilie 1968.* LR, XVII, 1968, 4, p. 323–387.
31. Em. Popescu, *Colocviul „Afrika und Rom" (Halle/Saale, 1967).* StCl, X, 1968, p. 265–266.
32. L. Roșu, *Profesorul, arheologul și muzeograful Alexandru Bărcăcilă, la 90 de ani de viață.* RM, III, 1966, p. 462–464.
33. Iorgu Stoian, *O sută de ani de epigrafie tomitană.* AUB (Istorie,) XVI, 1967, p. 9–22.
34. I. Tóth, *A. Frenkian, istoric al matematicii și al științelor.* [Rezumat.] StCl, X, 1968, p. 376–377.
35. R. Vulpe, *Grigorie G. Tocilescu, cercetător al antichității și director al Muzeului național de antichități.* RM, II, 1965, p. 28–38.

II. LINGVISTICĂ

A. Limba greacă

36. I. Fischer, *Observations sur la notation des occlusives en mycénien et dans les langues italiques.* Studia Mycenaea, Brno, 1968, p. 65–70.
37. L. Lupaș, *Le système consonantique du dialecte attique.* Studia Mycenaea, Brno, 1968, p. 87–93.
38. L. Lupaș, *La structure phonologique des monosyllabes attiques,* StCl, X, 1968, p. 13–18.
39. H. Mihăescu, *Les éléments latins des „Tactica-strategica" de Maurice-Urbicius et leur écho en néo-grec.* RESEE, VI, 1968, 3, p. 481–498.

B. Limba latină

40. I. Fischer, *Remarques sur le traitement de la diphtongue* au *en latin vulgaire.* RL, XIII, 1968, 5, p. 417–420.
41. C. Georgescu, *Cuvinte compuse la Lucrețiu.* AUB (Filologie), XIII, 1964, p. 287–303

42. R. Iordache, *Verbe cu prefix și fără închiderea vocalei din radical în limba latină.* AUB (Filologie), XIII, 1964, p. 305–318.
43. H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea.* [Vezi bibliografia 1967, nr. 19.] București, Ed. Academiei, 1966, 227 p. | RESEE, V, 1967, 3–4, p. 603–605, N. Ș. Tanașoca; RL, XIII, 1968, 4, p. 369–373, N. Saramandu.
44. Al. Rosetti, *Istoria limbii române de la origini pînă în veacul al XVII-lea.* [Limba latină, p. 75– 199.] București, Ed. pentru literatură, 1968, 844 p. + 6 hărți.
45. D. Slușanschi, *Ansambluri de termeni figurați în critica literară a lui Persius.* StCl, X, 1968, p. 171–175.

C. Lingvistică indo-europeană

46. I. I. Russu, *Limba traco-dacilor.* Ediția a II-a. București, Ed. științifică, 1967, 253 p.| RESEE, VI, 1968, 1, p. 147–148, H. Mihăescu.

III. CRITICĂ ȘI EXPLICAȚII DE TEXT

47. E. Dobroiu, *Contribuții la explicarea loteriei lui Trimalchio.* [56,8 : *argentum sceleratum*, joc de cuvinte cu gr. σκέλος „șuncă"; 56,9 : *passeres* (de citit *passares*), analizat *passa res* și legat de *uua passa* de mai jos; raportul *muscarium — mel Atticum* se explică prin sensul „albină" al lui *musca.*] AUB, XIV, 1965, p. 101–111.
48. E. Dobroiu, *Pour une édition du Satiricon.* [Discută pasajele: 42,4; 43,6; 51,2; 56,9; 57,10; 71,12; 95,3.] StCl, X, 1968, p. 159–170.
49. Vl. Iliescu, *Rubobostes oder Burobostes? Zu Trog. Pomp., Prol. XXXII.* [*Rubobostes* ar fi o deformare pentru *Burobostes*=Burebista.] StCl, X, 1968, p. 115–122.
50. N. Lascu, *Un manuscris necunoscut al „Ponticelor" lui Ovidiu.* [La Batthyaneum, Alba-Iulia; colaționare sumară.] Apulum, VI, 1967, p. 268–288.
51. H. Mihăescu, *Prolégomènes à une édition critique des* Τακτικὰ-στρατηγικά *de Maurice-Urbicius.* RESEE, V, 1967, 3–4, p. 401–417.
52. C. Săndulescu, *Lucretius, II, 1–4.* StCl, X, 1968, p. 215–223.

IV. ISTORIE LITERARĂ

53. N. I. Barbu, *Valori umane în literatura greacă.* București, Ed. pentru literatură universală, 1967, 223 p.
54. N. I. Barbu, *De Ciceronis humanitate.* Latinitas (Vatican), XVI, 1968, p. 9–21.
55. N. I. Barbu, *La hiérarchie des valeurs humaines chez Hésiode.* StCl, X, 1968, p. 207–212.
56. E. Cizek, *À propos de la littérature classique au temps de Néron.* StCl, X, 1968, p. 147–157.

57. E. Dobroiu, *Unele probleme ale documentării lui Petronius.* [Surse epigrafice, columbaria şi morminte de pe Via Appia; nu depăşesc epoca lui Nero.] AUB (Filologie), XIII, 1964, p. 145–177.

58. C. Georgescu, *L'analyse du* locus sententiosus *dans la comédie de caractère (avec référence spéciale à la comédie* Adelphoe*).* StCl, X, 1968, p. 93–113.

59. A. Piatkowski, *Le sourire ironique d'Hérodote* (Ἡροδότου κάλλος ἵλαρον, *Dion. Hal.*, Ad Pomp., *3,2*). StCl, X, 1968, p. 51–62.

60. D. M. Pippidi, *Autour de la catharsis tragique: Aristote et l'abbé Brémond.* StCl, X, 1968, p. 63–75.

61. A. Pîrvulescu, *Problema metaforei în Iliada,* StCl, X, 1968, p. 19–27.

62. L. Rusu, *Eschil, Sofocle, Euripide.* Ed. a II-a, Bucureşti, Ed. tineretului, 1968, 368 p.

63. L. Rusu, *Principiul analogiilor în domeniul literaturii şi artei comparate, ilustrat prin raportul dintre Eschil şi Beethoven.* RITL, XV, 1966, 1, p. 107–115.

64. Iorgu Stoian, *Cu privire la concepţia istorică a lui Ammianus Marcellinus (*Vt miles quondam et Graecus*).* AUB (Istorie), XIII, 1964, p. 111–118.

V. ISTORIA FILOZOFIEI ŞI A ŞTIINŢELOR

65. G. Brătescu, *Hipocratismul de-a lungul secolelor.* Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1968, 308 p.

66. Gh. Ciulei, *Elemente ale filozofiei greceşti în concepţia lui Cicero despre echitate.* [Rezumat.] StCl, X, 1968, p. 379.

67. Ath. Joja, *Ethos şi logos.* [Vezi bibliografia 1967, nr. 35.] Bucureşti, Ed. politică, 1967, 304 p. | RF, XV, 1968, 6, p. 745–756, D. Bădărău, 757–761, P. Bieltz.

68. Ath. Joja, *Les origines de la logique en Grèce. II. Parménide et Zénon.* Acta log., X, 1967, p. 5–59.

69. T. Papadopol, *Începuturile ideologiei democratice atice.* RF, XV, 1968, 10, p. 1 149–1 161.

70. V. Ştirbu, *Despre* λέξις *la Aristotel.* StCl, X, 1968, p. 213–217.

71. O. Trăsnea, *Conceptul de ştiinţă politică în antichitate şi în evul mediu.* RF, XV, 1968, 3, p. 271–283.

VI. ISTORIA RELIGIILOR

72. V. Barbu, *Rituri funerare în epoca romană la Tomis.* [Rezumat.] RM, II, 1965, p. 436–437.

73. I. G. Coman, *Contribuţia scriitorilor patristici din Scythia Minor — Dobrogea la patrimoniul ecumenismului creştin în secolele al IV-lea — al VI-lea.* Ortodoxia, XX, 1968, 1, p. 3–25.

74. A. Culcer, *Cultul lui Glycon la Tomis şi la Apulum.* [Vezi şi G. Bordenache, StCl, VI, 1964, p. 155.] Apulum, VI, 1967, p. 611–617.

75. Gh. Nicolae, *Învăţătura despre învierea morţilor în „Catehezele" Sfîntului Chiril al Ierusalimului.* ST, XIX, 1967, 9–10, p. 629–639.

76. Al. Popa, *Date noi cu privire la cultul lui Men și Iupiter Ammon în Dacia Superior*. Apulum, VI, 1967, p. 145—161.
77. I. N. Şurubaru, *Doctrina despre biserică în „Păstorul lui Herma"*. ST, XIX, 1967, 7—8, p. 432—445.
78. A. Zrínyi, *Materiale în legătură cu cultul lui Mithra în muzeul din Tîrgu-Mureș*. [Rezumat.] RM, II, 1965, p. 431—432.

VII. ISTORIE ECONOMICĂ ŞI SOCIALĂ. ETNOGRAFIE

79. M. Comşa, *Contributions au problème de la composition ethnique de la Scythie Mineure au IVe siècle de notre ère*. Dacia, XI, 1967, p. 339—347.
80. Fl. Preda, *Răspîndirea produselor grecești în Dacia extracarpatină (sec. VI—I î.e.n.)*. AUB (Istorie), XV, 1966, p. 9—34.
81. D. Protase, *Elemente etnice trace și ilire în ala II Pannoniorum din Dacia*. SCIV, XIX, 1968, 2, p. 339—344.
82. D. Tudor, *Orașe, tîrguri și sate în Dacia romană*. Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1968, 432 p. + 6 hărţi.

VIII. ISTORIE POLITICĂ

83. I. Barnea, *Nouvelle contribution à l'histoire de la Dobroudja sous Anastase Ier*. Dacia, XI, 1967, p. 355—356.
84. C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Noi considerații asupra Daciei Malvensis*. [Malva nu poate fi identificată cu Romula; mai verosimilă identificarea cu De(n)ta, în Banat; crearea provinciei a avut loc la a doua reorganizare a Daciei de către M. Aurelius, prin 169—170.] AMN, IV, 1967, p. 73—83.
85. H. Daicoviciu, *Dacii*. Bucureşti, Ed. pentru literatură, 1968, 296 p.
86. H. Daicoviciu, *„Regatul" lui Rhemaxos*. [Localizare posibilă în Dobrogea.] AMN, IV, 1967, p. 445—447.
87. Vl. Hanga, *Caius Iulius Caesar*. Bucureşti, Ed. tineretului, 1968, 262 p.
88. M. Macrea, *L'organisation de la province de Dacie*. Dacia, XI, 1967, p. 121—141.
89. D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*. Ediţia a II-a. Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1967, 600 p. | RRH, VII, 1968, 5, p. 787—791, Z. Petre.
90. D. M. Pippidi, D. Berciu, *Geți și greci la Dunărea de jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană*. Bucureşti, Ed. Academiei, 1965, 343 p. | AUB (Istorie), 1966, p. 209—212, V. Dupoi.
91. D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*. Bucureşti, Ed. Academiei, 1966, 249 p. | FVL, XI, 1968, 1, p. 144, Th. N.
92. D. Protase, *Legiunea IIII Flauia la nordul Dunării și apartenența Banatului și Olteniei de vest la provincia Dacia*. AMN, IV, 1967, p. 47—72.
93. I. I. Russu, *Tracii în Dacia romană*. AMN, IV, 1967, p. 85—105.
94. I. I. Russu, *Zoltes și Rhemaxos. Tracii, sciții și Istria în sec. III—II î.e.n.* Apulum, VI, 1967, p. 123—144.

95. Gh. Ştefan, *Tomis et Toméa. À propos des luttes entre Byzantins et Avares à la fin du VIe siècle de notre ère.* Dacia, XI, 1967, p. 253—258.

96. D. Tudor, *Oltenia romană.* Ediţia a III-a revăzută şi adăugită. Bucureşti, Ed. Academiei, 1968, 604 p. + 1 hartă.

97. D. Tudor, *Alexandru Macedon.* Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1968, 108 p.

98. R. Vulpe, *Subsidiile plătite de romani dacilor pe vremea Flaviilor.* [Rezumat.] StCl, X, 1968, p. 381—382.

99. R. Vulpe, I. Barnea, *Romanii la Dunărea de jos.* (*Din istoria Dobrogei II*). Bucureşti, Ed. Academiei, 1968, 591 p.

IX. ARHEOLOGIE GRECO-ROMANĂ

100. T. Anastasescu, *Contribuţii la topografia Drobetei civile pe baza unor noi descoperiri.* [Rezumat.] RM, II, 1965, p. 435.

101. N. Anghelescu, *O nouă necropolă din secolul IV e.n. descoperită în raionul Călăraşi.* [Autohtoni geto-daci, influenţaţi de romani, în comuna N. Bălcescu.] RM, III, 1966, 2, p. 161—163.

102. I. Barnea, *O cercetare arheologică pe Borcea.* [Urme elenistice.] RM, III, 1966, 1, p. 155—161.

103. I. Barnea, *Les thermes de Dinogetia.* [Sec. IV—VI.] Dacia, XI, 1967, p. 225—252.

104. C. L. Băluţă, *O lucernă paleocreştină din Dacia.* [La Vlpia Traiana.] Apulum, VI, 1967, p. 619—624.

105. G. Bordenache, *La zona sacra di Histria alla luce della ultima campagna di scavo.* Zprávy (Praga), IX, 1967, 3, p. 117—120.

106. G. Bordenache, *Scultura di carattere artigiano. Ricerche e ricomposizioni.* StCl, X, 1968, p. 257—259.

107. G. Bordenache, *Un documento tardo di sincretismo pagano.* StCl, X, 1968, p. 177—183.

108. M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis.* Constanţa, Muzeul de arheologie, 1968, 174 p.

109. E. Bujor, *Monumente arheologice de la Potaissa.* [Inscripţii votive, stele funerare, fragmente arhitecturale.] Apulum, VI, 1967, p. 183—208.

110. V. Canarache, A. Rădulescu, *Histria.* Constanţa, Muzeul de arheologie, 1968, 20 p. Versiuni în franceză, engleză, germană şi rusă.

111. V. Canarache, A. Rădulescu, *Tomis.* Constanţa, Muzeul de arheologie, 1968, 20 p. Versiuni în franceză, engleză, germană şi rusă.

112. V. Canarache, A. Rădulescu, *Monumentul de la Adamclissi.* Constanţa, Muzeul de arheologie, 1968, 12 p. Versiuni în franceză, engleză, germană şi rusă.

113. V. Canarache, A. Rădulescu, *Cetatea de la Adamclissi.* Constanţa, Muzeul de arheologie, 1968, 12 p. Versiuni în engleză, franceză, germană şi rusă.

114. Em. Condurachi, *Histria.* Ed. a III-a. Bucureşti, Ed. Meridiane, 1968, 70 p.

115. V. Culică, *Morminte de incinerare din necropola geto-dacică de la Grădiştea (jud. Ialomiţa).* [Fragmente de amfore greceşti.] SCIV, XIX, 1968, 1, p. 135—145.

116. C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*. Ediţia a II-a. Bucureşti, Ed. Meridiane, 1968, 36 p. + 74 pl.| FVL, XI, 1968, 1, p. 144, Th. N. (se referă la ed. I, 1966).
117. M. Davidescu, *Un sarcofag roman la Mamaia*. RM, II, 1965, 1, p. 88–89.
118. St. Ferenczi, *Die Erforschung des römischen Limes auf den Höhen des Meseşgebirges. Ein Vorbericht*. Dacia, XI, 1967, p. 143–162.
119. O. Floca, *Un monument sculptural al lui Traianus Decius la Vlpia Traiana*. [Rezumat.] RM, II, 1965, p. 430.
120. Fl. B. Florescu, *Das Siegesdenkmal von Adamklissi. Tropaeum Traiani*. Bucureşti – Bonn, Ed. Academiei – Habelt, 1965, 737 p. + 20 pl. + 1 hartă.| Eirene (Praga), VI, 1967, p. 201–204, G. Bordenache.
121. R. Florescu, *Descoperiri noi de la Drobeta (Turnu-Severin) şi reformele militare din a doua jumătate a secolului al III-lea*. [Rezumat.] RM, II, 1965, p. 435–436.
122. I. Glodariu, *Lei funerari în valea Sîngeorgiului*. AMN, IV, 1967, p. 473–476.
123. N. Gostar, *O stare de alarmă pe limesul de vest al Daciei în jurul anului 200*. AUI (Istorie), XIV, 1968, p. 93–102.
124. N. Gostar, I. Dragomir, S. Sanie, S. Poilici, *Castellum şi castrul roman de la Bărboşi*. [Rezumat.] RM, II, 1965, p. 434–435.
125. M. Gramatopol, *Un port comercial la Callatis*. RM, III, 1966, p. 333–337.
126. M. Gramatopol, *Une Scylla funéraire d'Apulum*. Apulum, VI, 1967, p. 163–167.
127. M. Harţuchi, *Un car de luptă descoperit în regiunea Dobrogea*. [Într-un mormînt din satul „2 Mai", bigă depusă ca ofrandă; sec. II–III e.n.] Apulum, VI, 1967, p. 231–257.
128. K. Horedt, I. Berciu, Al. Popa, I. Paul, I. Raică, *Săpăturile arheologice de la Rahău şi Sebeş*. [La Budurăul Ciobănelului, aşezare civilă romană.] Apulum, VI, 1967, p. 11–27.
129. M. Horhath, *Relief cu Diana*. [Rezumat.] RM, II, 1965, p. 431.
130. C. Iconomu, *Opaiţe greco-romane*. Constanţa, Muzeul de arheologie, 1967, 167 p.| SCIV, XIX, 1968, 3, p. 545–546, P. Alexandrescu.
131. M. Macrea, V. Lucăcel, E. Chirilă, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*. [Rezumat.] RM, II, 1965, p. 434.
132. C. N. Mateescu, M. Babeş, *Cercetări arheologice şi săpături de salvare la Fîntînele*. [Tumulus din a doua jumătate a sec. IV; vase greceşti.] SCIV, XIX, 1968, 2, p. 283–291.
133. Z. Milea, V. Feneşan, *Monument sculptural de la Polaissa, reprezentînd un banchet funebru*. RM, III, 1966, 3, p. 267–268.
134. I. Mitrofan, *Aşezarea daco-romană de la Noşlac (raionul Aiud)*. [Rezumat.] RM, II, 1965, p. 436.
135. M. Moga, *Tibiscum*. [Rezumat.] RM, II, 1965, p. 433.
136. C. S. Nicolăescu-Plopşor, *Unde a fost Malva?* [La Cioroiul Nou, Oltenia.] RM, II, 3, p. 205–206.
137. Gh. I. Petre, *Cuptor de olar cu vase dacice şi romane la Buridava*. [Sec. III e.n.] SCIV, XIX, 1968, 1, p. 147–148.
138. C. Pop, *Cîteva reprezentări aparţinînd cultului dionisiac în Dacia*. Apulum, VI, 1967, p. 169–181.

https://biblioteca-digitala.ro

139. C. Pop, *O amuletă romană?* [La Porolissum, bronz reprezentînd un cap de mistreț, sprijinit pe o defensă de mistreț.] AMN, IV, 1967, p. 481—487.

140. C. Pop, *Precizări în legătură cu cîteva piese sculpturale antice din Muzeul de istorie Cluj.* [Statuetă a lui Iupiter, provenită de la Chiusi-Toscana, probabil un fals; statuetă de teracotă romană, de la Pompei; Priapus, fragment de proveniență necunoscută.] AMN, IV, 1967, p. 489—493.

141. C. Pop, T. Soroceanu, *Cîteva stele familiale din Dacia superioară.* SCIV, XIX, 1968, 2, p. 351—355.

142. Gh. Poenaru-Bordea, *O nouă bazilică creștină la Tomis.* [Rezumat.] RM, II, 1965, p. 438—439.

143. Dorin Popescu, *Les fouilles archéologiques dans la République Socialiste de Roumanie en 1966.* Dacia, XI, 1967, p. 356—376.

144. C. Preda, *Callatis.* Ed. a II-a. București, Ed. Meridiane, 1968, 40 p. + pl. + 1 hartă.

145. D. Protase, St. Dănilă, *Un castru roman de pămînt la Livezile, pe granița de nord a Daciei.* [Lîngă Bistrița.] SCIV, XIX, 1968, 3, p. 531—540.

146. A. Rădulescu, *Podoabe de bronz ale unui car roman și depozitul de țigle de la Teliga, raionul Tulcea.* [Rezumat.] RM, II, 1965, p. 457—458.

147. S. Sanie, *Două mici depozite de amfore romane descoperite în Moldova.* [Vetrișoaia-Vaslui; sec. II—III.] SCIV, XIX, 1968, 2, p. 345—350.

148. D. Theodorescu, *Remarques sur la composition et la chronologie du kymation ionique suscitées par quelques exemplaires découverts à Histria.* Dacia, XI, 1967, p. 95—120.

149. D. Tudor, *Romula.* București, Ed. Meridiane, 1968, 80 p. + 1 hartă.

150. D. Tudor, *Pietre gravate descoperite la Romula.* Apulum, VI, 1967, p. 209—229.

151. D. Tudor, I. Diaconescu, Gh. Popilian, *Șantierul arheologic Cioroiul Nou (1960—1961).* [Monede și fragmente ceramice, sec. II—VI, monumente sculpturale, terme, un templu (al lui Hercules?).] Apulum, VI, 1967, p. 593—605.

152. V. Vasiliev, *Un relief funerar roman în Muzeul de istorie Cluj.* AMN, IV, 1967, p. 477—480.

X. EPIGRAFIE GREACĂ ȘI LATINĂ. PROSOPOGRAFIE

153. C. Daicoviciu, *Un nou Sacerdos Arae Augusti în Dacia.* [P. Aelius Maximus; completare a unei inscripții fragmentare de la Napoca.] AMN, IV, 1967, p. 469—470.

154. M. Davidescu, R. Florescu, *Noi documente epigrafice descoperite la Drobeta.* [Trei inscripții latine.] RM, III, 1966, 3, p. 205—208.

155. E. Doruțiu-Boilă, *Note onomastice.* [*Zeiza,* Θεάδων; corectări de lectură.] SCIV, XIX, 1968, 2, p. 327—329.

156. St. Ferenczi, G. Ferenczi, *Un nou monument epigrafic de la Sînpaul.* [Rezumat.] RM, II, 1965, p. 432—433.

157. M. Gramatopol, Gh. Poenaru-Bordea, *Amfore ștampilate din Tomis.* [97 piese.] SCIV, XIX, 1968, 1, p. 41—61.

158. D. M. Pippidi, *Nouveaux documents diplomatiques sur les peuples anciens du bassin de la Mer Noire.* Archives diplomatiques (Paris), XXXIII, 1968, p. 122—126.

159. D. M. Pippidi, *,,La seconde fondation'' d'Istros, à la lumière d'un document inédit.* Bull. Corresp. Hell. (Paris), XCII, 1968, p. 226—240.

160. D. M. Pippidi, *Spicuiri epigrafice.* [Două decrete fragmentare din epoca elenistică; trei dedicaţii din epoca imperială; două inscripţii funerare.] SCIV, XIX, 1968, 3, p. 429—439.

161. Em. Popescu, *Die spätgriechischen Inschriften aus Kleinskythien.* Dacia, XI, 1967, p. 163—176.

162. D. Tudor, *Comunicări epigrafice. V.* [Limes Alutanus şi Sucidava.] SCIV, XIX, 1968, 2, p. 331—338.

XI. NUMISMATICĂ GRECO-ROMANĂ. PONDEROLOGIE

163. E. Chirilă, St. Dănilă, V. Feneşan, I. Pop, *Descoperiri monetare antice în Transilvania (II).* Apulum, VI, 1967, p. 607—609.

164. E. Chirilă, V. Lucăcel, V. Pepelea, G. Togan, *Descoperiri monetare antice şi bizantine în Transilvania.* AMN, IV, 1967, p. 457—459.

165. O. Iliescu, *Un nou lingou roman de aur, descoperit în Transilvania.* [La Feldioara; din sec. IV.] RM, II, 1965, 1, p. 9—14.

166. O. Iliescu, *Les ,,tétrastatères'' de Lysimaque, trouvés à Baia Mare.* StCl, X, 1968, p. 87—92.

167. B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie.* Dacia, XI, 1967, p. 377—393.

168. B. Mitrea, *Descoperiri recente şi mai vechi de monede antice şi bizantine în Republica Socialistă România.* SCIV, XIX, 1968, 1, p. 165—182.

169. Gh. Popilian, *Noi tezaure romane imperiale descoperite în Oltenia.* [Rezumat.] RM, II, 1965, p. 432.

170. C. Preda, B. Ionescu, *Tezaur de drahme din Histria şi imitaţii Filip II, descoperit la Crivăţ (raionul Olteniţa).* RM, III, 1966, 1, p. 67—70.

171. D. Protase, A. Zrínyi, *O puşculiţă cu denari romani imperiali de la Cristeştii de Mureş.* [17 monede, de la Domiţian pînă la Antoninus Pius, 75—152.] AMN, IV, 1967, p. 461—467.

172. D. Radu, *O monedă din secolul IV e.n. descoperită la Cluj.* [Crispus, 317—326.] AMN, IV, 1967, p. 495—497.

173. I. Raica, I. A. Aldea, *Două monede bizantine descoperite la Sebeş.* [Theodosius II, Iustinian.] Apulum, VI, 1967, p. 625—628.

174. E. Stoicovici, I. Winkler, *Studiul constituţiei şi compoziţiei unor monede antice prin cercetări metalografice.* AMN, IV, 1967, p. 449—456.

XII. DREPT ROMAN

175. Val. Georgescu, Optimus *şi* optimus maximus *în tehnica juridică romană:* optima lex, optimum ius, fundus optimus maximusque. *Contribuţii la cunoaşterea pluralismului sistemelor de drept la Roma şi a procesului de formare a proprietăţii quiritare.* StCl, X, 1968, p. 185—206.

XIII. TEXTE, TRADUCERI

A. *Literatura greacă*

176. *Din lirica elină*. În românește de A. Andrițoiu și Dimos Rendis. Cuvînt înainte de Edg. Papu. București, Ed. tineretului, 1968, 301 p.

177. Eschil, Sofocle, Euripide, *Teatru* (*Perșii, Antigona, Troienele*). În românește de E. Camilar, G. Fotino și Dan Botta. Studiu introductiv și note finale de Ovidiu Drimba. București, Ed. tineretului, 1968, 247 p.

178. Homer, *Iliada*. Traducere în metru original de G. Murnu. Studiu introductiv și note de D. M. Pippidi. Ediție definitivă. București, Ed. pentru literatură universală, 1968, 489 p.

179. Platon, *Dialoguri*. După traducerile lui C. Papacostea, revizuite și întregite cu două traduceri noi și cu ,,Viața lui Platon'' de C. Noica. [*Apărarea lui Socrate, Charmides, Menon, Gorgias, Banchetul, Fedon, Scrisoarea a VII-a.*] București, Ed. pentru literatura universală, 1968, XXVII + 444 p.

180. Porfir, Dexip, Ammonius, *Comentarii la Categoriile lui Aristotel*. Însoțite de textul comentat, traducere, cuvînt înainte și note de C. Noica. București, Ed. Academiei, 1968, X + 315 p.

181. Teofrast, *Caracterele*. Traducere de M. Marinescu-Himu. În: La Bruyère, *Caracterele*. I. București, Ed. pentru literatură universală, 1968, p. 23—76.

B. *Literatura latină*

182. *Proză latină*. Prefață și note finale de D. Crăciun. Traducere de R. Albala și D. Crăciun. Ediția a II-a București, Ed. tineretului, 1968, 256 p.

183. Sfîntul Ambrosie al Milanului, *De sacramentis (Despre sfintele taine)*. Traducere și note de E. Braniște. ST, XIX, 1967, 9—10, p. 565—599.

184. Lucius Apuleius, *Măgarul de aur*. Traducere și note de I. Teodorescu, prefață de N. I. Niculiță. București, Ed. pentru literatură, 1968, 326 p.

185. Titus Maccius Plautus, *Casa cu stafii. Teatru (I)*. În românește de N. Teică, prefață de E. Cizek. [*Mostellaria, Menaechmi, Rudens.*] București, Ed. pentru literatură, 1968, XXXV + 369 p.

XIV. ANTOLOGII

186. A. Piatkowski, *Antologie* [*greacă*. Traduceri de G. Murnu, S. Noica, I. Acsan, St. Bezdechi, C. Balmuș, Tr. Costa, L. Blaga, T. Naum, M. Nasta, Al. Pop, H. Mihăescu, E. Camilar, N. Ștefănescu, A. Piatkowski, N. I. Barbu, M. Marinescu-Himu, V. Popescu, R. Hîncu, C. Papacostea, A. Frenkian, D. M. Pippidi, A. Tita.] În: J. Defradas, *Literatura elină*, București, Ed. tineretului, 1968, p. 99—399.

XV. SUPRAVIEŢUIREA ANTICHITĂŢII

187. S. Baer-Răducanu, *Sensul şi implicaţiile reluării tematicii antice în comedia lui Dürrenmatt, „Hercule şi grajdul lui Augias"*. AUB (Filologie), XIV, 1965, p. 185–197.
188. Al. Duţu, *Un critique des normes de conduite isocratiques: Dinicu Golescu*. RESEE, V, 1967, 3–4, p. 475–488.
189. I. Micu, *Motive horaţiene şi ovidiene în dramaturgia lui Alecsandri*. LL, XIII, 1967, p. 63–76.
190. C. Noica, *Semnificaţia categoriilor în cultura europeană. Categoriile lui Platon*. RF, XIV, 1967, 12, p. 1 411–1 420.
191. C. Noica, *Semnificaţia culturală a categoriilor lui Aristotel. Categoriile caracteristice organicului*. RF, XV, 1968, 1, p. 93–109.
192. C. Poghirc, *Ecouri clasice în poezia lui Eminescu*. StCl, X, 1968, p. 285–289.
193. Gr. Tănăsescu, *Goethe şi Ovidiu*. StCl, X, 1968, p. 225–232.

INDICELE BIBLIOGRAFIEI

Cifrele trimit la numerele de ordine.

I. *Autori antici*

II. *Cuvinte*

a. greceşti

b. latine

III. *Autori moderni*

L'ANNÉE PHILOLOGIQUE. *Bibliographie critique et analytique de l'antiquité gréco-latine,* **fondée par J. Marouzeau, publiée par Juliette Ernst et par T. Robert S.Broughton, avec la collaboration de Marianne Duvoisin, Pierre Langlois, Ingrid Herb et Will W. de Grummond, sous les auspices de la Société internationale de Bibliographie classique (administrateur : Pierre Wuilleumier). Tome XXXVII :** *Bibliographie de l'année 1966 et complément d'années antérieures.* **Paris, „Les Belles Lettres", 1968. XXIX + 814 p. (14 × 24).**

Transcrise cu luare-aminte, indicaţiile de pe pagina de titlu a *Anului filologic* oglindesc schimbările petrecute în vremea din urmă nu numai în redacţia şi conducerea importantei publicaţii, dar şi în situaţia prezentă a studiilor clasice în lume. Despre primele, am avut prilejul să informez pe cititorii revistei noastre, dînd seamă de bibliografiile anilor 1962, 1964 şi 1965 (VII, p. 419 ; IX, p. 289 ; X, p. 303). În legătură cu celelalte, se poate spune măcar atît că — în ciuda incontestabilei crize prin care trece învăţămîntul limbilor vechi — publicaţiile referitoare la antichitate n-au fost niciodată mai numeroase, fie că ne gîndim la periodice (în toate limbile şi de toate specialităţile), fie la rezultatele tipărite ale unor cercetări individuale (teze, monografii, contribuţii de orice fel). Din acest punct de vedere, e revelatoare amploarea crescîndă a volumelor postbelice din *Année philologique*, în care se oglindeşte nemijlocit producţia de specialitate din fiece an. Dar şi simpla confruntare, sub acest raport, a ultimelor trei volume poate da o idee de rapiditatea cu care a crescut şi continuă să crească numărul studiilor parcurse şi inventariate de echipa de redactori pentru înlesnirea noastră, a cercetătorilor : cele 664 de pagini din 1964 au devenit 736 în 1965, înainte de a ajunge 814 în 1966, cifră record pînă astăzi, dar care la rîndul ei nu va întîrzia să fie depăşită.

Fenomenul se cuvine consemnat, chiar dacă nimeni nu-şi face iluzia că toată această producţie e utilă şi că progresul cunoştinţelor despre antichitate ar fi în raport direct cu numărul studiilor sau cu cantitatea de hîrtie tipărită. Multe din titlurile recenzate sînt lucrări de popularizare, în care partea de noutate e mică sau inexistentă. Altele sînt de-a dreptul neglijabile, în sensul că sînt lipsite fie şi de acel minim de calităţi formale care nu o dată ţin loc de informaţie sau de originalitate. Chiar aşa fiind, nu e mai puţin adevărat că — în ansamblu — sporirea considerabilă a producţiei ştiinţifice privitoare la lumea veche se explică înainte de toate prin cauze obiective. Ca toate celelalte ştiinţe, de mai multe veacuri, ştiinţa antichităţii se dezvoltă în zilele noastre în două sensuri : în suprafaţă şi în adîncime. În timp ce cunoştinţelor din totdeauna despre civilizaţiile Greciei şi Romei li se adaugă mereu noi domenii de cerce-

tare, ținînd de răspîndirea în spațiu a acestor culturi mediteraneene, disciplinele desprinse din trunchiul pînă la o vreme unic al filologiei clasice s-au înmulțit în așa măsură încît sînt rare personalitățile care stăpînesc astăzi — cu mai multă sau mai puțină autoritate — fie și numai o mică parte din ele. Pînă la sfîrșitul secolului trecut (ca să mă refer la un exemplu familiar), ,,arheolog clasic'' era omul care cunoștea monumentele arhitectonice și sculpturale din Italia și Sicilia, din Grecia și Arhipelag, în oarecare măsură și de pe litoralul egeean al Asiei Mici. Astăzi cîmpul arheologiei clasice se întinde din Peninsula Iberică pînă-n Pakistan și din fundul Mării de Azov pînă-n nisipurile Nubiei. Dezvoltarea în adîncime apare și ea tot atît de evidentă, dacă ținem seamă de faptul că ,,știința antichității'' înmănunchează o serie impresionantă de discipline speciale, mergînd de la lingvistica indo-europeană pînă la paleografie, epigrafie, papirologie, numismatică și ceramografie, ca să nu mai vorbim de istoria literară, de istoria religiilor și de istoria fără alt atribut, care e istoria societăților antice în dezvoltarea lor milenară. Un exemplu de creștere fulgerătoare a unei discipline de curînd constituite ni-l oferă *micenologia*, care nu-i mai veche de 15 ani și care numără astăzi mai multe periodice specializate, întreținute de o armată de colaboratori din toate țările și de toate limbile. E ușor de înțeles, în aceste condiții, că de-a lungul deceniilor ce vin numărul contribuțiilor menite să figureze în coloanele *Anului filologic* nu va face decît să crească. Ușor de prevăzut, de asemeni, că la lista de pe acum lungă a redactorilor vor trebui să se adauge alții, tot mai competenți, așteptînd momentul cînd o mașină electronică va veni, poate, să înlocuiască munca actualei echipe de colaboratori.

Oricare ar fi însă soarta bibliografiei întemeiate de Marouzeau, e limpede că fără acest auxiliar prețios munca noastră a tuturor ar fi considerabil îngreunată, dacă nu de-a dreptul imposibilă. Să nu pregetăm deci a mulțumi o dată mai mult Juliettei Ernst, a cărei rîvnă a făcut și face posibilă nu numai supraviețuirea, dar continua dezvoltare și îmbunătățire a acestui admirabil instrument de lucru [1].

D. M. Pippidi

A. LESKY, *Homer* (4) Fortsetzung, in Anzeiger für die Altertumswissenschaft (Innsbruck), XVII, 1964, caietul 3/4, p. 130–154 și XVIII, 1965, caietul 1, p. 1–30.

Prezentarea critică a valului de lucrări despre Homer și poezia epică (apărute aproximativ între 1960 și 1964), făcută de prof. A. Lesky în nr. XVII și XVIII din AA, constituie un ghid neprețuit pentru filologul clasic dornic să se orienteze în hățișul tezelor și al ipotezelor formulate în ultimul timp asupra epopeii grecești. Cele două cronici luate de noi în considerare reprezintă continuarea unui lung șir de cronici homerice pe care prof. Lesky le-a publicat în AA începînd din anul 1951.

În cele aproximativ 60 de pagini necesare prezentării materialului parcurs de autor în domeniul bibliografiei homerice recente întîlnim o desăvîrșită ordine în întocmirea rubricilor, după criterii lesne de sesizat pentru cine este familiarizat cu problemele homerice.

[1] Cuvîntul-înainte al directoarei ne înștiințează că, începînd cu volumul viitor, locul lui T. Robert S. Broughton în redacția americană va fi luat de George Kennedy, șeful Secției de limbi clasice de la Universitatea North Carolina (Chapel Hill, U.S.A.).

Darea de seamă din AA nr. XVII tratează despre disciplina mijloacelor ajutătoare, cercetările lingvistice şi problemele de cultură homerică; cea din AA nr. XVIII despre religie, psihologia personajelor, etică, pentru a încheia expunerea generală printr-o trecere în revistă a celor mai recente direcţii de cercetare în problema homerică.

Evident, autorul celor două cronici s-a văzut nevoit să acorde o extindere diferită paragrafelor închinate lucrărilor pe care le-a recenzat, în conformitate cu gradul lor de importanţă ştiinţifică. Ar fi nepotrivit, deşi nu de prisos, a face recenzia unor recenzii prin alcătuirea unei evidenţe a materialului luat în considerare de autor; interesul major al cronicilor constă însă în unitatea de concepţie asupra epopeii greceşti, unitate nedezminţită de-a lungul celor 60 de pagini de cronică, care capătă astfel valoarea unui îndreptar ştiinţific, a unei consultaţii de prim ordin.

Punctul de vedere adoptat de prof. Lesky în domeniul criticii homerice este, în general, tradiţionalist. Contactul unui mult experimentat cercetător al cînturilor epice cu actuala avalanşă de propuneri privitoare la geneza eposului grec se înfăţişează plin de circumspecţie, deşi autorul cronicilor acordă atenţia cuvenită concepţiilor moderne (ne referim îndeosebi la neoanaliză). Abordarea unei linii fecunde de gîndire, adeziunea faţă de anumite teze noi, alăturată fermităţii în a respinge tot ceea ce îmbracă haina ipotezei şubrede, contribuie la scoaterea în relief a unităţii de concepţie la care ne referearn mai sus.

În cele ce urmează ne vom mărgini să prezentăm la rîndul nostru cîteva din principalele aspecte ale cercetării critice întreprinse de prof. A. Lesky. Menţionăm că marile lucrări de introducere în problematica homerică, cum sînt, de pildă, *A Companion to Homer*, editat de Alan J. B. Wace şi de Franck H. Stubbings (Londra, Macmillan, 1962) sau *Introduccion a Homero*, editată de Luis Gil (Madrid, Guadarrama, 1963), sînt luate în considerare pe rînd şi parţial, în conformitate cu materia tratată la diferite capitole.

Transmiterea textului. Prof. A. Lesky este de acord cu teza lui J. A. Davison (*A Companion*..., p. 213–233) că cea mai veche formă a textului homeric a fost redactarea scrisă destinată să fie recitată la Panatenee. Înainte de data instituirii recitărilor organizate se întinde pînza nesfîrşită a secolelor de recitare rapsodică. După părerea autorului, aceasta este perioada hotărîtoare în formarea eposului grec, cînd textul homeric a suferit numeroase expansiuni şi interpolări.

O altă problemă mult discutată în ultima vreme este şi aceea a raportului între lucrul filologilor alexandrini şi tradiţia homerică preexistentă. În acest domeniu s-au emis ipoteze variate, în majoritatea lor contradictorii. S-a mers chiar pînă la punerea sub semn de întrebare a existenţei ediţiilor critice atribuite lui Aristarh (H. Erbse, *Über Aristarchs Iliasausgaben*, Hermes, 87, 1959, p. 275–303). Descoperirile de papiri homerici în deceniul al 5-lea duc la cel puţin două concluzii: a) papirii homerici timpurii din epoca alexandrină, deşi numărul lor este redus, certifică apariţia unor încercări de a moderniza textul epopeilor prin introducerea unor forme verbale cu augment, prin înlăturarea dualului, suprimarea hiatului etc.; b) alexandrinii au definitivat unele diviziuni preexistente ale textului homeric şi au propus puţine delimitări noi. O sumară statistică a felului cum erau despărţite cînturile homerice în papirii alexandrini şi prealexandrini atestă că unele cînturi circulau independent, că publicul cititor îşi manifesta preferinţa pentru anume pasaje deosebit de frumoase, cu alte cuvinte că exista un gust selectiv. Despre această problemă, G. S. Kirk în *The Songs of Homer*, cap. 14, intitulat *The crucial phases of transmission* (Cambridge, 1962).

Din lucrările care se ocupă de transmiterea epopeilor homerice pe cale manuscrisă autorul se opreşte în special asupra cărţilor lui H. Erbse, *Beiträge zur Überlieferung der Iliasscholien*, Zetemata 24, Beck, München, 1960, IX + 443 p., şi a lui Van der Valk, *Researches on the text and scholia of the Iliad*, Brill, Leyda, 1963, XVI + 611 p. Ambele lucrări se ocupă de familia de manuscrise ale textului homeric, cît şi de familiile de manuscrise ale scholiilor. Concordanţele între *Comentariul* lui Eusthatios, articolele din *Etymologicum generale* şi textul lui *Venetus A* sînt explicate de Erbse prin existenţa unei surse comune identificată într-un comentariu bizantin al cărui autor se ascunde sub semnăturile lui Apion şi Herodor (Heliodor?). Van der Valk propune aceeaşi soluţie, cu adaosul că şi scholiile *h* se cuvin puse în legătură cu această treaptă intermediară. Cu privire la *Comentariul celor patru*, Erbse este de părere că materialul Comentariului constă dintr-o selecţie a operelor de exegeză bizantină, în timp ce V.d.V. admite şi integrarea unor izvoare mult mai vechi, ale căror rădăcini se extind pînă la Aristarh.

Limba. În domeniul cercetării homerice descifrarea parţială a textelor miceniene a produs o efervescenţă departe de a da semne de oboseală. Principalele obiective urmărite în studiile de limbă homerică constau în elucidarea următoarelor probleme: a) explicarea ştiinţifică a locului ocupat de elementul eolic în limba homerică; b) lămurirea naturii dialectului arcado-cipriot; c) clasificarea formelor homerice care nu sînt ionice.

Vechea teorie a lui P. Kretschmer despre formarea dialectelor greceşti explicată pe calea sosirii treptate în Grecia a unor valuri de invadatori înrudiţi este astăzi categoric depăşită. Una din teoriile moderne care se bucură actualmente de aprecieri favorabile, deşi a fost mult discutată în revistele de specialitate, este cea schiţată de Ernst Risch (cu precădere în articolele publicate în Museum Helveticum, începînd cu anul 1955). După Risch, masa triburilor greceşti care au populat Grecia mileniului al II-lea î.e.n. se împărţea în două ramuri principale: a) grecii de nord; b) grecii de sud. Întrepătrunderile etnice şi lingvistice între aceste două grupări au fost neîntrerupte pînă în perioada marilor zguduiri venite o dată cu invaziile nordice (secolul al XII-lea î.e.n.). Abia după această perioadă începe să se precizeze conturul viitoarelor dialecte. Din grupa grecilor de nord s-au desprins dialectele eolice şi, aşa cum propusese Buck încă din secolul trecut, dialectul arcado-cipriot, ale cărui contingenţe cu dialectele eolice sînt incontestabile. Din ramura sudică a triburilor greceşti s-a desprins dialectul ionic. Formarea dialectelor greceşti este, aşadar, după această teorie, mult mai tîrzie decît se credea. Din această schemă, după cum se vede, lipseşte menţionarea unui dialect unitar vorbit de grecii din sud, adică dialectul „aheean".

Dar descifrarea linearului B a adus pe prim plan în discuţie tocmai existenţa dialectului aheean. O adevărată avalanşă de lucrări a încercat în ultima vreme să detecteze elementele aheene în limba homerică. Apropierile cu cele mai multe şanse de veridicitate s-au făcut între formele miceniene şi cele eolice. De aici se ridică chinuitoare şi întrebarea în ce categorie trebuie clasificate elementele arhaice din limba homerică? La această întrebare au încercat să răspundă P. Chantraine, L. R. Palmer, Luis Gil, G. S. Kirk, A. Bartonek, Vl. Georgiev şi alţii.

Cultura. Problemele de cultură materială şi spirituală ridicate de epopeile homerice sînt pînă astăzi încă adînc afectate de dificultăţile serierii lor diacronice. Primejdioasă este îndeosebi tendinţa de a „miceniza" lumea lui Homer, dar primejdioasă este şi cealaltă tendinţă, de a elimina orice moştenire miceniană.

Printre numeroasele lucrări care s-au ocupat în ultimul timp de *realia homerica* recenzentul acordă o atenţie specială articolului lui G. S. Kirk, *Objective Dating Criteria in Homer*,

Museum Helveticum, 17, 1960, p. 189–205. Acest articol, fără să aducă nimic senzațional, conține cîteva observații de bun-simț care merită relevate: a) este greșit a clasifica drept „arhaic" pasajul în care se găsesc referiri la forme de viață miceniană sau expresii arhaice, folosite, poate, numai ca podoabă stilistică; b) poezia epică la vechii greci exista cu siguranță în perioada miceniană (punct de vedere comun cu T. B. L. Webster), dar perioada de gestație a ciclurilor epice este epoca submiceniană; c) referirile la existența templelor, la armamentul unor eroi, la apariția fenicienilor în lumea miceniană etc. sînt incontestabil tîrzii, reflectînd multiple influențe contemporane.

Subiectul și materia epică a epopeilor. Și în acest domeniu părerile exprimate în ultima vreme au oscilat între poli opuși: tendința de a se admite istoricitatea datelor cuprinse în epopeile homerice și, dimpotrivă, negarea oricărei valori, ca document istoric, a *Iliadei* și *Odiseei*. În prima categorie se înscriu cu autoritate studiile profesorilor englezi Denis Page (*History and the Homeric Iliad*, 1959) și T. B. L. Webster (*From Mycenae to Homer*, 1959); pe poziții opuse se situează americanii Rhys Carpenter și M. J. Finley.

Volumul 84 (1964) al revistei engleze *Journal of Hellenic Studies* a deschis o anchetă tocmai asupra acestei dispute, asigurîndu-și printre alte semnături de mare prestigiu și pe aceea a arheologului american J. L. Caskey, care a definitivat săpăturile de la Troia conduse de C. W. Blegen. Din grupul oamenilor de știință care au participat la elaborarea acestui volum, singur M. J. Finley se apropie de teza Carpenter. Argumentele aduse de Finley (actualmente profesor la Cambridge) se bazează pe comparația subiectului și a structurilor compoziționale din epopeile homerice cu cele din cîntecele epice despre Roland, Nibelungi, Marko Kraljevič etc., cîntece care au la bază evenimente istorice foarte depărtate față de țesătura poetică a ansamblului ciclic. Ceilalți semnatari, îndeosebi Caskey, care a relevat amănuntul tulburător al concordanței între distrugerea Troiei și cea a cetăților miceniene, se arată dispuși să admită existența unui atac grec asupra Troiei, deoarece evenimentul a fost consemnat în nenumărate cîntece epice, independente unele de altele. Aceasta este și părerea ferm exprimată de recenzent. Rubrica se încheie cu o amplă discuție asupra celor mai noi lucrări în această direcție.

Problema homerică. După cum reiese din expunerea prof. Lesky, ultimele două decenii au dus la unele clarificări în tendințele care se întretaie în cîmpul problemei homerice. Cercetarea modernă, cu unele excepții, a renunțat la metodele de lucru ale „vechilor" analiști, care delimitau straturi cronologice conform unor criterii prestabilite. Actualmente, principalele controverse se grupează în jurul tezelor formulate de Milman Parry și de H. B. Lord cu privire la formarea epopeii grecești, prin comparație cu creația epică contemporană („oral poetry"). Recenzentul nu este de acord cu tendința exclusivistă de a se explica geneza epopeii grecești prin prisma studiilor despre poezia epică orală, dar admite că este necesar să se acorde toată atenția cuvenită acelei laturi a cercetării moderne care încearcă să lămurească în ce măsură Homer apare sau nu tributar tradiției orale premergătoare. O deosebită prețuire în acest sens este acordată articolelor publicate între 1960 și 1964 de J. A. Davison (*Companion*...). F. R. Adrados (*La Cuestion Homerica*), Olga Komnenos-Kakridis, James A. Notopoulos și G. S. Kirk. Prof. A. Lesky a fost și rămîne însă un partizan ferm al teoriei despre fixarea în scris a marii epopei grecești (și aici se apropie de neoanaliză, îndeosebi de Karl Reinhardt, *Die Ilias und ihr Dichter*, Göttingen, 1961). Această ultimă rubrică conține și observații pline de interes asupra lucrărilor care s-au ocupat de relația Homer-Hesiod, Homer-imnurile homerice, precum și de structura unor cînturi izolate pentru a se ajunge la concluzii de ordin general (cartea lui Giuseppe Broccia, între altele, intitulată *Struttura e spirito del libro VI dell'Iliade*,

Contributo del problema omerico, I, Sapri, 1962, 119 p., este o lucrare al cărei autor încearcă să infirme părerile şcolii Parry-Lord, pledînd pentru o *Iliadă* cu planuri compoziţionale prestabilite).

Cele cîteva indicaţii pe care le-am dat cu privire la dările de seamă despre literatura homerică, alcătuite de prof. Albin Lesky, sînt departe de a epuiza bogăţia de idei a materialului conspectat. Nădăjduim totuşi că importanţa comentariului leskyan asupra noilor direcţii în homerologie se întrevede şi din sumara noastră expunere.

A. Piatkowski

A. LESKY, *Griechische Tragödie*, Forschungsbericht, 7. Fortsetzung, in Anzeiger für die Altertumswissenschaft (Innsbruck), XX. Band, April-Juli 1967, 2./3. Heft, col. 65–106.

Nu are rost să comentăm cu lux de amănunte o dare de seamă care s-a străduit să fie cît mai concisă în discutarea majorităţii lucrărilor din domeniul tragediei, apărute în ultimul deceniu. Am prezentat metoda lui Lesky în recenzia din Studii Clasice, vol. VII (1965), p. 444–450, unde au fost analizate *Forschungsberichte 5* şi *6*. Consecvenţi cu principiul nostru de prezentare, am operat şi de astă dată o selecţie, pentru a reţine numai cele mai reprezentative lucrări şi cele mai semnificative observaţii care completează tabloul unei sinteze critice, începută de Lesky încă din 1948.

Prima secţiune din această nouă cronică (7. Fortsetzung – 1. Teil, col. 65–84) grupează următoarele teme: *Allgemeines-Ursprünge-Bühnenaltertümer*. Lucrări cu caracter teoretic şi generalizări de mare valoare se referă în primul rînd la *esenţa tragicului* şi a tragediei. Două monografii britanice ocupă primul plan: John Jones, *On Aristotle and Greek Tragedy*, London, 1862 şi Leo Aylen, *Greek Tragedy and the Modern World*, London, 1964.

Problematica este abordată de fiecare dată din perspective cu totul diferite: teoria paradigmatică despre acţiunea tragică, aşa cum o vede Aristotel, şi noţiunile moderne despre *tragic*. Jones tinde să exagereze prioritatea *construcţiei dramatice*, care a devenit, în concepţia lui Aristotel, un fel de cadru al predestinării; *acţiunile* personajelor sînt mai importante decît portretul lor psihologic. Potrivit lui Jones elementul μῦθος ajunge să umbrească elementul ἦθος (însăşi individualitatea personajelor). Aristotel ar aprecia eroii de tragedie mai ales sub raportul realizării unor paradigme ale comportării tragice. Lesky se opune interpretării unilaterale a textelor aristotelice. Felul în care Antigona îndrăzneşte să dea mărturie, *din proprie iniţiativă*, pentru legile nescrise („die Zeugenschaft der Heldin") şi apoi semnificaţia automutilării lui Oedip (exemple citate de Stagirit) ne demonstrează importanţa motivărilor umane şi a liberului arbitru care decide în multe desfăşurări dramatice structura peripeţiei. Punctul de vedere apărat de J. Carrière în articolul *Sur l'essence et l'évolution du tragique chez les Grecs* (RÉG 79 din 1966, p. 6–37) este de asemenea supus unui examen critic care combate simplificările. Astfel tratarea consecinţelor actului tragic pe plan religios nu poate să ne demonstreze concepţia oarecum nihilistă sau spiritul modern de răzvrătire, specifice potrivit lui Carrière, tragediei greceşti: «Le tragique pur engendre sur le plan humain le désespoir, sur le plan religieux la négation ou la révolte ». Aceasta este concluzia unui spectator modern al tragediei. Cugetările puse de poeţii greci în gura corului sau atribuite chiar unora dintre personajele implicate direct în

pătimirile hotărîte de zei nu devin atacuri deschise împotriva rînduielilor eterne. Absurditatea unora dintre nenorocirile trimise de soartă tinde mai degrabă să reinstaureze echilibrul forţelor elementare care acţionează în societate mai ales în domeniul relaţiilor cu ginta stăpînitoare. Zeii devin absurzi, necruţători, pentru a stîrpi din rădăcină nedreptatea unor compromisuri omeneşti ruşinoase. În cadrul unei problematici similare se încadrează şi disertaţia lui Hermann Funke, *Die sogenannte Tragische Schuld. Studien zur Rechtsidee in der griechischen Tragödie* (Köln, 1963). Autorul consideră că noţiunea vinei tragice nu capătă dimensiuni reale mai înainte de a se fi cristalizat o doctrină juridică, elaborată de greci şi, paralel (pe tărîmul filozofiei etice), o concepţie clară despre „vinovăţia obiectivă" (vezi p. 12). Alte tipuri de vinovăţie — cum ar fi, de exemplu, „prihana" (μῦσος) — nu se încadrează în această concepţie; aşadar, potrivit lui Funke, asemenea păcate nu pot determina condamnarea eroului. Totuşi, poeţii au ştiut să revalorizeze străvechea mentalitate religioasă. Suferinţa morală pe care o resimte „pîngăritorul" Oedip echivalează cu sentimentul vinovăţiei juridice. Prin această proiecţie psihologică a problemelor de moralitate religioasă Sofocle ar fi dorit să combată un fel de relativism juridic, proclamat de sofişti (*op. cit.*, p. 104). De aprecieri pozitive se bucură lucrarea lui R. Lattimore consacrată tipurilor de subiecte tragice: *Story Patterns in Greek Tragedy* (Univ. of London, 1964). Printre contribuţiile recente aduse în sfera dezbaterii despre originea tragediei reţinem, în primul rînd, argumentaţia foarte personală — adeseori discutabilă — din monografia lui G. F. Else, *The Origin and Early Form of Tragedy*, Cambridge Mass., 1965. Se acordă o importanţă exagerată iniţiativelor lui Tespis în direcţia reprezentării unor eroi perfect individualizaţi, care dialoghează cu un cor de tip nou, care nu mai datorează nimic tradiţiei corale anterioare. Contribuţii variate, adeseori mai instructive, cu privire la începuturile tragediei, — Pratinas şi Phrynichos, fragmentul Gyges ş.a.m.d. — au fost reunite în volumul colectiv *Estudios sobre la Tragedia Griéga*, apărut la Madrid în 1966 (Cuadernos de la „Fundación Pastor" 13).

Din a doua secţiune a cronicii lui Lesky, rezervată lui *Eschil* (2. Teil, — col. 85—106), selectăm volumele de mare anvergură publicate de combativul filolog Roger D. Dawe. Mai ales teza sa de doctorat (îndrumată de prof. D. L. Page) trebuie considerată cea mai importantă contribuţie filologică din ultimul deceniu în domeniul reconstituirii tradiţiei manuscrise care ne oferă textul tragediilor (cele salvate în antologiile bizantine): *The Collation and Investigation of Manuscripts of Aeschylus*, Cambridge, 1964. Volumul cuprinde colaţionarea perfectă şi aparatul critic pentru stabilirea textului celor trei tragedii din celebra „triadă" bizantină: *Prometeu, Cei Şapte, Perşii.*

De fapt, elementele acestui *Apparatus* atît de amplu ocupă ultima parte a monografiei (p. 197—344) şi reprezintă „despuierea" principalelor manuscrise, în număr de 17. În prima parte a cărţii sale, Dawe formulează principalele constatări care schimbă radical optica noastră în privinţa editării tragediilor. El ne demonstrează că trei din cele mai autorizate ediţii moderne, Wilamowitz, Mazon şi mai ales Murray (ediţia Oxford)[1] au păcătuit foarte des din cauza lipsei unei colaţionări precise a principalelor manuscrise. Pornind de la un examen fragmentar şi adeseori necritic al tradiţiei manuscrise, aceşti filologi iluştri au agravat erorile. Combativitatea lui Dawe duce la un adevărat rechizitoriu al ediţiei Murray („eine... Anklage die sich bei der Oxoniensis zum furioso steigert"). De fapt, marele oxonian nu se arăta cîtuşi de puţin

[1] În recenzia la *Oresteia*, ediţia Thomson, am arătat totuşi că aparatul ediţiei Murray este mai instructiv decît altele, mai ales prin faptul că locurile dificile sînt indicate clar, fără să fie „rezolvate" cu orice preţ (cf. Studii clasice, X, p. 245—255 şi consideraţiile de metodă de la p. 253).

mai incompetent decît predecesorii săi. Cu toții nu făceau decît să perpetueze practici eronate : prioritatea iluzorie acordată unui manuscris anume (sau grupului de msse care prezintă cel mai redus număr de greșeli comune) ; confundarea gloselor cu corecturile și preluarea lor în text ; neglijențe tot mai frecvente în verificarea emendațiilor (a căror paternitate este adeseori greșit indicată). În urma unor astfel de constatări D. ajunge la încheierea că o ediție fără note de critică textuală este adeseori cu mult preferabilă unui aparat critic arbitrar, incomplet. Una din concluziile și mai spectaculare susține imposibilitatea de a postula existența unui arhetip și zădărnicia încercărilor de a construi o *stemma* (un arbore al filiației *tuturor* manuscriselor, pornind de la ipoteticul *arhetip*). Raționamentele sale par să se aplice și altor clasici elini (ele vor priva pe mulți textologi de una din distracțiile lor favorite...). În orice caz, cu privire la tradiția manuscriselor ,,ediției'' celor șapte piese ale lui Eschil, verdictul lui Dawe va rămîne (pînă la noi descoperiri papirologice) ultimul cuvînt : ,,between the Alexandrian edition and the earliest manuscript of Aeschylus there elapsed some twelfe centuries, and in the greater part of that time the text was being transmitted *horizontally* as well as vertically...'' (158). În mod evident, toți filologii de modă veche au subestimat importanța unor transferuri *orizontale* (le-am putea numi chiar sincrone), de la un grup de manuscrise la altul (după ce copiștii au dispus de cîteva ediții diferite pe care le-au putut consulta, la fel cum colaționează editorii moderni manuscrisele bizantine). În consecință Dawe introduce conceptul de ,,open recention'', pentru a spulbera mitul unor familii închise de manuscrise, care de obicei se înrudesc printr-un ,,martor'' lateral, grupîndu-se mai totdeauna într-o singură *stemma*, ca diferitele ramuri dintr-un arbore genealogic ! Noul concept, elaborat de Dawe, s-a impus și în alte cercetări recente (de exemplu la Benedetto, într-o cercetare consacrată tradiției manuscrise euripideice). După ce a reușit să clarifice majoritatea problemelor legate de reconstituirea tradiției manuscrise, Dawe s-a consacrat unui examen sever al conjecturilor făcute de moderni, reușind să păstreze o colecție restrînsă, care mai poate fi utilizată și de cititorul actual : *Repertory of Conjectures on Aeschylus*, Leiden, Brill, 1965, 179 pagini. Performanța savantului englez este lăudată de Lesky mai ales datorită claritătii exemplare cu care sînt reproduse diferitele surse și referințe din care provin conjecturile originale. Din totalul de 20 000 de conjecturi se consideră că numai 20 de filologi au propus emendații sau întregiri sigure. Același Roger D. Dawe publică un studiu amănunțit asupra neconcordanței dintre comportarea personajelor și structura intrigii : *Inconsistency of Plot and Character in Aeschylus* (Proc. Cambr. Philol. Soc., nr. 189 din 1963, p. 21–62). În general, se atrage atenția asupra neglijării caracterelor, în favoarea unei reprezentări cît mai impresionante a determinismului divin. Inconsecvența sentimentelor și chiar a comportărilor aceluiași personaj sugerează atotputernicia destinului, care batjocorește voința muritorilor. Totuși, în opinia lui Lesky se merge prea departe cînd i se atribuie lui Eschil intenția de a ridiculiza comportarea lui Agamemnon.

Printre studiile monografice reține în mod deosebit atenția noastră cercetarea lui J. Rode, *Untersuchungen zur Form des aischyleischen Chorliedes*, Tübingen, 1965. În această disertație se stabilesc demarcații pertinente între părțile corale construite pe baza principiului *responsiunii* și așa-numitele ,,astrophische Partien''. Cele două categorii de compoziții corale sînt apoi analizate în fiecare tragedie. Autorul nu reușește totdeauna să definească în mod obiectiv relația dintre acțiunea dialogurilor și conținutul de idei al corurilor. În sensul acesta se stabilește o împărțire prea categorică în : secțiuni corale sau ,,stasime'' *deschise* și secțiuni sau ,,stasime'' *închise*, care se bucură de autonomie totală pe planul conținutului. O altă disertație de la Tübingen, încearcă să reconstituie un sistem de gîndire religioasă, care din păcate prezintă încă multe

inconsecvenţe, dacă se încearcă o raportare la sistemele teologiei creştine. Totuşi autorul, Wolfgang Kiefner, a reuşit să circumscrie o sferă de preocupări specifică poetului antic: *Der religiöse Allbegriff des Aischylos*, Hildesheim, Olms, 1965.

Lăsînd de o parte consemnarea diferitelor articole, care ar încărca prea mult această „metacronică", ne mărginim să mai semnalăm două monografii consacrate unor figuri de eroi: Fr. Solmsen, *Electra and Orestes. Three Recognitions in Greek Tragedy* (Meded. Nederl. Ak. Afd. Letterkunde, N.R. 30/2, 1967), şi Josef Dirksen, *Die aischyleische Gestalt des Orest und ihre Bedeutung für die Interpretation der Eumeniden*, Nürenberg, 1965.

Dintre traducerile recente se disting printr-o concepţie deosebit de riguroasă două contribuţii universitare: W. Kraus, *Der Gefesselte Prometheus*, în seria Reclam, Stuttgart, 1965, şi Esquilo, *Prometeo Encadenado*, în traducerea lui Ignacio Granera (Mendoza, 1963). Referentul austriac se arată mai generos în aprecierea unei traduceri recente a fragmentelor, care a suscitat multe discuţii: Hans-Joachim Mette, *Der Verlorene Aischylos*, Akad. Verlag, Berlin, 1963. În mod justificat sînt scoase în evidenţă meritele unui comentator-interpret îndrăzneţ care l-a completat pe Nauck, oferindu-ne fragmentele noi, de obicei împrăştiate în diferite publicaţii, şi reuşind să acrediteze diferite atribuiri verosimile (totuşi, fr. 530, atribuit de Fraenkel ansamblului Etna, figurează acum printre fragmentele cu loc nesigur şi poate fi eventual comparat cu anumite pasage din dramele satirice). După cum am indicat şi cu alt prilej [2], versurile din Pap. Ox. 2 245 sînt atribuite de Mette tragediei *Prometheus Pyrphoros*. Astăzi pare mai probabilă ipoteza care le consideră un fragment din *Prom. Pyrkaeus*. Dar trebuie să recunoaştem că este vorba de o dramă satirică cu inflexiuni deosebit de solemne. În mod inevitabil, traducerea unor texte atît de fragmentare comportă şi anumite scăpări sau echivalenţe discutabile; Lesky semnalează numai pe cele mai flagrante: fr. 530, 5 „scheint eher Zeus Subjekt zu ἵξει zu sein... fr. 619 sind die „stummen Tauben" nur über einen Umweg zu verstehen" etc.

Un articol al lui R. Cantarella (în Acc. Naz. dei Lincei, Rendiconti della Classe di Scienze morali... e filologiche, Ser. 8, vol. 20, p. 363–381) subliniază importanţa „reluării" unor reprezentaţii cu tragediile lui Eschil, mai ales spre sfîrşitul veacului al V-lea î.e.n., în anii în care mărturiile lui Aristofan atestă o adevărată întoarcere la tradiţiile clasice mai severe.

M. Nasta

RUDOLF HANSLIK, *Tacitus. II. Bericht*, în Anzeiger für die Altertumswissenschaft, XX. Band, 1. Heft, 1967, col. 1–32.

Există mai multe moduri de a concepe rapoartele informative privitoare fie la o anumită problemă, fie la un domeniu mai vast al antichităţii clasice, dar după părerea celui ce semnează aceste rînduri unul singur e bun: acela care nu se mulţumeşte să înşire în mod mai mult sau mai puţin complet contribuţiile apărute între anumite limite de timp, ci le şi judecă, înlesnind orientarea cititorului în hăţişul unor publicaţii nu o dată fără interes şi, deci, fără justificare.

Despre *Berichte* apărute în periodicul de la Innsbruck s-a mai scris în paginile Studiilor Clasice cu preţuirea cuvenită efortului critic depus de autorii lor — un Lesky sau un Schacher-

[2] Cf. *Aspects de la trilogie chez Eschyle*, în Studii clasice, VI, 1964, p. 25–56.

meyr. Aş vrea să mă pot exprima în acelaşi fel despre raportul pe care-l recenzez, dar trebuie să spun că utilitatea lui e de un ordin mai modest : cu puţine excepţii, lucrările pe care le menţionează sînt numai clasate după conţinut, în ordine cronologică, fără aprecieri de calitate decît un adjectiv din loc în loc (cînd e vorba de eminenţi ,,tacitologi" ca Syme sau Köstermann) şi fără alte indicaţii despre cuprins decît acele spicuite în concluziile autorilor. Evident, nu-i puţin lucru nici atît, dacă se ţine seamă de numărul mereu crescînd de tipărituri despre Tacit, ca şi despre oricare alt mare scriitor latin. Dar bibliografii — complete şi bine făcute — se găsesc, an de an, în *L'Année philologique*, mai cuprinzătoare decît oricînd în trecut. Aşa-numitele *Forschungsberichte* ar trebui să ne aducă mai mult. Evident, cu preţul unui plus de muncă din partea autorilor, pe care aceştia au dreptul să-l refuze, dar fără de care nu se vede bine la ce se mai ostenesc să scrie[1].

D. M. Pippidi

W. S. ALLEN, *Vox Graeca. A guide to the pronunciation of classical Greek*. Cambridge, University Press, 1968, XVI + 157 p.

Concepută ca o replică a manualului de pronunţare a limbii latine (W. S. Allen, *Vox Latina. A guide to the pronunciation of classical Latin*) publicat la Cambridge în 1965, lucrarea pe care o prezentăm abordează o problemă cu implicaţii atît teoretice, cît şi practice. Ea se adresează publicului englez de specialitate, filologului clasic mai degrabă decît foneticianului sau lingvistului, cu dublul scop de a preciza valoarea fonetică a diferitelor semne şi grupuri de semne care aparţin alfabetului grec şi de a propune soluţii realiste pentru pronunţarea lor în şcolile şi universităţile britanice. Recunoaştem în aceste preocupări o tradiţie ilustrată de Antonius Nebrissensis, Aldus Manutius şi Erasmus — ca să cităm numai primele nume dintr-un şir care se încheie cu F. Blass şi E. H. Sturtevant — şi care stă la baza studiilor de fonetică greacă. Este de la sine înţeles că o lucrare de proporţii reduse, cum este cea a lui W. S. Allen, nu poate urmări evoluţia tuturor sunetelor în toate dialectele şi de-a lungul întregii istorii a limbii greceşti. Limitarea analizei la dialectul atic din secolul al V-lea apare astfel pe deplin justificată. Această imagine este însă completată în mod fericit cu date privind principalele transformări fonetice suferite de limba greacă între epoca homerică şi cea bizantină. Cartea se încheie cu două apendice consacrate istoricului pronunţării şi accentuării textelor greceşti în Anglia şi unei mici culegeri de citate din autorii antici la care s-au păstrat informaţii interesante pentru fonetica greacă. La p. 155—157 găsim o prezentare schematică a recomandărilor făcute de W. S. Allen referitor la pronunţarea textelor greceşti în Anglia.

Abordînd un subiect deseori tratat de elenişti, cartea lui W. S. Allen are marele merit de a îmbina punctele de vedere ale filologiei tradiţionale cu metodele lingvisticii moderne. In-

[1] Pentru că bunăvoinţa autorului se întinde pînă la revista noastră, ale cărei materiale tacitiene sînt înregistrate cu regularitate, îmi iau libertatea să-i semnalez că în 1965 s-a retipărit la Roma, în Editura Bretschneider, cartea mea *Autour de Tibère*, în al cărei sumar, pe lîngă alte contribuţii la cunoaşterea personalităţii şi operei de guvernămînt a acestui împărat, se cuprinde un lung studiu intitulat *Tacite et Tibère. Une contribution à l'étude du portrait dans l'historiographie latine* (p. 9—87).

troducerea fonetică care prevede analiza faptelor greceşti este menită să familiarizeze pe cititori cu terminologia şi cu poziţia teoretică adoptată de autor. Sursele cunoaşterii pronunţării limbii greceşti, enumerate la p. VI, sînt desigur cele folosite în toate manualele de fonetică : mărturii ale autorilor antici, jocuri de cuvinte şi onomatopee, transcrieri în şi din alte limbi, oscilări ale grafiilor etc. În aprecierea diferitelor informaţii însă, W. S. Allen se călăuzeşte adesea după criteriul tipologiei structurilor lingvistice. De asemenea, el caută să scoată în evidenţă rolul funcţional al sunetelor discutate, oferind, pe lîngă o interpretare fonetică a materialului, şi una fonologică. Atît în privinţa consonantismului, cît şi în privinţa vocalismului, aceste interpretări par cele mai indicate. Cele cîteva obiecţii pe care le-am putea formula se referă toate numai la detalii. Considerăm astfel că se trece prea repede peste problema geminatelor, care nu sînt incluse în inventarul de foneme al limbii greceşti (cf. p. 8). Teoria lui M. Lejeune cu privire la caracterul surd şi *lenis* al primelor elemente din grupurile φϑ, χϑ şi ψ, ξ este combătută cu argumente insuficiente : în favoarea ei se pot cita, şi cu o probabilitate fonetică mai mare, şi grafiile φσ, χσ, şi notarea geminatelor aspirate ca πφ, κχ (cf. M. Lejeune, *Traité de phonétique grecque*[2], Paris, 1955, p. 59, 61, 62). Contrar opiniei exprimate de W. S. Allen la p. 30 credem că spirantizarea lui [b] poate fi datată destul de precis : ezitările de tipul Φλαβιος/Φλαυιος pe inscripţii o situează către începutul erei noastre. În sfîrşit, existenţa unui fonem (ŋ) în greacă (vezi p. 37) este greu de acceptat. Admiţînd că γμ transcrie secvenţa [ŋm], sunetul /ŋ/ are două valori fonologice diferite : înainte de oclusivă velară el reprezintă arhifonemul /N/, iar înainte de /m/ este un alofon al lui /g/. Caracterul nazal al velarei în acest din urmă context s-ar explica prin proximitatea lui (m).

Dar originalitatea şi interesul deosebit al cărţii lui W. S. Allen nu stau în aceste capitole care reproduc, cu o remarcabilă claritate şi acurateţe, teorii şi fapte în general cunoscute, ci în interpretarea cu totul nouă a accentuării limbii greceşti. Cele cîteva pagini pe care economia lucrării îi permite autorului să le consacre accentului rezumă cîteva dintre ultimele sale articole (*A Problem of Greek Accentuation, In Memory of J. R. Firth*, London, Longmans, 1966, p. 8–14 ; *On Quantity and Quantitative Verse, In Honor of Daniel Jones*, London, Longmans, 1964, p. 3–15 ; *Prosody and Prosodies in Greek*, TPS 1966, p. 107–148 şi *Correlations of Tone and Stress in Ancient Greek, To Honor Roman Jakobson* I, The Hague, Mouton, 1967, p. 46–62). Încercînd să apreciem în mod critic ipoteza lui W. S. Allen, ne vom referi implicit la toate aceste studii. Teoria pe care o discutăm se îndepărtează în două privinţe de doctrina tradiţională. În primul rînd, W. S. Allen propune ca în definiţia accentului grec să se includă nu numai înălţarea tonului, ci şi coborîrea imediată care se produce în aceeaşi silabă în cazul accentului circumflex şi în silaba următoare în cazul accentului acut. Astfel înţeles, fenomenul capătă numele de ,,contonation'' (cf. *Vox Graeca*, p. 114 : ,,. . . the Greek accent may be considered essentially as a contonation, comprising the high tone and the falling tone which immediately follows it ; this contonation may be either monosyllabic (in the case of compound tone) or disyllabic. . .''). Acest concept îi îngăduie lui W. S. Allen să formuleze în chip elegant regula limitării accentului în greacă (o contonaţie poate fi urmată de cel mult o moră, cf. *Vox Graeca*, p. 114) şi să sugereze o explicaţie atrăgătoare a baritonezei oxitonelor : datorită individualităţii fonetice relativ mari a cuvîntului în greacă, ridicarea tonului pe ultima silabă a unui cuvînt nu poate fi compensată pe silaba iniţială a cuvîntului următor. Imposibilitatea realizării unei ,,contonaţii'' în acest context determină o modificare a accentului acut (cf. *Vox Graeca*, p. 115–117). După cum se vede, aplicarea noţiunii de ,,contonaţie'' la descrierea accentuării limbii greceşti prezintă avantaje reale şi pare justificată.

Cea de a doua ipoteză a lui W. S. Allen este însă mult mai discutabilă. Considerînd că nu există o incompatibilitate de principiu între accentul muzical și cel de intensitate, autorul susține că greaca clasică le-a cunoscut concomitent pe amîndouă. Pe lîngă accentul muzical, descris și notat grafic încă din antichitate, orice cuvînt grec purta și un accent de intensitate, situat pe ultima lui silabă lungă. Un accent de intensitate secundar lovea silaba lungă precedentă dacă aceasta era despărțită de accentul principal prin cel puțin o moră. Aceste accente nu aveau nici funcție culminativă, nici funcție distinctivă și erau realizate slab din punct de vedere fonetic (cf. *Vox Graeca* p. 121, TPS, p. 123). Argumentele prezentate de W. S. Allen în sprijinul acestei teorii revoluționare sînt toate de natură metrică. Ele se bazează pe presupunerea că ritmul versului grec era accentual, și nu cantitativ: „We therefore assume that Greek verse was recited with a stressed rhythm" (*Vox Graeca*, p. 120–121). Coincidențele repetate pe care autorul le observă între *ictus*-ul versului și o anumită silabă a cuvîntului dovedesc, după părerea sa, existența unui accent de intensitate în limbă. Diferitele reguli și legi metrice privind situarea cuvintelor și a cezurilor în vers capătă, în lumina acestei teorii, o explicație unică: ele tind, toate, spre evitarea unei nepotriviri între accentul intensiv al cuvîntului și *ictus*.

Fără a intra în toate detaliile acestei teorii, credem că e limpede că acceptarea ei depinde în ultimă instanță de răspunsul la două întrebări: 1) se poate considera că versificația greacă se bazează pe o succesiune regulată de silabe accentuate și neaccentuate? și 2) există coincidențe *semnificative* între *ictus* și ultima silabă lungă a cuvîntului? Urmînd unele teorii metrice moderne (cf. *Vox Graeca*, p. 120), W. S. Allen crede că o versificație cantitativă este teoretic imposibilă, deoarece urechea omenească nu e capabilă să perceapă și să utilizeze în poezie diferențele de durată. Exemplul muzicii, unde durata sunetelor rămîne sensibilă în ciuda combinării ei cu elemente melodice și de intensitate diferite pare a infirma acest punct de vedere. Pe de altă parte, limitarea substituirilor — = ⏑⏑ și ⏑ = — la unele poziții din vers nu implică apariția unui accent intensiv pe silabele lungi. Ea se poate explica prin necesitatea de a se păstra caracterul dactilic, iambic etc. al versului. Un spondeu poate fi interpretat în funcție de context ca aparținînd unui ritm ascendent sau descendent: nu e nevoie să presupunem că diferențierea se face prin accentuare (— —́ opus lui —́ —). Este, de asemenea, împotriva teoriei lui W. S. Allen și faptul că *ictus*-ul nu pare a fi automat legat de silaba lungă: un dactil care aparține unui vers descendent (hexametru) este probabil diferit de un dactil dintr-un vers ascendent (trimetru iambic). Cît privește cea de a doua întrebare, după analiza a circa 1 000 de versuri (trimetri tragici și hexametri dactilici), autorul ajunge la concluzia că *ictus*-ul coincide cu ultima și, eventual, cu penultima silabă lungă a cuvîntului, conform cu ipoteza sa, în 90–95% din cazuri. Problema care se ridică însă este aceea de a vedea în ce măsură aceste coincidențe sînt semnificative. În majoritatea cazurilor, regulile versurilor analizate nu permit ca *ictus*-ul să stea pe altă silabă decît cea indicată de W. S. Allen. Lăsînd la o parte cuvintele care au o singură silabă lungă, este evident că cele cu forma — — ⏑, — — — ⏑, ⏑ — — —, ⏑ — — — ⏑ etc. nu pot intra în hexametru sau în trimetru decît cu condiția ca *ictus*-urile să cadă pe ultima și pe antepenultima silabă lungă; — ∸ ⏑, ∸ — ∸ ⏑, ⏑ ∸ — ∸, ⏑ ∸ — ∸ ⏑ etc. Singurele scheme care admit în teorie două *ictus*-uri diferite sînt spondeul și molosul. În cele ce urmează vom limita discuția la cuvintele de formă spondaică. La cele cu forma — — —, opoziția ∸ — ∸ / — ∸ —, deși teoretic posibilă în hexametrul dactilic, este practic exclusă de succesiunea de 5 silabe lungi pe care ar implica-o coincidența *ictus*-ului cu silaba penultimă: ∸ — / ∸ — / ∸; dimpotrivă, scandarea ∸ — ∸ nu angajează cu nimic forma cuvîntului precedent sau următor. Dintr-un sondaj efectuat pe aproape 400 de versuri

(S. *Ant.* 1—99 și Ar. *Nu.* 1—100 tr.ia., *Od.* 1—100, A. *Pers.* 155—175, 215—248, 703—747 tetr. tr.) rezultă că coincidența dintre *ictus* și ultima silabă a cuvintelor spondaice este departe de cifrele globale date de W. S. Allen. Ea se manifestă mai frecvent în trimetrul tragic și în hexametrul dactilic, versurile analizate de W. S. Allen (circa 68 și respectiv 64% din cazuri) și mai puțin frecvent în trimetrul comic și în tetrametrul trohaic (circa 61 și respectiv 54% din cazuri). Aceste date, ca și întreaga discuție de mai sus, ne îndreptățesc, credem, să respingem ipoteza lui W. S. Allen cu privire la existența unui accent de intensitate în greaca clasică. Cu atît mai mult, cu cît această teorie se lovește și de lipsa de probabilitate structurală a coexistenței accentului muzical cu cel de intensitate (exemplul limbilor bantu de sud — cf. p. 120 — nu credem că poate înlătura această obiecție) și de faptul tulburător, remarcat de altfel și de W. S. Allen, că spre sfîrșitul antichității accentul tonal devine intensiv, iar presupusul accent de intensitate, care ar fi avut acum ocazia să se afirme, dispare fără urme.

Ar fi regretabil ca această concluzie negativă să influențeze aprecierea de ansamblu a cititorului asupra unei cărți care, îmbinînd rigoarea cu concizia și metodele tradiționale cu cele moderne, va contribui, credem, la răspîndirea principiilor analizei structurale în rîndul filologilor clasici.

Liana Lupaș

H. G. LIDDELL, R. SCOTT, H. STUART JONES, *Greek-English Lexicon. A Supplement*, edited by E. A. BARBER, with the Assistance of P. MAAS, M. SCHELLER and M. L. WEST. Oxford, At the Clarendon Press, 1968. XI + 153 p. in 4°.

Dacă, în 1943, lumea întreagă n-ar fi trecut prin încercările știute, e probabil că presa științifică de pretutindeni ar fi salutat cu mîndrie împlinirea unui veac de la apariția primei ediții a binecunoscutului *Lexicon* greco-englez întocmit de Henry George Liddell și Robert Scott. Din zilele învățaților oxonieni lucrarea a cunoscut numeroase reelaborări și încă și mai numeroase retipăriri, ultima ediție — îngrijită de H. Stuart Jones — fiind a IX-a, apărută în 1940 (dar retipărită fără modificări în 1948, 1951, 1953, 1958 și 1961).

Amploarea acestei ultime prelucrări (2 111 pagini in 4°) ar putea speria pe oricine; nu însă și pe succesivii editori, care n-au pregetat și nu pregetă să-și continuie truda, îndreptînd greșelile, împlinind lacunele, adăugînd izvoarelor literare pe temeiul cărora fusese compilat în primul rînd *Lexiconul* izvoarele noi — practic inepuizabile — care sînt documentele epigrafice și papiriacee. Așa se explică publicarea *Suplimentului* a cărui apariție o consemnăm, rodul unei munci de doisprezece ani depusă de o echipă de valoroși lexicografi, pînă la o vreme conduși de Paul Maas, iar după moartea acestuia de E. A. Barber.

După însăși mărturisirea autorilor, rostul acestei prime fascicule (nu-i greu de presupus, într-adevăr, că în deceniile următoare mereu altele vor veni să i se adauge) e să înregistreze materialul lexicografic oferit de inscripții și de papiri. În același timp, el cuprinde însă îndreptările și completările făcute necesare de pregătirea în ultimii treizecei de ani a numeroase ediții de texte mai corecte decît cele existente la vremea întocmirii *Lexiconului*. În sfîrșit, cum era firesc, prilejul a fost folosit și pentru îndreptarea greșelilor strecurate în ediția a IX-a, fie că-i vorba de greșeli de tipar sau de redactare.

În legătură cu termenii pentru întiia oară înregistraţi într-un dicţionar grec de asemenea importanţă, trebuie semnalată împrejurarea că autorii *Suplimentului* n-au înţeles să se ocupe cituşi de puţin de documentele scrise în Linear B. Hotărîrea de a lăsa la o parte aceste texte, în aşteptarea unui lexic întocmit de specialişti calificaţi, e desigur judicioasă, chiar dacă motivarea acestei hotărîri prin ,,îndoielile'' care ar mai fi subsistînd, ni se spune, în privinţa ,,validităţii'' descifrării propuse de Ventris-Chadwick, nu-i cea mai potrivită. O altă categorie de termeni introduşi pentru întiia oară într-un dicţionar grec sînt latinismele oferite de inscripţii şi papiri — cele mai multe de origine militară sau administrativă. Numărul lor e de pe acum mare şi fără îndoială va mai creşte, pe măsura descoperirilor viitoare, înlesnind cunoaşterea tot mai precisă a procesului de influenţare reciprocă a celor două mari culturi din bazinul Mediteranei antice.

În încheiere, un instrument de lucru deosebit de preţios, care nu trebuie să lipsească din rafturile nici unei biblioteci de specialitate.

D. M. Pippidi

ANTHOLOGIA LYRICA GRAECA, ed. E. Diehl, fasc. 3, Iamborum Scriptores, Editio stereotypa (editionis tertiae 1952), Teubner, Leipzig, 1964.

Această ediţie a cunoscutei Antologii din iambografia greacă, întocmită de E. Diehl şi amplificată de R. Beutler, se opreşte, din punctul de vedere al introducerii unor noi fragmente papiriacee şi a bibliografiei citate, în pragul deceniului al 5-lea. De atunci au apărut noi ediţii ale poemelor lui Arhiloh (Bonnard-Lasserre, Les Belles Lettres, 1958) şi Hipponax (O. Masson, Klincksieck, 1962) îmbogăţite cu fragmentele papiriacee publicate în deceniul al 5-lea; lecţiunile, aranjamentul fragmentelor, propunerile de reconstituire a textului cuprinse în aceste din urmă ediţii sînt îndrăzneţe şi sugestive. Textele îngrijite de Diehl şi Beutler posedă în schimb calitatea lucrului filologic făcut sub pecetea desăvîrşitei onestităţi ştiinţifice.

Antologia (fasc. 3), care cuprinde numele cele mai reprezentative din domeniul iambografiei greceşti, începe cu fragmente elegiace şi iambice din opera lui Arhiloh şi, trecînd peste puntea epocii clasice, ajunge pînă la meliambii lui Cercidas din Megalopolis (citat de Diogenes Laertius, VII, 76) şi la acel atît de original *Banchet* (Δεῖπνον) atribuit poetului şi cîntăreţului Philoxenos din Leukade (cunoscut şi sub numele de Philoxenos din Cithera, Diog. Laert., IV, 36 şi Athenaios, XI, 467 d; XIV, 642 f, *passim*). În felul acesta *Antologia* înfăţişează varietăţile şi posibilităţile de expresie lirică a metrului iambic (sec. VII—III î.e.n.), oferind totodată şi cîteva mostre din iambografia elenistică (Asclepiade din Samos, Apollonios, Phoinix din Colofon etc.). Nici creaţia populară nu este dată uitării. Cercetătorul are posibilitatea să urmărească influenţa crescîndă a iambilor populari asupra creaţiei culte. Spre deosebire de tematica iambografiei vechi, axată îndeosebi pe satira socială şi personală, iambografia secolelor IV—II î.e.n. înfierează vicii şi slăbiciuni omeneşti (prostia, lăcomia, zgîrcenia etc.), amintind de satira lui Menipp şi de *Caracterele* lui Teofrast.

Aparatul critic este structurat pe două registre. Registrul superior (imprimat în italice) se referă în exclusivitate la ştirile antice despre autor şi textul imprimat. Registrul inferior, cu trimiteri la rînd, este variat. Alături de indicaţii bibliografice şi critică de text, acest registru

oferă nenumărate paralelisme care ajută pe cercetător să îmbrățișeze aria lingvistică căreia îi aparține textul imprimat și, totodată, să-și dea seama de opțiunea editorului pentru o anume lecțiune.

Pînă în prezent o asemenea antologie a iambografilor greci nu a mai fost editată. Aceasta este deci rațiunea pentru care s-a simțit nevoia reimprimării fasciculei 3 din Anthologia Lyrica Graeca (1952), Diehl-Beutler.

A. Piatkowski

Poetica pre-platonica: testimonianze e frammenti. A cura di GIULIANA LANATA (Biblioteca di Studi superiori. Filosofia antica, vol. XLIII). Firenze, „La Nuova Italia" Editrice, 1963. XVI + 306 p. in 16°.

Culegerea pregătită de Giuliana Lanata pentru colecția îngrijită de Rodolfo Mondolfo își propune să strîngă laolaltă, traducîndu-le și comentîndu-le, mărturii despre creația artistică în general și despre cea poetică în special, spicuite în operele scriitorilor greci din veacurile anterioare lui Platon. Cum era de așteptat, începe cu cîteva versuri din Homer și Hesiod, pentru a continua cu fragmente din lirici (de la Alcman la Bacchilide), din filozofi (Xenofan, Heraclit, Empedocle), din tragici (Eschyl, Sofocle, Euripide), din sofiști (Protagoras, Gorgias, Hippias, Antifon), din istorici (Herodot, Hellanicos, Damastes, Tucidide), fără să mai vorbim de Democrit și de cîțiva izolați ca Theagenes din Rhegion, Glaucos din Rhegion și Metrodor din Lampsac.

Oarecare surprindere trezește, în această ordine de idei, includerea lui Socrate printre gînditorii care ar fi profesat o doctrină originală despre artă. Din cele două texte prezentate cititorilor, unul provine din *Memorabilele* lui Xenofon și înfățișează vederi comune diferitor gînditori și poeți dintr-o perioadă mai veche (arta-imitație ori apropierea dintre poezie și pictură, limpede formulată de Simonide), cîtă vreme cel de-al doilea e împrumutat *Apologiei* platonice, cuprinzînd binecunoscutele aprecieri ale filozofului cu privire la natura inspirației poetice. Nu ni se explică însă, nici aci, nici în alt loc, întru cît aceste vederi sînt ale lui Socrate mai curînd decît ale elevului său, nici pentru ce — dacă lucrurile stau așa — în locul serbedelor rînduri din *Apologie*, nu ni s-au oferit frumoasele pagini din *Ion* ori din *Fedru*, unde purtătorul de cuvînt al lui Platon e de fiecare dată tot Socrate.

O oarecare inconsecvență mi se pare a vedea și în includerea în antologie a unor pagini din Herodot și a cîtorva fragmente din Damastes, Hellanicos și Tucidide. În toate e vorba de păreri privitoare la vremea cînd au trăit Homer, Hesiod ori alți poeți, deci, în cel mai bun caz, de informații de istorie literară, nu de judecăți despre poezie și rostul ei, sau despre fenomenul artistic, în general. În schimb, lipsește un text atît de semnificativ ca recent descoperita inscripție din Paros (SEG XV 517), care ne-a păstrat legenda despre inițierea lui Arhiloh în tainele poeziei (un sugestiv „pendant" la inițierea lui Hesiod de Muzele Heliconului), pe lîngă amănunte privitoare la cultul poetului în cetatea sa de baștină, perpetuat cel puțin pînă în epoca elenistică.

În aceeași ordine de idei, mi se pare surprinzătoare lipsa din culegere a oricărui crîmpei din Aristofan. Evident, se poate răspunde că autorul *Broaștelor* e un contemporan mai curînd decît un precursor al lui Platon. Același lucru se poate spune însă și despre Tucidide sau Gor-

gias, din care se dau în lucrare lungi extrase. De altă parte, nu încape îndoială că în comedia amintită, mai ales, dar şi în alte piese ale aceluiaşi autor, se formulează şi se dezvoltă insistent vederi despre opera literară şi despre mesajul social al artei caracteristice nu numai comediografului, dar şi epocii în care acesta a trăit.

Rezerve ca acestea (şi altele, ce s-ar mai putea adăuga) nu scad interesul lucrării, nici meritele autoarei, ale cărei traduceri mi se par fidele şi al cărei comentariu face dovada unor întinse lecturi şi a unui spirit pătrunzător. Culegerea e destinată să devină un bun instrument de lucru pentru cercetătorii teoriilor literare ale antichităţii. Aceştia vor şti singuri ce să creadă despre interpretarea cutărui fragment controversat sau despre înrîurirea — pretutindeni sensibilă în paginile cărţii, şi nu de fiecare dată convingătoare — a scrierilor lui Mario Untersteiner. Cît priveşte pe ceilalţi cititori, evident, situaţia lor e mai delicată. Dar, la urma urmei, aceasta nu e o carte pentru desfătarea profanilor.

D. M. Pippidi

Die hippokratische Schrift ,,Über die heilige Krankheit''. Herausgegeben, übersetzt und erläutert von HERMANN GRENSEMANN (,,Ars medica'', II. Abteilung, Band 1). Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1968, XIV + 126 p.

Studierea în versiune originală a multora din textele medicale antice continuă să se facă după tipărituri din vremea Renaşterii, întrucît nu dispunem decît de puţine ediţii critice ale clasicilor medicinii elene şi romane. De aceea trebuie salutată recenta apariţie a scrierii hippocratice *Despre boala sfîntă*, sub competenta îngrijire a filologului hamburghez Hermann Grensemann, cu atît mai mult, cu cît volumul acesta deschide seria consacrată medicinii greco-latine din colecţia de texte şi studii ,,Ars medica'' pe care începe să o editeze Institutul de istorie a medicinii al Universităţii Libere din Berlin. Se reia astfel şi pe această linie o respectabilă activitate medico-filologică patronată cîndva de Academia de Ştiinţe a Prusiei, care se angajase să asigure publicarea treptată a acelui *Corpus Medicorum Graecorum* iniţiat în 1901 de Uniunea Internaţională a Academiilor.

Însemnătatea în istoria culturii a scrierii *Despre boala sfîntă* constă mai ales în aceea că ea este, aşa cum o caracterizează Grensemann, ,,o expresie a permanentei lupte duse de omul care gîndeşte ştiinţific împotriva superstiţiei, a neghiobiei şi a şarlataniei impertinente''. Ar fi meritat, eventual, ca editorul să fi insistat asupra semnificaţiilor istorico-filozofice ale teoriilor expuse în această scriere cu adevărat epocală, în care sînt combătute nu numai concepţiile mistice asupra mecanismelor patogenice şi tratamentului epilepsiei, dar şi toate încercările de a deplasa pe terenul iraţionalului discuţiile despre esenţa stării de boală, în general.

Referindu-se la locul lui *De morbo sacro* în ansamblul Colecţiei hippocratice, Grensemann se declară de acord cu Wilamowitz-Moellendorff şi ceilalţi cercetători care au subliniat existenţa unor izbitoare asemănări structurale şi doctrinale între acest tratat şi nu mai puţin celebrul *Despre aer, apă şi locuri*, asemănări care ar demonstra că ele au fost elaborate de unul şi acelaşi medic filozof. Sînt semnalate apoi afinităţile dintre cele două tratate amintite şi diverse pasaje din alte opere hippocratice, precum cele *Despre fracturi*, *Despre natura omului*, *Despre*

vechea medicină, *Prognosticul* şi anumite cărţi ale *Epidemiilor*, opere îndeobşte incluse în grupul tratatelor „autentice", adică aparţinîndu-i marelui Hippocrate, corifeul şcolii medicale din Cos.

Numai că Grensemann nu se raliază celor care socotesc că *Despre boala sfîntă* este un produs al „corului" din Cos. O minuţioasă analiză de vocabular, de compoziţie şi de doctrină urmăreşte să argumenteze teza lui Max Wellmann cum că *De morbo sacro* aparţine vechii şcoli medicale din Cnidos.

În continuare, sînt menţionate unele similitudini între concepţiile dezvoltate în acest tratat hippocratic şi cele atribuite lui Alcmaion din Crotona şi lui Diogenes din Apollonia sau cele consemnate de Anonimul Londonez, un doxograf al lui Menon, elevul lui Aristotel.

Manuscrisele principale folosite de Grensemann au fost *Vindobonensis Medicus Graecus* 4, *Marcianus Venetus* 269 şi *Corsinianus* 1 410, cărora li s-au adăugat cîteva codice mai noi. La critica textului, editorul a beneficiat de materialul colectat pentru *Thesaurus Linguae Graecae*, la a cărui redactare colaborează el însuşi. Versiunile greacă şi germană sînt completate de o bogată adnotare cu caracter filologic şi medico-istoric, de diverşi indici, precum şi de un glosar complet.

G. Brâlescu

STRABON, *Géographie, Tome II : livres III et IV.* Texte établi et traduit par François Lasserre. Paris, „Les Belles Lettres", 1966. X + 242 pagini duble (trei hărţi afară din text).

Cu acest prim volum din *Geografia* lui Strabo, editura „Les Belles Lettres" întreprinde o operă de toţi dorită şi de multă vreme aşteptată. Într-adevăr, dacă însemnătatea operei pentru cunoaşterea lumii vechi către începutul erei noastre n-are nevoie să mai fie amintită, anevoinţa pregătirii unei ediţii ştiinţifice a unui text pe cît de întins, pe atît de defectuos transmis, nu trebuie nici ea uitată. Aceasta explică pentru ce Strabo nu s-a bucurat de atenţia nici unui filolog francez din zilele lui C. Müller, care l-a publicat în colecţia Didot, aceasta explică şi împrejurarea că ediţia plănuită de François Lasserre începe cu cărţile a III-a şi a IV-a, lăsînd pentru un viitor neprecizat publicarea primelor două, o dată cu care sîntem îndemnaţi să aşteptăm introducerea generală a lucrării, biografia autorului şi studiul amănunţit al tradiţiei manuscrise.

Prudenţa învăţatului elveţian trebuie privită ca o chezăşie de seriozitate, şi această impresie e întărită de examenul volumului de curînd dat la iveală, care cuprinde descrierea Peninsulei Iberice şi a Galliei. Această parte a *Geografiei* prezintă greutăţi puţin comune nu numai în ce priveşte constituirea textului (plin de nenumărate toponime şi de nume de seminţii desfigurate de scribi succesivi şi anevoie de restabilit în forma originală), dar şi înţelegerea acestuia : fixarea pe teren a localităţilor şi a triburilor, identificarea izvoarelor folosite de autorul despre care se întîmplă să ştim că n-a cercetat în persoană locurile descrise, confruntarea datelor de el oferite cu rezultatele cercetărilor arheologice.

În toate aceste privinţe, ostenelile editorului l-au dus la rezultate vrednice de laudă. Reţine atenţia, în primul rînd, analiza migăloasă a izvoarelor, la capătul căreia se stabileşte — în funcţie de locul ţinut în informarea lui Strabo — o adevărată scară de însemnătate a autorilor folosiţi : Poseidonios, în primul rînd, în care Lasserre e înclinat să vadă izvorul principal

şi aproape unic al geografului (în sensul că şi literatura mai veche, geografică sau etnografică, ar fi cunoscut-o tot prin intermediul lui), apoi Asinius Pollio (în original sau în traducerea greacă a lui Timagenes sau a lui Pollion din Tralles) pentru perioada războaielor civile şi pentru schimbările introduse de romani în geografia administrativă a Iberiei, în sfîrşit, o a treia categorie de informaţii, tot de origine romană, privitoare la activitatea desfăşurată de Augustus în Spania. În legătură cu acest de-al treilea izvor, fixat în timp cu o inevitabilă aproximaţie şi definit mai ales ca tendinţă, Lasserre se arată extrem de precaut. Într-un prim moment, se mulţumeşte să-l indice ca pe un anonim „panegirist"; mai tîrziu, şi anume în nota introductivă la cartea a IV-a, formulează ipoteza că ar putea fi vorba de retorul massaliot Volcacius Moschus, elev al lui Apollodor din Pergam şi, întîmplător, protejat al aceluiaşi Asinius Pollio pe care — fie şi indirect — avea să-l folosească în bună măsură şi pentru descrierea Galliei.

Analiza aceasta de izvoare se repetă şi în introducerea la cartea a IV-a cu rezultate în linii mari asemănătoare. Şi aci, ca în descrierea Spaniei, sursa principală e Poseidonios, ale cărui *Istorii* Strabo le-a utilizat copios, cum e uşor de înţeles din pasajele paralele ale *Bibliotecii* lui Diodor, a cărui dependenţă de filozoful din Apameea e îndeobşte recunoscută. Lui Poseidonios i se adaugă Asinius Pollio, abia pomenit, şi, fireşte, „panegiristul" — fie că e vorba sau nu de Volcacius Moschus —, de la care provin indicaţiile deosebit de interesante privitoare la Massalia şi la teritoriul înconjurător.

Stabilirea textului marchează un progres indiscutabil asupra ediţiei Müller - Dübner şi chiar asupra aceleia a lui Wolf Aly, cea mai nouă şi mai importantă dintre ediţiile straboniene apărute de un veac. Traducerea e sprintenă şi precisă, calităţi inestimabile în cazul unui autor care se citeşte pentru informare, şi nu pentru agrement. Dar noutatea cea mai importantă pe care-o înfăţişează lucrarea e comentariul amplu şi savant de care textul lui Strabo nu se poate lipsi şi care, în cazul de faţă, răspunde aşteptărilor celor mai exigente. Pentru întocmirea lui, Lasserre a pus la contribuţie nu numai o întinsă literatură filologică şi istorică, dar şi rezultatele cele mai noi ale cercetărilor arheologice din Spania şi Franţa. Ajutat în această direcţie de sfaturile celor doi „revizori" oficiali ai ediţiei — Paul-Marie Duval şi Robert Étienne, primul, specialist renumit al istoriei Galliei, celălalt adînc cunoscător al istoriei şi preistoriei iberice —, el a izbutit să ne dea, pe lîngă obişnuitele note exegetice din josul paginilor, un mare număr de note adiţionale plasate la sfîrşitul volumului, în care examinează cu răgaz problemele controversate puse de un text atît de dificil.

După *Istoriile* lui Titus Livius şi *Politica* lui Aristotel, acesta e, dacă nu mă înşel, al treilea autor din colecţia Budé care se învredniceşte de un aparat erudit atît de amplu[1]. Comparat cu ediţiile oricăror autori greci sau latini apărute cu decenii în urmă în aceeaşi serie (fără a exclude chiar şi excelentul *Herodot* al lui Legrand), noul *Strabo* marchează desigur un pas înainte şi, într-un fel, o concepţie nouă despre editarea în vederea unui larg public a clasicilor greco-latini.

Consultarea volumului va fi considerabil înlesnită de bogatul „lexic al numelor de locuri" în care se dau — cu echivalentele lor moderne, ori de cîte ori lucrul e cu putinţă — toponimele figurînd în traducere în forma originală sau într-o transcriere francizată ori latinizată. De mare folos vor fi şi cele trei hărţi în culori care completează lucrarea: a Iberiei antice, a Galliei transalpine şi a Europei occidentale în întregul ei, aşa cum era cunoscută sau închipuită în zilele lui Strabo.

D. M. Pippidi

---

[1] În ultimul moment remarc aceeaşi caracteristică la textul abia apărut al lui Ammianus Marcellinus, editat de Galletier.

QUINTUS DE SMYRNE, *La Suite d'Homère*. Tome II, livre V–IX. Texte établi et traduit par Francis Vian. « Collection des Universités de France », Paris, 1966, X + 225 p.

În volumul VIII din această revistă am insistat asupra calităţilor acestei noi ediţii din care apăruse tomul I (cărţile I–IV)[1]. Francis Vian şi-a continuat lucrarea cu aceeaşi tenacitate, oferindu-ne un text cu ortografie unitară şi cu un aparat critic pus la curent cu ultimele conjecturi (a se vedea, de exemplu, la versul 48 din VIII propunerea lui Fraenkel, care ar putea fi preluată în text: ὑπ' ἠοῖ sau ὑπ' αἰθέρι în loc de ὑπ' ἠέρι, păstrat de actuala ediţie). În general se poate vorbi de o concepţie conservatoare, care păstrează în text inconsecvenţele manuscriselor, dar îşi permite să reconstituie în aparat filiaţia unor greşeli care ar porni din arhetipul ω[2]. Cartea a V-a cuprinde ,,Judecata armelor şi moartea lui Aias''; cărţile VI–VII ne înfăţişează ,,Isprăvile lui Euripil şi Neoptolem'', cartea a VIII-a ,,Moartea lui Euripil'', cartea a IX-a ,,Sfîrşitul isprăvilor lui Neoptolem'' şi ,,Sosirea lui Filoctet''. Notiţele introductive la fiecare carte insistă mai mult asupra problemelor de compoziţie şi ne dau descrieri ale acţiunii cu tablouri de sincronisme foarte instructive. Se stabilesc, de asemeni, mai ales în notele bogate care însoţesc traducerea franceză, filiaţiile cu izvoarele literare, — tragicii, compilaţiile mitografilor, Apollonius din Rhodos şi, bineînţeles, locurile homerice. În ,,Notes complémentaires'', relegate la sfîrşitul volumului, vom afla, printre altele, două discuţii documentate despre alegoria ,,drumului sfînt'' al virtuţii şi despre problema hiaturilor; consideraţiile referitoare la licenţele de metrică şi prozodie şi în general comentariul particularităţilor de limbă ar fi putut să ocupe un loc mai important în cadrul acestei lucrări de ansamblu, care va rămîne pentru multă vreme una din cele mai reuşite ediţii de epică tîrzie.

M. Nasta

MUSÉE *Héro et Léandre*, Texte établi et traduit par Pierre Orsini, Paris, Les Belles Lettres, 1968, XXXVI + 19 p. (duble).

Hero şi Leandru a lui Musaios, această ,,floare tîrzie a literaturii greceşti'' cum pe drept cuvînt a fost numită, ideal de epyllion alexandrin prin măsura şi armonia ei (cuprinzînd abia jumătate dintr-un cînt epic), a cunoscut o soartă extraordinară. Iubită în toate timpurile, ea a fost copiată în 36 de manuscrise şi cunoaşte un număr impresionant de ediţii. Cele dintîi datează din vremea apariţiei tiparului: prima pare să fie ediţia aldină din 1494 (reeditată în 1517), la Veneţia, cu versiune latinească, concomitent cu cea a lui J. Laskaris la Florenţa. Ediţiile următoare se succed la foarte scurte intervale. Dintre cele mai vechi menţionăm pe cea a lui Mathias Röver (Lugduni Batavorum, 1737), importantă atît pentru publicarea scholiilor, cît şi pentru variante şi notele editorului, şi pe cea a lui C. F. Heinrich (Hannover, 1793), care posedă un indice complet. Ultima ediţie critică importantă antebelică este cea a lui A. Ludwich (Berlin, 1929). După război ea a cunoscut trei ediţii de seamă: a lui E. Malcovati (Milano, 1946), a lui Hans Färber (München, 1961), conţinînd în continuare toate textele antice care

[1] Cf. Studii clasice, VIII (1966), recenzia de la p. 329–331.
[2] Pentru discutarea problemei arhetipului vezi recenzia citată mai sus, p. 330–331.

tratează aceeaşi temă, în original şi traducere (p. 29—91), importante informaţii bibliografice şi note, şi ediţia pe care o recenzăm .

Ediţia Malcovati nu ne este cunoscută decît din aparatul critic al celor două ediţii ulterioare. Ea pare să se deosebească de ediţia lui Ludwich (care, pe baza comparaţiei cu pretinsul model al lui Musaios — Nonnos, propunea numeroase emendări) printr-un caracter conservator, ţinîndu-se mai strîns de tradiţia manuscrisă. Ediţia lui H. Färber porneşte în esenţă de la aceste două ediţii.

Ediţia lui P. Orsini are la bază o nouă colaţionare a manuscriselor (cu excepţia lui *Palatinus gr.* 43). Recunoscînd influenţa lui Nonnos asupra lui Musaios, dar fără s-o exagereze, P. Orsini constată că acesta din urmă „a ştiut să evite excesele şi defectele maestrului său", şi ca urmare a acestei concluzii juste evită conjecturile hazardate ale lui Ludwich, bazate numai pe comparaţia cu textul lui Nonnos. Remarcăm, în legătură cu aceasta, că de altfel multe dintre concordanţele dintre Musaios şi Nonnos se explică nu atît ca influenţă directă, ci ca rezultat al influenţei comune suferite de aceştia din partea lui Homer şi a poeziei epice mai vechi în general. Nu putem să nu fim de acord cu editorul atunci cînd evită conjectura ἔο propusă de Köchly şi acceptată de Ludwich (în baza lui Nonnos, *Dion.* 8, 369) şi preferă lecţiunea simplă dată de toate manuscrisele : ἐνὶ (v. 159). De asemenea dăm dreptate editorului atunci cînd preferă pe ἡγεμονῆα al manuscriselor (v. 218) în locul lui ἡνιοχῆα propus de Dilthey şi acceptat de Ludwich. Îl aprobăm chiar şi atunci cînd acceptă lecţiunea περιπαφλάζοιτο a lui Ludwich în loc de πυρὶ παφλάζοιτο din manuscrise, unde avem de-a face evident cu un fel de figură etimologică (inspirată probabil şi de analogia cu v. 91). Am fi preferat însă simplul ἄγειν din manuscrisele VANPK[1] şi L (v. 53) în locul epicizantului ἀγέμεν din celelalte manuscrise. Desigur, dată fiind mulţimea manuscriselor, posibilităţile de a construi noi conjecturi, la fel de posibile ca şi cele mai vechi, stă la îndemîna oricui şi nu vom şicana un editor conştiincios ca P. Orsini cu înşirarea preferinţelor noastre. Cititorul are în faţă un text demn de încredere, cu un aparat critic foarte bogat atît în variante cît şi în conjecturi, menit să satisfacă pe conservatori ca şi pe inovatori, fapt pentru care îi sîntem recunoscători editorului. Intenţionînd să dăm o ediţie bilingvă destinată învăţămîntului universitar din România, recunoaştem că sarcina noastră în ceea ce priveşte stabilirea textului este sensibil uşurată de ediţia lui P. Orsini[1].

Ţinem să subliniem de asemenea calitatea comentariilor care însoţesc textul. Introducerea, moderată ca întindere, dă tot ce este strict necesar asupra autorului şi operei, asupra manuscriselor şi chiar asupra influenţei pe care tema tratată de Musaios a avut-o din antichitate şi pînă către zilele noastre. Acolo unde este necesar, note biografice indică instrumentele care permit adîncirea cercetării. Notele care însoţesc textul sînt mai bogate decît se obişnuieşte în general în ediţiile Les Belles Lettres şi ele satisfac atît necesităţile unui cititor mai puţin avizat (explicaţii de nume şi locuri, trimiteri la alte pasaje din poem sau la alte opere antice), cît şi pe ale specialistului. Iubitorii poemului lui Musaios, ca şi cei care îl abordează din pur interes ştiinţific, au în ediţia lui P. Orsini un excelent instrument de lucru.

C. Poghirc

---

[1] Amintim cu această ocazie că cititorul român are la îndemînă o excelentă traducere în versuri (hexametri) datorată regretatului profesor Th. Simenschy, apărută în Orpheus, I, 1925, nr. 4 şi separat în 1938.

LYCOPHRONIS *Alexandra* edidit Lorenzo Mascialino (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Lipsiae, 1964, XIV + 80 p.

Cel mai ermetic autor din şcoala poeţilor alexandrini (unul dintre aceia care alcătuiau gruparea de poeţi tragici tardivi denumită *pleiada*) a lăsat posterităţii un mesaj profetic de o întindere ,,imensă'' (1 474 de trimetri iambici închipuind relatarea unor viziuni neîntrerupte), care acumulează la fiecare 5—6 versuri cîte o suprapunere de apelative şi de sensuri încrustate, noduri peste noduri din plasa numită γρῖφος — şi ea nesfîrşită pe măsura vastităţii poemului. *Alexandra* este un alt nume al Casandrei, fiica lui Priam, cea înzestrată cu darul profeţiei. În momentul plecării lui Paris pentru aventura sa la Sparta, ea prevede războiul troian şi apoi viitorul unor puteri din aria Mediteranei, pînă la triumful poporului roman. Această operă, saturată de alegorii erudite, de curiozităţi şi de legende fragmentare din cele mai variate, a fost compusă, pare-se, în jurul anului 190 î.e.n.

Nefiind locul aici pentru a da detalii despre conţinutul poemei, ne mărginim doar la cîteva observaţii care, alături de aprecierea recentei ediţii publicată în colecţia Teubner, am dori să dea impulsul unor cercetări de tip nou, menite să înviorеze analiza textuală şi cercetarea valorilor specifice poeziei greceşti. Ne aflăm în faţa unei opere editate destul de rar şi practic necunoscute la noi (în *Literatura elină* de J. Defradas, recent tradusă în româneşte, o menţiune interesantă, la p. 170, ne atestă interesul pe care l-a suscitat acest poem la grupul de poeţi lionezi din Renaştere). Întreaga problemă a semnificaţiei şi valorilor *Alexandrei* va trebui reluată în contextul mentalităţii estetice moderne. Există un patos tenebros şi o vorbire figurativă stranie, care metamorfozează obiectele (stîncile, lemnul corăbiilor, veşmintele) sau făpturile de legendă cu o rară consecvenţă, aproape grandioasă. Evenimentele mitologice sau alegoriile istoriei prezentate de Casandra se învălmăşesc apocaliptic sau, dimpotrivă, se configurează limpede în cazul profeţiilor despre ascensiunea noilor puteri (Macedonia lui Alexandru, Roma lui Eneas etc.). Bineînţeles, numele rare geografice sau etnice şi antonomasiile vin să complice în mod inutil recunoaşterea episoadelor, dar ,,încifrarea'' devine astfel o tehnică şi substratul ei presupune o familiarizare cu limbajul tradiţiei oraculare autentice (în special vorbirea ,,sibilină''). Deci, laolaltă cu balastul erudiţiei obositoare, manieriste, vom afla în Licofron şi un filon de profetism viguros, care n-a fost nici pe departe studiat aşa cum se cuvenea.

În bună parte, curiozitatea filologică obiectivă (o premisă indispensabilă cercetărilor moderne) va fi încurajată şi de activitatea editorială a domnului Lorenzo Mascialino, care, înainte de volumul la care se referă această recenzie, a mai publicat o ediţie spaniolă cu note, Licofron, *Alejandra*, Barcelona, 1956. Principiile puse la baza actualei ediţii teubneriene respectă în primul rînd diversitatea lecţiunilor din codici — mai ales cele oferite de **A** (Marcianus 476 sau Venetus LXX 3), apoi cele din **V** (Vaticanus 1307), ambii datînd din secolul al XI-lea, de **C** şi **D** (Parisinus 2 723 şi 2 403) şi de **E** (Palatinus Graecus 218, s. XIV, în care alături de celebrul comentariu al lui Tzetzes, oferit de mai multe manuscrise, un copist s-a gîndit să consemneze variantele de text cunoscute în vremea lui : ,,scripturae discrepantes''). Diversitatea formelor din text nu se datorează numai varietăţii lecţiunilor. Un singur manuscris prezintă adeseori aceleaşi cuvinte cu înfăţişări fonetice diferite, de la un vers la altul. Mascialino citează *exempli gratia* εἵνεκ' 850, faţă de οὕνεκεν şi οὕνεκα, singurele fluctuaţii permise în alte locuri (864, 935 etc.).

Faptul că noua ediţie teubneriană reflectă situaţia reală (fluctuaţiile unui limbaj poetic artificial) va fi apreciat în mod pozitiv de filologul actual. Şi în alte privinţe textul stabilit de

Mascialino, mai ales aparatul său critic, reprezintă un progres față de lucrarea predecesorului său în colecția Teubner, Gottfried Krinkel (Lycophronis, *Alexandra*, recensuit, scholia . . . codicis Marciani 476 addidit G.K., Lipsiae, 1880). În noua ediție, mărturiile care se referă la numele proprii şi la unele cuvinte rare sînt grupate în prima secțiune din aparat, cea consacrată *testimoniilor*.

Actuala dispoziție facilitează considerabil cercetările. Această înlesnire se potriveşte cu prezentarea foarte concisă a lecțiunilor, a emendațiilor (și mai rar a conjecturilor) în partea inferioară a subsolului critic.

La sfîrşit volumul cuprinde *doi indici* : de nume proprii şi de cuvinte rare. În cel din urmă figurează : *a*) forme care apar o singură dată în poem (marcate în indice cu asterisc); *b*) *hapax legomena* propriu-zise. Autorul ne avertizează în prefață că pregătește un alt volum care urmează să cuprindă *parafrazele* şi *scoliile*.

Deocamdată, pentru înțelegerea cuvintelor rare n-au fost cuprinse în *testimonia* toate glosele. Am putut constata această deficiență regretabilă printr-o rapidă confruntare a indicelui II cu elementele din aparatul critic, grupate pentru ilustrarea textului. Se resimte îndeosebi absența gloselor lui Hesychius. Astfel, pentru forma κεραΐδα (1 317), în mod evident un *hapax*, atestat numai la Licofron cu sensul de ,,coțofană'', glosa lui Hesychius indică sinonimul κορώνη. Editorul nostru a preferat probabil să se limiteze la mărturii care citează explicit pe Licofron (de obicei cu un context de cîteva cuvinte sau chiar de versuri întregi).

Volumul anunțat — cu scolii și parafraze — va remedia în parte lipsurile din secțiunea *testes*. Pentru clarificarea textului Mascialino propune foarte puține emendații noi; revine adeseori la textul din Marcianus 476 şi respinge în repetate rînduri corecțiuni propuse de Scheer (deşi ediția acestuia este cea mai bogată din cîte dispunem pînă în clipa de față : Lycophronis *Alexandra*, vol. I—II, Berlin 1881—1908; ultima reeditare în 1958). Pe linia revenirii la textul lui A semnalăm restabilirea unor ionisme care fuseseră considerate distonante de Scheer și Kinkel. Aşadar, avem din nou πτέρνῃσι (442) şi ῥήτρῃσι (470) în loc de formele ,,corectate'' πτέρναισι şi ῥήτραις. În alte situații (foarte rare de altfel) Mascialino este mai eclectic, pentru a elimina unele forme care par un fel de vulgarisme din κοινή și care au putut fi introduse în text de copiști (din proprie inițiativă sau prin contaminare cu ortografia mai modernă a scoliilor marginale sau interliniare). Iată cum este stabilit, de exemplu, textul pentru v. 991 :

ὅταν θανὼν λήταρχος ἱερείας σκύλαξ

Forma λῄταρχος este corectată după indicația unui *codex deterior* (față de λήταρχος, fără *iota* subscris din ABCDE); în schimb, ἱερείας (în ciuda rezoluției metrice curioase) este păstrat pe baza consensului manuscriselor (forma ἱρείας regăsindu-se mai ales în *codices deteriores*). Spre sfîrşitul poemului, Mascialino introduce în text două emendații propuse de Wilamowitz :

1 436 λύσουσιν ἀνδρῶν οἱ μὲν Αἰγαίαις πάλας

1 437 δίναισιν ἀρχῆς ἀμφιδηριωμένων,

în loc de οἱ μὲν ἐν γαίᾳ πάλας (1 436) și δειναῖσιν ἀρχαῖς (1 437) din manuscrise, — forme preluate de majoritatea editorilor anteriori. În ultimă analiză avem de a face cu o ediție critică de calitate superioară, care va deveni un instrument de lucru de mare utilitate, mai ales cînd vom dispune și de volumul cu textele scoliaștilor și ale parafrazelor — indispensabile pentru interpretarea expresiei ermetice. Rezultatele obținute în această primă etapă ne fac să aşteptăm cu nerbădare continuarea lucrării (nu va trebui să lipsească din volumul anunțat comentariul lui Tzetzes, o adevărată sinteză a informațiilor de care dispuneau bizantinii).

M. Nasta

C. IVLI CAESARIS *Commentarii*, edidit A. Klotz, vol. II: *Commentarii belli ciuilis*, editio stereotypa correctior editionis alterius. Addenda et corrigenda collegit et adiecit W. Trillitzsch. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri MCMLXIV, XXII + 174 p.

Ediţia de faţă reprezintă o reproducere fără nici o modificare a celei din 1957 (cu excepţia lui *alterius* din titlu care înlocuieşte pe *alterae* şi a anului de apariţie). A. Klotz semnase în 1950 prefaţa ediţiei sale, la care W. Trillitzsch adăugase în 1957 cîteva pagini de corecturi (170—174), în care enumera contribuţiile mai importante apărute de la încheierea ediţiei de către A. Klotz (p. 173—174). Ediţia lui A. Klotz este prea bine cunoscută pentru a mai fi discutată aici, ea reprezentînd un moment important din istoria editării lui Caesar. W. Trillitzsch, aflîndu-se în faţa unui text încheiat şi a unei ediţii devenite clasice, nu a putut reveni în Addenda decît în unele locuri, mai ales în chestiuni de amănunt şi adesea sporind doar aparatul critic, fără a interveni în text.

O nouă ediţie din *Corpus Caesarianum* este fără îndoială o treabă a viitorului şi, în starea binecunoscută a textului, ea nu este de loc uşoară. În vederea acestei viitoare ediţii notăm cîteva conjecturi.

Bibliografia citată de Trillitzsch în Addenda se opreşte la anul 1953. În 1954 F. Cupaiuolo a publicat în volumul *In memoriam Achillis Beltrami* (Genova) nişte interesante *Osservazioni su tre manuscritti del Bellum Civile* (p. 59—67), care ar merita luate în consideraţie. A. La Penna în Maia VII, 1955, p. 128—130 a propus completarea lacunei mult discutate din I, 6, 7 dintre *nunquam* şi *ex urbe* prin cuvintele *ne auspicato quidem* care, fără să se bazeze pe vreo dovadă paleografică, rezumă presupunerile a mulţi cercetători care s-au ocupat de acest loc şi dau un sens plauzibil acestei fraze absurde. Ar mai fi poate de luat în considerare lecţiunea *Otobesa* pentru *Otogesa* (cu numeroase variante) propusă de J. Vallejo în Emerita, 1946, p. 259—272 pentru I, 61, 68 şi 70. Noi înşine am propus într-o comunicare ţinută la Societatea de studii clasice (şi rezumată în StCl, VII, 1965, p. 484—485) două conjecturi: preferarea lui *propere* din mss. (I, 6, 3) în loc de *pro praetore* propus de Manutius (de n-ar fi decît pentru faptul că Faustus Sulla nu fusese încă praetor); am propus de asemenea ,,delendum'' pentru *armis*, simplă dittografie pentru *annis* precedent (I, 7, 2), căreia copiştii i-au dat un sens transformînd-o din *annis* în *armis*. Absurditatea lui *armis* au observat-o mulţi editori, căci ea contravine faptelor istorice (*tribunicia potestas* nu a fost restabilită prin arme) iar Hotomanus propusese chiar introducerea unui *sine* între cele două cuvinte, conjectură acceptată de editori, care n-au observat însă că dificultatea poate fi rezolvată mai simplu în felul propus de noi.

Retipărirea unui text atît de important şi de solicitat ca *Bellum ciuile* era necesară desigur, chiar dacă pentru moment o ediţie nouă nu era posibilă. Ne exprimăm speranţa că îngrijitorul ediţiei lui A. Klotz, W. Trillitzsch, bun cunoscător al textului ca şi al literaturii critice, va găsi timpul necesar să ne dea ediţia aşteptată.

C. Poghirc

M. FABI QVINTILIANI *Institutionis oratoriae libri XII* edidit L. Radermacher, addenda et corrigenda collegit et adiecit V. Buchheit. Editio stereotypa correctior editionis primae. 2 vol. XII + 365 p., XII + 458 p. Leipzig, Teubner, 1965.

Colecţia Teubner pune din nou la dispoziţia publicului de specialitate textul manualului lui Quintilian. Este vorba de fapt de o reimprimare fotografică a ediţiei din 1959 (vezi M. Hetco,

StCl II, 1960, p. 442–443). La rîndul ei, aceasta reproduce, cu modificări a căror listă nu depășește cîteva pagini, textul publicat de L. Radermacher în 1907. Bibliografia noului tiraj nu a fost adusă la zi.

L.L.

CORNELII TACITI Libri qui supersunt iterum edidit Erich Koestermann. Tom. II. Fasc. 2 *Germania. Agricola. Dialogus de oratoribus* (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Lipsiae, 1964, XXVI + 128 p.

Numele lui Erich Koestermann este el însuși o garanție pentru calitatea indiscutabilă a ediției, competența sa fiind bine cunoscută tuturor celor interesați de operele marelui istoric.

După ce a îngrijit mai întîi trei retipăriri ale ediției Halm-Andresen, Koestermann a întreprins o ediție nouă, personală, a operelor complete ale lui Tacit. În cazul operelor minore nu este vorba de o independență totală față de ediția Andresen, independență vădită în editarea *Analelor* prin folosirea unui izvor nou, un manuscris care aparținuse cîndva lui Rudolphus Agricola, crezut multă vreme pierdut și descoperit de curînd de C. W. Mendell[1]. Contribuția lui E. Koestermann constă în revizuirea amănunțită a textului, în renunțarea la unele lecțiuni propuse de Andresen (de ex. *Dial.* 40,1 ; *Germ.* 38,2) și adoptarea unor lecțiuni noi, parte din ele conjecturi proprii, parte ale altor editori.

Volumul apărut în 1964 este ediția a doua a operelor minore și nu ar necesita prea multe comentarii, întrucît – în afara bibliografiei recente – nu aduce nou față de ediția precedentă decît două schimbări în text, menționate în prefață (p. XXVI) : *Dial.* 8,1 înlocuiește lecțiunea lui Haase *minores* cu lecțiunea propusă de Wagenvoort *minoris* < *nominis* > ; *Germ.* 42,2 înlocuiește[2] *ualent*, lecțiunea manuscriselor, cu *ualet*, corectura lui Bailly.

Credem totuși oportună o scurtă prezentare a volumului, dat fiind faptul că prima ediție, cunoscută desigur de mulți, nu a fost încă recenzată în paginile revistei noastre.

Prefața (p. V–XXVI) este un comentariu amplu al tradiției manuscrise a operelor minore, autorul luînd în discuție, de pe poziție critică, toate punctele controversate ale acestei probleme. Domnia-sa începe prin a cita toate mărturiile vremii (p. V sqq.) care atestă găsirea și aducerea în Italia, în secolul al XV-lea, a faimosului codice Hersfeldensis din care derivă toate codicele existente astăzi. Pe baza acestor mărturii el reface, ipotetic, drumul parcurs de codice din Germania în Italia, dar fără a insista prea mult și fără a da o soluție categorică acestei chestiuni mult discutate. Koestermann socotește esențială problema paternității *Dialogului*, pe care îl atribuie, fără nici o ezitare, lui Tacit și problema lacunei din textul *Dialogului* pe care o limitează la șase coloane, împotriva mărturiei lui Candidus Decembrio (acesta menționase lipsa a șase folii). Editorul semnalează importanța descoperirii, la începutul secolului nostru, a codicelui Aesinas, care conține, pentru o parte din *Agricola*, textul original al manuscrisului Hersfeldensis și anume quaternionul al treilea, foliile 56^r-63^v. Această parte a manuscrisului Hersfeldensis, scris cu litere minuscule în secolul al IX-lea, între anii 830 și 850 [3], poartă mărturia

[1] Cf. C. Poghirc, StCl, IX, 1967, p. 328–329.
[2] ,,Etsi dubitanter'' (ibid.).
[3] După cum demonstrează Paul Lehman, citat de Koestermann la p. X.

a patru mîini care au intervenit în text : copistul, corectorul, un învățat necunoscut și Stefanus Guarnieri. Pentru Koestermann, de cea mai mare importanță este intervenția corectorului, căruia îi sînt atribuite multe schimbări în text, precum și multe lecțiuni marginale noi, așa-numitele *lectiones geminatae*. Problema sursei emendărilor făcute de corector a provocat o aprigă dispută între filologi. Unii — printre care Fr. Kritz și R. Till — atribuie emendările corectorului însuși, ceilalți — M. Lenchantin, R. Güngerich, J. Perret, cărora li se alătură și Koestermann susțin că pentru lecțiunile noi a fost folosit un alt codice, fie arhetipul lui Hersfeldensis, scris cu majuscule, fie un alt exemplar copiat după arhetip, asemeni lui Hersfeldensis, cu litere minuscule. Fără a nega cu totul intervenția corectorului, Koestermann demonstrează cu argumente solide diferența calitativă a emendărilor, care exclude categoric ipoteza atribuirii lor unuia și aceluiași om : *Ita enim notiones correctoris inter se differunt, cum partim eximiae sint, atque ingeniosissimae, partim prauissimae, ut uix ex eiusdem hominis ingenio exortae esse possint* (p. XIII). El merge mai departe și presupune că *lectiones geminatae* s-ar raporta la un oarecare exemplar „critic", în care un gramatic ar fi scris în marginea manuscrisului cuvintele corectate cu ajutorul unui foarte bun codice mai vechi.

Subliniind ascendentul incontestabil al codicelui Aesinas în stabilirea textului la *Agricola*, Koestermann nu neglijează cu totul, ci citează în aparatul critic lecțiunile aparținînd codicelor *deteriores*[4], cărora le atribuie valoarea de a da — prin comparație cu Hersfeldensis — măsura în care au intervenit în text cei ce au copiat vechiul codice în secolul al XV-lea.

Discutînd problema stabilirii textului la *Germania*, Koestermann distinge trei familii de manuscrise ale căror arhetipuri se întrepătrund, toate ajungînd la același codice Hersfeldensis :

Familia X reunește *codex Vaticanus Lat. B* și *codex Leidensis Perizonianus XVIII Q 21 b*. Acestuia din urmă Koestermann îi acordă un comentariu mai amplu, socotind de maximă importanță emendările făcute de corector, pe care le consideră, în mare parte, datorate cunoașterii și folosirii arhetipului X.

Familia Y reunește *codex Vaticanus 1 518 C* și *codex Farnesianus siue Neapolitanus IV C 21 c* socotit de mulți, printre care și J. Lipsius, ca avînd cea mai mare autoritate printre celelalte codice. Koestermann respinge această părere, atribuind locul de frunte codicelui *Leidensis Perizonianus b*. Aliindu-se părerii lui Riccardus Wünsch[5], el atașează familiei Y și manuscrisele *Vindobonensis*, *Monacensis* și *Hummelianus*.

Familia Z conține *codex Aesinas E*, pe care Koestermann îl caracterizează ca avînd o valoare mult mai mică în stabilirea textului la *Germania* decît cea recunoscută unanim pentru textul la *Agricola*. În afară de *Toletanus 49,2 T* — derivat din Aesinas — își mai au locul aici cîteva codice minore, nu îndeajuns de cunoscute pînă acum : *Ottobonianus Lat. 1795*, *Ariminensis, bibl. Gambalunghianae IV D 112* și ediția din Nürnberg, din 1473.

În legătură cu *Dialogus de oratoribus* Koestermann adaugă acestor codice alte cîteva necesare stabilirii textului, și anume : *codex Vaticanus 4 498* Δ, menționat pentru *Agricola*, pe care îl integrează familiei Y, *Urbinas 1 194 U*, *codex Ottobonianus 1 455 E*, precum și *Vin-*

---

4 *Codex Toletanus* 49,2 T, derivat din Aesinas ; *codex Vaticanus* 3 429 A ; *codex Vaticanus Lat.*, 4 498 B.

5 Împotriva lui R. P. Robinson care este susținut de J. Marouzeau, de J.G.C. Anderson și de J. Perret.

dobonensis ser. nou. 2 960 T, ultimele două formînd — după părerea lui Gudeman — o a treia familie, părere respinsă însă de Koestermann.

În concluzie, Koestermann afirmă că pentru stabilirea textului, alături de cercetarea amănunțită a codicelor, dar prudentă fiindcă *omnes ad idem exemplar redeunt neque raro, quamuis inter se consentiant, prorsus a ueritate abhorrent*, este foarte util ca *editores in Tacito iterum iterumque legendo tempus atque labores consumere* (p. XXV). Această poziție este perfect ilustrată de text, în stabilirea căruia Koestermann adoptă de multe ori conjectura, evident mai bună, a unui editor împotriva tuturor codicelor: *Germ.* 40,3 adoptă conjectura lui Rhenanus *eo*, acolo unde codd. dau *ea*, care nu se încadrează în sensul frazei; *Germ.* 43,4 adoptă conjectura *truces* a lui Beroaldus, în locul lui *trucis* din mss., care nu are justificare nici gramaticală, nici de sens [6]. De asemenea, adoptă unele adăugiri făcute în text de alți editori: *Dial.* 1, 2, ; 5,1 ; 8,2 ; 41,5. Asta nu înseamnă însă că nu respinge conjecturile care nu îi par justificate: *Dial.* 3,3; 40,1; *Germ.* 31,2; 38,2, și că neglijează cu totul autoritatea codicelor pe care le examinează cu atenție, preferînd uneori — așa cum menționează și în prefață — lecțiunile unor codice *deteriores*: *Germ.* 20,3; 28,3; 38,2; 45,1.

În general, poziția lui Koestermann este de maximă prudență, păstrînd textul manuscriselor, în afara cazurilor cînd socotește intervenția absolut necesară. Menționează însă în note soluțiile diferiților editori anteriori, chiar cele pe care el le respinge cu totul, și le însoțește de multe ori de un scurt comentariu: *Dial.* 3,3. După ce dă diferite soluții propuse pentru locul citat, notează: *neque autem quicquam mutandum esse uidetur*; *Germ.* 23. Menționează propunerea lui Gudeman, pe care el o respinge, de a se scoate un pasaj din text: [*si indulseris — uincentur*] *Gud., haud probabiliter*; *Germ.* 38,2. Păstrează textul întreg, dar menționează în notă: *apud Suebos suspectum, signum lacunae indicauit Andr.* Aceeași exigență o manifestă și față de propriile lui conjecturi care, în majoritatea cazurilor, sînt date numai în notă (de exemplu, *Agr.* 9,1; *Germ.* 20,3; 37,5), deși unele ar justifica intervenția în text: *Agr.* 1,1; 6,3; *Germ.* 30,1. De asemenea, lasă *signum corruptelae* chiar acolo unde alții au rezolvat textul, dar cu soluții care nu îi par satisfăcătoare: *Germ.* 38,2.

Ar fi de discutat totuși cîteva pasaje în care lecțiunea manuscriselor se poate justifica, intervenția în text nefiind imperios necesară, după părerea noastră: *Dial.* 12,5, este adoptată emendarea *concedes* a lui Acidalius în locul versiunii *concedis* dată de codd. E adevărat că ideea este de viitor, dar cu nuanță foarte categorică (susținută și de *certe* dinainte) și nu sînt foarte rare cazurile asemănătoare în care e folosită o formă de prezent; *Dial.* 26,1 lecțiunea *oratorem*, justificată și de *oratorius iste* de mai jos, este înlocuită cu *orationem* (variantă în ms. U corectată apoi în *oratorem*).

Acestea sînt însă simple amănunte discutabile și nu influențează cu nimic aprecierea asupra ediției care nu poate fi decît elogioasă, Erich Koestermann ilustrîndu-se încă o dată ca strălucit cunoscător al lui Tacit.

Anca Calangiu

---

[6] Cf. *Dial.* 2,1 *utrosque non modo in iudiciis Gud.* : *in iudiciis non utrosque modo*; 5,4 *plurium em. Pithou* : *plurimum;* 40,4 *famam Mus.* : *formam* etc.

INCERTI AVCTORIS *Epitoma rerum gestarum Alexandri Magni cum libro de morte testamentoque Alexandri* iterum edidit P.H. Thomas, Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, MCMLXVI, XVIII + 52 p.

Noua ediţie a celor două compilaţii latineşti despre Alexandru cel Mare apare la şase ani după prima, aparţinînd tot lui P. H. Thomas. Editorul nu ne previne cu nimic prin ce diferă noua ediţie de prima, dar comparaţia celor două prefeţe, identice în rest, arată apariţia unui capitol nou *De apographo Quicherati* (p. VII), ceea ce vădeşte utilizarea unei noi mărturii, iar *Conspectus siglorum et abbreviationum* include două noi contribuţii, a Lelliei Ruggini din Athenaeum XXXIX, 1961, p. 285–357 şi a lui A. Dain, din Bulletin de l'Association G. Budé, 1961, p. 132–133. Cele două lucrări nu sînt simple citate de complezenţă, căci ele apar în aparatul critic al lucrării, citate chiar atunci cînd lecţiunea propusă de cei doi autori nu-l convinge pe editor să renunţe la cea acceptată de el anterior (vezi p. 2, 10, unde citează lecţiunea, de altfel foarte plauzibilă, a Lelliei Ruggini *limine Medorum*, faţă de *flumine medorum* existent în ms. D şi acceptat de Thomas, fie şi cu *crux philologica*). Includerea copiei făcută de J. Quicherat după *codex Mettensis* (D) în noua ediţie este un fapt nu lipsit de importanţă, căci pe de o parte numărul total al manuscriselor este mic (în afara textelor derivate din D mai există numai două manuscrise, E şi F, ambele din secolul XVI şi reductibile la un singur arhetip), iar pe de altă parte ms. D (sec. X) ars în timpul războiului, în 1944, fusese utilizat în ediţia precedentă numai după ediţiile lui D. Volkmann (1886) şi O. Wagner (1900). Copia lui Quicherat reprezintă deci o mărturie importantă pentru reconstituirea celui mai vechi manuscris.

Noua ediţie este evident superioară, deci, celei precedente, chiar dacă nu aduce multe corecturi noi faţă de prima. Ea prezintă mai mare siguranţă atît prin utilizarea unei mărturii noi, cît şi prin luarea în considerare a conjecturilor propuse de autorii amintiţi.

Cu titlu de informaţie notăm o inadvertenţă : trimiterea la p. VII, adn. 2 sub abreviaţia *Pfister* (p. XVII) trebuie citită ,,p. VIII, adn. 1'', căci, prin introducerea paragrafului amintit în prefaţă, s-a schimbat vechea paginaţie.

C. Poghirc

E. G. TURNER, *Greek Papyri. An Introduction*. Oxford, At the Clarendon Press, 1967, 220 p. in 16°, opt planşe şi două hărţi afară din text.

Cea mai nouă dintre ştiinţele antichităţii, dacă se exceptează micenologia, e pe cale de a adeveri profeţia lui Mommsen care, la sfîrşitul veacului trecut, în ciuda marilor progrese realizate de epigrafie, nu şovăia să proclame că ,,secolul al XX-lea va fi secolul papirologiei''. Numărul în continuă creştere al documentelor (dar şi al specialiştilor chemaţi să le publice şi să le interpreteze), interesul excepţional al unei mari părţi din ele, luminile pe care n-au încetat

să le arunce asupra atîtor sectoare ale lumii vechi şi în special asupra istoriei Egiptului elenistic şi roman — toate aceste împrejurări justifică presimţirea lui Mommsen şi explică numărul tot mai mare de studii închinate acestor mărturii de aparenţă modestă care sînt papirii (cărora, în lucrarea de care mă ocup, autorul le asociază pergamentele, tăbliţele de lemn ceruit şi cioburile scrise cu cerneală — aşa-numitele *ostraka*).

Noutatea acestui cîmp de cercetare şi varietatea problemelor pe care le ridică au făcut ca, în ultima jumătate de veac, papirologi cu experienţă să încerce a oferi unui public larg sau chiar colegilor pregătiţi în alte ramuri ale antichităţii doritori să se familiarizeze cu rezultatele şi cu tehnica de lucru a disciplinei de curînd constituite, expuneri de caracter mai mult sau mai puţin general, îndeobşte intitulate „introduceri" sau „iniţieri". Wilcken, Collomp, Calderini, ne-au dat în decursul timpului asemenea lucrări (ultimii doi, de un caracter cu totul elementar), dar cea a cărei alcătuire şi ale cărei intenţii se apropie mai mult de cartea lui Turner e vestita *Einführung in die Papyruskunde* a lui Wilhelm Schubart, căreia învăţatul englez nu uită de altminteri să-i aducă omagiul cuvenit. Ceea ce e comun celor două lucrări e, înainte de toate, dorinţa autorilor de a contribui la formarea de noi papirologi, pregătirea cititorului (închipuit ca un filolog încă tînăr, în căutarea unei specialităţi atrăgătoare) pentru munca de laborator şi de bibliotecă, într-un cuvînt pentru contactul cu documentele menite să-i fixeze vocaţia.

Scriindu-şi cartea, autorul trebuie să fi avut în minte experienţa lui Frederic G. Kenyon (editorul de mai tîrziu al atîtor papiri literari şi al *Constituţiei atenienilor* a lui Aristotel), intrat ca tînăr asistent la British Museum, în 1889, şi căruia din primul ceas aveau să i se încredinţeze spre publicare un număr de papiri abia sosiţi la Londra din Egiptul unde-i descoperise o expediţie condusă de Wallis Budge. În memoriile-i publicate cincizeci de ani mai tîrziu, învăţatul evocă cu emoţie primele-i reacţii în faţa fragmentelor puţin arătoase cărora era ţinut să le acorde toată luarea sa aminte şi al căror scris, înainte de toate, îi apărea din cale afară de greu de citit.

Fără să includă elemente de paleografie greacă sau latină, pentru care există acum suficiente mijloace de orientare şi de aprofundare, *Introducerea* lui Turner cuprinde toate datele şi indicaţiile necesare unui papirolog începător, de la natura materialelor de scris (şi utilizarea lor în antichitate) pînă la bibliografia sistematică a culegerilor de papiri. Între aceste două capitole de margine, altele sînt închinate istoricului adîncit al redescoperirii documentelor papiriacee (în Egipt şi în restul lumii), distribuţiei geografice a principalelor fonduri, modalităţilor de editare a papirilor în zilele noastre, aportului papirilor la îmbogăţirea cunoştinţelor de literatură greacă, în sfîrşit, categoriilor de documente scoase la iveală.

Deosebit de interesant şi nou mi se pare capitolul VI, în care se caută răspuns la întrebarea: cine deţinea papiri în antichitate? — ceea ce revine a spune: cine-i folosea? Sau: cît de numeroşi erau în antichitate oamenii în stare să scrie şi să citească? Sau, iarăşi: pentru cine se executau copiile ajunse pînă la noi ale cutărei sau cutărei opere literare? — La toate aceste nelămuriri autorul încearcă să răspundă pornind fie de la datele obţinute de arheologie în legătură cu condiţiile de descoperire a principalelor fonduri de documente, fie de la mărturia textelor care, nu o dată, ne oferă indicaţii cu privire la personalitatea şi la condiţia socială a celor ce le-au scris ori le-au stăpînit. Alte informaţii, în aceeaşi ordine de preocupări, ne sînt oferite de examenul paleografic al papirilor, altfel spus de scrierea

care în unele cazuri trădează pe un modest știutor de carte, în altele un scrib experimentat, cum sînt cei ale căror nume începem a le cunoaște: un Valerius Pollio, un Diodoros, sau un Harpocration din Oxyrhynchos.

Mai puțin voluminoasă decît aceea a lui Schubart, în care se și editau pentru întîia oară o serie de texte semnificative, *Introducerea* lui Turner nu e deci mai puțin completă sau mai puțin prețioasă. Notele bogate în referințe și discuții[1], indicațiile bibliografice ,,la zi'' — pe lîngă autoritatea judecăților și agrementul stilului — o recomandă ca pe o lectură indispensabilă oricui, fără să fie papirolog, vrea să știe ce e papirologia, sau, urmărind să devină papirolog, simte nevoia să afle cu ce trebuie să înceapă.

Nu vreau să închei aceste rapide notații fără să arăt că, în intenția autorului, lucrarea semnalată urmează a fi întregită într-un viitor apropiat prin alte două scrieri importante: *A Reference Book of Greek Papyri* (bibliografie critică și sistematică a tuturor publicațiilor de papiri) și *Greek Manuscripts of the Ancient World*, un album paleografic pe cît posibil reprezentativ și complet

D. M. Pippidi

Proceedings of the Cambridge colloquium on Mycenaean studies, Edited by L. R. PALMER and J. CHADWICK. Cambridge, University Press, 1966, VII + 310 p. 8° + pl.

Volumul reprezintă rezultatele celui de al patrulea colocviu internațional de micenologie[2], ținut la Downing College din Cambridge, sub conducerea lui J. Chadwick, L. R. Palmer și O. Szemerényi, între 8 și 12 aprilie 1965.

Într-o succintă dare de seamă asupra desfășurării lucrărilor, după o expunere asupra condițiilor ,,externe'' ale organizării colocviului, sînt publicate procesele verbale ale ședințelor (fără conținutul observațiilor prezentate pe marginea comunicărilor, omisiune pe care o regretăm cu atît mai mult, cu cît, nu o dată, în cursul colocviului, s-au emis ipoteze îndrăznețe, al căror ecou imediat în lumea specialiștilor ar fi fost interesant de cunoscut). Ședința finală a fost consacrată unor recomandări privind editarea și transliterarea textelor. Raportul

[1] În legătură cu papirul din mormîntul de la Callatis, pomenit în lucrare de două ori pe temeiul informațiilor sumare din *Geți și greci la Dunărea-de-jos*, p. 246, nu-i poate inutil să amintesc că problema conținutului probabil al textului dispărut și condițiile exacte ale descoperirii lui au fost examinate de curînd în nota mea din Studii Clasice, IX, 1967, p. 203—250. Oricum, la p. 40 a *Introducerii*, se cuvine îndreptată afirmația greșită după care sulul astăzi distrus ar fi fost aflat ,,*between the legs* of the deceased'' (cf. și p. 78: ,,a papyrus-roll found *between the legs* of a man buried in far-away Callatis on the Black Sea..''). În realitate, sulul era ținut *în mîna dreaptă* a scheletului, ceea ce nu-i desigur fără legătură cu natura și conținutul documentului, așa cum am încercat să le determin în articolul abia pomenit.

[2] Primul s-a ținut la Gif-sur-Yvette în 1956, cel de al doilea la Pavia în 1958, cel de al treilea la Wingspread (Wisconsin), în 1961 (vezi recenzia actelor, datorată prof. D. M. Pippidi, în această revistă, VII, 1965, p. 419—428; cf. și SCL, XIX, 1968, nr. 6, p. 642—648).

privind transliterarea, prezentat de M. Lejeune, adaugă interpretări noi şi aduce modificări unora din cele acceptate pînă acum. Datorită divergenţelor de păreri, propunerile raportului nu au fost adoptate ca normă. Dată fiind importanţa lor, le rezumăm totuşi aici; se adaugă un nou semn, 91, cu valoarea *two*; semnului 56 i se atribuie valoarea pa_3, iar semnului 65 valoarea *ju*; modificările sînt următoarele: pentru 25 (a_2) se propune *ha* sau ^{h}a; pentru 43 (*ai*) a^{i}, *aj*, *ai*; pentru 29 (pu_2) *phu* sau $p^{h}u$; pentru 76 (ra_2) *rja*; pentru 33 (ra_3) *raj*, ra^{i} sau *rai*; pentru (ro_2) *rjo*; pentru 66 (ta_2) *tja*.

Comunicările sînt repartizate în patru secţiuni: Epigrafie, Dialect şi fonologie, Morfologie, formarea cuvintelor şi sintaxă, Interpretare.

În prima secţiune, E. L. Bennett, *Miscellaneous Observations on the Forms and Identities of Linear B Ideograms* (p. 11—25), discută variantele grafice ale ideogramelor 131 (VINUM), 130 (OLEUM), 100 (VIR), 101 şi 103 (100, 101 şi 103 constituie, de fapt, variantele aceleiaşi ideograme).

J. Chadwick, *The Olive Oil Tablets of Knossos* (p. 26—32), clasifică seria de tablete prevăzute cu ideograma 130 (OLEUM) şi discută detaliile lor de structură.

J. T. Killen, *The Knossos Nc Tablets* (p. 33—37), consideră că tabletele acestei serii se referă la administraţia militară.

J.-P. Olivier, *Les scribes de Cnossos et les syllabogrammes non translittérés* (p. 39—44), trece în revistă repartiţia pe scribi a semnelor cu valoare neidentificată; consideră că silabograma 84 trebuie exclusă din listă şi identificată cu 83.

J. Chadwick, *The Epigraphy of the Knossos Tablets* (p. 45—46), atrage atenţia asupra articolului următor:

J. T. Killen, J.-P. Olivier, *388 raccords de fragments dans les tablettes de Cnossos* (p. 47—92); se restituie unitatea unor tablete, dintre care unele părţi se găsesc la Oxford şi altele la Iraklion; în comentariul care însoţeşte editarea tabletelor sînt semnalate noi fapte de vocabular, onomastică şi morfologie.

În a doua secţiune, A. Bartoněk, *Mycenaean Koine Reconsidered* (p. 95—103), supune unei critici judicioase teoriile lui Vl. Georgiev privind caracterul mixt (proto-ionian + proto-eolian) al dialectului micenian.

În *Mycénien et homérique: le problème du digamma* (p. 104—124), Vl. Georgiev aduce în sprijinul teoriei sale presupusa fluctuaţie în tratamentul lui *w*: cuvintele fără *w* ar reprezenta aportul proto-ionian la constituirea dialectului micenian; etimologiile pe care îşi bazează argumentarea sînt însă dubioase, ceea ce nu face decît să accentueze rezervele cărora însăşi baza teoretică a ipotezei le dă naştere.

După ce supune unei discuţii critice opiniile emise în legătură cu valoarea seriilor de silabograme *z*-, şi *s*-, G. R. Hart, *The Effects of the Palatalisation of Plosives in Mycenaean Greek* (p. 125—134), consideră că seria *z*- reprezintă guturalele palatalizate *k′*, *g′*, iar seria *s*- poate reprezenta şi o africată de tip *ts*.

Un model de rigoare logică îl constituie studiul lui M. Lejeune, *Doublets et complexes* (p. 135—149), în care se indică metodele de determinare a valorii dubletelor (a_2, pu_2, ra_3 etc.) şi de identificare a complexelor (*pte*, *nwa* etc.). Pe baza acestor metode, care ţin seama de folosirea semnelor, de alternanţele dintre semne şi de sistemul fonologic grec, autorul propune lectura *rai* pentru ra_3, *tja*, *rja*, *rjo* pentru ta_2, ra_2 şi ro_2.

Pornind de la observaţia că în cele cîteva fluctuaţii, desigur dialectale, ale micenienei (ezitarea *e*/*i*, dat. sg. atematic în -*e* [= *ei*] şi -*i*, vocalizarea sonantei nazale ca *a* şi *o*) for-

mele care sînt numeric minoritare se regăsesc în dialectele greceşti din epoca clasică, iar cele majoritare sînt exclusiv miceniene, E. Risch, *Les différences dialectales dans le mycénien* (p. 150—157), emite ipoteza extrem de atrăgătoare a unui dialect oficial (,,micenianul normal''), dispărut o dată cu prăbuşirea civilizaţiei miceniene, alături de care se folosea, local, un dialect ,,special'', care a supravieţuit în epoca istorică.

P. Chantraine, *Finales mycéniennes en -iko* (p. 161—179), repartizează formele atestate la cele trei sufixe care pot fi redate grafic prin *-i-ko* :-ικός, -ίσκος şi -ιχος.

Imperfecţiunea sistemului grafic micenian nu permite, după cum se ştie, interpretarea sigură a formei unor desinenţe; aceasta îi sugerează lui C. Gallavotti,în *Quelques remarques de morphologie* (p. 180—189), interpretări noi : genitivul în *-o* al declinării a II-a ar putea fi *-oi*, dativul plural în *-o* ar trebui citit *-os* etc.

Bazîndu-se pe comparaţia cu dialectul arcado-cipriot, A. Morpurgo-Davies, *An Instrumental-Ablative in Mycenaean?* (p. 191—202), pune sub semnul întrebării sincretismul instrumental-ablativ, admis în general pentru miceniană, şi consideră că s-ar putea presupune, cu un mai mare grad de probabilitate, un sincretism între dativ-locativ şi ablativ.

C. J. Ruijgh, *Quelques remarques sur l'absence de* καί *et sur l'emploi des particules* -qe *et* -de *dans les textes mycéniens* (p. 203—210), examinează repartiţia celor două particule cu valoare copulativă; sensul originar, adverbial şi expresiv, al lui καί, ,,de asemenea'', nepotrivit pentru stilul cancelariilor miceniene, ar explica absenţa cuvîntului din tablete.

Femininele substantivelor în -εύς sînt discutate de M. S. Ruipérez, *Mycenaean* ijereja*: an Interpretation* (p. 211—216).

Pentru O. Szemerényi, *The Development of the* -o-/-a- *Stems in the Light of the Mycenaean Evidence* (p. 217—225), miceniana ar poseda şapte cazuri; adăugînd vocativul, absent din tablete, ajungem la cele opt cazuri pe care indo-europenistica clasică le atribuie limbii comune iniţiale.

Ultima secţiune cuprinde interpretări de detaliu, astfel încît ne vom limita la o simplă înşirare : A. Heubeck, *Mycenaean* qe-qi-no-me-no (p. 229—237; etimologie, sens, tratament fonetic); P. H. Ilievski, *The Recipients of the Es Tablets* (p. 238—244; cuvintele obscure *di-wi-je-we* şi *we-da-ne-we* ar fi epitete etnice ale lui Poseidon, iar *34-ke-te-si* ar denumi locul unui templu al zeului); D. M. Jones, *Land Tenure at* pakijane*: Some Doubts and Questions* (p. 245—249; discută termenii privind alocarea pămînturilor, *te-re-ta, ko-to-no-o-ko, ki-ti-me-na, ke-ke-me-na* etc.); M. Lang, *Cn Flocks* (p. 250—259; organizarea contribuţiei în animale); M. Lejeune, *Le récapitulatif du cadastre de Pylos* (p. 260—264; interpretarea tabletelor recapitulative din seria Eb); S. Marinatos, Πολυδίψιον Ἄργος (p. 265—274; religie şi sărbători); L. R. Palmer, *Some Points for Discussion* (p. 275—284; labiovelarele, desinenţa -φι etc.); L. J. D. Richardson, *The Labyrinth* (p. 285—296; originea simbolului grafic al labirintului).

Volumul se încheie cu o listă de abrevieri şi cu un extrem de util index de cuvinte.

Chiar şi această sumară trecere în revistă a articolelor a scos în evidenţă, credem, importanţa contribuţiilor aduse la colocviul de la Cambridge şi utilitatea acestor întîlniri periodice atît pentru menţinerea contactului dintre specialiştii, din ce în ce mai numeroşi, ai acestui nou domeniu de investigaţie, cît şi pentru progresul, unitar şi coordonat, al cercetărilor.

I. Fischer

L'ANNÉE ÉPIGRAPHIQUE. *Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine.* Fondée en 1888 par René Cagnat, dirigée de 1936 à 1964 par Alfred Merlin. Année 1966 rédigée par Jean Gagé, Marcel Leglay, H.-G. Pflaum et Pierre Wuilleumier. Paris, Presses Universitaires de France, 1968, 221 p.

Cu fascicula aci anunţată, octogenara publicaţie întemeiată la sfîrşitul secolului trecut de René Cagnat intră într-o nouă fază de existenţă, în care, cu mijloace materiale mai mari şi cu o echipă redacţională sporită şi ea, îşi propune să urmărească ţelul din totdeauna al Anului epigrafic : informarea rapidă şi cît mai completă a cercetătorilor despre ultimele descoperiri de inscripţii privitoare la antichitatea romană.

Mijloacele materiale la care fac aluzie au fost puse la dispoziţia redactorilor de marea editură « Presses Universitaires de France », care n-a precupeţit sacrificiile pentru ca înfăţişarea revistei să fie întru totul la înălţimea aşteptărilor : hîrtie cretată, tipar ireproşabil, număr de pagini sporit — niciodată *Anul* nu s-a prezentat mai elegant şi mai impunător. Cît priveşte echipa redacţională, ea cuprinde acum — alături de cei doi continuatori ai lui Merlin la conducerea publicaţiei : Jean Gagé şi Marcel Leglay — pe Hans-Georg Pflaum şi pe Pierre Wuilleumier, conducători ai recent înfiinţatei Asociaţii internaţionale de epigrafie latină şi epigrafişti ei înşişi de faimă internaţională.

În asemenea condiţii e uşor de prevăzut că, în noua-i ipostază, L'année épigraphique e menită unei cariere triumfale. De pe acum, modificările introduse în economia fasciculei 1966 nu pot fi decît aprobate cu căldură : un număr mai mare de texte puse la îndemîna cititorului, un număr sporit de texte greceşti *ad res Romanas pertinentes,* o atitudine critică faţă de textele stabilite de primii editori, în sfîrşit — şi mai ales — o atenţie deosebită acordată comentariului. În această din urmă privinţă, se cuvin relevate îndeosebi discuţiile prosopografice în marginea unor inscripţii noi, la originea cărora nu-i greu de ghicit competenţa excepţională a lui H.-G. Pflaum. Cititorul va găsi în ele nu numai desluşirile necesare pentru înţelegerea corectă a textelor, dar nu o dată şi sugestii pentru ulterioare cercetări în aceeaşi direcţie.

Am menţionat înainte împrejurarea că numărul inscripţiilor reproduse în fascicula 1966 e mai mare decît oricînd în trecut : *peste şase sute.* Aceasta ţine, fireşte, în primul rînd de activitatea în continuă creştere a epigrafiştilor de pretutindeni, dar şi de hărnicia redactorilor, care au reuşit să-şi procure şi să despoaie un număr impresionant de publicaţii din lumea întreagă. Ţările dunărene — şi, printre ele, ţara noastră — sînt îndeobşte bine reprezentate. Surprinde, totuşi, informaţia restrînsă despre contribuţia românească la epigrafia Daciei : din lista periodicelor folosite lipsesc (ca să nu mai vorbesc de tipărituri anevoie accesibile) Acta Musei Napocensis, în care studiul inscripţiilor ţine un loc important, şi Apulum, anuarul harnicilor cercetători grupaţi în jurul Muzeului de antichităţi din Alba-Iulia.

Pe punctul de a încheia — cu urări de viaţă lungă pentru revistă şi de muncă spornică pentru redactori —, fie-mi îngăduit să arăt că inscripţia histriană pomenită la nr. 359 ca publicată de I. Stoian în Latomus 1965 a fost, în realitate, editată de mine în BCH 1962 ; tot aşa, că, în decretul thiasiţilor callatieni pentru Phileinos, reprodus sub nr. 368, în r. 6 al fragmentului B, lecţiunea κατὰ ἴδιον e a lui Sauciuc-Săveanu ; propria mea citire e κατ' αΐδιον (*Studii clasice,* VIII, p. 89), aşa cum — îndată după prima publicaţie — se grăbiseră să propună Pierre Roussel şi Robert Flacelière în Buletinul epigrafic al anului 1936.

D. M. Pippidi

INSCRIPTIONS GRECQUES ET LATINES DE LA SYRIE. Publication commencée par L. Jalabert, S. J., et R. Mouterde, S. J., continuée par Claude Mondésert, S. J., et Jean-Paul Rey Coquais. Tome VI : *Baalbek et Beqâ* (n-os 2711—3017) par Jean-Paul Rey Coquais (Institut Français d'Archéologie de Beyrouth. Bibliothèque archéologique et historique, LXXVIII). Paris, Geuthner, 1967. 302 p. in 4° ; 58 planşe, 3 hărţi.

Cu volumul aci semnalat, publicarea inscripţiilor greceşti şi latine din Syria intră într-o fază nouă. Iniţiatorii colecţiei — regretaţii Jalabert şi Mouterde — fiind decedaţi de mai mulţi ani, răspunderea operei întrerupte trece asupra binomului Claude Mondésert — Jean-Paul Rey Coquais, de la a cărui competenţă şi rîvnă sînt de aşteptat nu numai o intensificare a ritmului de lucru, dar şi o îmbunătăţire notabilă a condiţiilor de editare şi de tipărire. Mărturie stă acest prim volum din noua serie (al VI-lea din întreaga colecţie), care se înfăţişează într-o ţinută tipografică necunoscută tomurilor anterioare (bogat ilustrat, somptuos imprimat), iar din punctul de vedere al întocmirii interioare, la înălţimea tuturor exigenţelor privitoare la un corpus epigrafic modern.

Volumul se deschide cu o adîncită introducere generală, în care sînt tratate problemele de căpetenie ale regiunii de unde provin inscripţiile editate : Baalbek şi teritoriul înconjurător (platoul numit astăzi Beqâ). Primele pagini sînt închinate semnalărilor succesive de inscripţii provenind din Baalbek, pe calea descrierilor de călătorie a căror serie începe în secolul al XVII-lea (identificarea Baalbek-ului cu vechea Heliopolis e meritul învăţatului lyonez Balthazar de Monconys, 1647). Urmează o descriere a cadrului geografic, în cele mai variate aspecte, apoi o schiţă a istoriei Coelesyriei din epoca elenistică pînă la sfîrşitul antichităţii. Se studiază aci legăturile dintre Heliopolis şi Berytus, limba inscripţiilor şi sistemele lor de datare, transformările suferite de oraşul sfînt după triumful creştinismului. O notă specială e închinată topografiei heliopolitane şi numelor purtate în inscripţii de principalele monumente ale locului.

Documentele editate continuă numerotarea fascicolelor anterioare, începînd cu nr. 2 711. Cum era de aşteptat, se publică în primul rînd textele provenind din oraş (dedicaţii către divinităţi, inscripţii onorifice, inscripţii monumentale şi funerare), apoi cele descoperite în teritoriu. Mare parte din ele au fost revăzute pe piatră de noul editor, cele mai importante sînt şi reproduse în planşe fotografice de o excepţională claritate.

În munca de editare propriu-zisă, Rey Coquais urmează de aproape recomandările făcute în chip repetat de Louis Robert cu privire la condiţiile pe care trebuie să le îndeplinească astăzi un corpus epigrafic : lemme amănunţite şi sistematice, aparat critic fidel, traducere, comentariu lingvistic şi istoric. Tot un ecou al învăţăturii lui Robert e atenţia arătată antropo- şi toponimiei. În sfîrşit, dintre marile merite ale lucrării, nu pot fi uitaţi cei nouă indici bogaţi, la care se adaugă o amănunţită tabelă de concordanţă a principalelor publicaţii epigrafice.

Despre valoarea celor mai multe documente editate în fascicula de care ne ocupăm (aproape toate fragmentare şi unele reduse la numai cîteva litere) e puţin de spus. Dacă nici unul nu-i cu totul lipsit de interes, sînt rare cele al căror conţinut le recomandă în mod deosebit atenţiei cercetătorului. Dintre acestea, se cuvin menţionate fragmentul cu nr. 2 775 (în care A. von Premerstein credea a recunoaşte o dedicaţie către C. Iulius Quadratus Bassus, guvernator al Syriei sub Traian) şi inscripţia onorifică — neobişnuit de bogată

şi de lungă — a unui centurion primipilar din legiunea a XII-a *Fulminata*, C. Velius Rufus, părtaş la mai multe operaţii militare sub Vespasian şi Titus, iar mai tîrziu la războaiele dacice şi marcomanice ale lui Domitian. Comentariul care însoţeşte acest din urmă text — informat şi dens — se recomandă de la sine specialiştilor români ai Daciei în antichitate.

D. M. Pippidi

ARISTOXENOS D. SKIADAS, *Homer im griechischen Epigramm*, Athen, 1965, 208 p.

Lucrarea reprezintă, cu puţine modificări ulterioare, disertaţia autorului susţinută în 1962 la Facultatea de filozofie din Kiel, publicată în colecţia Centrului de studii clasice al Societăţii umanistice greceşti, colecţie editată de prof. K. J. Vourveris, şi S. G. Kapsomenos.

Autorul îşi propune ca, prin adunarea şi clasarea materialului epigramatic atît de heterogen, să ofere o sinteză a felului cum apare Homer (omul şi opera) în epigrama greacă. La baza lucrării se află, desigur, epigramele din *Anthologia Palatina* (ediţia lui H. Beckby), însă au fost luate în consideraţie şi inscripţiile în versuri legate de tema respectivă (*Griechische Versinschriften* şi *Griechische Grabgedichte*, ed. W. Peek). Au fost luate în consideraţie, de asemenea, epigramele provenind din Vieţile homerice, ele formînd punctul de plecare pentru multe afirmaţii despre Homer.

Lucrarea este precedată de o introducere (p. 1—5) şi de un capitol (p. 7—17) privind cîteva epigrame şi problemele legate de transmiterea lor (AP 7,3, aşa-numitul epitaf homeric; 53; AP9, 448; AP14, 65, 66 şi 102)[1]. Capitolele de bază cuprind: II. Viaţa lui Homer (patria, părinţii, întrecerile poetice, legendele legate de moartea lui), p. 18—62; III. Poetul Homer (A. Aprecieri despre Homer: poetul divin, Homer şi muzele, poetul epic, poetul κατ' ἐξοχήν; B. Homer în comparaţie: cu zeii, cu Orfeu, cu diverşi poeţi greci — Arhiloh, Stesihoros, Antimahos, Euripides, Nikandros, Kyros, Sappho, Anyte, Erinna —, cu diverse alte personaje), p. 63—141; IV. Poezia homerică (aprecieri despre ea, epigrame despre eroi şi oraşe, citate homerice), p. 142—175. În cadrul acestei părţi un capitol mai întins este închinat epigramatistului tîrziu Palladas (400 e.n.), iar cel final tratează despre preocuparea de poeziile homerice: Peisistratos (AP11, 442) şi Kometas (AP15, 36 — 38). Pornind de la textul epigramelor citate, autorul discută problema ediţiei pisistratizilor aşa cum apare ea în tradiţia antică.

Indici preţioşi completează lucrarea, permiţînd o consultare comodă şi eficace a ei: indice de epigrame şi inscripţii, de *Vitae* homerice, şi alte probleme biografice, de locuri citate, precum şi de cuvinte care implică o discuţie mai amănunţită în cursul lucrării, şi de autori. Foarte binevenită este bogata bibliografie de la finele volumului (p. 193 — 199), oferind celor interesaţi posibilitatea de informare şi de adîncire a problemei. Un rezumat în greceşte încheie volumul (p. 201 — 208).

---

[1] Asupra tradiţiei manuscrise a epigramelor vezi acum R. Aubreton în REA, LXX, 1968, p. 32—82.

Meritul fundamental al lucrării este acela de a fi adunat şi sistematizat toate datele, aluziile şi referinţele la Homer dispersate în noianul de epigrame greceşti ajunse pînă la noi, extinse pe o perioadă de 1200 de ani. Desigur, dificultăţile prezentate de epigrama greacă în general nu au permis o grupare cronologică mai strînsă a datelor despre Homer, deşi autorul a făcut serioase eforturi în sensul clarificării unor probleme mai spinoase de cronologie. Clasarea materialului pe probleme, aşa cum am arătat mai sus, fără a duce la date sau interpretări noi în legătură cu viaţa sau opera Poetului, reuşeşte să creeze imaginea permanenţei prezenţei lui Homer în cultura greacă de la începuturi şi pînă la sfîrşitul ei. Aceasta constituie încă unul din meritele lucrării.

Utilitatea unei asemenea lucrări pentru cercetătorul istoriei literare greceşti nu mai trebuie subliniată. Uimeşte însă faptul că lucrarea, foarte clară şi sistematică pe parcurs, este lipsită de un capitol de concluzii, a cărui necesitate se impune în vederea recompunerii unui tablou de ansamblu. La capătul unei munci anevoioase de alegere, clasare şi sistematizare a unui atît de bogat şi variat material, un capitol de concluzii ar fi însemnat o încununare a cărei lipsă n-o suplineşte rezumatul grecesc şi pe care nu putem decît s-o regretăm.

Elisabeta Poghirc

PETER WALCOT, *Hesiod and the Near East*, University of Wales Press, Cardiff, 1966, XIII + 130 p. + 24 p. index.

Acest volum, care prin problemele expuse de autor depăşeşte enunţul titlului, reprezintă rodul unor studii asidue şi îndelungate asupra multiplelor şi complexelor interferenţe între Orientul Apropiat şi Grecia antică.

Studierea interferenţelor pe plan cultural între diferite regiuni ale lumii este dificilă şi pîndită de primejdia unor concluzii pripite sau de cea a urmăririi unor piste false. Există neîndoielnic, şi puncte sigure de reper. Aşa, de pildă, faimoasa poartă cu lei care străjuieşte pînă astăzi încă incinta cetăţii Micene a fost regăsită în lumea hitiţilor. Cînd însă este vorba despre stabilirea unor corespondenţe pe plan mitologic şi legendar, lucrurile devin cu atît mai complicate, cu cît numărul variantelor este mai mare.

Descifrarea textelor literare aflate pe tăbliţele de lut din marile ,,biblioteci'' ale mileniului al II-lea î.e.n. (îndeosebi Hattuşa şi Ras-Şamra) a contribuit la înviorarea interesului pentru studierea fondului comun al producţiilor literare epice şi lirice din Orientul Apropiat, Egipt şi Grecia. Aşa cum remarcă P. Walcot în *Introducere* (XI), acest val de interes a provocat apariţia unei serii de lucrări cu substrat comparativ, care, în majoritatea lor, se ocupă de poemele hesiodice. Exagerările în direcţii diametral opuse n-au lipsit în controversele ştiinţifice din acest sector de cercetări. La începutul secolului al XX-lea, în domeniul literaturii comparate vechi s-au făcut greşeli datorită tocmai acestor tendinţe extremiste: una, panorientalistă, lămurea constituirea genurilor literare în Grecia şi tematica celor mai vechi cîntece epice numai prin prisma influenţelor orientale (un reprezentant de seamă al acestei direcţii este P. Jensen, autorul unor binecunoscute lucrări despre Ghilgameş, dintre care cităm *Das Gilgamesch Epos in der Weltliteratur* (1906) şi *Gilgamesch Epos, Judaische Nationalsagen, Ilias und Ody-*

see (1929); cealaltă, în dorința de a dovedi absoluta originalitate a literaturii grecești, nega orice influență exterioară[1]. Cartea lui Peter Walcot, profesor de literatură greacă la Universitatea din Cardiff (Wales), este structurată pe capitole: „Theogonia și materialul hitit"; „Theogonia și materialul babilonian"; „Literatura didactică în Grecia și Orientul Apropiat"; „Hesiod și Beoția". Conținutul acestor capitole ne era, în genere, cunoscut, datorită articolelor publicate de autor în diferite reviste de specialitate. P. Walcot revine asupra temelor sale preferate, adîncind tezele anterior expuse și folosind un plus de bibliografie. În acest studiu de sinteză atît de bogat lipsește însă un capitol aparte despre influențele iudaice și feniciene asupra poemelor hesiodice, deși aluzii la aceste influențe sînt presărate în toate capitolele cărții.

Problemele tratate de autor pot fi clasificate în trei mari categorii: certitudinile, unde controversa nu are ce căuta; probleme rezolvate pe bază de confruntare și comparație; ipotezele, uneori parcă mult prea stufoase în raport cu punctul de plecare.

Primul capitol examinează conținutul miturilor hurite și hitite despre lupta pentru succesiunea în cer. Ceea ce aduce nou și valoros acest capitol este explicația găsită de autor pentru a lămuri punctele de contact între aceste mituri și aria greacă. Examinînd scrierile mitografilor posteriori lui Hesiod, despărțiți uneori prin apreciabile distanțe în timp de poetul din Askra, Pherekydes din Syros, Apollodor, Philo din Byblos, Oppian și Nonnos, P. Walcot ajunge la concluzia că textele hurito-hitite au nenumărate contingențe nu numai cu Hesiod, ci și cu acești mitografi care, la rîndul lor, au scris despre nașterea și evoluția lumii zeilor. Demonstrația în acest sens de la p. 20—26 este convingătoare și pledează pentru renunțarea la ideea unei dependențe directe și exclusive a mitografiilor tîrzii de opera lui Hesiod. După părerea autorului, Hesiod este primul tributar al răsunetului avut în lumea greacă de poemul babilonian despre creație, *Enuma-Eliș* (p. 37 și urm.).

În capitolul al II-lea autorul se ocupă îndeosebi de problematica prooimionului din *Theogonia*. Întîlnirea lui Hesiod cu Muzele este interpretată drept o viziune onirică, argumentele ducînd tot spre sursele babiloniene. În articolul său *Die Orientalische Verwandschaft der hesiodischen Proömien* (publicat în *Untersuchungen zur Religionsgeschichte*, Edit. Acad. de Științe din Budapesta, 1966, p. 155—179), profesorul I. Trencsényi-Waldapfel, sprijinindu-se pe o serie de lucrări ale unor înaintași iluștri (U. Wilamowitz, P. Friedlaender, E. Meyer, H. Fraenkel etc.), atrăgea însă atenția și asupra altor modalități prin care poate fi explicată substanța poetică a prooimionului din *Theogonia*. Unii din profeții *Vechiului Testament*, dintre care Amos, de pildă, este un păstor ca și Hesiod, primesc darul inspirației pe aceeași cale ca și aezii; misiunea profeților are un caracter social, fapt care îi apropie și mai mult încă de concepția hesiodică despre rolul poetului în promovarea progresului umanității. Nu este exclus ca și unele scrieri biblice să-și fi tras seva din miturile akkado-babiloniene (vezi Walcot, p. 52); totuși, tipologia comună cu prooimionul *Theogoniei* a secvențelor din *Vechiul Testament*, despre inspirația profetică ne îndeamnă să bănuim că și aceste scrieri au putut juca, la un moment dat, rolul de verigă intermediară.

Din această carte nu putea lipsi interpretarea miturilor Pandorei (cap. III) și a Vîrstelor (cap. IV, p. 85 și urm.). Pandorei îi este închinat întreg capitolul al III-lea al cărții, în care se găsec expuse interesante considerații cu privire la miturile orientale despre creație;

[1] Referitor la această problemă vezi Franz Dornseiff, *Zur Frage: Frühantike und Orient* (1935), în volumul *Antike und alter Orient*, Koehler und Amelang, Leipzig, 1959, p. 96—97.

sinteza prezentată de autor la p. 61 asupra teoriilor despre vasul Pandorei și forma infernului este de asemenea binevenită. Din păcate, demonstrația cu privire la originile străvechi ale mitului în Grecia (miceniană?) este înecată într-o argumentare mult prea variată. Abaterile și revenirile la temă sînt aproape imposibil de urmărit.

De același viciu în expunere suferă, în parte, și apropierile între pasajele didactice din *Munci și zile* și textele similare din Orient, deși, incontestabil, prezentarea critică a materialelor este valoroasă.

Ultimul capitol al cărții este destinat discuției atît de pasionante asupra raporturilor între poezia epică ioniană și cea beoțiană, care-și implîntă rădăcinile în aceeași tradiție orală. După părerea autorului, autonomizarea trăsăturilor distinctive a școlilor de rapsozi nu este mai veche de secolul al IX-lea, dar influențele Orientului Apropiat în fixarea fizionomiei miturilor grecești sînt cu siguranță mult mai vechi (p. 128 și urm.). Drumul urmat spre Grecia prin marea poartă care era Al Mina (veche așezare miceniană pe Orontes, nordul Siriei) se sfîrșea, în mod obișnuit, ca prim popas, în Eubeea. Această străveche așezare din nordul Siriei este considerată de autor drept o verigă de legătură între Asia Anterioară (Mesopotamia inclusiv) și Grecia, alături de care, un rol deosebit de activ l-au jucat și fenicienii (așezarea de la Tell-Sukas, spre sud de Al Mina, dovedește prezența grecilor pe coastele Feniciei încă din secolul al IX-lea).

Poezia hesiodică se cuvine comentată și judecată critic, din punct de vedere al conținutului, numai în lumina fluxului și a schimburilor în domeniul fabulației mitologice care a avut loc între secolele IX–VIII î.e.n., deci în plină epocă arhaică.

Cartea pe care am înfățișat-o, în afară de meritele ipotezelor concepute de autor, pe baza materialelor cercetate, îl are și pe acela de a fi purtătorul de cuvînt al celor mai noi interpretări în materie de vechi texte orientale transmise de tăblițele de lut. Din păcate, spre deosebire de articolele anterioare ale autorului, luminoase și echilibrate, ambiția arătată de fiecare capitol în parte de a „spune tot", de a nu scăpa nici o posibilitate în argumentare, imprimă un ritm greoi lecturii și estompează întrucîtva ideile de bază.

A. Piatkowski

ERICH THUMMER, *Pindaros*, 2. Forschungsbericht, Anzeiger für die Altertumswissenschaft (Innsbruck), XIX. Band, Oktober 1966, 4 Heft, col. 289–322.

În această continuare a cronicii pindarice pe care Thummer a început-o în 1958 se discută lucrările apărute între anii 1959–1966. Deoarece referințele sînt deosebit de numeroase, ne limităm la indicarea celor mai semnificative lucrări care ne permit să distingem atitudinea lui Thummer față de orientările recente în domeniul interpretării pindarice. Vom începe așadar cu rubrica *Gesamtdeutung*, în care am găsit cele mai clare disocieri critice. Astfel, Th. se distanțează destul de mult de B. A. van Groningen, *La composition littéraire archaïque grecque. Procédés et réalisations*, Amsterdam, 1958 (ed. a 2-a 1960). Sînt puse sub semnul întrebării orice tentative de a descrie fluctuațiile sufletești ale poetului în raport cu rezultatele obținute în compoziția poemelor. După Groningen, unitatea compozițională oscilează

între două extreme: unitatea deplină din *O.* XI și tratarea mult mai laxă („Fehlen jeder tieferen Einheit") în *P.* XI și *I.* I. Între aceste două extreme s-ar afla trepte intermediare care ne indică în ce fel poetul participa direct, „durch die wechselnde psychische Aktivität", la dezvoltarea subiectului tratat. Thummer condamnă aceste criterii de analiză, considerînd că este vorba de ipoteze subiective, care nesocotesc funcția poetului liric în epoca lui: „Pindar wollte im allem ein *laudator* sein und muss als solcher gewürdigt werden". Această teză obiectivistă susține că fiecare *epinikion* are la bază un fel de program stabilit de poet în funcție de obiectivele laudelor sale și de punctele sensibile pe care le oferea destinatarul. În privința persoanei destinatarului cunoștințele noastre istorice sînt de obicei prea generale pentru a ne permite să reconstituim diferitele ocazii care au dictat poetului o anumită configurație a elogiilor sale, în cutare sau cutare poem. De aceea trebuie să fim foarte prudenți cu reconstituirea substratului istoric care a determinat diferite aluzii și să restrîngem la minimum raportările sau referirea la evenimente externe sau „sufletești" din biografia poetului. Singurele certitudini despre individualitatea poetică le căpătăm în cazul lui Pindar numai în urma unei analize a *expresiei literare* și a structurilor de conținut care țin de o codificare tematică: „dann sieht man dass alle Themen des Lobliedes (...) dem Lob des Siegers und der ihm nahestehenden Welt (...) zugeordnet sind und dass in dieser Zuordnung die sich in gleichem Masse in allen Epinikien feststellen lässt, die Einheit des pindarischen Epinikion liegt". Referentul austriac anunță apariția unui prim volum dintr-un comentariu pindaric (pe care îl publică la editura Winter din Heidelberg) și care va ține seamă numai de criteriile *analizei interne*.

Tocmai pe linia unei critici severe a informațiilor antice despre substratul istoric și aluziile biografice din poemele lui Pindar se înscrie și studiul lui H. Fraenkel, *Schrullen in den Scholien zu Pindars Nemeen 7 und Olympien 3* (publicat în Hermes 89, 1961, p. 385–397). Cită vreme informațiile scoliaștilor despre anumite relații ale textului cu evenimentele istorice nu sînt coroborate și de alte mărturii, orice comentarii de acest fel pot fi considerate produsele unor asociații fanteziste care s-au perpetuat în majoritatea comentariilor din antichitate și au fost multă vreme luate în serios de cercetători cu înclinații istorice din epoca modernă: Wilamowitz, Méautis și alții. Această orientare este condamnată aproape fără cruțare de Thummer. Un model de exegeză modernă, perfect obiectivă și realistă, este oferit de E. L. Bundy, în *Studia Pindarica*, vol. I: *The Eleventh Olympian Ode*; vol. II: *The First Isthmian Ode*, Berkeley and Los Angeles, 1962. Autorul american merge mai departe pe urmele lui Schadewaldt, reușind să desfacă elementele constitutive care se repetă în diferite secvențe sub forma unor secțiuni și *motive* convenționale, combinate în mod diferit în fiecare poem, după cum se modifică și obiectivul laudelor. Tot în jurul *analizei tematice*, limitată la domeniul *imaginii*, se axează cercetarea lui M. Bernard, *Pindars Denken in Bildern. Vom Wesen der Metapher* (Diss., Tübingen, 1956). I se reproșează totuși acestui cercetător necunoașterea rezultatelor obținute de Bundy și orientarea sa tradiționalistă în privința interpretărilor unor aluzii istorice.

Rubrica consacrată *stilului și cercetărilor de limbă* sau de *poetică* nu ia în considerare decît prea puține contribuții în domeniul analizei metrice. Semnalăm totuși disertația lui S. Lauer: *Zur Wortstellung bei Pindar*, Winterthur, 1959. Mult mai cuprinzătoare este secțiunea care analizează studiile consacrate poemelor — luate fiecare în parte — și numeroaselor fragmente: *Einzelinterpretationen* (col. 307–322). Aici sînt consemnate foarte multe conjecturi și comentarii textuale pe care nu le putem reproduce. Unele se referă la etimo-

logii; discută mai ales nume şi formule simbolice din *Pitice* (astfel, de exemplu, J. H. Quincey, *Etymologica*, în RhM 106, 1963, p. 142—148, care se ocupă chiar de expresia ἔτυμον λόγον din *P*. I 68, raportată la numele 'Αμένας (v. 67) în care se poate regăsi formula ἀεὶ μένειν şi A. Morpurgo Κτίλος, în RCCM, 2 din 1960, p. 30—40. În aceeaşi direcţie semasiologică se orientează studiile lui R.-E. Grimm, *Pindar and the Beast* din Class. Phil. 57 (1962), p. 1—9 şi D. E. Gerber, *Pindar, Pythian II, 56*, care discută expresia τὸ πλουτεῖν δὲ — σὺν τύχᾳ πότμου — σοφίας ἄριστον în TAPhA 91, din 1960).

O pleiadă întreagă de cercetători analizează importantul fragment 169 Snell (Ox. Pap. 2 450; 1). Este vorba de interpretarea celebrei teme Νόμος ὁ πάντων βασιλεύς. Se înregistrează divergenţe considerabile între M. Treu, M. Ostwald, W. Theiller şi M. Gigante (cf. referinţele precise în col. 321). În ultimă instanţă referentul tinde să adopte interpretarea lui Ostwald şi Theiller, potrivit căreia „legea supremă care împărăţeşte deasupra tuturor'' este un fel de discernămînt universal comun oamenilor şi zeilor, realizînd un fel de mediaţie între forţa înnăscută (atributul nemuritorilor) şi unele virtuţi accesibile muritorilor.

Ultima coloană conţine numeroase referinţe grupate tematic, cu titlurile unor lucrări pe care Thummer încă nu le-a putut conspecta în perioada de redactare a cronicii. Se cuvine semnalată o bibliografie italiană pentru anii 1958—1964, publicată de Paola Bernardini în revista Quaderni Urbinati di Cultura Classica din 1966, p. 136—190.

M. Nasta

KURT VON FRITZ, *Die griechische Geschichtsschreibung. Bd. I: Von den Anfängen bis Thukydides*. Text: 824 p. + Anmerkungen: 421 p. in 16°. Berlin, Walter De Gruyter, 1967.

Istoriografia greacă e un domeniu în care s-a scris atît de mult încît o încercare de a-i reconstitui evoluţia trebuie să se deosebească în mod necesar de cele precedente fie prin originalitate, fie prin amploare (altfel spus: prin tendinţa de a da seamă amănunţit de mulţimea problemelor pe care le ridică şi, totodată, de varietatea soluţiilor sau numai a încercărilor de a le găsi dezlegare). Acum, originalitatea nefiind la îndemîna oricui şi nici posibilă pe întregul cîmp al unui subiect atît de vast, cercetătorilor noi le rămîne mai ales alternativa întinderii. Se explică astfel lesne numărul de-a dreptul uriaş de pagini folosite de Von Fritz pentru o expunere care, în timp, nu trece de Thucydide, şi nu-i greu de închipuit nici numărul suplimentar de tomuri necesare pentru a urmări evoluţia istoriografiei greceşti pînă la Poseidonios, aşa cum e în intenţia autorului.

Cum se vede limpede din indicaţiile oferite înainte, din punct de vedere redacţional şi tipografic lucrarea concepută pe două registre, în sensul că expunerea lipsită de aparat care ocupă paginile 1—824 e completată printr-un volum special de note, excursuri şi indici, care nu numără nici el mai puţin de 421 de pagini. Inconvenientul acestei despărţiri a textului de desluşiri abia dacă mai trebuie amintit, dar în acelaşi timp se cuvine spus că — faţă de lungimea notelor, dintre care unele se întind pe mai multe pagini — orice

altă procedare ar fi fost cu neputință. Bună parte din valoarea lucrării stă de altfel în aceste trimiteri abundente și reflecții marginale, în care — într-o exprimare mai concisă decît a textului, deseori prolix — se dau lămuriri suplimentare sau se formulează ipoteze sugestive, îmbogățind expunerea propriu-zisă și prelungindu-i întrucîtva eficacitatea.

Alături de note și de indicii bogați și feluriți („Stellenregister", nume antice, nume moderne, „fapte și concepte"), volumul complementar cuprinde două excursuri închinate, unul, deosebirii dintre λογογράφοι, λογοποιοί și λόγιοι, altul lui Xanthos și scrierii sale Λυδιακά. Primul precizează accepția termenilor citați, polemizînd cu Lionel Pearson, după care prin λογογράφοι se cuvin înțeleși, în primul rînd, „Ionian chroniclers and story-tellers of the fifth Century B.C.", iar într-o accepție mai largă tot felul de autori comparați de contemporani cu poeții (*Early Ionian Historians*, Oxford, 1939, p. 6, 8). Împotriva acestui mod de a vedea, vizibil depărtat de modul curent de a înțelege noțiunea (și care începe, cum se știe, în prima jumătate a secolului trecut, cu cartea deschizătoare de drum a lui Creuzer), Von Fritz arată, întemeiat pe analiza textelor, că λογογράφος n-a avut nicicînd înțelesul prea restrîns sau prea vag pe care i-l atribuie învățatul englez și că, în realitate, a însemnat fie *prozator*, în opoziție cu ποιητής sau ἀοιδός), fie o anumită categorie de vechi prozatori, culegători de tradiții, autori de cronici locale și chiar istorici de un rang mai modest. În această din urmă accepție termenul e folosit de întreaga literatură filologică, de la Curtius pînă la Bux, și nu se vede utilitatea de a-i atribui o semnificație diferită, chiar dacă, așa cum autorul nostru se grăbește să recunoască, „es kann... nicht der geringste Zweifel daran bestehen, dass der moderne Gebrauch der Termini Logographie und Logographen dem antiken Sprachgebrauch in keiner Weise entspricht" (II 341). În aceeași ordine de idei, Von Fritz citează cu dreptate exemplul termenului *Hellenismus*, folosit pentru întîia oară de Droysen într-o accepție care, chiar dacă nu se potrivește cu ceea ce înțelegeau grecii prin acest cuvînt, a adus și aduce istoriografiei moderne despre antichitate servicii însemnate. (Aceleași pagini aduc precizii utile în legătură cu înțelesul în texte al termenilor λογοποιός și λόγιος, — primul folosit adesea în accepția de „scornitor de povești" și, cu acest titlu, apropiat de „poet", al doilea păstrînd în aproape toate cazurile valoarea de „știutor", „înțelept", „om în stare să prevadă și să vestească viitorul").

Despre *Istoria Lydiei* și autorul ei Xanthos, de a cărui istoricitate n-avem dreptul să ne îndoim, cîtă vreme e citat și discutat de autori bine informați ca Ephoros și Eratosthene, Von Fritz nu se ocupă în toate amănuntele. În lungul excurs pe care i-l închină (II, p. 348—377) atenția lui se îndreaptă exclusiv asupra autenticității anumitor fragmente transmise sub numele acestui oriental elenizat sau numai atribuite lui de critica modernă, cum ar fi datele privitoare la Lydia din *Istoria universală* a lui Nicolae din Damasc. Prea stufoasă pentru a fi aci redată, discuția duce la concluzia că, încă din zilele lui Aristotel, circulau în lumea greacă versiuni felurite despre anume evenimente din istoria dinastică a lydienilor (lungă analiză a tradițiilor despre Kadys și Damonno: FGrH 90 F 44), fără ca de fiecare dată izvorul lor să fie Xanthos, ceea ce nu înseamnă totuși că anumite anecdote dezvoltate și înfrumusețate în perioada elenistică n-ar putea proveni în ultimă instanță de la el. Cum e ușor de văzut, și aci, ca în excursul precedent, e evident că lucrurile puteau fi spuse mai pe scurt și că un efort de conciziune din partea autorului ar fi folosit clarității tratării.

Această reflecție e și mai îndreptățită cînd e vorba de expunerea propriu-zisă, despre care am apucat să arăt că ocupă toată prima parte a volumului I și numără nu mai puțin de 824 de pagini. Din acestea, 22 tratează despre „temeiurile generale" ale lucrării, 25 des-

pre ceea ce Von Fritz numeşte „premisele istorice şi începuturile istoriografiei greceşti", 30 despre Hecataios, alte 27 despre perioada dintre Hecataios şi Herodot. Cu capitolul V începe examenul personalităţii şi activităţii lui Herodot (p. 104—522), în sfîrşit, ultimele 300 de pagini sînt închinate lui Thucydide. Aceste indicaţii erau necesare pentru a da o idee nu numai de vastitatea lucrării, dar şi de importanţa relativă atribuită de autor problemelor tratate. Din numărul acestora, nu-i de mirare că Herodot îi solicită atenţia în cea mai mare măsură. În comparaţie cu voluminoasa monografie pe care o alcătuiesc subdiviziunile capitolului V, consideraţiile închinate lui Hecataios şi continuatorilor lui apar sărace, măcar că se întind, aşa cum s-a arătat, pe mai multe zeci de pagini. Cuprinsul acestor capitole iniţiale nu mi se pare de altfel cîtuşi de puţin nou, iar zăbava excesivă asupra unor aspecte de interes secundar compensează anevoie graba cu care se trece peste problema cu adevărat importantă pe care o pune personalitatea lui Hecataios şi contribuţia lui la formarea istoriografiei : critica mitului în Γενεαλογίαι şi ceea ce se numeşte curent „raţionalismul" logografului milesian. În această ordine de preocupări, Von Fritz, care se referă în repetate rînduri la contribuţiile recente ale lui Nenci şi Fertonari, nu pomeneşte decît în treacăt studiul mai vechi al lui Arnaldo Momigliano, *Il razionalismo di Ecateo di Mileto* (Atene e Roma, XII, 1931, p. 133 urm.) şi nu foloseşte de loc pe al lui Gaetano De Sanctis, *Intorno al razionalismo di Ecateo di Mileto*, RFIC, LXI, 1933, p. 1—15. (În legătură cu personalitatea lui Hecataios şi cu atitudinea lui faţă de răscoala ioniană era de văzut şi un alt studiu tot atît de important al lui De Sanctis : *Aristagora di Mileto*, în *Problemi di storia antica*, Bari, 1932, p. 63—91).

Evident, asemenea scăpări sau lăsări la o parte intenţionate de literatură mai veche se pot întîmpla oricui şi se pot întîlni pînă şi în lucrările cele mai conştiincioase. În cazul pe care-l examinăm ele sînt însă mai puţin scuzabile, în primul rînd pentru că într-o lucrare de asemenea proporţii te aştepţi să găseşti *toată* bibliografia materiei tratate, apoi pentru că, fără îndoială, contribuţiile menţionate sînt dintre acelea care au pus în lumină datele problemei, deschizînd calea intervenţiilor mai noi.

N-am de gînd, fireşte, să încerc a supune unui examen amănunţit analizele autorului din amplele capitole V şi VII, consacrate — respectiv — lui Herodot şi Thucydide. Primul începe cu consideraţii asupra alcătuirii operei şi continuă cu biografia istoricului, în măsura în care poate fi reconstituită, cu împrejurările călătoriilor în Egipt şi Marea Neagră, apoi, de-a lungul a patru lungi paragrafe, cu ceea ce Von Fritz numeşte „istorioare şi istorie" în feluritele secţiuni ale celor nouă cărţi. Ultimele diviziuni ale capitolului se ocupă de unele probleme de cronologie pe care le pune opera lui Herodot, de problema izvoarelor şi a prelucrării de istoric a ştirilor acumulate (critică şi „construcţie istorică" în *Istorii*), în sfîrşit, de elaborarea operei lui Herodot şi de ridicarea acestuia la condiţia de istoric.

E uşor de văzut că în cel puţin două din împărţirile menţionate se întîlnesc preocupări comune, în sensul că — începută în primul — discuţia privitoare la condiţiile elaborării *Istoriilor* continuă în ultimul, fără ca — pînă la urmă — concluzia să depăşească mai vechea ipoteză a lui Jacoby, după care Herodot ar fi început să scrie ca *geograf*, pentru a combate sistemul geografic al lui Hecataios. Întemeiată — ni se spune — pe consideraţii generale şi, oarecum, apriorice, această preocupare l-a împins mai tîrziu la călătoriile cunoscute, întreprinse pentru a culege material în serviciul aceleiaşi polemici. Pînă la urmă, masa şi varietatea observaţiilor adunate în asemenea împrejurări l-au adus să-şi lărgească preocupările şi, în loc de geografie, să scrie istorie, fără ca aceasta să ne dea dreptul de a vorbi cîtuşi de puţin de un plan de ansamblu sau măcar de o intenţie clară despre ceea ce-şi propunea să facă.

„Dass Herodot dann dieses Material in grossem Umfang seinem Werk, das zu einem Geschichtswerk geworden war, einverleibt und, so gut es gehen wollte, an mehr oder minder passenden Stellen eingefügt hat, wobei ursprünglich Zusammengehöriges vielfach getrennt und zerschnitten werden musste, ist von fundamentaler Bedeutung für Charakter und Enstehung des Werkes" (p. 443).

Sau eu nu înţeleg bine, sau aceste vederi se depărtează întrucîtva de ceea ce citim în primul paragraf, la paginile 112—113, unde, după ce se arată că *Istoriile* înfăţişează, incontestabil, un plan de ansamblu, ni se dau precizii despre liniile mari ale acestuia, făcîndu-se observaţia că lucrarea comportă două cadre oarecum concentrice: unul exterior („die Darstellung des Konfliktes zwischen Orient und Okzident in chronologischer Reihenfolge"), altul interior: „die Geschichte des Perserreiches ebenfalls in chronologischen Entwicklung". Dacă lucrurile stau aşa, ce trebuie să credem pînă la urmă despre intenţiile reale sau presupuse ale istoricului? Doar nimeni nu va admite că — la fel cu poemele homerice, în concepţia lui Wolf şi a wolfianilor — *Istoriile* s-ar fi alcătuit pe neprevăzute din λόγοι juxtapuşi nu se ştie bine în ce împrejurări. În ce mă priveşte, între acest mod de a vedea lucrurile şi ipoteza după care Herodot ar fi început să lucreze la o istorie a Regatului persan (Περσικά), modificîndu-şi intenţia iniţială abia după ce o oarecare reflecţie asupra războaielor persane îl făcuse să vadă în ele un simplu episod al unui conflict secular între Răsărit şi Apus, nu stau la îndoială. Şi mă mir numai că, menţionînd această ipoteză cu oarecare insistenţă la p. 114, autorul nu găseşte cu cale să arate că a fost formulată şi apărată pentru întîia oară de acelaşi Gaetano de Sanctis ale cărui studii despre Thucydide le foloseşte întîmplător în capitolul VII, dar ale cărui contribuţii la istoria istoriografiei greceşti — întotdeauna pătrunzătoare şi întotdeauna sugestive — nu pare a le cunoaşte decît în mică măsură (culegerea postumă, îngrijită de Arnaldo Momigliano şi tipărită la Firenze în 1951, nu-i citată sub această formă niciodată în cursul lucrării).

Despre paginile închinate lui Thucydide (echivalentul unei monografii de proporţii serioase) nu pot spune, fireşte, decît puţine cuvinte, precizînd că şi în acest caz tratarea porneşte de la biografia istoricului şi de la unele „premise istorice" ale *Istoriei războiului peloponesiac,* înainte de a zăbovi, pe rînd, asupra încercării lui Thucydide de a reconstitui trecutul depărtat (Ἀρχαιολογία), asupra capitolelor metodologice (I 20—22), apoi — în două lungi paragrafe — asupra războiului archidamic şi a evenimentelor posterioare păcii lui Nicias. Un ultim subcapitol analizează „maniera de lucru" a lui Thucydide şi ceea ce Von Fritz numeşte „realismul" acestuia. Nu-i greu de văzut că şi în această parte a lucrării efortul autorului poartă cu precădere asupra prezentării textului şi numai în al doilea rînd asupra judecării şi explicării lui. Semnificativ, din acest punct de vedere, e faptul că despre un aspect esenţial al creaţiei lui Thucydide — năzuinţa spre universal — se vorbeşte mai ales în capitolul I al volumului, intitulat „Allgemeine Grundlagen", în care, căutînd să afle pînă la ce punct se poate spune despre istoriografia grecilor că reprezintă o realizare nouă în istoria spiritului uman, Von Fritz relevă printre trăsăturile-i distinctive atitudinea critică faţă de tradiţie ori de document şi — cel puţin la reprezentanţii ei cei mai înzestraţi — aspiraţia spre o semnificaţie generală a concluziilor, — ceea ce am numit înainte „năzuinţa spre universal".

În această ordine de idei, învăţatul autor se referă, cum era firesc, la Aristotel, încercînd, în lumina consideraţiilor filozofului din faimosul capitol IX al *Poeticii,* să lămurească în ce măsură istoria era pentru greci o ştiinţă „nomografică" sau „idiografică". La prima ve-

dere, răspunsul e ușor : pentru cei mai mulți eleni istoria era, fără îndoială, „ce a făcut sau pătimit Alcibiade” (ca să folosesc cuvintele Stagiritului) și tocmai pe această constatare se întemeia judecata acestuia după care poezia ar fi „mai filozofică” decît istoria. Von Fritz, e adevărat, nu uită să amintească — e doar un cunoscător eminent al lui Polybiu ! — că, după feciorul lui Lycortas, istoria pragmatică era în stare să desprindă din examenul trecutului o ordine de succesiune a formelor de guvernămînt, într-o țară dată, care nu cunoaște abateri și, deci, poate fi asimilată cu o *lege*. De altă parte, nu putea uita nici faptul că, în ochii lui Thucydide, prețul operei proprii stătea nu atît în relatarea cu exactitate a trecutului mai apropiat sau mai depărtat cît în posibilitatea oferită spiritelor pătrunzătoare de a întrezări — cu ajutorul trecutului — viitorul.

Toate acestea sînt adevărate, dar în continuarea considerațiilor sale autorul uită să releve, pe de o parte, împrejurarea că înlănțuirea ineluctabilă a formelor constituționale, descoperită de Polybiu, era expresia unei concepții *ciclice* despre mersul istoriei (cu totul opusă vederilor noastre în materie), pe de alta, ciudățenia judecății lui Aristotel despre istoriografie, cîtă vreme opera lui Thucydide nu-i era desigur necunoscută, nici năzuința spre etern-valabil care-și face loc în această neîntrecută frescă a vicisitudinilor Greciei în timpul războiului peloponesiac.

Încercînd o explicație a acestei situații, într-un articol publicat acum douăzeci de ani în *Mélanges Marouzeau*, atrăgeam atenția asupra faptului îndeobște nerelevat (și pe care nici Von Fritz nu-l menționează) că, de istorie, Aristotel nu se ocupă numai în *Poetică*, ci și în *Retorică*, și că opinia profesată în acest din urmă tratat despre existența, așa-zicînd, a două nivele de creație istorică — unul orientat spre imediat și concret, altul spre general și, deci, spre viitor — deschide posibilitatea de a interpreta tăcerea filozofului cu privire la Thucydide nu ca pe o desconsiderare inexplicabilă a unei realizări cu adevărat excepționale, ci ca pe o probabilă a ei rînduire într-o categorie diferită a creațiilor minții, ca document al unei științe căreia cei vechi îi spuneau „politică” și din care noi am creat sociologia.

Evident, explicația poate fi bună sau rea (de curînd, Raymond Weil i-a făcut cinstea unui examen amănunțit în teza-i intitulată *Aristote et l'histoire*), dar nu de valoarea ei e vorba astăzi, ci de faptul că — vorbind de concepția despre istorie a Stagiritului — n-avem dreptul să trecem sub tăcere judecățile emise în această ordine de idei în *Retorică*. Tocmai pe asemenea texte și-ar fi putut întemeia autorul nostru propriul mod de a înțelege problema atunci cînd, vorbind de locul universalului în scrisul istoric, își formulează concluziile precum urmează : „Insofern κατὰ τὸ ἀνθρώπινον, wie Thukydides sagt, unter ähnlichen Umständen ähnliche Motive wirksam werden, enthält das Auftreten dieser Gesetze ein Element des καθόλου. Aber insofern ihre Wirksamkeit von den mannigfachen Charakteren, auf die sie wirken, und nicht zuletzt von dem Grad ihrer Einsicht abhängig ist, verbindet sich damit immer zugleich ein Element des nie ganz wiederholbaren καθ'ἕκαστον (I, p. 17).

În ansamblu, lucrarea dă deci mai mult decît făgăduiește, în sensul că pe lîngă tratarea amplă a subiectului propriu-zis, găsim în ea destule motive de reflecție prilejuite de probleme numai lăturalnic înrudite cu istoriografia. Modul de întocmire a cărții, de altă parte, cu expunerea separată de notele atît de numeroase și atît de lungi încît nu știi dacă trebuie să le citești una cîte una, sau la rînd, ca pe o a doua expunere fără legătură cu prima — nu contribuie de bună seamă la ușurarea cititorului. Dar mai poate fi vorba de așa ceva, într-o

carte care numără de pe acum mai bine de o mie de pagini și care, pînă la urmă, va mai cere alte două sau trei mii? La urma urmei, ceea ce importă e ca osteneala să nu fie zadarnică, și, din acest punct de vedere, toată lumea poate fi liniștită.

D. M. Pippidi

IMRE TOTH, *Das Parallelenproblem im Corpus Aristotelicum*, Springer-Verlag, Berlin — Heidelberg — New York, 1967, p. 249—422.

Lucrarea prof. Toth, de la Universitatea din București, a apărut ca nr. 4/5 ale volumului 3 al cunoscutei ,,Archive for History of Exact Sciences'', editată de C. Truesdell (Univ. din Baltimore) și prezentată într-un scurt rezumat în engleză de J. E. Hofmann.

Rîndurile de mai jos nu au în vedere latura matematică a lucrării, care nu intră în competența noastră, ci implicațiile de limbă și cultură grecească.

Trebuie să menționăm de la început că, dacă printre filologii clasici bunii cunoscători de matematică sînt de multă vreme o raritate (cazul regretatului prof. Frenkian, căruia îi este dedicată lucrarea, a fost la noi unic), chiar printre cei care se ocupă de istoria matematicii antice există tot mai puține persoane care pot să abordeze un text matematic grec în original, majoritatea mulțumindu-se cu studierea traducerilor moderne. Aceasta ni se pare a fi una din cauzele principale pentru care studiul acestor probleme face tot mai puține progrese, căci numai reflectarea îndelungată asupra originalului poate să ducă într-adevăr la descoperirea de sensuri noi. Cum problemele de matematică greacă constituie o parte organică a filozofiei grecești, matematicianul trebuie în acest caz să fie în egală măsură un filolog și un filozof.

Aceasta este tocmai ceea ce caracterizează lucrarea prof. Toth. De la bun început pentru cunoscătorul de limbă greacă este evident că autorul nu numai că este capabil să consulte textele în original, dar este pînă într-atît familiarizat cu aceste texte, încît sesizează interpretări greșite sau superficiale ale altor cercetători și desprinde sensuri noi, neobservate în cercetările anterioare, deduse atît din interpretarea strict lingvistică a textului, cît și din plasarea lui în contextul mai larg al ideilor științifice și filozofice ale epocii studiate.

Ceea ce își propune autorul este de fapt o operație în primul rînd filologică ca metodă: reconstituirea în ansamblu a unei teorii fragmentar atestate în Aristotel, în citate scurte și uneori aparent nesemnificative sau chiar absurde dacă sînt judecate numai în cadrul textului în care apar. Grație unei excelente cunoașteri nu numai a istoriei matematicii antice, dar și a filozofiei grecești și a acestei culturi în sensul mai larg, autorul reușește să reconstituie întreaga dispută teoretică a epocii în problemele discutate, să urmărească controversele, neînțelegerile sau demonstrațiile false, și prin aceasta reușește să plaseze în ansamblul plauzibil reconstruit fragmentele disparate de la care pornește.

Grăitor pentru buna metodă a autorului ni se pare faptul că el nu se mulțumește să consulte numai textele pur matematice ale lui Aristotel, de exemplu, ci și texte în care ne-am aștepta cel mai puțin să găsim asemenea lucruri, cum ar fi *Magna moralia* sau *Ethica ad Eudemum* (p. 340—349). Cercetarea atentă a textului original îl face pe autor, spre exemplu,

să constate că în fragmentele cercetate verbul γράφειν nu are semnificaţia curentă, ci, aşa cum dovedesc alte cîteva texte matematice, pe aceea de „a demonstra". Argumentele autorului (p. 257—259) ni se par indiscutabil juste.

Din punctul nostru de vedere, meritul de bază al lucrării ni se pare însă faptul de a încadra teoriile matematice în ansamblul gîndirii filozofice a lui Aristotel, fără care ele ar rămîne adesea neînţelese sau numai parţial înţelese. Evident ni se pare acest lucru în cazul stabilirii relaţiei dintre teoria libertăţii etice specifice naturii umane şi teoriile matematice ale posibilităţii formulării unor teoreme contrarii, principial la fel de justificate, dar din care raţiunea umană (νοῦς-ul aristotelic) reţine ca valabilă în ansamblul de demonstraţii dat una singură (p. 357—362). Sub acest raport, teza autorului asupra existenţei unei idei non-euclidiene (în sensul geometriei absolute a lui Bolyai) în lucrările lui Aristotel ni se pare nu numai convingător demonstrată prin argumente numeroase şi pline de pondere, ci chiar necesară, dat fiind caracterul logic al formulării problemelor la Aristotel, caracter din care ca o primă consecinţă rezultă necesitatea formulării teoretice a tuturor posibilităţilor, înaintea examinării lor critice.

Ca filologi nu putem să nu remarcăm limba germană nu numai corectă, dar chiar elegantă a lucrării. Acribia filologică ne face însă să remarcăm şi unele greşeli de accente şi spirite sau confuzii de litere în scrierea cuvintelor greceşti (p. 254, 258, 262 etc.), explicabile prin faptul că autorul nu a putut supraveghea îndeaproape imprimarea cărţii şi, de altfel, uşor de corectat de cititor.

Calităţile menţionate mai sus ne dau dreptul să afirmăm, credem, că avem de-a face cu o contribuţie importantă nu numai la istoria matematicii în sine, ci şi a filologiei clasice în general. Lucrarea va intra desigur în bibliografia de bază a problemei, fapt garantat şi de apariţia ei într-o publicaţie străină de mare prestigiu ca „Archive for History of Exact Sciences".

C. Poghirc

G. M. SIFAKIS, *Studies in the History of the Hellenistic Drama*. University of London, The Athlone Press, 1967, XV 200 p. in 16°.

E o părere admisă încă de cei mai mulţi, aceea că după sfîrşitul secolului al IV-lea evoluţia teatrului grec poate fi socotită încheiată. În realitate, informaţii pe fiece zi mai numeroase, în primul rînd arheologice şi epigrafice, au venit să facă dovada că, dacă tragedia ca gen literar nu pare să se mai fi schimbat după Aristotel (autorul *Poeticii* subliniază el însuşi această împrejurare atunci cînd arată că, „după ce drama tragică şi-a găsit natura adevărată, a încetat să se mai transforme"), teatrul ca atare (în dublul înţeles de spectacol scenic, şi de local afectat spectacolelor) cunoaşte tocmai în perioada elenistică inovaţii însemnate: introducerea scenei înalte, rolul nou al corului, dezvoltarea a ceea ce astăzi numim „scenografie", varietăţi noi de muzică dramatică. Fără a mai vorbi de răspîndirea gustului pentru spectacolele scenice în cele mai depărtate colţuri ale lumii greceşti şi de inevitabilele prefaceri rezultînd din adaptarea repertoriului clasic la nevoile spirituale ale unui public nou.

Din variatele probleme puse de dezvoltarea teatrului în epoca elenistică, lucrarea lui Sifakis (un elev al lui T. B. L. Webster şi, ca atare, pregătit să studieze istoria dramei şi altfel decît în textele literare) îşi propune să trateze numai două: organizarea şi desfăşurarea spectacolelor dramatice la Delfi şi la Delos într-o perioadă care în linii mari coincide cu ultimele trei veacuri înainte de era noastră. Alegerea (şi limitarea în acest fel) a subiectului se explică nu numai prin evoluţia oarecum paralelă a celor două mari sanctuare în vremea avută în vedere, ci mai ales prin natura documentelor care într-un caz şi în celălalt ne stau la dispoziţie. Pe temeiul inscripţiilor, în primul rînd, dar şi cu ajutorul numeroaselor vestigii arheologice aflate în cele două centre de căpetenie ale cultului apolinic, autorul caută să stabilească în ce împrejurări şi cu ce frecvenţă aveau loc în fiecare din ele spectacole dramatice, care erau piesele jucate, de cine şi în ce condiţii? Lucrarea e astfel împărţită în două părţi distincte, organizate în funcţie de materialul documentar disponibil, şi comportă — pe lîngă tratarea propriu-zisă, bibliografie şi indici — doi apendici în care se discută adîncit probleme de care se va vorbi mai departe.

În prima jumătate a lucrării, care se ocupă de Delos, Sifakis strînge laolaltă mărturiile arheologice şi epigrafice despre existenţa în insulă a unui cult al lui Dionysos încă din epoca arhaică. Cîtă vreme Delos şi-a păstrat independenţa (314—166 î.e.n.), sărbătoarea anuală a zeului, celebrată în luna Galaxion, comporta, pe lîngă procesiunea care însoţea icoana falică menţionată în texte ca ἄγαλμα, fără altă specificare, două zile de concursuri dramatice şi muzicale. În prima zi, coruri de tineri executau ditirambi compuşi de poeţi ale căror nume s-au pierdut, cu excepţia unuia singur, Herakon, participant la întrecerea din 236 î.e.n. În ziua a doua urmau concursurile de comedie şi de tragedie, în această ordine şi cu participarea a cel puţin două echipe de concurenţi în fiecare caz. Dar Dionysiile nu erau singurele sărbători cînd se organizau la Delos spectacole de teatru. Asemenea manifestări sînt pomenite şi în legătură cu festivităţile instituite de delieni după întemeierea aşa-numitei *Ligi a insularilor* (κοινὸν τῶν νησιοτῶν), în cinstea lui Antigonos şi a fiului său Demetrios, mai tîrziu şi în cinstea lui Ptolemaios. În toate aceste împrejurări, un element important al solemnităţilor erau reprezentaţiile de dramă şi de comedie, a căror amintire ne-a fost păstrată de inscripţii, dar şi întreceri muzicale şi poetice de cele mai felurite tipuri, la care participau artişti veniţi din toate colţurile lumii greceşti.

Dacă titlurile pieselor tragice şi comice jucate în condiţiile arătate s-au pierdut fără excepţie, ni s-au păstrat, în schimb, numele mai multor autori, într-un gen sau altul, pomeniţi uneori numai cu etnicul care ne dezvăluie obîrşia, alteori cu etnicul şi cu specialitatea respectivă. Ameinias, Diodoros, Aristides, Nicomachos, Nicostratos, Poseidippos, Posis, Philemon, Chrysippos sînt autori de comedii amintiţi în aceste condiţii; li se adaugă Asclepiades, Dionysios, Phanostratos, Philteas, poeţi tragici. Ca loc de provenienţă a concurenţilor se indică de cele mai multe ori Atena; un caz interesant e acel al comicului Diodoros, originar din Sinope, ca şi fratele său Diphilos, celebru printre reprezentanţii Comediei noi, alături de Philemon şi Menandru.

Trec asupra informaţiilor mult prea tehnice spicuite în inscripţiile epocii în legătură cu subvenţionarea spectacolelor de choregi particulari sau de administraţia sanctuarului, şi relev interesul paginilor consacrate clădirii teatrului, în care folosind rezultatele săpăturilor întreprinse de Şcoala Franceză din Atena, şi în special volumul despre *Arhitectura elenică şi elenistică la Delos* al lui René Vallois, autorul ne oferă date de cel mai înalt interes pentru istoria teatrului elenistic îndeobşte. Clădirea de tip tradiţional se îmbogăţeşte cu elemente necunoscute înainte, sau cunoscute într-o formă diferită. În locul unei *skene* de scînduri, existentă din secolul al IV-lea, se clădeşte în prima jumătate a secolului al III-lea una de piatră şi un *proskenion* împodobit cu 14 semi-coloane de stil doric. Mai puţin convingătoare mi se pare încercarea de a lămuri

înțelesul termenului tehnic *paraskenia* folosit în inscripții fără alte precizări și în care s-a văzut, uneori, un simplu portal (Frickenhaus), alteori, o parte din *scenae frons*, în timp ce pentru autorul nostru cuvîntul ar indica părțile laterale ale colonadei de plan pătrat a cărei latură dinspre public poartă numele de *proskenion*.

Capitolul despre Delfi al lucrării e alcătuit după același plan. Începe cu examenul celor mai vechi mărturii despre existența unui teatru și, deci, a unor spectacole dramatice în preajma sanctuarului oracular, dar ajunge repede la concluzia că nu se pot invoca dovezi certe dintr-o perioadă anterioară secolului al III-lea, cînd, după înfrîngerea celților (279/8 î.e.n.) și din inițiativa etolienilor, se instituie sărbătoarea anuală *Soteria*, în cadrul căreia se desfășurau întreceri dramatice și muzicale. Reorganizată ceva mai tîrziu în cursul aceluiași secol (data pare să fie 246, dar e aprig discutată), festivitatea devine quadrienală, dar programul anterior nu pare să fi suferit schimbări. În continuare se analizează, pe baza documentelor epigrafice, desfășurarea concursurilor poetice și muzicale între 262 și 252 î.e.n., încercîndu-se o statistică a concurenților pe specialități și locuri de proveniență. Cîteva inducții întemeiate pe aceste tablouri interesează structura spectacolelor și, deci, istoria literară : în primul rînd, nu par să se fi reprezentat piese cu mai mult de trei actori ; mai departe, alături de interpreți, documentele pomenesc regulat acompaniatori muzicali ai fiecărei echipe dramatice (flautiști), ceea ce lasă să se înțeleagă o mai mică participare a actorilor la interludiile muzicale dintre episoade, introduse pentru întiia oară de Agathon. În sfîrșit, prețioase sînt și informațiile privind rolul în pregătirea spectacolelor a unor specialiști ca „directorul de scenă” (διδάσκαλος) și „costumierul” (ἱματιομίσθης).

Cum am semnalat înainte, lucrarea comportă două lungi note adiționale intitulate: *Scena înaltă și corul în teatrul elenistic* (p. 113—135) și *Contribuția asociațiilor dionysiace la desfășurarea reprezentațiilor dramatice* (p. 136—146). În prima, pornind de la indicațiile lui Aristotel, care susține că în primii ani ai secolului al IV-lea Aristofan și Agathon au renunțat să mai scrie cînturi corale pentru fiecare piesă, înlocuindu-le cu interludiile de care a mai fost vorba și cărora filozoful le spune ἐμβόλιμα, Sifakis își pune întrebarea dacă, în aceste condiții, corul mai era sau nu de față în timpul desfășurării episoadelor și dacă între el și actori se mai lega sau nu un dialog? În lipsă de mărturii clare și precise, se poate numai presupune că, în timp ce în comedii rolul corului încetează din zilele lui Menandru, în tragedii se menține fie și într-o formă redusă. Există, oricum, indicii că reprezentarea dramelor clasice avea loc pînă-n pragul epocii romane cu participarea normală a corului, ca în secolul al V-lea. Așa stînd lucrurile, se ivește dificultatea de a înțelege care era locul coreuților și cîte posibilitățile lor de mișcare într-un teatru înzestrat cu *proskenion*, cum erau îndeobște teatrele grecești, începînd din prima jumătate a secolului al III-lea. E adevărat că n-au lipsit specialiștii gata să declare că un *proskenion* n-a fost niciodată mai mult decît un fundal ; dar încă de la sfîrșitul veacului trecut s-au găsit alții care să susțină că, în realitate, avea o dublă funcție și că, dacă la reprezentarea dramelor clasice servea numai ca fundal (actorii evoluînd în orchestră), cînd se jucau piese noi rolul lui era acel al oricărei scene moderne. Pentru a risipi nedumeririle, Sifakis pornește metodic de la relevarea textelor unde *proskenion* are neîndoios înțelesul de *scenă* ; relevă de asemeni particularități de construcție ale anumitor teatre elenistice care sugeră aceeași interpretare, dar lasă să se înțeleagă că între scena înaltă și orchestră legătura nu era tăiată și că de la una la alta se putea trece cu ajutorul unor scări sau planuri înclinate. În teatrele astfel remodelate, ni se spune, locul actorilor ar fi fost pe scenă, dar coreuții continuau să evolueze în orchestră, parcă pentru a sublinia mai bine deosebirea dintre ei, simpli muritori, și personajele dramei — de fiecare dată eroi sau divinități. În sprijinul acestei interpretări autorul

citează un pasaj semnificativ din *Problemele* pseudo-aristotelice (XIX 48), dar argumentul mi se pare departe de a fi concludent și soluția rămîne să mai fie dezbătută.

Mai multe tabele amănunțite, în care se extrag din documentele epigrafice informații privitoare la poeții participanți la întrecerile delice, la sumele cheltuite cu titlu de *choregikon*, la artiștii prezenți la *Soteriile* din Delfi, la locurile de proveniență a participanților la *Soterii* și la artiștii dramatici pomeniți printre componenții *Pythaidelor* ateniene, — pe lîngă o bibliografie bogată a problemelor tratate, — completează fericit această conștiincioasă monografie, destinată să devină pentru specialiștii teatrului antic un indispensabil instrument de lucru.

D. M. Pippidi

PIERRE GRIMAL, *Essai sur l'art poétique d'Horace*, Paris, Société d'Edition d'Enseignement Supérieur, 1968, 241 p.

Profesorul Pierre Grimal ne oferă o nouă mărturie de prodigioasă activitate, realizată într-un ritm uluitor, atît în domeniul cercetării științifice minuțioase, cît și în cel al popularizării culturii și civilizației latine. Cartea de față are următorul sumar : *Introduction* ; *chapitre I* : *Les données biographiques* ; *chapitre II* : *Postulats aristotéliciens* ; *chapitre III* : *La « cause formelle* ; *chapitre IV* : *La « cause matérielle »* ; *chapitre V* : *La « cause finale »* ; *chapitre VI* : *La « cause efficiente »*. Se adaugă două apendice — al doilea fiind bibliografia cărții — și un index.

Autorul începe prin a mărturisi că va încerca să restituie coerența fundamentală și semnificațiile majore ale lungului poem al lui Horațiu consacrat problemelor creației literare, depășind complicatele și insidioasele probleme ale surselor, atît de controversate. Profesorul Grimal consideră că epistola în versuri adresată Pisonilor a fost compusă în jurul anului 15 î.e.n., între epistola către Florus și cea către August și că ea este dedicată membrilor unei familii care cultiva tradițiile filozofiei și esteticii epicureice. De aci și concluzii importante privitoare la semnificațiile și la procesul de redactare al *Artei poetice* : « Quoi qu'il en soit, il est certain que Horace, dans l'*Épître aux Pisons*, n'en vient pas, pour la première fois, à des théories qu'il ne connaîtrait que par ouï-dire, à la suite de la lecture récente et hâtive, de quelque manuel, celui de Néoptolème, par exemple. *L'Art poétique* est en réalité le fruit d'une longue méditation sur des problèmes qui lui étaient familiers et n'étaient pas non plus étrangers aux trois amis qui recevaient l'épître ou du moins au plus âgé d'entre eux » (p. 35). Ocupîndu-se în esență de teatru, Horațiu nu alcătuiește un manual tehnic, precum ulterior Boileau, ci valorifică experiența sa artistică personală, străduindu-se să restituie condițiile în care se conturează frumosul poetic, « la beauté poétique » (p. 39). Reflexiile sale sînt însă nutrite de filozofia greacă și în primul rînd de cea aristoteliciană. Pe urmele altor cercetători, autorul remarcă ecourile unor postulate ale Stagiritului, ca cel al priorității eposului în raport cu tragedia, al primatului acțiunii în structurarea dramei, al caracterului mimetic specific creației artistice, al inteligibilității operei literare, modelate de un *eidos*, o *forma*. Sub aparenta dezordine compozițională a epistolei horațiene, autorul descifrează un plan, concretizat în analiza a patru „cauze" aristoteliciene, în succesiunea a patru puncte de vedere care pot explica obiectul. Profesorul Grimal

observă că aceste patru „cauze" sînt enumerate de Seneca în *Ep.* 58, 20: cauza formală — *forma* —, cauza materială — *materia* —, cauza finală — *propositum* — şi cauza eficientă — *opifex.* Cartea sa se structurează tocmai prin investigarea acestor patru „cauze" în corpul poemului: astfel „cauza formală" ar acoperi v. 1—45, „cauza materială" v. 46—118, „cauza finală" v. 119—224, iar „cauza eficientă" v. 295—476. În capitolul rezervat cauzei formale autorul discerne momentul în care opera se naşte din noaptea gestaţiei, preconcepţia obiectului proiectat, procesul descoperirii formei la care se conformează opera de artă (p. 67). Capitolul consacrat cauzei materiale abordează condiţiile înscrierii materiei, limbajului în forma concepută, de unde ar rezulta o filozofie a limbajului, imaginat ca o mimică a sufletului, a fiinţei lăuntrice (p. 127). Scopul, cauza finală o reprezintă imitaţia unei acţiuni structurate: de aci recomandările privitoare la caractere, la organizarea acţiunii etc. Capitolul rezervat cauzei eficiente este mai scurt şi se referă la articularea poeziei ca rezultat al activităţii conştiente a artistului, guvernată de *decorum.*

Cartea profesorului Grimal poate fi foarte utilă şi studenţilor, cercurilor celor mai largi de cititori, căci expunerea este realizată într-o formă agreabilă şi se întemeiază pe un subsol concentrat şi pe o bibliografie esenţială. Însă totodată lucrarea prezintă un interes deosebit şi pentru specialişti datorită strălucirii demonstraţiei. Ţinem să subliniem în mod special ideea coerenţei reflecţiilor horaţiene, desfăşurate pe baza unui plan riguros modelat (p. 209), a fuziunii dintre bogata experienţă artistică a poetului şi pregătirea sa filozofică, în primul rînd aristotelică, dar şi epicureică (ni se pare astfel pertinentă demonstraţia sensului prevalent epicureic de „necesitate" pe care-l dobîndeşte conceptul de *usus* în *Arta poetică* p. 19, 92—93, 97), pe baza unui permanent dialog întreţinut între intuiţia poetică a lui Horaţiu şi doctrinele la care aderă. Prioritatea este, cum arată autorul, experienţa literară şi romană a lui Horaţiu, căci tradiţia aristotelică este integrată „dans un ensemble romain et pour exprimer une pensée inspirée par les problèmes romains" (p. 177). Abundă de asemenea observaţiile de detaliu foarte judicioase: citàm astfel pasajele dedicate artelor plastice romane ale epocii, picturii şi sculpturii, utilizate pentru a pune în valoare unele aspecte ale meditaţiilor estetice horaţiene, notaţiile referitoare la tragediile lui Seneca, enunţate de un profund cunoscător al filozofului din Cordoba etc. Interesante sînt şi raporturile matematice pe care le stabileşte autorul în structura poemului horaţian, între diversele lui compartimente.

Desigur, analiza implicaţiilor ideilor estetice ale lui Horaţiu poate fi extinsă. Astfel, semnificaţiile concepţiilor enunţate în *Ars poetica* pot dobîndi noi dimensiuni, dacă se iau în consideraţie şi ideile literare profesate de Horaţiu în primele sale creaţii poetice. De asemenea, poate fi fertilă şi o analiză detaliată a stilului horaţian. Totodată ni se pare că, chiar dacă Horaţiu şi-a conceput teoria literară ca un „sistem " mobil, congruent, realităţile poetice ale epocii, ulterior clasicizanţii au convertit indicaţiile şi opiniile poetului într-o estetică normativă, căreia adepţii noului stil aveau să i se opună intenţional la jumătatea secolului I e. n. Dar investigaţiile pe aceste direcţii ar fi depăşit în bună măsură obiectivele esenţiale ale cărţii profesorului Grimal şi, de altfel, unele notaţii privind problemele menţionate aci de noi nici nu lipsesc cu desăvîrşire. Socotim, de asemenea, preţioasă utilizarea lui Valéry şi a altor moderni pentru a lumina experienţa lirică şi teoretică horaţiană, iar stilul fermecător în care sînt construite demonstraţiile contribuie substanţial şi el la seducţia cititorilor acestei atît de interesante şi de consistente cărţi.

Eugen Cizek

ANNE-MARIE MALINGREY, *La littérature chrétienne* (Collection „Que sais-je?" Le point des connaissances actuelles, no. 1286). Paris, Presses Universitaires de France, 1968, 128 p. in 16°.

Lucrări de felul celei aci semnalate îndreptățesc înainte de toate două întrebări: cît e de bine informată? cît e de bine scrisă? — În cazul care ne interesează răspunsul e lesnicios și e în amîndouă cazurile pozitiv. Ne găsim în prezența unei expuneri curgătoare și plăcute, iar familiaritatea autoarei cu problemele tratate nu poate fi nici ea pusă la îndoială.

Cărțulia începe cu modestele mărturii despre creștinismul palestinian și se încheie, în secolul al VIII-lea, cu ultimii reprezentanți ai erei patristice: Ion din Damasc și Teodor Studitul. Între limite de timp atît de largi, tratarea oamenilor și a doctrinelor nu putea fi decît succintă, deseori lapidară. Dar distribuția materiei e limpede și caracterizările, oricum, lămuritoare. Primul capitol se intitulează „moștenirea apostolilor": începe cu așa-numita *Didaché* și sfîrșește cu Polycarp din Smyrna. Al doilea e închinat apologeților: Aristide, Iustin, Tatian, Athenagoras, Theofil din Antiochia, Meliton din Sardes. Al treilea zăbovește asupra marilor alexandrini: Clement și Origene; al patrulea, asupra crizei ariene; al cincilea, asupra apariției și răspîndirii monachismului. Ultimele trei capitole tratează despre „cappadocieni" (Vasile cel Mare, Grigore din Nazianz, Grigore din Nyssa), despre școala din Antiochia (Diodor din Tars, Ion Chrysostomul, Teodor din Mopsuesta, Teodoret); în sfîrșit, cum am mai lăsat-o să se înțeleagă, despre ultimii Părinți ai Bisericii, de la Procopie din Gaza la Ion Scărarul și Teodor Studitul.

O bibliografie scurtă dar judicios întocmită încheie volumașul, foarte potrivit pentru o inițiere rapidă în problemele unei literaturi pe cît de întinse, pe atît de anevoie de stăpînit și chiar de procurat.

D. M. Pippidi

MAURICE HOLLEAUX, *Études d'épigraphie et d'histoire grecque.* Tome VI: *Bibliographie et index détaillé* par Louis ROBERT. Paris, De Boccard, 1968, 268 p., 4 planșe afară din text.

Acum treizeci de ani exact — șase ani după moartea autorului — se tipăreau într-o importantă editură pariziană și în excelente condiții grafice primele două volume de *Studii de epigrafie și de istorie greacă* ale lui Maurice Holleaux, strînse și editate de Louis Robert, elevul și urmașul dispărutului la catedra de Epigrafie și antichități grecești de la Collège de France. Volumul al III-lea le urma în 1942, al IV-lea, în 1948. Greutăți materiale au întîrziat apariția volumului V pînă în 1957 și abia după alți 11 ani ne e dat să avem în mînă ultimul volum din serie, redactat în întregime de Louis Robert și în care, pe lîngă bibliografia completă și sistematică a scrierilor lui Holleaux, ni se oferă principalele note necrologice publicate după moartea învățatului, cîteva pagini inedite dintr-un jurnal redactat de Holleaux de-a lungul anilor petrecuți la Școala din Atena, în sfîrșit, și mai ales, un indice general și mai mulți indici speciali (de cuvinte grecești și latine, de documente studiate sau emendate: inscripții,

papiri şi texte literare), întocmiţi cu o migală extremă şi cu acea preocupare de perfecţie caracteristică autorului *Studiilor anatoliene*, al *Cariei* şi al atîtor alte opere de neîntrecută acribie.

Cum o ştiu toţi cei ce au deschis vreunul din volumele *Studiilor* lui Holleaux, rolul lui Robert în reeditarea acestor scrieri mărunte nu s-a mărginit la strîngerea şi la trimiterea lor la tipografie. Cu o filială grijă, textele mai vechi sau mai noi au fost selecţionate şi revăzute, astfel ca meritele ştiinţifice ale autorului să apară în cea mai favorabilă lumină, iar din ansamblul operei să reintre în circulaţie numai paginile exemplare prin noutatea rezultatelor sau prin perfecţia metodei. În felul acesta serviciul adus memoriei înaintaşului e în acelaşi timp un serviciu adus ştiinţei, şi această trăsătură va apărea limpede cînd voi fi adăugat că, reluînd în volumele IV şi V ale *Studiilor* capitolele de istorie elenistică scrise de Holleaux pentru *Cambridge Ancient History*, Robert le tipăreşte după originalul francez, mai întins şi în multe privinţe mai nuanţat decît traducerea engleză.

Despre preţioşii indici — de o precizie şi amploare ce nu lasă nimic de dorit —, nu cred că pot spune mai mult decît că *se citesc*, nu numai *se consultă*. Pentru înlesnirea preţuitorilor lui Holleaux precizez, de altă parte, că, din aceeaşi rîvnă de a oferi cercetătorului un instrument de lucru cît mai desăvîrşit, în întocmirea lor Robert a despuiat şi volumul *Strategos Hypatos*, publicat de autor în 1921 fără un indice cerut de importanţa lucrării.

D. M. Pippidi

ATTILIO DEGRASSI, *Scritti vari di antichità*. III. Venezia-Trieste, a cura della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, 1967. XV + 427 p. Numeroase planşe în şi afară din text.

Despre primele două volume de *Scrieri felurite* ale lui Attilio Degrassi am avut prilejul să dau seamă într-un volum precedent al revistei noastre (VIII, 1966, p. 367—368), arătînd că editarea lor — de un comitet de iniţiativă format din colegi şi elevi — îşi propunea să cinstească împlinirea a 75 de ani de viaţă ai învăţatului. De-atunci, fiece an nou adăugîndu-şi reocota de cercetări şi descoperiri într-un domeniu pe care Degrassi îl stăpîneşte ca nimeni altul, materia unui al III-lea volum de *Scritti* n-a întîrziat să se acumuleze, făcînd necesară publicarea ultimelor contribuţii în aceleaşi fericite condiţii în care se tipăriseră scrierile anterioare.

De data aceasta răspunderea alcătuirii lucrării aparţine Societăţii istriene de arheologie şi istorie naţională, instituţie cu care Degrassi a avut prilejul să închege vechi legături şi care, în persoana lui, înţelege să cinstească nu numai pe epigrafistul de mare faimă, dar şi pe istrianul legat de pămîntul natal, la cunoaşterea căruia a contribuit cu lucrări de o valoare excepţională.

Pe lîngă un *Addendum* menit să completeze cu mai multe zeci de numere bibliografia autorului tipărită în 1962 în fruntea volumului I al *Scrierilor*, volumul pe care-l semnalăm cuprinde 23 de studii de epigrafie şi antichităţi romane. Trei lungi memorii — *Epigraphica* I—III — conţin scurte note în legătură cu documente de înţeles anevoios sau cu instituţii mai puţin cunoscute, pe lîngă rectificări şi completări la fasciculele din *Inscriptiones Italiae* publicate de-a lungul ultimelor decenii de Degrassi însuşi sau de alţi epigrafişti italieni. Celelalte douăzeci sînt consacrate unor probleme variate, singura lor trăsătură comună fiind aceea de a se întemeia

de fiecare dată pe un document epigrafic — inedit sau numai revizuit. La această primă caracteristică e cazul să se adauge, cred, calităţile din totdeauna ale scrisului lui Degrassi : o informaţie sigură şi întinsă (chiar dacă lipsită de ostentaţie), o claritate şi o precizie demne de invidiat, în sfîrşit, şi mai ales, o modestie de ton şi o cuviinţă deopotrivă admirabile, pînă şi în multele cazuri cînd textele nu fac decît să analizeze şi să respingă teze insuficient fundate sau concluzii pripite. Sub acest raport, cu adevărat exemplar mi se pare studiul *Aquileia e Trieste nelle scene della Colonna Traiana*, în care, supunînd unui examen minuţios un memoriu al lui Sandro Stucchi ţintind să reconstituie itinerarul lui Traian la începutul celui de-al II-lea război dacic, începînd cu plecarea din Ancona, ajunge să dovedească, într-un mod ce nu lasă loc îndoielii, că plecarea din Italia a împăratului şi a statului lui major n-a avut loc nici la data, nici din locul postulat de imprudentul arheolog. Data adevărată e păstrată de un fragment din *Fasti Ostienses* de care Stucchi săvîrşea greşeala de a nu ţine seamă, iar portul de îmbarcare — Brindisi — rezultă şi el cu evidenţă dintr-o analiză ascuţită a *tuturor* împrejurărilor legate de începutul memorabilei campanii. Un caracter asemănător prezintă şi studiul *Il supposto municipio di Classe e l'amministrazione di Ravenna*, în care, împotriva lui Giancarlo Susini, apărător al tezei că prefectul flotei din Ravenna ar fi avut sub oblăduirea lui o aglomeraţie urbană cu numele *Classis*, face dovada că această presupunere se întemeiază pe interpretarea greşită a unei inscripţii din Sarsina şi a unui pasaj din *Notitia Dignitatum Occidentis*. În ambele texte, *classis* indică flota însăşi şi, prin extensiune, tabăra de pe ţărm unde erau adăpostite echipajele, ceea ce explică faptul că — într-un papir din Giessen — ,,baza'' în chestiune e numită *castra*. Dacă însă, în aceste condiţii, e limpede că pretinsa *ciuitas* n-a existat niciodată, nu e mai puţin adevărat că Ravenna — despre care din zilele lui Mommsen şi ale lui Bormann se credea că n-ar fi avut autonomie comunală, ci ar fi fost administrată discreţionar de prefectul flotei — s-a bucurat sub Imperiu de o administraţie proprie şi de magistraţi a căror pomenire nu lipseşte din inscripţii. Motivul pentru care această concluzie a întîrziat să se impună e o frază din aceeaşi *Notitia Dignitatum* în care menţiunea flotei din Ravenna e însoţită de precizarea : *praefectus classis Rauennatium cum curis eiusdem ciuitatis* (XLII 7). Ce trebuie să înţelegem prin aceste *curae* nu-i uşor de spus, şi e tocmai motivul pentru care învăţaţii abia citaţi ajunseseră la concluzia că Ravenna n-ar fi avut administraţie proprie, nici magistraţi. După Degrassi, a cărui interpretare mi se pare singura compatibilă cu mărturia documentelor epigrafice, acest punct de vedere trebuie acum părăsit. ,,Queste *curae* — scrie el— non significano, a mio modo di vedere, altro che il prefetto della flotta era per il suo stesso ufficio anche *curator* della città. Il *curator rei publicae* o *ciuitatis* fu istituito in Italia dall'età di Traiano... Nell'età postdioclezianea il *curator* divene magistrato municipale, anzi il primo magistrato della città, la cui nomina, benchè fatta dal consiglio comunale tra i decurioni della città che avessero assolto tutti i *munera*, era sottoposto alla conferma imperiale. Ma sia prima sia dopo Diocleziano il *curator* sussisteva accanto ai magistrati della città, non gli escludeva. A Ravenna, per ragioni di carattere militare, *curator* doveva essere il rispettivo comandante della flotta'' (p. 291).

Dacă spaţiul mi-ar îngădui-o, multe asemenea exemple ar putea fi citate pentru a învedera bogăţia de sugestii, de corecţiuni şi de rezultate indiscutabile de care e plin volumul. Cu titlu de exemple, ţin să mai menţionez interesul metodologic al celor două comunicări intitulate : *L'indicazione dell'età nelle iscrizioni sepulcrali latine* (p. 211—242) şi *Dati demografici in iscrizioni cristiane di Roma* (p. 243—252), întregirea corectă a primului text epigrafic referitor la prefectul Iudeii Pontius Pilatus (p. 269—276), explicaţia luminoasă a două fragmente juridice

din Istria romană (p. 325—336), în sfîrşit, examenul amănunţit şi clar al numelor succesiv purtate de Augustus de-a lungul unei cariere furtunoase : *I nomi dell'imperatore Augusto. Il 'praenomen imperatoris'* (p. 353—371). În acest din urmă studiu, zăbovind cu precădere asupra datei cînd Octavianus a asumat oficial *praenomen*-ul *imperator* în locul numelui personal Caius, Degrassi respinge părerea astăzi dominantă că evenimentul s-ar fi petrecut în 38 (astfel, între alţii, Syme, într-un important articol din Historia VII, 1958, p. 172—188), aducînd argumente noi şi convingătoare în sprijinul tezei lui Mommsen, după care asumarea titlului ar fi mai veche şi mai precis de la sfîrşitul lui septembrie sau de la începutul lui octombrie 40.

Patru indici analitici întocmiţi de Silvio Panciera completează volumul, a cărui pregătire pentru tipar a fost ajutată şi în alte privinţe de devotamentul şi abnegaţia unor foşti elevi ai sărbătoritului : Maria Silvia Bassignano, Fulvio Grosso, Giovanni Ramilli şi Franco Sartori.

D. M. Pippidi

★

UNIVERSITÀ DI CAMBRIDGE. *Storia antica X 1—2 : L'Impero di Augusto (44 a.C. — 70 d.C.)*. Biblioteca storica dell'Antichità, collezione diretta de R. Bianchi Bandinelli. Milano, ,,Il Saggiatore'' di Alberto Mondadori, 1968, 2 vol. 1327 p. in 16°.

JULES TOUTAIN, *L'Economia antica*. Traduzione di Filippo Coarelli. Biblioteca storica dell' Antichità, 6. Milano, ,,Il Saggiatore'' di Alberto Mondadori, 1968. 383 p. in 16°.

Interesul pentru publicaţiile în alte limbi — de orice nivel şi în oricît de variate domenii — a fost dintotdeauna o caracteristică a editurilor italiene. Reprezentată pînă la o vreme de casa Laterza din Bari, în a cărei *Biblioteca di cultura moderna* s-au tradus şi tipărit încă de la începutul veacului şi desigur la îndemnul lui Croce multe lucrări de preţ din cîmpul filozofiei şi al istoriei literare, această orientare a fost preluată în perioada dintre cele două războaie de editura *Nuova Italia* din Firenze, de sub teascurile căreia au ieşit, împreună cu numeroase tipărituri de mai modeste proporţii şi de mai mic răsunet, opere deschizătoare de drum ca *Storia economica e sociale dell'Impero romano* a lui Rostovtzev (reeditată în mai multe rînduri) şi vastele sinteze ale lui Werner Jaeger : *Aristotele* şi *Paideia*, pe lîngă altele tot atît de semnificative destinate, fireşte, în primul rînd publicului italian, dar nu mai puţin şi cititorilor din alte ţări, unde pentru un motiv sau altul originalele engleze şi germane erau mai anevoie de procurat ori, poate, de înţeles.

Fără ca activitatea celor două mari firme să fi încetat fie şi temporar, silinţelor lor au venit să li se adauge în ultimul sfert de veac silinţele altor editori pe care ar fi de prisos să-i înşir dar din numărul cărora nu pot să nu menţionez pe Giulio Einaudi, din Torino, şi, începînd din 1958 — ultimul intrat în competiţie cu o energie uimitoare şi cu mijloace pe măsura planurilor lui ambiţioase — pe Alberto Mondadori, din Milano.

Întreprinderea editorială a acestuia din urmă e denumită semnificativ ,,Il Saggiatore'', iar activitatea ei pare închinată în cea mai mare măsură traducerii în limba italiană a tuturor operelor reprezentative ale timpului nostru. Judecînd după informaţiile pe care le am, nu mai puţin de cinci biblioteci se publică sub denumirea generală ,,La Cultura'', şi în fiecare din ele se încearcă tipărirea fără zăbavă a contribuţiilor de o indiscutabilă valoare apărute în orice

limbă. Pentru disciplinele cultivate în revista noastră, de un interes deosebit mi se pare seria intitulată *Biblioteca storica dell'Antichità*, îngrijită de Ranuccio Bianchi Bandinelli, în care — ca să nu citez decît cîteva titluri editate în ultima vreme — au apărut, în afara celor ce fac obiectul acestor însemnări, lucrări de importanța celor de mai jos: Bernhard Schweitzer, *Alla ricerca di Fidia e altri saggi sull'arte greca e romana*; Università di Cambridge, *Storia antica XI: La pace imperiale romana*; Alfred Zimmern, *Il Commonwealth greco. Politica e economia nell'Atene del V secolo*; Max Weber, *Storia agraria romana.* În fața acestei înșirări de nume și titluri, nu-i nevoie să fie cineva specialist pentru a înțelege și aprecia amploarea efortului de a face accesibile fie cărți de multă vreme dispărute din circulație, cum sînt cele ale lui Weber și Zimmern, fie lucrări anevoie de procurat în versiunea originală, uneori din pricina limbii, alteori din pricina prețului ridicat, ca în cazul marii *Istorii antice* editate de Universitatea din Cambridge.

Toată lumea știe că în zilele noastre *The Cambridge Ancient History* e expunerea cea mai amplă și mai amănunțită a vicisitudinilor omenirii de-a lungul mileniilor care încep cu primele așezări din Egipt ori Mesopotamia și merg pînă la data convențională a prăbușirii Imperiului roman. Se știe de asemeni că — în ciuda inegalităților inevitabile, din pricina marelui număr de autori — volumele care-o alcătuiesc se mențin, în general vorbind, la un nivel din cele mai onorabile, rezultat obținut deopotrivă prin alegerea judicioasă a colaboratorilor și prin munca de coordonare depusă de consiliul redacțional, compus din S. A. Cook, F. E. Adcock și M. P. Charlesworth. Ca în orice lucrare colectivă, și încă de asemenea proporții, inconvenientul major nu se vădește deci în vastitatea documentării sau în exactitatea amănuntelor, ci în diversitatea de concepții privind procesul istoric și în talentul de evocare al felurițiilor autori. Pentru cine cunoaște cît de cît personalitatea principalilor învățați care semnează volumul de care ne ocupăm — W. W. Tarn, A. D. Nock, F. Oertel, M. P. Charlesworth, Hugh Last, Ronald Syme, Arnaldo Momigliano — era de așteptat ca de la un capitol la altul să se regăsească trăsăturile distinctive ale fiecărui autor, parcă subliniate și îngroșate de vecinătatea impusă de opera comună. Dar această particularitate nu se impune decît celui preocupat fie de o anumită unitate stilistică, fie de o explicație general-valabilă a faptelor narate. Asemenea preocupări neintrînd însă în intențiile autorilor, nici ale redactorilor răspunzători de bunul mers al lucrării, ar fi poate exagerat să le cerem ceea ce nici o clipă nu și-au propus să ne dea.

Rămîne, și e destul ca să ne trezească interesul și să ne cîștige recunoștința, o vastă frescă a evenimentelor dintre moartea lui Caesar și venirea la tron a lui Vespasian, judicios concepută și solid executată, la care sîntem și vom fi încă multă vreme ținuți să recurgem fie pentru a verifica un amănunt, fie pentru a cunoaște punctul de vedere al unor specialiști încercați în unele probleme controversate. Adaug execuția ireproșabilă a hărților, numeroase, și bogăția bibliografiilor — pe capitole și probleme. De menționat sînt și indicii variați, care se adaugă tablelor cronologice, arborilor genealogici ai cîtorva familii de seamă și listelor de suverani ai unor țări mai puțin cunoscute, ca Iudeea sau Regatul Bosporan.

Sub raportul acurateții traducerii și a eleganței tiparului, versiunea italiană, pregătită de Anna Gallina și Elena Lattanzi — e demnă de original. Îmi rămîne să-mi exprim părerea de rău (dar se putea oare face altfel?) că prilejul acestei prime traduceri într-o limbă străină n-a fost folosit pentru o aducere „la zi" a textului și a documentării, rămase la nivelul din 1933. Făgăduiala de a ni se oferi — la încheierea lucrării — un volum special de suplimente

bibliografice nu mi se pare realizabilă, nici utilă. Cititorul ar fi trebuit, de altă parte, prevenit de această carenţă, ca să nu-şi închipuie că găseşte în lucrarea retipărită ultimul cuvînt al informaţiei şi cele mai noi rezultate ale cercetării.

Cea de-a doua lucrare de care-mi propun să mă ocup — ultima apărută în *Biblioteca storica dell'Antichità* — e departe de a fi obţinut la data primei ei publicări succesul de stimă al *Istoriei* de la Cambridge, pentru simplul motiv că — fie şi în 1927 — nu venea să ofere cititorului nici un punct de vedere nou despre dezvoltarea economică a lumii vechi (ca lucrarea din 1928 a lui Hasebroek, de pildă: *Staat und Handel im alten Griechenland*), nici documentarea de prima mînă, într-o materie pe cît de vastă pe atît de obscură, pe care i-o puteau şi i-o pot încă pune la dispoziţie studiile variate ale lui Fritz Heichelheim. Cu tot respectul cuvenit amintirii unui cercetător harnic şi prob, Jules Toutain n-a fost nici un economist, nici un istoric al societăţii antice în evoluţia-i milenară. Lucrările lui de căpetenie sînt din domeniul istoriei religiilor (îndeosebi al cultelor din Africa romană), iar volumul tradus acum în limba italiană (publicat pentru întîia oară în colecţia *Evolution de l'humanité*, condusă de Henri Berr) nu reprezintă decît un rezumat impersonal al cunoştinţelor celor mai generale despre materia tratată. Nici vorbă, fie şi în aceste condiţii, cartea poate fi de folos celor ce n-au răgazul, nici pregătirea care le-ar permite să se intereseze, să zicem, de nivelul producţiei meşteşugăreşti în Atena clasică sau de regimul solului în regatele elenistice. Întrebarea e numai dacă atîta osteneală şi cheltuială n-ar fi fost mai bine întrebuinţate în publicarea unei cărţi în care să se oglindească ceva mai mult din efortul contemporan de înţelegere a unor fenomene hotărîtoare pentru dezvoltarea de ansamblu a lumii greco-romane.

D. M. Pippidi

LOUIS ROBERT, *Monnaies grecques. Types, légendes, magistrats monétaires et géographie* (Centre de recherches d'Histoire et de Philologie de la IVe Section de l'École Pratique des Hautes Études. I, Hautes Études Numismatiques, 2), Genève-Paris, 1967, 148 p. + 14 pl.

După debutul seriei de înalte studii numismatice, printr-un volum al aceluiaşi autor, ne aflăm acum, la puţină vreme după apariţia primului, în faţa unui al doilea volum, ceea ce denotă cele mai bune intenţii de a se asigura apariţiilor o regularitate care, îmbinată cu înalta ţinută ştiinţifică a contribuţiilor, va duce la o însemnată creştere a ponderii studiilor franceze în acest domeniu de cunoaştere.

Fiind vorba de astă dată de o culegere de studii dintre cele mai diferite ca perioadă şi preocupări, extinse asupra unei problematici şi cu implicaţii pe care subtitlul volumului abia le lasă să se întrevadă, să ne fie îngăduit să purcedem la o înregistrare a sumarului şi iertat, dacă în rîndurile cu care însoţim pe alocuri titlurile nu-şi vor găsi loc întotdeauna problemele şi sensurile cele mai adînci şi mai importante.

I. *Une tête de femme sur les monnaies de Rhodos* (7—14) demonstrează, pe baza cultelor şi a personificărilor politice, care se vădesc şi ele foarte importante în vremea elenismului că

în cazul capului feminin în profil spre dreapta reprezentat pe sferturile de stater este vorba de eroina Rhodos şi nu de fiica ei şi a lui Helios, Electryone.

II. *Apollothémis de Proconnèse* (p. 15—22) reprezintă un studiu extrem de important, în care, printr-o analiză profundă, se aduc corectări nu numai la cronologia propusă recent de numismata americană M. Thompson (RN, 1965, p. 30—35) pentru monedele emise la Proconnesus, în legătură cu data de sfîrşit a emisiunilor, dar şi cu procesul de restrîngere a numărului cetăţilor independente prin synoicism şi mărire a teritoriului oraşelor celor mai importante. Pe baza unui epitaf din Pireu, datat înainte de mijlocul secolului al IV-lea în care numele Apollothemis, de pe ultima tetradrahmă, apare împreună cu al unui frate al acestuia, autorul propune pentru închiderea atelierului monetar al oraşului, coincizînd cu absorbirea de către Cyzic, o dată după 362, cînd se situează agresiunea cyzicienilor şi cererea de ajutor a proconesiţilor adresată atenienilor.

III. *Un monétaire à Abydos* (p. 23—25) : se corectează lectura Αρωπο[ς] a numelui monetarului de pe o tetradrahmă datînd din prima jumătate a secolului al IV-lea î.e.n. în "Αρωγο[ς], nume pus în legătură cu o familie de oameni politici din Abydos.

IV. *Monétaire à Samos* (p. 26—30) : corecţii la monografia lui J. P. Barron, *The Silver Coins of Samos,* London, 1966, mai ales în ce priveşte magistraţii monetari.

V. *Un monétaire à Antioche de Pisidie* (p. 31—32) : consideraţii în legătură cu numele prescurtat Δενθη— în care este de văzut un nume trac. Se fac apropieri de nume ca Αυλουδενθης, Καρδενθης şi cu populaţia dentileţilor sau denteleţilor şi se insistă asupra colonilor de origine tracă instalaţi de regii elenistici în Asia Mică.

VI. *Une monnaie de Copenhague à reclasser* (p. 33—34) : o monedă de bronz clasată la Kyme în *Sylloge Numorum Graecorum, Eolide Lesbos,* Copenhaga, 1945, nr. 121 este în realitate o emisiune a oraşului Kibyra.

VII. *Un trésor en Bithynie* (p. 35—36) ; aflăm locul real de provenienţă al unui tezaur de mare importanţă, cuprinzînd hemidrahme emise la Byzanţ, Calcedon şi Kios, publicat de G. Le Rider într-o lucrare foarte cunoscută *Deux trésors de monnaies grecques de la Propontide (IV-e siècle av. J. C.)*, Paris, 1962 şi care era considerat ca descoperit la Izmit, antica Nicomedia. În realitate e vorba de împrejurimile localităţii Geyve, vilaietul Izmit. Numele Karaköy, unde s-ar fi găsit tezaurul, se referă nu la o localitate, ci la regiunea muntelui Karakaya.

VIII. *Monnaies d'Histiée en Epire et en Illyrie* (p. 37). Această categorie de monede, foarte populare la un moment dat, către jumătatea secolului al II-lea î.e.n., cărora Louis Robert le-a acordat şi altă dată o atenţie meritată, au avut o largă zonă de circulaţie. Nota completează tabloul cu descoperiri din Albania.

IX. *Monétaires et types à Milet sous l'Empire* (p. 38—52). Dintr-un articol foarte dens desprindem consideraţiile în legătură cu indicii care lipsesc din *Sylloge Numorum,* pe care editorii volumelor cuprinzînd colecţia H. von Aulock au intenţia să-i încredinţeze unei maşini electronice. L. Robert arată cu dreptate :„La machine ne peut fournir que ce qu'on lui a donné. Elle revomira donc tout, vrai ou faux. . . (cîteva exemple). Un index entrepris dix ans après la publication du début de l'œuvre devrait être une occasion de choix pour améliorer l'œuvre et la mettre à jour ; seul un cerveau humain peut le faire et qui a la curiosité de lire et le goût ou la passion de raisonner" (p. 46).

X. *Monétaires en Carie* (53—59). Contribuţii în legătură cu emisiuni din Mylasa şi Keramos.

XI. *Un monétaire à Ephèse* (p. 60). Etnicul unui monetar din vremea lui Augustus: Βωνίτης. Satul din teritoriul Bonos, Bona sau Bonoi era şi altfel cunoscut.

XII. *Monétaire et types en Phrygie* (p. 61—72), cu subcapitolele 1) Monétaire à Peltai; 2) Monnaies de Kibyra; 3) Monnaies de Synnada; 4) Monnaies de Hiérapolis: 5) Monnaies d'Hadrianopolis; 6) Monnaies d'Akmonia; 7) Un monétaire à Aizanoi.

XIII. *Un prêtre à Philadelphie de Lydie* (p. 73—78). În legătură cu monedele din Philadelphia şi cu cultul zeiţei Cybele şi a sincretismului cu cultul zeiţei Anaitis, precum şi cu cultul Senatului, introdus în timpul lui Vespasian.

XIV. *Monnaies de Pisidie et de Lycie* (p. 79—85). Monede din Λαρβη şi Arneai, cu consideraţii în legătură cu provenienţa monedelor. Locurile de descoperire şi locurile de cumpărare. Monedă din Nisa: Νισέ(ων).

XV. *Identités de coins et géographie* (p. 86—105). Asupra unei probleme care a reţinut în mai multe rînduri atenţia învăţatului francez şi care este importantă şi pentru istoria veche a patriei noastre, fiind cunoscute identităţi de ştanţe între Tomis, Odessos şi Marcianopoleis (K. Regling, *Die Münzen von Dacien und Moesien*, I, 2, Berlin 1910, p. 588—589 şi p. 622). Capitolul este fără îndoială unul dintre cele mai importante din volum şi merită din partea numismaţilor şi istoricilor o atenţie deosebită. Autorul examinează cazurile de identităţi de tipare pentru oraşele Euhiopeea şi Antiochia şi acesta din urmă şi Magnezia pe Meandru, cazuri în care numismatul W. Schwabacher (Gnomon 8, 1963, p. 845—846) văzuse o dovadă a organizaţiei centralizate a emisiunilor municipale din Asia Mică în epoca imperială. În realitate e vorba de trei oraşe vecine. Urmează pe aceeaşi bază analizarea identităţilor de ştanţe pentru alte oraşe. L. Robert atrage încă o dată atenţia, după ce mai dă numeroase exemple, că împărţirile folosite de numismaţi (BMC Caria, Lydia, Phrygia, Troada, Mysia ş.a.m.d.) nu sînt subdiviziuni administrative sau naturale. Concluzia lui Louis Robert este că în epoca romană „La Landschaft (conceptul există la Schwabacher) c'est la province d'Asie elle-même". Anumite împărţiri există şi sînt acelea în capitala cărora guvernatorul făcea dreptate (*conuentus iuridici* = cadre de organizare administrativă subdivizînd provinciile romane). După o serie de atestări epigrafice precum şi cazuri de unităţi în *conuentus*-ul Smyrnei, al Efesului, al Kibyrei, al Pergamului (urmează şi alte exemple), autorul trece la analizarea identităţilor stabilite de K. Kraft, într-o comunicare la Congresul de ştiinţe istorice de la Stockholm (1960), după rezumatul tipărit, înainte de a cunoaşte detaliile anchetei numismatului şi istoricului german care pare exhaustivă. Ar fi cunoscute în prezent 250 de cazuri pentru Asia Mică: o dată pentru şase oraşe, de trei ori pentru 5, de 13 ori pentru 4, de 37 de ori pentru trei şi de aproximativ 200 de ori pentru două oraşe (după L. Robert, p. 96). Autorul german a insistat asupra marilor ansambluri constituite de unele serii şi conchide că au existat efectiv un număr mic de ateliere, ori L. Robert insistă asupra împrejurării că şi punctul de vedere geografic se impune chiar într-un cadru mult lărgit. Urmează analiza unei serii de exemple dintre unităţile mari ale lui Kraft, accentuîndu-se ideea că organizarea baterii monedelor în ateliere mai mult sau mai puţin centralizate păstrează cadrul unităţilor administrative: „il me paraît déjà que le cadre des *conuentus* expliquera beaucoup des choses, et peut-être tout. En introduisant ici cette idée de *conuentus*, j'ai pu dégager bien des concordances frappantes... j'imaginerais assez volontiers que, du moins à partir d'un certain moment, la frappe eut lieu au chef-lieu du *conuentus*. Il a pu y avoir aussi des cas particuliers. Peut-être certains faits s'expliqueront-ils par le transfert d'un coin d'un atelier à l'autre; je ne vois pas pourquoi cette hypothése sera à exclure" (p. 101, vezi n. 5 şi 6 la aceeaşi pagină). Urmează importante consideraţii asupra tipurilor locale prezente

pe reversul monedelor, interesul autorităţilor romane rezumîndu-se la aversuri pe care figurează portretul împăratului şi pe care par chiar a-l fi trimis în chip oficial în provincii, începînd cu epoca Severilor, cînd trimiterea şi venerarea imaginilor ajung să fie fenomene politice din ce în ce mai importante (p. 103).

XVI. *La trompette de Périnthe* (p. 106—115). L. Robert îndreaptă eroarea făcută de Edith Schönert, *Die Münzprägung von Perinthos*, Berlin, 1965, de a considera trompeta, prezentă pe aceeaşi masă cu coroana ce-l încununa pe învingător, ca pe un premiu acordat acestuia. În realitate, trompeta impunea liniştea înainte de anunţarea rezultatului concursului de către crainic, urmată de încununarea învingătorului.

XVII. *Une monnaie de Magnésie* (p. 116—118). Litera *zeta* într-o cunună de pe avers indică titlul de al şaptelea oraş din Asia pe care-l purta Magnesia pe Meandru.

XVIII. *Monétaires de la Confédération d'Athéna Ilias* (p. 119—124). Numele monetarului suspect din culegerea lui A. R. Bellinger ΑΡΕΟΥ, asupra căruia L. Robert atrăgea atenţia în *Monnaies antiques en Troade*, Paris, 1966, trebuie acum înlăturat, pe un exemplar bine conservat citindu-se clar ΑΚΚΟΥ. Lista monetarilor din Ilion se completează cu Ζμεθίνος şi cu Εὐθιδίκου aproape sigur.

XIX. *Homère en Paphlagonie* (p. 124—127). Se discută în legătură cu o monedă din Amastris pe care apare efigia lui Homer cu numele Ὅμηρος însoţit pe un alt exemplar de epitetul Ἀμαστριαν(ός) aşa cum se cunoştea mai de mult Ὅμηρος Κρωμνεύς pentru oraşul Cromna, dispărut apoi prin synoicismul cu Amastris. Tipul se explică deci la Amastris prin existenţa unei tradiţii locale care-l voia pe celebrul poet născut la Cromna.

Indicele, compus dintr-un indice general, unul grec subîmpărţit într-un indice al numelor de persoane şi un altul de cuvinte greceşti, la care se adaugă cel al inscripţiilor studiate, este foarte util cititorului (p. 129—146).

Volumul se încheie cu patru planşe.

Cu atît mai mult cu cît avem certitudinea că imaginea pe care ne-am străduit s-o creăm asupra importantei contribuţii a învăţatului francez nu a reuşit să pună în lumină altfel decît foarte palid marile merite şi problemele ei majore, apreciem că lectura volumului apare ca indispensabilă măcar pentru toţi cei care-şi îndreaptă strădaniile către studierea lumii greceşti în indiferent care din momentele istoriei sale.

Gh. Poenaru Bordea

STEFAN SKOWRONEK, *On the Problems of the Alexandrian Mint. Allusion to the Divinity of the Sovereign Appearing on the Coins of the Egyptian Alexandria in the Period of the Early Roman Empire: 1st and 2nd Centuries A. D.*, Travaux du Centre d'Archéologie Méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Sciences (sous la direction de K. Michałowski), tome 4, Warszawa, 1967, 97, p. + XII pl.

Contribuţia lui Stefan Skowronek se publică în volum separat în lucrările activului centru de arheologie mediteraneană al Academiei Poloneze de Ştiinţe. Un articol al aceluiaşi autor, consacrat tot monedelor alexandrine, *Pewne aspekty propagandy polityczenj na monetach*

Aleksandrii Egipskiej, fusese publicat în Wiadomosci Numizmatyczne, X, 1966, 3, p. 144—151, cu rezumat în limba engleză, p. 151—152, iar un altul sub titlul *Les inscriptions des monnaies alexandrines considérées comme expression d'une propagande de la personne de l'empereur*, ne era cunoscut din volumul *Mélanges offerts à K. Michałowski*, Varşovia, 1966, p. 169—174.

Problema abordată este interesantă nu numai pentru o mai bună cunoaştere a activităţii monetăriei din Alexandria, privită dintr-un punct de vedere special, dar şi pentru o mai bună cunoaştere a manifestărilor cultului imperial. Analiza emisiunilor monetare ale Alexandriei pe care apar manifestări ale cultului imperial, studiindu-se prin această prismă şi efigiile împăraţilor de pe aversul monedelor, dar şi imaginile care apar pe reversul monedelor, punerea lor în paralel cu emisiunile monetare romane reprezintă meritul incontestabil al lucrării numismatului polonez. Această analiză în paralel a fost posibilă pentru că monedele alexandrine poartă şi anul de emisiune, socotit de la începutul domniei respective, exprimat prin litere greceşti,spre deosebire de monedele romane a căror dată este marcată prin elementele titulaturii imperiale.

Autorul examinează reprezentările împăratului ca divinitate (I, p. 11—46), reprezentările conducătorului cu o figură însoţitoare (II, p. 47—54), altare, naosuri, arcuri de triumf (III, p. 55—64), inscripţii ce-l apropie pe conducător de un zeu (IV, p. 65—68).

Pe parcursul paginilor primului capitol autorul examinează o multitudine de tipuri imperiale, mergînd de la imagini oarecum obişnuite, cununa de laur sau coroana radiară pe monede, trecînd la reprezentările în postura lui Helios (Nero), zeus Nikephoros (Domiţian, Hadrian), Hermes (Antoninus), Heracles (Commodus), a împărăteselor ca Demeter, Euthenia şi Eusebeia şi încheind cu reprezentările împăratului în car tras de cai, de elefanţi sau de tritoni.

În partea ultimă a aceluiaşi capitol sînt de asemenea trecute în revistă monedele cu *agathodaimon*, expresia cultului *genius*-ului imperial şi reprezentările personificate ale virtuţilor şi calităţilor conducătorului, care se pot asocia de cultul abia amintit : Dikaiosyne, Elpis, Eusebeia, Eleutheria, Kratesis, Pronoia, Tyche, corespondente alexandrine ale unora din principalele personificări de idei abstracte cunoscute pe monedele imperiului.

Urmează trecerea în revistă a monedelor pe care împăratul e însoţit de Sarapis, Euthenia şi de personificările Alexandriei, lui Ares şi Nike. Reprezentările de monumente, altarele închinate împăraţilor şi naosurile sînt corelate de cultul imperial. Arcurile de triumf, expresie a victoriilor militare romane, sînt şi ele aduse la subiect şi se fac legături cu reprezentările similare de pe monedele romane şi cu evenimente istorice.

Interesante sînt consideraţiile privind funcţia social-politică a monedelor, ce apropie conducătorul de o divinitate, precum şi scurtele concluzii (p. 69—81), cu discernerea cauzelor care, în opinia autorului, au dus în cele din urmă, pe la sfîrşitul secolului al II-lea, la dispariţia reprezentării directe a împăratului, apropiat de divinităţi.

Cadrul secolului al II-lea e.n. este depăşit nu o dată de autor în paginile cărţii ; cum ar fi, de pildă, la paginile 36—37 (Caracalla, Elagabal) şi mai ales la paginile 43—45, unde sînt analizate personificările virtuţilor şi calităţilor imperiale şi care se menţin pe monede, într-o proporţie destul de ridicată, pînă la dispariţia monedelor ,,alexandrine'' o dată cu reforma lui Diocleţian, care introduce la Alexandria monedele pur romane.

Din bibliografia copioasă, etalată pe 11 pagini (p. 85—95) şi precedată de 3 pagini de abrevieri, lipseşte articolul lui Herni Chiha, *Les rares monnaies ,,Alexandrines'' de l'empereur Macrin et de son fils Diaduménien*, din Revue Belge de Numismatique et de Sigilographie, CIX, 1963, p. 5—10, articolul lui Balázs Kapossy, *Alexandrinische Münzen in Bernischen Historischen Museum*, publicat în Schweizerische Numismatische Rundschau, XLV, 1966,

p. 51—115 + VII pl. cuprinzînd un catalog de 416 numere, printre care şi variante şi inedite, la care s-ar mai putea adăuga încă unele titluri. De asemenea, ni se pare măcar ciudată nefolosirea ultimului catalog de proporţii consacrat unei categorii importante de monede alexandrine, *The Tetradrachms of Roman Egypt*, datorat lui J. W. Curtis şi apărut la Chicago în 1957.

După aceste observaţii privind partea numismatică, ne permitem să remarcăm că la o lucrare ştiinţifică la care nu lipseşte aparatul critic, această bibliografie atît de extinsă, cuprinzînd lucrări ce nu sînt puse la contribuţie în aparatul critic, unele neavînd de altfel cu subiectul decît o legătură destul de vagă, ni se pare excesivă.

Dacă ambiţia a fost să se alcătuiască o bibliografie completă atît pentru monede, cît şi pentru cultul conducătorului în antichitate, avansăm observaţia că lista de titluri s-ar putea înmulţi, chiar fără cercetări anume de ordin bibliografic şi fără o pregătire specializată şi orientată în acest sens. Poate bibliografia e selectivă şi reprezintă un îndemn către cititori spre lecturi suplimentare şi spre adînciri în care autorul nu a găsit potrivit să se angajeze. Oricum ar sta însă lucrurile, mărturisim că nu înţelegem prea bine nici criteriile, nici finalitatea impresionantei liste de 437 de titluri.

Ilustraţia, care reprezintă avantajul de a putea fi comod consultată şi independent, fiecare planşă avînd pe pagina din stînga ei explicaţia figurilor, putea să fie de mai bună calitate şi oricum mai îngrijită de autor. Un număr mare de imagini sînt neclare şi dau impresia unor reproduceri după ilustraţii din alte publicaţii. Semnalăm abateri de la poziţia normală a mai multor fotografii (jenante mai ales la pl. IX, 1 orientată ←, la pl. XII, 1 orientată → şi pe aceeaşi planşă 7, orientată ←), care cu un minim de atenţie ar fi putut să fie remediate.

Prin poziţia ei aparte în cadrul numismaticii greceşti din epoca imperiului roman, numismatica alexandrină a atras numeroase condeie şi va continua, fără îndoială, să mai atragă. În ansamblul acestor preocupări, lucrarea lui Stefan Skowronek, axată pe un subiect bine delimitat, reprezintă o contribuţie interesantă.

O lărgire a cadrului comparaţiilor şi spre monetăriile greceşti contemporane, pentru asemănări, dar chiar şi pentru deosebiri, socotim că ar fi putut duce la o mai bună înţelegere a aspectelor numismatice legate de cultul imperial şi de marea sa varietate şi complexitate de manifestări concrete.

Gh. Poenaru Bordea

HERACLEA — III, Bitola, 1967: Gorana Cvetković Tomašević, *Mosaic Pavement in the Narthex of the Large Basilica at Heraclea Lyncestis*, pp. 9—63, 62 figg. + 10 Tavv. a colori f. t.; Milorad Medić, *Technique, Materials and Conservation of the Mosaic in the Narthex of the Large Basilica in Heraclea Lyncestis*, p. 87—109, 34 figg.

Nel secondo volume dedicato ai fortunati scavi di Heraclea Lyncestis (Iugoslavia, R. S. Macedonia) due studiosi iugoslavi presentano in condizioni ottime un mosaico singolarissimo che ornava il *narthex* di una basilica cristiana: G. Cvetković Tomašević occupandosi di descrizione, iconografia, stile e simbolismo, M. Medić invece di tecnica, materiale e conservazione.

Si tratta di un fregio continuo con una serie di rigogliosi alberi fruttiferi, interrotto al centro da un medaglione ovale di carattere araldico, assiale e simmetrico. A un tronco è legato un cane di colore scarlatto. Gli alberi, con la corona ridotta a una proiezione rarefatta sul fondo bianco del mosaico, sono di facile identificazione : cedro, ciliegio, melo, olivo, cipresso, pero, fico, melagrano. In basso corrono liberamente animali selvaggi. Con un vero *horror vacui* gli spazi vuoti, sopra e tra gli alberi, sono occupati da uccellini in volo e, nella parte inferiore, da un tenue sottobosco fiorito con cespi di rose, di edera e di gigli. La mancanza della presenza umana conferisce a questo giardino, ricco di frutta e fiori, l'aspetto favoloso e immoto del Paradiso celeste. L'unico albero scheletrito e morto rappresenta, in questo rigoglioso complesso, la sterilità del paganesimo.

Il medaglione centrale ovale con un *cantharos* dal quale sorgono due rami di vite, tra due cervi araldicamente affrontati ai suoi lati e, in alto, due pavoni pur essi araldicamente disposti (risurrezione e immortalità) ci offre il simbolo del battesimo e dell'eucarestia in una composizione simmetrica che contrasta nettamente con la libera composizione del giardino.

Una bordura fatta di croci gammate e di ottagoni con pesci, molluschi e uccelli acquatici chiude tutta la scena.

Le tessere di marmo o pietra colorata, di pasta vitrea, di terracotta sono abbastanza irregolari e relativamente piccole (7—10 mm. di lato), ogni dm^2 contenendo 70—80 tessere.

Il bel mosaico, si deve interpretare, come propone l'A., in chiave cristiana : la rappresentazione del *cosmos*, composto di quattro elementi, secondo l'ideologia cristiana derivata da quella pagana : uno spirituale, il πρῶτος οὐρανός, espresso nel medaglione centrale, gli altri invece materiali, quale il cielo (il Paradiso), la terra (gli animali selvaggi), l'oceano (gli ottagoni con pesci, molluschi e anatrelle).

Il mosaico è di alta qualità artistica e cromatica e di assoluta novità creativa — anche se si serve di vieti motivi di repertorio del mondo classico e orientale, alcuni di antichissima tradizione. Dei due problemi principali che esso pone — quello dello stile, quindi della cronologia (di difficile soluzione sempre per i mosaici) e quello della sua interpretazione simbolica — è senz'altro il primo ad essere piú delicato e complesso.

Non si parla, nel testo, di dati di scavo, di osservazioni stratigrafiche o struttive, relative alla basilica cui il mosaico apparteneva ; dati che possono addurre apporti notevoli, a volte decisivi, nel problema cronologico di un mosaico (basti ricordare ad es. l'intervento utilissimo di uno studio recente di G. Lugli — *Contributo alla storia edilizia della villa romana di Piazza Armerina*, in RIASA XI—XII, 1963, p. 28 ss. — nella *vexata quaestio* della determinazione cronologica dei mosaici di Piazza Armerina) ; così che per tale determinazione siamo ridotti allo studio tipologico e stilistico del mosaico stesso. Su questa via dunque seguiamo l'A. nella sua accurata descrizione dei vari elementi figurativi e nel rispettivo studio tipologico per il tramite di numerosi confronti che comprendono un ricco e variato materiale figurativo che va dal I al VI secolo e.n. — dal famoso giardino rappresentato su una parete della villa di Livia a Primaporta, a pitture di catacombe, a mosaici di Roma, Salonicco, Costantinopoli e Ravenna, sino alle miniature di codici celebri. Per il tramite di tali confronti l'A. arriva alla conclusione che si tratta di un'opera databile tra la fine del V e l'inizio del VI sec. e.n., più precisamente all'epoca di Anastasio, quando trionfano le influenze egizie e siriache. Una intelligente impaginazione, che merita di essere segnalata per la sua novità, con le illustrazioni in perfetta corrispondenza al testo e le note situate nei larghi margini della pagina, permette di seguire agevolmente il suo discorso. Dobbiamo osservare però che generiche analogie nei

principi compositivi e nei soggetti non sono sufficienti per stabilire una valida cronologia, dato che i motivi attraversano i secoli, a volte i millenni, apparentemente immutati. Quello che conta è l'interpretazione, il rendimento, la particolare stilizzazione di determinati motivi — in questo caso il mondo vegetale.

Come abbiamo già accennato, il mosaico di Heraclea è di una singolare e attraente novità per il suo stilizzato e fresco naturalismo, ottenuto soprattutto per il tramite dei colori: si osservino il secondo albero (il ciliegio, Tav. II) con foglie gradatamente gialle, ruggine, marrone, e, qua e là, addirittura rosse o azzurre; i graziosi cespugli del sottobosco, gli uccelli svolazzanti tra i rami che serrano tra le zampette un nastro ondulato che getta nella composizione una vivace nota di rosso, il toro grigio-azzurro, il Cerbero rosso. Gli alberi dalla chioma rarefatta „rappresentati sul fondo bianco del mosaico — secondo una precisa osservazione dell'A. — come una pianta pressata in un erbario", costituiscono un elemento-chiave, secondo noi, nel problema della determinazione cronologica e stilistica: i migliori confronti con questa maniera leggera e trasparente di rappresentare il mondo vegetale, senza sovrapposizione di piani — aerata, chiara, finissima — ci vengono offerti da una serie di mosaici che hanno una tematica un po' diversa: scene-tappeto costituite da rami recisi (rami di alberi e steli di fiori), uccelli, ghirlande, a volte Eroti, recentemente prese in esame in uno studio esemplare di J. W. Salomonson e messe in rapporto a influenze alessandrine o pergamene (*La mosaïque aux cheveaux de l'antiquarium de Carthage*, La Haye 1965, p. 32 ss.; vedine recensione in questa stessa rivista X, p. 363 ss.). Di tale serie, tre mosaici ci sembrano strettamente affini a quello di Heraclea, dal punto di vista dello stile: due mosaici trovati a Cartagine — l'uno conservato al Museo del Bardo e proveniente dalla csd. „maison de la volière", l'altro appartenente alla già citata „casa dei cavalli" e precisamente la bordura della grande sala a scacchiera (Salomonson, *o.c.*, Tav. XXIX; XXII—XXIV) — e, in un gusto un po' piú pesante e diverso, i mosaici che ornano le volte del Mausoleo di S. Costanza a Roma (Stern, in Dumbarton Oaks Papers, 12 fig. 38). Troviamo in essi non solo lo stesso stile, ma la scelta degli stessi alberi e degli stessi fiori — sia pure sotto forma di rami recisi e isolati — tra i quali non mancano né il decorativo cedro del Libano, nella stessa stilizzazione del primo, bellissimo albero del mosaico di H. né rose, edera e gigli. Dobbiamo precisare che Gorana Cvetković Tomašević, nel corso della sua dimostrazione, cita piú volte il mosaico di S. Costanza ma solo quale punto intermediario, per soffermarsi su opere piú tarde di Costantinopoli o di Bisanzio ove gli alberi sono espressi in maniera ben diversa (macchie compatte e oscure, oppure rappresentazioni di un netto carattere impressionistico).

Il gruppo di mosaici da noi citato è concordemente datato tra la fine del III e i primi decenni del IV secolo; e la prima metà del IV secolo ci sembra una data conveniente per il bel mosaico di H. A questa cronologia piú alta ci portano anche altri elementi della delicata composizione: il cane rosso legato a un albero — che altro non è se non il mitico Cerbero, fedele guardiano dell'Hades, sopravvivenza indiscutibile, se pur inconscia, dell'Eden pagano; i due racemi di vite sorgenti dal *cantharos* del medaglione centrale i quali si svolgono ancora in volute libere e naturalistiche, piuttosto nella tradizione dei tralci dionisiaci che nei rigidi schemi dell'arte bizantina (molto istruttive, da questo punto di vista, le figg. 43, 45); le anatrelle, i pesci e i molluschi, vagamente composti negli esagoni insieme ad alghe marine che, egualmente, ci riportano a mosaici di buona epoca romana (vedi ad es. un mosaico di Lione, Stern, *Mosaïques de la Gaule* II, Lyonnaise I N° 101, Tav. LXIII, LXVII, XCV I); mi sembra inoltre inconcepi-

bile per l'epoca di Anastasio, e sicuro segno invece di un'epoca piú antica, la mancanza della croce nel medaglione centrale.

Per quanto riguarda la simbologia di tutta la scena — rappresentazione del *cosmos* — l'A. attira l'attenzione sul fatto che tale concezione ci è generalmente conservata in composizioni circolari (calendari illustrati, composizioni concentriche di volte). Anche in questo dunque il mosaico di H. sarebbe una novità: un adattamento dell'originario schema dell'universo sferico a un quadro rettangolare nel quale tuttavia due elementi sono ancora in certo qual modo concentrici: il medaglione centrale e la bordura. La dimostrazione dell'A. è così chiara che ci sembra superfluo il suo ripetuto tentativo di dare al mosaico di H. forme diverse, piú vicine a formule di altri mosaici ispirati alla concezione cosmica cristiana, con i vari elementi nettamente distinti o altrimenti disposti (fig. 54, 57, 61); come si può dissociare, sia pure in un disegno didattico, un'opera così fresca e unitaria come il mosaico di H.?

Concludendo: nonostante la nostra divergenza cronologica, che può servire da punto di partenza per una ripresa in esame di stile e data del mosaico, l'impressione complessiva che si ritrae da questo studio è quello di una seria e preziosa ricerca. La ricca e aggiornata bibliografia, le numerose illustrazioni e specialmente quelle a colori ci permettono la conoscenza di un documento del piú alto interesse e, per il momento, abbastanza isolato.

Un altro discorso meriterebbe lo studio di M. Medić sulla tecnica del mosaico e sui complessi problemi della conservazione e del restauro. Ma questo problema, certo non meno importante del primo, esula dalla nostra competenza.

G. Bordenache

ANDREA CARANDINI, *La secchia Dia: una „storia di Achille" tardo-antica. Contributo al problema dell'industria artistica di tradizione ellenistica in Egitto*, Studi Miscellanei 9, Roma, 1965, 45 pp. + XXXIII Tavv. (= 54 figg.).

Nell'importante serie di studi recenti volti a una definizione culturale e stilistica del tardo antico — basti citare il volume di R. Bianchi Bandinelli sulle miniature dell'Iliade Ambrosiana, le ricerche dello stesso Carandini sui mosaici di Piazza Armerina o di G. De Francovich sull'Egitto, la Siria e Costantinopoli — il presente lavoro sulla secchia Doria apre una pagina del tutto nuova sull'attività artigianale nell'Egitto del V secolo e.n.

La situla era da lungo tempo nota e aveva attirato l'attenzione degli archeologi, a cominciare dal Brunn, ma solo per i confronti di carattere iconografico del suo fregio figurato inciso; negli ultimi anni poi era stata data come dispersa.

Riprendendo il problema *ex novo* in maniera sistematica e competente, il C. comincia il suo studio con un'indagine accurata e rivelatrice sulla tecnica della decorazione figurata, di gusto fondamentalmente incolto, ma di una spontanea espressività: la precisa indicazione degli strumenti usati — profilo, bulino, granitoio e ferro a perla (che produce dei piccoli circoli per esprimere indistintamente capelli, occhi, stoffe ed elementi decorativi astratti) — aiuta a comprendere la concezione artistica dell'artigiano, nettamente antinaturalistica e antiellenistica e per di piú sbrigativa, con un deciso gusto per l'effetto ampolloso e manieristico, piú che per l'accurata esecuzione; la tradizionale tecnica della *caelatura* rompe con i filoni noti — il

bulino che tracciava una linea continua, piú o meno sottile— per assomigliare piuttosto a tecniche diverse come, ad esempio, una stoffa ricamata.

Il fregio figurato è sistemato negli spazi lasciati vuoti da un portico, indicato da quattro colonne dalle quali si dipartono gli archi, astrattamente interrotti, anzi chiusi da tratti di profilo — puro pretesto per dividere la figurazione in quattro scenette ben distinte, A—D.

Tutti gli studiosi, dalla seconda metà dell'800 sino ad oggi, hanno concordemente riconosciuto nelle scene A—C una particolare redazione di quel *Romanzo di Briseide* ,,che ebbe nelle arti figurative una fortuna praticamente ininterrotta a partire dalla cultura attica del primo venticinquennio del V sec. a.C. fino al tardo antico (metà del VI secolo circa), soprattutto nelle parti orientali dell'impero''. E anche la scena D si ricollega, sia pure marginalmente, alla storia di Briseide : Achille e Priamo tornando ad accettare la vita, dopo la restituzione del corpo di Ettore.

Tratteggiando a grandi linee la storia iconografica del motivo, dalla *skyphos* di Hieron-Macron sino alle recensioni tardo antiche della storia di Briseide, ricollegabili ai grandi centri metropolitani dell'Oriente greco — Costantinopoli, Antiochia, Alessandria —, l'A. dimostra che, lentamente, l'avvenimento viene distrutto nei suoi aspetti epici e drammatici per assumere il sapore di un idillio che diventa popolarissimo nella tarda antichità proprio perché collegato alle gesta di Achille, simbolo rievocatore dell'epoca classica.

Come viene suggerito e sottolineato dal sottotitolo, l'attribuzione ambientale e la cronologia del fregio figurato della secchia costituiscono l'oggetto principale del presente lavoro ; e in questa determinazione l'A. procede per gradi, presentando dapprima (cap. V) i rapporti con opere dello stesso genere, nel quadro cioè della medesima tradizione artigiana — la situla di Bueña (Teruel) del Museo di Madrid e la situla di Antipatro del Museo di Istambul databili tra il 450 e il 550 ca — che offrono un primo riferimento stilistico e cronologico ; passando poi a piú larghi confronti dopo un capitolo analitico (cap. VI) sul quale attiriamo l'attenzione — analisi antiquaria e confronti stilistici a proposito dei singoli elementi della figurazione (dettagli architettonici e decorativi, volti, capigliature e barbe, gesti, nimbi, diademi, tuniche, mantelli, corazze, cinghie e cinture, scettro, armi, kline, pedane e parapetasmata, tiara, petaso, calzari), analisi antiquaria e storica artistica a un tempo, quanto mai suggestiva e già adottata dall'A. nello studio dei mosaici di Piazza Armerina (StMisc. 7, 1964, p. 9 ss.), prezioso punto di partenza per una piú approfondita ricerca. Da tale indagine che, secondo l'A., è ancora allo stadio di schema e programma per studi a venire, derivano utili indicazioni per il problema dell'ambiente e della cronologia della secchia Doria. L'ambiente è quello copto dell'Egitto tardo romano, unico ed incomparabile nel suo sviluppo, secondo caratteri di ordine unitario tipicamente provinciale, permessi da una uniformità di interessi della nuova base sociale.

Nel VII ed ultimo capitolo l'A. allarga la ricerca a tutti i campi dell'artigianato, servendosi del metodo (che, non so perché, egli definisce ,,idealistico'') di piú larghi confronti, spezzando i compartimenti stagno dei vari rami dell'industria artistica antica, cosí faticosamente costruiti dagli archeologici : ,,il bronzo viene confrontato all'avorio, all'osso, all'argento e questo alle terrecotte, alle monete, alle stoffe, alle pitture ed ancora al rilievo, alla statuaria, alla decorazione architettonica e ai frammenti di miniature''. Ne risulta un quadro quanto mai interessante, vario e completo dell'attività artistica dell'Egitto tardo romano nel quale viene a inserirsi la situla Doria, prodotta forse ad Alessandria, in un lasso di tempo che va dalla fine del IV agli inizi del VI ; alcuni confronti piú stringenti e decisivi permetterebbero di fissare la cronologia della situla nella seconda metà del V secolo.

Alla competente, metodica e approfondita ricerca corrispondono ottime fotografie — opera dello stesso A. — che permettono la perfetta lettura del monumento nei minimi dettagli di tecnica e di stile.

G. Bordenache

École Française d'Athènes. GUIDE DE THASOS. Préface de Georges Daux. Paris, Editions E. de Boccard, 1967, 214 p. in 16° + 116 planșe și ilustrații în text, 5 planșe afară din text.

Alături de Delfi, Delos, Mallia și, de la un timp, Argos, Thasos e unul din marile șantiere arheologice deschise de Școala Franceză din Atena în cursul activității ei mai mult decît centenare. Începute în 1911, dar întrerupte în timpul celor două războaie mondiale (care au adus cercetărilor arheologice și pagube de alt fel), săpăturile continuă și astăzi cu vigoare, prilejuind observații și descoperiri de materiale care au îmbogățit considerabil cunoștințele noastre nu numai despre insula lui Heracles, dar și despre istoria Greciei și a bazinului egeean. Va fi de ajuns să amintesc, în această ordine de idei (pe lîngă nenumărate contribuții de amănunt, publicate în Bulletin de Correspondance Hellénique sau în alte periodice), importanta serie de *Études Thasiennes* — ajunsă la al 8-lea volum și în care au apărut lucrări de importanța celor semnate de Marcel Launey, Jean Pouilloux (singur sau în colaborare cu Christiane Dunant), Roland Martin și alții.

Urmarea acestor eforturi susținute e că nu se poate astăzi studia istoria Greciei fără a ține seamă de rezultatele obținute de-a lungul a mai bine de cincizeci de ani de arheologii și epigrafiștii din echipa thasiană. De altă parte, în măsura în care numărul și importanța monumentelor descoperite au făcut ca insula să devină un loc de turism, nevoia prelucrării acestor rezultate pentru uzul unui public larg se făcea și ea simțită. Trebuie deci salutată cu căldură inițiativa conducerii Școlii din Atena de a pregăti — în aceeași serie și după aceeași concepție ca ghidurile săpăturilor din Delos și Creta — o călăuză științifică a antichităților din Thasos, destinată în primul rînd profanilor, dar a cărei fericită alcătuire o va face, de bună seamă, utilă și specialiștilor.

Mai curînd decît un îndreptar turistic (deslușirile de acest fel nu lipsesc și sînt de o claritate și precizie ce nu lasă nimic de dorit), lucrarea e, într-adevăr, o introducere în problemele ridicate de istoria și de arheologia thasiană, de la colonizarea insulei de parieni pînă la alipirea ei la regatul grec, în pragul secolului al XX-lea. Căci timp de aproape trei milenii Thasos n-a încetat să fie populată și activă, n-a încetat să ducă o existență cînd mizeră și cînd înfloritoare. În limitele cronologice ale antichității, perioadele-i de înflorire sînt cea arhaică, ilustrată de numeroase monumente de preț, și cea elenistică, de-a lungul căreia faima negușătorilor și corăbierilor ei răzbate pînă departe. Între ele se situează vremea cînd insula face parte din Liga delioatică și cînd repetate conflicte cu Atena o duc de fiecare dată la un deget de pieire.

Nu e locul, firește, să dau aci, în această privință, mai multe amănunte. Prefer să subliniez concepția judicioasă a lucrării, care, după o scurtă prezentare geografică și climatologică, ne înfățișează o schiță istorică succintă, dar precisă (incluzînd un istoric al săpăturilor), apoi

o „preumblare" istorică prin cetatea veche, în cursul căreia se descriu succesiv ruinele portului, pieței (inclusiv vestigiile paleocreștine din nordul acesteia), cartierul roman, sanctuarele de căpetenie (Artemision, Dionysion, templul lui Poseidon, al lui Zeus, al Athenei, al lui Heracles), porțile, teatrul și alte monumente izolate.

Capitolele următoare au un caracter mai special și, pentru cititorii cu oarecare pregătire istorică, vor fi desigur cele mai importante. În ele se studiază, pe rînd, arhitectura thasiană (în caracterele-i particulare), inscripțiile și sculpturile din muzeul local, instituțiile politice, cultele și viața economică a insulei. Un prețios excursus e închinat monedelor thasiene, a cărui utilitate e neîndoioasă și pentru cercetătorii coloniilor grecești din Marea Neagră.

Într-o primă redactare, textele care alcătuiesc lucrarea au fost scrise de un colectiv de „thasieni" din care fac parte (în ordine alfabetică) : P. Bernard, Fr. Croissant, Ch. Delvoye, P. Devambez, Christiane Dunant, Y. Garlan, Lili Kahil, R. Martin, J. Pouilloux, Ch. Rolley, G. Roux, J. Servais, Nicole Weill). Revederea și „sudarea" diferitelor contribuții se datoresc lui Fr. Salviat; concepția grafică și supravegherea tiparului lui Fr. Salviat și Georges Daux.

D. M. Pippidi

POLAY ELEMÉR, *Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom*, Budapest, Akademiai Kiadó, 1964, 401 p.

Este o idee cu totul nouă de a întreprinde studiul de ansamblu al „diferențierii" dreptului sclavagist roman, de la origini pînă la compilația lui Iustinian. Ce înțelege autorul prin „Differenzierung"? Categoriile juridice ale dreptului roman, cum ar fi *ius ciuile* sau *ius gentium*, *ius publicum — ius priuatum* și altele, au solicitat deseori atenția autorilor, dar, pînă acum, n-a existat un studiu de ansamblu privind „diferențierea" normelor sociale în Roma veche. Multe dificultăți stau în calea unei asemenea încercări, arată autorul. Din literatura cazuistică romană sînt greu de dedus caracterele ce separă diferitele categorii; adesea, unele categorii se suprapun în parte; în cursul timpului s-au produs transformări în cuprinsul categoriilor juridice, cum s-a întîmplat cu *ius ciuile* și *ius gentium*, precum și cu *ius naturale*, prin care Cicero și Ulpian nu înțelegeau, probabil, același lucru. După ce precizează unele principii de metodă, pe care le are în vedere în conducerea cercetării sale, autorul atrage atenția asupra a două aspecte ale „diferențierii". Există o diferențiere pe „verticală", cînd, peste norme sociale elaborate, se suprapuneau altele noi. Astfel, *ius praetorium* se suprapune lui *ius ciuile*. „Diferențierea" mai are loc și „orizontal", prin diviziunea unei categorii juridice: astfel, *ius publicum* se desprinde din *ius ciuile*. Autorul își propune să studieze într-o altă parte a cărții, ca o continuare, oarecum, concepțiile care au stat la baza „diferențierii" sistemelor de drept capitalist, în comparație cu ideile romane și aceasta întrucît, arată autorul, statele capitaliste europene, direct sau indirect, au receptat dreptul roman o dată cu trecerea la capitalism. Și, în fine, autorul speră ca lucrarea sa de istorie a dreptului să lumineze cu titlu de material documentar știința socialistă a dreptului, în care, în ultimul deceniu, mai ales, s-a pus problema împărțirii în ramuri a sistemului de drept, dar unde nu s-a decis încă după ce principii și în ce ramuri trebuie să se împartă sistemul de drept.

Miezul lucrării îl formează capitolele III şi IV, în care se studiază „separarea dreptului roman de celelalte norme sociale'' (cap. III), adică desprinderea lui *ius* de *fas* şi de *mos*, formarea lui *ius fetiale* şi *ius gentium* (în sensul vechi de drept al războiului şi păcii). Capitolul al IV-lea urmăreşte mai departe diferenţierea sistemelor de drept în epoca producţiei simple de mărfuri. Aici sînt studiate succesiv în raporturile lor mutuale *ius ciuile* şi *ius Latii* (secţ. A), dreptul roman în sens îngust şi „aşa-zisul drept străin'' (secţ. B. *Das römische Recht und das sogenannte Fremdenrecht*), *ius naturale* şi *ius gentium* („im gemeinem Sinne''), *ius ciuile* şi *ius praetorium*, (secţ. C), *ius strictum* şi *ius aequum* (secţ. C). Într-o secţiune separată (secţ. D), autorul se ocupă de *ius publicum* şi *ius priuatum* şi, în fine, în ultima secţiune a capitolului al IV-lea (secţ. E), de soluţionarea acestor diferite probleme în codificarea lui Iustinian. Ultimul capitol (cap. V) comportă consideraţii generale asupra procesului de „diferenţiere'' în dreptul roman. Din toate acestea rezultă clar, credem noi, concepţia autorului despre „diferenţierea'' normelor sociale şi, în special, a celor juridice, cît şi conţinutul lucrării. Problema a preocupat şi pe autorii români (în legătură cu apariţia şi dezvoltarea noţiunii de posesiune), iar rezultatele obţinute sînt remarcabile, deşi, din păcate, necunoscute autorului (Valentin Al. Georgescu, *De la „possessiones'' la „possessio''. Contribuţie la studiul procesului istoric de formare a noţiunii de posesie în dreptul roman*, în Studii clasice, I, 1959, p. 116—172). Valentin Al. Georgescu abordase această problemă dintr-un punct de vedere diferit, din cauza aceasta era şi firesc ca rezultatele sale să se acopere numai în parte cu ale autorului. Astfel, Polay urmăreşte desprinderea iniţială a lui *ius* din ansamblul normelor sociale şi, pe urmă, procesul istoric de separare lentă şi succesivă a altor ansambluri de norme din *ius ciuile*. „Diferenţierea'' acestor sisteme din *ius* are loc ca expresie exclusivă a apariţiei şi dezvoltării producţiei de mărfuri simplă (cap. IV, *Die Gestaltung des vollkommensten Rechts der einfachen Warenproduktion*), ceea ce este exact ca punct de plecare, dar spune prea puţin ca explicaţie diferenţiată pentru fiecare ansamblu în parte. Iar Val. Al. Georgescu vede în „multiplicitatea sistemelor juridice'' rezultatul apariţiei succesive a unor sisteme de drept juxtapuse lui *ius* şi, din punct de vedere ierarhic, inferioare. Această „juxtapunere'' îşi are izvorul într-o trăsătură specifică ideologiei sclavagiste (deci, în cele din urmă, în însăşi baza economică) şi în contradicţiile proprii acestei orînduiri : pe de o parte, nevoia de „imutabilitate'', de „stabilitate'', de „imobilism'', iar, pe de alta, nevoia imperioasă de a face totuşi faţă (era chiar în interesul clasei dominante) unor noi situaţii necuprinse încă în sfera de reglementare a vechiului *ius*. Această trăsătură, izvorîtă din însăşi dezvoltarea lentă a forţelor de producţie, exprimă însă şi nevoia resimţită de clasa dominantă de a nega transformările, de a afirma perenitatea, trăinicia exploatării sclavagiste. Vechiul *ius*, fiind de la început rigid şi prea îngust (nu sancţiona decît o sferă relativ restrînsă de relaţii sociale), era firesc ca, destul de repede, să se dovedească necuprinzător. *Ius* a fost ulterior mereu lărgit, dar procesul a fost totdeauna mult prea lent şi a urmat prea tîrziu nevoilor noi apărute, şi aceasta din cauza conservatorismului specific ideologiei sclavagiste la care ne-am referit mai sus. În aceste condiţii, vechiului *ius* i s-au adăugat consecutiv alte sisteme de drept, care se vor numi *ius gentium*, *ius praetorium*, *ius aedilicium*, *ius prouinciale*, *ius naturale*, care sînt cercuri concentrice de norme urmărind a realiza scopurile pe care vechiul *ius*, deşi şi el în continuă mişcare şi într-un continuu proces de adaptare, nu le putea realiza sau le realiza prea tîrziu şi imperfect sau numai în parte (vezi extinderea lui *ius* la neromani în provincie sau extinderea acţiunii *ciuilis incerti* cu *praescripta uerba* la sancţionarea anumitor pacte). Concepţiile fiind diferite, unele rezultate nu se acoperă. Polay remarcă „diferenţierea'' (care, de fapt, este foarte puţin diferenţiere, din punct de vedere modern al cuvîntului), ia

Val. Al. Georgescu atrage atenția asupra „multiplicității de sisteme juridice", deci, viziuni sintetice diferite. Apoi, printre „sistemele juridice juxtapuse" Val. Al. Georgescu enumeră *ius aedilicium* și *ius prouinciale*, care, după cum era și firesc, în concepția lui Polay nu sînt considerate și, de altfel, și despre *ius gentium* Polay respinge ideea că ar fi vorba despre un sistem aparte de norme (în acest sens, Mitteis, Jörs) și vede în el numai o „noțiune ideologică" („ideologischer Begriff", p. 246), o apelație care indică unele trăsături proprii unor instituții ale dreptului civil apărute mai tîrziu, cînd statul roman devenise un stat multinațional, și care erau deschise și peregrinilor. Deci, Polay privește procesul de diferențiere, iar Val. Al. Georgescu, procesul istoric de juxtapunere a unor sisteme juridice sistemului vechiului *ius* și, aceasta în condițiile ideologice proprii lumii sclavagiste în general, și lumii romane în special. Remarcînd, împreună cu autorul, că nu se poate vorbi în vechiul drept roman de o desprindere și separare a ramurilor de drept în sensul modern al cuvîntului, singura „diferențiere" ce merită să poarte acest nume ar fi aceea a lui *ius* de *fas* și *mores* și a lui *ius publicum-ius priuatum* din *ius ciuile*.

În această scurtă notă ne vom limita la expunerea și discutarea unei singure chestiuni abordată de autor și anume raporturile de-a lungul veacurilor între dreptul roman (în sens îngust) și „așa-zisul drept al străinilor" („das sogenannte Fremdenrecht"). Așa cum rezultă din titlul paragrafului respectiv, autorul consideră dreptul latin și peregrin aplicat în imperiu tot ca un drept roman, deoarece el a continuat să existe în imperiu și după cucerirea comunităților latine sau peregrine prin voința clasei dominante de la Roma (p. 179). Drept străin, în sensul propriu al cuvîntului, n-ar fi, așadar, decît dreptul popoarelor din afara lui *orbis Romanus*. Dreptul latin și peregrin își are însă originea în perioada preromană. În relațiile dintre dreptul roman în sens îngust și „așa-zisul drept străin", autorul distinge trei etape: I) pînă în anul 91—89 î.e.n. (*lex Iulia*); II) de la *lex Iulia* la *Constitutio Antoniniana* (—*CA*); III) de la *CA* pînă la finele imperiului.

I. În prima perioadă (pînă la *lex Iulia*), dreptul local dispare treptat în Italia, ca urmare a asimilării progresive a cetăților libere, federate sau supuse. În privința raporturilor dintre dreptul roman și dreptul local, autorul distinge patru situații:

A. Cetățile federate (puține la număr) se bucură de dreptul propriu care cîrmuiește toate relațiile sociale. Aceste cetăți aveau o organizare judiciară autonomă (Atena etc.) și instanțele locale aplicau dreptul propriu chiar și în cauzele penale privind pe romani.

B. Alte cetăți primeau prin tratat de la Roma *legibus suis et suo iure uti*, dar este discutabil dacă, pentru ele, se putea vorbi de un sistem de drept autonom, deoarece constituția dată de Roma n-ar fi fost, după autor, decît primul pas pe calea asimilării treptate și complete a cetății peregrine.

C. În unele state-cetate supuse, Roma păstra numai o parte din administrația autonomă. În parte, administrația și justiția erau încredințate unui magistrat roman. Așa, spre exemplu, în orașul Clodii, în Etruria de sud, normele locale s-au menținut, dar pentru un îngust cerc de relații sociale (bunuri, familia). În administrație și justiție, magistratul trimis de Roma aplica dreptul roman.

D. Ultima categorie cuprinde orașele unde conducerea administrației și a justiției se găsea în întregime în mîinile romanilor. Acestea erau prefecturile. Aici nu putea fi vorba despre un sistem de drept autonom.

II. În provincii, administrarea justiției se împarte între guvernator și delegații săi (în procedura *extra ordinem*) și organele de justiție locale. În cursul secolelor au avut loc transformări importante. În Sicilia se aplica legea Rupilia, iar organele de justiție ale cetăților aplicau

dreptul local, în cazurile în care erau competente. În Egipt, procesele între peregrini şi chestiunile minore erau de competenţa strategilor, care, aşa cum fac menţiune documentele, aplicau dreptul local. De altfel, datorită numeroaselor izvoare de care dispunem, cunoştinţele noastre în acest domeniu sînt mai bogate. Sisteme de drept peregrine, paralele cu dreptul roman, existau, probabil, şi în celelalte cetăţi ale imperiului (Thermi, Phormiae, Prusa etc.). Dar există, încă din secolul I e.n., tendinţa ca provincialii să părăsească treptat instanţele locale (care aplicau dreptul local) şi să se adreseze tot mai frecvent instanţelor romane (aşa cum remarcă Plutarh). Spre deosebire de Wenger, autorul crede că nu se poate vorbi despre un *ius gentium* grec. Existau norme identice în sistemele de drept ale multor state-cetate, dar ar fi fost vorba despre o simplă identitate de fapt. Sistemele de drept peregrine erau mai îndepărtate de cel roman decît sistemele latine. Totuşi, atrage atenţia autorul, baza economică era identică : proprietatea sclavagistă.

III. De la *Constitutio Antoniniana* pînă la finele imperiului. Edictul lui Caracalla a extins cetăţenia romană asupra tuturor supuşilor liberi din imperiu, care pînă atunci nu erau cetăţeni. Semnalînd controversele pasionate pe care le-a provocat *CA* în literatura de specialitate (fiind o problemă laterală, literatura de specialitate nu este exhaustiv cercetată : lipseşte şi cunoscutul studiu al acad. Emil Condurachi, în Dacia, S.N., 2 (1958), p. 281—316), autorul e de părere că problema este pusă greşit : nu ar putea fi vorba de a şti dacă edictul lui Caracalla a suprimat cetăţenia străină şi a înlocuit-o cu cea romană. Dacă totuşi textele amintesc uneori de *ciuitas peregrina*, este din cauză că limbii latine îi lipsea un termen tehnic pentru a desemna apartenenţa peregrinilor la o cetate sau la un grup de populaţie. Acel termen tehnic îl aveau numai pentru a indica pe italienii sau latinii dintr-un municipiu : *ciues Romani et municipes Tusculani*. Peregrinii aparteneţi la o anumită cetate sau comunitate peregrină erau totuşi supuşi romani şi înainte de *CA*. Problema este dacă *CA* le-a lăsat peregrinilor apartenenţa la cetatea sau comunitatea lor peregrină şi, împreună cu ea, dacă le-a concedat folosinţa în continuare a dreptului lor peregrin sau a obiceiurilor lor provinciale. Mitteis este de părere că edictul lui Caracalla (*Reichsrecht und Volksrecht*, p. 157) a suprimat dreptul local (peregrin). Schönbauer (Iura, 1953, p. 38 urm.) crede, dimpotrivă, că peregrinii au păstrat *ciuitas peregrina*, pe lîngă noua cetăţenie romană. Ei ar fi putut alege între cele două sisteme de drept. Autorul înclină spre opinia lui Schönbauer. Din documente rezultă, într-adevăr, că s-a păstrat administraţia şi dreptul local şi după *CA* (Amorgos în Grecia şi Panormos în Sicilia, anul 314 e.n.). În Egipt, după *CA* se păstrau încă funcţionari ptolemaici şi vechea organizare. În Heptanomos şi Arsinoe întîlnim încă strategi şi βουλή. Şi după *CA*, noii cetăţeni romani puteau fi judecaţi conform regulilor de competenţă în vigoare, pentru unele cauze, de guvernatorul provinciei (sau de delegaţii săi, în procedura *extra ordinem*), pentru altele, de instanţele locale, acolo unde se mai păstrau. În aceste instanţe locale, atît judecătorii, cît şi părţile erau cetăţeni, romani proveniţi din peregrini. Dreptul local, fiind mai mult un drept consuetudinar, interesantă este cercetarea textelor privind aplicarea obiceiurilor locale (D. 1, 3, 33 şi 34 : 48, 3, 3). Din analiza unui text al lui Ulpian (*liber 1 de off. procons.*, D.1, 3, 34) rezultă că obiceiurile au forţă de lege (*pro iure et lege... obseruari solent*), fără să se specifice dacă este vorba de obiceiurile din provincie. Iar alt text (D.1, 3, 34) arată că obiceiul dintr-o cetate sau provincie poate fi invocat, dacă a fost confirmat de o sentinţă anterioară, dată în urma unor dezbateri contradictorii. Din aceste texte ar rezulta că edictul lui Caracalla ar fi oprit dezvoltarea cutumiară a dreptului local, deoarece singurele obiceiuri aplicabile ar fi fost acele constatate de o sentinţă dată anterior *CA*. Documentele arată, după părerea noastră, suficient de limpede (vezi

R. Taubenschlag, *Die römischen Behörden und das Volksrecht vor und nach der D.A.*, în *Opera minora*, I, p. 477 urm.; idem, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri*, Warszawa, 1955, p. 7 urm.) că dreptul local s-a dezvoltat în continuare pînă la Iustinian. Autorul conchide că și după *CA* dreptul local s-a aplicat, dar preeminența instanțelor romane (centrale) și a dreptului imperial au redus din ce în ce mai mult cîmpul lui de aplicare. În fine, se aplică cutuma locală numai între cetățenii romani proveniți din peregrinii care aparțineau aceleiași cetăți sau provincii. Problema ar putea fi discutată, fiindcă textul din Ulpian (*lib. 1 de off. procons.*, D. 1, 3, 33) este întregit de autor prin introducerea lui *ciuitatis et prouinciae* (prin referire la D. 1, 3, 34).

Cercetînd aceste chestiuni, autorul are prilejul să treacă în revistă o literatură imensă, chiar dacă nu este exhaustivă, fără a omite să discute și să clasifice numeroase ipoteze emise de-a lungul acestui secol într-o problemă acum atît de pasionantă. Punctul de vedere materialist-istoric permite autorului să reînnoiască de multe ori modul de a privi și a soluționa problemele, dînd o prețioasă lucrare pentru istoricii dreptului.

Mihai Jacotă

GEORGES PÉRI, *L'histoire du Cens jusqu'à la fin de la République romaine*, (Publications de l'Institut de droit romain de l'Université de Paris, 25), Sirey, Paris (1968), 213 p.

Nu putem decît să semnalăm pe scurt, nu numai istoricilor dreptului, dar și istoricilor antichității în general, această excelentă teză de doctorat, din școala prof. Jean Gaudemet, răsplătită de Facultatea de drept din Paris cu premiul Charles Lefebvre. Astăzi, autorul ei aparține deja corpului didactic al Facultății de drept din Dijon, ca *chargé de cours*.

Subiect dificil și pasionant prin gingășia problemelor ce se pun, într-o sărăcie de surse și într-un context istoric în care întunericul se îmbină cu legenda și cu extrapolările retrospective. După studiul de ansamblu al lui Mommsen și cele speciale ale unor Julius Bloch, N. Mattingly, E. Cavaignac, și după ingenioasa interpretare a lui Georges Dumézil, autorul își propune să dea un tablou al evoluției istorice a instituției, să-i examineze funcționarea și să-i descrie rolul în organizarea politică a Cetății.

Într-o primă parte se reconstituie ipotetic, dar judicios, pe baza unei abile utilizări a surselor, despre care autorul demonstrează că n-au denaturat iremediabil realitatea descrisă, censul la epoca originilor (p. 9—75), și se studiază cu rezultate prețioase importanta instituție a lustru-mului (p. 77—97), care nu se poate separa de cens și este necesară validității acestuia. Controlul moravurilor, de la început, apare legat de îndeplinirea censului (p. 99—122).

În partea a doua (Perioada republicană) se cercetează înființarea cenzurii și modificările pe care recensămîntul le-a suferit în ceea ce privește funcționarea și rolul lui (p. 125—130), îndeosebi pentru repartiția cetățenilor în centurii (p. 131—138), și înscrierii lor în triburi, cu greutatea recenzării integrale a cetățenilor romani din Italia la sfîrșitul Republicii (p. 139—172). Se discută cifrele obținute la fiecare lustrum (p. 173—182) și se încheie, înfățișîndu-se soarta censului sub Augustus (p. 183—201), care în 22 î.e.n., numind doi cenzori pentru supravegherea și reforma moravurilor, liberează recensămîntul de cenzură și îl transformă în simplă numărătoare, menționată în Digeste, 50, 7, *De Censibus* (Ulpian).

Multe dintre analizele autorului depăşesc, aşa cum e firesc, limitele stricte ale subiectului. Prima parte a lucrării devine o contribuţie la înţelegerea critică, nouă, a reformei atribuite lui Servius Tullius şi a regalităţii în general. Partea a doua aruncă lumini asupra trecerii la regimul republican şi la cristalizarea noilor structuri. În prima problemă, autorul ajunge la concluzia (p. 71) că şeful etrusc Servius Tullius a utilizat un mai vechi mecanism (*census* = clasarea solemnă a ostaşilor în armată) pentru a rîndui poporul înarmat, introducînd la Roma metoda etruscă de a distribui, constitui şi orîndui centuriile. Servius Tullius ar fi adus şi o reformă a triburilor (urbane şi rurale), pentru numărarea celor apţi să fie ostaşi şi pentru a controla nivelul de viaţă al fiecăruia. *Census* se încheia cu un *lustrum* (= *lustratio exercitus*). Semnificaţia de trecere spre o fază nouă de largă teritorializare şi deci de destrămare a legăturilor gentilice, pe care autorul o atribuie organizării triburilor şi înscrierii în trib după criteriul participării locale la un cult al cetăţii (*Paganalia, Compitalia*), ni se pare cu totul justificată.

Într-o formă clară, cu o documentaţie solidă (vezi şi bibliografia, p. 205—209), făcînd dovadă de spirit critic în analiza unor texte dificile, şi de o ponderată, dar eficace imaginaţie constructivă în reconstrucţia mentalităţii şi structurilor arhaice, îmbinînd judicios sursele juridice, literare şi aportul sociologiei, etnografiei şi istoriei religiei, autorul ne-a dat o lucrare valabilă, care aduce interpretări noi, convingătoare, şi realizează un progres notabil în cunoaşterea unei instituţii fundamentale. „Concluzii" de ansamblu ar fi putut pune în valoare rezultatele obţinute, silind pe cititor la o utilă reflexiune de sinteză.

Valentin Al. Georgescu

BERNARD VONGLIS, *La lettre et l'esprit de la loi dans la jurisprudence classique et la rhétorique*. Publications de l'Institut de droit romain de l'Université de Paris. Sirey, 1968, 220 p.

Aşa cum spune Schulz în *Geschichte der rőmischen Rechtswissenschaft*[1], interpretarea legii în jurisprudenţa clasică romană nu a făcut încă obiectul nici unui studiu mai important. Cartea lui Vonglis împlineşte deci în acest domeniu o lacună şi prezintă totodată foarte interesante puncte de vedere asupra metodei jurisconsulţilor clasici în această materie. Studiind metoda de interpretare a legii, atît în jurisprudenţă, cît şi în retorică, autorul pune dificila problemă de a şti dacă retorica a exercitat o influenţă asupra jurisprudenţei clasice, ceea ce formează unul din aspectele problemei influenţei culturii greceşti asupra dreptului roman[2]. Metoda de interpretare a legii de către jurisconsulţii clasici prezintă importanţă şi prin faptul că judecătorii, pretorii şi împăratul, atunci cînd interpretau legea, întrebuinţau metoda degajată şi stabilită de jurisconsulţi.

Cartea începe cu un capitol preliminar în care se analizează raporturile dintre *uerba* şi *sententia* şi se face distincţia din punctul de vedere al terminologiei între *sententia* şi *uoluntas*, arătîndu-se că dacă jurisconsulţii atribuie edictului o *sententia* ei precizează că acesta nu are

---

[1] Weimar, 1961, p. 157.

[2] Asupra acestei probleme a se vedea articolele publicate de B. Kübler, F. Senn şi J. Stroux în *Atti del Congr. internaz. di Diritto romano*, Pavia, 1934.

o *uoluntas*. Tot în acest capitol autorul schițează teoria interpretării din punct de vedere retoric și discută problema cunoscutelor *quaestiones legales* expuse de retori. În continuare se studiază minuțios cele două metode de interpretare a legii, interpretarea *ex uerbis* și interpretarea *ex sententia*. În primul capitol, care tratează interpretarea *ex uerbis*, autorul arată formularea expresă a principiului că voința legiuitorului trebuie căutată în cuvintele legii, așa cum a fost formulat de retori, precum și felul cum jurisconsulții au expus acest principiu în scrierile lor. Tot în acest capitol se analizează cele două reguli ale interpretării literare, anume că:

— nu este cazul de a admite vreo restrîngere a legii, cînd aceasta nu a fost în mod expres formulată și

— este interzis de a completa dispoziția expresă a legii sau de a întinde domeniul de aplicare a acesteia.

În al doilea capitol autorul expune contradicțiile care apar în legătură cu principiul interpretării *ex uerbis*. În legătură cu această problemă se analizează în primul rînd *status ambiguitatis*, atît în scrierile retorilor, cît și în textele juridice. După aceasta autorul expune rolul și importanța aprecierii personale de către jurisconsult a voinței legiuitorului, ținînd seama de posibilitățile unei interpretări restrictive, cît și de acelea ale unei interpretări extinctive a legii. În al treilea capitol autorul analizează interpretarea *ex sententia*, arătînd într-o primă secțiune ce înseamnă interpretarea extinctivă a lui *status scripti et uoluntatis*, ca și textele juridice care se ocupă sau corespund acestei interpretări. În această secțiune autorul face și critica confuziei dintre *status scripti et uoluntatis* și între *ratiocinatio*. Concluzia analizei acestor probleme este încercarea de a defini noțiunea de *sententia legis*, ale cărei manifestări diverse autorul le-a clasat sub *status*-urile retorice corespunzătoare. Definiția importantă și plină de consecințe pe care autorul o dă acestei noțiuni merită să fie evidențiată: „La sententia legis n'est donc pas la volonté du législateur, mais le sens donné à la loi en fonction des besoins appreciés par l'interprète selon sa conception de l'*aequum* et du *bonum*" [3]. Într-o altă secțiune a acestui capitol autorul încearcă să facă, bazat pe textele jurisconsulților, deosebirea între *sententia* și *uoluntas legis*. Capitolul se încheie cu arătarea limitelor acestui fel de interpretare liberală a jurisconsulților.

Neputînd discuta aici textele invocate și analizate în sprijinul tezelor susținute, ne vom mărgini să menționăm unele din ideile cuprinse în această lucrare atît de utilă pentru cunoașterea gîndirii romane.

Autorul are meritul de a fi încercat să precizeze noțiuni care pînă acum erau întrebuințate într-un sens general, fără a fi fixate din punct de vedere tehnic. Ca exemplu, putem cita problema raporturilor existente între *uerba* și *sententia* sau *uoluntas*. După cum se arată foarte just, autorii care s-au ocupat pînă acum de această problemă [4] nu au putut avea decît o viziune parțială a ei, din cauza punctului de vedere particular care-i preocupa în studiile lor. Este foarte utilă analiza terminologiei noțiunilor mai sus-arătate, dar credem că era necesară și o prezentare, chiar și numai în notă, a textelor juridice care conțin termenul *sententia* sau sinonimele sale [5].

Pe baza unei serioase analize a textelor juridice autorul ajunge la concluzia că textele juridice menționează voința legii, dar nu vorbesc de vreo voință a edictului, care în acest din

---

[3] P. 165.

[4] Vezi, de exemplu: Lanfranchi, *Il diritto nei retori romani*, Milano, 1938, Santa Cruz, în articolul *Der Einfluss der rhetorischen Theorie des Status auf die römische Jurisprudenz, insbesondere auf die Auslegung der Gesetze und Rechtsgeschäfte*, publicat în ZSS RA (1958), p. 91—115 și Wesel, *Zur Methode der Interpretation von Gesetzen in römischen Recht*. Sarrebruck, 1965.

[5] Vezi p. 23.

urmă caz este atribuită pretorului. În această privință credem că studiul problemei ar fi cîştigat, dacă autorul ar fi adîncit studierea distincţiei dintre *voluntas* care nu este atribuită edictului şi *sententia* care îi este atribuită de către jurisconsulţi, şi dacă el ar fi procedat la o analiză a distincţiilor pe baza vocabularului rezultat din texte.

Ar fi trebuit aprofundată, credem, şi ideea legăturii care există între interpretarea literală şi redactarea legii. Autorul arată că pentru a se asigura respectul voinţei legiuitorului şi pentru a se exprima voinţa legiuitorului cu cea mai mare precizie s-a întrebuinţat procedeul enumerării tuturor situaţiilor pe care legiuitorul a înţeles să le reglementeze. Dar o asemenea enumerare nu punea la adăpost pe legiuitor de o omisiune posibilă sau de evoluţia vieţii care putea să ofere situaţii noi şi de aceea, ca măsură de precauţie, cîteodată după enumerare se întrebuința şi o formulă generală care putea să acopere toate omisiunile sau noile cazuri neprevăzute. Acest procedeu, după cum arată autorul, era întrebuinţat atît pentru edict, cît şi pentru legi. Or, după cum Kaser[6] a dovedit-o, procedeul de redactare a legii şi a edictului au suferit o dublă evoluţie contradictorie. Legile care în vechime prezentau un anumit caracter de abstractizare pe la sfîrşitul Republicii au încercat să prezinte în enumerările lor toate ipotezele posibile. În acelaşi timp formularea edictului devenea tot mai generală. Explicaţia dată de Kaser este că legile erau redactate de *scribae*, pe cînd edictul era redactat de jurisconsulţi. Autorul aduce unele nuanţe interesante la aceste concluzii ale lui Kaser, arătînd, de exemplu, că în *album* figurau în aceeaşi epocă un interdict *unde ui* redactat după procedeul enumerării şi un interdict *quod ui aut clam* formulat într-o formă impersonală, ceea ce pare să indice existenţa unui dezacord între jurisconsulţi cu privire la punctul de drept luat în considerare. De altfel, după cum autorul susţine în mod just, chiar după codificarea edictului, jurisconsulţii clasici au continuat să dezvolte interpretarea edictului, ceea ce *scribae*, care redactau legile, au căutat să evite.

Încheind această sumară prezentare, menţionăm justa analiză a pledoariei *Pro Caecina* în ceea ce priveşte întrebuinţarea diferitelor *status*-uri în aceeaşi pledoarie (*status scripti et uoluntatis* şi *ratiocinatio*).

Importantul studiu al lui Vonglis are şi meritul de a fi o preţioasă contribuţie la problema influenţei filozofiei greceşti asupra dreptului roman.

Gheorghe Ciulei

ADAM WILIŃSKI, *Das römische Recht*, Leipzig, Teubner, 1966, 177 p.

Cunoscutul romanist polonez a redactat, pentru enciclopedia editată de casa Teubner, un vast articol despre dreptul roman, care, ca o lucrare separată, formează un mic manual de 117 p. strîns tipărite. Limba în care este scris îi va asigura o largă audienţă. Lucrarea, prin natura ei, nu putea aduce o expunere înnoitoare, fiind destinată istoricilor şi filologilor, care au nevoie să posede sensul precis al termenilor tehnici şi al noţiunilor fundamentale, precum şi o imagine generală, foarte concisă, despre structura instituţiilor. Periodizarea adoptată de autor introduce o perspectivă istorică indispensabilă. Selecţia materialului expus este bine făcută, în limitele spaţiului de care autorul dispunea, iar conciziunea nu dăunează nici clarităţii, nici exactităţii. Autorul a cuprins în expunerea sa sursele dreptului, dreptul privat şi dreptul penal. O bibliografie de 10 pagini, judicios selectivă, şi un indice măresc utilitatea lucrării ca instrument

[6] Vezi M. Kaser, *Zum Ediktsstil*, în *Festschrift F. Schulz*, Weimar, 1951.

de cercetare. În limitele date, lucrarea prof. A. Wiliński și-a atins scopul și va fi apreciată de cei cărora le este destinată. Ea constituie și pentru învățămînt un memento prețios, dacă poate fi îmbinată cu o expunere mai largă asupra dezvoltării istorice a instituțiilor romane și asupra interpretării acestei dezvoltări. Salutînd apariția micului manual al prof. Wiliński în circuitul internațional[1], amintim că ea se încadrează într-o bogată producție romanistică, ale cărei eforturi de a regîndi problemele social-juridice ale antichității au fost fecunde. Revista poloneză de istoria dreptului (Czasopismo prawno historyczne) deschide larg sumarele sale romaniștilor polonezi, iar în domeniul înrudit al papirologiei juridice, Journal of Juristic papyrology, întemeiat de Rafael Taubenschlag, își continuă apariția la același înalt nivel, grație eforturilor prof. H. Kupiszenski de la Varșovia și ale întregii școli poloneze de papirologie creată de ilustrul dispărut.

Valentin Al. Georgescu

Figuri ilustre ale antichității, București, 1969, 382 p.

Editura tineretului publică, cu aportul unor personalități consacrate pe tărîm cultural, o cuprinzătoare lucrare care își propune să facă cunoscute cîteva din figurile ilustre ale antichității, cîțiva dintre filozofii, istoricii și oamenii de știință care cu secole în urmă au pus bazele unor discipline esențiale pentru progresul societății.

Ca introducere, conf. univ. Ion Bulbocea prezintă un succint istoric al științelor și filozofiei în lumea antică. În dezvoltarea acestora și-au adus pe rînd contribuția țările Orientului, Egiptul, Babilonul, India, China și apoi Grecia cu civilizația ei avansată. În Orient au apărut primele noțiuni de matematică, astronomie, chimie și medicină, cunoștințe preluate apoi și dezvoltate de vechii greci. În Grecia, domeniul științelor naturii și al matematicii evoluează paralel cu domeniul filozofiei, fără a se separa, reflectînd lupta continuă pe mai multe planuri între materialism și idealism. Cunoștințele științifice și filozofice ale Greciei antice se încheagă în cele din urmă în două sisteme opuse, cel al lui Platon și cel al lui Aristotel, cea mai remarcabilă personalitate a științei și culturii.

Șirul figurilor ilustre ale antichității este deschis de Pitagora. În studiul dedicat lui, prof. Edmond Nicolau urmărește desprinderea adevărului din vălurile legendei și încadrarea personalității lui în contextul social-istoric. Se subliniază de asemenea faptul că sînt foarte greu de distins concepțiile filozofice și științifice ale lui Pitagora de cele ale discipolilor săi, dar fondul întregii doctrine este atribuit lui Pitagora. Se prezintă apoi clar și succint aportul acestuia la dezvoltarea matematicii, rolul său în fondarea acusticii experimentale și concepțiile cosmologice care au constituit contribuții remarcabile la dezvoltarea științei.

O altă figură deosebită, studiată de lectorul universitar Aurelian Tache, o constituie Democrit, important în primul rînd ca întemeietor al concepției atomiste asupra lumii, merit accentuat în mod deosebit de autorul studiului.

„În pragul dintre două epoci ale antichității grecești — clasică și elenistică — momentul aristotelic, scrie prof. Edmond Nicolau, se înalță ca un amplu sistem de sinteză a tot ceea ce

[1] Vezi și prezentarea făcută de prof. J. Gaudemet, în Revue historique de droit, 46 (1968), p. 286.

gîndirea fecundă a poporului său crease mai valoros". Pornind de la aprecierea pe care i-o acordă clasicii filozofiei materialiste, autorul trece în revistă împrejurările formării personalității lui Aristotel, cuprinsul vastei sale opere și analizează apoi concepțiile aristotelice începînd cu teoria materialistă asupra existenței. Meritul lui Aristotel rezidă însă în înțelegerea justă a unității dialectice dintre materie, privită ca un tot unic, și materie — pluralitate de forme, în cercetarea atentă și aprofundată a problemei mișcării. Pe lîngă preocupările sale în domeniul fizicii, matematicii, mecanicii, concepția generală despre univers ca și ideile sale politice și sociale constituie domeniul în care se manifestă cu precădere contradicțiile gîndirii aristotelice, contradicții scoase în evidență de autorul studiului.

Cu toată bogăția și varietatea informației, o orientare unilaterală se manifestă accentuat în opera lui Herodot, istoricul grec din sec. VI—V, considerat ca „părinte al istoriei", în cea a lui Hipocrate, medicul care a învățat să studieze omul legat de mediul în care trăiește, care a căutat să desprindă o metodă de cercetare, sau în cea a lui Teofrast, biolog remarcabil și filozof subtil.

Epoca elenistică, cuprinzînd trei secole (383—30 î.e.n.), marchează o separare a domeniului științei de cel al filozofiei, acestea dezvoltîndu-se de aici înainte pe făgașe deosebite. Se reliefează acum figurile unor oameni de știință ca matematicianul Euclid, matematicianul și fizicianul Arhimede, arhitectul Vitruviu, geograful Strabo și alții. Academicianul Octav Onicescu scoate în evidență figura luminoasă a lui Arhimede, intrată deopotrivă în legendă ca și în istorie. Teoriile lui Arhimede, în același timp genial matematician, astronom și fizician, au adus o adevărată revoluție în tehnică, iar prin aplicabilitatea lor practică, pusă în slujba cetății sale, au putut influența mersul istoric al evenimentelor.

Ultima dintre personalitățile epocii elenistice prezentată în acest volum este Strabo, călător neobosit, înzestrat cu o cultură filozofică serioasă, atent să observe și să studieze orice fenomen nou, precursor al geologilor și geografilor moderni.

Acumularea cunoștințelor științifice pe parcursul epocii clasice și elenistice a constituit un însemnat factor în evoluția societății, în perfecționarea și transformarea gîndirii omenești. Existența unor personalități ilustre care au impulsionat dezvoltarea științei, a filozofiei, a tehnicii trebuie înțeleasă prin eforturile umane colective depuse în anumite condiții istorice și sociale determinate, care explică meritele și scăderile gîndirii acestor personalități. Universalitatea cunoștințelor lor în epoca clasică a determinat însă inevitabil caracterul lor limitat și o aplicabilitate practică restrînsă. Pe măsura ramificării științelor în epoca elenistică se accentuează însă specializarea într-un domeniu restrîns de cercetare, începe o cercetare științifică propriu-zisă.

În prezentarea acestei lucrări scoatem în evidență caracterul sistematic și complet al studiilor și încadrarea tuturor personalităților reliefate în contextul social și istoric al epocii în care au trăit. Remarcăm de asemenea grija de a scoate în evidență atît aspectele pozitive cît și pe cele negative ale personalității unor gînditori, determinate fără îndoială de epocă, precum și introducerea de către majoritatea autorilor a unor pasaje care aduc uneori lămuriri sau amănunte edificatoare. Ar fi fost utilă, credem, o mai mare uniformizare în metoda de analiză și în modul de prezentare la Herodot și parțial la Teofrast. Desigur, numărul marilor gînditori ai antichității nu este epuizat, dar prezentarea sub această formă a celor mai importante figuri ale antichității reprezintă un studiu folositor pentru publicul larg și de specialitate.

Marina Marinescu

BOLETÍN DEL INSTITUTO DE ESTUDIOS HELÉNICOS, I, 1967, 84 p. (Universidad de Barcelona, Facultad de Filosofia y Letras).

Publicaţia pe care ne propunem s-o prezentăm îşi defineşte, într-o scurtă prefaţă precedînd volumul, astfel scopurile : „[...] poder contribuir desde nuestro humilde puesto a la difusión y al estudio del mundo griego".

Lectura sumarului permite determinarea cu mai multă precizie a modului în care colaboratorii revistei (cu o singură excepţie, membri ai comitetului de redacţie) înţeleg să-şi realizeze cuprinzătoarele intenţii formulate în prefaţă ; preocupările tuturor sînt orientate, cel puţin în acest prim număr, exclusiv către probleme de literatură şi filozofie greacă :

Francisco J. Cuartero, *Estudios sobre el escolio ático*, p. 5–38 ;

José Alsina, *Sócrates, Platón, y la Verdad*, p. 39–43 ;

Manuel Balasch, *Sófocles y Simónides*, p. 45–63.

Materialul pe care-l oferă cititorului cele trei studii de mai sus trădează un efort constant de sistematizare şi clarificare a faptelor în discuţie, bazat, în cazul articolului referitor la *scolion*-ul atic, pe atente exegeze filologice şi pe o riguroasă analiză critică a surselor.

Ultimele două articole, tratînd probleme de literatură comparată greacă, reprezintă sinteze cu caracter general, susceptibile să capteze atenţia unui public mai larg şi să contribuie, conform scopului enunţat în prefaţă, la difuzarea interesului pentru „studierea lumii greceşti".

O menţiune specială se cuvine rubricii de note şi comentarii, semnată de Carlos Miralles („Evolución del pensamiento politico griego", p. 65–79 şi „Estudios sobre el teatro de la Antigüedad clásica") ; deşi reunite sub acelaşi titlu, cele două părţi care constituie această rubrică se deosebesc esenţial : prima, pornind de la adnotările făcute de autor pe marginea unei cărţi de Adrados (*Illustración y politica en Grecia clásica*, în Revista de Occidente, Madrid, 1966), îşi depăşeşte cu mult intenţiile iniţiale, transformîndu-se într-o amplă şi erudită incursiune în istoria politico-socială şi literară a Greciei antice ; cea de a doua (p. 80–84), în schimb, cuprinde o simplă prezentare, poate exagerat de amănunţită, a articolelor volumului XIII (51), 1964, din „Revista de la Universidad de Madrid".

Ne exprimăm, în încheiere, speranţa că Boletín del Instituto de Estudios Helénicos îşi va dobîndi, în peisajul destul de încărcat al publicaţiilor de specialitate, locul de seamă pe care i-l conferă sîrguinţa şi entuziasmul colaboratorilor ei, profesori ai Facultăţii de filologie şi litere a Universităţii din Barcelona.

Sebastiana Popescu

PUBLICAŢII PRIMITE ÎN REDACŢIE ÎNTRE 1 IANUARIE ŞI 31 MARTIE 1969

1. ALBUMASARIS, *De reuolutionibus natiuitatum*, edidit David Pingree, Leipzig, Teubner, 1968, 362 p.
2. *Anzeiger für die Altertumswissenschaft* (Innsbruck), XXI, 1968, 3.
3. Peter Bachmann, *Ellipsen und Anakoluthe als Elemente der Umgangssprache in den ,,Acharnern'' des Aristophanes*, Göttingen, 1961, 100 p.
4. Giuseppina Barabino, P. RUTILII LUPI *Schemata Dianoeas et Lexeos*, Saggio introduttivo, testo e traduzione, Genova, Istituto di Filologia Classica e Medioevale, 1967, 211 p.
5. Eberhard Bartsch, *Tapferkeit und Mannhaftigkeit im Griechischen von Homer bis zum Ende der klassischen Zeit*, Göttingen, 1967, 182 p.
6. Hans Baumgarten, GALEN, *Über die Stimme*, Göttingen, 1962, 272 p.
7. F. Bertini, G. Barabino, *Studi Noniani I*, Genova, Istituto di Filologia Classica e Medioevale, 1967, 249 p.
8. Horst-Dieter Blume, *Untersuchungen zu Sprache und Stil der Schrift* Περὶ ὕψους, Göttingen, 1963, 117 p.
9. *Boletin del Instituto de Estudios Helénicos* (Barcelona), II, 1968, 2 (Actas del I Simposio de la Sociedad Española de Estudios Clásicos).
10. Heike Bopp, *Inscia capta puella. Akontios und Kydippe bei Kallimachos und bei Ovid*, Münster, 1966, 168 p.
11. G. Brătescu, *Un manuscris pseudohipocratic francez din sec. al XVIII-lea*, extras din ,,Viaţa Medicală'' 1, ian. 1969.
12. Quintino Cataudella, *Rassegna di libri di filologia classica* (Estratto dal ,,Siculorum Gymnasium'', nr. 2, 1967).
13. S. Charitonides, Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Λέσβου, Atena, 1968, 106 p.
14. M. TULLI CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia*, Fasc. 8, *Oratio pro Sex. Roscio Amerino*, post Alfredum Klotz recognouit Helmut Kasten Leipzig, Teubner, 1968.
15. M. H. Crawford, *Roman Republican Coin Hoards*, London, Royal Numismatic Society, 1969, 170 p. + 3 pl.
16. Hermann-Josef Dirksen, *Die Aischyleische Gestalt des Orest*, Nürnberg, Hans Carl, 1965, 148 p.
17. Klaus Gast, *Die zensorischen Bauberichte bei Livius und die römischen Bauinschriften*, Göttingen, 1965.
18. *Göttinger Jahrbuch*, 1968, Göttingen, Heinz Reise-Verlag.

19. Dietmar Hagel, *Das zweite Prooimion des herodotischen Geschichtwerkes (Zu Hdt. 7, 8—18)* Erlangen, 1968, 100 p.
20. Dietrich Gottlieb Harbsmeier, *Die alten Menschen bei Euripides*, Göttingen, 1968, 171 p.
21. Otfried Hoppe, *Die Gene in Plotins* Enn. *VI 2. Interpretationen zu Quelle, Tradition, Bedeutung der πρῶτα γένη bei Plotin*, Göttingen, 1965, 165 p.
22. Pierre Huart, *Le vocabulaire de l'analyse psychologique dans l'œuvre de Thucydide*, Paris, Klincksieck, 1968, 545 p.
23. Werner Karl, *Chaos und Tartaros in Hesiods Theogonie*, Erlangen, 1967, 107 p.
24. Peter Kranz, *Beneficium im politischen Sprachgebrauch der ausgehenden Republik*, Münster, 1964, 185 p.
25. Rolf-Martin Korda, *Versuche zur Rekonstruktion der verlorenen Schrift des Aristoteles ,,Über die Gegensätze''*, Münster, 1968, 131 p.
26. Markus Lakebrink, *Montesquieus Cicero-Rezeption*, Freiburg, 1967, 276 p.
27. *Listy Filologické* (Praga), 91, 1968, 3, 4.
28. Manfred Merker, *Das Tiberiusbild bei Velleius Paterculus*, Freiburg, 1968, 201 p.
29. Manuel de Oliveira Pulquério, *Problematica da Tragédia Sofocliana*, Coimbra, 1968, Instituto de Alta Cultura, Centro de Estudios Clássicos e Humanísticos, 152 p.
30. Eberhard Oppel, *Ovids Heroides. Studien zur inneren Form und Motivation*, Erlangen, 1968 132 p.
31. Siemer Oppermann, Θεμιστιος, I. Εἰς τὸν αὐτοῦ πατέρα, II. Βασανιστὴς ἢ φιλόσοφος (Überlieferung, Text und Übersetzung), Göttingen, 1962, 144 p.
32. *Perficit*, I, nr. 20, dec. 1968, II, nr. 21—22, ian-febr. 1969, Salamanca, Collegio San Estanislao.
33. B. Chr. Petrakos Ὁ Ὠρωπος καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου, Atena, 1968, 220 p.
34. *Phoenix*, XXII, 1968, 4, Toronto, The Classical Association of Canada.
35. Wolfgang Richnow, *Untersuchungen zur Sprache und Stil des zweiten Makkabäerbuches*, Göttingen, 1966, 217 p.
36. Klaus Rosen, *Studien zur Darstellungskunst und Glaubwürdigkeit des Ammianus Marcellinus*, Heidelberg, 1968, 256 p.
37. Rudolf Schmich, *Die Darstellung der sogenannten stoischen Senatsopposition bei Tacitus*, Heidelberg, 1960, 143 p.
38. Arno Schmidt, Ps.-Galeni *Liber de humoribus, critice editus, adnotationibus instructus*, Göttingen, 1964, 87 p.
39. Georg Schoek, *Ilias und Aithiopis. Kyklische Motive in homerischer Brechung*, Zürich, Atlantis Verlag, 1961, 142 p.
40. Walter Schütz, Ἀσθένεια φύσεως, Heidelberg, 1964, 223 p.
41. Martin Skibbe, *Die ethische Forderung der Patientia in der patristischen Literatur von Tertullian bis Pelagius*, Münster, 1964, 194 p.
42. Burkhard Sprenger, *Zahlenmotive in der Epigrammatik und in verwandten Literaturgattungen alter und neuer Zeit*, Münster, 1962, 344 p.
43. J. R. Terrisse, *Les céramiques sigillées gallo-romaines des Martres-de-Veyre (Puy-de-Dôme)*. XIX-e supplément à ,,Gallia'', Paris, C.N.R.S., 1968, 162 p.+LVIII.
44. Armin Theuerkauf, *Menanders Dyskolos als Bühnenspiel und Dichtung*, Göttingen, 1960, 141 p.

45. Arianna Ugozzoni, Franco Ghinatti, *Le tavole greche di Eraclea*, Roma, L',,Erma'' di Bretschneider, 1968, 237 p.
46. Friedrich Urban, *Belagerungsschilderungen. Untersuchung zu einem Topos der antiken Geschichtsschreibung*, Göttingen, 1966, 225 p.
47. Ursula Wenzel, *Properz, Hauptmotive seiner Dichtung. Lebenswahl, Tod, Ruhm und Unsterblichkeit, Kaiser und Rom*, Bamberg, 1969, 243 p.
48. George Herbert Wikramanayake, *Das Verhältnis von Philosophie und Rhetorik bei Platon und Aristoteles*, Göttingen, 1965, 318 p.
49. *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 16, 1966, 2/3, Stuttgart, Institut für Auslandsbeziehungen.
50. *Zprávy Jednoty klassických filologů*, X, 1968, 3 (Praga).

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

DĂRI DE SEAMĂ ALE ŞEDINŢELOR

C

ŞEDINŢA EXTRAORDINARĂ DIN 26 NOIEMBRIE 1967

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{20}.

Membri prezenţi: N. I. Barbu, V. Barbu, G. Bunescu, L. Buzdugan, E. Cizek, G. Creţia, Fl. Demetrescu, A. Donciu, M. Duţescu, I. Fischer, Val. Georgescu, Al. Graur, M. Hetco, A. Horhoianu, M. Nasta, M. Nichita, V. Nicolae, N. Onea, D. M. Pippidi, C. Poghirc, M. Popa, C. Săndulescu, Gh. Sirbu, N. I. Ştefănescu, N. Ş. Tanaşoca, R. Vulpe.

Invitaţi: Al. Barnea, Cl. Bojin, C. Dobre, A. Ionescu, V. Neagu, I. Nichita, M. Ruch, Gr. Tănăsescu, A. Vasile.

Acad. AL. GRAUR salută prezenţa profesorului M. RUCH de la Facultatea de litere din Nancy.

Conferinţă. M. RUCH, *Le thème de la croissance organique dans le livre I de Tite-Live.* (Vezi „Studii clasice", X, p. 123–131.)

Şedinţa se ridică la ora 19^{30}.

CI

ŞEDINŢA DIN 7 DECEMBRIE 1967

Prezidează prof. N. I. BARBU, vicepreşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{20}.

Membri prezenţi: N. I. Barbu, Tr. Costa, D. Crăciun, Fl. Demetrescu, M. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, M. Duţescu, I. Fischer, Val. Georgescu, M. Hetco, M. Iliescu, I. Ionescu, M. Marinescu-Himu, Ş. Mironescu, A. Mocanu, Margareta Nasta, M. Nasta, V. Nicolae, N. Onea, M. V. Petrescu, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, E. Poghirc, T. Popescu, Cl. Popovici, C. Săndulescu, Gh. Sîrbu.

StCl, XI, 1969, p. 399–427, Bucureşti

Invitaţi: Al. Barnea, Gh. Ceauşescu, I. G. Coman, S. Gherasim, M. Manolescu, Gh. Muşu, A. Popovici.

Alegeri de noi membri: Au fost aleşi membri ai Societăţii: prof. LUCIA COCONEA (recomandată de prof. D. R. ZANGOR şi M. MARINESCU-HIMU), prof. SMARANDA POPESCU (recomandată de prof. M. MARINESCU-HIMU şi N. I. BARBU), prof. MARIA MANOLESCU (recomandată de prof. M. NICOLAESCU şi D. POPESCU), prof. MARIA SIMIONESCU (recomandată de prof. M. MARINESCU-HIMU şi N. I. BARBU), prof. STELA GHERASIM (recomandată de prof. GH. SÎRBU şi A. HORHOIANU), prof. I. G. COMAN (recomandat de prof. D. M. PIPPIDI şi N. I. BARBU), prof. GH. MUŞU (recomandat de I. FISCHER şi C. POGHIRC), IOANA NICHITA (recomandată de M. ILIESCU şi L. MACARIE), GH. CEAUŞESCU (recomandat de prof. C. POGHIRC şi M. NASTA).

Prezentări de lucrări recente. Prof. D. CRĂCIUN: Vergilius, *Bucolice şi Georgice* (trad. T. A. Naum, D. Murăraşu; prefaţă Gh. Guţu), Bucureşti, 1967; Vergilius, *Eneida* (trad. E. Lovinescu, E. Cizek; pref. Edg. Papu), Bucureşti, 1967; Seneca, *Scrisori către Luciliu* (trad. şi note Gh. Guţu, pref. I. Davidsohn), Bucureşti, 1967. Prof. M. MARINESCU-HIMU: ΣΤΑΣΙΝΟΣ (Levkosia, Cipru), I, 1963, II, 1964—1965). I. FISCHER: W. Durant, *The Story of Philosophy*, New York, 1966; Seneca, *Apokolokyntosis*, Petroniu, *Satyricon* (trad., pref., note de E. Cizek), Bucureşti, 1967; G. B. Pellegrini, A. L. Prosdocimi, *La lingua venetica. I. Le iscrizioni*, Padova, 1967. M. NASTA: Euripides, *Werke*, trad. D. Ebener, Berlin-Weimar, 1966: Aischylos, *Die sieben Tragödien*, trad. G. Droisen — E. G. Schmidt, Leipzig, f. a.; D. Ebener (ed., trad.). *Rhesos, Tragödie eines unbekannten Dichters*, Berlin, 1966. Prof. VAL. GEORGESCU: J. Gaudemet, *Indulgentia principis*, Milano, 1967; L. Capogrossi-Colognesi, *Ricerche sulla struttura delle servitù d'acqua in diritto romano*, Milano, 1966.

Informare. M. NASTA, *Conferinţa de studii clasice de la Goerlitz.* (Vezi „Studii clasice", X, 1968, p. 271—273.)

Comunicare. A. PIATKOVSKI, *Ironia şi umorul la Herodot* (Vezi „Studii clasice", X, 1968, p. 51—62.)

Discuţii. Pun întrebări şi iau parte la discuţii: Prof. N. I. BARBU, M. NASTA, M. MARINESCU-HIMU, C. POGHIRC.

Prof. M. MARINESCU-HIMU atrage atenţia asupra influenţei literaturii dramatice asupra lui Herodot.

M. NASTA arată că direcţia atacurilor lui Herodot e totdeauna politiceşte explicabilă şi e specifică lui Herodot; nu e vorba deci de un repertoriu de motive literare.

Diverse. I. FISCHER dă informaţii asupra planului de activitate al Filialei Constanţa.

Şedinţa se ridică la ora 20[30].

CII

ŞEDINŢA DIN 4 IANUARIE 1968

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18[15].

Membri prezenţi: I. Acsan, N. I. Barbu, V. Barbu, L. Buzdugan, A. Calangiu, M. Capoianu, L. Coconea, I. G. Coman, H. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, M. Duţescu, I. Fischer,

Val. Georgescu, S. Gherasim, Al. Graur, Gh. Guțu, M. Hetco, A. Horhoianu, L. Lupaș, M. Nichita, V. Nicolae, M. Nicolaescu, S. Nicolau, N. I. Niculiță, N. Onea, M. V. Petrescu, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, C. Poghirc, E. Poghirc, Aurel Popescu, I. Popescu, Cl. Popovici, A. Rădulescu, C. Săndulescu, M. Simionescu, G. Sîrbu, N. Ș. Tanașoca, L. Tudoran, R. Vulpe.

Invitați : M. Apostolescu, I. Barnea, A. Iliescu, Fl. Văcărescu.

Înainte de a se intra în ordinea de zi, acad. AL. GRAUR atrage atenția asupra caracterului sărbătoresc al acestei ședințe, consacrate centenarului nașterii lui Gh. Murnu. Își exprimă regretul că prof. D. MARMELIUC, autorul evocării ilustrului traducător, nu este în măsură să-și citească el însuși conferința.

Alegeri de noi membri. Este ales membru al Societății : PETRE DIACONU (recomandat de M. BUCOVALĂ și A. RĂDULESCU).

Prezentări de lucrări recente. I. FISCHER : M. Hetco, J. Vilan-Unguru, E. Cizek, *Antologie de texte latine (sec. II—V e.n.)*, București, 1967 ; I. M. Tronskij, *Obščeindoevropejskoe jazykovoe sostojanie (Voprosy rekonstrukcii)*, Leningrad, 1967. Acad. AL. GRAUR : J. Safarewicz, *Studia Językoznawcze*, Varșovia, 1967 ; *Studii clasice*, IX, 1967.

Conferință. Prof. D. MARMELIUC, *100 de ani de la nașterea lui Gh. Murnu* (vezi ,,Studii clasice'', X, 1968, p. 279—283).

Comunicare. Prof. I. G. COMAN, *Homer și alți poeți eleni în literatura patristică a secolului al II-lea.* Reprezentanții literaturii patristice grecești din secolul al II-lea, cunoscuți și sub numele de apologeți, îndeosebi : Aristide, Iustin, Tatian, Atenagora, Teofil, Hermia și Scrisoarea către Diognet, sînt primii care pun față în față creștinismul și elenismul. Autorul reliefează pe Homer, Hesiod, Orfeu, Sibila și alți poeți eleni ca autorități de prestigiu ale antichității, văzuți de apologeți și folosiți de aceștia atît ca elemente pozitive pentru susținerea anumitor teze, cît și ca material de criticat sub anumite laturi. În ,,Cronologia lui Homer și a lui Moise'' e prezentată așa-zisa teorie a vechimii și a împrumutului unor valori esențiale elenice din scrierile Vechiului Testament. ,,Critica mitologiei homerice'' combate atît miturile în general, cît mai ales derivatele imorale ale acestora. Considerațiile din capitolul ,,Între adevăr, mit și poezie'' înfățișează o critică ontologică a mitului în lumină patristică, dar și rolul său fecund în diferitele creații literare, îndeosebi poetice. Patristica secolului al II-lea cere, în general, operelor literare realism, utilitate și simplitate spre a fi accesibile și maselor, apoi legătură strînsă între fond și formă. Uneori de origine diferită, alteori pornind din izvoare apropiate, inspirația poetică și cea profetică se contrazic, la anumiți autori, dar se aseamănă și chiar coincid la alți autori. Cultura elenică e lăudată pentru opera ei progresistă prin lucrarea logosului, dar e criticată pentru unele din așa-zisele ei inutilități, pentru alegorizarea mitului. pentru politeism, considerat ateism, pentru disprețul pe care ea îl afișează față de culturile neelenice sau ,,barbare'', pentru inaccesibilitatea ei maselor. În general, Homer și ceilalți poeți eleni sînt prețuiți pentru valoarea și prestigiul de care ei se bucurau în secolul al II-lea. Critica însăși, ce li se administrează, moștenită în bună parte din cultura clasică precedentă, reflectă — în bună măsură — această prețuire.

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții : prof. N. I. BARBU, D. M. PIPPIDI I. FISCHER, I. BARNEA.

Prof. D. M. PIPPIDI: ar fi fost interesant de stabilit contextele citatelor din Homer şi din ceilalţi poeţi şi de precizat funcţia socială pe care o atribuie părinţii bisericii poeziei.

Şedinţa se ridică la ora 20 [30].

CIII

ŞEDINŢA DIN 1 FEBRUARIE 1968

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.
Şedinţa se deschide la ora 18 [20].

Membri prezenţi: N. I. Barbu, V. Barbu, L. Buzdugan, M. Calangiu, Gh. Cantacuzino, Gh. Ceauşescu, C. Chircu, L. Coconea, I. G. Coman, D. Crăciun, H. Dumitrescu, M. Dumitrescu, M. Duţescu, I. Fischer, Val. Georgescu, M. Gramatopol, Al. Graur, A. Horhoianu, M. Marinescu-Himu, Gh. Muşu, V. Nicolae, N. I. Niculiţă, M. V. Petrescu, C. Poghirc, M. Popa, Aurel Popescu, T. Popescu, V. Popescu, M. Simionescu, Gh. Sîrbu, D. Sluşanschi, R. Vulpe.

Invitaţi: C. Dobre, A. Pîrvulescu, V. Protopopescu, A. Vasile.

Alegeri de noi membri. Au fost aleşi membri ai Societăţii: C. ICONOMU (recomandat de prof. N. GOSTAR şi VL. ILIESCU), MIHAI IRIMIA (recomandat de prof. N. GOSTAR şi VL ILIESCU), GH. D. DUMITRAŞCU (recomandat de M. IRIMIA şi A. RĂDULESCU), prof. MARIAN PANASIAN (recomandat de M. IRIMIA şi M. BUCOVALĂ), prof. ADRIAN PANAITESCU (recomandat de M. IRIMIA şi M. BUCOVALĂ), ZAHARIA COVACEF (recomandată de prof. R. VULPE şi A. RĂDULESCU), CORNEL STAVRU (recomandat de prof. R. VULPE şi A. RĂDULESCU), RADU-VIOREL OCHEŞEANU (recomandat de prof. R. VULPE şi A. RĂDULESCU), C. SCORPAN (recomandat de prof. R. VULPE şi A. RĂDULESCU), MARGARETA HAVRILEŢ (recomandată de prof. R. VULPE şi A. RĂDULESCU), MIRCEA LEMBRĂU (recomandat de M. IRIMIA şi A. RĂDULESCU), DUMITRU NICOLAU (recomandat de M. BUCOVALĂ şi M. IRIMIA), prof. NICOLAE C. POPESCU (recomandat de prof. N. GOSTAR şi O. TCACIUC), prof. GH. BADEA (recomandat de TR. DIACONESCU şi A COJAN), prof. DEMETRA CRAUS (recomandată de prof. GH. CONDURACHE şi N. CONDURACHE) prof. PARASCHIVA AVRAM (recomandată de prof. GH. CONDURACHE şi N. CONDURACHE), prof. IULIA BURSUC (recomandată de prof. GH. CONDURACHE şi N. CONDURACHE), prof. SERGIU JOLONDCOVSCHI (recomandat de prof. GH. CONDURACHE şi N. CONDURACHE), prof. FLORICA NOANĂ (recomandată de prof. GH. CONDURACHE şi N. CONDURACHE), prof. SAVA POPA (recomandat de prof. GH. CONDURACHE şi N. CONDURACHE), prof. NICHIFOR VOINESCU (recomandat de prof. GH. CONDURACHE şi N. CONDURACHE), prof. LUCIA WEINTRAUB (recomandată de prof. GH. CONDURACHE şi N. CONDURACHE), ADRIAN PÎRVULESCU (recomandat de prof. C. POGHIRC şi GH. CEAUŞESCU).

Prezentări de lucrări recente. Prof. D. CRĂCIUN: N. I. Barbu, *Valori umane în literatura greacă*, Bucureşti, 1967. I. FISCHER: V. Canarache, *Muzeul de arheologie din Constanţa*, Constanţa, 1967; id., *Edificiul cu mozaic din Tomis*, Constanţa, 1967; C. Scorpan, *Reprezentări bacchice*, Constanţa, 1967; M. Irimia, *Bronzuri figurate*, Constanţa, 1967; C. Scorpan, *Cavalerul trac*, Constanţa, 1967; M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanţa, 1967; A. Rădu-

lescu, N. Harţuchi, *Cimitirul feudal-timpuriu de la Castelu*, Constanţa, 1967; G. Devoto, *Scritti minori*, II, Florenţa, 1967; Aulu-Gelle, *Les nuits attiques, livres I—IV* (ed. R. Marache), Paris, 1967. Prof. R. VULPE: D. M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*, ed. a II-a, Bucureşti, 1967. Acad. AL. GRAUR: *Eirene* (Praga), VI, 1967.

Comunicare. Prof. GH. MUŞU, *Zeul fulgerului la geto-daci. Pe marginea unui pasaj din Herodot (IV, 94).* Text de bază şi unic, pasajul respectiv — ,,Aceiaşi traci trag cu săgeţile în sus, spre cer, cînd tună şi fulgeră, şi ameninţă pe zeu, socotind că nu este altul decît al lor'' — pune o problemă dificilă de interpretare, căci verbul εἶναι poate avea înţelesul ,,a exista'' sau funcţie copulativă, iar soluţia justă are o deosebită însemnătate pentru o chestiune capitală cum este pretinsul monoteism geto-dac. Autorul (relevînd contradicţiile ,,interne'' ale diferitelor interpretări date pasajului) socoate că verbul respectiv nu poate avea decît funcţie copulativă, iar sensul pasajului este că geţii trag în însuşi zeul lor, într-o manifestare rituală, menită să împiedice pe zeul fulgerului să prăpădească lumea. În sprijinul unei asemenea interpretări el aduce o motivare corespunzătoare din folclorul românesc şi, legat de aceasta, concepţia populară că Sf. Ilie — succesorul zeului — este lipsit de o mînă, de un picior, sau şi de una şi de alta, tocmai pentru a fi împiedicat de la aceasta — motiv care nu poate proveni decît din antichitatea geto-dacă, confirmînd interpretarea dată pasajului. Referitor la greutăţile care au stat în calea unei juste interpretări, autorul socoteşte că identificarea lui Gebeleizis cu zeul fulgerului nu poate fi întemeiată pe textul din Herodot.

Discuţii. Pun întrebări şi participă la discuţii: prof. R. VULPE, N. I. BARBU, M. GRAMATOPOL, V. POPESCU, I. G. COMAN, M. MARINESCU-HIMU.

Prof. R. VULPE nu crede că poate fi vorba de tragerea cu săgeţi în zeul suprem, ci de combaterea unor demoni inferiori; neclaritatea textului lui Herodot se datorează faptului că istoricul grec relatează fapte aflate de la alţii.

M. GRAMATOPOL încearcă să facă o legătură între pasajul din Herodot şi caracterul complex, ctonic şi solar, al zeului suprem dac, cum pare să rezulte din iconografia religioasă păstrată pe monede.

Prof. V. POPESCU atrage atenţia asupra faptului că în textul lui Herodot nu e vorba de tragerea în zeu, ci numai în sus (ἄνω).

Prof. I. G. COMAN socoteşte că şi textul ar putea prezenta o alterare; nu consideră concludente apropierile făcute de autor cu obiceiuri contemporane.

Diverse. I. FISCHER anunţă programul şedinţei din martie a Societăţii, consacrată celei de a 10-a aniversări a fundării ei; comunică, de asemenea, că în luna iunie va fi convocată o Adunare generală extraordinară, avînd ca scop modificarea statutelor.

Dă apoi informaţii asupra activităţii filialelor. Filiala Constanţa a ţinut în ianuarie o şedinţă în cadrul căreia M. BUCOVALĂ a prezentat comunicarea *Vase de sticlă greceşti şi romane descoperite la Tomis.* Filiala din Iaşi a ţinut şedinţe în noiembrie (S. SANIE, *Divinităţi syropalmiriene într-un text epigrafic din Dacia*) şi decembrie (Prof. I. GHEORGHIŢĂ şi N. BARAN, *O traducere a operei lui Vergilius în limba greacă*). În 28 decembrie, Filiala a ţinut Adunarea generală anuală. Se alege un nou comitet, cu un număr sporit de membri: preşedinte, prof. O. TCACIUC, vicepreşedinţi, prof. N. GOSTAR, GH. COSOI, N. BARAN, secretar, prof. C. CĂLINESCU, casier, A. COJAN, cenzor, prof. I. GHEORGHIŢĂ, membru (cu sarcina specială de a stabili legătura cu învăţămîntul mediu), prof. GH. CONDURACHE.

Şedinţa se ridică la ora 19^{50}.

CIV

ŞEDINŢA DIN 7 MARTIE 1968

Adunare festivă închinată celei de a 10-a aniversări a înfiinţării societăţii

Prezidează acad. Al. Graur, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 19[25].

Membri prezenţi : P. Alexandrescu, V. Atanasiu, N. I. Barbu, V. Bălăiaпu, L. Buzdugan, Gh. Cantacuzino, C. Chircu, Tr. Costa, D. Crăciun, E. Dobroiu, H. Dumitrescu, M. Dumitrescu,Vl. Dumitrescu, M. Duţescu, I. Fischer, Fl.B. Florescu, C. Georgescu, Val. Georgescu, Al. Graur, Gh. Guţu, M. Hetco, M. Manolescu, M. Marinescu, M. Marinescu-Himu, Gh. Muşu, M. Nicolaescu, S. Nicolau, N. I. Niculiţă, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, G. Pisoschi, C. Poghirc, A. Popa, M. Popa, Aurel Popescu, D. Popescu, V. Popescu, C. Săndulescu, J. Unguru A. Tuzu, J. Zezeanu.

Invitat : A. Vasile.

Rapoarte. 1. Acad. Al. Graur, *Zece ani de filologie clasică în România (1958—1968)*.

Şedinţa noastră de astăzi are un caracter special şi, dacă-mi permiteţi să spun aşa, solemn : sărbătorim zece ani de la înfiinţare.

Sînt în amintirea noastră a tuturor împrejurările în care a fost luată iniţiativa creării Societăţii de Studii Clasice. De mai multă vreme mai mulţi dintre noi căutau mijloacele de a contribui la consolidarea învăţămîntului limbilor clasice în ţara noastră, ceea ce, pentru noi, implica menţinerea şi dezvoltarea studiului limbii latine şi al limbii greceşti în învăţămîntul mediu, antrenarea profesorilor la munca de cercetare, apoi analiza programelor şi a manualelor şi, de asemenea, discutarea traducerilor publicate de editurile noastre. O societate ar fi constituit cadrul adecvat pentru o atare activitate.

În afară de aceasta era de dorit să se poată organiza şi în scopul informării reciproce întîlniri periodice ale specialiştilor în diferitele ramuri ale filologiei clasice : filologia propriu-zisă, lingvistica, istoria, arheologia, epigrafia, numismatica, dreptul, filozofia etc. ; dezvoltarea ştiinţelor face ca astăzi să nu mai fim totdeauna în stare de a cuprinde în întregime nici măcar specialitatea strîmtă a fiecăruia dintre noi, dar în acelaşi timp sîntem cu toţii convinşi că filologia clasică este un domeniu unitar, în care nu te poţi considera competent dacă nu eşti capabil să-l priveşti în ansamblu.

Un îndemn mai concret ne-a venit de la reuniunile filologilor clasici din ţările socialiste începînd cu conferinţa de la Liblice, în 1957, continuînd cu cea de la Varşovia, în acelaşi an, cu care ocazie s-a constituit societatea ,,Eirene'', cu participarea noastră. Curînd după aceea, întîlnindu-ne cu specialiştii apuseni prezenţi la comemorarea lui Ovidiu în ţara noastră, a reieşit că, dacă înfiinţăm societatea, vom putea să ne afiliem la FIEC, ceea ce s-a şi făcut la scurt timp după aceea. Astfel organizaţia noastră ne permitea să dezvoltăm relaţiile internaţionale. Din acest punct de vedere s-a putut curînd constata că nu am greşit, deoarece de atunci încoace am avut adesea prilejul de a invita specialişti străini să ţină conferinţe şi foarte mulţi dintre noi am putut participa la reuniuni peste hotare, formîndu-se legături trainice între filologii români şi colegii lor din alte ţări.

Astfel Societatea de Studii Clasice a devenit un fel de centru organizator al activității filologilor clasici ; examinînd evoluția ei, vedem ca într-o oglindă situația de ansamblu a filologiei clasice din țara noastră și, pe de altă parte, de cîte ori ne interesăm de o modificare a acestei situații ne punem în mod normal întrebarea ce rol a avut în cazul dat societatea noastră.

Se știe că în învățămîntul de cultură generală limbile antice au la noi o poziție asemănătoare cu cea pe care o constatăm în celelalte țări europene. Dezvoltarea științelor așa-numite exacte, interesul pentru activitățile practice au făcut ca peste tot să se acorde mai puțin timp și în general mai puțin interes preocupărilor umanistice. La noi, într-o vreme, aproape că nu se mai studia latina, ca să nu mai vorbim de greacă. Astăzi, într-o oarecare măsură, s-a revenit, și nu atît prin înmulțirea orelor în general, cît prin crearea unor școli de specializare. Societatea noastră n-a fost străină nici de înmulțirea orelor, nici de elaborarea programelor și a manualelor. Evident, nu ne putem declara în întregime mulțumiți, dar, ținînd seama de situația generală în lume, trebuie să recunoaștem că s-a obținut ceea ce se putea obține. În schimb n-am avut pînă acum rezultatele scontate nici în ce privește publicarea unei reviste de nivel mediu, nici în ce privește colecția de ediții bilingve plănuită.

Tot aici aș vrea să adaug că nu putem fi în întregime satisfăcuți de activitatea de publicare în traducere românească a operelor clasice. Este adevărat, pe de o parte, că mulți dintre membrii societății au dat ediții bune. contribuind prin aceasta la ridicarea nivelului general al cunoștințelor cu privire la literaturile antice ; de asemenea, trebuie notat ca un fapt pozitiv acceptarea autorilor clasici în colecția populară ,,Biblioteca pentru toți''. În schimb nu putem fi bucuroși de faptul că, în unele împrejurări, cînd s-au publicat lucrări de nivel necorespunzător, glasul nostru nu s-a putut face auzit, sau cel puțin nu cu amploarea necesară.

În învățămîntul superior, la Universitatea din București, singura care mai are o secție clasică, situația este mai bună decît în trecut. Reducerea operată în învățămîntul mediu a avut ca un corolar explicabil lărgirea considerabilă a cadrelor în învățămîntul superior. Acolo unde funcționau altădată 4 sau 5 persoane, astăzi corpul didactic însumează cîteva zeci de specialiști, evident, tineri în majoritate.

De asemenea, un început foarte îmbucurător s-a făcut prin crearea unui sector de filologie clasică la Institutul de lingvistică din București. De pe acum se poate constata un reviriment în ce privește studiul științific al limbilor vechi și totul ne permite să fim convinși că noua unitate va justifica speranțele puse în ea.

În deceniul care a trecut am pierdut mai mulți tovarăși dintre cei mai valoroși : în ordine cronologică, Vlad Bănățeanu, Tudor Vianu, Aram Frenkian, Mihai Macrea. Propun ca, în amintirea lor, să păstrăm un minut de reculegere.

Exemplul pe care ni l-au dat tovarășii dispăruți trebuie să constituie un îndemn de a ne spori eforturile, pentru a ridica știința noastră la un nivel tot mai apropiat de perfecție. Numărul mare al colegilor noștri mai tineri ne dă speranța că printre ei se vor găsi destui capabili să preia făclia scăpată din mîinile celor care și-au încheiat cariera.

Dar tineretul nostru are în față și exemple de alt gen. Zilele trecute am participat la sărbătorirea academicianului Constantin Daicoviciu, care a primit titlul rîvnit de Erou al Muncii Socialiste, după ce nu de mult fusese ales membru corespondent al Academiei din Viena Tovarășii Em. Condurachi și D. M. Pippidi au devenit doctori honoris causa, primul al Universității din Bruxelles, al doilea al celei din Lyon. Onoarea se răsfrînge și asupra societății noastre, care se mîndrește că-i poate număra printre membrii ei.

Trebuie apoi să ne îndreptăm atenţia spre numeroasele lucrări de valoare apărute în ultimii ani, care de asemenea pot fi considerate ca un îndreptar pentru tineret şi pot servi ca punct de plecare pentru viitoare cercetări. Amintesc în primul rînd că s-au tipărit manuale noi, gramatici, două dicţionare latine şi mai multe volume de istorie a literaturii: unul, sub conducerea profesorului N. I. Barbu, tratează istoria literaturii latine de la origini pînă la sfîrşitul republicii. Altele, semnate de Aram Frenkian, Maria Marinescu-Himu şi Adelina Piatkowski, prezintă istoria literaturii greceşti.

Filologii clasici au participat la marile lucrări colective ale Academiei noastre: *Istoria României*, vol. I (operă răsplătită cu Premiul de stat), *Tratatul de istorie a limbii române*, vol. I, care prezintă o sinteză a evoluţiei limbii latine şi se datorează în întregime filologilor clasici de la Universitatea şi de la Institutul de lingvistică din Bucureşti (lucrare distinsă cu premiul Ministerului Învăţămîntului); de asemenea, numeroşi filologi clasici au lucrat la gramatica şi dicţionarele Academiei şi, depăşind larg limitele profesiunii lor, au suplinit lipsurile colegilor specialişti în filologia română şi au publicat valoroase ediţii de texte româneşti.

În mod special însă trebuie citate o serie de lucrări individuale privind domeniile antice:

C. Balmuş şi A. Frenkian, Diogene Laertius;

N. I. Barbu, *Aspecte din viaţa romană în scrisorile lui Cicero*;

D. M. Pippidi, *Poetica* lui Aristotel;

I. Fischer şi David Popescu, *Nopţile Atice* ale lui Aulus Gellius;

T. Costa, *Fastele* lui Ovidiu;

I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*;

H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene*;

Sorin Stati, *Limba latină în inscripţiile din Dacia şi Scythia Minor*;

D. M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*;

D. M. Pippidi şi D. Berciu, *Din istoria Dobrogei*, vol. I;

F. B. Florescu, *Monumentul de la Adamklissi*;

Iorgu Stoian, *Tomitana*;

Gh. Ştefan şi colaboratori, *Dinogetia*;

Histria, vol. II, de Suzana Dumitriu şi Petre Alexandrescu;

Vladimir Dumitrescu, Suzana Dumitriu şi Petre Alexandrescu, *Corpus vasorum antiquorum* (premiat de Academia de inscripţii din Paris);

At. Joja, *Studii de logică*;

At. Joja, *Logos şi Ethos*;

I. Banu, *Heraclit*;

Mihai Jacotă şi Vladimir Hanga, *Drept privat roman*.

Au continuat să apară revistele consacrate în special antichităţii, ca Studii clasice, Dacia, SCIV, Studii şi cercetări de numismatică, iar colegii noştri au publicat articole privind aspecte ale antichităţii şi în alte reviste, ca Anuarul Institutului de istorie şi arheologie din Cluj şi în cel din Iaşi, în revistele de lingvistică şi de literatură şi, de asemenea, în reviste de peste graniţă şi în volumele oferite ca omagiu personalităţilor de seamă ale ştiinţei internaţionale.

În sfîrşit, săptămîna trecută au primit premii ale Academiei tovarăşii Suzana Dumitriu, Petre Alexandrescu şi Constantin Preda. Îi felicit din toată inima pentru această consacrare, ca şi pe dv. toţi pentru aniversarea societăţii noastre.

2. I. Fischer, *Activitatea societăţii de studii clasice în primul deceniu al existenţei ei.*

Cînd, la 15 februarie 1958, un grup de iniţiativă a depus la notariatul din Piaţa Amzei actul de constituire şi statutele Societăţii, direcţiile de dezvoltare ulterioară a acesteia erau

încă neprecise. Inițiatorii și semnatarii actului de constituire, profesori din învățămîntul superior și mediu, cercetători din Academie, erau uniți prin comuna lor preocupare — și cuvîntul *preocupare* trebuie înțeles aici și cu valoarea de „îngrijorare" — pentru viitorul disciplinelor consacrate antichității clasice și prin convingerea că Societatea nu trebuia să rămînă o simplă etichetă, necesară cînd și cînd pentru a oferi un cadru oficial în vederea primirii unor oaspeți străini sau pentru afilierea la un organism internațional sau spre a figura pe pagina de titlu a unor publicații. Chiar dacă un impuls decisiv, nu singurul însă, a venit de la reunirea, cu un an înainte la Liblice, în Cehoslovacia, a unui grup de filologi clasici din cîteva țări socialiste ale Europei, hotărîrea tuturor era de a pune accentul principal pe activitatea din țară a Societății. Modele și precursori au existat: pentru unii, Societatea română de lingvistică, cu ținuta științifică înaltă și cu punctualitatea exemplară a ședințelor ei, pentru alții Societatea de studii latine din Paris, care pe lîngă activitatea din capitala Franței reușise să organizeze puternice grupuri autonome în alte orașe. E de semnalat apoi încercarea, prin 1948, de către un grup de inițiativă identic aproape cu cel al Societății, de a înființa o Revistă română de studii antice, încercare din nefericire eșuată (articolele adunate cu această ocazie au intrat, în majoritate, în primul număr, din 1950, al Studiilor și cercetărilor de istorie veche).

Ideea directoare, care a prezidat atît la întemeierea Societății, cît și la activitatea ei în decursul celor zece ani, a fost de a oferi un cadru unic de manifestare pentru domeniile atît de variate ale științelor antichității; nu era și nu putea fi vorba de a combate tendința ireversibilă către o cît mai strictă și mai profundă specializare, și nici de a considera Societatea ca o tribună de popularizare științifică, ci de a confirma unitatea esențială a tuturor disciplinelor filologiei clasice, care au, în fond, un domeniu de cercetare unic: civilizația și cultura Greciei și Romei antice; calea de acces la studierea acestor civilizații este și ea unică, indiferent de scopul de detaliu urmărit: cunoașterea celor două limbi clasice.

Este evident că, în această perspectivă, principala formă de activitate a Societății o constituie ședințele de comunicări, unde specialiștii fiecărui domeniu supun discuției unor colegi cu variate competențe rezultatele investigațiilor lor. Este o metodă de informare și de verificare reciprocă a cărei utilitate nu mai trebuie subliniată. Cîteva date concrete vor ilustra felul în care Societatea s-a achitat de această îndatorire.

În cele 103 ședințe de comunicări (în care am inclus și pe cele din cadrul sesiunilor de la Cluj și Iași) s-au ținut 136 de comunicări, repartizate pe domenii, precum urmează (trebuie să ținem seama de caracterul relativ al acestei repartizări, datorat dificultății delimitării unor domenii): lingvistică, filologie, comentarii ale unor pasaje: 27 comunicări; istorie literară: 33 comunicări; istorie, arheologie, epigrafie: 33 comunicări; istoria filozofiei, a științelor și a religiei: 7 comunicări; dreptul roman: 8 comunicări; supraviețuirea antichității: 9 comunicări; au fost ținute, de asemenea, 13 comunicări și conferințe consacrate comemorării unor personalități, bilanțului unor activități etc., precum și 6 rapoarte și referate privind programele și manualele din învățămîntul mediu și traducerile recente din clasicii antici. Cifrele acestea par că se dispensează de comentarii: se observă ușor perfectul echilibru între disciplinele cel mai intens cultivate la noi, includerea în preocupările Societății și a unor domenii mai puțin abordate, atenția acordată situației limbilor clasice în învățămînt. Se cuvine totuși să facem cîteva observații: echilibrul de care am amintit nu este rezultatul întîmplării, ci al efortului conștient al biroului de a nu merge pe linia minimei rezistențe (care ne-ar fi dus inevitabil la o predominare a comunicărilor de arheologie, domeniu cu mult cel mai dezvoltat la noi) și de a nu face ca Societatea să devină unilaterală. Pe de altă parte, faptul că o disciplină ca dreptul roman,

reprezentată la noi de nu mai mult de 5—6 specialişti, a putut totuşi aduce în dezbatere 8 comunicări, scoate în evidenţă alt aspect al importanţei activităţii noastre, acela de a crea un public competent, condiţie indispensabilă nu numai înfloririi, dar chiar existenţei oricărei ramuri ştiinţifice, care nu se poate dezvolta prin eforturi solitare, oricît de meritorii ar fi ele, tăiate de orice prilej de confruntare a opiniilor; pentru dreptul roman, Societatea noastră constituie practic unicul for de acest fel, ceea ce explică şi deplasarea la Bucureşti, pentru a asista la şedinţe şi a prezenta comunicări, a unor „romanişti" din provincie (ne referim în primul rînd la fidelul nostru colaborator, profesorul M. Jacotă de la Iaşi). Meritul organizării şedinţelor de drept roman ale Societăţii noastre revine în întregime distinsului nostru coleg, prof. Val. Georgescu, căruia îi datorăm şi orientarea atît de instructivă a dezbaterilor.

Şi, fiindcă discuţia ne-a dus la numirea unor persoane, am vrea să semnalăm şi vizitele altor invitaţi, din ţară şi din străinătate. În ordinea cronologică a comunicărilor, ne-am bucurat de concursul următorilor colegi din provincie: D. Protase, C. Daicoviciu, M. Jacotă (3 comunicări), N. Lascu, D. Crăciun şi Gh. Ciulei; cum s-a subliniat şi în ultimele două adunări generale, numărul acestor vizite este încă prea redus şi trebuie luate măsurile necesare stimulării colaborării cu centrele din ţară. Mai îmbucurător se prezintă aportul savanţilor străini la programele şedinţelor noastre: ne-au vizitat, ţinînd comunicări şi conferinţe, 16 colegi veniţi din şapte ţări: G. Kourmoulis (Grecia) regretatul I. Richmond (Anglia), K. Kumaniecki (Polonia), Vl. Georgiev (Bulgaria), A. Orlandos (Grecia), M. Andreev (Bulgaria), Ap. Daskalakis (Grecia), G. Devoto (Italia), M. Renard (Belgia), M. Lejeune (Franţa), J. Pouilloux (Franţa), L. Robert (Franţa), M. Leroy (Belgia), F. Thiriet (Franţa), F. Sartori (Italia) şi M. Ruch (Franţa). Menţionăm că nici unul din aceşti iluştri colegi nu a venit în România ca invitat al Societăţii, şi dacă, în programul încărcat al vizitei lor, au găsit timpul necesar prezenţei în mijlocul nostru, faptul se datorează — şi nu e o lipsă de modestie s-o afirmăm — prestigiului ştiinţific pe care Societatea a izbutit să şi-l cîştige. Desigur, aceasta nu trebuie să ne facă să renunţăm la ideea de a invita noi înşine filologi clasici din străinătate; un prim pas a fost făcut în august 1967, cînd profesorul J. Taillardat, decanul Facultăţii de litere din Lyon, a participat, ca invitat al nostru, la lucrările celui de al X-lea Congres internaţional al lingviştilor.

Ajungem astfel să ne ocupăm de relaţiile internaţionale ale Societăţii. După cum se ştie, sîntem afiliaţi la Comitetul „Eirene" din Praga, care grupează asociaţiile similare din ţările socialiste ale Europei, şi la Federaţia internaţională a asociaţiilor de studii clasice (FIEC).

În cadrul Comitetului „Eirene", am participat la organizarea Conferinţelor de studii clasice care se ţin la interval de circa un an şi jumătate, prin rotaţie, în fiecare din ţările membre: în septembrie 1960, o asemenea conferinţă, organizată de Societate cu sprijinul Academiei şi al Muzeului de arheologie din Constanţa, s-a ţinut la Eforie; a fost, după mulţi ani, prima ocazie de manifestare internaţională masivă a filologilor şi arheologilor clasici români (care au prezentat 23 de comunicări).

Succesul Conferinţei de la Eforie, prezent încă în amintirea noastră şi consemnat, la vremea sa, de publicaţiile de specialitate, ne-a dat curajul şi autoritatea necesară perseverării pe această linie: Societatea a încercat, şi a reuşit în majoritatea cazurilor, să organizeze o participare numeroasă şi activă la toate conferinţele analoge ţinute ulterior; astfel, în 1962, bogata şi multilaterala contribuţie a delegaţiei române la Conferinţa de la Plovdiv l-a determinat pe preşedintele acesteia, prof. Vladimir Georgiev, să denumească, în discursul de închidere, delegaţia noastră „brigada de şoc a Conferinţei". La întîlnirile de la Budapesta (1965) şi Brno (1966) am fost prezenţi în condiţii asemănătoare; delegaţia noastră a cuprins numai cîte două per-

soane la Conferința de la Leningrad (1964), tardiv anunțată, și Goerlitz (1967), din motivele cunoscute. Trebuie să menționăm totuși că, la cea din urmă, cei doi delegați oficiali au fost desemnați de Minister la recomandarea Societății. Sîntem îndreptățiți să sperăm că la Varșovia, în toamna acestui an, vom relua tradiția inaugurată la Plovdiv.

Cu FIEC-ul relațiile noastre au avut, pînă acum, cel puțin, un caracter mai puțin spectacular. Am fost reprezentați la Congresele de la Londra (1959) și Philadelphia (1964) și la unele Adunări generale ale Biroului. Intenția noastră este să realizăm o participare românească mai amplă la Congresul de la Bonn (septembrie 1969).

În trecerea în revistă a manifestărilor noastre științifice am vorbit în primul rînd despre ședințele bucureștene și de cele cu caracter internațional. Societatea are însă, după cum se știe, trei filiale : cea de la Cluj, înființată în 1962, cea de la Iași (1963) și cea de la Constanța (1966) a căror activitate se desfășoară analog și paralel cu cea de la București. Dacă ne ocupăm de acestea către sfîrșitul raportului, este spre a putea scoate mai clar în evidență contribuția lor la eforturile noastre comune ; în înșirarea de față, gradația a fost ascendentă. În rapoartele biroului din ultimii ani s-au adus adesea critici la adresa filialelor ; aceste critici n-au avut alt scop decît acela de a fi stimulente pentru o muncă mai susținută și mai bine închegată. Bilanțul festiv de astăzi va scoate în evidență numai realizările, predominante. Însuși faptul că în trei orașe ale țării există și funcționează filiale cu un număr mare de membri (în jurul cifrei de 40) arată interesul unui cerc larg de specialiști din învățămîntul superior și din cel liceal, precum și din corpul de cercetători al Academiei și al muzeelor pentru studierea științifică a antichității, pentru ținerea la curent reciprocă cu problemele actuale ale disciplinelor care constituie filologia clasică. Trebuie să subliniem, și aceasta este valabil mai ales pentru filiala din Iași și, acum în urmă, pentru cea de la Constanța, că în cadrul filialelor se țin cu regularitate ședințe de comunicări, a căror ținută nu este mai prejos de cea a ședințelor bucureștene.

Sînt încă vii în amintirea noastră atît de frumoasele sesiuni științifice organizate de filialele din Cluj și Iași (1964 și 1965) adevărate conferințe naționale,care au fost nu numai pentru noi și pentru filiale evenimente remarcabile, dar și pentru ansamblul mișcării științifice din orașele-gazdă (participarea unor colegi din afara Societății și chiar a specialității a dovedit interesul pe care l-au stîrnit reuniunile noastre).

Să ne fie permis să atragem atenția aici, în treacăt, ca să nu consacrăm capitole speciale unor aspecte să zicem terestre ale activității noastre, asupra unui detaliu : reuniunile de la Cluj și Iași, și în general toată munca Societății, s-au desfășurat cu un minim de cheltuieli din bugetul Societății (care, de altfel, este derizoriu în raport cu cel al altor societăți similare). Aceasta dovedește că unicul motor al activității noastre este pasiunea dezinteresată, dragostea pentru disciplinele cărora ne-am consacrat. Masiva participare la Cluj și la Iași, precum și la reuniunile din străinătate, a clasiciștilor, s-a putut realiza prin sacrificiile, nu totdeauna ușoare, ale fiecăruia. În măsura posibilităților sale, Societatea a contribuit la sprijinirea celor care au prezentat comunicări. Fără a vrea să actualizăm aici prea bătătoritul *locus de diuitiis* al retorilor romani, credem totuși că în cazul nostru modestia resurselor financiare este stimulatoare sau cel puțin selectoare.

În afara filialelor menționate, membrii Societății se găsesc răspîndiți în foarte numeroase orașe ale țării ; activitatea lor se reduce deocamdată la participările la ședințele centrului și ale filialelor (trebuie să amintim aici cu satisfacție regularitatea cu care, de ani de zile, profesorul D. Crăciun se deplasează în fiecare lună de la Rîmnicul Sărat ; alți colegi depun eforturi și mai mari — datorită depărtării geografice — pentru a fi în mijlocul nostru ; în afara profesorului

M. Jacotă de la Iaşi, amintim prezenţa, aproape regulată în ultima vreme, a colegilor T. Popescu din Oradea şi C. Chircu de la Iaşi).

Poate nu ar fi lipsit de interes să vă prezentăm o repartiţie pe oraşe a membrilor Societăţii; ni s-ar înfăţişa astfel nu numai succesele, dar şi lacunele şi ar deveni mai clare direcţiile în care trebuie să ne îndreptăm eforturile. Din cei 291 membri, 152 sînt din Bucureşti, 35 din Iaşi, 32 din Cluj, 26 din Constanţa, 14 din Craiova, 2 din Timişoara, 2 din Bacău, 4 din Ploieşti, 2 din Bîrlad, 2 din Rîmnicul Sărat şi cîte unul din Alba-Iulia, Băneasa-Adamclisi, Focşani, Galaţi, Gura Humorului, Hălăuceşti-Paşcani, Hîrlău, Mangalia, Medgidia, Moineşti, Oradea, Oraviţa, Puieşti-Iaşi, Roman, Tg.-Mureş, Tulcea, Turda, Sibiu, Suceava, Vaslui.

După cum s-a putut vedea din prima parte a raportului de faţă, Societatea s-a preocupat şi de soarta învăţămîntului limbilor clasice. Destul de numeroasele şedinţe consacrate programelor şi manualelor, memoriile depuse de Societate la forurile competente, audienţa colectivă acordată biroului de Ministrul Învăţămîntului au avut, şi sperăm că vor avea şi în viitor, o influenţă pozitivă asupra consolidării şi perfecţionării învăţămîntului limbilor clasice. În ceea ce ne priveşte, nu vom neglija nimic din ce se poate întreprinde în acest sens.

Din realizările trecute în revistă mai sus, se poate trage concluzia că Societatea şi-a îndeplinit cu succes misiunea pe care şi-a propus-o. Desigur, sînt încă multe de făcut: trebuie perfecţionate actualele forme de lucru, trebuie incluse şi preocupări noi (acţiuni de popularizare, publicaţii ştiinţifice variate, textele bilingve în primul rînd, poate monografii într-un viitor mai îndepărtat). Reflectînd asupra realizărilor din acest prim deceniu, vom găsi fără îndoială forţa, entuziasmul şi perseverenţa necesare ca, la sfîrşitul celui de al doilea deceniu, în faţa tuturor celor prezenţi azi, dar şi a celor care astăzi nici nu bănuiesc poate că vor deveni clasicişti, să se poată prezenta un raport şi mai îmbucurător.

3. Prof. D.M. Pippidi, *Revista „Studii clasice". Realizări şi perspective.*

Aşa cum vă este cunoscut, aşa cum mi s-a întîmplat s-o subliniez în mai multe rînduri — chiar dacă nu spre mulţumirea tuturor — în dările de seamă anuale, în activitatea de ansamblu a Societăţii revista *Studii clasice* ocupă un loc de seamă. Alături de seminariile de lucru care sînt şedinţele lunare de comunicări, poate într-o măsură şi mai mare, revista a oglindit de-a lungul celor zece ani pe care i-am străbătut căutările noastre în direcţia unei forme cît mai potrivite de afirmare, progresele încete dar sigure pe calea îmbunătăţirii conţinutului şi al înfăţişării publicaţiei, ecoul din ce în ce mai larg găsit de aceasta în cercurile de specialişti de pretutindeni.

Drumul n-a fost uşor, dar ne-a susţinut dorinţa de a contribui la ridicarea nivelului ştiinţei antichităţii în ţara noastră prin asigurarea unei posibilităţi de publicare studiilor de filologie clasică şi de istorie greco-romană, în sensul cel mai cuprinzător al cuvîntului, atunci ca şi acum lipsite de un sediu al lor propriu în reţeaua de cercetare a ţării. Dacă pînă astăzi acest „sediu" lipseşte, dacă pînă astăzi nimeni nu s-a gîndit să ia asupră-şi înfiinţarea unui „centru" sau a unui „institut" închinat acestor preocupări, asemenea numeroaselor „centre", „institute" şi „baze" din sistemul Academiei sau din reţeaua departamentală, această lacună a fost împlinită pînă la un punct (aş putea chiar spune: a fost împlinită cu succes, judecînd după rezultate) de întemeierea Societăţii de studii clasice şi, mai ales, de publicarea cu regularitate a unei reviste cu profilul revistei noastre.

Nu-i greu de înţeles, într-adevăr, că dintre foloasele aduse indiferent cărei discipline de un institut de specialitate două sînt mai însemnate şi de un efect durabil: închegarea unui colectiv de cercetători mai mult sau mai puţin numeros şi introducerea în activitatea acestuia

a unui ritm de muncă statornic. Aceste importante rezultate au fost însă obţinute, avem dreptul s-o spunem, de editarea cu regularitate a revistei noastre, de vreme ce, aşa cum apare limpede la o răsfoire oricît de superficială a colecţiei, publicaţia şi-a asigurat un număr în continuă creştere de colaboratori credincioşi, iar în planul de lucru individual al acestora — indiferent de vîrstă şi preocupări — momentul trimiterii la tipar a fiecărui volum a devenit de zece ani un soroc ineluctabil.

Asemenea rezultate nu sînt neglijabile, dacă ne gîndim că au fost obţinute fără sacrificii suplimentare din partea statului, fără un aparat de supraveghere a activităţii colaboratorilor, chiar fără un plan dinainte stabilit al problemelor de rezolvat şi al domeniilor de cercetare. Dar mai sînt două aspecte ce se cuvin relevate în aceste consideraţii liminare, strîns legate de lărgirea cercului de colaboratori şi de adîncirea experienţei noastre redacţionale : sporirea continuă a calităţii materialelor publicate şi efortul de a imprima revistei un caracter de actualitate — sub raportul metodelor de cercetare ori al problemelor cercetate. Această din urmă trăsătură e subliniată în revista noastră de atenţia dintotdeauna acordată rubricii *Studiile clasice în lume*, după cum e oglindită în numărul în continuă creştere al dărilor de seamă despre lucrări din cele mai variate domenii ale antichităţii : 10 în volumul II (cel dintîi din serie în care s-au publicat recenzii : *în primul volum nu figurează nici una*), 50 în volumul IX (cu precizarea că numărul ar fi putut fi mai mare, dacă n-am fi atins plafonul paginilor acordate revistei de Prezidiul Academiei). La rîndul ei, rubrica *Studiile clasice în lume*, neîncetat sporită pentru a semnala cititorilor cît mai multe din direcţiile noi de cercetare în ştiinţa antichităţii sau pentru a-i informa despre congresele şi conferinţele internaţionale ţinute în cursul fiecărui an cu participarea unor delegaţi români, a contribuit, avem temei s-o credem, la informarea lor corectă şi la întreţinerea interesului pentru acest fel de manifestări ştiinţifice, cu tot ce pot aduce ele ca sugestii de lucru sau ca bilanţ de realizări.

Puţin înainte, am făcut aluzie la îmbunătăţirea materialelor publicate de-a lungul etapei de zece ani pe care o sărbătorim. Afirmaţia trebuie înţeleasă în îndoitul sens că primului nucleu de redactori li s-au adăugat treptat alţii noi, români şi străini, mulţumită cărora sfera preocupărilor revistei n-a încetat să se lărgească, iar nivelul contribuţiilor a crescut şi el, pe măsura valorii ştiinţifice a autorilor. O privire asupra volumelor apărute sau a celui în curs de publicare e de ajuns ca să învedereze această creştere de prestigiu a revistei, în ale cărei sumare se întîlnesc — citez la întîmplare ! — numele unor Alfred Ernout, Pierre Chantraine, Giacomo Devoto, John Chadwick, Emile Benveniste, Kazimierz Kumaniecki, Léon Herrmann, Vladimir Georgiev, Manu Leumann, iar din domeniul istoriei şi al arheologiei : Georges Daux, Ronald Syme, Kazimierz Michałowski, Ap. Dascalakis, Iza Bieżuńska-Małowist, Charlotte Welskopf, Franco Sartori, ca să nu mai vorbesc de Louis Robert, a cărui participare la efortul nostru e pentru noi o cinste deosebită şi care a început în paginile *Studiilor clasice* o serie de articole menite să alcătuiască o carte anume consacrată documentelor epigrafice şi numismatice dintre Carpaţi şi Propontida.

Dar, cu o salbă oricît de strălucită de colaboratori străini nu se poate ţine o revistă de specialitate, mai ales o revistă cu rosturile revistei noastre, într-o ţară ca a noastră. De aceea, eforturile Societăţii îndeobşte şi ale redactorilor responsabili în special s-au îndreptat din capul locului spre constituirea unei echipe statornice de colaboratori români, din numărul cărora fac parte, se înţelege, o mînă de *triarii* (îi cunoaşteţi, şi nu-i nevoie să-i numesc), un grup ceva mai mare de *hastati* (şi ei prezenţi în paginile fiecărui volum, gata să ne ajute cu vorba şi cu condeiul), în sfîrşit, un mănunchi în continuă creştere de *principes* plini de rîvnă, la rîndul lor susceptibili

de a fi repartizați în mai multe clase de vîrstă : cei mai tineri abia au părăsit băncile Universității, și e pentru noi motiv de adîncă mulțumire împrejurarea că o seamă din ei și-au văzut tipărite în *Studii clasice* primele contribuții științifice, fie că e vorba de lucrări prezentate la examenul de stat, fie de modeste cronici sau dări de seamă. A le cita astăzi numele, nu mi se pare necesar : prefer să le spun, simplu, cît de mare ne e bucuria de a-i fi putut ajuta să-și publice în condiții demne paginile de debut și să le exprim — în numele-mi personal și al Comitetului de redacție — urări de muncă spornică și de succese cît mai mari în viitoarea lor carieră științifică.

Oricît mi-ar veni de greu, după asemenea considerații generale, să trec la tablouri statistice, mă tem că nu mă pot dispensa de a vă oferi aci și unele cifre, care au utilitatea de a oglindi nemijlocit, pe de-o parte, amploarea efortului Societății pentru redactarea, pe de altă parte, amploarea jertfelor consimțite de Academie pentru tipărirea primelor zece volume ale *Studiilor clasice*. (Pentru a nu lăsa nimic la o parte, datele includ și volumul în acest moment sub tipar, pe care nădăjduim să-l putem difuza înainte de începutul verii) :

Pagini tipărite (sau în curs de tipărire), circa 4 300; din cele 10 tomuri, cel mai subțire e primul : 258 pagini, cel mai voluminos al III-lea : 502 pagini. În medie, fiecare volum are mai mult de 400 pagini de formatul cunoscut.

Sumarele fără îndoială de valori inegale, dar în genere comportînd aceleași rubrici, însumează circa 200 de comunicări și studii, circa 50 de note și discuții, circa 65 de cronici; în sfîrșit, circa 250 de recenzii. Acestora li se adaugă cronicile închinate an de an vieții Societății, despre care nu e temerar să presupunem că vor fi de un neprețuit folos cercetătorilor activității noastre în anul 2058, cînd se va serba cu pompă primul centenar ; în sfîrșit, nelipsita *Bibliografie clasică românească*, care permite specialiștilor (și bibliografilor !) străini să se informeze precis și lesne cu privire la activitatea desfășurată de cercetătorii români în domeniul științei antichității.

Cifrele pe care vi le-am dat își au desigur elocința lor. Dacă nu mai mult, ele proclamă că hărnicia nu ne-a lipsit, nici rîvna de a ne cîștiga în activitatea pe care o desfășurăm un loc onorabil. Că s-ar fi putut face mai mult, e neîndoios. Dar, pentru a judeca lucrurile obiectiv, nu trebuie să uităm de unde am pornit, nici că — în viața unei întocmiri ca a noastră — zece ani e puțin. Societatea de studii elenice din Paris — *Société pour l'encouragement des études grecques* — și-a serbat în mai 1967 o sută de ani de existență; asociația identică din Anglia se apropie și ea de centenar. Și aceste exemple nu sînt singurele. Dacă ne mai raportăm și la vechimea tradiției clasice în țările respective, dacă nu uităm nici numărul mare de catedre și cercetători, precum și mijloacele de lucru ce le stau la dispoziție, vom aprecia, cred, mai corect semnificația etapei străbătute și a drumului ce ne rămîne de parcurs.

În această din urmă privință avem temeiuri să fim optimiști. În primul rînd, regularitatea cu care a fost editată, primirea de colaborări străine și faptul că noi înșine publicăm și în alte limbi decît în românește înseamnă mai puține piedici în răspîndirea revistei peste hotare și mai multe șanse pentru ostenelile noastre de a fi cunoscute și apreciate de specialiștii de pretutindeni. În sfîrșit, și mai ales, mănunchiul de colaboratori cu care intrăm în cel de-al doilea deceniu de existență ne dă încredințarea că de-aci înainte vom întîmpina tot mai puține greutăți în predarea la vreme a manuscriselor și, îndeobște, în munca redacțională.

O întrebare pe care sîntem ținuți să ne-o punem, în momentul cînd încheiem acest bilanț decenal, e aceea dacă alcătuirea revistei e mulțumitoare, dacă structura de pînă acum a volumelor trebuie menținută, sau, eventual, modificată. Personal (și tovarășii din colegiul de redacție împărtășesc acest mod de a vedea) socot că, dacă materialele publicate pot și trebuie să fie în

măsura posibilului îmbunătăţite, profilul revistei, rubricile ei permanente e bine să rămînă neschimbate, cel puţin atîta vreme cît Societatea de studii clasice va avea de îndeplinit funcţia pentru care a fost creată. Dacă, într-un viitor pe care nu-l putem prevedea, ne vom găsi înaintea unei situaţii noi; dacă un eventual institut de studii clasice — de caracter filologic sau istoric — ar veni să se adauge institutelor de pe acum existente ale Academiei; dacă acest institut — sau „centru”, sau oricum i s-ar zice — ar edita o publicaţie sau mai multe publicaţii proprii, în raport cu activitatea pe care ar fi chemat s-o desfăşoare, atunci, de bună seamă, ne-am putea gîndi la schimbări care astăzi ne apar premature.

Tovarăşi, mă apropii de sfîrşitul unei dări de seamă pe care am căutat s-o fac scurtă, pentru a evita să devină fastidioasă. N-aş vrea să închei totuşi înainte de a repeta mulţumirile pe care le-am mai exprimat şi în alte împrejurări unor instituţii fără de al căror sprijin munca noastră n-ar fi fost posibilă, sau ar fi fost din cale afară de anevoioasă:

Academiei Republicii Socialiste România — pentru generozitatea cu care ne-a acordat patronajul ei moral şi ajutorul material pentru publicarea Studiilor clasice;

Ministerului Învăţămîntului — pentru o subvenţie anuală pe care singură dezinteresarea noastră a menţinut-o în actualele-i limite modeste;

Editurii Academiei — pentru solicitudinea cu care a întîmpinat de fiecare dată cererile privitoare la format, la hîrtie şi, în genere, la prezentarea grafică a revistei.

Şi, acum, permiteţi-mi să închei. Colaboratorilor din primii zece ani ai *Studiilor clasice*, felicitările Comitetului de redacţie pentru contribuţiile lor la revistă şi urările cele mai călduroase de rodnică activitate viitoare;

Ascultătorilor de astăzi — mulţumiri pentru răbdarea cu care ne-aţi urmărit şi prietenia cu care ne-aţi înconjurat;

Tuturor membrilor din Bucureşti şi din cele trei filiale — multă sănătate şi rugămintea de a fi prezenţi, în martie 1978, în aceeaşi sală, la sărbătorirea a douăzeci de ani de la întemeierea Societăţii de Studii Clasice din România!

Mesaje de salut. Se dă citire scrisorii prof. R. Vulpe, împiedicat de a participa la şedinţă, şi telegramei prof. T. Popescu (Oradea).

Luări de cuvînt. Cîţiva colegi au adus completări rapoartelor şi au scos în evidenţă rolul Societăţii în aceşti zece ani.

Prof. N. I. Barbu a dat informaţii asupra succeselor catedrei de filologie clasică a Universităţii din Bucureşti, asupra situaţiei limbilor clasice în învăţămînt şi asupra vizitelor unor savanţi străini programaţi să ţină conferinţe la Societate: A. Michel (Lille) şi R. Verdière (Bruxelles).

Prof. C. Chircu aduce salutul Filialei ieşene şi scoate în evidenţă succesele, de organizare şi de prestigiu, ale clasiciştilor din capitala Moldovei: pornită cu un grup de 11 membri, filiala are actualmente 35 şi circa 15 cereri noi îşi aşteaptă rezolvarea. Şedinţele se ţin cu regularitate şi tind către o periodicitate lunară; vorbitorul repetă invitaţia adresată colegilor bucureşteni de a ţine comunicări în şedinţele filialei. Atrage atenţia de asemenea asupra perspectivelor care se deschid activităţii Societăţii prin extinderea învăţămîntului limbii latine şi prin înfiinţarea, la Facultăţile de la Iaşi şi Cluj, a unor secţii de română-latină.

Prof. M. Marinescu-Himu, membru fondator al Societăţii, evocă atmosfera de urbanitate, constant menţinută în cei zece ani de activitate, şi-şi exprimă dorinţa ca Societatea

să joace un rol activ în studierea şi popularizarea tradiţiilor umaniste, vechi de şase secole, din România.

Prof. D. CRĂCIUN subliniază rolul prof. N. I. BARBU în ridicarea prestigiului clasiciştilor noştri peste hotare.

După un scurt cuvînt de închidere al preşedintelui, şedinţa festivă se ridică la ora 20^{30}.

CV

ŞEDINŢA DIN 4 APRILIE 1968

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenţi : L. Buzdugan, A. Calangiu, Gh. Ceauşescu, E. Cizek, I. G. Coman, Tr. Costa, D. Crăciun, M. Dumitrescu, M. Duţescu, I. Fischer, S. Gherasim, M. Gramatopol, Al. Graur, Tr. Lăzărescu, M. Manolescu, M. Marinescu-Himu, Gh. Muşu, V. Nicolae, M. Nicolaescu, N. I. Niculiţă, D. M. Pippidi, A. Pîrvulescu, Gh. Poenaru-Bordea, C. Poghirc, E. Poghirc, M. Simionescu, D. Sluşanschi, N. Ş. Tanaşoca, L. Tudoran, J. Unguru, R. Vulpe, J. Zezeanu.

Invitaţi : Al. Barnea, P. Ceauşescu, T. Datcu, C. Erbiceanu, D. Guran, R. Lăzărescu, M. Neagoe, M. Theodorescu, A. Vasile, Ec. Vulpe, A. Zwoelwer.

Alegeri de noi membri. Au fost aleşi membri ai Societăţii : prof. CONSTANŢA M. VOINEA (recomandată de prof. A. THEGARTEN şi G. PISOSCHI), prof. CLIO MĂNESCU (recomandată de prof. GH. TOHĂNEANU şi M. PÎRLOG), prof. RADU LĂZĂRESCU (recomandat de prof. C. POGHIRC şi D. SLUŞANSCHI).

Prezentări de lucrări recente. E. CIZEK : P. Grimal, *Essai sur l'Art poétique d'Horace*, Paris, 1968 ; id., *Études de chronologie cicéronienne (années 58 et 57 av. J.-C.)*, Paris, 1967 ; J.-M. André, *Recherches sur l'otium romain*, Paris, 1962 ; P. Aubenque, J.-M. André, *Sénèque*, Paris, 1964. Prof. TR. LĂZĂRESCU : *Vita Latina*, XXVIII, 1967. I. FISCHER : M. Pîrlog, *Gramatica limbii latine*, Bucureşti, 1966. Acad. AL. GRAUR : G. Kourmoulis, *Ἀντίστροφον λεξικὸν τῆς νέας ἑλληνικῆς*, Atena, 1967.

Comunicare. GH. CEAUŞESCU, *Concepţia lui Tacit asupra politicii externe romane.* (Vezi mai sus, p. 145—155.)

Discuţii. Au prezentat observaţii prof. R. VULPE, E. CIZEK, GH. POENARU-BORDEA şi TR. LĂZĂRESCU.

Prof. R. VULPE scoate în evidenţă faptul că Tacit, ca numeroşi alţi oameni politici romani, era partizanul unei atitudini ofensive la graniţa imperiului ; realităţile însă nu permiteau ducerea îndelungată a unei asemenea politici, care ar fi creat frontiere nesigure şi ar fi înglobat în imperiu regiuni greu de apărat ; de aceea, mulţi partizani ai acestei politici au fost nevoiţi s-o abandoneze, o dată investiţi cu responsabilităţi politice (este cazul, între alţii, al lui August şi Tiberiu).

GH. POENARU-BORDEA se întreabă dacă ideea corelaţiei dintre politica internă şi cea externă, atribuită de autor lui Tacit, nu aparţine concepţiilor noastre asupra interdependenţei fenomenelor.

Diverse. Secretariatul dă informații asupra activității filialei din Constanța. În ziua de 2 martie s-a ținut Adunarea generală a Filialei, avînd la ordinea de zi, pe lîngă comunicarea *Cuptoare romano-bizantine de la Oltina* de M. IRIMIA, alegerea biroului pe anul 1967—1968. Au fost aleși: președinte: prof. A. RĂDULESCU, vicepreședinte: prof. TR. LAZAROVICI, secretar: M. IRIMIA, casier: prof. I. ROȘCULEȚ, membru: prof. C. DABA. S-a fixat, de asemenea, planul ședințelor de comunicări pînă la sfîrșitul anului școlar.

Ședința se ridică la ora 19^{45}.

CVI

ȘEDINȚA DIN 9 MAI 1968

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte, și prof. N. I. BARBU, vicepreședinte.

Ședința se deschide de la ora 18^{15}.

Membri prezenți: N. I. Barbu, V. Barbu, Gh. Ceaușescu, E. Cizek, Fl. Demetrescu, P. Diaconu, E. Dobroiu, Vl. Dumitrescu, M. Duțescu, I. Fischer, Al. Giurgea, Al. Graur, M. Hetco, R. Iordache, Tr. Lăzărescu, M. Marinescu-Himu, A. Piatkowski, A. Pîrvulescu, Gh. Poenaru-Bordea, C. Poghirc, E. Poghirc, Aurel Popescu, C. Săndulescu, N. Ș. Tanașoca, J. Unguru, R. Vulpe.

Invitați: Al. Barnea, I. Barnea, Th. Bolintineanu, M. Comșa, C. Dobre, M. Tîțu-Băluță, A. Vasile.

Alegeri de noi membri. Au fost aleși membri ai Societății: MARIANA TÎȚU-BĂLUȚĂ (recomandată de prof. N. I. BARBU și E. CIZEK) și AL. BARNEA (recomandat de M. NASTA și E. DOBROIU).

Prezentări de lucrări recente. Prof. M. MARINESCU-HIMU: ΠΛΑΤΩΝ, 35—36, 1966. C. SĂNDULESCU: G. Brătescu, *Hipocratismul de-a lungul veacurilor*, București, 1968. Prof. C. POGHIRC: V. Velkov, *Robstvoto v Trakija i Mizija prez antičnostta*, Sofia, 1967. I. FISCHER: *Studia Mycenaea*, Brno, 1968.

Informare. Prof. N. I. BARBU face o succintă prezentare a lucrărilor Congresului Asociației „Guillaume Budé", ținut anul acesta la Paris și consacrat epicureismului. Congresul a avut și un caracter festiv, coincizînd cu a 50-a aniversare a fundării Asociației și cu a 500-a aniversare a nașterii umanistului francez, patron al acesteia. În continuare, d-sa dă informații asupra sesiunii anuale a asociației „Conuentus omnium gentium ac nationum Latinae linguae litterisque fouendis", ținută la Roma.

Comunicare. Prof. R. VULPE, *Limita meridională a provinciei romane Scythia.* Cu prilejul fărîmițării provinciilor Imperiului roman prin reforma administrativă a lui Dioclețian, Dobrogea a fost despărțită de Moesia Inferioară, formînd o provincie separată cu numele de *Scythia.* Ceea ce a rămas din vechea provincie spre vest a căpătat numele de *Moesia Secunda.* Limita dintre cele două noi provincii era formată de o linie care, coincizînd spre țărmul pontic cu granița dintre teritoriile rurale ale orașelor *Dionysopolis* (Balcic) și *Odessus* (Varna), pornea de la înălțimea Ialtasu (cota 252) de deasupra satului actual Ecrené-Kranevo (antica *Gelania*, bizantina *Cranea*), ținea spre vest malul de sud al văii *Zyras* (azi Batova), trecînd pe lîngă satul Dișpudac, apoi traversa această vale probabil prin dreptul actualului sat Ceatalar, părăsind teritoriile orașelor pontice menționate, spre a coti către orașul de azi Tol-

buhin-Bazargic, de unde lua direcţia NNV, spre Dunăre, pe un traseu care trecea printre satele actuale Arnăutcuius, Ezibei, Carasinan, Bazaurt, Armutlia, Azaplar, Alexandria (Capacli), Dobromir, Caranlîc, urmînd marginea de est a masivului păduros al Deliormanului. Limita lăsa provinciei Scythia zona de silvostepă şi stepa, cu oraşul *Dionysopolis*, cu localitatea Ecrené, cu oraşul *Zaldapa* localizat de autor la Abtaat (unde pînă de curînd se crezuse greşit că ar fi fost oraşul *Abrittus* din Moesia Secunda, acum sigur identificat, pe baze epigrafice, cu oraşul actual Razgrad, la peste 100 km mai spre sud). De la Caranlîc limita provincială se îndrepta direct spre Dunăre, căreia îi atingea malul la jumătatea distanţei dintre lacurile Oltina şi Mîrleanu, interpunîndu-se între garnizoanele navale de la *Altinum* (Oltina) în Moesia Secunda şi *Flaviana* (Mîrleanu) în Scythia. Corespunzînd, pe harta pedologică, liniei de separaţie dintre solul roşu de pădure şi cernoziomul de stepă şi prezentînd o direcţie paralelă cu văile ce străbat masivul forestier al Deliormanului, acest traseu a fost determinat exclusiv de motive geografice.

Discuţii. Pun întrebări şi iau parte la discuţii: I. Barnea, Vl. Dumitrescu, C. Poghirc, P. Diaconu, V. Barbu, E. Dobroiu, Gh. Poenaru-Bordea, N. I. Barbu, Th. Bolintineanu.

C. Poghirc consideră că pentru trecerea de la *Altinum* la *Oltina* nu trebuie presupusă o fază slavă intermediară, confuzia dintre *o* şi *a* fiind un fenomen atestat în daca tardivă; trebuie, de aceea, admisă continuitatea aşezărilor urbane în Dacia şi Scythia.

I. Barnea propune o deplasare spre vest a părţii nordice a graniţei trasate de autor.

P. Diaconu socoteşte că microclimatul nu ar trebui invocat ca argument, date fiind schimbările esenţiale produse în cursul secolelor: tehnica construcţiilor dovedeşte că în antichitate gradul de umiditate era mult mai ridicat decît azi.

V. Barbu crede că limita trebuie pusă în legătură cu existenţa unui drum, iar traseele drumurilor urmează cursurile apelor.

E. Dobroiu consideră sigură identificarea Axiopolis cu Sanctus Cyrillus, deoarece pe locurile martiriului se construiau sanctuare care dădeau numele fie unei fortăreţe, fie întregii localităţi.

Diverse. Prof. N. I. Barbu anunţă vizita prof. Raoul Verdière din Bruxelles, care va ţine o conferinţă în cadrul unei şedinţe extraordinare a Societăţii.

Şedinţa se ridică la ora 20^{45}.

CVII

ŞEDINŢA EXTRAORDINARĂ DIN 16 MAI 1968

Prezidează prof. N. I. Barbu, vicepreşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenţi: N. I. Barbu, G. Bunescu, L. Buzdugan, E. Cizek, L. Coconea, I. Coman, Tr. Costa, D. Crăciun, G. Creţia, M. Crişan, E. Dobroiu, C. Drăgulescu, M. Dumitrescu, M. Duţescu, M. Economu, I. Fischer, A. Giurgea, Gh. Guţu, M. Hetco, R. Iordache, L. Lupaş, M. Marinescu-Himu, Margareta Nasta, M. Nasta, M. V. Petrescu, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, Gh. Poenaru-Bordea, C. Poghirc, E. Poghirc, L. Pop, A. Rădulescu, C. Săn-

dulescu, P. Sfetețu, M. Simionescu, N. I. Ștefănescu, N. Ș. Tanașoca, A. Tuzu, R. Vulpe, L. Wald.

Invitați: R. Costescu, D. Mincu, A. Pippidi, R. Verdière, C. Zarifopol.

Prof. N. I. BARBU salută prezența prof. RAOUL VERDIÈRE de la Universitatea din Bruxelles, director al instituției ,,Centre de latin''.

Conferință. Prof. R. VERDIÈRE, *De la tisane de Britannicus au* puer *de la IVe églogue virgilienne*. Natura precisă a plantelor care cresc în jurul leagănului *puer*-ului din a IV-a bucolică vergiliană n-a făcut obiectul unor investigații. Or, aceste plante sînt medicinale. Anticii le folosesc pentru a vindeca bolile de care suferea sau putea suferi Octavius. Pe de altă parte, J. Ziehen a dat interpretarea corectă versului 10, reprodus, cuvînt cu cuvînt, la sfîrșitul bucolicelor de la Einsiedeln: Apollo = Nero, și Lucina = Octavia. Aplicînd această ecuație la bucolica vergiliană și bazîndu-se pe calculele lui J. Carcopino, după care bucolica n-a putut fi scrisă decît între 5 octombrie și 1 decembrie, autorul ajunge la următoarele concluzii: (1) Apollo = Octavius, și Lucina = Scribonia; (2) deoarece bucolica a IV-a a fost scrisă înaintea nașterii Iuliei și deoarece acest poem anunță venirea pe lume a unui copil în jurul leagănului căruia cresc plante medicinale, de care Octavius s-a putut servi, ar fi necesare argumente foarte solide pentru a dovedi că copilul așteptat nu era al lui Octavius, adică viitoarea Iulia. Vergilius s-a înșelat în prevestirile sale.

Ședința se ridică la ora 19.

CVIII
ȘEDINȚA DIN 6 IUNIE 1968

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18[20].

Membri prezenți: I. Acsan, P. Alexandrescu, N. I. Barbu, Al. Barnea, V. Bălăianu, L. Buzdugan, L. Coconea, M. Coja, I. G. Coman, Em. Condurachi, P. Diaconu, C. Drăgulescu, H. Dumitrescu, M. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, M. Duțescu, I. Fischer, Val. Georgescu, S. Gherasim, M. Gramatopol, Al. Graur, Vl. Iliescu, I. Ionescu, R. Iordache, L. Lupaș, M. Manolescu, M. Marinescu-Himu, Margareta Nasta, V. Nicolae, M. Nicolaescu, S. Nicolau, Z. Petre, M. V. Petrescu, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, Gh. Poenaru-Bordea, E. Poghirc, A. Popa, M. Popa, T. Popescu, Cl. Popovici, C. Săndulescu, Al. Suceveanu, N. I. Ștefănescu, N. Ș. Tanașoca, J. Unguru.

Invitați: M. Alexandrescu-Vianu, I. Barnea, Gh. Cantacuzino, P. Năsturel, A. Popovici, A. S. Ștefan, S. Ștefan, Cr. Vlădescu.

Prezentări de lucrări recente. Prof. M. MARINESCU-HIMU: L. Robin, *La pensée hellénique, des origines à Épicure²*, Paris, 1967. Prof. I. G. COMAN: B. Altaner, *Kleine patristische Schriften*, Berlin, 1967.

Comunicare. Prof. D. M. PIPPIDI, *Sfîrșitul păgînismului în Sciția mică.*

Vorbitorul schițează un tablou de ansamblu al vieții religioase în Dobrogea romană, punînd în lumină, pe rînd, aspectele elenice ale religiei populației din orașe și sate, credințele romane și cultele orientale, a căror răspîndire în porturile de pe țărmul de apus al Mării Negre încearcă s-o reconstituie începînd din epocă elenistică.

Zăbovind asupra primelor vestigii creştine aflate pe pămîntul dintre Dunăre şi mare, D-sa analizează conţinutul şi condiţiile descoperirii depozitului de sculpturi de la Constanţa, ajungînd la concluzia că trebuie să vedem în această încercare de salvare de la distrugere a unor icoane păgîne un episod al războiului care, în secolele al IV-lea şi al V-lea, în toate provinciile Imperiului, opune creştinismul triumfător religiei tradiţionale. În acelaşi sens interpretează şi depozitul de monumente mithriace descoperit în peştera Adam, de la Gura Dobrogei, de cercetătorii Institutului de speleologie.

Discuţii. Pun întrebări şi prezintă observaţii : I. Ionescu, P. Diaconu, I. Barnea, M. Duţescu, Em. Condurachi, I. G. Coman, Gh. Poenaru-Bordea.

Acad. Em. Condurachi se arată de acord cu interpretarea dată de autor dispoziţiei ordonate a tezaurului de sculpturi de la Tomis. În ceea ce priveşte organizarea bisericească din Scythia Minor, emite ipoteza, bazată pe analogii din alte provincii (Palestina, de exemplu) că ceea ce s-a considerat a fi un palat episcopal, la Histria şi, poate, la Callatis, era în realitate o mănăstire.

I. Barnea semnalează persistenţa păgînismului la Dinogetia pînă în secolul al V-lea : s-au găsit figurine de *terra stampata* reprezentîndu-l pe Dionysos ; în interiorul unei *domus* a fost identificat un *lararium*.

Prof. I. G. Coman consideră ipoteza avansată de acad. Em. Condurachi confirmată de un text din Epiphanios care vorbeşte de mulţimea mănăstirilor audiene din această regiune.

Diverse. Prof. Maria Marinescu-Himu informează Societatea despre vizita făcută de d-sa şi de tovarăşa J. Unguru Filialei din Iaşi, cu care prilej a prezentat comunicarea *Tradiţia plutarhiană în România*.

Acad. Al. Graur anunţă vizita, în cursul lunii iunie, a prof. J. Chadwick.

Secretariatul dă informaţii asupra activităţii filialei din Constanţa : în 28 aprilie prof. N. Lascu a vorbit despre *Ovidiu la Sulmona*.

Şedinţa se ridică la ora 20^{20}.

CIX

ŞEDINŢA EXTRAORDINARĂ DIN 26 IUNIE 1968

Prezidează acad. Al. Graur, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 19^{15}.

Membri prezenţi : V. Atanasiu, N. I. Barbu, Al. Barnea, Em. Boilă-Doruţiu, G. Bunescu, L. Buzdugan, A. Calangiu, Gh. Cantacuzino, Gh. Ceauşescu, L. Coconea, I. G. Coman, I. Fischer, Val. Georgescu, M. Gramatopol, Al. Graur, M. Guţu, L. Lupaş, M. Marinescu-Himu, Gh. Muşu, Margareta Nasta, M. Nasta, Z. Petre, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, C. Poghirc, L. Pop, Cl. Popovici, C. Săndulescu, D. Sluşanschi, N. Ş. Tanaşoca, R. Vulpe, L. Wald.

Invitaţi : A. Boila, J. Chadwick, P. Davidescu, A. Popovici, Al. S. Ştefan, S. Ştefan, A. Vasile.

Acad. Al. Graur, salută prezenţa la această şedinţă a prof. J. Chadwick (Cambridge).

Conferinţă. J. Chadwick, *Aegean History 1500—1200 B. C.* (Vezi mai sus p. 7—18).

Şedinţa se ridică la ora 20^{15}.

CX

ȘEDINȚA DIN 3 OCTOMBRIE 1968

Prezidează prof. R. VULPE, vicepreşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{10}.

Membri prezenţi: M. Coja, Fl. Demetrescu, H. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, I. Fischer, I. Franga, M. Hetco, M. Marinescu, H. Mihăescu, M. Nicolaescu, Em. Popescu, M. Russu, J. Unguru, R. Vulpe.

Constatîndu-se că numărul membrilor prezenţi nu permite constituirea reglementară a Adunării generale, în vederea căreia fusese convocată şedinţa, se hotărăşte, în conformitate cu statutul, amînarea adunării pentru ziua de joi, 10 octombrie.

Discuţii. Pentru a permite celor care nu vor putea participa la Adunarea generală să-şi expună părerile, se deschid discuţiile cu privire la proiectul de modificare a statutelor; propunerile urmează a fi comunicate Adunării.

Prof. VL. DUMITRESCU consideră că măsura suspendării din calitatea de membru al Societăţii a persoanelor cu restanţe mari în achitarea cotizaţiilor este insuficientă pentru a asigura intrarea şi menţinerea în Societate numai a celor care se interesează efectiv de lucrările ei. Propune, de aceea, fie posibilitatea acordată biroului de a suspenda din Societate pe membrii care nu participă la un minim de şedinţe, fie alegerea membrilor în două etape: de a propunerea de a fi ales şi pînă la alegerea efectivă să existe un interval de verificare de 6 luni.

Şedinţa se ridică la ora 18^{30}.

CXI

ȘEDINȚA DIN 10 OCTOMBRIE 1968

Adunare generală anuală

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 19^{15}.

Membri prezenţi: I. Acsan, I. Aisner, V. Atanasiu, N. I. Barbu, Al. Barnea, A. Bodor, G. Bunescu, A. Calangiu, C. Călinescu, Gh. Ceauşescu, C. Chircu, L. Coconea, M. Coja, I. G. Coman, Tr. Costa, M. Crişan, V. Dobrescu, E. Dobroiu, M. Dumitrescu, I. Fischer, I. Franga, Val. Georgescu, Al. Giurgea, Al. Graur, Gh. Guţu, R. Iordache, M. Irimia, M. Jacotă, Tr. Lăzărescu, L. Lupaş, M. Manolescu, M. Marinescu-Himu, M. Mereuţă, H. Mihăescu, M. Nichita, V. Nicolae, M. Nicolaescu, S. Nicolau, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, E. Poghirc, A. Popa, Aurel Popescu, David Popescu, Cl. Popovici, A. Rădulescu, M. Russu, C. Săndulescu, Iorgu Stoian, O. Tcaciuc, L. Tudoran, A. Tuzu, J. Unguru, R. Vulpe, L. Wald, J. Zezeanu.

Neputînd participa la Adunarea generală din motive de forţă majoră, au trimis adeziuni scrise, prin care se asociază la hotărîrile majorităţii: N. Baran, M. Chişleag, A. Cojan, Gh. Condurache, Gh. Cosoi, St. Cuciureanu, Tr. Diaconescu, I. Gheorghiţă, N. Gostar, S. Noica, T. Popescu, P. Scripcă, N. Toderaşcu, C. Tucaliuc, A. Vraciu.

Fiind convocată pentru a doua oară, Adunarea generală este statutar constituită cu orice număr de membri prezenţi. Se trece de aceea la dezbaterea problemelor înscrise în ordinea de zi.

Modificarea statutelor Societăţii. Discuţiile au ca bază un proiect redactat de birou şi distribuit în prealabil tuturor membrilor Societăţii. În linii mari, proiectul prevede po-

sibilitatea acordată biroului de a atribui premii pentru lucrări de specialitate, suspendarea membrilor cu mari restanţe în plata cotizaţiilor şi principiile de organizare a filialelor. Dezbaterile şi votarea au avut loc pe articole. Au prezentat propuneri şi au luat parte la discuţii: prof. A. BODOR (din partea filialei Cluj), IORGU STOIAN, M. MARINESCU-HIMU, TR. LĂZĂRESCU, VAL. GEORGESCU, R. VULPE, A. RĂDULESCU, O. TCACIUC, M. CRIŞAN, D. POPESCU; o propunere scrisă a fost trimisă de prof. T. POPESCU.

Prof. A. BODOR propune o nouă redactare a articolelor privind acordarea de premii; de asemenea, propune ca preşedinţii filialelor să devină de drept membri ai biroului Societăţii; această din urmă propunere a fost acceptată de adunare.

Prof. IORGU STOIAN propune reorganizarea conducerii Societăţii prin alegerea unui comitet, mai larg decît biroul actual, din sînul căruia să se aleagă un birou, mai restrîns decît cel actual, pentru a asigura, pe de o parte, o mai largă reprezentare în conducere a membrilor Societăţii şi, pe de alta, o operativitate mai mare în luarea hotărîrilor. Propunerea nu a fost acceptată de adunare.

Prof. TR. LĂZĂRESCU propune includerea în statute a obligativităţii votului secret. Propunerea nu a fost acceptată.

În încheierea dezbaterilor se hotărăşte ca textul modificat al statutelor să fie prezentat Direcţiei juridice a Ministerului Învăţămîntului, pentru avizare, şi depus apoi la notariat. Noul statut va fi publicat în numărul viitor (XII) al ,,Studiilor clasice".

Raportul de activitate al biroului pe anul 1967—1968, prezentat de prof. D. M. PIPPIDI:

Tovarăşe şi tovarăşi,

Dacă ţin bine minte, pe punctul de a începe cîte una din dările mele de seamă trecute vă făgăduiam că are să fie scurtă, pentru ca pe urmă numărul paginilor citite să mă dea de minciună. Buna mea credinţă — cînd începeam să scriu — era indiscutabilă, dar de fiecare dată numărul chestiunilor în discuţie (ca să nu zic al realizărilor înşirate!) întrecea şi preve derile mele şi răbdarea d-voastră. De data aceasta vă făgăduiesc să fiu scurt — şi am să fiu scurt. Pentru că timpul ne e măsurat şi ordinea de zi încărcată, dar mai ales pentru că un raport de activitate nu-i cadrul cel mai potrivit pentru exerciţii oratorice. Cu riscul de a părea monoton, voi atinge numai aspectele de căpetenie ale activităţii noastre, şi chiar şi pe acelea cu o concizie demnă de cele mai bune modele.

În privinţa reuniunilor noastre lunare e puţin de spus: şedinţele s-au ţinut cu punctualitatea care a devenit pentru noi o regulă şi în prezenţa unui număr de membri mereu mai mare. Comunicărilor venite din rîndurile noastre li s-au adăugat în acest an conferinţele a trei oaspeţi străini, latiniştii Raoul Verdière, din Belgia, şi M. Ruch, din Franţa, şi elenistul John Chadwick, din Cambridge, a cărui prezenţă în Bucureşti ne-a dat prilejul să-l ascultăm în mai multe rînduri — aci şi în alt cadru — vorbindu-ne despre descoperirea epocală de care şi-a legat numele. Nu-i fără interes să arăt şi că profesorul Chadwick a acceptat să colaboreze la revistă şi că în volumul acum în pregătire vom publica un studiu al său despre Grecia în mileniul al II-lea î.e.n.

În aceeaşi ordine de idei, nu pot trece sub tăcere nici şedinţa sărbătorească din primăvara trecută, cînd Societatea noastră a împlinit zece ani de la întemeiere. Nu voi repeta astăzi bilanţul îmbucurător întocmit în acea împrejurare, nici nu voi încerca să reţin din ansamblu

o anume realizare în paguba alteia. Mai important decît orice detaliu, oricît de semnificativ, e faptul însuşi că o întovărăşire ca a noastră, după o primă etapă, care îndeobşte e cea mai dificilă şi în cursul căreia n-a făcut decît să prindă forţe, se îndreaptă cu încredere spre un viitor mereu mai bun, cu speranţa unor înfăptuiri tot mai însemnate.

Aceasta mă aduce să vorbesc de cel de-al doilea domeniu al nostru de activitate — publicaţiile. În ce priveşte revista (vorbesc de vol. X, actualmente sub tipar), am regretul să constat că pentru întîia oară de la întemeiere ne găsim în situaţia de a nu fi primit primele corecturi pînă în luna octombrie, ceea ce lasă puţine şanse de a vedea volumul tipărit pînă la sfîrşitul anului. De vină sînt împrejurări independente de voinţa noastră şi chiar a editurii, care a făcut tot ce-i stătea în putinţă pentru a asigura apariţia *Studiilor clasice* mai de vreme decît în alţi ani. În momentul acesta se fac presiuni mari asupra tipografiei, în speranţa că s-ar putea recîştiga ceva din timpul pierdut. Adaug că ceea ce — în acest caz — ne apare ca o situaţie intolerabilă e situaţia normală a celor mai multe reviste de la noi şi chiar de aiurea : volumele purtînd un anumit milesim apar aproape fără excepţie în anul următor.

Pentru a ne consola, parcă, de această întîrziere, avem mulţumirea de a vă anunţa că un vechi proiect al nostru în materie de tipărituri e pe cale de a se înfăptui. Am în vedere colecţia de texte însoţite de traduceri, studii introductive şi comentarii critico-exegetice, al cărei regulament de publicare a fost întocmit şi comunicat Ministerului Învăţămîntului spre aprobare. A fost numită comisia tehnică însărcinată să controleze şi să asigure calitatea lucrărilor, a fost întocmită şi lista primelor scrieri ce urmează a fi editate, greceşti şi latine. Rămîne ca editorii cu care s-au purtat discuţii şi s-au stabilit termene să-şi onoreze angajamentele pentru ca această fericită iniţiativă să capete şi ea măcar un început de realizare.

În domeniul relaţiilor externe ale Societăţii sînt de asemenea de înregistrat unele fapte pozitive. În toamna 1967, cu sprijinul Ministerului Învăţămîntului, am putut asigura fie şi o participare redusă la Conferinţa de studii clasice de la Görlitz. Despre activitatea desfăşurată cu acel prilej de delegaţii noştri — regretatul profesor Macrea şi tov. lector Mihai Nasta — s-a mai vorbit în şedinţele noastre şi nu mi se pare necesar să stărui. Prefer să subliniez împrejurarea că — peste aproximativ două săptămîni — o delegaţie mai numeroasă ne va reprezenta la Conferinţa de studii clasice de la Varşovia, unde sperăm să facă bună treabă. Ca de obicei, munca de recrutare a participanţilor, lungile şi laborioasele tratative cu autorităţile noastre şi cu Comitetul polon de organizare sînt merite ale tovarăşului secretar-adjunct I. Fischer, căruia vă cer îngăduinţa să-i mulţumesc în numele meu personal şi în numele tuturor celor interesaţi în această manifestare.

Cît vorbim de reuniuni internaţionale, se cade să pomenesc aci un proiect al nostru mai ambiţios, în vederea căruia s-au făcut primii paşi şi la înfăptuirea căruia ne propunem să lucrăm din toate puterile : vreau să zic participarea Societăţii la al V-lea Congres internaţional de studii clasice de la Bonn, ce urmează să se întrunească în septembrie 1969. Primele amănunte în această privinţă vă sînt de pe acum cunoscute : altele vor urma pe măsură ce le vom primi de la Comitetul de organizare, cu care menţinem legături. De reţinut, oricum, e împrejurarea că — fiind vorba de un congres ,,închis'' — comunicări sau rapoarte nu se vor putea prezenta decît de specialişti solicitaţi în acest sens de Comitetul internaţional, chiar şi ei în număr limitat. Dacă informaţiile mele sînt bune, ţara noastră va figura în programul definitiv cu cel puţin un raport — altele s-ar mai putea adăuga.

Acesta e un motiv de satisfacţie, dar e evident că cei mai mulţi dintre filologii şi istoricii reuniţi în capitala Republicii Federale a Germaniei nu vor putea lua parte la lucrările congresului decît prin intervenţii în discuţiile prevăzute la sfîrşitul fiecărei şedinţe.

O dare de seamă anuală, ca aceasta, nu poate nesocoti, fireşte, activitatea desfăşurată în acelaşi răstimp de cele trei filiale ale noastre din provincie. În rapoartele mele anterioare această rubrică a figurat cu regularitate, fie că era vorba de formulat elogii sau critici. De data aceasta am preferat ca despre bine şi rău, despre realizările pozitive ca şi despre eventualele lipsuri, să vă întreţină chiar reprezentanţii filialelor, a căror prezenţă la lucrările noastre am căutat s-o asigurăm mai bine decît în alţi ani. După ce-i veţi fi ascultat, veţi avea o imagine de ansamblu a stării Societăţii, de care vă rugăm să ţineţi seama în momentul cînd — potrivit statutului — veţi fi chemaţi să apreciaţi activitatea comitetului care-şi depune astăzi mandatul.

Raportul de activitate al Filialei din Cluj, alcătuit de prof. N. Lascu, preşedintele filialei, şi prezentat de prof. A. Bodor, vicepreşedinte.

Perioada cuprinsă în acest raport a marcat o intensificare şi, în acelaşi timp, o diversificare a activităţii Filialei clujene a Societăţii de studii clasice.

Filiala a organizat, în colaborare cu Secţia de istorie veche şi arheologie a Institutului de istorie şi arheologie din Cluj, trei şedinţe de comunicări în care au fost prezentate de către membri ai Societăţii următoarele expuneri:

C. Daicoviciu, *Ponderea tracilor în Dacia romană.*

I. I. Russu, *Relaţiile dintre Dacia romană şi Moesia Superior.*

H. Daicoviciu, *Cronologia regilor daci.*

Filiala a mai organizat în zilele de 17 februarie 1968 şi 13 martie 1968 şedinţe lărgite cu participarea studenţilor de la facultăţile de istorie-filozofie şi filologie ale Universităţii ,,Babeş-Bolyai''. În aceste şedinţe, prof. N. Lascu, preşedintele Filialei clujene, a prezentat ,,Procesul lui Ovidiu'', care s-a desfăşurat la Sulmona în luna decembrie 1967.

Filiala Cluj a statornicit în anul 1968 relaţii de colaborare cu Filiala constănţeană a Societăţii. În cadrul acestei colaborări, au fost prezentate la Constanţa două comunicări de către membri ai filialei clujene:

H. Daicoviciu, *Probleme de istorie antică dobrogeană* (februarie 1968);

N. Lascu, *Ovidiu la Sulmona* (aprilie 1968).

În perioada cuprinsă în raport a existat o anumită activitate a filialei şi pe plan internaţional. Membrii filialei au participat la expunerea ţinută de prof. D. Adameşteanu (Italia) despre problemele depistării şi ocrotirii monumentelor antice în Italia. Prof. N. Lascu a participat în calitate de acuzator la ,,Procesul lui Ovidiu'', organizat la Sulmona în decembrie 1967; tot la Sulmona, d-sa a prezentat, cu acelaşi prilej, conferinţa *La fortuna di Ovidio a Costanza.*

Trebuie să relevăm cu satisfacţie că spre sfîrşitul perioadei cuprinse în raport s-a manifestat o îmbunătăţire a colaborării dintre Filiala Cluj şi biroul Societăţii. Una din manifestările acestei îmbunătăţiri o constituie şi măsurile luate de birou pentru a asigura participarea unui delegat al filialei la adunarea generală anuală a Societăţii. Totuşi, pe această linie mai sînt încă multe de făcut, atît din partea biroului Societăţii, cît şi din partea filialei clujene.

Am dori, în ultima parte a acestui raport, să facem două propuneri privind activitatea Societăţii. Ni se pare utilă şi chiar necesară înfiinţarea cît mai grabnică a unei noi reviste a Societăţii, cu un caracter mai larg decît *Studii clasice.* Noua revistă ar trebui, după

părerea noastră, să se adreseze nu numai specialiştilor în studii clasice, ci iubitorilor acestor studii, de la elevii ultimelor clase ale liceelor clasice şi ale secţiilor umaniste pînă la profesorii de istorie, latină etc.

A doua propunere a noastră priveşte organizarea de sesiuni (aşa cum au fost cele de la Cluj şi de la Iaşi), bine şi din vreme pregătite, la care să fie asigurată o largă participare a tuturor filialelor din ţară.

În ceea ce priveşte activitatea Filialei Cluj, biroul va elabora în cel mai scurt timp un plan concret de activitate (comunicări, conferinţe, excursii etc.) pentru anul universitar 1968/69 şi va începe o acţiune de lărgire a rîndurilor filialei prin primirea de noi membri, în special dintre tinerii cercetători.

Raportul de activitate al Filialei din Iaşi, prezentat de prof. O. Tcaciuc, preşedintele filialei.

Filiala Iaşi a Societăţii de studii clasice, înfiinţată în decembrie 1963, cuprindea în 1967 un număr de 51 membri. În cursul anului 1968 au fost primiţi 3 membri noi (prof. emerit Popescu Nicolae din Gura Humorului, asist. univ. Vasilescu Mihai de la Universitatea din Iaşi şi lector univ. Lazăr St. de la Institutul pedagogic din Suceava). Filiala numără în prezent 54 de membri, dintre care 35 sînt din oraşul Iaşi, iar restul din diferite judeţe ale Moldovei.

În perioada amintită s-au ţinut 5 şedinţe de comunicări, referate şi prezentări de cărţi din domeniul filologiei clasice, istoriei antice, arheologiei şi dreptului roman. Astfel :

1. În ziua de 19 noiembrie 1967 tov. Silviu Sanie, cercetător la Filiala Academiei din Iaşi, a prezentat comunicarea *Divinităţi syro-palmiriene într-un text epigrafic din Dacia*, tov. asist. univ. Niculina Todiraşcu a prezentat lucrarea lui Raymond Trousson, *Le thème de Prométhée dans la littérature européenne* (Genève, 1964), tov. asist. univ. Traian Diaconescu lucrările : Francisco Rodriguez Adrados, *Estudios sobre el lexico de las fábulas esópicas* (Salamanca, 1948) şi J. Gonda, *Remarks on Similes in Sanskrit Literature* (Leyden, 1949), iar tov. prof. Gh. Condurache a prezentat o informare asupra celui de-al X-lea Congres internaţional de lingvistică de la Bucureşti (28 aug. — 2 sept. 1967).

2. În ziua de 17 decembrie 1967, prof. Ilie Gheorghiţă şi lector univ. N. Baran au prezentat comunicarea *O traducere a operei lui Vergilius în limba greacă* (aflătoare la Biblioteca centrală a Universităţii din Iaşi), tov. asist. univ. Ana Cojan a prezentat lucrarea lui J. Brenous, *Étude sur les hellénismes dans la syntaxe latine* (Roma, 1965), iar tov. asist. univ. Simina Noica lucrările : F. Devambez, P.-M. Schuhl, R. Flacelière, *Dictionnaire de la civilisation grecque* (Paris, 1967), Albin Lesky, *Homeros* (1967), Albin Lesky, *Herakles und das Ketos* (1967).

3. În ziua de 25 februarie 1968 tov. asist. univ. Mihai Vasilescu de la Facultatea de istorie a prezentat comunicarea *Problema originii etruscilor în lumina noilor cercetări*, iar tov. lector univ. Cicerone Călinescu referatul *Traduceri recente din poezia latină.*

4. În ziua de 26 mai 1968 tov. conf. univ. Maria Marinescu-Himu de la Universitatea din Bucureşti a prezentat comunicarea *Plutarh în literatura română*, iar tov. asist. univ. Janina Vilan-Unguru a prezentat lucrările : Jost Benedum, *Studien zur Dichtkunst* (Leipzig, 1967), Eduard Norden, *Kleine Schriften zum klassischen Altertum* (Berlin, 1966), Jules van Ooteghen, *Les Caecilii Metelli de la République* (Bruxelles f.a.).

5. În ziua de 6 octombrie 1968 tov. conf. Mihai Jacotă a prezentat comunicarea *Observaţii asupra apariţiei ştiinţei dreptului la Roma*, iar tov. asist. Traian Diaconescu a prezentat revista *Romanitas* din Buenos Aires pe anul 1967.

Şedinţele Societăţii s-au ţinut la Universitate, numărul participanţilor fiind în general de 30—40 tovarăşi. Participarea la discuţii a fost în general satisfăcătoare.

Adunarea generală anuală a Filialei Iaşi se va ţine în decembrie 1968, cînd se va alege şi noul comitet.

Raportul de activitate al Filialei din Constanţa, prezentat de prof. A. RĂDULESCU, preşedintele filialei.

În climatul dobrogean atît de favorabil studiilor despre antichităţile clasice greco-romane, Filiala din Constanţa a Societăţii de studii clasice, deşi tînără — de la înfiinţarea sa se numără numai doi ani —, a înregistrat o activitate cu rezultate bune — temei pentru speranţe într-un viitor cu şi mai largi perspective. Oricum, se pare că ceea ce s-a realizat la Constanţa în cel de-al doilea şi începutul celui de-al treilea an de existenţă ar îndreptăţi consemnările făcute de către secretarul general al Societăţii de studii clasice, prof. D. M. Pippidi, în raportul de activitate al biroului pe anul 1965—1966, publicat în *Studii clasice* IX, din care spicuim: „... trebuie semnalată înfiinţarea în primăvara acestui an (este vorba de aprilie 1966) a unei filiale la Constanţa. Constituită în prezenţa şi cu participarea activă a preşedintelui Societăţii, acad. Al. Graur, ... nu rămîne decît să le urăm tovarăşilor constănţeni o egală hărnicie şi în viitor. Seriozitatea unei filiale se vădeşte nu în primul, ci în al doilea an de funcţionare, perseverenţa fiind, din acest punct de vedere, o virtute mai rară decît spiritul de iniţiativă”.

Filiala a păşit de mai multe luni în cel de-al treilea an de funcţionare. Dat fiind că activitatea sa se măsoară în timp nu cu anii calendaristici propriu-zişi, ci cu anii şcolari, înregistrăm la Constanţa următorul bilanţ în răstimpul noiembrie 1967 — iulie 1968.

Într-o primă şedinţă desfăşurată la 9 decembrie 1967, au fost susţinute două comunicări (pentru noiembrie şi decembrie):

1. *Unele aspecte ale propagandei politice din războiul civil de după moartea lui Caesar, ilustrată în corespondenţa lui Cicero (I)* — asist. Maria Munteanu.

2. *Noi monumente arheologice la Mangalia şi Neptun* — muzeograf Constantin Iconomu.

Pentru luna ianuarie 1968, consemnăm comunicarea tov. Mihai Bucovală: *Vase de sticlă, greceşti şi romane, descoperite la Tomis*, care reprezintă de fapt capitolul introductiv al unui important catalog editat de Muzeul de arheologie constănţean.

Rezultatele celor mai importante cercetări arheologice din anul trecut în Dobrogea au format obiectul unui preţios studiu despre *Cuptoarele romano-bizantine de la Altinum*, de Mihai Irimia, cu valoroase contribuţii la cunoaşterea vieţii meşteşugăreşti în Scythia Minor în secolele V—VI e.n.

Către sfîrşitul lunii februarie, acelaşi an, membrii filialei au avut ca oaspete pe cercetătorul clujean Hadrian Daicoviciu, care a dezvoltat două subiecte legate de istoria veche a Dobrogei: a) *Regatul lui Rhemaxos* şi b) *Despre tatăl lui Burebista în lumina decretului dionysopolitan al lui Aeornion.*

Tot din Cluj am avut cinstea să primim pe tov. Nicolae Lascu, prorectorul Universităţii Babeş-Bolyai, care în luna aprilie a vorbit în faţa unui numeros auditoriu format din membrii filialei şi din studenţii Facultăţii de istorie de la Institutul pedagogic din Constanţa despre *Ovidiu la Sulmona.* Comunicarea a fost un ecou al recentului eveniment cultural din oraşul

natal al poetului latin — procesul de reabilitare a memoriei exilatului de acum 2000 de ani pe malul Pontului Euxin, la Tomis.

În sfîrşit, o ultimă şedinţă de comunicări, înaintea începerii vacanţei de vară a cadrelor didactice şi prin asimilare şi a Societăţii, a avut loc ca de obicei în incinta Muzeului de antichităţi, unde participanţii au avut satisfacţia să-l asculte pe acad. A. Graur vorbind despre *Quidam la Apuleius*. Prezenţa preşedintelui Societăţii de studii clasice în cadrul filialei de la Constanţa a consfinţit, o dată mai mult, interesul crescînd şi preocupările pentru studiul antichităţilor al membrilor noştri, fapt ce se bucură de atenţia şi stimulul marilor noştri specialişti.

Acum, în pragul noului an de activitate, filiala, prin biroul său, şi-a propus ca, după şedinţa din octombrie de la Bucureşti pentru alegerea cadrelor de conducere, să procedeze conform indicaţiilor statutare la alegerea unui nou birou, apoi să revizuiască situaţia de fapt a membrilor săi, să întocmească planul de activitate pe primul semestru şi să strîngă cotizaţiile pe anul în curs.

Din punct de vedere organizatoric consemnăm : filiala numără aproximativ 40 de membri, dintre care o participare sigură, activă, la viaţa Societăţii au numai circa 30.

De amintit că în cadrul şedinţelor de comunicări au fost invitaţi deseori şi studenţi, membri ai filialei, cît şi alte persoane care şi-au manifestat interesul pentru comunicările anunţate din timp prin invitaţii expediate poştal.

Întreaga activitate a filialei se desfăşoară la sediul său din incinta Muzeului de arheologie. Uneori, cînd participarea mai numeroasă a invitaţilor o impunea, şedinţele au avut loc în sala Cabinetului judeţean P.C.R.

Situaţia financiară a filialei este relatată în succinta dare de seamă a secretarului şi a casierului. Am cheltuit puţin din suma rezultată din cotizaţiile pe anul 1967 şi credem că Societatea ar trebui să stabilească o cotă fixă pe care am avea dreptul s-o folosim pentru unele nevoi mărunte.

Credem însă că este locul, în încheierea acestei scurte dări de seamă, să adresăm viitorului birou de conducere al Societăţii, care se va alege la Bucureşti, o rugăminte, potrivit căreia, membri ai Societăţii, profesori şi cercetători români, la fel ca şi personalităţile străine care ne vizitează ţara, să fie programate cu comunicări şi conferinţe şi la Constanţa. Aceasta ar stimula mult mai mult pe activiştii în domeniul antichităţilor din oraşul de pe malul mării, ar crea un şi mai frumos prestigiu atît filialei, cît mai ales oraşului care-şi face o mîndrie din arheologie şi istoria sa veche.

Raportul asupra gestiunii financiare prezentat de prof. TR. COSTA :

La începutul anului 1967/1968, Societatea de studii clasice avea, reportată din anul precedent, suma de lei 1940,70 (una mie nouă sute patruzeci lei şi şaptezeci bani), proveniţi din cotizaţii. În cursul anului 1967/1968, s-au încasat din cotizaţii lei 1657 (una mie şase sute cincizeci şi şapte lei). S-au cheltuit, cu acte justificative, lei 1586,45 (una mie cinci sute optzeci şi şase lei şi patruzeci şi cinci bani) şi s-au depus la CEC lei 1379,50 (una mie trei sute şaptezeci şi nouă lei şi cincizeci bani). Au rămas deci în casă, din cotizaţii, lei 631,75 (şase sute treizeci şi unu lei şi şaptezeci şi cinci bani).

Din subvenţiile Ministerului, la 1 octombrie 1967 Societatea a reportat 11 479,70 lei (unsprezece mii patru sute şaptezeci şi nouă lei şi şaptezeci bani). În anul 1967/1968, Societatea a primit subvenţiile pe anii 1967 şi 1968 în sumă de lei 30 000 (treizeci mii lei). S-au cheltuit (salarii, premii, deplasări, achiziţii de cărţi etc.) lei 32 722,10 (treizeci şi două mii şapte sute

douăzeci şi doi lei şi zece bani). Au rămas deci depuşi pe numele Societăţii (inclusiv suma depusă din cotizaţii) lei 10 137,10 (zece mii una sută treizeci şi şapte lei şi zece bani).

Raportul Comisiei de cenzori, alcătuit de prof. VL. DUMITRESCU şi prezentat de prof. M. JACOTĂ:

Verificînd actele prezentate o dată cu raportul de gestiune financiară întocmit de tov. prof. Tr. Costa, casierul Societăţii, Comisia de cenzori constată că datele acestui raport sînt în conformitate cu actele justificative anexate raportului şi opinează pentru descărcarea gestiunii pe anul 1967/1968.

Discuţii. Pe marginea rapoartelor au luat cuvîntul: prof. N. I. BARBU, TR. LĂZĂRESCU, R. VULPE, VAL. GEORGESCU, C. CĂLINESCU, I. FRANGA, M. CRIŞAN, A. BODOR, TR. COSTA.

Prof. N. I. BARBU informează Adunarea despre stadiul tratativelor privind publicarea celei de a doua reviste a Societăţii.

Prof. TR. LĂZĂRESCU propune ca pentru textul invitaţiilor să fie folosite formulare imprimate; consideră apoi că procesele verbale sînt prea sumare şi trec cu vederea unele intervenţii. Limitarea activităţii Societăţii la şedinţele de comunicări nu favorizează crearea unui curent în opinia publică în favoarea studiilor clasice.

I. FRANGA îşi exprimă îngrijorarea faţă de numărul extrem de redus de ore de latină în învăţămîntul secundar.

Prof. A. BODOR consideră că lupta Societăţii pentru îmbunătăţirea situaţiei limbilor clasice în învăţămînt n-ar trebui să se limiteze la discuţiile purtate cu Ministerul, ci ar fi necesară publicarea unor articole în presă. Atrage apoi atenţia asupra difuzării extrem de defectuoase a revistei *Studii clasice* în ţară: absentă din librării, revista nu e practic accesibilă decît celor cîţiva abonaţi.

În numele biroului răspund prof. D. M. PIPPIDI şi AL. GRAUR.

Se supune apoi votului adunării **descărcarea de gestiune.** Aceasta este acordată de unanimitatea membrilor prezenţi.

Alegerea biroului pe anul 1968–1969. Pentru conducerea lucrărilor se alege un prezidiu compus din prof. O. TCACIUC, preşedinte, A. BODOR şi A. RĂDULESCU, membri.

S-au făcut următoarele propuneri:

Pentru funcţia de preşedinte: acad. AL. GRAUR (propus de prof. R. VULPE), acad. C. DAICOVICIU (propus de prof. TR. LĂZĂRESCU).

Pentru funcţia de vicepreşedinte: prof. N. I. BARBU (propus de prof. D. CRĂCIUN), acad. C. DAICOVICIU (propus de I. FISCHER), prof. R. VULPE (propus de A. RĂDULESCU), prof. DAVID POPESCU (propus de prof. TR. LĂZĂRESCU).

Pentru funcţia de secretar: prof. D. M. PIPPIDI (propus de acad. AL. GRAUR), prof. VAL. GEORGESCU (propus de prof. TR. LĂZĂRESCU).

Pentru funcţia de secretar adjunct: I. FISCHER (propus de prof. R. VULPE).

Pentru funcţia de casier: prof. TR. COSTA (propus de prof. N. I. BARBU).

Au fost aleşi:

Preşedinte: acad. AL. GRAUR (cu unanimitatea voturilor, minus un vot contra).

Vicepreşedinţi: prof. N. I. BARBU (cu unanimitatea voturilor), acad. C. DAICOVICIU (cu unanimitatea voturilor), prof. R. VULPE (cu unanimitatea voturilor).

Secretar: prof. D. M. PIPPIDI (cu unanimitatea voturilor, minus un vot contra).

Secretar adjunct: I. FISCHER (cu unanimitatea voturilor).

Casier: prof. TR. COSTA (cu unanimitatea voturilor).

Alegerea Comisiei de cenzori. S-au făcut următoarele propuneri:

Ca membri titulari: prof. D. CRĂCIUN (propus de prof. C. CHIRCU), prof. M. MARINESCU-HIMU (propusă de prof. R. VULPE).

Ca membri supleanți: Dr. C. SĂNDULESCU (propus de I. FISCHER), prof. A. PIATKOWSKI (propusă de prof. A. RĂDULESCU).

Au fost aleși:

Cenzori titulari: prof. D. CRĂCIUN (cu unanimitatea voturilor), prof. M. MARINESCU-HIMU (cu unanimitatea voturilor, minus un vot contra).

Cenzori supleanți: Dr. C. SĂNDULESCU (cu unanimitatea voturilor), prof. A. PIATKOWSKI (cu unanimitatea voturilor).

În numele noului birou, acad. AL. GRAUR mulțumește pentru încrederea acordată de adunare.

Ședința se ridică la ora 20^{45}.

THEOFIL SIMENSCHY

La 15 decembrie 1968 s-a stins din viață profesorul Th. Simenschy, după o grea suferință, dublată de luciditatea pînă în ultimul moment a minții sale strălucite, tocmai cînd viața îi oferea în sfîrșit liniștea necesară și posibilitatea de a-și tipări opera impresionantă realizată în ultimele decenii, dar rămasă în cea mai mare parte în manuscris.

Născut la 27 ianuarie 1892 în Iași, el a urmat cursurile Seminarului Pedagogic și ale Liceului Național din Iași, absolvindu-l ca șef de promoție în 1910. După trei ani de studii la Universitatea din Iași, obține licența *Magna cum laude* în filologia clasică și germană. Profesor suplinitor timp de cîțiva ani, participă la războiul de întregire (1916–1918), pentru a reveni în învățămîntul mediu după război. Devenit asistent la catedra de limba și literatura greacă a Universității din Iași în 1926, el își trece doctoratul în litere la aceeași universitate în 1927. Din 1929 este conferențiar de limbile clasice la Facultatea de teologie din Chișinău pînă în 1938, cînd revine la Universitatea din Iași cu gradul de conferențiar iar apoi de profesor.

Domeniile în care și-a desfășurat activitatea didactică și științifică au fost limbile clasice, limba și literatura sanscrită și mai ales gramatica comparată a limbilor indo-europene. Opera sa, cuprinzînd peste 100 de lucrări tipărite și manuscrise, este constituită din manuale și ediții școlare, traduceri, tratate universitare, studii și volume de cercetări științifice originale.

În domeniul limbilor clasice, Th. Simenschy a publicat traduceri din Platon (*Gorgias*, 1920), Musaeus (în Orpheus, I, 1925, nr. 4), Dionisie Pseudo-Areopagitul (în colaborare, 1936), Lucian (*Toxaris*, 1938), Herodot ș.a.

În același domeniu a dat o gramatică a limbii latine (ediția I, 1924, a IV-a 1937) și una a limbii grecești (1935), urmată de o sintaxă (1939), unanim apreciate, poate cele mai bune la noi în acest gen [1].

Limbii grecești i-a dedicat o serie de studii importante: *Le complément des verbes qui signifient „entendre" chez Homère. Étude de syntaxe historique et comparative* (1927)[2]; *Limba*

---

[1] Primite călduros în țară, ele au fost recenzate elogios și în străinătate: L. R. Palmer în Classical Review, LI, 1937, nr. 5; A. Guillemin, REL, 1938, p. 224 s.; A. Ernout, BSL, 39, 1938, p. 67; P. Chantraine ibid., 36, 1935, p. 42 s.; E. Frankel, Indog. Forsch. LIV, 1936, p. 156 s.

[2] Recenzată favorabil de A. Meillet, BSL, 29, 1929, 2, p. 94 s.; P. Kretschmer, Glotta, 18, 1930, p. 239; P. Chantraine, Rev. Phil., 55, 1928, p. 377. ș.a.

koiné (1932); *Studii asupra Noului Testament și a Septuagintei* (1936) ş.a., iar printre manuscrisele rămase există o *Sintaxă a limbii grecești* (500 p.). În ce priveşte limba latină, în afară de manualul amintit, printre manuscrisele rămase se află un tratat universitar cuprinzînd trei volume, fonetica, morfologia și sintaxa cazurilor limbii latine şi însumînd peste 900 de pagini.

Domeniul său de predilecţie a fost însă, aşa cum aminteam, gramatica comparată indo-europeană și în special domeniul sintaxei. În afara tezei de doctorat amintite, construită pe o solidă bază comparativă, Th. Simenschy a publicat (mai întîi în Buletinul Philippide şi apoi în volum separat, 1949) lucrarea sa fundamentală *La construction du verbe dans les langues indo-européennes* (XI + 279 p.), în care fundează sintaxa numelui indo-european în dependenţă de verb [3]. O lucrare manuscrisă, *Sintaxa verbului indo-european*, ca şi studiile asupra teoriilor sintactice ale lui Pāṇini (vezi mai jos) întregesc aceste preocupări ale sale. În afara lo tratate de nivel universitar privind fonetica și morfologia indo-europeană, ca şi problemele teoretice legate de indo-europenistică, constituie obiectul unor lucrări manuscrise însumînd peste 1000 de pagini. Cursuri manuscrise similare au ca obiect limbile germanice (gotica, Althochdeutsch, Mittelhochdeutsch). O comunicare ţinută la Academia Română în 1944 tratează despre locul limbii hitite printre limbile indo-europene, problemă pe atunci viu disputată.

Domeniul căruia i-a dedicat însă poate cea mai mare parte a activităţii sale este limba sanscrită. Theofil Simenschy este primul român care a tradus masiv direct din sanscrită: *Panciatantra* (ediţia a II-a 1969, apărută la Editura pentru literatură); *Bhagavadgita* (1944) şi o serie de alte episoade din *Mahābhārata*; *Katha-Upaniṣad* (1937) şi *Mundaka-Upaniṣad* (1939); fragmente din *Rig Veda* (1943); o serie de sutre din gramatica lui Pāṇini (1957); numeroase aforisme din literatura sanscrită, parte publicate în reviste, multe însă rămase în manuscris (300 p.). În 1959 a apărut o succintă gramatică a limbii sanscrite (Editura ştiinţifică, 164 p.) iar în anul următor un studiu asupra unor probleme gramaticale la Pāṇini (Analele Universităţii din Iaşi). Numeroase alte articole şi studii asupra culturii şi literaturii indiene vechi şi moderne au apărut de-a lungul anilor în cele mai diverse publicaţii. Preocuparea sa a mai constituit-o adeseori influenţa exercitată de limbile şi literaturile care formau obiectul cercetărilor sale asupra limbii şi culturii româneşti [4]. Opera sa manuscrisă inedită, aproape la fel de întinsă ca şi cea tipărită, conţine peste 7000 de pagini într-o formă finisată şi la un nivel ştiinţific care cere urgenta lor publicare [5].

Ca profesor, Th. Simenschy şi-a depăşit, fără îndoială, opera ştiinţifică. Cei care, ca semnatarul rîndurilor de faţă, au avut fericirea de a-i fi fost elevi, nu vor uita niciodată înalta competenţă ştiinţifică a magistrului lor, uşurinţa cu care lămurea atît un text homeric cît şi un fragment de papirus tîrziu, fineţea interpretărilor literare, tactul său pedagogic şi mai cu seamă acel inefabil şi inimitabil aer elevat al seminarelor sale. Cu toţii îi datorăm poate partea cea mai bună din formarea noastră profesională şi umană, mărturisind prin aceasta că ştiinţa sa n-a fost literă moartă de carte, ci învăţătură vie.

C. Poghirc

---

[3] Recenzată favorabil de M. Lejeune, BSL, XLV, 1949, p. 59 s.; P. Chantraine, REG, LXIV, 1951, p. 357 s.; J. Gonda, Lingua, IV, 1954, 1, p. 99–103 ş.a.

[4] Deşi numai două din lucrările sale sînt publicate în limbi străine, activitatea sa ştiinţifică a fost apreciată peste hotare, cum se vede din recenziile amintite, atrăgîndu-i alegerea sa ca membru în Société de Linguistique de Paris (membru perpetuu din 1927), Indogermanische Gesellschaft (1927), iar din 1936 ca membru al Comitetului acestei societăţi.

[5] O bibliografie completă a lucrărilor lui Th. Simenschy publică Traian Diaconescu în Analele Universităţii din Iaşi, 1969.

INDICE GENERAL AL VOLUMELOR VI—X*

INDICE DE MATERII

GENERALITĂȚI

---

* Prezentul indice, ca și cel al vol. I—V, a fost întocmit de Elisabeta Poghirc.

CRITICĂ DE TEXT, EDIŢII

LINGVISTICĂ

---

* Problemele particulare sînt indicate la capitolele respective.

LITERATURĂ, ISTORIE LITERARĂ

FILOZOFIE-ŞTIINŢĂ

RELIGIE-MITOLOGIE

ISTORIE

GEOGRAFIE

ARHEOLOGIE

ARTĂ

EPIGRAFIE-NUMISMATICĂ

DREPT ROMAN ŞI ANTIC

NUME PROPRII

1. AUTORI MODERNI

2. PERSOANE ANTICE

3. NUME GEOGRAFICE ŞI ETNICE

CUVINTE

GREACĂ

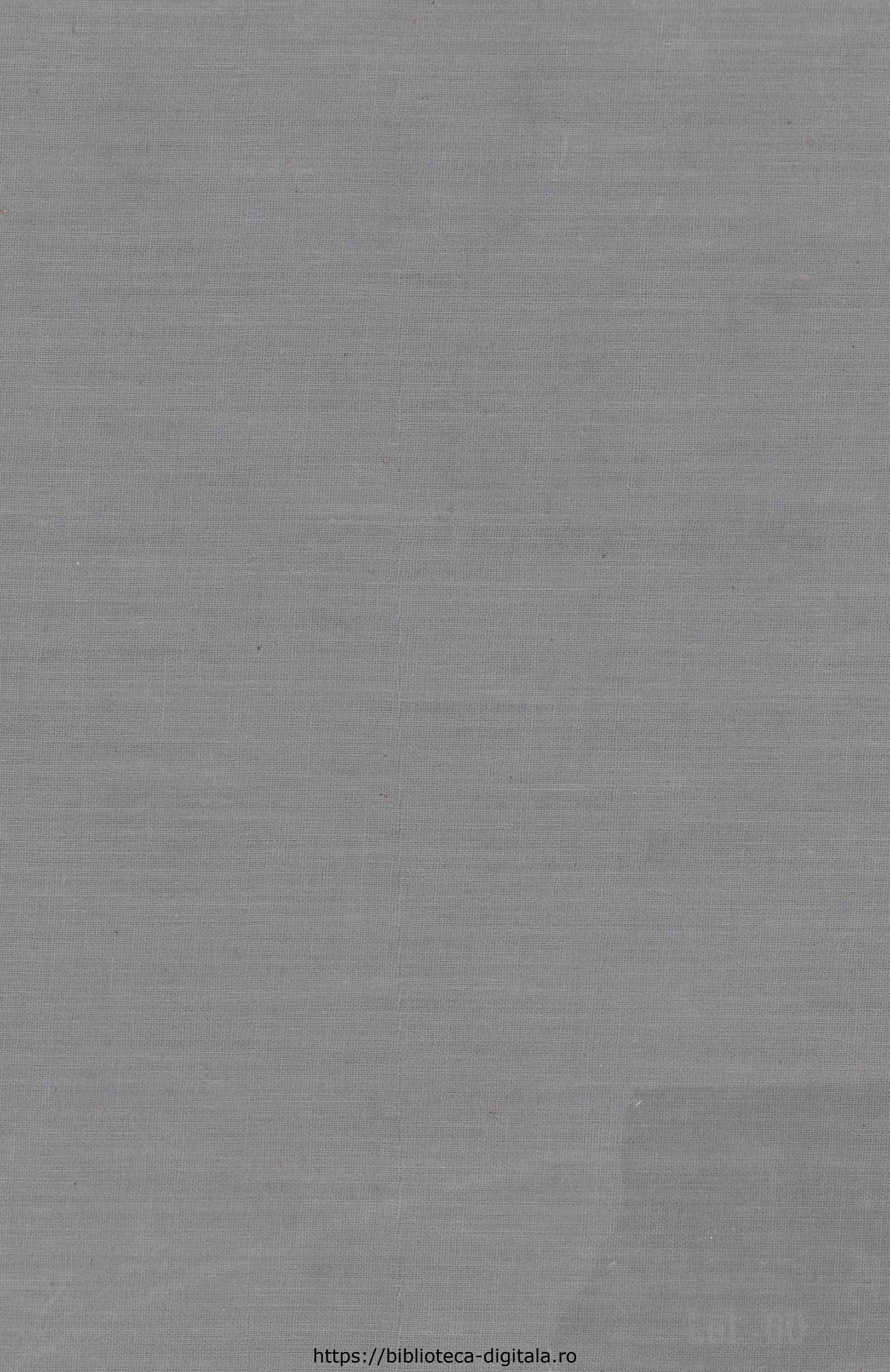
LATINĂ

OSCO-UMBRIANĂ

ROMÂNĂ

ETRUSCĂ

30

La revue **STUDII CLASICE** paraît 1 fois par an. Le prix d'un abonnement annuel est de £ 1.5.0; $ 3,50; FF 17,—; D. M. 14,—. Toute commande à l'étranger sera adressée à

CARTIMEX
boîte postale 134—135
BUCAREST
ROUMANIE

ou à ses représentants à l'étranger. En Roumanie, vous pourrez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur.

Rédaction: Bucarest, str. I. C. Frimu no. 11

43.878

Lei 60